

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА

*Національної академії наук України і
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури*

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 5

Видається з 2008 року

**Київ – Глухів
2012**

Національний заповідник «Глухів»

Центр пам'ятокознавства Національної академії наук України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку

Ученою радою Національного заповідника «Глухів»

(протокол № 2 від 20.04.2012 р.)

Вченою радою Центру пам'ятокознавства НАН України і УТОПК

(протокол № 4 від 26.04.2012 р.)

Рецензенти

доктор історичних наук, професор *І.В. Верба*

доктор історичних наук, професор *Я.В. Верменич*

Редакційна колегія

С.А. Слесарєв (голова), О.М. Титова (заступник голови), С.І. Білокінь, Л.О. Гріффен, С.Ю. Зозуля, Г.Д. Казьмирчук, Ю.О. Коваленко, І.В. Мошик, О.Ю. Манасєв, М.П. Недюха, А.А. Непомнящий, С.І. Посохов, К.М. Тищенко, С.П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс 0-5444-23557

e-mail: dikz@ukr.net

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 16797-5369Р від 25.05.2010 р.)

Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України»
внесений до переліку фахових видань з історичних наук
(Постанова президії ВАК України від 22.12.2010 р. № 1-05/8)

Видавець

Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2429 від 07.02.2006 р.)

© Національний заповідник «Глухів», 2012

© Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК, 2012

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В.В. Репрезентація пам'яток у контексті українського законодавства та принципів ICOMOS	6
Зозуля С.Ю. Структура сегменту нерухомих пам'яток пам'яткоємного середовища Ніжина	9
Жукова О.В. Відродження старовинних садиб шляхом створення музейно-туристичних центрів як сучасна тенденція музейно-пам'яткоохоронної справи (на прикладі садиби Мсциховського Луганської обл.)	21
Підставка Р.В. Проблеми реставрації, пристосування та збереження історико-культурних пам'яток Національного заповідника «Замки Тернопілля»	26
Юрченко С.Б. Гамаліївський монастир в часи гетьмана Івана Скоропадського	30
Дмитренко Н.М. Василь Іванович Маслов: пам'яткоохоронна діяльність у 1927-1930 роках	35
Ігнатенко І.М. Верхній замок в Чернігові	38

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Пробейголова А.С. К вопросу о погребениях финала эпохи бронзы в бассейне Северского Донца	42
Тищенко К.М. Історичний контекст Обести: від Ємадикина до Коцупіївки	47
Ольговський С.Я. Виїзний промисел скіфських ливарників	52
Гречко Д.С., Каравайко Д.В. Об этнокультурных процессах в Посеймье в скифское время	55
Шевченко Ю.Ю. Древний пещерный христианский храм Крыма эпохи первых готских походов III в. н. э. (по материалам пещерного монастыря Чилтер-Коба в Крыму).....	61
Коба О.О. Експериментальна реконструкція технології виготовлення ножів VII-IX ст.	73
Красильникова Л.И., Красильников К.И. Семья праболгар в сельской общине салтовской культуры IX-X вв.	76
Скороход В.М. До питання про конструктивні особливості житла середини X ст. на посаді Виповзівського городища	79
Івакін В.Г. Поховання київської дружинної верхівки	84
Бондар О.М. Просторово-топографічна структура «дружинних таборів» на території межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра в X– на початку XI ст.	88
Бережинський В.Г., Івануц М.Г. Взаємовплив тактики облоги та оборони і конструкції давньоруських оборонних укріплень	92
Карманов Ю.А. О начальной датировке монастырского богомоля в Новгороде-Северском	96
Бачинська О.В. Дослідження передісторії створення образу богоматері Оранти Непорушна Стіна з Софійського собору у м. Києві	103
Martin Dimnik The daughters and sons of prince Mikhail Vsevolodovich of Chernigov (1179-1246)	107
Апареева Е.К. К вопросу об атрибуции святилищ половцев	111
Ситий Ю.М. Поховання біля древньої Любецької вулиці давньоруського Чернігова	114
Пашковський О.А. Середньовічні варгани Сіверщини	120
Дем'яненко Д.Р. Згадки про Чернігів другої половині XIII – середини XIV ст. за писемними джерелами	124
Луценко Р.М. Світ живих – світ мертвих (взаємозв'язок та контакти)	125
Тараненко С.П. Електронна археологічна карта Києво-Подолу як джерело вивчення планувальної структури давньоруського посаду	129

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

Кукса Н.В. Рукописне Євангеліє Петра Конашевича Сагайдачного кінця XV – початку XVI ст.	133
Пилипенко В.М. Антитурецька ліга у польській політичній публіцистиці середини XVI – середини XVII ст.: pro et contra	134
Коваленко Ю.О. Село Некрасове у документах XVI-XVIII ст.	138
Бережинський В.Г., Мірошніченко О.М. Класифікація дерево-земляних лінійних укріплень Белгородської засічної лінії XVII ст.	145
Степенькін С.Ю. Деякі відомості з біографії генерального судді Я. Улізка	148
Желєзко Р.А. Гетьман Юрій Хмельницький та Ніжинський козацький полк (1659-1660 pp.): від другого Переяславського договору до Чуднівської угоди	149
Блажко Ю.А. До історії обрання гетьманом Дем'яна Многогрішного (1669-1672 pp.)	153
Кривошея І.І. Значне товариство Глухівської сотні в середині XVII – середині XVIII ст.	156
Щербина С.В. Універсали гетьманів та полковників як джерело з історії ремісничих цехів Північного Лівобережжя другої половини XVII – XVIII ст.	161
Васильєва О.О. Палубничі та конюшевці гетьманського двору (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.)	165
Белашов В.І. Огляд документальної бази історії Гетьманщини у фондах Центрального державного історичного архіву України у Києві	167
Токарєв С.А. Приватне життя старшинської родини Забіл	169
Зуй В.Д., Недюха М.П. Найвидатніший гетьман України	173
Мезенцев В.І. Закладна дошка домової церкви І. Мазепи в Батурині та керамічні рельєфи Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст.	176
Яценко В.Б. Батуринська трагедія 1708 р. у висвітленні сучасної російської історіографії	188
Гриценко А.П. До питання генеалогії роду Савичів	195
Засипко М.В. Державотворча діяльність гетьмана Д. Апостола у світлі вітчизняних джерел	201
Луняк Є.М. Глухів і Гетьманщина середини XVIII ст. у наукових працях Ніколя-Габрієля Леклерка ...	203
Корнацький І.А. Бахмутські, торські й маяцькі козаки у XVIII сторіччі	206
Маханьков М.В. Микола Данилович Ханенко – генеральний хорунжий Гетьманщини	209
Заремський М.Й. Питання війни та миру в творчості Я.П. Козельського	212
Терех М.І. Перший палац К.Г. Розумовського в Батурині	215
Герасько М.О. Деякі уподобання та смаки Кирила Розумовського	218
Казьмирчук Г.Д. Родовід Казимирчуків: до історії вивчення	220
Кокшайкін М.Г., Кириєвський В.Д. Формування поселення Шосткинського порохового заводу	225

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

Тупик С.В. Від Холопкова до Перемоги	232
Подолька А.М., Недюха М.П., Зуй В.Д. Народні промисли Сіверщини	238
Рига Д.В. Чернігівський будинок губернатора на початку XIX ст. (до питання про створення та будівництво у 1802-1805 pp.)	241
Галь Б.О. Глухівське рекрутське депо напередодні Вітчизняної війни 1812 р.	243
Тригуб О.О. Нові відомості про господарську діяльність поміщиків Туманських у першій половині XIX ст.	247
Діденко Т.О. До питання відкриття в Ніжині жіночих пансіонів	251
Мохір Л.В. Українознавчі студії у дослідженнях Чернігівської губернії представниками Імператорського Російського Географічного Товариства	253
Корнієнко К.С. Етапи розвитку жіночої освіти у Російській імперії XIX ст.	260

Петровська Ю.М. Особливості діяльності повітових земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в 60-90-х роках XIX ст.	264
Ващенко А.В. Судові повноваження земських начальників та засоби їх реалізації (на матеріалах Чернігівської губернії)	267
Казьмирчук М.Г. Скарги як джерело вивчення соціально-економічних змін у Київській губернії (1861-1917 рр.)	271
Рахно О.Я. Земський лікар М.М. Євреїнов: віхи життя та громадської діяльності	275
Огієвська Р.І. Власник батуринської садиби В.П. Кочубей	279
Ковальова Н.О. Школа-господарство Петра Прокоповича: навчання і духовне виховання молоді	282
Житніков О.В. Проблема протистояння дворянської корпорації та імперської влади у пореформеній Росії в американському історичному дискурсі	285
Подолька Н.С. Друкована та зовнішня реклама в Сумах на межі XIX – XX ст.	289
Стецюк В.Б. Гарнізони російської армії на території Сіверщини (кінець XIX ст. – 1914 р.)	292
Єсюнін С.М. До історії 175-го Батуринського піхотного полку	296
Шара Л.М. Виборча кампанія 1901 р. у Чернігові: делегування до інституцій міського громадського управління	300
Яснєвська Л.В. До історії археологічного вивчення давньоруських старожитностей округи літописного Городця Остерського у XIX – на початку XX ст.	304
Скоренко С.Г. Участь А.В. Верзилова у науковому та культурному житті Чернігова початку XX ст. ...	309
Терлецький В.В. Олександр Довженко як художник	313
Острианко А.М. Знахідки римських монет на Чернігівщині (з епістолярної спадщини В.А. Шугаєвського)	316
Гирич Я.М. Історико-краєзнавчі дослідження Ю. Виноградського	319
Грибенко О.М. Розбудова судової системи України за часи Української Центральної Ради: історичний аспект	323
Хащенко О.О. Діяльність П.Я. Дорошенка на чолі Головного управління мистецтва і національної культури	325
Кондратюк Г.Н. Коренизация высших органов власти и управления в УССР и Крымской АССР: сравнительный анализ (20-е годы XX века)	328
Мошик І.В. Повсякденне життя студентської молоді Глухова у 20-ті – 30-ті роки XX ст.	332
Горох М.В. Торгсин у Глухові: особистісний вимір	335
Овчаренко М.В. Використання танків при обороні (облозі) Одеси у 1941 р.	341
Шишкіна Ю.А. Троїцький собор у Глухові напередодні руйнації	347
Білокінь С.І. Із старого листування. Вип. 4. Алексей Алексеевич Сидоров	351

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

Казимір В.А. Музейна справа у науковому доробку В. Дубровського	361
Яненко А.С., Тарнавська С.В. Підготовка та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР (1920-ті – початок 1930-х років)	363
Принь М.О. Олександр Володимирович Малиношевський – завідувач Державного соціального музею Донбасу (1925-1927 рр.)	367
Нікітіна І.В. Роль музейних виставок з історії Балаклави у популяризації культурного надбання регіону	370
Прохоров Д.А. Сучасні музейні колекції з історії кримських караїмів: проблеми та перспективи розвитку	373
Сокунов І.О. Музей зброї та військової техніки у Спадчанському лісі	376

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК [725.182.728.81](477)

В.В. Вечерський

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ПАМ'ЯТОК У КОНТЕКСТІ
УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА ТА
ПРИНЦИПІВ ICOMOS

Стаття присвячена питанням репрезентації, тобто представлення пам'яток культурної спадщини відповідно до вимог українського законодавства, у т. ч. для внесення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а також репрезентації їх на міжнародній арені для включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Ключові слова: пам'ятка, культурна спадщина, репрезентація, номінація.

Репрезентація пам'яток культурної спадщини в останнє десятиріччя перетворюється в одну з провідних проблем сфери охорони та використання нерухомих культурної спадщини. Особливо нагальною вона стає для історико-культурних заповідників та музеїв-заповідників, оскільки ці заклади культури не можуть (і не зможуть у майбутньому) вижити без привернення уваги якнайширших верств суспільства до своїх пам'яток.

Цій проблемі в останні роки присвячено низку публікацій [1; 2], документів міжнародної професійної спільноти [3], а також спеціальний міжнародний документ неабиякого методичного й суспільного значення. Це Хартія ICOMOS про принципи презентації та освітньої роботи на пам'ятках культурної спадщини, підготовлена під егідою Міжнародного наукового комітету ICOMOS з презентації та освітньої роботи на пам'ятках культурної спадщини. Ця хартія ратифікована XVI Генеральною Асамблеєю ICOMOS у м. Квебек (Канада) 4 жовтня 2008 року. Її український переклад вперше був опублікований у збірнику НДІ пам'яткоохоронних досліджень [4, 127-132].

Ця хартія дає **основні визначення**:

Інтерпретація (Interpretation): визначає все розмаїття потенційної діяльності, спрямованої на підвищення суспільної свідомості та покращення розуміння пам'ятки культурної спадщини.

Презентаційна комунікація (Presentation): ретельно спланована комунікація презентаційного змісту, що реалізується за допомогою багатьох технічних засобів, включаючи (але не обов'язково) такі елементи, як інформаційні панелі, музейні стенди, організовані пішохідні маршрути, лекції та екскурсії, мультимедійні аплікації та веб-сторінки.

Презентаційна інфраструктура (Interpretive Infrastructure): стосується фізичних інсталяцій, засобів, територій, пов'язаних з історичною місцевістю або таких, що знаходяться на ній, які можуть певним

чином використовуватися для презентації.

Презентатори пам'ятки (Site Interpreters): це, переважно, співробітники заповідників, музеїв, гідів, журналісти, які пишуть на пам'яткоохоронну тематику, краєзнавці тощо.

Основні визначення цієї хартії доповнюють ретельно опрацьовані **Сім основних принципів**:

Принцип 1: Доступ і розуміння

Принцип 2: Джерела інформації

Принцип 3: Навколишнє середовище і контекст

Принцип 4: Збереження автентичності

Принцип 5: Тривалий підхід (планування)

Принцип 6: Заохочення до участі

Принцип 7: Важливість досліджень, навчання, аналізу.

У цьому контексті невирішеною на сьогодні проблемою є узгодження принципів міжнародних документів з вітчизняним законодавством та особливо – з пам'яткоохоронною практикою.

Відтак мета цієї статті – з'ясувати основні засади сучасної репрезентації нерухомих пам'яток культурної спадщини України, зокрема й тих, які номінуються до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

На національному рівні основні засади репрезентації нерухомих пам'яток культурної спадщини визначаються Законом України «Про охорону культурної спадщини», підзаконними актами, затвердженими Кабінетом Міністрів України, методичними рекомендаціями, які затверджуються Міністерством культури України.

Тут найважливіше – критерії оцінки пам'яток, затверджені Кабміном, а також методики визначення предмета охорони, тобто тих якостей, завдяки наявності яких об'єкт нерухомоті стає пам'яткою культурної спадщини. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 затверджено Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Там зазначено (п. 10), що об'єкти культурної спадщини національного значення є особливою історичною або культурною цінністю і повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв:

мали значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва країни;

безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей;

представляють шедевр творчого генія, стали етапними творами видатних архітекторів чи інших митців;

були витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю.

Критерій автентичності означає, що пам'ятка

повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі.

Об'єкти культурної спадщини місцевого значення (п. 11) повинні відповідати критерію автентичності, а також принаймні одному з таких критеріїв:

вплинули на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту чи регіону;

пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту чи регіону;

є творами відомих архітекторів або інших митців;

є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи.

Сьогодні в Україні затверджені й діють нормативи (станданти і принципи), що стосуються опису та подання пам'яток в обліковій документації (форми документації і правила їх заповнення), а також Методичні рекомендації щодо визначення предмета охорони пам'яток як таких, а також за видами: історії, археології, монументального мистецтва, ландшафту. Важливе значення мають розроблені НДІ пам'яткоохоронних досліджень класифікатори, що встановлюють правила опису об'єктів культурної спадщини всіх видів, типів і категорій. У плані правильної репрезентації пам'яток археології важливі Методичні рекомендації по музеєфікації пам'яток археології [5].

Усі ці документи і правила – для внутрішнього використання. Але в плані репрезентації нашої спадщини на світовому рівні набагато важливіше вдало (адекватно) презентувати її для занесення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Включення об'єктів культурної спадщини до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО сприяє їх розвитку як центрів культури, науки, освіти, туризму. В даний час в основний список від України включено п'ять об'єктів:

Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими спорудами та Києво-Печерська лавра (1990)

Ансамбль історичного центру Львова (1998)

Геодезична дуга Струве (2005)

Букові праліси Карпат і Німеччини (2007, 2011)

Резиденція митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях (2011).

Дуга Струве є пам'яткою науки і техніки, яка проходить по території 10 країн Європи – Норвегії, Швеції, Фінляндії, Росії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, України, Молдови.

Букові праліси Карпат є пам'яткою природної спадщини, яка як об'єкт всесвітньої спадщини в 2011 р. була територіально розширена за рахунок аналогічних лісів на території Німеччини [6].

Зараз триває підготовка номінаційних досьє для внесення нових природних і культурних об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ста-

ном на початок 2012 р. у попередньому списку (Tentative List) від України перебувають 14 об'єктів культурної спадщини:

1. Історичний центр Чернігова, IX-XIII ст. (1989)

2. Культурний ландшафт каньйону м. Кам'янець-Подільський (1989)

3. Руїни античного міста Херсонес, IV в. до н.е.-XII ст. н.е. (1989)

4. «Могила Тараса Шевченка» і Канівський природний заповідник (1989)

5. Національний степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова» (1989)

6. Дендрологічний парк «Софіївка» (2000)

7. Бахчисарайський ханський палац (2003)

8. Археологічний комплекс «Кам'яна могила» (2006)

9. Комплекс пам'яток Судацької фортеці VI-XVI ст. (2007)

10. Миколаївська астрономічна обсерваторія (2007)

11. Астрономічні обсерваторії України (2008)

12. Історичний центр портового міста Одеса (2009)

13. Кирилівська та Андріївська церкви в Києві (2009)

14. Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі (2010).

Особливо важливою є остання номінація, підготовлена за участю НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Вона стосується транскордонного Українсько-Польського проекту щодо включення дерев'яних церков Карпатського регіону до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В рамках номінації «Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі», за результатами відповідних натурних обстежень, українсько-польською робочою групою за участю автора цієї статті було визначено 8 об'єктів культурної спадщини від України:

Ансамбль церкви св. Архистратига Михаїла (с. Ужок)

Ансамбль церкви Вознесіння Господнього (с. Ясиня)

Ансамбль церкви Різдва Пресвятої Богородиці (с. Нижній Вербіж)

Церква Св. Духа (м. Рогатин)

Ансамбль церкви Собору Пресвятої Богородиці (с. Матків)

Ансамбль церкви Св. Духа (с. Потелич)

Ансамбль церкви св. Юра (м. Дрогобич)

Церква Пресвятої Трійці (м. Жовква) [7].

Найскладніше в цій справі – оптимальний відбір номінантів і правильна їх презентація. Вони мають бути унікальними у світовому масштабі, обов'язково – автентичними, добре збереженими й добре адміністрованими. Конкретніше це можна продемонструвати на прикладах дилем

і корективів, які виникають при опрацюванні українських номінацій з міжнародними експертами. Так, суттєвих корективів зазнали номінації по Чернівцях, Бахчисараю, Кам'янцю-Подільському і Херсонесу. Та найрадикальнішого переосмислення зазнає зараз номінація «Історичний центр Чернігова, IX-XIII ст.». На думку українських та зарубіжних експертів (О. Сердюк, В. Вечерський, А. Вінграновський, Т. Крестев, І. Маковецький), вона має перспективу тільки як складова нової серійної транскордонної номінації «Храми Київської Русі XI-XIII ст.», яка повинна готуватися і вноситися спільно трьома східнослов'янськими країнами – Україною, Росією і Білоруссю.

Попереднє обґрунтування, тобто репрезентація цієї номінації виходить з того, що в даний час унікальні давньоруські церковні пам'ятки представлені у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО вкрай неповно і уривками, що не відображає велич вкладу східнослов'янських народів у розвиток світової цивілізації. Це Софійський собор в Києві, Києво-Печерська лавра (Україна), Історичні пам'ятки Новгороду і околиць, Білокам'яні пам'ятки Володимира і Суздаля (Росія). У так званому Попередньому списку з 2002 р. значиться Великий Псков (Росія), а також з 2004 р. – Софійський собор у Полоцьку, Борисоглібська церква в Гродно (Білорусь).

Серійною транскордонною номінацією «Храми Київської Русі XI-XIII ст.» передбачається охопити найдавніші православні храми східнослов'янських земель, які будувалися в єдиній давньоруській державі навізантійській традиції, а зараз розташовані на територіях України, Росії та Білорусії. Всі вони в даний час відреставровані і перебувають у належному технічному стані, включені в національні та міжнародні туристичні маршрути.

Нижче подаємо орієнтовний список храмів, які можуть увійти до цієї номінації:

Україна:

1. Кирилівська церква в Києві серед. XII ст. (архітектура, живопис)
2. Михайлівський собор Видубицького монастиря в Києві XII ст. (архітектура, живопис, ландшафт)
3. Успенський (Георгіївський) собор у Каневі 1144 р. (архітектура, ландшафт)
4. Спасо-Преображенський собор у Чернігові 1033-1041 рр. (архітектура, ландшафт)
5. Борисоглібський собор в Чернігові 1123 р. (архітектура)
6. Успенський собор Єлецького монастиря в Чернігові серед. XII ст. (архітектура)
7. Іллінська церква в Чернігові XII ст. (архітектура, печерний монастир, ландшафт)
8. П'ятницька церква в Чернігові кін. XII ст. (архітектура)
9. Успенський (Мстиславів) собор у Володимирі-Волинському 1160 р. (архітектура, ландшафт)

10. Василівська ротонда у Володимирі-Волинському кін. XIII ст. (архітектура)

11. Церква св. Пантелеймона в Галичі (с. Шевченкове) 1194 р. (архітектура, ландшафт).

Росія:

1. Успенська церква в Старій Ладозі 1160-х рр. (архітектура, живопис, ландшафт)
2. Георгіївська церква в Старій Ладозі 1160-х рр. (архітектура, живопис, ландшафт)
3. Спасо-Преображенський собор в Переславлі-Заліському 1152-1157 рр. (архітектура, живопис, ландшафт)
4. Георгіївський собор в Юр'єв-Польському 1234 р. (архітектура, скульптура)
5. Церква Петра і Павла на Городянці в Смоленську 1146 р. (архітектура)
6. Церква Іоанна Богослова на Варяжках в Смоленську 1170-х рр. (архітектура)
7. Церква Михайла Архангела (Свірська церква) в Смоленську 1194 р. (архітектура, ландшафт)

Білорусія:

1. Софійський собор у Полоцьку 1050-х рр. (архітектура, ландшафт)
2. Спаський собор Спасо-Єфросиніївського монастиря в Полоцьку 1150-х рр. (архітектура)
3. Борисоглібська (Коложська) церква в Гродно кін. XII ст. (архітектура, декор, ландшафт)
4. Благівщенська церква у Вітебську 1140-х рр. (архітектура).

Всього 22 храми.

Унормування найважливіших аспектів репрезентації пам'яток надзвичайно важливе для коректного й аргументованого внесення їх як об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Тільки це дозволяє захистити їх від загрози руйнування чи спотворення. Та ще важливішою є репрезентація наших пам'яток на міжнародному рівні для внесення їх до Списку ЮНЕСКО з подальшим активним використанням як об'єктів міжнародного туризму. З цією метою варто було б найближчим часом розробити й затвердити вітчизняні методичні рекомендації щодо презентації та освітньої роботи на пам'ятках на базі згаданої вище Хартії ICOMOS про принципи презентації та освітньої роботи на пам'ятках культурної спадщини.

Посилання

1. Культурное наследие. Общество. Диалог: Семинар по межкультурному диалогу стран СНГ в контексте историко-культурного наследия. – К.: НДІ пам'яток охоронних досліджень, 2011. – 124 с.
2. Прибега Л. Національна нормативно-правова та міжнародна охорона культурної спадщини // Пам'ятокзнавство: правова охорона культурних надбань. Збірник документів. – К.: Ін-т культурології Акад. мистецтв України, 2009. – С. 7-24.
3. Резолюції 16-ї Генеральної асамблеї Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS) Квебек, Канада, 30 вересня – 4 жовтня 2008 року // Праці Науково-дослідного

інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 5. – К.: Фенікс, 2010. – С. 30-46.

4. Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. – К.: Фенікс, 2008. – 176 с.

5. Методичні рекомендації щодо музеєфікації пам'яток археологічної спадщини // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 5. – К.: Фенікс, 2010. – С. 358-361.

6. World Heritage: 2011-2012. – Paris: UNESCO, 2011.

7. Дерев'яні церкви Карпатського регіону України і Польщі. – Львів: Компанія Гердан, 2011. – 36 с.

Вечерский В.В. Репрезентация памятников в контексте украинского законодательства и принципов ICOMOS

Статья посвящена вопросам репрезентации, т. е. представления памятников культурного наследия в соответствии с требованиями украинского законодательства, в т. ч. для внесения их в Государственный реестр недвижимых памятников Украины, а также репрезентации их на международной арене для включения в Список всемирного наследия ЮНЕСКО.

Ключевые слова: памятник, культурное наследие, репрезентация, номинация.

Vechersky V.V. Representation of monuments in the context of Ukrainian legislation and the principles of ICOMOS

Article is devoted to the presentation of cultural heritage in accordance with Ukrainian legislation, including for inclusion in the State Register of Monuments of Ukraine, as well as their representation on the international stage for inclusion in the UNESCO World Heritage List.

Key words: monument, cultural heritage, representation, nomination.

18.02.2012 р.

УДК [930/2](477.51)

С.Ю. Зозуля

СТРУКТУРА СЕГМЕНТУ НЕРУХОМИХ ПAM'ЯТОК ПAM'ЯТКОЄМНОГО СЕРЕДОВИЩА НІЖИНА

У дослідженні виконана структурація сегменту нерухомих пам'яток пам'яткоємного середовища м. Ніжина Чернігівської обл. Наведений у якості додатка список нерухомих пам'яток, виконаний за історико-архітектурним опорним планом міста. Результати дослідження можуть бути використані у подальших історіографічних і пам'яткознавчих дослідженнях, а також у практичній пам'яткоохоронній роботі, передусім під час створення в Ніжині історико-архітектурного заповідника.

Ключові слова: нерухомі пам'ятки, види пам'яток, пам'яткоємне середовище Ніжина, культурна спадщина.

Ніжин – місто з тисячорічною історією, упродовж плину якої накопичено значну культурну спадщину. Пам'яткоємне середовище міста почало складатися задовго до утворення його як урбаністичної одиниці, що фіксується, насамперед, археологічними об'єктами, розташованими на його території. Надалі – протягом Х–XX ст. н. е. – з'являються інші різновиди об'єктів культурної спадщини: пам'ятки містобудування, архітектури, історії, монументального мистецтва тощо¹. То ж, цілком природно, що є потреба у визначенні якомога повного переліку цих пам'яток і чіткому їх структуруванню для подальшого наукового вивчення та практичного використання, насамперед у пам'яткоохоронній роботі.

До сьогодні видова структурація пам'яток Ніжина практично не здійснювалася. Кілька спроб зробити огляд ніжинських пам'яток стосується здебільшого об'єктів архітектурної спадщини [див. напр.: 1; 5], де окремі витвори будівничого генія наших попередників характеризуються з суто архітектурної точки зору, часто навіть не вказуючи статусну приналежність до певної категорії пам'яток. Характеризуючи або згадуючи окремі ніжинські пам'ятки, автори досліджень здебільшого зупинялися на персоналістичній стороні: згадували авторів проекту будівництва майбутньої пам'ятки, зодчих, що зводили будинок чи храм, меценатів, указували персоналії, пов'язані з подальшим існуванням даного об'єкту сучасної культурної спадщини тощо [див. напр.: 3; 4; 7; 8]. Певний огляд пам'яток Ніжина у контексті формування пам'яткоємного середовища міста, проте без спроби їх видового структурування, подано в одній із розвідок автора даного дослідження [див.: 2].

1. У даному дослідженні не розглядаються рухомі пам'ятки – музейні, книжкові, архівні, які становлять інший сегмент пам'яткоємного середовища в силу свого апіорі тимчасового місцезнаходження й перебування юридично у складі інших реєстрів національного надбання (Національного музейного фонду України, Національного бібліотечного фонду України та Національного архівного фонду України).

Єдина сучасна історіографія спроба структуризації та видової класифікації об'єктів культурної спадщини, що знаходяться на території сучасного Ніжина, здійснена в монографії Г.В. Самойленка та С.Г. Самойленка [див.: 6]. Дослідивши забудову й архітектурну спадщину міста, автори наприкінці подають у якості додатка списки місцевих пам'яток археології та архітектури², структуруючи їх на, власне, пам'ятки археології та пам'ятки архітектури з поділом на взяті на облік і такі, що пропонуються до включення в реєстр нерухомих пам'яток. Тут-таки є спроба вичленити пам'ятки містобудування, структурувавши пам'ятки архітектури за концентричним розміщенням. Щоправда, переважно формально – за ознакою розміщення об'єктів на певній вулиці, не вдаючись до типологічного чи морфологічного відбору. Окремими списками вказані значні споруди та цінні елементи фонові забудови³, а також пам'ятки історії (названі авторами «історичними будинками») [6, 92-99]. Варто також зазначити, що окремим підструктурним списком подані втрачені пам'ятки, що до даної публікації в історіографії не робилося.

Загалом згадана монографія (зосібна списки ніжинських пам'яток у якості додатків) має безсумнівну цінність як перша, і до сьогодні єдина, спроба подати загальний перелік пам'яток Ніжина й здійснення їх класифікації. Вона багато в чому повторює напрацювання творчої групи спеціалістів НДІТІАМ під керівництвом В.В. Сопілки на початку 1990-х років [див.: 9]. Але, на жаль, результати цієї роботи так і не були оприлюднені в наукових публікаціях, що додає значення роботі, виконаній Г.В. Самойленком і С.Г. Самойленком.

Відтак, можемо констатувати, що досі немає повноцінного загального списку об'єктів культурної спадщини Ніжина з класифікацією їх за видами пам'яток, визначеними згідно положень сучасного пам'яткоохоронного законодавства України.

Упродовж 2010-2011 рр. групою співробітників ПОГ «Науково-дослідний інститут історії архітектури та містобудування» (м. Київ) під керівництвом директора інституту С.Б. Юрченка та за участі автора даного дослідження в якості наукового консультанта велася робота з виготовлення історико-архітектурного опорного плану м. Ніжина Чернігівської обл. Задля цього були обстежені об'єкти культурної спадщини, розташовані на території міста. Враховуючи наявний станом на кінець 2011 р. історіографічний та пам'яткознавчий доробок і за результатами польових досліджень були

2. Щоправда, автори монографії не розрізняють за видом пам'ятки містобудування, пам'ятки архітектури та пам'ятки історії між собою. До того вільно варіюється їх назва – то «архітектурні пам'ятки», то «пам'ятки містобудування та архітектури».

3. У даному випадку в обох списках перемішані пам'ятки, що належать до обох категорій.

зафіксовані (узяті з Державного реєстру нерухомих пам'яток, а також виявлені з рекомендацією подальшого внесення до вказаного реєстру) близько 250 пам'яток⁴, що й становлять сегмент нерухомих об'єктів пам'яткоємного середовища Ніжина.

I. Пам'ятки археології. Зафіксовані 6 пам'яток (усі перебувають на обліку як пам'ятки місцевого значення; втрачених і щойновиявлених не зафіксовано). Хронологічно охоплюють період від доби бронзи (II тис. до н. е.) до козацької доби в історії України включно (поч. XIX ст.); найкраще представлений києворуський час (X-XIII ст.), козацька доба (XVII-XVIII ст.), епізодично – ранньослов'янський час (VIII-IX ст.) та литовська доба (XIV-XVI ст.). Територіально пам'ятки локалізовані переважно в центральній частині сучасного міста уздовж обох берегів р. Остер, кілька пам'яток локалізовані на західній і східній околицях. Зважаючи на погану в цілому ступінь археологічного вивчення території міста, що активізувалося лише упродовж останнього десятиріччя й ведеться переважно у вигляді попередніх обстежень і охоронних розкопок, перелік даного виду пам'яток може бути суттєво доповнений щойновиявленими об'єктами за умови подальших, передусім планомірних польових досліджень.

II. Пам'ятки містобудування. Зафіксовані 3 пам'ятки (на обліку не перебувають; 2 втрачені, 1 щойновиявлена). Хронологічно охоплюють період від києворуського часу (X ст.) до козацької доби в історії Ніжина включно (початок XIX ст.); найкраще представлений час зародження й розквіту Київської держави (X-XI ст.), удільної роздробленості (XII-XIII ст.), польської (перша половина XVII ст.) та козацької (друга половина XVII – XVIII ст.) доби в історії міста. Територіально всі пам'ятки локалізовані в центральній частині сучасного Ніжина. Подальше розширення переліку даного виду пам'яток мало ймовірно з огляду на високий ступінь виявлення пам'яток архітектури як складової об'єктів містобудівної спадщини й руйнувань, яких зазнала культурна спадщина міста.

III. Пам'ятки архітектури. Зафіксовані 115 пам'яток (13 перебувають на обліку як пам'ятки національного значення (22, включаючи частини комплексів пам'яток); 2 перебувають на обліку як пам'ятки місцевого значення; 22 втрачені (23, включаючи частини комплексів пам'яток), 78 щойновиявлених (92, включаючи частини комплексів пам'яток). Хронологічно охоплюють період від початку козацької доби (середина XVII ст.) до повоєнного періоду радянської доби в історії Ніжина (середина XX ст.); найкраще представлений час розквіту й ліквідації Гетьманської держави (XVIII ст.),

4. Ще близько 50 об'єктів визначені як значні споруди та цінні елементи фонові забудови.

імперський період (кінець XVIII – початок XX ст.); епізодично – міжвоєнний період (1920-ті роки) та перші десятиріччя повоєнного (кінець 1940-х – 1950-ті роки) часу в історії міста. Територіально пам'ятки здебільшого локалізовані в центральній частині сучасного Ніжина; частина – розконцентрована територією міста (переважно пам'ятки радянської доби). Подальше розширення переліку цього виду пам'яток мало ймовірно з огляду на високий ступінь їх виявлення внаслідок польового обстеження, але цілком можливе через історіографічні дослідження – виявлення нової персоналістичної інформації (щодо причетності до появи пам'яток відомих архітекторів, зодчих), виявлення втрачених видових і стилістичних особливостей тощо. Також розширення даного списку можливе завдяки виявленню нових втрачених пам'яток архітектури Ніжина.

IV. Пам'ятки історії (включаючи некрополістичні пам'ятки⁵). Зафіксовані 94 пам'ятки (1 перебуває на обліку як пам'ятка національного значення; 65 перебувають на обліку як пам'ятки місцевого значення; 5 втрачених, 23 щойновиявлені)⁶. Хронологічно охоплюють період від початку імперської доби (кінець XVIII ст.) до повоєнного періоду радянської доби в історії Ніжина (середина XX ст.); найкраще представлений імперський період (кінець XVIII – початок XX ст.); доба Української національної революції (1917-1919 роки) та II Світової війни (1941-1943 роки); епізодично – міжвоєнний час (1920-1930-ті роки) в історії міста. Територіально пам'ятки розконцентровані територією міста (з помітно більшою концентрацією їх у історичному середмісті; для некрополістичних пам'яток – на території історичних кладовищ). Подальше розширення переліку цього виду пам'яток найбільш ймовірно, з огляду на активні як аматорські, так і професійні регіоналістичні дослідження, зокрема історії Ніжина й найближчої округи. Також розширення даного списку можливе завдяки виявленню нових втрачених пам'яток історії міста.

V. Пам'ятки монументального мистецтва. Зафіксовані 15 пам'яток (1 перебуває на обліку як пам'ятка національного значення; 11 перебувають на обліку як пам'ятки місцевого значення; втрачених не зафіксовано, 3 щойновиявлені). Хронологічно охоплюють період від імперської доби (кінець

5. Некрополістичні пам'ятки (включаючи кенотафи) внесені до переліку пам'яток історії, оскільки поки в національному законодавстві не є окремим видом пам'яток. Хоча з наукової точки зору їх доцільно все ж виокремлювати в самостійний вид.

6. Зазначимо невідповідність частини пам'яток історії, що перебувають на обліку як пам'ятки місцевого значення, критеріям відповідності власне пам'яткам історії – передусім за фіксацією назви пам'ятки, яка більше відповідає критеріям пам'яток архітектури.

XIX ст.) до повоєнного періоду радянської доби в історії Ніжина (середина XX ст.); найкраще представлений повоєнний період радянської (1960-1980-ті роки) та початок сучасної (постімперської) (1990-ті роки) доби в історії міста; щойновиявлені пам'ятки стосуються більш пізнього часу сучасної доби (межа 2000-2010 років). Територіально більшість пам'яток локалізована в центральній частині сучасного Ніжина, кілька – на околицях міста. Подальше розширення переліку цього виду пам'яток мало ймовірно з огляду на стовідсоткове їх виявлення внаслідок польового обстеження.

VI. Пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Зафіксовані 2 пам'ятки (на обліку не перебувають; втрачених не зафіксовано, обидві – щойновиявлені). Хронологічно стосуються імперської доби в історії Ніжина (XIX ст.). Територіально локалізовані в центральній частині сучасного Ніжина. Подальше розширення переліку цього виду пам'яток можливе за умови більш ретельного історіографічного й пам'яткознавчого дослідження решти історичних парків і скверів міста.

VII. Пам'ятки науки і техніки. Зафіксовані 2 пам'ятки (на обліку не перебувають; втрачених не зафіксовано, обидві – щойновиявлені). Хронологічно стосуються радянської доби в історії Ніжина (середина XX ст.). Територіально локалізовані в центральній частині сучасного Ніжина. Подальше розширення переліку цього виду пам'яток можливе за умови більш ретельного історіографічного й пам'яткознавчого дослідження, передусім індустріальної спадщини, що знаходиться на території сучасних підприємств міста.

Таким чином, здійснена структурація за видовими ознаками дає загальне уявлення про сегмент нерухомих пам'яток (як таких, що перебувають на обліку, так і найбільш значимих втрачених, а також щойновиявлених) пам'яткоємного середовища, що знаходяться на території м. Ніжина Чернігівської обл. У дослідженні наведена загальна кількісна, хронологічна та географічна характеристика наявних пам'яток археології, містобудування, архітектури, історії, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, науки і техніки.

Виконана структурація, а також наведений у якості додатка список нерухомих ніжинських пам'яток відображені в історико-архітектурному опорному плані м. Ніжина й можуть бути використані у подальших історіографічних і пам'яткознавчих дослідженнях, а також у практичній пам'яткоохоронній роботі, передусім під час створення в Ніжині історико-архітектурного заповідника – перелік пам'яток та щойновиявлених об'єктів культурної спадщини на території міста яскраво засвідчує доцільність і потребу в створенні подібної пам'яткоохоронної інституції.

Наведений нижче перелік ніжинських пам'яток

згрупований за видовою приналежністю, а також за офіційним статусом у межах кожної групи (за алгоритмом: а) пам'ятки національного значення, б) пам'ятки місцевого значення, в) втрачені пам'ятки (зазначені лише найбільш значимі), г) щойновиявлені пам'ятки). Назви пам'яток, що знаходяться на обліку, а також їх датування й адреса не завжди ідентичні відповідній інформації у державних реєстрах – тут виправлені помилки, допущені під час узяття даних пам'яток на облік, а також зроблені уточнення з огляду на стан сучасного їх вивчення. Це уможливить подальше коригування інформації в офіційній документації, що стосується даних пам'яток. Датування пам'яток історії стосується фіксації їх як власне пам'ятки (переважно – встановлення меморіальних дошок або пам'ятних знаків; для некрополістичних пам'яток – встановлення надгробку чи кенотафу). Для зручності перелік пам'яток, що знаходяться на обліку, вибудований за охоронними номерами; втрачених пам'яток – за датуванням їх руйнування; для щойновиявлених – за датуванням утворення даного об'єкту культурної спадщини. Для утрачених пам'яток після адреси курсивом указано об'єкти, які були розташовані на місці зруйнованої пам'ятки відразу після її знищення, а також станом на кінець 2011 р.

Додаток

СЕГМЕНТ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК ПАМ'ЯТКОСМНОГО СЕРЕДОВИЩА НІЖИНА

I. ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ

б) місцевого значення

1. Охор. № 2375: *Поселення "Переяславське"* (1, 11-13 ст.), ділянка лівобережної тераси р. Остер в районі вул. Переяслівської, (рішення ВК ЧОРНД від 26.06.1989 № 130).
2. Охор. № 2999: *Літописне м. Уненіж 1147 р.* (10-13 ст.), наприкінці вул. Комунарів (ур. Комуна) [частково на території Ніжинського району], (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).
3. Охор. № 3718: *Літописне м. Нежатин 1135 р.* (10-19 ст.), в історичній частині міста (територія обмежена вулицями Тургенєва, Редькінською, Чернігівською, Шевченка, Лашенка, Богдана Хмельницького, Червоною греблею та пл. Гоголя), (рішення ЧОДА від 08.10.1993 № 459).
4. Охор. № 5010: *Місце літописної битви біля Ніжин-озера на Нежати́ній ниві 1078 р.* (11 ст.), територія навколо Ніжин-озера, обмежена вулицями Ніжиноозерна, О. Дундича, Шекеро-Гринівською), (рішення ЧОДА від 08.10.1993 № 459).
5. Охор. № 5167: *Поселення "Селище"* (II-I тис. до н.е., 2 пол. 13-19 ст.), підвищена ділянка правого берега р. Остер в районі вул. Околичної, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

6. Охор. № 5154: *Поселення "Воздвиженське"* (кін. 10-13 ст.), підвищена ділянка правого берега р. Остер в районі вул. Воздвиженської біля Магерського мосту через р. Остер, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

II. ПАМ'ЯТКИ МІСТОБУДУВАННЯ

в) втрачені

1. [†кін. 18 – поч. 19 ст.] *Земляні укріплення Нового замку та Старого і Нового міста* (1620–ті рр. – 1721 р.), уздовж вулиць Тургенєва, Редькінської, Чернігівської, пл. Гоголя, вулиць Братів Зосим, Шевченка, Лашенка, Богдана Хмельницького, Червона гребля.

2. [†1950-ті роки] *Забудова вул. Гоголівської* (кін. 18 – поч. 20 ст.), вул. Гоголя, 2-16, 11-21.

г) щойновиявлені

3. *Вуличне планування історичного середмістя* (пер. пол. 17 – сер. 19 ст.), територія обмежена вулицями Тургенєва, Редькінською, Чернігівською, пл. Гоголя, вулицями Шевченка, Лашенка, Богдана Хмельницького, Червона гребля.

III. ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ

а) національного значення

1. Охор. № 823: *Миколаївський собор* (мур.) (1654-1658 рр.), вул. Батюка, 16, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

2. Охор. № 824/1: *Введенський собор Введенського жіночого монастиря* (мур.) (1778 р.), вул. Овдіївська, 44, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 824/2: *Дзвіниця Введенського жіночого монастиря* (мур.) (1816 р.), вул. Овдіївська, 44, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

3. Охор. № 825/1: *Головний корпус Ліцею князя Безбородька* (мур.) (1805-1817 рр.), вул. Кропив'янського, 2, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 825/2: *Будинок служб Ліцею князя Безбородька* (мур.) (1805-1817 рр.), вул. Кропив'янського, 2, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 825/3: *Каретник Ліцею князя Безбородька* (мур.) (1805-1817 рр.), вул. Кропив'янського, 2, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 825/4: *Стайня Ліцею князя Безбородька* (мур.) (1805-1817 рр.), вул. Кропив'янського, 2, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 825/5: *Житловий будинок Ліцею князя Безбородька* (мур.) (1805-1817 рр.), вул. Кропив'янського, 2, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

4. Охор. № 826: *Грецька Всіхсвятська церква* (мур.) (1760-1805 рр.), вул. Гребінки, 31, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

5. Охор. № 827: *Грецька Михайлівська церква* (мур.) (1719-1721 рр.), вул. Гребінки, 29, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

6. Охор. № 828: *Троїцька церква* (мур.) (1733 р.), вул. Гребінки, 35, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

7. Охор. № 829: *Покровська церква* (мур.) (1757 р.), вул. Подвойського, 23, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

8. Охор. № 830/1: *Благовіщенський собор Благовіщенського чоловічого монастиря* (мур.) (1702-1716 рр.), вул. Стефана Яворського, 2, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970)

Охор. № 830/2: *Петропавлівська церква з дзвіницею Благовіщенського чоловічого монастиря* (мур.) (1808 р.), вул. Гоголя, 12, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 830/3: *Ігуменський корпус з трапезною Благовіщенського чоловічого монастиря* (мур.) (1808 р.), вул. Леніна, 15, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 830/4: *Келії Благовіщенського чоловічого монастиря* (1750 р.), вул. Стефана Яворського, 2, (мур.), (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

Охор. № 830/5: *Торгові лавки Благовіщенського чоловічого монастиря* (мур.) (1790 р.), вул. Гоголя, 10, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

9. Охор. № 831: *Церква Іоанна Богослова* (мур.) (1752 р.), вул. Богушевича, 1, (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

10. Охор. № 832: *Будинок Чернова* (мур.) (18 ст.), вул. Гребінки, 21 (постанова РМ УРСР від 24.08.1963 № 970).

11. Охор. № 1767: *Миколаївська (тепла) церква* (мур.) (1862 р.), вул. Подвойського, 23-д, (постанова РМ УРСР від 06.09.1979 № 442).

12. Охор. № 1768: *Преображенська церква* (мур.) (1757 р.), вул. Московська, 14, (постанова РМ УРСР від 06.09.1979 № 442).

13. Охор. № 1769: *Міська дума* (мур.) (1785 р.), вул. Студентська, 2, (постанова РМ УРСР від 06.09.1979 № 442).

б) місцевого значення

14. Охор. № 46-Чг: *Хрестовоздвиженська церква* (мур.) (1775 р.), вул. Воздвиженська, 33, (рішення ЧОДА від 28.04.1987 № 119).

15. Охор. № 5533-Чр: *Богоявленська церква* (мур.) (1721 р.), вул. Подвойського, 20а, (наказ МКУ від 21.10.2011 № 912/0/16-11).

в) втрачені (найбільш значимі)

16/1. [†1836] *Міський магістрат* (мур.) (1762 р.), вул. Гоголя, 16, (сквер ім. Л. Губіної).

16/2. [†1943, 1950-ті рр.] *Торгові лавки міського магістрату* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Гоголя, 16, (сквер ім. Л. Губіної).

17. [†1934, 1950-ті рр.] *Успенська церква*

із дзвіницею (мур.) (1762 р., пер. пол. 19 ст.), вул. Успенська, 2, (будинок побуту (державна податкова інспекція).

18. [†1943, 1940-ві рр.] *Готель Благовіщенського чоловічого монастиря* (мур.) (пер. пол. 19.), вул. Гоголя, 2, (багатопверховий житловий будинок).

19. [†1943, 1950-ті рр.] *Петропавлівський костюл* (мур.) (1830-ті рр.), вул. Московська, 6, (міжрайонна прокуратура).

20. [†1943, 1950-ті рр.] *Торгові лавки Чернова* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Московська, 2, (сквер ім. Л. Губіної (торгові навіїйони), Московська, 4 (перебудовано: ательє індошви (відділення банку).

21. [†1943, 1950-ті рр.] *Дворянський клуб* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Гоголя, 6-а, (сквер ім. Ю.Ф. Лисянського).

22. [†1943, 1950-ті рр.] *Міська богадільня та 2 флігелі* (мур.) (1817 р.), вул. Московська, 17, (гастроном воєнторг (універмаг).

23. [†1943, 1950-ті рр.] *Будинок Бикової* (мур.) (кін. 19 ст.), вул. Гоголя, 6, (міський комітет КПУ).

24. [†1943, 1950-ті рр.] *Магазин Тараховського* (дер.) (кін. 19 ст.), вул. Гоголя, 17, (їдальня громадського харчування).

25. [†1943, 1950-ті рр.] *Магазин Древінського та Белькевича* (дер.) (кін. 19 ст.), вул. Гоголя, 14, (зелена зона на території Ніжинського медичного коледжу).

26. [†1943, 1950-ті рр.] *Будинок Гольдіна* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Гоголя, 6, (міський комітет КПУ).

27. [†1950-ті рр.] *Дзвіниця Благовіщенського чоловічого монастиря* (мур.) (1808 р.), вул. Гоголя, 12, (зруйнована надбудова над трапезною церквою Благовіщенського чоловічого монастиря).

28. [†1950-ті рр.] *Дзвіниця грецьких церков* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Гребінки, 31а, (незабудований майданчик біля фасаду Грецької Михайлівської церкви).

29. [†1950-ті рр.] *Дзвіниця Миколаївського собору* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Гоголя, 19, (зелена зона перед Миколаївським собором).

30. [†1950-ті рр.] *Магазин* (мур.) (сер. 19 ст.), вул. Гоголя, 21, (зелена зона перед Миколаївським собором).

31. [†1972] *Пивоварня Б. Янси та В. Збірала* (зміш.) (поч. 20 ст.), вул. Синяківська, 79, (пивоварний завод (?).

32. [†1982] *Приміщення для ящиків поштової станції* (мур.) (1773 р.), вул. Поштова, 2 (незабудований майданчик у дворі відділу НКМ «Поштова станція»).

33. [†1986] *Цейхгауз Новозамку* (мур.) (1721 р.), вул. Московська, центральний ринок, (тимчасові торгові ятки на території центрального ринку).

34. [†1980-ті рр.] *Магазин Рапопорта* (дер.) (кін. 19 ст.), вул. Гоголя, 11, (незабудований майданчик на початку вул. Гоголя).

35. [†2000] *Повітове училище* ((дер.) (поч. 19 ст.), вул. Московська, 13, (сквер).

36. [†2006] *Магазин із житловою надбудовою* (мур.) (кін. 18 ст. – поч. 20 ст.), вул. Московська, 6, (майданчик для паркування автотранспорту торговельного центру).

37. [†2008] *Склади* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Московська, центральний ринок, (тимчасові торговельні ятки на території центрального ринку).

г) щойновиявлені

38/1. *Готель поштової станції* (мур.) (1773 р.), вул. Радянська, 4.

38/2. *Контора поштової станції* (мур.) (1773 р.), вул. Поштова, 5.

38/3. *Стайні поштової станції* (мур.) (19 ст.), вул. Радянська, 4.

39. *Аптека Лігди* (мур.) (1777 р.), вул. Московська, 2-б.

40. *Церква Іоанна Милостивого* (мур.) (1780 р.), вул. 3-й мікрорайон, 15.

41. *Пантелеймоно-Василівська церква* (мур.) (1788 р.), вул. Василівська, 39.

42. *Кам'яниця* (мур.) (сер. 18 ст.), вул. Гребінки, 18.

43/1. *Садиба Пелепонова (Присутні місця, Окружний суд)* (мур.) (др. пол. 18 – пер. пол. 19 ст.), вул. Гребінки, 4.

43/2. *Флігель у садибі Пелепонова (Будинок служб Присутніх місць, Окружного суда)* (мур.) (др. пол. 18 ст.), вул. Гребінки, 4.

44. *Житловий будинок* (мур.) (др. пол. 18 ст.), вул. Глібова, 10.

45. *Житловий будинок* (мур.) (др. пол. 18 ст.), вул. Глібова, 5.

46. *Житловий будинок Капуані* (мур.) (др. пол. 18 ст.), вул. Овідіївська, 30.

47. *Будинок жіночої гімназії П.І. Кушакевич, Міський комерційний банк* (мур.) (1878-1901 рр.), вул. Гоголя, 15.

48. *Будинок Литовченка* (мур.) (кін. 18 ст.), вул. Гоголя, 6.

49. *Будинок священика церкви Іоанна Богослова* (мур.) (кін. 18 – пер. пол. 19 ст.), вул. Богушевича, 3.

50. *Готель* (мур.) (кін. 18 ст.), вул. Батюка, 7.

51. *Готель для паломників Благовіщенського чоловічого монастиря* (мур.) (кін. 18 ст.), вул. Леніна, 13.

52. *Житловий будинок Глезера* (мур.) (кін. 18 ст.), вул. Гоголя, 7-а.

53. *Магазин* (мур.) (кін. 18 ст.), вул. Московська, 2-а.

54. *Грецьке Олександрівське училище* (мур.) (кін. 18 ст. – 1821 р.), вул. Гребінки, 24.

55. *Житловий будинок Безсмертного* (мур.) (18 ст.), вул. Гоголя, 7.

56. *Житловий будинок* (мур.) (18 ст.), вул. Овідіївська, 6.

57. *Кам'яниця* (мур.) (18 ст.), вул. Гребінки, 37.

58. *Кам'яниця* (мур.) (18 ст.), вул. Гребінки, 9.

59. *Кам'яниця* (мур.) (18 ст.), вул. Овідіївська, 39.

60. *Кам'яниця* (мур.) (18 ст.), вул. Стефана Яворського, 4.

61. *Вознесенська церква* (мур.) (1802–1805 рр.), вул. Овідіївська, 117.

62/1. *Іллінська (тепла) церква Введенського жіночого монастиря* (мур.) (1807 р.), вул. Овідіївська, 46.

62/2. *Келії Введенського жіночого монастиря* (мур.) (1857 р.), вул. Овідіївська, 46.

62/3. *Готель Введенського жіночого монастиря* (мур.) (1863 р.), вул. Овідіївська, 46.

62/4. *Мур Введенського жіночого монастиря* (мур.) (1849 р.), вул. Овідіївська, 46.

63. *Церква Олени і Костянтина* (мур.) (1819–1821 рр.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище).

64. *Грецька богадільня та 2 флігелі* (мур.) (1820 р.), вул. Московська, 78.

65/1. *Тюремний замок* (мур.) (1836 р.), вул. Подвойського, 18.

65/2. *Флігель Тюремного замку (острог)* (мур.) (1836 р.), вул. Подвойського, 18-б.

66. *Церква Іоанна Предтечі та торговельні ряди* (мур.) (1842 р.), вул. Батюка, 16.

67/1. *Вокзал залізничної станції Ніжин* (мур.) (1865-1868 рр.), вул. Вокзальна, 2.

67/2. *Ремонтні майстерні та паровозне депо залізничної станції Ніжин* (мур.) (др. пол. 19 ст.), вул. Вокзальна, 2.

67/3. *Контора залізничної станції Ніжин* (мур.) (кін. 19 ст.), вул. Вокзальна, 2.

67/4. *Службовий будинок залізничної станції Ніжин* (мур.) (кін. 19 ст.), вул. Вокзальна, 2.

68. *Будинок купецького зібрання* (мур.) (1899 р.), вул. Гоголя, 4.

69. *Кам'яниця* (мур.) (поч. 19 ст.), вул. Гребінки, 20.

70. *Поліцейська дільниця та жандармське управління 2-го міського округу* (мур.) (поч. 19 ст.), вул. Московська, 22.

71. *Житловий будинок* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Василівська, 73.

72. *Житловий будинок Самойловича* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Гребінки, 7.

73. *Кав'ярня Стефан'єва* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Стефана Яворського, 3.

74/1. *Садиба Макарова* (мур.) (1820 р.), вул. Леніна, 11.

74/2. *Флігель у садибі Макарова* (мур.) (1820 р.), вул. Леніна, 11.

75. *Садиба Мусіних-Пушкіних* (мур.) (пер. пол. 19 ст.), вул. Кропив'янського, 4.

76. *Садиба Пашковської* (зміш.) (сер. 19 ст.), вул. Овідіївська, 27.

77/1. *Житловий будинок Лицею князя Безбородька* (мур.) (др. пол. 19 ст.), вул. Кро-

пив'янського, 2, корп. 7.

77/2. *Житловий будинок ліцею* (мур.) (др. пол. 19 ст.), вул. Кропив'янського, 2, корп. 8.

78. *Житловий будинок Кушакевича* (мур.) (кін. 19 ст.), вул. Радянська, 1.

79. *Житловий будинок* (мур.) (19 ст.), вул. Московська, 54.

80. *Житловий будинок Максимовича* (мур.) (19 ст.), вул. Батюка, 14.

81. *Житловий будинок* (зміш.) (1910-ті рр.), вул. Стефана Яворського, 11.

82. *Пожежне депо* (мур.) (1910 р.), вул. Студентська, 2.

83. *Телеграф* (мур.) (1914 р.), вул. Богуна, 14.

84. *Перша міська електростанція* (мур.) (1914-1916 рр.), вул. Московська, 3-а.

85. *Адміністративна будівля* (мур.) (1920-ті рр.), вул. Богуна, 10.

86. *Житловий будинок* (мур.) (1926 р.), вул. Вокзальна, 5.

87/1. *Машинний зал Другої міської електростанції* (мур.) (1927 р.), вул. Шевченка, 23.

87/2. *Підсобне приміщення Другої міської електростанції* (мур.) (1927 р.), вул. Шевченка, 23.

87/3. *Ремонтні майстерні Другої міської електростанції* (мур.) (1927 р.), вул. Шевченка, 23.

88. *Гуртожиток НДП № 1* (мур.) (1938 р.), вул. Богуна, 1, корп. 1.

89. *Будинок відділення Державного банку СРСР* (мур.) (1950-ті рр.), пл. Заньковецької, 4

90. *Міський комітет КПУ* (мур.) (1950-ті рр.), вул. Гоголя, 6а.

91. *Гуртожиток НДП № 2* (мур.) (1950-ті рр.), вул. Богуна, 1, корп. 2.

92. *Житловий будинок* (мур.) (1950-ті рр.), вул. Гоголя, 2.

93. *Житловий будинок* (мур.) (1950-ті рр.), вул. Гоголя, 2а.

94. *Житловий будинок* (мур.) (1950-ті рр.), вул. Овдіївська, 1.

95. *Житловий будинок* (мур.) (1950-ті рр.), вул. Овдіївська, 3.

96. *Будинок Левченка та Контора державного казначейства* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Леніна, 18.

97. *Готель* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Подвойського, 1.

98. *Готель* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Подвойського, 3.

99. *Готель* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Подвойського, 7.

100. *Житловий будинок* (зміш.) (поч. 20 ст.), вул. Редькінська, 14.

101. *Житловий будинок* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Батюка, 8.

102. *Житловий будинок* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Глібова, 6.

103. *Житловий будинок* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Лашенка, 6.

104. *Житловий будинок* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Московська, 15.

105. *Прибутковий будинок Кардебаштова* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Подвойського, 15.

106. *Прибутковий будинок Кардебаштова* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Подвойського, 17.

107. *Житловий будинок* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Студентська, 1.

108. *Житловий будинок* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Стефана Яворського, 7.

109. *Земська школа* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Франка, 22.

110. *Козаче початкове училище* (мур.) (поч. 20 ст.), пров. Шкільний, 6.

111. *Магазин Самохіна* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Гоголя, 13-а.

112. *Паровий млин* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Франка, 18-а.

113. *Синагога Золотницького* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Стефана Яворського, 5.

114. *Торгові ряди* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Московська, 3.

115. *Земська школа* (мур.) (поч. 20 ст.), вул. Воздвиженська, 63.

III. ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ

(включаючи некрополістичні пам'ятки)

а) національного значення

1. Охор. № 250019-Н: *Будинок Гімназії вищих наук князя Безбородька, де навчалися Л.І. Глібов, Є.П. Гребінка, М.В. Гоголь та інші видатні діячі* (1967 р.), вул. Кропив'янського, 2, (постанова КМУ від 03.09.2009 № 928).

б) місцевого значення

2. Охор. № 82 *Місце революційних подій 1905 р. в технічному училищі* (1977 р.), вул. Шевченка, 10, (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

3. Охор. № 83 *Місце революційних виступів ніжинців у 1905 р. і почесний знак на честь Героя Радянського Союзу І.І. Гетьмана* (1977 р.), вул. Гоголя, 15, (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

4. Охор. № 84 *Місце розстрілу 26 членів Ніжинської підпільної молодіжної організації під керівництвом Я.П. Батюка* (1963 р.), вул. Прилуцька, 162, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

5. Охор. № 85 *Спільна могила воїнів громадянської війни* (1974 р.), вул. Пісочна, 24 (Овдіївське кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

6. Охор. № 85 *Спільна могила червоноармійців, які загинули в боях з денікінцями у 1919 р.* (1974 р.), вул. Пісочна, 24 (Овдіївське кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

7. Охор. № 86 *Могила М.Г. Кропив'янського – учасника громадянської війни* (1957 р.), вул. Пісочна, 24 (Овдіївське кладовище), (постанова РМ УРСР та ЦК КПУ від 13.08.1957 № 947).

8. Охор. № 87 *Спільна могила партизанів, розстріляних німецькими військами у серпні*

1918 р. (1967 р.) вул. Овдіївська, 117 (цвинтар Вознесенської церкви), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

9. Охор. № 88 *Спільна могила працівників ніжинської міліції, які загинули в бою із загonom Революційної повстанської армії Н.І. Махна у квітні 1921 р.* (1977 р.), вул. Стефана Яворського, 2 (сквер ім. М.В. Гоголя), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

10. Охор. № 89 *Пам'ятний знак героям громадянської війни* (1957 р.), вул. Овдіївська, 121 (зелена зона на розі вул. Овдіївської та вул. Чапаєва), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

11. Охор. № 91 *Спільна могила членів ніжинської молодіжної підпільної організації Я.П. Батюка, розстріляних нацистами у вересні 1943 р.* (1983 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

12. Охор. № 92 *Група спільних могил радянських воїнів, які загинули під час оборони міста в серпні 1941 р. та під час його визволення від нацистів у вересні 1943 р.* (1947 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 19.02.1985 № 75).

13. Охор. № 93 *Пам'ятний знак на будинку Ніжинського училища культури на честь вихованця Ніжинського бібліотечного технікуму Героя Радянського Союзу О.С. Мірошника* (1921-1944 рр.) (1979 р.), вул. Овдіївська, 21-а, (рішення ВК ЧОРНД від 04.04.1983 № 176).

14. Охор. № 94 *Могила невідомого солдата, який загинув під час оборони міста у вересні 1941 р.* (1980 р.), вул. Куйбишева, 56 (Мигалівське кладовище, за 10 м від могили № 109), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

15. Охор. № 96 *Могила невідомого солдата, який загинув під час звільнення міста від нацистів у вересні 1943 р.* (1983 р.), вул. Прилуцька, 85-а (Гульківське кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

16. Охор. № 96 *Пам'ятний знак на честь робітників Ніжинського механічного заводу, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни радянського народу (1941-1945 рр.)* (1965 р.), вул. Богдана Хмельницького, 37, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

17. Охор. № 97 *Могила льотчика О.Я. Сорокіна, який загинув під час звільнення м. Ніжина від нацистів у вересні 1943 р.* (1970 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

18. Охор. № 98 *Могила воїна Героя Радянського Союзу М.І. Кікоша* (1976 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

19. Охор. № 99 *Група спільних могил радянських воїнів, які загинули під час оборони міста в серпні*

1941 р. та під час його визволення від нацистів у вересні 1943 р. (1947 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

20. Охор. № 100 *Група спільних могил радянських воїнів і мирних жителів, які загинули під час бомбардування станції Ніжин у 1941 р., 1943 р. і у травні 1944 р.* (1965 р.), Конотопський парк, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

21. Охор. № 101 *Надгробок Ю.І. Феддерса (1838–1909 рр.) – академіка живопису, основоположника латиського реалістичного живопису* (1984 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 28.04.1987 № 119).

22. Охор. № 102 *Спільна могила 26 воїнів, які загинули під час оборони міста у серпні 1941 р. та під час його звільнення від нацистів у вересні 1943 р.* (1957 р.), вул. Пісочна, 24 (Фрунзівське кладовище), (Рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

23. Охор. № 103 *Група спільних могил радянських воїнів (21 особа), які померли у військовому шпиталі у серпні 1941 р.* (1965 р.), вул. Василівська, 75 (на території Ніжинської метеорологічної станції), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

24. Охор. № 104 *Група спільних могил мирних жителів, розстріляних нацистами в 1941-1943 рр.* (1947 р.), вул. Борзнянський шлях (поблизу кар'єрів Ніжинського управління будівельних матеріалів), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

25. Охор. № 105 *Могила Героя Радянського Союзу С.П. Мохового* (1951 р.), вул. Шевченка, 10 (перед фасадом ВП НУБіПУ НАІ), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

26. Охор. № 106 *Могила гвардії майора І.О. Хайтовича, який загинув під час звільнення міста від нацистів у вересні 1943 р.* (1943 р.), вул. Шевченка, 10 (перед фасадом ВП НУБіПУ НАІ), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

27. Охор. № 107 *Могила майора І.С. Романенка, який загинув у боях під Смоленськом у січні 1942 р.* (1967 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

28. Охор. № 108 *Могила гвардії полковника Ф. Пустовгара, який загинув у боях на території Словаччини у січні 1945 р.* (1983 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

29. Охор. № 109 *Могила невідомого солдата, який загинув під час оборони міста у серпні 1941 р.* (1984 р.), вул. Куйбишева, 56 (Мигалівське кладовище, за 10 м від могил № 100 та № 94), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

30. Охор. № 111 *Пам'ятний знак колгоспникам колгоспу ім. Суворова, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941-1945 рр.* (1965 р.), пров. Вересневий, 2-г

(Кручівське кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

31. Охор. № 113 *Пам'ятний знак колгоспникам колгоспу ім. Фрунзе, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941-1945 рр.* (1968 р.), вул. Овдіївська, 198 (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

32. Охор. № 114 *Пам'ятний знак робітникам заводу «Ніжинсільмаш», які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941-1945 рр.* (1985 р.), вул. Шевченка (перед фасадом колишнього заводууправління заводу «Ніжинсільмаш»), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

33. Охор. № 115 *Пам'ятний знак на честь учителів і випускників школи, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941-1945 рр.* (1983 р.), вул. Московська, 6-а (подвір'я школи-гімназії № 3), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

34. Охор. № 116 *Пам'ятний знак на честь робітників жиркомбінату, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941-1945 рр.* (1983 р.), вул. Прилуцька, 26 (біля адміністративної будівлі ПАТ «Ніжинський жиркомбінат»), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

35. Охор. № 118 *Будинок, у якому мешкав видатний латиський художник Ю.І. Феддерс (1838–1909 рр.)* (1978 р.), пл. Гоголя, 7, (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

36. Охор. № 119 *Будинок, у якому мешкала М.К. Заньковецька (1854-1934 рр.), одна з основоположниць українського професійного театру, народна артистка УРСР* (1960 р.), вул. Заньковецької, 11, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

37. Охор. № 120 *Будинок, у якому проживав видатний український поет-байкар, земський діяч Л.І. Глібов,* вул. Некрасова, 2, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

38. Охор. № 121 *Будинок, у якому проживав видатний радянський патофізіолог О.О. Богомолець* (1956 р.), вул. Воздвиженська, 26, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

39. Охор. № 122 *Будівлі Ніжинської поштової станції, де в 1860 р. народився видатний український художник-баталіст М.С. Самокиш і де зупинявся М. Ломоносов, Д. Фонвізін, О. Пушкін, Т. Шевченко та інші відомі особи* (1980 р.), вул. Поштова, 5, (рішення ВК ЧОРНД від 28.04.1987 № 119).

40. Охор. № 123 *Будинок, у якому розміщувався перший революційний комітет (ревком) Ніжинського повіту* (1987 р.), вул. Гоголя, 4, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

41. Охор. № 124 *Будинок, де розміщувався штаб Тарасанського полку, що брав участь у*

звільненні міста від військ Директорії УНР у 1919 р. (1987 р.), вул. Гоголя, 8, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

42. Охор. № 125 *Будинок, у якому проходив перший з'їзд комсомолу Ніжинського повіту* (1968 р.), вул. Радянська, 5, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

43. Охор. № 126 *Будинок, у якому проживав учасник громадянської війни М.Г. Кропив'янський* (1957 р.), вул. Овдіївська, 69, (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

44. Охор. № 127 *Будинок, де проживав Герой Радянського Союзу Я.П. Батюк і де знаходився штаб Ніжинської підпільної молодіжної організації під його керівництвом* (1965 р.), вул. Преображенська, 6 (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

45. Охор. № 5534-Чр *Будинок родини Спаських* (2010 р.), вул. Гребінки, 14, наказ МКУ від 21.10.2011 № 912/0/16-11.

46. Охор. № 6940 *Будинок, у якому в 1933-1941 рр. органи НКВС і в 1941-1943 рр. нацисти здійснювали масові розстріли ув'язнених* (1988 р.), вул. Подвойського, 18, (рішення ВК ЧОРНД від 26.06.1989 № 130).

47. Охор. № 6941 *Будинок першої приватної аптеки на Лівобережній Україні (Аптека Михайла Лігди)* (1989 р.), вул. Московська, 2-б, (рішення ВК ЧОРНД від 28.06.1989 № 130).

48. Охор. № 6942 *Садиба М.Я. Макарова, де в 1827 р. М.В. Гоголь читав свої перші твори* (1952 р.), вул. Леніна, 11, (рішення ВК ЧОРНД від 28.06.1989 № 130).

49. Охор. № 6943 *Будинок, де народився видатний радянський співак і актор М.Н. Нейман (Марк Бернес)* (2011 р.), вул. Овдіївська, 70, (рішення ВК ЧОРНД від 30.08.1991 № 193).

50. Охор. № 6944 *Будинок родини Степури, де в 1941-1943 рр. знаходилася явочна квартира партизанського з'єднання «За Батьківщину»* (1992 р.), вул. Об'їжджа, 27, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

51. Охор. № 6945 *Будівлі колишнього грецького інвалідного будинку* (1993 р.), вул. Московська, 78, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

52. Охор. № 6946 *Будинок готелю Введенського жіночого монастиря* (1994 р.), вул. Овдіївська, 49, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

53. Охор. № 6947 *Будинок Ніжинського окружного суду, де працював видатний український історик О.М. Лазаревський (1834-1902 рр.)* (1994 р.), вул. Гребінки, 4, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

54. Охор. № 6948 *Будинок Тюремного замку, де в 1830 р. був ув'язнений ватажок селянських повстань У.Я. Кармалюк* (1989 р.), вул. Подвойського, 18, (наказ УК ЧОР від 27.05.2003 № 122).

55. Охор. № 6949 *Будинок, де в 1943 р. розміщувався штаб 5-го окремого зенітно-кулеметного батальйону, який брав участь у звільненні м. Ніжина від нацистів* (1989 р.), вул. Леніна, 14, (наказ УК ЧОР від 27.05.2003 № 122).

56. Охор. № 6951 *Будинок родини Бриленка, де в 1941-1943 рр. знаходилася явочна квартира партизанського з'єднання «За Батьківщину»* (1993 р.), вул. Березанська, 151, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

57. Охор. № 6952 *Могила воїна-інтернаціоналіста Ю.П. Брюховця (1963-1982 рр.)* (1986 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

58. Охор. № 6953 *Пам'ятний знак на місці будинку, в якому провів дитячі роки С.П. Корольов* (1987 р.), вул. Батюка, 5 (ліворуч від фасаду будівлі НРДА), (рішення ВК ЧОРНД від 28.06.1989 № 130).

59. Охор. № 6957 *Пам'ятний знак воїнам-визволителям м. Ніжина* (1983 р.), вул. Космонавтів, 180 (посеред кільцевого перехрестя вул. Московської, вул. Космонавтів і вул. Борзнянський шлях), (рішення ВК ЧОРНД від 28.06.1989 № 130).

60. Охор. № 6959 *Пам'ятний знак «Остання дорога Кобзаря»* (1991 р.), вул. Московська, 7 (перед фасадом Спасо-Преображенської церкви), (рішення ЧОДА від 01.02.1994 № 29).

61. Охор. № 6960 *Пам'ятний знак на честь Чорної ради, що проходила в м. Ніжин у 1663 р.* (1993 р.), вул. Московська, 15-в, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

62. Охор. № 6961 *Пам'ятний знак на честь учителів і випускників школи, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941-1945 рр.* (1985 р.) вул. Гоголя, 15 (подвір'я школи № 7), (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

63. Охор. № 6965 *Пам'ятний знак на будинку Ніжинського драматичного театру на честь народного артиста УРСР П.Б. Лучинського* (1993 р.), вул. Воздвиженська, 24, (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

64. Охор. № 6966 *Пам'ятний знак на честь ніжинців – воїнів-інтернаціоналістів* (1996 р.), вул. Шевченка (сквер на розі вул. Шевченка та вул. 3-й мікрорайон), (рішення ЧОДА від 28.12.1998 № 856).

65. Охор. № 6971 *Станція Ніжин, де в роки нацистської окупації діяло 5 підпільних груп, які входили до складу Київської підпільної організації «Смерть німецьким окупантам»* (1988 р.), вул. Вокзальна, 2 (будівля залізничного вокзалу), (рішення ВК ЧОРНД від 28.06.1989 № 130).

66. Охор. № 7283 *Могила професора Ніжинської вищої школи, члена-кореспондента АН СРСР В.І. Резанова (1867-1936 рр.)* (1948 р.), вул. Космонавтів, 2 (Троїцьке кладовище), (рішення ВК ЧОРНД від 26.06.1989 № 130).

в) втрачені

67. [†1942 р.] *Літній міський театр, де виступали А.М. Бучма, М.К. Заньковецька, І.К. Карпенко-Карий, П.К. Саксаганський та інші видатні українські актори*, вул. Шевченка, 12 (незабудована ділянка на території Ніжинського технікуму механізації сільського господарства (навчальний корпус ВП НУБіПУ НАІ)).

68. [†1950-ті рр.] *Народний дім, де бували М.К. Заньковецька, І.К. Карпенко-Карий, М.Л. Кропивницький, М.К. Садовський, Ф.Д. Проценко й інші діячі культури*, вул. Шевченка, 1 (незабудована ділянка на лівому березі р. Остер (тимчасові торгові павільйони)).

69. [†1950-ті рр.] *Садиба М.Я. Москаленка, де проживав у 1906-1916 рр. С.П. Корольов (1906-1966 рр.)*, вул. Батюка, 5 (Районний комітет КПУ (НРДА)).

70. [†1986 р.] *Будинок, де проживав меценат, грецький просвітник, ніжинський купець М.П. Зосима*, вул. Московська, 9 (майданчик для паркування автотранспорту автомагазину).

71. [†2000 р.] *Будинок повітового народного училища, де в 1854-1965 рр. працював наглядачем і проживав М.Д. Деляфліз, у родині якого проживав у 1859-1861 рр. український учений-етнограф, лікар наполеонівської армії Д.-П. де ля Фліз*, вул. Московська, 9 (сквер).

г) зойновиявлені

72. *Будинок, де в 1787 р. зупинявся керівник боротьби за незалежність іспанських колоній Південної Америки, національний герой Венесуели Франсіско де Міранда*, вул. Овдіївська, 30.

73. *Будинок, де розміщувалася бакалійна лавка ніжинського купця М.Я. Москаленка (діда С.П. Корольова)*, вул. Гоголя, 10.

74. *Будинок, у якому мешкав воїн Радянської армії Ю.Л. Брюховець, що перший з-поміж ніжинців загинув під час бойових дій у Афганістані*, вул. Брюховця, 2.

75. *Будинок, у якому мешкав громадський і культурний діяч, організатор театрального та музичного життя в Ніжині, ініціатор і активний учасник відкриття в Ніжині Літнього міського театру, Народного дому, організатор народного хору й театральної самодіяльної трупи Ф.Д. Проценко*, пров. Шкільний, 3.

76. *Будинок, у якому мешкав краєзнавець, дослідник ніжинських старожитностей, священик ніжинської Богоявленської (Замкової) церкви О. Величковський*, вул. Глібова, 4.

77. *Будинок, у якому мешкав літератор, краєзнавець, учасник молодіжного антинацистського підпілля під керівництвом Я.П. Батюка під час окупації Ніжина 1941-1953 рр. М.І. Шуст*, вул. Воздвиженська, 48.

78. *Будинок, у якому мешкали: професор НІФІ,*

дійсний член і керівник секції ННДК, гласний Ніжинської міської думи І.Г. Турцевич; академік живопису Й.Г. Турцевич; професор НІФІМ.М.Бережков; професор Казанського університету, академік ВУАН К.В. Харлампович; а також були: учений у галузі сходознавства, мовознавства, літературознавства, загальної історії, етнографії; академік і неодмінний секретар ВУАН, дійсний член НТШ А.Ю. Кримський; учений у галузі української етнографії М.З.Левченко; учений у галузі давньоруської літератури та палеографії Д.І. Абрамович; учений у галузі антикознавства, суспільствознавства, радянології (в еміграції), професор НІНО, дійсний член і керівник секції ННДК, керівник КДВІБСВ, професор КДУ, ректор Київського університету (за німецької окупації) К.Т. Штенна; учений у галузі антикознавства та суспільствознавства, професор НІФІ, Київського університету Св. Володимира, КАІ, НІНО, позаштатний співробітник ВУАН О.І. Покровський, пл. Гоголя, 11.

79. Будинок, у якому мешкав священник Троїцької та Пантелеймоно-Василівської церков Ю.Ф. Кушакевич; народився російський і український військовий діяч, учасник РЗВС, генерал-лейтенант О.Ю. Кушакевич, вул. Гребінки, 33.

80. Будинок, у якому мешкав секретар Ніжинської міської управи, предводитель дворянства Ніжинського повіту М.І. Почека, вул. Овдіївська, 6.

81. Будинок, у якому мешкав учений в галузі педагогіки, академік АПН України, професор і ректор НДПІ Ф.С. Арват, вул. Овдіївська, 19.

82. Будинок, у якому народився та проживав український військовий і політичний діяч, учасник I Світової війни, кавалер ордену «Білого Орла» Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, учасник бою під ст. Крути, підпоручик проводу ОУН (в еміграції) О. Твардовський, вул. Червонокозача, 80.

83. Будинок, у якому народився, провів дитячі та юнацькі роки, а також проживав на схилі життя інженер-механік, професор Київського автодорожнього інституту, один із засновників автомобілебудування в Україні, колекціонер, меценат, засновник експозиції відділу НКМ «Поштова станція», почесний громадянин м. Ніжина О.М. Лазаренко, вул. Овдіївська, 10.

84. Будинок, у якому працював медик, земський діяч, філантроп, організатор мережі земської медицини на Ніжинщині, засновник Ніжинської земської лікарні М.П. Галицький, вул. Московська, 21.

85. Будинок, у якому проживав професор НІНО та КДУ, учений в галузі української історії й археології, член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту історії України АН УРСР М.Н. Петровський, вул. Преображенська, 5.

86. Будинок, у якому проживав професор НІФІ

та НІНО, російський і український учений у галузі вітчизняної історії, історіографії, дослідник історії Чернігівщини М.М. Бережков, вул. Преображенська, 4.

87. Будинок, у якому проживав чорногорський і російський церковний діяч, намісник ніжинського Благовіщенського чоловічого монастиря архімандрит Віктор (Черняєв) вул. Леніна, 15.

88. Залишки Лікарняного кладовища з історичними похованнями, вул. Льва Толстого (зелена зона на розі вул. Льва Толстого та вул. Чубаря).

89. Пам'ятний знак на честь похованих представників польської етнічної меншини на місці залишків історичного Католицького кладовища, вул. Об'їжджа (мис на південному березі озера «Яйцебаза», на розі вул. Об'їжджої та вул. Шевченка).

90. Пам'ятний знак на честь викладачів, студентів і співробітників Ніжинської вищої школи, які загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни радянського народу 1941–1943 рр., вул. Кропив'янського, 2 (перед фасадом Гоголівського корпусу НДУ).

91. Пам'ятний знак на честь жертв Голодомору та політичних репресій 1932–1933 та 1937–1938 рр., вул. Подвойського, 18 (перед фасадом будівлі Ніжинського тюремного замку).

92. Синагога «Кам'янка», пов'язана з діяльністю низки визначних діячів єврейської громади м. Ніжина, вул. Бородіна, 1.

93. Синагога Рубінка, пов'язана з діяльністю низки визначних діячів єврейської громади м. Ніжина, вул. Франка, 3.

94. Синагога Шнеєрсона, пов'язана з діяльністю засновника одного з напрямків хасидизму Дов Бен Шнеур Залман Шнеєрсона, вул. Московська, 22.

IV. ПАМ'ЯТКИ МОНУМЕНТАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА

а) національного значення

1. Охор. № 250020-Н: Пам'ятник письменнику М.В. Гоголю (1881 р.), вул. Стефана Яворського, 2 (сквер ім. М.В. Гоголя), (постанова КМУ від 03.09.2009 № 928).

б) місцевого значення

2. Охор. № 128 мист. Пам'ятник Ю.Ф. Лисянському (1974 р.), вул. Гоголя (сквер ім. Ю.Ф. Лисянського), рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551.

3. Охор. № 130 мист. Пам'ятник М.В. Гоголю (1975 р.), вул. Кропив'янського (дендрарій між Гоголівським корпусом і корпусом № 1 НДУ), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

4. Охор. № 132 мист. Пам'ятник В.І. Ульянову (Леніну) (1974 р.), пл. Леніна (перед фасадом будівлі НМР), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 289).

5. Охор. № 139 мист. Пам'ятник Л. Губіній

(1975 р.), пл. Заньковецької (сквер ім. Л. Губіної), (рішення ВК ЧОРНД від 17.11.1980 № 551).

6. Охор. № 140 мист. *Пам'ятник Герою Радянського Союзу Я.П. Батюку* (1965 р.), вул. Батюка (зелена зона перед художнім відділом НКМ), (рішення ВК ЧОРНД від 31.05.1971 № 286).

7. Охор. № 6964 мист. *Пам'ятник Б. Хмельницькому* (1993 р.), вул. Батюка (сквер. ім. Богдана Хмельницького), (рішення ЧОДА від 01.02.1994 № 29).

8. Охор. № 6967 мист. *Пам'ятний монумент «Вчителька»* (1990 р.), вул. Кропив'янського (перед фасадом корпусу № 1 НДУ), (рішення ЧОДА від 30.09.2008 № 252).

9. Охор. № 6967 мист. *Пам'ятник Т.Г. Шевченку* (1991 р.), вул. Шевченка (парк ім. Т.Г. Шевченка), (рішення ЧОДА від 01.02.1994 № 29).

10. Охор. № 6968 мист. *Пам'ятник графу І.А. Безбородьку* (1990 р.), вул. Кропив'янського (праворуч від фасаду Гоголівського корпусу НДУ), (рішення ВК ЧОРНД від 30.08.1991 № 193).

11. Охор. № 6969 мист. *Пам'ятник М.Г. Кропив'янському* (1989 р.), вул. Овдіївська (подвір'я школи № 13), (рішення ЧОДА від 01.02.1994 № 29).

12. Охор. № 6970 мист. *Пам'ятник М.К. Заньковецькій* (1993 р.), пл. Заньковецької (сквер ім. М.К. Заньковецької), (рішення ЧОДА від 01.02.1994 № 29).

г) щойновиявлені

13. *Пам'ятник ніжинському озірку* (2010 р.), вул. Шевченка (обочина вулиці перед парканом ВАТ «Сіверфуд»).

14. *Пам'ятник Марку Бернесу в ролі Аркадія Дзюбіна з кінофільму «Два бійці»* (2011 р.), вул. Воздвиженська (Театральний сквер).

15. *Пам'ятний знак інженерним військам Збройних Сил України* (2009 р.), вул. Прилуцька (перед прохідною в/ч 0517).

V. ПАМ'ЯТКИ САДОВО-ПАРКОВОГО МИСТЕЦТВА

г) щойновиявлені

1. *Графський парк* (19 ст.), вул. Кропив'янського (територія обмежена будівлями НДУ, забудовою вул. Інститутської та лівим берегом р. Вир).

2. *Сквер ім. М.В. Гоголя* (сер. 19 ст.), вул. Стефана Яворського (територія обмежена вул. Гоголя, вул. Стефана Яворського, вул. Батюка та зеленою зоною перед Миколаївським собором).

VI. ПАМ'ЯТКИ НАУКИ І ТЕХНІКИ

г) щойновиявлені

1. *Трактор ВТЗ «Універсал» (У-2)* (1951 р.), вул. Батюка, 14 (подвір'я НКМ (на постаменті)).

2. *Трактор ВТЗ «Універсал» (У-2)* (1950-ті рр.), вул. Шевченка, 10 (подвір'я ВП НУБіПУ НАІ).

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН Академія наук
АПН Академія педагогічних наук
ВК виконавчий комітет
в/ч військова частина
ВП НУБіПУ НАІ Відокремлений підрозділ Національного університету біоресурсів і природокористування України «Ніжинський аграрний інститут»
ВУАН Всеукраїнська академія наук
КАІ Київський археологічний інститут
КДВІБСВ Комісія для вивчення історії Близького Сходу і Візантії АН УСРР
КДУ Київський державний університет
КМУ Кабінет Міністрів України
КПУ Комуністична партія України
МКУ Міністерство культури України
НДПІ Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М.В. Гоголя
НДУ Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
НІНО Ніжинський інститут народної освіти
НІФІ Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька
НКМ Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського
НМР Ніжинська міська рада
ННДК Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови
НРДА Ніжинська районна державна адміністрація
НТШ Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка
ОУН Організація українських націоналістів
РЗВС Російський Загально-Військовий Союз (в еміграції)
РМ Рада Міністрів
УК ЧОР Управління культури Чернігівської обласної ради
УРСР Українська радянська соціалістична республіка
УСРР Українська соціалістична радянська республіка
ЦК Центральний комітет
ЧОДА Чернігівська обласна державна адміністрація
ЧОРНД Чернігівська обласна рада народних депутатів

Автор висловлює подяку колективу Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування за допомогу та надання матеріалів по формуванню реєстру пам'яток м. Ніжина.

Посилання

1. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 [2] с.

2. Зозуля С.Ю., Морозов О.С. Місто Ніжин: деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 197-230.

3. Костенко І., Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Київська старовина. – 1993. – № 2. – С. 69-73.

4. Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині: Зб. стат. і матер. – К., 2001. Вип. II. – С. 160-176. – (Серія: «Ніжинська старовина»).

5. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Справочник: В 4-х т. / гл. ред. Н.Л. Жариков. – Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – 428 с.

6. Самойленко Г.В., Самойленко С.Г. Нариси культури Ніжина. – Ч. 4: Забудова міста та архітектурні пам'ятки XVII–XX ст. – Ніжин: ТОВ «Наука-сервіс», 1998. – 100 с.; 16 іл.; 7 додат.

7. Самойленко С. Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі Ніжина // Ніжинська старовина: Ніжинознавчі студії № 4 : Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів) ; Пам'яткознавство північного регіону України №1 : Істор.-культурол. зб. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2007. – Вип. 4-5 (7-8). – С. 126-133.

8. Самойленко С.Г. Культурне життя в Ніжині в добу Гетьманщини: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2010. – 20 с.

9. Сопілка В. Створити громадський центр сучасного рівня // Ніжинська старовина: Істор.-культурол. зб. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Ніжинська міська організація УТОПІК. – Ніжин: «Аспект-Поліграф», 2005. – Вип. 1 (4). – С. 68-69.

Зозуля С.Ю. Структура сегмента недвижимых памятников памятниковосодержащей среды Нежина

В исследовании выполнена структуризация сегмента недвижимых памятников памятниковосодержащей среды г. Нежина Черниговской обл. Помещенный в качестве приложения список недвижимых памятников выполнен по историко-архитектурному опорному плану города. Результаты исследования могут быть использованы в дальнейших историографических и памятниковедческих исследованиях, а также в практической работе по охране памятников, прежде всего при создании в Нежине историко-архитектурного заповедника.

Ключевые слова: неподвижные памятники, виды памятников, памятниковосодержащая среда Нежина, культурное наследие.

Zozulya S.Yu. The structure of Immovable Monuments Segment of Nizhyn's Cultural Heritage

In research the structurization of Immovable Monuments Segment of Nizhyn's Cultural Heritage is done. There is reproduced as an annex a list of Nizhyn's Monuments executed by the historical and Nizhyn's architectural reference plan. The results of this research can be used in subsequent historiography researches, studies in cultural heritage and for practical work of cultural heritage's protection, especially when it was creating historical and architectural reserve in Nizhyn.

Key words: immovable monuments, the types of monuments, Nizhyn's Cultural Heritage.

09.04.2012 р.

УДК 728.83 : 477

О.В. Жукова

ВІДРОДЖЕННЯ СТАРОВИННИХ САДИБ ШЛЯХОМ СТВОРЕННЯ МУЗЕЙНО-ТУРИСТИЧНИХ ЦЕНТРІВ ЯК СУЧАСНА ТЕНДЕНЦІЯ МУЗЕЙНО-ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СПРАВИ (НА ПРИКЛАДІ САДИБИ МСЦИХОВСЬКОГО ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛ.)

У статті досліджуються історична та культурна цінність старовинної садиби Мсциховського в с. Селезнівка Луганської області, що формують передумови її відродження в якості музейно-туристичного центру як сучасної тенденції музейно-пам'яткоохоронної справи України.

Ключові слова: садибний комплекс, пам'ятка архітектури, художня цінність, палацові інтер'єри, відродження садиб, музейно-туристичний центр.

Старовинні садибні комплекси у сучасному світі викликають подвійну реакцію: першопочатковий подив змінюється захопленням та гордістю. Дійсно, мало хто з пересічних українців знає, що на території України до початку ХХІ ст. збереглося більше двох сотень пам'яток дворянсько-садибного будівництва. На сьогодні вони майже невідомі; деякі з них занедбані, поруйновані та залишені напризволяще. Але це зовсім не зменшує їх високої історичної, естетичної та культурологічної цінності, що здатні викликати захоплення та інтерес сучасних відвідувачів. Тому з кожним роком ці пам'ятки притягують до себе все більше й більше дослідників, туристів, всіх небайдужих до історико-культурного надбання України.

Садиба Мсциховського – одна з небагатьох пам'яток палацово-паркової архітектури зі збереженими внутрішніми інтер'єрами на території Східної України, що демонструє рідкісний для цього регіону зразок псевдозамкової архітектури. В її створенні брали участь відомі архітектори, в оздобленні інтер'єру – відомі майстри та художні фірми того часу.

На початку ХХІ ст. пам'ятка почала привертати до себе все більше уваги, що спричинило її поступове відродження в якості музейно-туристичного центру. Дослідження передумов, що уможливають подібні трансформації, дозволяють розглядати відродження пам'яток садибного будівництва як сучасну тенденцію в музейно-пам'яткоохоронній справі України.

Як пам'ятка палацово-паркового мистецтва садиба в Селезнівці є малодослідженою. Вперше інтерес до садибного комплексу виникає ще наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст., коли садиба функціонувала за своїм утилітарним призначенням. Саме тоді вона стає відомою як рідкісний приватний музей, а садибна архітектура – як зразок для інших подібних садиб, якими цей край мав би

В'їзна брама до садиби Мсциховського

забудовуватися. У 1916 р. Г. Лукомський, журналіст та мистецтвознавець, відомий знавець української старовини, створив опис садиби та творів мистецтва в ній у журналі «Столиця і садиба» [6].

За радянських часів проблема системного вивчення садиби Мсциховського, на території якої діяли різноманітні заклади оздоровчого плану, жодним дослідником не ставилася.

Із здобуттям Україною незалежності в країні підвищується інтерес до історико-культурних пам'яток, особливо садибного будівництва. Цей процес актуалізував звернення широкого кола фахівців, як у центрі так і на місцях, до витоків дворянсько-садибного мистецтва. Підтвердженням тому є низка публікацій А. Антипової [1], Л. Борщенко [2,3], О. Форостюка [9], що вийшли друком наприкінці XX – поч. XXI ст.

Насучасному етапі постала проблема дослідження матеріалів із історії садибного будівництва Східної України, що містяться в рідкісних на сьогодні бібліографічних виданнях та архівних документах. Її актуальність обумовлена підвищеним інтересом до цього виду пам'яток, поступовим відродженням старовинних садиб у якості музейно-туристичних комплексів, а також тим, що із численних у свій час дворянських садиб у регіоні дотепер збереглися одиниці. Тож метою статті є дослідження історико-культурної цінності садиби Мсциховського, виокремлення тих унікальних особливостей, що створюють можливості для її сучасного відродження

в якості музейно-туристичного центру.

Садиба Мсциховського – унікальний архітектурний комплекс XIX ст., що до нашого часу зберігся в селищі Селезнівка Перевальського району Луганської області – справжня родзинка не тільки району й області, але й всієї Східної України завдяки своїй унікальній історико-культурній цінності.

Виникнення поміщицької садиби на цьому місці Дикого степу відносять до кінця XVIII ст., коли почалася розробка Олексіївським гірничопромисловим товариством родовищ кам'яного вугілля. Відомі навіть перші власники Селезнівки – поміщики Графовські, котрі на початку XIX ст. заклали в садибі парк, який пізніше був розвинений за бажанням К. Мсциховського [3, 107].

У 1889 р. сюди приїжджає дійсний статський радник інженер-шляховик Казимир Мсциховський, який веде своє походження від польських дворян Подільської губернії. Мсциховський закладає тут Селезнівський рудник і стає головою правління Селезнівського товариства кам'яновугільної та заводської промисловості й членом Донецько-Юр'євського металургійного товариства, а з 1914 р. стає членом правління Азовсько-Донського комерційного банку. До того ж, Казимир Мсциховський став засновником селища, яке пізніше перетворилося на місто Паризької Комуни, сьогоднішній Перевальськ [4, 189].

Тут же в Селезнівці Мсциховський вирішує влаштувати резиденцію. У 1890 р. він купує садибу Графовського, будівництво якої той розпочав ще в 1840 р. та перебудовує її за власним смаком [6, 4]. Для цього він запрошує двох архітекторів, котрі згодом стануть відомими – Сергія Гінгера та Льва Руднева.

Сергій Гінгер – представник модерну та неокласицизму – звів основні споруди, вдало поєднавши російський стиль з італійським. Садибний будинок складався з тринадцяти приміщень на першому поверсі та шести на другому. Тут можна було бачити просторі кімнати, величезні вікна з виглядом в сад, чотири каміни, прикрашені ліпленням стелі, фрагменти картин в стилі модерн [5, 105].

Особливого ефекту стінам будинку надавало облицювання світло-жовтим м'яким шліфованим каменем місцевого походження – тесаним піщаником, який забезпечив чудову збереженість архітектурної споруди протягом століття.

За задумом архітектора три фасади будинку були оформлені таким чином, що справляли враження головних. Над центральним входом архітектор звів масивну башту з великим кольоровим гербом дворянського роду Мсциховських. На відкритій терасі перед зимовим садом була встановлена бронзова статуя Гермеса. Вхід до будинку прикрашали два чеканних канделябри в людський зріст [5, 106]. Садиба стала класичним зразком життя дворян кінця XIX – початку XX ст.

Садибний будинок, архітектор С. Гінгер

Інтенсивний розвиток промисловості, науки, просвітництва на територіях, що тепер входять до складу Луганської області, сприяв поширенню інтересу до оздоблення маєтків творами мистецтва. Селезнівська садиба К.Л. Мсциховського якраз і є прикладом такого способу колекціонування – вже на початку XX ст. вона перетворилася на своєрідний приватний музей завдяки прикрашенню художніми речами маєткових інтер'єрів і колекцій музейних предметів, зібраних власниками [3, 108].

Значний інтерес представляли меблі, інтер'єри та внутрішнє оздоблення будинку. Меблі у вітальні були виконані в стилі Людовика XVI, а тканина, якою вони були оббиті, була виготовлена на Московській фабриці Сапожникова й відтворювала зразки з Версалю та Тріанону. Вражали своїми кольорами та яскравими тонами персидські килими.

В загальне оздоблення прекрасно вписувалися флорентійське бюро та крісла, обтягнуті монастирськими вишиванками. На столах, у вітринах були виставлені бронзова та мармурова скульптура, вази різних епох – від XVI до XX ст. Серед цих зібрань своєю вишуканістю вирізнялися вази імператорського фарфорового заводу, сербські та французькі статуї з слонової кістки, оправлені в золото.

Кабінет господаря прикрашали два гобелени, виконані в стилі Людовика XVI на сюжети байок Лафонтена. Внутрішнє оздоблення вдало доповнювали оригінали полотен Маковського та Сверчкова, а також пристойні копії з картин

Мурільйо та Рубенса [8, 9].

На деякій відстані від будинку, за садибним муром, знаходилися збудована в 1913 р. на кошти К.Л. Мсциховського парафіяльна школа-храм. Церква стала дипломною роботою відомого пізніше архітектора Росії Льва Руднева, який надалі прославився проектами головного корпусу Московського державного університету ім. Ломоносова, Палацу культури у Варшаві та Будинку уряду в Баку [9, 158].

Спроектowana Рудневим церковна будівля в ім'я Олександра Невського із дзвіницею мала два класи і вівтар. До храму примикали квартири вчителів. Виконана з дикого каменю, будівля належить до досить рідкісних зразків романо-візантійського стилю.

Першопочатково храм був католицьким (за віросповіданням самого Мсциховського), сьогодні ж він функціонує як храм Української православної церкви Московського патріархату.

Окрім палацу, садиба мала пейзажний парк у 22 гектари. Для догляду за ним Казимир Людвигович запросив з Польщі свого земляка Марціна Францевича Хубецького. Садівник прожив тут все своє життя й поклав всі сили на розведення рідкісних видів рослин і дерев. За власним заповітом садівника було поховано на території садиби [7, 6].

Навкруги ширилися перекази про прекрасний селезнівський парк з алеями пірамідальних тополь, липовими гротами, бесідками та арковими коридорами зі стриженої зелені. Садибу

Інтер'єр парадного входу будинку

Камін в колишній мисливській залі

прикрашали французькі статуї, наприклад чавунні вази, що акцентували вхід, були відлиті в 1901 р. на Паризькому ливарному заводі та були точною копією мармурових, що зберігаються в Луврі [5, 105].

У 1916 р. Г. Лукомський, журналіст та мистецтвознавець, у журналі «Столиця і садиба» зробив опис садиби Мсциховських та витворів мистецтва в ній: «...Вся внутренняя обработка сделана за рисунками архитектора Императорских дворцов Мельцера. Материи, которыми оббита мебель, точно воссоздают некоторые образцы материй в Версале. Замечательные персидские ковры ласкают глаз своими сочетаниями. Особенно хорошие французские статуи с сочетанием золота и слоновой кости. В кабинете два гобелена с сюжетами из басен Лафонтена. Отметим интересные оригиналы новых художников Маковського и Сверчкова. Есть несколько хороших копий Мурильо и Рубенса...» [6, 5].

Перед Жовтневою революцією господарі майже не відвідували Селезнівку. Дійшли відомості, що вони переїхали до свого маєтку у Франції.

Після Жовтневої революції 1917 р. тут заснували будинок сиріт. У 1930-ті роки дітей перевели до іншого місця, а в Селезнівці відкрили Будинок відпочинку ім. Ворошилова. Довелося тут відпочити й Герою Соціалістичної Праці Олексію Стаханову з дружиною.

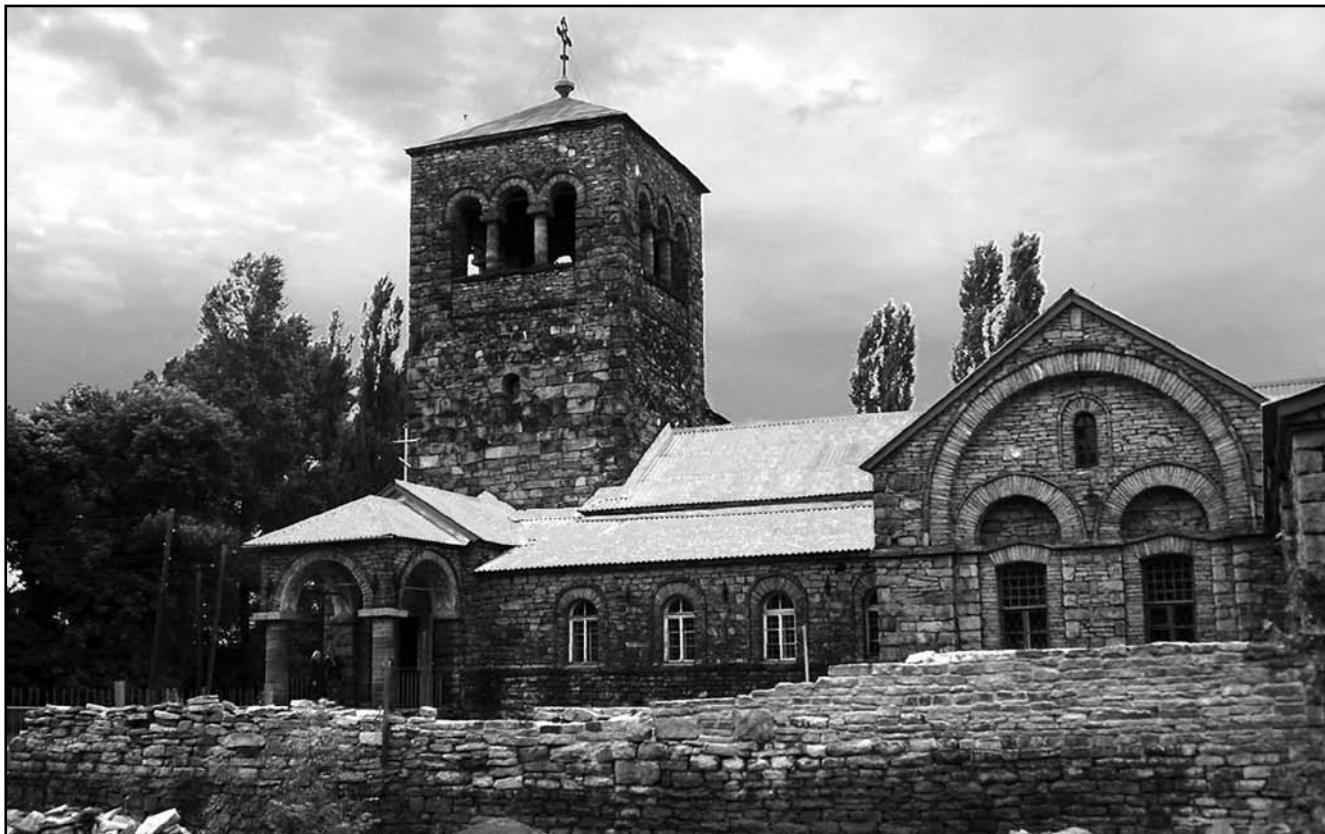
В роки Великої Вітчизняної війни в будинку відкрили госпіталь, а в післявоєнні роки тут функціонував протитуберкульозний диспансер. Останнім користувачем садиби став наркологічний диспансер, котрий діяв тут у 1980-ті роки [1, 12].

За часів УРСР були знищені чи зникли майже всі витвори мистецтва, що зберігалися в садибі. Руйнація торкнулася й самого архітектурного комплексу. Коли наркологічний диспансер залишив стіни вікової будівлі в роки перебудови, запустіння прийшло в старовинну садибу.

Схожа доля спіткала й церкву-школу. 4 травня 1923 р. президія Луганського окружного виконкому закрила церкву. У 1930-ті роки, коли на території маєтку був розташований будинок відпочинку, церкву пристосували під клуб. Храм відкрили у 1942 р., однак вже у 1947 р. його віддали у користування будинку відпочинку і стали використовувати як кіно- й танцзал. Згодом тут розташувалися селищна рада, пошта, бібліотека [2, 43]. Церковну будівлю повернули православній громаді лише у 1991 році.

На території колишнього маєтку залишився чудовий парк із тополями-велетнями, який разом із архітектурними спорудами утворює чудовий комплекс. Парк площею 22 га з 1972 р. є пам'яткою садово-паркового мистецтва. Зараз він також знаходиться в занедбаному стані.

В садибі свого часу існувала й величезна бібліотека, що розміщувалася у спеціально зведеній будівлі в глибині парку. Бібліотека майже не

Храм Олександра Невського, архітектор Л. Руднєв

змінювала свого профілю і за радянських часів, а от знищена була лише після того, як садибу покинув останній офіційний заклад (наркологічний диспансер) [1, 12].

На сьогодні до складу садиби Мсциховського входять в'їзна брама, виконана у вигляді замкової брами, садибний будинок та парк. Незважаючи на занедбаний стан будівель, пам'ятка й досі зберігає свою високу історико-культурну цінність.

На другому поверсі садибного будинку, судячи з низьких стель та невеликих приміщень, жила прислуга. Перший поверх повністю займав господар. У внутрішніх інтер'єрах будинку збереглися багато художньої ліпнини. Стеля в кожній з кімнат має свій рельєф і свій малюнок. В одній з кімнат вціліла картина у фігурній рамці в стилі модерн. На ній зображена дівчина з розпущеним волоссям, яка біжить полем на фоні будівлі. В іншій кімнаті з величезним вікном, яке виходить в сад, мешканці садиби та гості, що приїздили в маєток, насолоджувалися живою музикою, яка лилася з внутрішнього балкону, де сиділи музиканти. Підтвердженням цільового призначення кімнати є елемент ліпнини стелі, на якій зображені музичні інструменти.

Свого часу в будинку налічувалося чотири каміни. Три з них вціліли до сьогодні. Особливо цінністю вирізняється камін у вітальні, вкритий глазурованими кахлями. Не менш цікавий камін є у центральній кімнаті будинку. Прикрашений

різьбленими елементами з дуба, він є справжнім витвором декоративно-ужиткового мистецтва і навіть через сто років прекрасно функціонує.

Центральне приміщення – колишня мисливська зала – окрім каміну зберегла обшиті цінним деревом стіни, підшивну стелю, що спочиває на масивних дерев'яних балках.

В окремих кімнатах збереглися шматки мозаїчної підлоги, мармурові підвіконня. Високою збереженістю вирізняються дерев'яні парадні сходи, дубове поруччя яких прикрашене високохудожнім різьбленням.

Зважаючи на те, що садиба зберегла значну частину високохудожнього внутрішнього оздоблення, яке свого часу характеризувало її як унікальний музей цього регіону, можна говорити про особливе місце садиби Мсциховського серед надбань дворянсько-садибного будівництва України. Історико-культурну цінність посилює те, що садибний будинок, замкова брама при в'їзді на територію садиби, храм Олександра Невського представляють собою унікальний для Східної України архітектурний ансамбль, виконаний відомими архітекторами Росії Л. Руднєвим і С. Гінгером.

Ці чинники уможливили сучасне відродження садиби, з метою якого на початку ХХІ ст. за ініціативою жителів смт Селезнівка була створена благодійна організація «Фонд сприяння розвитку краєзнавства й культури «Садиба Мсциховського». Свою місію фонд розглядає як дослідження й відтворення са-

диби Мсциховського, розробку й реалізацію програм в галузі освіти, культури, духовного розвитку, відпочинку й туризму, що перетворює пам'ятку на музейно-туристичний центр. За час його існування розпочалося поступове відновлення старовинної садиби, проведені роботи по благоустрою парку, встановлено нагляд за головним будинком садиби. Головна діяльність направлена на популяризацію пам'ятки, адже чим більше людей її відвідають та дізнаються про неї, тим більше шансів віднайти помічників і однодумців для відтворення первісного вигляду, адже знання про пам'ятку, усвідомлення її цінності – це перша сходинка у справі збереження історико-культурного надбання.

Незважаючи на занедбаний стан, старовинна дворянська садиба, яка пережила революцію, війну й перебудову, досі зберігає свою неповторність, що являється основою для її сучасної музеєфікації. Садиба Мсциховського сьогодні – це пам'ятка архітектури, створена відомими архітекторами; це художня цінність частково збережених внутрішніх інтер'єрів; це можливість уявити, як жили на початку двадцятого століття дворяни зазначеного регіону. Її музеєфікація, що є однією з тенденцій музейно-пам'яткоохоронної справи, направлена на відродження культури, мистецтва, науки, історичних традицій регіону.

На сьогодні палаци та садибні комплекси – це потужний пласт культури, який потребує вивчення й ознайомлення з ним. Без уваги, суспільної зацікавленості в збереженості ці об'єкти можуть бути знищені остаточно. Тому можливість відродження старовинних садиб відповідно до потреб сучасності формують практичну доцільність досліджень в цьому напрямі.

Посилання

1. Антипова А. Тасмича садиба Казимира Людвіговича / А. Антипова // Голос України – 2012. – № 188. – 8 жовтня. – С. 12.
2. Борщенко Л.М. Із історії храмового будівництва на Луганщині (друга половина XIX ст. – перша третина XX ст.) / Л. М. Борщенко // Мистецтвознавство України : зб. наук. пр. / Академія мистецтв України. – К.: Київ, 2001. – Вип. 2. – С. 41–44.
3. Борщенко Л.М. Передумови та основні напрямки формування мистецьких музеїв в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. / Л.М. Борщенко // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 16. – С. 103–110.
4. Боханов А. Н. Деловая элита России 1914 г. / А.Н. Боханов. – М.: Ин-т российской истории РАН, 1994. – 273 с.
5. Журнал императорского общества архитекторов-художников «Ежегодник». – 1915. – Вип. 10. – С. 105–108.
6. Лукомский Г.К. Усадьба в прошлом и настоящем: Селезнёвка К.Л. Мсциховского / Г.К. Лукомский // Столица и усадьба. – 1916. – Вип. 51. – С. 4–5.
7. Лычаный С. Большая история маленького поселка Селезнёвка // За металл. – 2010. – 7 октября. – С. 6.
8. Особова О. Хто розпалить камін у садибі Мсциховського? // Урядовий кур'єр. – 2010. – 14 грудня. – С. 9.

9. Форостюк О. Луганщина релігійна. – Луганськ: Світлиця, 2004. – 204 с.

Жукова Е.В. Возрождение старинных усадеб путем создания музейно-туристических центров как современная тенденция музейно-памятничкоохранного дела (на примере усадьбы Мсциховского Луганской обл.)

В статье исследуются историческая и культурная ценности старинной усадьбы Мсциховского в с. Селезнёвка Луганской области, которые формируют предпосылки к её возрождению в качестве музейно-туристического центра как современной тенденции музейно-памятничкоохранного дела Украины.

Ключевые слова: усадебный комплекс, памятник архитектуры, художественная ценность, дворцовые интерьеры, возрождение усадеб, музейно-туристический центр.

Zhukova O.V. The revival of the old estates by creating a museum and tourist attraction as the museum and the modern trend of museum and monuments protection affairs (for example the estate of Mstsihovskoho in Luhansk region)

We study the historical and cultural values of the old estate of Mstsihovskoho in Seleznevka Luhansk region, which form the background to its revival as a museum and tourist center as a modern trend of museum and monuments protection affairs of Ukraine.

Key words: farmstead complex, a monument of architecture, artistic value, palace interiors, revival of mansions, museum and tourist center.

23.03.2012 р.

УДК 726.7.

Р.В. Підставка

ПРОБЛЕМИ РЕСТАВРАЦІЇ, ПРИСТОСУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПАМ'ЯТОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»

В статті висвітлено основні етапи становлення Національного заповідника «Замки Тернопілля» як науково-дослідної, пам'яткоохоронної, реставраційної та туристичної установи. Розглянуто сучасний стан збереження об'єктів заповідника національного значення. Запропоновано основні напрямки пристосування замків та палаців заповідника до туристичної діяльності.

Ключові слова: консервація, пристосування, музеєфікація, пам'ятка історії і культури, замковий туризм.

Важливим напрямком морально-психологічного, патріотичного та виховного аспекту розвитку особистості є її відношення до національної історико-культурної спадщини, її збереження та використання. Світовий досвід та практика сьогодення свідчать, що занепад культури, байдужість до духовного розвитку нації, зневага до культурної спадщини призводять до непоправних утрат у всіх сферах суспільного життя – економічній, політичній, соціальній. Особливо важливу роль у збереженні надбань минулого, в духовному розвитку нації, у розбудові її державності відіграють історико-культурні та історико-

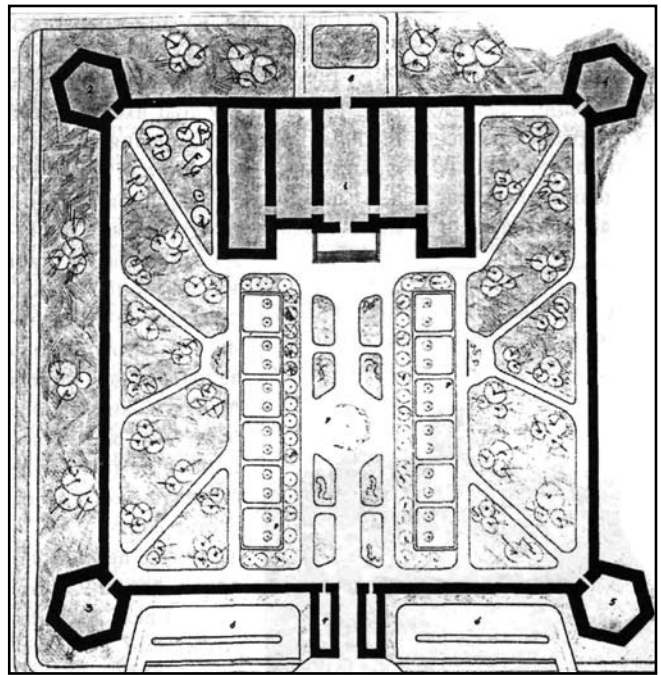
архітектурні заповідники України, що є осередками активної науково-дослідницької і просвітницької діяльності; виховують високі почуття патріотизму, відповідальності за долю країни. Одним із провідних суб'єктів такого напрямку є Національний заповідник «Замки Тернопілля», дослідженню пам'яткоохоронної та науково-реставраційної діяльності якого і присвячена дана стаття.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі наявної літератури та джерел проаналізувати та з'ясувати основні напрямки діяльності заповідника в сфері консерваційно-реставраційної та пам'яткоохоронної діяльності. За різними підрахунками на території сучасної Тернопільської області нараховувалось близько 120 замків, замочків та фортець [2]. На даний час у різному стані збереження збереглося 37 замків чи руїн замків, які представляють історичну цінність і можуть використовуватися як історико-архітектурні та ландшафтно-композиційні туристичні об'єкти краю. Лише частина з цього числа використовується в організованому замковому туризмі області. Решта замків пристосована під лікувально-санаторні заклади, музеї, будинки творчості, промислово-складські приміщення тощо.

Більша частина замків через незадовільний технічний стан не використовується. Державних коштів, що виділяються на їх ремонт і реставрацію, недостатньо, а питання залучення недержавних інвестицій до цього часу не вирішено. Неврегульованим залишається і питання права власності на деякі об'єкти. Відсутній механізм взаємодії державних і недержавних структур у проведенні необхідних пам'яткоохоронних заходів.

Замки Тернопільської області, що використовуються в організованому замковому туризмі, перебувають в складі трьох заповідників. До складу Бережанського ДІАЗу входить Бережанський замок, Кременецько-Почаївського ДІАЗу – Кременецький замок на Замковій горі Бона, Свято-Успенська Почаївська лавра та ін., а в центральній та південній частині області функціонує Національний заповідник «Замки Тернопілля», сформований на базі комплексу історико-архітектурних пам'яток національного значення м. Збаража, Вишневецького палацово-паркового комплексу, замків у м. Скалаті, м. Теребовлі, смт. Микулинцях, с. Язловці, с. Підзамочку, смт. Золотому Поточі, смт. Скалі-Подільській, с. Кривче та м. Чорткові [1, 146-147].

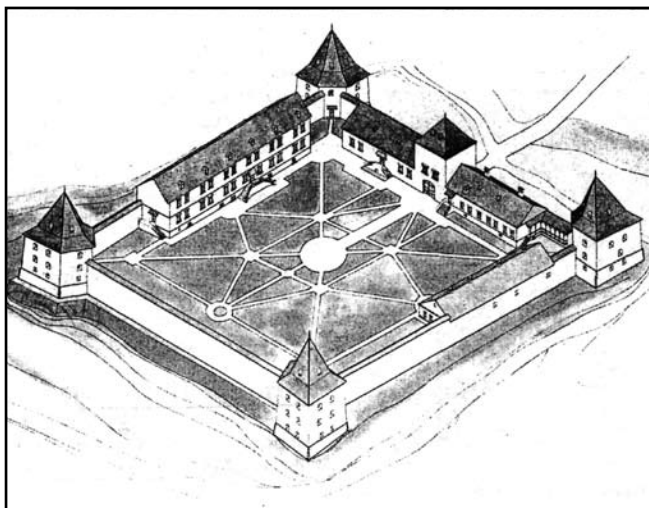
Заслужують на увагу ще ряд історико-архітектурних пам'яток області, що не входять до вищевказаних заповідників і знаходяться у державній або комунальній власності. Після відповідних консерваційно-реставраційних робіт вони можуть використовуватися як перспективні туристично-атракційні об'єкти. До їх числа можна віднести замок у с. Сидорів Гусятинського району, замок в с. Кудринці та фортецю Святої Трійці у с. Окопи Борщівського району, замок у смт. Залізці Зборівського району, палаці

Проект реставрації замку у с. Кривче

у с. Струсів Тереховлянського та у с. Коропець Монастирського районів і ряд інших. Виділення коштів на їх відбудову та реставрацію можливе лише за умови включення цих пам'яток до складу заповідника.

У Статуті Національного заповідника «Замки Тернопілля», який відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1032-р був переданий у підпорядкування Міністерства культури України, записано, що заповідник у місті Збаражі Тернопільської області є науково-дослідною установою, а науково-дослідницька робота є основою діяльності, яку заповідник здійснює шляхом вивчення пам'яток історії та культури, живопису, скульптури, творів монументального та декоративно-прикладного мистецтва, проведення археологічних розвідок та розкопок, організації виїзних експедицій і наукових відряджень, збору, закупки колекцій і предметів музейного значення, виявлення і вивчення старовини, матеріалів і документів, що зберігаються в архівах та музеях України та за її межами, визначення їх містобудівельної, архітектурної, художньої, історичної, наукової цінності, проведення наукового опису тощо. Отримані результати використовуються для складання перспективних і робочих планів розвитку установи, удосконалення його виставкових і тематичних експозицій, покращення змісту науково-освітньої діяльності. Дослідницька робота включає в себе подання пропозицій з питань реставрації, консервації і ремонту пам'яток, а також використання їх в культурно-освітніх та інших цілях, при цьому забезпечує складання технічної документації на ремонтно-реставраційні та оформлювальні роботи. Як дорадчий орган при генеральному директору Національного заповідника діє науково-методична

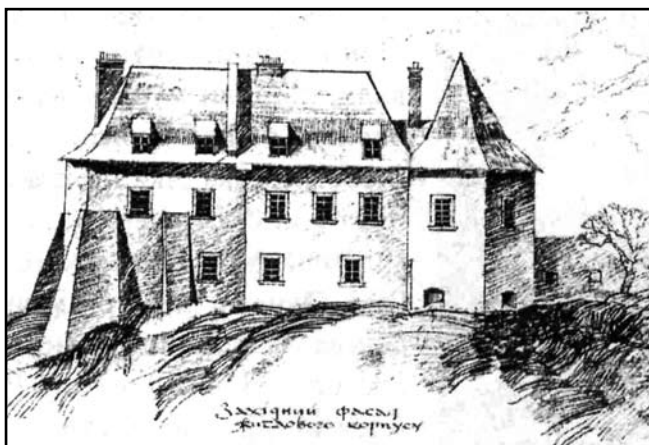
Проект реставрації замку у смт. Золотий Потік

рада, в склад якої входять провідні співробітники установи [1, 147].

Питання збереження замків може вирішуватися шляхом оренди (концесії), приватизації замків або поступового створення на їх територіях державних музейних закладів, об'єднання всіх замків під егідою однієї чи декількох державних структур. Найбільш прийнятним є комплексний підхід, що передбачає проведення всебічного обстеження замків, визначення їх технічного стану, режимів збереження, проведення комплексу протиаварійних заходів, реставрації та музеєфікації об'єктів, що мають особливу культурну цінність; пошук альтернативних джерел фінансування необхідних робіт, включення пам'яток до туристичних маршрутів. Основними напрямками виконання Програми є:

- проведення комплексного наукового обстеження замків, що були передані до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля» розпорядженням Кабінету Міністрів України 05.11.2008 р., та замків, що претендують на включення до складу заповідника, вивчення їх технічного стану, інженерної інфраструктури; визначення режиму їх збереження та подальшого використання, створення відповідного банку даних;

- виконання комплексу консерваційних та

Проект реставрації замку у с. Підзамочок

ремонтних робіт на об'єктах, що перебувають в аварійному стані;

- продовження дії плану додаткових заходів щодо збереження, ремонту та реставрації об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля» у м. Збаражі та м. Скалаті (постанова Кабінету Міністрів України від 26.05.2005 р. № 383).

- подальше впровадження Комплексної програми збереження та використання палацово-паркового комплексу в селищі Вишнівець Збаразького району згідно постанови Кабінету Міністрів України від 14.09.2005 р. № 914.

- проведення комплексного архітектурно-археологічного дослідження замків, консервація руїн;

- розроблення інститутом «Укрзахід-проектреставрація» (м. Львів) концепції консервації, реставрації та пристосування вищевказаних замків, включення їх до спеціальних оглядових туристичних маршрутів (розроблено проекти по Кривченському, Золотопотіцькому, Підзамочькому, Чортківському та Язловецькому замках (Рис .1-5) [2; 3];

- розроблення концепції нових тематичних туристичних маршрутів з включенням до них замків області як основних об'єктів;

- підготовка наукового каталогу, видання науково-популярної літератури з метою популяризації замків як пам'яток (українською та англійською мовами).

На першому етапі передбачається:

- проведення комплексного обстеження та інвентаризації замків, складання облікової документації та включення їх до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;

- розроблення науково обґрунтованих пропозицій щодо збереження та використання пам'яток;

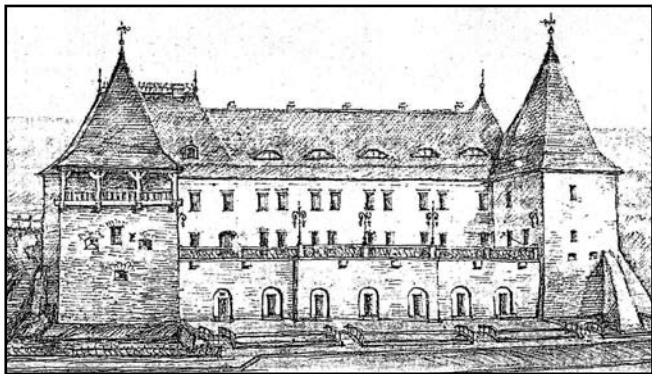
- проведення наукових досліджень і підготовка необхідної науково-проектної документації на об'єкти, що перебувають в аварійному стані та мають особливу культурну цінність.

На другому етапі (2012-2015 рр.) проводитиметься коригування науково-проектної документації, уточнення обсягів фінансування, проведення необхідних робіт з консервації, реставрації, музеєфікації та ремонту об'єктів, включення їх до туристичних маршрутів.

Фінансування робіт на першому етапі виконання Програми здійснюється в межах бюджетних призначень, передбачених у державному бюджеті на відповідні роки Мінкультури та Мінрегіонбуду та за рахунок коштів місцевих бюджетів. До виконання робіт на другому етапі повинні залучатися також недержавні інвестиції, благодійні внески, гранти міжнародних фінансово-інвестиційних програм та інші джерела.

Виконання Програми сприятиме:

- активізації процесу дослідження, консервації, реставрації, музеєфікації, належного збереження та раціонального використання замків області;

Проект реставрації замку у м. Чортків

- популяризації замків як світової культурної спадщини, вдосконаленню музейної справи;
- розвитку патріотичного виховання молоді, формуванню національної свідомості громадян України;
- активізації розвитку туризму, зокрема міжнародного, як одного з джерел залучення інвестицій та наповнення державного і місцевого бюджету;
- піднесенню міжнародного престижу України у сфері охорони культурної спадщини, розширенню міжнародних культурних і наукових контактів, забезпеченню виконання міжнародних договорів України з охорони культурної спадщини.

Національним заповідником «Замки Тернопілля» розроблено концепцію пристосування історико-архітектурних пам'яток, що входять до його складу:

- залишки Старозбаразького замку XIV ст., оборонна церква 1600 р. Преображення Господнього (г. Монастирок) – створення *палеоскансену «Старий Збараж» та музею дерев'яного зодчества під відкритим небом* (г. Княжа, г. Монастирок); відновлення та реконструкція монастиря Св. Онуфрія XIII ст.;

- Вишневецький палацово-парковий комплекс XIV-XVIII ст. – створення *культурно-туристичного центру, кінно-спортивного клубу, музейної картинної галереї, мистецьких майстерень* і т. п.;

- Скалатський замок XVII ст. Підволочиського району – пристосування двох веж Скалатського замку під експозиційні зали *музейно-туристичного готельного комплексу* (ймовірна передача в концесію чи довготривалу оренду);

- Теревовлянський замок XIV-XVII ст. – відновлення двох веж замку, в яких буде створено *археологічний музей, відділи зброї з пороховою вежею та стрілецький тир*;

- Микулинецький замок XVII ст. Теревовлянського району – створення *готельно-туристичного комплексу з музеєм пивоваріння Тернопільщини*;

- Золотопотіський замок XVII ст. Буцацького району – реконструкція феодального маєтку з *відтворенням історичного-побутового середовища*;

- Язловецький замок XIII-XVIII ст. Буцацького району – *історична реконструкція рицарського*

Проект реставрації замку у с. Язловець

замку з метою проведення рицарських турнірів;

- **Фортеця XVII ст. у Підзамочку** Буцацького району – створення *спортивно-туристичного центру дельтапланеризму та екстремального туризму*;

- **Скала-Подільський замок XIV-XVII ст.** Борщівського району – проведення консервації та комплексної *музеефікації замку та палацу*;

- **Кривченський замок XVII ст.** Борщівського району – відтворення *ретроготелю-притулку та туристично-спелеологічного центру*;

Чортківський замок XVII ст. – створення *музейно-туристичного готельного комплексу з елементами музеефікації (картинна галерея).*

Посилання

1. Макаруч Н. Специфіка науково-дослідницької діяльності Національного заповідника «Замки Тернопілля» / Надія Макаруч // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» – 2011. – № 2 – С. 146-158.
2. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини / Ігор Мельник // Галицька брама. – 2007. – № 5-6 (149-150). – С. 9-36.
3. Олещук С., Сохацький М. Оборонні замки Борщівщини / Сергій Олещук, Михайло Сохацький // Галицька брама. – 2007. – № 5-6 (149-150) – С. 5-8.

Підставка Р.В. Проблемы реставрации, приспособления и сохранения историко-культурных памятников Национального заповедника «Замки Тернополья»

В статье отражены основные этапы становления Национального заповедника «Замки Тернополья» как научно-исследовательского, памятникоохранного, реставрационного и туристического учреждения. Рассмотрено современное состояние сохранения объектов заповедника национального значения. Предложены основные направления приспособления замков и дворцов заповедника к туристической деятельности.

Ключевые слова: консервация, приспособление, музеефикация, памятник истории и культуры, замковый туризм.

Pidstavka R.V. Problems of restoration, adaptation and preservation sights of history and culture of National reserve «Castles of Ternopilla»

In the article the basic stages of becoming of National reserve «Castles of Ternopilla» are reflected, as research, restoration and tourist establishment. The modern state of maintenance of objects of reserve of national value is considered. Basic directions of adaptation of castles and palaces of reserve are offered to tourist activity.

Key words: canning, adaptation, sight of history and culture, castles tourism.

28.02.2012 р.

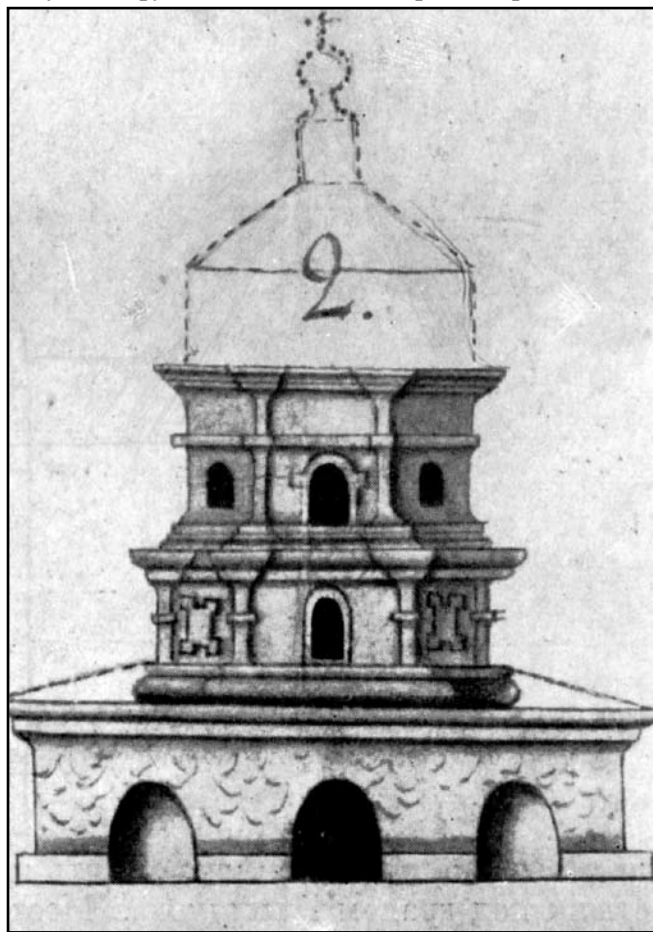
ГАМАЛІЇВСЬКИЙ МОНАСТИР ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНА ІВАНА СКОРОПАДСЬКОГО

На підставі нових архівних документів уточнюється датування деяких споруд Гамаліївського монастиря.

Ключові слова: церковна архітектура, Гамаліївський монастир, будівельна діяльність Скоропадського.

Гамаліївський монастир по праву вважається перлиною українського бароко. Його ансамбль сформувався в основному завдяки щедрій фундації Івана Ілліча Скоропадського та його дружини Анастасії Марківни. Саме в час правління гетьмана збудовано головні монастирські споруди, проте датування кожної із них досі є лише приблизним. Нововиявлені архівні документи дозволяють уточнити деякі важливі моменти будівельної історії і тим самим звузити хронологічні рамки зведення окремих пам'яток.

Визначальною у створенні ансамблю є дата початку будівництва при Скоропадських. Традиційно вважається, що задум збудувати монастир виник у гетьмана у 1713 році [1, 20], адже саме цим роком датується фундаційний лист. Зберігся дарчий запис,

Фасад дзвіниці на плані Гамаліївського монастиря 1795 р.

датований 13 грудня 1712 року [2]. Дві сестри – «Евдокія Мойсеевна Козминая Заруцкая і Марія Мойсеевна ж Евстафиева Голубовая» – чинять «ведомо и яко каждого суду и права и всем, хто того потребовать будет» і оголошують, що мають бажання оволодіти млином з трьома мучними та одним ступним колесами на річці Есмані «в Воронежском уезде», котрий був записаний їхнім покійним дідусем їхньому ж дядьку Якову Савичу. Після смерті дядька млин дістався його дружині, яка мала малолітнього сина і невдовзі вийшла заміж за «другого мужа – Івана Безпалого». Проте скоро і удова, і її син померли і млином заволодів Данило Карпека, зять Безпалої, «которому жадной близкости до владения того млина не маешь». Розуміючи, що законних підстав відібрати млин немає, сестри вирішили звернутися до гетьмана, «просячи о привернення млина нам ближайшую посесію имеющим» з такою умовою, що дві частини вони відразу пожертвують «на монастирь новомеючийся строити паніенский Гамалеевский и жебы за то ж дедуся нашего и всех родичах наших преставшихся вечное поминанье в той обители святой било, а за третью часть ктитора тоей святой обители, що цена людьми добрими положена будет, меют заплатить грошми готовими нам на памятку дедуся нашего». Внаслідок такої хитромудрої комбінації сестри отримували гроші, а млин повинен був перейти до монастиря. Виділений курсивом зворот свідчить, що вже у 1712 р. навколишні мешканці добре знали, що гетьман збирається будувати нову обитель.

Ясновельможні заохочували місцевих мешканців продавати та дарувати свої «посесії» обителі. У 1713 р. «жител Гамалеевский» Мойсей Жучок продає своє займище Скоропадському «при пану Лаврентію на тое час дозорцею (тобто управителем гетьмана – С. Ю.) будучом» [3]. 15 серпня того ж року «Грицко Бугаенко, обивател локошковский» оголошує своїм записом, «и ж продадем нив своїх власних на поле локошковском под Гамалеевку ... пану Михайлу Савицкому на тот час будучим старостою Гамалеевским за певную суму ... котрий купил на особ их милостей его милости пану Іоану Ілєчу Скоропадскому пану гетману обоєх сторон Днепра іако велице пане гетмановой Анастасии Марковне ... Деялося в Гамалеевце при отцу Данилу Івановичу священнику на тот час будучому гамалеевскому» [4]. Отже, у 1713 році в Гамаліївці вже була діюча церква (Харлампіївська - ?).

Наступний документ датований 10 лютого 1714 року [5]. Воронізький сотник Потап Назаревич «на обитель светую Гамалеевскую на сей час еще меючей зачинаты фундоватися» дарує «сеножат ... власную непенную и невчом некому незаведенную, лежачую межи кгрунтами лазарувскими, належными обители светой». Отже, початок будівництва при Скоропадських може бути віднесений на час не

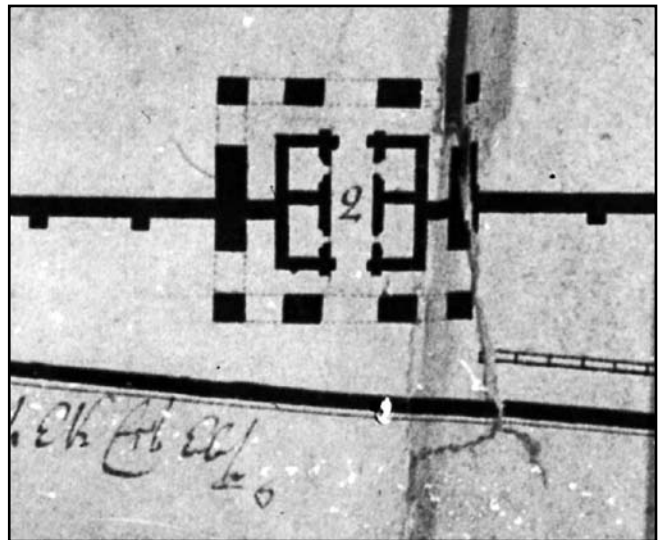
раніше весни 1714 р.

Пожертви продовжували надходити і під час будівництва. У 1716 р. мешканець Локотків Андрій Кривопустенко «на обитель светую Гамалеевскую в тот час застаючому в дворе панском гамалеевском пану Василию Стефановичу старосте» записав хату з городом і гаєм [6].

У 1717 р. козак Воронізької сотні Леонтій Гаврилович Кулик «ясновелможной добродейце ей милости паней Анастасии Марковне Иоанновой Скоропадской гетмановой на обитель Свето Харламповскую Гамалеевскую» продав власний ліс із сіножаттю «на том боку реки Есманс, над ставом Холодовичовским» [7].

Пожертви поступали і від жінок, які ставали черницями в новозаснованому монастирі. 25 квітня 1717 р. датований запис такого змісту: «Я, инокиня Евпраксия Струтинская, взявши на себя монашеский чин во обители Гамалеевской а меючи себе двор и на нем стоящий дом и до него з прилежащими кгрунтами з ставком и млинком, з полями, гаями, сенокосами в селе зовемом Марчишина Буда, покойним мужем моим Василием Струтинским и мною набития, некому невчом непенние и незаведение, котрий двор и оние кгрунты легкую на светую обитель свето Харлампиевскую девичую Гамалеевскую вечными часи. В котрые я сама и дети мои, так теж из кривных моих близких и далеких жадною мерою втручатис нехто не повинен. На що и сію мою легкацію вручаю во святой обители всечестной Господа игумении Гамалеевской Евфросинии Исидоровне, пречестному отцу Езекиилу духовнику тояжде святой обители. При Василию Любарском старосте Гамалеевском, при Якову Бублику дозорци жителю чернеговскому. К сей легкації інокіни Евпраксии Струтинской я, Василий Вероцкий, поп Гамалеевский руку приложил» [8]. Цитований текст цікавий тим, що тут монастир описаний як вже сформована чернеча спільнота із своєю ігуменею та власним духівником. Евфросинія Ісидорівна була, таким чином, першою ігуменею Гамаліївської обителі. В селі була також і парафіяльна церква (очевидно дерев'яна), священник якої підписався на дарчому записі.

30 червня того ж року «Василий дзвонник и обиватель новгородський» записує «кгрунта розние так в самом городе Воронеже, яко и коло Воронежа лежащие куплею набитие ... на обитель паненскую коштом ясновелможного его милости пана Иоана Скоропадского войск запорожских обоих сторон Днепра гетмана и паней малжонки его велможной ей милости паней Анастасии Марковне гетмановой *построенный*» [9]. Останній вираз особливо цікавий, оскільки свідчить, що уже в 1717 р. монастир був збудований. Важко собі уявити, щоб за такий короткий проміжок часу можна було звести цілий комплекс. Якщо прийняти,

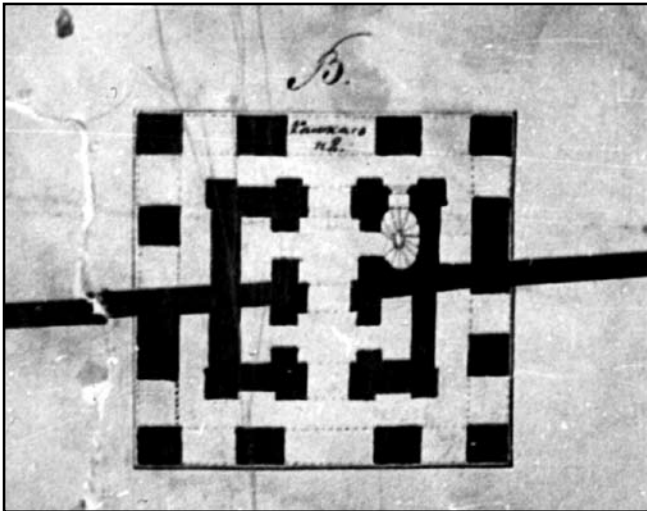
План дзвіниці на плані Гамаліївського монастиря 1795 р.

що вираз «построенный» є русифікованою калькою українського виразу «збудований», яким на той час позначалося будівництво із дерева, то тоді можна було б припустити, що у тому ж 1717 р. були зведені найнеобхідніші для функціонування монастиря дерев'яні споруди – келії тощо.

Непрямим підтвердженням такого припущення може бути на кілька років пізніше написаний документ від 12 червня 1721 р. [10]. Кролевецький сотник Павло Огієнко, «меючи сад от честной инокини ... Алимпие законници *новоустроенного монастиря Гамалеевскаго* за дом мне оставленный и от прочих людей кролевецких откупленный» дарує його обителі. Тут монастир названий «новоустроенним», що, на нашу думку, більш точно у порівнянні з попереднім записом передає дійсний стан речей.

10 квітня 1723 р. шляхтич Четвертенський продав Анастасії Марківні «в селе Локотках кгрунтик на том боце речки Шостки змежно з кгрунтом ясне велможной» [11], отже, навіть через 9 років від початку фундації гетьманова продовжувала скуповувати навколишні землі.

Розгортання будівельних робіт та й господарське забезпечення монастиря потребувало людських ресурсів, тому гетьман вирішив залучити до робіт новоутвореного Гамаліївського староства посполитих села Бирина (зараз це село у Новгород-Сіверському районі). Його наказ датований 25 листопада 1715 р. [12]. «Вам войтове биринскому и всем тамошним мужам нехай буде ведомо: любо до сего часу належалисте до волости нашой шептаковской и в всем старосте тамошнему были послушными, однак поневаж в селе Гамалеевце за малолюдством немаш кому повинностей дворових отбувати, теды приказуем вам, абысте отселя належали до староства нашего Гамалеевского и всякое шокольвек он вам загадет отбували послушенство, а мы приказали старосте шептаковскому, жебы он впредь жадного до вас немел дела, алебысте належали

План дзвіниці
на плані Гамаліївського монастиря 1820-1826 рр.

уже до двору нашого Гамалеевского и в всем старости тамошнего послушали».

Будівництво потребувало сталого забезпечення вапном. Для цього гетьман взяв собі «у посесію» вже існуючий «вапнений майдан». Історія його добре описана у наявних джерелах. Ще при гетьмані Мазепі завод збудував козак Кузьма Обичай. Після його смерті споруди відійшли у спадщину його жінці, котра «з братом своїм Дмитром и зятем сииз Юском Гойским» позичили у Новгород-Сіверського монастиря одну тисячу золотих під заклад вапняного заводу. Не маючи чим повернути борг, вони були змушені віддати монастиреві як компенсацію свій «вапнений майдан», що зафіксовано «на уряде меском новгородском» 21 листопада 1709 р. Проте монастир не міг нічого зробити із отриманим закладом, тому віддав завод гетьману Івану Скоропадському за умови, що той компенсує одну тисячу золотих, про це був зроблений запис 20 лютого 1720 р. [13]. Зберігся оціночний опис заводу, зроблений за наказом гетьмана. З нього дізнаємося, що завод збудований на землі новгородської ратуші, складався із мурованих та дерев'яних споруд, крім того, до майдану відносилися також і озеро Студенець та сіножаті. Завод знаходився на Десні в районі теперішнього села Юхтова [14]. Детальний опис майдану наведено в додатку. «Вапнений майдан» було остаточно закріплено за Скоропадськими записом від 11 жовтня 1720 р. [15].

В тому, що саме у 1720 р. Скоропадський вирішив створити власне виробництво вапна, немає нічого дивного. У 1719 р. його ясновельможність підписав контракт на будівництво головного храму монастиря – собору Різдва Богородиці. «В новострочойся коштом нашим обителе Харлампіевской понеже еще великой церкви каменной доселе еще нет, tedy мы хотячи оную ку хвале Божіей и его Пречистой Матере выставити, умовилесмо майстра муровщика Данела Мойсеевича, которому поступили за тую работу дати грошей пять

тысячей золотих, борошна стародубской мере: житній – 100 осмачок, сємя конопляного – 3 осмачке, круп гречаних – 8 осмачок, пшона – 4 осмачки, гороху – 3 осмачке, олею – 300 кварт, риби вялой – голов десять, соли – 6 бочок, сира 60 пуд, баранов – 30, яловиц – 10, горелке кухов чотири. На якой умове для лучшаго впредь вероятія власную нашу при печати подписуем руку. В Глухове, фебруарія 23 року 1719. Удовж самая церков семнадцать з олтарем и з бабенцом и упоперек сажень девять. Олтар ушир сажень пять без локтя» [16]. Порівняння зазначених розмірів храму в плані із фактичними розмірами існуючої споруди дозволяє стверджувати, що ширина між внутрішніми площинами стін корпусу дорівнює ширині, зазначеній в контракті, ширина вівтаря, взятого в розбивочних осях, тобто посередині опорних стовпів, також співпадає із заданою контрактом, а довжина є на кілька метрів меншою договірної. Це можна пояснити відсутністю в натурі бабинця, вказаного при складанні договору. Можливо, що під час будівництва були внесені корективи до первісного задуму і від нього відмовились. Два пілони на західному фасаді собору, з'єднані півкруглою аркою і накриті двосхилим дашком, могли б вважатися атавістичним залишком цього нереалізованого бабинця. Такий західний компартимент, якщо він задумувався спочатку, виглядав би як наслідування батуринської фундації гетьмана Івана Мазепи. Питання бабинця в Гамаліївському соборі потребує проведення додаткових досліджень, перш за все археологічних.

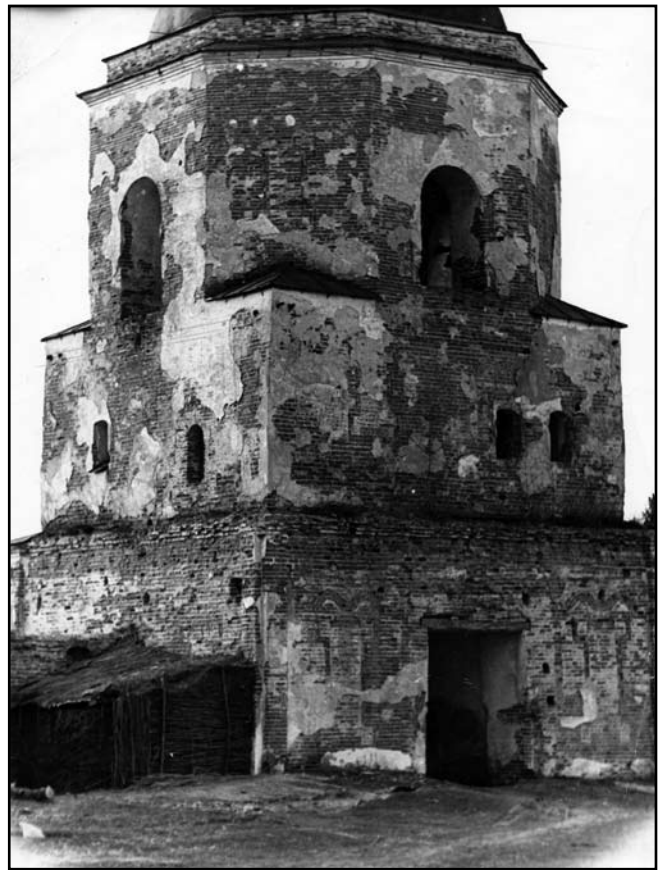
У цей же час, як буде показано далі, велися роботи і по спорудженню надбрамної дзвіниці. Зрозуміло, що такий великий обсяг робіт потребував великої кількості будівельних матеріалів.

Саме про заготівлю матеріалів, між іншим і вапна «з за Десни», йдеться у листі господаря гетьманського двору Григорія Яснопольського, датованого березнем 1722 р. [17]. На початку листа він повідомляє, що цегли в сараях під добрим накриттям заготовлено 120 тисяч, у гамаліївській цегельні – 90 тисяч, у складі ж – 30 тисяч. Деревини запасено у Шкірманівці близько ста возів, крім того, з Пирогівки привезено 200 кряжів, вапна привезено з-за Десни, тобто із вищезгаданого майдану, тільки три вози. Це господар двору пояснює не тільки поганими весняними дорогами, але й тим, що вози були приготовані для турецьких послів, яких мали дожитися три тижні. Далі Яснопольський повідомляє, що «муровщик гамалеевській» йому доносить, аби цього літа не робити коло церкви, бо минулого року вона мурувалася при постійних дощах і непогодах, тому потребує для міцності певного часу з вітром та сонячним теплом, бо якщо від Скоропадського буде наказ обов'язково мурувати, то не його в тому вина, що за поспіхом церква обвалиться, а всі кошти «вотще пойдуть». Звичайно, під церквою тут мається на увазі собор

Різдва Богородиці. Якщо прийняти роком початку його будівництва 1719 – рік підписання контракту, – то до 1722 р. за три будівельних сезони храм можна було змурувати до рівня склепінь. Цим можна пояснити небажання майстра Данила Мойсеевича ризикувати, адже склепіння дають додатковий розпір стінам, тому п'яти склепінь повинні спиратися на надійну основу. З листа також видно, що цегельня для виготовлення необхідної для будівництва цегли знаходилася в Гамаліївці. Приготування цегли на місці, часом навіть задовго до початку будівництва, є характерною особливістю для організації будівельного процесу в Гетьманщині. Відомі численні приклади розміщення цегельень безпосередньо біля будівельного майданчика, тому будівництво Скоропадських не стало винятком.

Другий лист написаний у Глухові 18 квітня того ж року [18]. Звертаючись до свого патрона, Григорій Яснопольський повідомляє про підготовку до мурування стовпів коло дзвіниці: матеріал вже звезений і необхідного просушити. Він вже посилав за майстром, щоб той приїздив до Гамаліївської обителі, і як тільки той з'явиться, одразу почне мурувати. З листа зрозуміло, що 1722 р. дзвіниця вже була завершена, а за бажанням гетьмана навколо неї мали спорудити галерею на стовпах. Отже, зміна об'ємно-просторової композиції споруди відбулася на завершальному етапі будівництва. Як виглядала дзвіниця, можна собі уявити із плану монастиря 1795 р., на якому зображено її фасад та план [19]. Дзвіниця трьох'ярусна, два нижніх яруси квадратні у плані, третій – восьмигранний. Фасади були прикрашені викладеним із цегли та оштукатуреним декором – пілястрами, нішами, карнизами тощо. Проїзд влаштовано на першому ярусі, обабіч проїзду – допоміжне приміщення та сходи на другий ярус, в якому містилася надбрамна церква Введення у храм Богородиці. Дзвони розміщувались на верхньому ярусі. Галерея одноярусна трипрогінна із півкруглими арками на прямокутних стовпах. Декорування її набагато скромніше, воно зводиться до карниза та профільованого цоколя. Таке розв'язання, як справедливо відмітив В. Вечерський, дуже нагадує інші рішення – дзвіниці Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [20]. Гетьманові воно сподобалося, очевидно, своєю практичністю. Галерея ще існувала у 1820-х роках, на що вказує план монастиря 1820-1826 рр. [21], складений перед ампірною реконструкцією. В процесі цієї реконструкції увесь фасадний декор збито – його добре видно на фотографіях 1950-х років – завершення отримало типову для пізнього класицизму форму у вигляді півсфери зі шпилем.

Вищенаведені матеріали дозволяють зробити деякі узагальнення. Початок будівельних робіт припадає на час не раніше весни 1714 р. В першу чергу, як можна здогадуватися, були зведені

*Фрагмент фасаду дзвіниці.
Фото 1960 р. з методфонду НДІТІАМ.*

найнеобхідніші дерев'яні споруди – келії тощо. Цікаво, що муровані келії в монастирі з'явилися набагато пізніше – між 1780 і 1795 роками. На момент смерті гетьмана у 1722 р. вже була збудована дзвіниця і нижня частина собору Різдва Богородиці. Автором згаданих споруд був «муровщик» Данило Мойсеевич. На це вказує стилістична спорідненість фасадних архітектурних деталей.

Додаток 1

Оцінка вартості споруд вапняного майдану біля села Юхнова. 1720 р.

[ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 133, арк. 1]

По высокопозажном листовном указу его царского пресветлого величества войска Запорожского обох сторон Днепра гетмана іасне вельможного добродєя его милости пана Іоанна Скоропадского, ми, нижеподписанные, зихавши до майдану вапняного, прозиваемого Обичаевского, построенного над Десною за милю от Новгородка на земле ратуша новгородского, чиним строению всякому на том местцу стоячому шацунок, що якою ценою может купити ся, напрод имбар мурованный і ліох мурованный, з чого жадного прибутку нема тилко за кошт ошачовали золотих чотириста, которий имбар удовжь зостає сажень пять, погреб вдолжь сажень осмь, а в поперек два, светлицю з комнатою вширь полпята сажня, а в должь з сенцями

и з пекарнею пол осма сажня а пядей три. Горничку на ліодовку з двома имбарцями таляри двадцять, в должь сажней два и пядей две, а вширь сажень два, имбарь талярей десять, вширь сажень три и полтори пяди, а в должь полчварта сажня, другий имбарь коп осмь, вширь полтретя сажня, а в должь полчварта сажня, стайня таляри десять, в должь сажени осмь, а вширь сажень три и пяди две, шинковню золотих пятьдесят, светлицю звезенную до Гамалеевки, золотих пятьдесят, хатка подля инбару золотих пять, лазня з кухнею золотих пятнадцать, хата под горою золотих пять.

До того ж строенія приналежат сеножати и озера купленніе ценою в купчих вираженною. Которие так ся в себе мают. Сеножати от Николая Дроховского козака остроушского помеж сеножатеи п. івана Котляра и п. писаревой Бережецкой под селом Яхновом купленная за коп пять; подля тоеи ж сеножати озеро прозывается Студенец купленное у Ивана Захарченка за золотих полтораستاю Сеножати за Десною на оболони сумеж сеножати з одной стороны Василя Плешкуна козака араповского и всема трома концями к Десне прилеглуу да к той же сеножати и отчина, которая им же самим покойним Обичаем вирубанная, и до тоейотчини озеро прозывается Орлое и все тое куплено за коп тридцать од Артема Лизуна жителя новгородского.

...Озеро у Проценка Хоми куплено за двадцять талярей подля перевозу Пироговского, две сеножати розробленніе працею покойного Козми Обичая, а не купленніе. ...В яком строеніи майдану обичаевского и в сеножатах купленных всякому подробно подлуг цены виш вираженной виносит суми тысяча двесте золотих, сорок золотих и копа.

Додаток 2

**Лист господаря гетьманського двору
Григорія Яснопольського до гетьмана Івана
Скоропадського. Березень 1722 р.**

[ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 709, арк. 3 зв.]

Найпервей доношу ясновелможности Вашей стороны церковного матеріалу сколько якого числом есть. Цегли в сараях под добрим накрітїем сто двадцать тысячей, в гамалеевской зась цегелне девять тысячей тысячей оной, а в самом магазине тридцать тысячей цегли ж; дров зас в Шкирмановце коло ста воз призапасилося, а за сто золотих в Воронежу они ж накопилося; опрочь теж дров двесте сосновых кряжов з Пироговки з цегелни спроважено, а вапна з за Десни тільки три вози трома сотням, як же о том до Велможности Вашей чрез Максима Машталера харчевими речами уже се третей недели тому писал, привезено. Болш оной немоглисмо едно за бездорожем, а другом за нескорем тож послов турецких, на которых громаженее подводи чрез пять тижнов мусели дожидатися. Переиздом ухопити для того самого и дрова ж мѣста куда подлѣжит и запроваджени, але дасть Бог дочектис

про сухих зминено ж всеми силами старатимуся оное до цегельне звести. Муровщик гамалеевский донесл мне, что сего наступающего лета нелзя около церкви делати, даючи іак би причину и слушную, же прошедшем году муровался при уставичних дождях і непогодах, чего ради требует долгого застояния и погодного для крепости часу з ветром, солнечного вару, а если, мовить, непременно Велможности Вашей розказане муровать будет, то не его вина, когда (чего уховай Боже) за нашим поспехом, іак он сказует муровщик, обвалиться. Все ункошти вотще пойдуть. Зосим премудроту Велможности Вашей подаем разсмотренію. Здешній старій будинок знатне починаем приходах аби ж зєи в стенах яких угли подошивалис до войны. Як прето поволите ясне велможност Ваша: чи пересипати оний, чи нехай по прежнему до благополучного іх панской велможности, если не впадет, стоит повороту.

Додаток 3

**Фрагмент листа господаря гетьманського двору
Григорія Яснопольського до гетьмана Івана
Скоропадського. 18 квітня 1722 р.**

[ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 342, арк. 7]

Ясневелможний премилостивейший мой пане и добродѣю!

...Взглядом мурованя около звоннице столпов [матеріал—С. Ю.] арамукчамизвезений на свое мѣстце по просусе, кгдаж тут у нас ежедень з холодными ветрами, для того ж жита в полю пожелтели и трава з земли не виходит, плюскота. Дров перенесения з муру за Веригине на леваду. А в том прилѣжное по должности моей служебничой иметиму старание, и скоро начнутся муровати. Якже и писалем по майстра жебы в Гамалеевскую приездил обитель преречение столпы [муровати—С. Ю.], тотчас ясновелможности вашей учиню известіе.

Посилання

1. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. Чернигов. — 1873. — 476 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 148, оп. 1, спр. 66, арк. 1-1зв.
3. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 82, арк. 1.
4. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 74, арк. 1.
5. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 86, арк. 1.
6. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 100, арк. 1.
7. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 109, арк. 1.
8. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 112, арк. 1.
9. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 111, арк. 1.
10. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 138, арк. 1.
11. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 141, арк. 1.
12. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 81, арк. 1.
13. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 124, арк. 1.
14. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 133, арк. 1.
15. ЦДІАК України, ф. 148, оп. 1, спр. 134, арк. 1-1 зв.
16. Для истории Гамалеевского Харлампиевского монастыря // Черниговские епархиальные известия. — 1887. — № 1. — С. 15-16; Чухно В. Гамаліївський Харлампіївський монастир: історія та сьогодення // Краєзнавство. — 2011. — № 2. — С. 156.
17. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 709, арк. 3 зв.

18. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 342, арк. 7.
 19. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 1488, оп. 4, д. 950.
 20. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини. – К., 2002. – 591 с.
 21. РГИА, ф. 1399, оп. 1, д. 843.

Юрченко С.Б. Гамалеевский монастырь во времена гетмана Ивана Скоропадского

На основании новых архивных документов уточняется датировка некоторых построек Гамалеевского монастыря.

Ключевые слова: церковная архитектура, Гамалеевский монастырь, строительная деятельность Скоропадского.

Yurchenko S.B. Hamaliivskyi monastery in the days of a hetman Ivan Skoropadskyi

Based on new archival documents the dating of some buildings of Hamaliivskyi monastery confirmed

Key words: church architecture, Hamaliivskyi monastery, building activity of Skoropadskyi

08.04.2012 р.

УДК 351.853.09 «1927/1930»:94

Н.М. Дмитренко

**ВАСИЛЬ ІВАНОВИЧ МАСЛОВ:
ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ
У 1927-1930 РОКАХ**

Стаття присвячена відомому вченому, директору Прилуцького окружного музею (1927-1930 рр.) В.І. Маслову та його практичній діяльності по організації в окрузі охорони культурної спадщини.

Ключові слова: В.І. Маслов, окружний музей, заповідник, охорона пам'яток.

Ім'я В.І. Маслова добре відомо філологам і значно менше музейникам. У січні 1927 р. його було призначено на посаду директора Прилуцького окружного музею. Незважаючи на нетривалий термін перебування на цій посаді, він зробив значний внесок у розвиток музейної справи та організації регіональної пам'яткоохоронної системи. В умовах становлення українського демократичного суспільства суттєвим стає питання охорони культурної спадщини. Особливого значення набуває наявність напрацьованого досвіду попередників. Отже, актуальність дослідження обумовлюється необхідністю вивчення досвіду на шляху пошуку нових механізмів захисту, збереження та дослідження культурної спадщини.

Діяльність В.І. Маслова в музейній сфері привернула увагу дослідників на початку 90-х рр. XX ст. У колективній праці «Репресоване краєзнавство 20-30-х рр.» висвітлено процес перетворення Прилуцького окружного музею у помітний краєзнавчий осередок за часів керівництва В. Маслова,

відзначено його вміння згуртувати навколо музею представників місцевої наукової, педагогічної та творчої інтелігенції [1]. У статті Г. Гайдая схарактеризована роль В. Маслова у створенні активу позаштатних співробітників музею, організації виставок народних майстрів [2]. Студії О. Баранкова наводить стислі відомості про життєвий шлях В. Маслова та його зв'язки з Чернігівщиною [3]. Серія статей племінниці В. Маслова О. Ключко присвячена темі формування його наукових поглядів, аналізу причин обрання на посаду завідувача музею, фотофіксації позамузейних пам'яток. Світлина, зроблені В. Масловим у 20-х рр. XX ст., з часом залишились єдиним джерелом, що дозволяє скласти уяву про культові споруди та громадські будівлі Прилуцької округи [4]. Таким чином, попри значний інтерес до особистості В. Маслова, його пам'яткоохоронна діяльність лише фрагментарно відображена у працях фахівців, що і зумовило появу цієї студії.

Початок 20-х рр. XX ст. – один із самих складних в історії Прилуцького місцевого музею. Як самостійний культурний заклад повітовий музей Прилуччини існував до 1923 р., коли припинив роботу через складні економічні умови, відсутність керівника (І.Н. Капустянський звільнився у квітні 1920 р., отримавши роботу у Полтаві). Збірка для збереження була передана до педкурсів. Пропозиція НКО УСРР (березень 1925 р.) передати до Полтавського державного музею цінні речі з Сокиринців та Тростьянця прискорила організацію Прилуцького окружного музею та передачу до нього збірки Сокиринського музею (3518 експонатів) [5]. Окривконкомом у вересні 1926 р. було виділено окреме приміщення під музей по вул. Леніна, 78 у бувшому будинку Нечволода. У другій половині грудня того ж таки року почалась робота по розгортанню експозиції окружного музею.

Окрінспектура народної освіти відповідально поставилась до пошуків кандидатури на посаду завідувача. Місцеве краєзнавчє товариство відхилило кілька кандидатур, запропонованих окрінспектурою. Зокрема, було відмовлено Василю Дмитровичу Єрмолову – зав. профосвітою в м. Старобільську, та Ніканору Костянтиновичу Дмитруку – заступнику директора Коростеньського окружного музею [6]. Головним аргументом був той факт, що жоден з них не був уродженцем Прилуччини. На цій посаді воліли бачити людину, яка б знала і любила свою малу батьківщину. 1 січня 1927 р. на посаду очільника музею призначили В.І. Маслова [7]. 1 травня того ж таки року Прилуцький окружний музей відчинив двері для відвідувачів.

Справа організації пам'яткоохоронної роботи на Прилуччині бере початок в далекому 1919 р. З метою збору та охорони культурно-мистецьких цінностей у жовтні 1919 р. при Прилуцькій повітській земській управі було створено «Бюро

охорони пам'ятників старовини, мистецтва, культури та природи» [8]. Протягом жовтня-листопада 1919 р. співробітники Бюро складають охоронно-облікові картки на речі музейного значення в будинках Маркевичів, Добротворських, Бодянських, Краснянських [9]. У цей же час на облік беруться старовинні речі, що зберігались у прилуцькій «Просвіті» [10]. Найближчею помічницею І. Капустянского – Ольгою Матвієвською були складені описи речей у Сокиринському палаці Галаганів та Густинському монастирі [11].

Але систематична та масштабна пам'яткоохоронна робота в межах Прилуцької округи розпочалась саме за часів директорства В.І. Маслова. Відбулося шість наукових відряджень до Густинського та Ладанського монастирів. Під час експедиції сфотографовано монастирські будівлі (133 світлини) [12]. У 1927 р. складений перелік охоронних об'єктів Прилуцької округи, до якого увійшли 87 культових споруд, збудованих до 1850 р. з позначенням року будівництва, місцезнаходження та будівельного матеріалу; 7 пам'яток природи та 8 могил видатних діячів Прилуччини [13]. Були складені порайонні відомості про нерухомі позамузейні пам'ятки [14]. З метою збереження церковної старовини у 1927 р. директором музею проведено обстеження закритих молитовних будинків в Тростянці та Сокиринцях Срібнянського району. В Тростянці вилучена порцелянова рама розміром 1 х 2 м, зроблена на виробництві Міклашевського. У Сокиринцях взяті на облік дерев'яні одвірки старої Кустівської церкви часів Єлизавети І та ікона на шклі роботи художника Нерадовського [15]. Розуміючи неможливість збереження архітектурних пам'яток без утримання їх у належному технічному стані, В.І. Маслов за дорученням окрвиконкому у 1929 р. склав доповідну записку до Укрголовнауки «Про відпуск коштів на схоронення та реставрацію пам'яток культури, старовини та мистецтва на Прилуччині». Визначивши найголовніші пам'ятки, автор записки клопоче про виділення дотацій з держбюджету в розмірі 111 тис. крб. [16]. В.І. Масловим було описано стан парків та архітектурних споруд на Прилуччині. Робота супроводжувалась фотофіксацією найбільш цінних об'єктів. А його звіт до Харківської крайової комісії охорони пам'яток мистецтва, культури та природи за 1928-1929 рр. вражає своєю ґрунтовністю та високим професіоналізмом. Він не тільки описує сучасний стан пам'ятки, а й визначає архітектурний стиль будівель, використовує розповіді людей, які пам'ятали, що знаходилося в садибах, але було знищено під час революційних змагань та громадянської війни, дає оцінку панським садибам (зокрема, Сокиринців, Ягодина, Безбахівки) як культурно-мистецьким гніздам середини ХІХ ст., які відігравали значну роль в національно-

культурному житті краю. Значна увага в звіті приділена пам'яткам паркового мистецтва, зокрема Тростянецькому дендропарку: «В парку численна дендрологічна збірка, «куток Швейцарії» з горами та озерами створювався протягом 40 років. В українській лісостепній місцевості при сучаснім зменшенні лісної площі гостро стає питання про її поширення і необхідність акліматизації деяких порід, корисних у сільському господарстві, кустарному виробництві та промисловості. ...Враховуючи практичне, наукове і художнє значення Тростянецького парку, Прилуцький окрвиконком на підставі наданих йому окрмузеєм матеріалів, порушив у серпні 1929 року клопотання перед Раднаркомом УСРР про оголошення Тростянця заповідником. Наслідки цього клопотання ще невідомі» [17]. Того ж таки року за поданням музею було порушено клопотання про оголошення заповідником «Шевченківського флігеля» (ампірна будівля, архітектор Мелас) у маєтку Рєпніних в Яготині з частиною прилеглого до нього парку і озера та асигнування 25000 карбованців на його реставрацію [18]. Музей не тільки пропонував охоронні заходи, але й робив практичні кроки на цьому шляху. На музейні кошти була придбана металева огорожа з метою впорядкування могили Є. Гребінки (х. Мар'янівка), яка перебувала в жахливому стані [19]. Містить звіт інформацію про стан археологічних пам'яток у Березово-Рудкінському, Варвинському, Іваницькому, Прилуцькому, Срібнянському та Турівському районах [20]. Була обстежена садиба Гребінок в хуторі Убіжище, а також могила М.А. Маркевича, українського письменника та історика, у с.Турівці [21].

Відзначаються у звіті факти руйнування та нищення будівель, парків, скульптурних композицій в панських садибах, недбале ставлення до могил видатних земляків. І лише в особистих нотатках, складених під час обстеження округи, відчувається глибокий сум з приводу побаченого. «Могили О.С. Рахманової зрівняли з землею влітку 1929 року, дерев'яна огорожа знята та зкористована для сцени. Рахманова була гарна, допомагала вигодовувати селянських дітей. Школа (сільської молоді – Н.Д.) прийшла, розрівняли, побудували літній театр. ...Бюст С.Г. Волконського стояв у залі Безбахівського будинку. Під час заскока Тарашанського червоного загону солдати стріляли в бюст, отбили носа. Далі навчатель Артюхов забрав його до школи. З часу, коли Артюхов помер, бюст валяється в шкільному сараї» [22].

У квітні 1930 р. В.І. Маслов складає документ до Прилуцької окрінспектури народної освіти «Конкретні заходи для здійснення охорони пам'яток матеріальної культури та природи на Прилуччині»:

«А) В галузі збереження пам'яток матеріальної культури:

– через пресу поставити керівників, громадян до відома, які знаходяться під охороною;

– до відома державних установ перелік пам'яток, що знаходяться у віданні цих останніх;

– зобов'язати установи вжити заходів до охорони, а у річні кошториси установ закладати кошти на ремонт та реставрацію пам'яток;

– технічний кошторис складається окремськгоспом, зобов'язавши його невідкладно перевести цю роботу за рахунок установ, що відають взятими на облік пам'ятками;

– зайнятись перш за все об'єктами, що перебувають у загрозовому стані: жертвам революції 1905 р. у с. Олшани, шевченківський флігель у Яготині, могила Є. Гребінки у Мар'янівці, могила М. Маркевича у Турівці, скарбниця у Прилуках, будівлі Густинського монастиря, Сокиринці;

– запропонувати окремськвідділу та лісництву виділити участки, де знаходяться архітектурні та історичні земляні спорудження з угідь загального сільсько-господарського користування.

Б) В галузі охорони природи:

– виділити з меж загального користування Тростянецький, Сокиринський, Згурівський, Яготинський, Линовицький та Радківський парки, заборонити порубку і розчистку без відома краювої інспектури охорони пам'яток» [23]. До природоохоронних об'єктів входили озеро Великий Супій в Яготині та «Клюквене озеро» з реліктовою флорою біля с. Буди. Деякі з заходів залишаються актуальними до сьогодні.

Таким чином, В.І. Маслов на посаді директора Прилуцького окружного музею налагодив систематичну, масштабну роботу по обліку та збереженню пам'яток історії, старовини та мистецтва. Ним був складений реєстр узятих під охорону культових споруд, пам'яток природи та некрополів, зроблений добірний опис церковних, монастирських споруд, археологічних пам'яток, панських садіб, проведена фотофіксація найбільш цінних об'єктів. В.І. Масловим було запропоновано створення заповідників на території Тростянецького дендропарку та маєтку Репніних в Яготині.

Загалом, положення та висновки даного дослідження можуть бути використані під час написання узагальнюючих праць з історії розвитку музейної справи та створення регіональної пам'яткоохоронної системи, а також у процесі підготовки путівників по Чернігівській області.

Посилання

1. Коваленко О., Ткаченко В. Маслов Василь Іванович // Репресоване краєзнавство 20-30-х рр. – К.: Рідний край, 1991. – С. 345

2. Гайдай Г. Василь Іванович Маслов // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Чернігів, 1996. – Вип. 1. – С. 108-112.

3. Баранков О., Баранкова Н. Василь Іванович Маслов та

Чернігівщина // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2000. – Вип. 18. – С. 169-171.

4. Клочко О. Чарівний ліхтар. По сторінках сімейного альбому // Прилуки Фортеця. – 2008. – № 1. – С. 20-39; Її ж. Дороги, які нас обирають. Василь Маслов // Прилуки Фортеця. – 2008. – № 2. – С. 6-13.

5. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1567, арк. 1, 1 зв.

6. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1567, арк. 3-4; спр. 1511, арк. 99, 143.

7. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 12, т. 2, спр. 4774.

8. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

9. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 1, арк. 97-99.

10. ДАЧО, ф. Р-7687, оп. 1, спр. 2, арк. 69.

11. ДАЧО, ф. Р-5399, оп. 1, спр. 1, арк. 29.

12. Бюлетень Прилуцького окружного музею. Прилуки. – 1929. – № 2 – С. 75.

13. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1567, арк. 136-137.

14. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1626, арк. 7.

15. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1567, арк. 2, 2 зв.

16. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1626, арк. 50, 51, 51 зв., 52, 52 зв.

17. Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 243, № 1171, арк. 3.

18. Там само, арк. 7.

19. Там само, арк. 9.

20. Там само, арк. 11-14.

21. Бюлетень Прилуцького окружного музею. Прилуки. – 1929. – № 2 – С. 81-82.

22. ІР НБУВ, ф. 243, № 1171, арк. 7.

23. ДАЧО, ф. Р-5492, оп. 1, спр. 1625, арк. 37, 37 зв., 38.

Дмитренко Н.М. Василь Іванович Маслов: деятельность в сфере охраны памятников истории, старины и искусства в 1927-1930 годах

Статья посвящена известному ученому, директору Прилуцкого окружного музея (1927-1930 гг.) В.И. Маслову и его практической работе по организации в округе охраны культурного наследия.

Ключевые слова: В.И. Маслов, окружной музей, заповедник, охрана памятников старины.

Dmitrenko N.M. Vasylii Ivanovich Maslov: activiti in the sphere of the historical and old times monument protection (1927-1930)

The article is devoted to the famous scholar Director of Pryluky district museum (1927-1930) V. I. Maslov and his practical work in organizing the protection of the old times monuments in the district.

Key words: V.I. Maslov, district museum, national park, protection of the old times monument.

23.03.2012 р.

ВЕРХНІЙ ЗАМОК В ЧЕРНІГОВІ

Стаття присвячена вивченню історії дерев'яно-земляного укріплення в межах міста Чернігова – Верхнього Замку. Автор на основі аналізу археологічних, історичних та картографічних джерел пропонує періодизацію реконструкцій замку.

Ключові слова: Чернігів, замок, археологічні дослідження.

Чернігів як місто довгі часи сприймався в якості укріпленого пункту. Ця традиція знайшла відображення навіть в гербі періоду СРСР, на якому була зображена старовинна гармата Чернігівської фортеці. Фортифікації Чернігова, як і багатьох інших міст регіону, погано збереглися, оскільки були дерев'яно-земляними. Хоча фортеця була ліквідована 1799 р., окремі її елементи і зараз помітні в центральній частині міста, особливо в парку на Валі. Вивчення історії Чернігівської фортеці є важливою складовою охорони пам'яток історії та культури, розвитку туристичної галузі міста.

Дана робота присвячена вивченню історії одного з укріплень Чернігівської фортеці, званого серед науковців Верхнім замком або Цитаделлю. Верхній замок являє собою підвищення на краю надзаплавної тераси р. Десна в південно-західній частині давньоруського дитинця, межі якого відповідають границям Нової Чернігівської фортеці кінця XVII – XVIII ст. Мисове підвищення Верхнього замку здіймається на 17 м над рівнем заплави – подолом старовинного Чернігова, і на сьогоднішній момент обіймає площу біля 5 га.

Спеціальних наукових досліджень, присвячених історії Верхнього Замку, не існує, однак окремі аспекти вивчення даного об'єкту розглядалися у ряді праць археологів XX ст. Головним акцентом цих розвідок був пошук первинного пункту, звідки розпочалось заселення Чернігова. Так, на думку В.П. Коваленка, Чернігів міг утворитися шляхом виокремлення одного з протоміських центрів і набуття ним провідних функцій міста [8, 26]. Згідно з його твердженням у VII-VIII ст. територія Верхнього замку була вже заселена, а у другій половині IX ст. тут з'явилися потужні укріплення зі стінами і баштами [2, 15]. За припущенням В.І. Мезенцева поселення роменської культури VIII – IX ст. охоплювало майже всю площу Валу (Дитинця). Це поселення разом з ще трьома згодом злилися і утворили місто [11, 43-46].

Варто вказати, що археологічні дослідження тут відбувалися кілька разів протягом минулого століття. У 1949 р. проведені розкопки в північній частині Верхнього замку під керівництвом В.А. Богусевича [1, 111-116]. А.А. Карнабедом у 1973 р. проводився археологічний нагляд за будівельними

роботами по благоустрою парку та шурфування в 1976 р. [6, 12]. 1985 р. Г.А. Кузнєцовим в північно-західній частині замку простежений рів [9, 359]. Археологічні розкопки 1989 р. в північно-східній частині парку, що проводились під керівництвом П.М. Гребеня і В.П. Коваленка, виявили під шарами XVII ст. залишки укріплень давньоруського часу та залишки храму ХІІ ст. [2, 21-23]. Розкопки 1990-1992 рр. велися автором у південно-західній та північно-східній частинах Верхнього Замку у підніжжя замку.

Серед найдавніших предметів матеріальної культури, репрезентованих знахідками з Верхнього замку, – поодинокі уламки керамічних посудин середньодніпровської культури доби бронзи (III-II тис. до н. е.), мілоградської культури (VII-III ст. до н. е.), шматок стінки лощеної сіроглиняної черняхівської посудини (III-V ст. н. е.). За даними В.П. Коваленка під час розкопок 1989 р. також були знайдені фрагменти ліпних керамічних посудин VII-VIII ст. Однак найчисельнішими та найбільш цікавими виявились знахідки періоду Київської Русі.

Добре зберігся культурний шар, похований під насипом валу. Він має потужність до 0,75 м і розділений на два однакові за потужністю пласти тонким вапняним прошарком. Як у верхньому, так і в нижньому пластах шару знайдені уламки плінфи та шиферних плит. Це вказує на те, що спорудження укріплень відбулося не раніше початку будівництва в Чернігові першого кам'яного храму – Спаського собору, що був закладений на початку 30-х років XI ст. Кераміка, знайдена в заповненні валу, та орнаментований кістяний гребінець можуть бути датовані другою половиною X – початком XI ст. До періоду формування цього шару походять кілька будівель під насипом валу та на еспланаді замку. Ці дані свідчать про відсутність укріплень по лінії Верхнього замку в X – поч. XI ст.

Розкопками вдалося простежити деякі конструктивні особливості цих укріплень. У супіску заповнення клітей було добре видно сліди деревного тліну. На окремих ділянках валу на місцях перепрілих колод фортечного муру залишилися порожнини. Вдалося вирахувати кількість вінців у зрубках. Так, на розкопі I зафіксовано 16 вінців на висоту 1,8 м; в траншеї I – 26 вінців на 3,4 м. Проміри дають діаметр порожнин близько 10-15 см. Якщо врахувати ущільнення ґрунту, можна припустити, що кліті будувалися з колод не менше 20-25 см в діаметрі. Найкраще сліди від дерев'яних конструкцій простежуються у траншеї I, що прорізала вал з напільного південно-східного боку. Тут виявлено залишки чотирьох клітей. Вдалося встановити повні розміри двох та один промір третьої. Довжина клітей (удовж насипу) становить 4,5 м,

ширина (упоперек валу) коливалась від 3 до 4,3 м. Ширину стіни вдалося вирахувати у 1992 р. під час зачистки поверхні ділянки, що прилягала до траншеї І. Завдяки неглибокому залягання насипу валу давньоруського періоду його конструкції добре фіксувались. Встановлено, що загальна ширина валу становила приблизно 11,5 м і складалася з трьох рядів клітей різної ширини. Максимальна висота клітей на вивченій ділянці сягає 4 м.

Особливість конструкції полягає в тому, що кліті з'єднуються між собою, кожна поздовжня колода перев'язана з чотирма поперечними, по дві з кожного кінця. Між поперечними колодами, що обмежують кліті, утворюється простір завширшки 0,5-1 м. Поздовжні колоди з'єднуються з поперечними не в одну лінію, а то відступаючи на 0,5 м вглиб фортеці, то виступаючи в напільний бік. Можливо, така перев'язка стін була потрібна для більшої міцності при влаштуванні мурів на схилі. На повороті валу міжклітєвий простір звужується до центру фортеці і розширюється в напільний бік. Кліті також, напевно, мали вигляд трапецій.

Перший (напільний) ряд клітей мав похилу зовнішню стіну, що піднімалися під кутом 40-45° до горизонту, і високу внутрішню. Для протидії сповзанню клітей у рів практикувалося укріплення напільних стін вертикально вкопаними або вбитими стовпами.

У третьої (внутрішньої) лінії клітей не було тилової стінки. Вона мала дещо похилу форму для зручного підйому на фортечну стіну. З напільного боку стіни був викопаний сухий рів.

Під час опоряджувальних робіт у парку на місці чернігівського дитинця у 1973 р. А.А. Карнабед у східній частині Цитаделі виявив розвали будівельного матеріалу часів Київської Русі [6, 12]. Рештки цієї будівлі були помітні ще у XIX ст., у 1989 р. вони були розкопані археологами відділу археології чернігівського історичного музею під керівництвом П. Гребеня [2, 21-23]. Церква являла собою одне нефний одноапсидний цегляний храм. В.П. Коваленко висловив припущення, що даний храм був зведений не пізніше середини XII ст. [2, 23]. Дослідження будівельних матеріалів з руїн церкви показало, що використана при спорудженні храму цегла може бути віднесена до другої половини XII ст.

На місці колишнього давньоруського храму в 1691 р. чернігівським воєводою, окольничим Богданом Полюбимим за чолобитною солдат гарнізону була збудована тризрубна дерев'яна церква в ім'я чернігівських святих – благовірного князя Михайла і боярина його Федора. Вона відмічена на цілому ряді планів і креслень Чернігова, починаючи з «Абриса Чернігова» 1706 р. На зламі 60-70-х років XVIII ст. церква була за

старістю розібрана і перевезена до села Халаявн [3, 217]. Дослідження автора поблизу підмурків храму показали, що у XVII ст. наземні частини давнього храму були розібрані, будівельний матеріал був використаний для забутовання двохпанцирного облицювання тарасів Верхнього Замку та для влаштування підмурків дерев'яних будівель. Пам'ять про давню назву храму могла зберегтись до XVII ст., і нова дерев'яна церква була близька до давньої не тільки за назвою, а й часом відзначення патронального свята за церковним календарем.

Літописні джерела згадують будівництво князем Святославом Всеволодовичем Михайлівської церкви у 1174(3) році в Чернігові на княжому дворі [10, 308]. Б.О. Рибаків у 1949 р., аналізуючи чернігівське зодчество XII ст., зауважив, що «можливо, що палацова Михайлівська церква 1174 р. виявиться саме такою (безстовпною, одноапсидною, одноглавою, як Іллінська церква) невеликою, підпорядкованою всьому палацовому комплексу» [17, 88]. Правда після розкопок 1956 р. Рибаків змінив свою думку.

Безпосередньо під фундаментом кам'яного храму на Цитаделі під час розкопок було виявлено рештки згорілої дерев'яної споруди, заповненої залишками перегорілих дерев'яних «відер» з медом в стільниках. Добре збереглися навіть обвуглені комахи та їх личинки [2, 18]. Це вказує на те, що пожежа відбулася влітку.

У XII ст. відбувається нове розширення валу: з внутрішнього боку до старих стін було прибудоване додаткове укріплення з трьох рядів клітей зі сторонами 1,4-1,8 м. Ці кліті перекрили внутрішній рів XI ст. Висота клітей складала 1,0-1,6 м, зверху конструкція була вимощена шаром битой кераміки. Наприкінці XII – на початку XIII ст. на цьому місці спорудили велику будівлю, в межах якої було досліджено залишки двох печей, складених із плінфи на глиняному розчині. До цього періоду відноситься більшість знахідок, серед яких, окрім речей місцевого виробництва, уламки візантійського полив'яного і скляного посуду, золотий перстень із гранатової вставкою, різьблена шахова фігурка східної роботи зі слонової кістки, фрагменти посудин з іранського фаянсу та китайської порцеляни, інші предмети.

БіляпідніжжяВерхньогоЗамкуархеологічними розкопками була розкрита ділянка площею 73 м², на якій досліджено ряд об'єктів XIII-XIV ст. [4, 68-74]. Давні споруди розмішувались, певно, уздовж Замкової вулиці, що поєднувала браму Верхнього Замку з в'їздом на дитинець, про що свідчить збіг орієнтації об'єктів XIII-XIV ст. з орієнтацією будівель XVII-XVIII ст., збережених донині, виявлених археологічно та зображених на планах фортеці XVIII ст. Однорідність речового

матеріалу, компактне розташування об'єктів, а також відсутність слідів огорож між ними дає підстави розглядати вивчену ділянку як частину єдиної садиби.

Досліджені об'єкти багаті на речовий матеріал. Частина знахідок репрезентує сферу діяльності їх господарів. Це речі, пов'язані з ремеслами. Серед знахідок – залізні різці, різноманітні заготовки з кістки, незавершені хрестики з корсунського мармуру, бруски сланцю різних кольорів, кавалки бурштину.

Керамічний комплекс садиби датований другою половиною XIII-XIV ст. Замки та ключі, знайдені тут, характерні для XIII-XIV ст. Скляні браслети, знайдені в спорудах, також мають істотні відмінності від домонгольських.

Розташування садиби біля стін князівського двору уточнює її датування. Під час функціонування князівського двору територія за межами рову (еспланада), на якій знаходиться садиба, трималась незабудованою. За час існування Верхнього Замку ця ділянка забудовувалась двічі: в XIII-XIV ст. та в XVII-XVIII ст. Вперше життя на Верхньому Замку припиняється після татаро-монгольської навали 1239 р. Найбільш пізні домонгольські шари включають фрагменти іранського фаянсового посуду під блакитною прозорою поливою, який виготовлявся в м. Кашані з XIII ст., плінфу типу П'ятницької церкви (рубіж XII – XIII ст.).

Після припинення життя на замку, забудовується його еспланада. Вільна від забудови частина Чернігівського дитинця в середині XIII ст. займається садибою міщанина-ремісника.

Замок відновлюється за Вітовта в кінці XIV ст. Цей період життя на Верхньому Замку визначається скарбом з 26 срібних празьких грошів Карла I та Вацлава IV, датованих XIV – початком XV ст. [7, 11-14]. Тоді ж припиняється життя на садибі ремісника. Слідів суттєвих фортифікаційних робіт цього періоду на замку не було виявлено. Після поразки Литви при Ведроші, Чернігів 1500 р. був захоплений князівством Московським [16, 119], після чого розпочинається відбудова Чернігівської фортеці. Завершені у 1531 р. укріплення міста вдало витримують випробовування бід час гарматного обстрілу і штурму литовським військом у 1535 р. [15, 58].

Однак детальні описи Чернігівської фортеці і верхнього замку зокрема збереглися тільки від кінця XVII ст., а з початком XVIII ст. до них приєднується таке історичне джерело, як плани міста і фортеці. Відомо близько двох десятків планів із зображенням Чернігівської фортеці цього періоду.

В розписному списку Чернігівської фортеці від 1682 р. згадано 6 башт [14, 89]. Певно вони ж збереглися до XVIII ст., коли були зафіксовані на планах. Всі 8 башт з розписного списку 1701 р.

зображені на абрисі Чернігова 1706 р. Можливо дві поєднані південні башти в списку 1682 р. показані як одна. Протягом 7 десятиліть, до знесення дерев'яних стін і башт Верхнього замку, відбувалися їх реконструкції і переробки, що можна простежити за планами фортеці.

На Абрисі Чернігова 1706 р. вказані розміри замку – найбільша довжина (з півночі на південь) становить приблизно 48 сажнів, найбільша ширина (зі сходу на захід) – 30 сажнів, по периметру стін – 144 сажні. Про зовнішній вигляд башт і стін Верхнього замку також можна скласти уявлення за малюнком Абрису Чернігова 1706 р. Всі башти зображені гранчастими, мають високі шатрові дахи, що завершуються яблуками, над якими на деяких баштах встановлені прапорці.

Пропорції споруд на малюнку наступні: висота башт до обламів дорівнює їх ширині, висота шатрового даху майже дорівнює висоті стін башт до обламів, а в проїзній башті перевищує її. Прясла стін між баштами намальовані двоярусними: на нижньому рівні показані отвори бійниць, верхній мабуть позначає відкриту галерею – заборолу.

Західна стіна замку, звернена в бік Нижнього острогу, страждала від зсувів ґрунту. Якщо у 1706 р. ширина замку складала 30 сажнів, то за планами 1751-1754 рр. [12] вона скоротилася до 28-27 сажнів, в 1768-1791 рр. – до 27-26 сажнів. Певно, потужний зсув ґрунту між 1706 та 1739 рр. спричинив руйнацію двох західних башт і прясла стіни між ними.

У 70-х роках XVIII ст. дерев'яні стіни Верхнього замку були розібрані, натомість з'явилися земляні верки. На плані 1776 р. [13] вже зображене нове земляне укріплення, замість башт показані відкриті майданчики для артилерії. Вони виконували роль бастионів. Судячи з креслень, їхня поверхня була на одному рівні з двором замку, без брустверів.

За проектом реконструкції Чернігівської фортеці, складеним інженером генерал-поручиком Тучковим у 1792 р. [5, 79], планувалося зрити майже весь Верхній замок, а на його місці розмістити равелін. Певно автор «проєкту» механічно підлаштовував форму нової фортечної огорожі під геометрично красиву композицію. Однак в реальності зриття замку і розміщення на нижньому рівні равеліну було дуже трудомістким, так само, як і влаштування куртини основного валу на місці замкового рову.

На щастя для археологів даний проєкт не був реалізований і пам'ятка збереглась в пристойному стані. У 1888 р. територія фортеці була здана в оренду. На місці замку споруджуються дерев'яні будівлі літнього театру та ресторану. За радянських часів на замку з'являється кілька малих архітектурних форм. Недостатньо вдала

реконструкція парку 1993-1994 рр. із відтворенням в бетоні гранчастого бастіонного укріплення замку (в неісторичних формах) завершила сьогодиншній вигляд цього цікавого історичного об'єкту.

Таким чином, якщо для періоду, що передувє добі Київської Русі, можна казати про наявність «пунктів знахідок», тобто лише тимчасових стоянок людей на цьому місці, то з давньоруського часу тут вже існує постійне поселення. Однак створення оборонного укріплення на місці Верхнього замку слід віднести до середини XI ст. Вірогідним є припущення, що церква на замку і є храмом Михайла, зведеним у 1174 р. на князівському дворі. У XVII – першій пол. XVIII ст. Верхній Замок, захищений дерев'яними баштами і стіною, рубленою тарасами, був найпотужнішим укріпленням Чернігівської фортеці. З 1776 р. укріплення замку перероблені відповідно тогочасним вимогам фортифікації. З цього моменту і до ліквідації фортеці в 1799 р. замок стає другорядним оборонним об'єктом.

Посилання

1. Богусевич В.А. Роботи Чернігівської експедиції // АП УРСР. – 1952. – Т. 3 – С.111-116.
2. Гребін П.М., Коваленко В.П. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 16-24.
3. Добровольский П. Где находились старинные несуществующие ныне храмы гор. Чернигова? // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – Чернигов, 1908. – № 6. – С. 217.
4. Ігнатенко І.М., Василенко А.А. Розкопки садиби Чернігівського ремісника середини XIII – початку XIV ст. // Археологічні старожитності Подесення: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 70-річчю від дня народження Г.О. Кузнецова / Генеральна дирекція Чорнобильської АЕС та ін.; Редколегія: О.П. Моця (відп. редактор) та ін. – Чернігів, 1995. – С. 68-74.
5. Инвентаризация памятников архитектуры и градостроительства г. Чернигова. Предварительные работы. Украинский специальный научно-реставрационный проектный институт «Укрпроектреставрация», Т.1., кн.1. – К., 1983. – 118 с.: ил.
6. Карнабед А.А. Об архитектурно-археологических исследованиях 1976 г. на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника – Чернигов. 1977. – 90 с. ил.
7. Коваленко В.П., Козубовський Г.А. Скарб празьких грошей з Чернігова // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 11-14.
8. Коваленко В.П. Основные этапы развития древнего Чернигова // Чернигов и его округа в IX-XIII вв. – К., 1988. – С. 13-24.
9. Кузнецов Г.А. О работе Второго Черниговского отряда // АО. – 1985 г. – С. 359-360.
10. Літопис руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989. – XVI + 591 с.
11. Мезенцев В.И. Древний Чернигов. Генезис и историческая топография города: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук; 07.00.02. – К., 1981. – 207 с.: Библиогр.: С. 164-186.
12. План с профилями Черниговской крепости 1754 г. –

ЧИМ, Вф, 1801.

13. План Черниговской крепости 1776 г. // РДВИА, ф. 418, оп. 1, спр. 591.

14. Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С.88-100.

15. ПСРЛ. – М., 1965. – Т. 13.

16. ПСРЛ. – М., 1968. – Т. 31.

17. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – 1949. – № 11. – С. 7-102.

Ігнатенко І.М. Верхній Замок в Чернігові

Статья посвящена изучению истории деревянно-земляного укрепления в пределах города Чернигова – Верхнего Замка. Автор на основе анализа археологических, исторических и картографических источников предлагает периодизацию реконструкции замка.

Ключевые слова: Чернигов, замок, археологические исследования.

Ihnatenko I.M. The Upper Castle in Chernihiv

The article is devoted to learning history of wooden and earthen fortification in Chernihiv city – Upper Castle. Author suggests periods of reconstruction of the castle which based on the analysis of archeological, historical and cartographic sources.

Key words: Chernihiv, Castle, archaeological research.

26.03.2012 p.

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.5'16 (282.247.364)

А.С. Пробейголова

К ВОПРОСУ О ПОГРЕБЕНИЯХ
ФИНАЛА ЭПОХИ БРОНЗЫ В БАСЕЙНЕ
СЕВЕРСКОГО ДОНЦА

В статье приводятся предварительные результаты изучения погребений конца эпохи бронзы бассейна р. Северский Донец. Представлено 15 комплексов, известных благодаря новым раскопкам и архивным данным. Некоторые погребения являются случайными находками, что снижает уровень их информативности. Тем не менее, по особенностям погребального обряда и сопутствующего инвентаря выделяются три группы погребений: погребения с южной ориентировкой, погребения с восточной ориентировкой, кремации.

Ключевые слова: бассейн Северского Донца, финал эпохи бронзы, погребальный обряд.

Финал бронзового века бассейна Северского Донца в пределах современной Луганской области относится к одному из наименее изученных периодов эпохи палеометалла. Большая часть известных в настоящее время памятников указанного периода принадлежит к поселениям, погребения же соответствующего времени практически неизвестны. Заметим, что в научной литературе сложилось мнение не столько об отсутствии самих погребальных источников, сколько о сложности их выделения из общего массива погребений позднего бронзового века [21, 120-121; 24, 192].

К примеру, Р.А. Литвиненко, проанализировав значительный массив погребений позднего бронзового века, пришел к выводу, что оснований для выделения погребений XII-X ст. до н. э. в бассейне Северского Донца пока что не существует [15, 158-159]. Тезис Р.А. Литвиненко практически полностью совпадает с мнением Э.С. Шарафутдиновой, которая считала, что погребальный обряд срубной культуры развивается в сторону упрощения, в погребения помещали простые формы посуды, а в белозерское время вообще распространились безинвентарные могилы [24, 184-196]. Учитывая это обстоятельство, а также сохранение основных срубных черт (скорченное положение на боку с восточной ориентировкой), вполне возможно, что какая-то часть курганных погребений, отнесенных к позднему этапу срубной культуры, характеризует уже белозерский период [24, 184-196]. Среди других обстоятельств немногочисленности финальнобронзовых погребений называют исчезновение курганного обряда и распространение грунтовых могил, что вызывает определенные трудности при их обнаружении [21, 119-135].

Немногочисленные погребальные комплексы

финала эпохи бронзы все же известны. Например, В.В. Отрошенко и Н.П. Шевченко опубликовали серию погребений белозерской культуры, расположенных за пределами ее основного ареала, то есть к востоку от р. Молочной [17, 139-143]. К белозерской культуре Н.А. Гаврилюк и Я.П. Гершкович отнесли погребения 3, 4, 10 кургана 2 возле с. Кременевка Донецкой области [5, 67]. Впускное погребение в остатках постройки белозерского времени исследовано В.Н. Горбовым в процессе раскопок поселения Безименное II в Приазовье [8, 24-69]. На Северском Донце к белозерскому периоду О.Р. Дубовская отнесла погребение 2 кургана 1 возле хутора Вишневый Дол [9, 137-160]. Этим же временем датируется погребение 1 кургана 1 могильника «Октябрьский-1» на границе Луганской и Ростовской областей [19, 295-299] и погребение в культурном слое на поселении Рай-Стародубовка Донецкой области [11, 86-88]. К бондарихинской культуре относится погребение на неолитическом памятнике Клешня Вторая 4 [22, 94-96]. Настоящее сообщение посвящено публикации ряда погребений конца бронзового века, ставших известными в результате раскопок разных лет археологической экспедиции Луганского национального университета.

Желтое, погребение 1 (рис. 1, 9), Славяносербский район Луганской области. Погребение расположено на краю высокой надпойменной террасы правого коренного берега р. Северский Донец. Представляет собой случайную находку в обнажениях карьера. Высота террасы составляет не менее 20 м над уровнем речной поверхности, признаков курганной насыпи не обнаружено. Контуры ямы не прослежены, скелет находился на уровне материка на правом боку в слабо скорченной позе головой к югу, руки вытянуты вдоль тела, ноги, скорее всего, были согнуты. В заполнении на уровне костей скелета найден фрагмент керамики эпохи бронзы. Заметим, что в 300 м к востоку от места обнаружения погребения находится поселение финала эпохи бронзы. Поселение и могильник отделены друг от друга широким оврагом.

Старобельск, погребение 2 курган 1 (рис. 1, 1-2), Луганской области. Впускное погребение находилось в западной части кургана, расположенного на вершине межбалочного водораздела бассейна р. Айдар. Погребение совершено в яме прямоугольной формы размером 2×1×1,2 м, ориентировано по линии северо-восток – юго-запад. На глубине 1,46 м находились запячки по всему периметру ямы, на которые уложены 7 деревянных плах. Внутренние размеры ямы составляют 1,6×0,7 м, дно на глубине – 1,98 м.

Скелет находился в средне скорченном состоянии

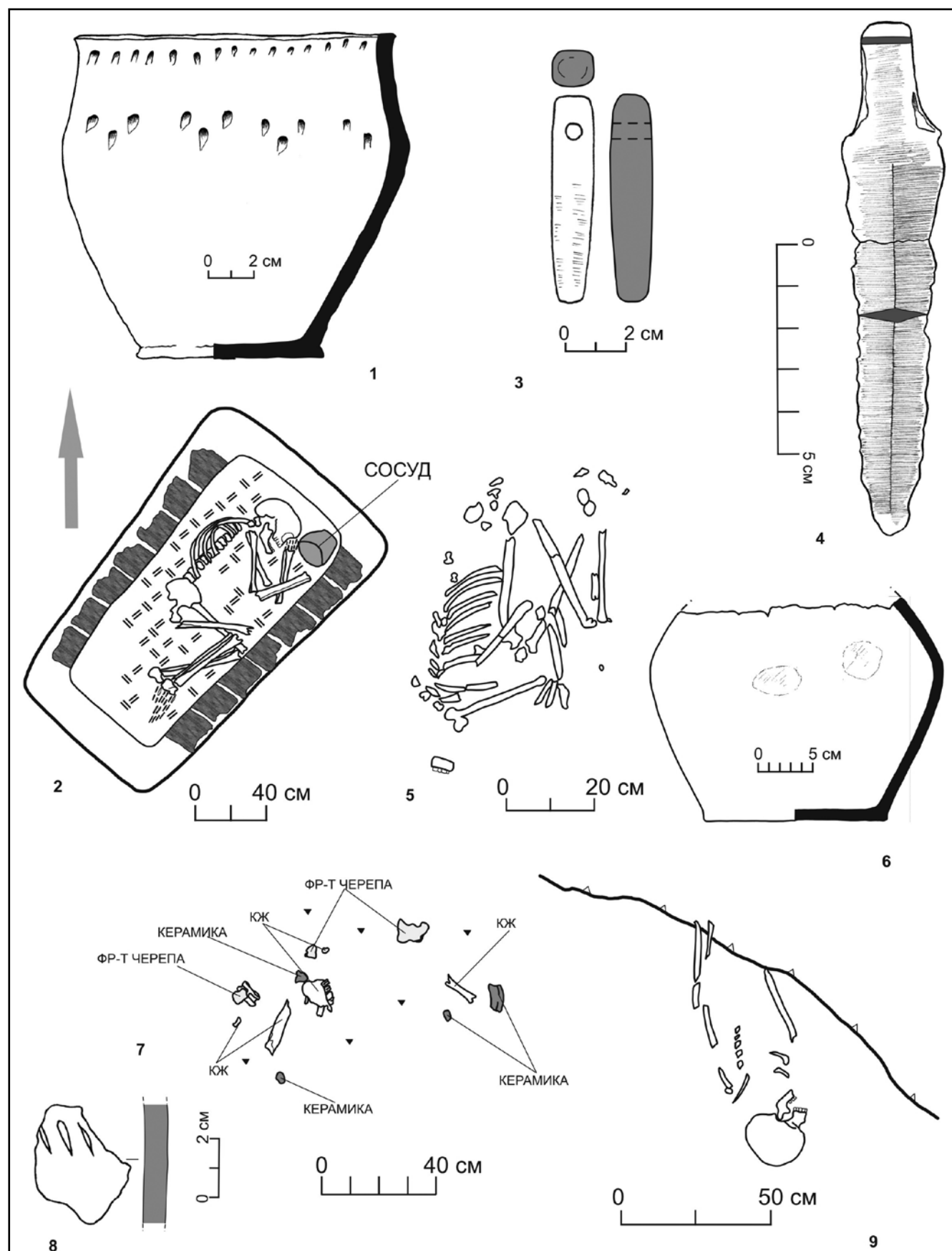

Рис. 1. Погребения финала эпохи бронзы бассейна р.Северский Донец:
1-2 - Старобельск, к.1, п.2; 3 - Орехово; 4 - Трехизбенка; 5 - Подгоровка;
6 - Давыдо-Никольское, п.2; 7-8 - Давыдо-Никольское, п.1; 9 - Желтое

на левом боку головой к северо-востоку, руки согнуты в локтях, кисти возле лица. Перед лицевой частью черепа находился сосуд, орнаментированный оттисками щепки, образующими композицию в виде «виноградной грозди» [13, 258-259]. Аналогией старобельскому погребению является погребение на поселении бондарихинской культуры Родной Край Харьковской области, полностью соответствующего формой ямы, положением и ориентировкой погребенного, формой и орнаментацией посуды [4, 60-70].

Давыдо-Никольское, погребение 1 (рис. 1, 7-8), Краснодонский район Луганской области. Погребение найдено в заполнении жилища 9 финала эпохи бронзы. Фрагменты черепа человека перемешаны с костями животных и обломками керамической посуды. Среди костей найдена створка раковины *unio*. Форма ямы не прослеживалась, кости находились на едва заметной углистой подстилке.

Давыдо-Никольское погребение 1 по обряду практически полностью совпадает с бондарихинским погребением Клеши Второй 4 [22, 94-96], отсутствуют только признаки кальцинации костей. Раковины моллюсков встречаются как в грунтовых, так и в курганных белозерских погребениях [17, 134-135; 23, 262-264].

Давыдо-Никольское, погребение 2. Сосуд типа корчаги (рис. 1, 6) найден на уровне предматерика, внутри находилась кучка пепла и 5-6 мелких фрагментов кальцинированных костей. Антропологическое изучение костей не проводилось, их принадлежность к человеческим останкам достоверно не установлено. Однако даже на данном этапе остатки кремации можно отнести к числу погребений. Основанием служат аналогии на могильнике бондарихинской культуры возле с. Тимченки, где Ю.В. Буйновым исследована часть ям, содержащих кальцинированные кости животных. По своему обряду погребения с костями животных не отличалась от остальных захоронений могильника, что навело исследователя на мысль о погребениях-кенотафах [4, 64].

Подгоровка, погребение 1 (рис. 1, 5), Старобельский район Луганской области. Погребение на поселении эпохи неолита – бронзового века, расположенного на правом берегу р. Айдар в месте впадения р. Белой.

Судя по отчетной документации, погребение было впущено в энеолитический горизонт 2 раскопа 2 с уровня верхнего, бондарихинского горизонта [12, 17]. Погребальная яма не прослежена, умерший уложен в сильно скорченной позе на правом боку головой к югу с едва заметным отклонением к западу. Руки согнуты в локтях, кисти перед лицом, череп разрушен, сохранился лишь фрагмент челюсти.

Орехово (рис. 1, 3), Старобельский район Луганской области. Информация о погребении ограничивается находкой оселка с отверстием

для подвешивания на практически полностью распаханной насыпи кургана, что, скорее всего, свидетельствует о разрушенном впускном захоронении. Оселок был найден К.И. Красильниковым в 1975 г., хранится в экспозиции археологического музея ЛНУ. Оселки, подобные ореховскому, являются признаком белозерского времени [16, 143], в частности, они хорошо известны на памятниках кобяковской культуры [24, 57].

Трехизбенка (рис. 1, 4), Славяносербский район Луганской области. Находка обломков бронзового ножа с параллельными лезвиями в насыпи кургана свидетельствует о разрушенном впускном погребении. Курган входил в систему могильника из нескольких насыпей, расположенных на водоразделе Айдара и Северского Донца. Нож обнаружен К.И. Красильниковым в 1973 г., в настоящее время хранится в экспозиции археологического музея ЛНУ.

Кроме приведенных выше сведений удалось собрать информацию еще о четырех погребениях: погребение 2 кургана 2 у с. Трехизбенка [7], погребение 1 кургана 13 и погребение 1 кургана 24 могильника Провалье-Грушевая балка [6, 82], погребение 1 кургана 2 у с. Смелое [3, 3]. Таким образом, с территории Подонцовья происходит информация о 15 погребениях финала эпохи бронзы (рис. 2), обладающих рядом общих черт.

По характеру надмогильных сооружений погребения финала эпохи бронзы Подонцовья делятся на два типа: курганные и грунтовые. В большинстве случаев курганные погребения являются одиночными впускными погребениями в насыпи срубного времени (Старобельск к.1 п.2, «Октябрьский-I» к.1 п.1, Смелое к.2 п.1, Трехизбенка к.2 п.2). В трех случаях финально-бронзовые погребения были основными (Грушевая балка к.13 п.1 и к.24 п.1, Вишневы Дол к.1 п.2). Независимо от стратиграфической позиции погребения располагались ближе к центральной части насыпи. Дважды погребения (Старобельск к.1 п.2, Грушевая балка к.24 п.1) совершены в западную половину насыпи, но расстояние от условного центра кургана составляет не больше 2 м.

Форма погребальной ямы прослежена только в четырех случаях. Погребения в Старобельске и Грушевой балке совершены в прямоугольных ямах, в Вишневом Доле – в яме овальной формы. В погребении 2 кургана 1 Старобельского могильника яма перекрывалась деревянными плахами. Остатки обгоревших плахов сохранились в погребении 2 кургана 2 у с. Трехизбенка. Стенки ямы погребения 1 кургана 13 могильника в Грушевой балке были выложены плоскими плитами песчаника наподобие каменной вымостки. Аналогичная вымостка прослежена и над погребением 1 кургана 24 того же могильника.

По ориентировке погребенных выделяется две группы могил. К первой группе относятся погребения с восточной (3 погребения) и северо-восточной (1 погребение) ориентировкой: Рай-Стародубовка, Старобельск, Октябрьский-1, Трехизбенка. Ко второй группе отнесены погребения с западной (3 погребения) и юго-западной (1 погребение) ориентировкой: Желтое, Грушевая балка, Смелое, Подгоровка. Исключением является северо-западная ориентировка погребения 2 кургана 1 у х. Вишневого Дола.

В отдельную группу выделяются погребения, совершенные по обряду кремации (п.1 Клешня Вторая 4, п. 2 Давыдо-Никольского) и погребения частей тела (п. 1 Давыдо-Никольское).

Чаще всего в погребения рассматриваемой выборки помещали керамические сосуды (5 комплексов). В погребении 2 кургана 2 у с. Трехизбенка вместе с горшковидным сосудом находился кубок, орнаментированный прочерченными линиями в сочетании с наколами. Пропорции и размеры кубка сближают его с сосудами-кувшинами из белозерских могильников Поднепровья [14, 150]. Сходство с бондарихинской посудой имеет тюльпановидный горшок из погребения 2 кургана 1 хутора Вишневый Дол. Синкретический, срубно-бондарихинский сосуд выявлен в погребении 2 кургана 1 Старобельского могильника. Вызывает интерес неорнаментированный сосуд биконической формы из погребения 1 кургана 13 могильника Грушевая балка. Приостренный профиль венчика сближает его с керамикой саргаринско-алексеевской культуры [10, 39-40]. Другой биконический корчагоподобный сосуд из Давыдо-Никольского погребения 2 имеет выпуклый корпус, шейка и венчик отсутствует, на тулове заметны следы от двух овальных налепов.

В погребениях из Желтого и Давыдо-Никольского вместо посуды находились фрагменты керамики и створка раковины *unio*, что находит параллели среди белозерских погребений Поднепровья [23, 262-264]. В двух случаях (Рай-Стародубовка, «Октябрьский-1») найдены трапециевидные в сечении пряслица с отверстиями по центру, являющиеся частым атрибутом погребений финала эпохи бронзы Днепровского Левобережья и Нижнего Дона [21, 126].

Металлические изделия встречены лишь в нескольких комплексах. Например, в погребении 2 кургана 1 из Вишневого Дола находились остатки железного кольца и железный однолезвийный нож. О.Р. Дубовская рассматривает данный экземпляр в качестве прототипа черногородовских однолезвийных ножей с горбатой спинкой [9, 142-143]. Близкий по форме нож происходит из жилища постсрубно-малобудковского времени на поселении Любовка Харьковской области [20, 100-108]. По западным аналогиям С.И. Берестнев

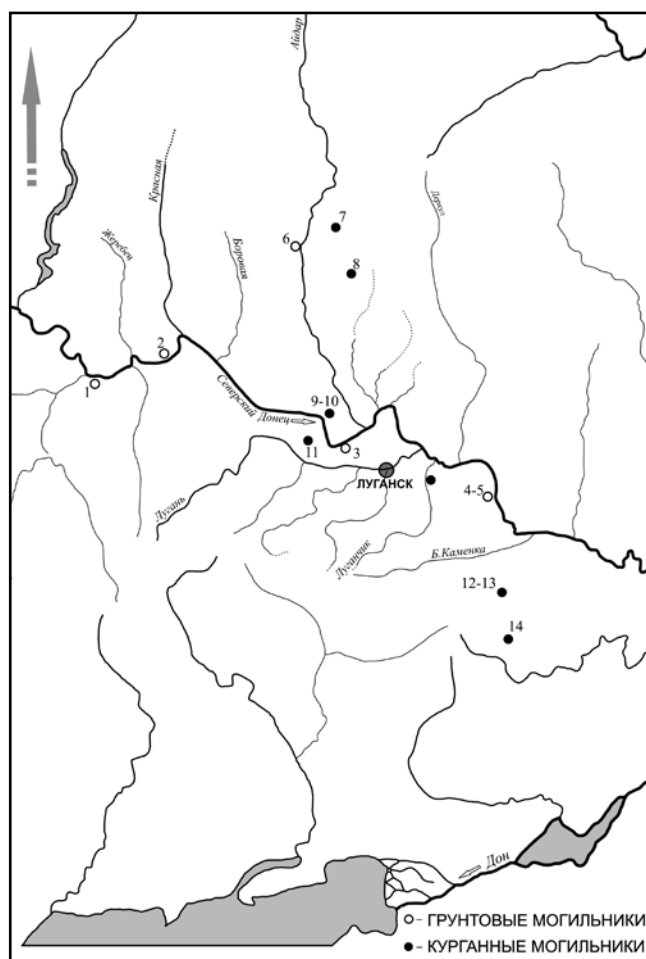

Рис. 2. Погребения финала эпохи бронзы бассейна Северского Донца
 1 – Рай-Стародубовка; 2 – Клешня Вторая-4; 3 – Желтое; 4-5 – Давыдо-Никольское; 6 – Подгоровка; 7 – Старобельск, к.1, п.2; 8 – Орехово; 9-10 – Трехизбенка; 11 – Смелое; 12-13 – Грушевая Балка, к.13, п.1; 14 – Октябрьский. К.И.п.1 датировал нож из Любовки XI ст. до н. э. [2, 107]. Бронзовый нож из разрушенного погребения возле с. Трехизбенка имеет параллельные лезвия, еле заметно сужающиеся к острию. По центру клинка проходит четкая грань, клинок ромбовидный в сечении, черешок плоский с прокованными краями. Типологически нож из Трехизбенки относится к черешковым кинжалам с параллельными лезвиями и выделенными плечиками, производившимися мастерами белозерской культуры [16, 139-140]. В бассейне Северского Донца близкий по форме нож найден на поселении Усово Озеро [1, 67-68]. Из других категорий металлического инвентаря отметим бронзовое квадратное в сечении шило и бронзовую подвеску из погребения 1 кургана 1 могильника «Октябрьский-1». Подвеска изготовлена из плоской проволоки, в середине кольца небольшой щиток. По наблюдениям В.В. Потапова, плоские подвески чаще всего встречаются в погребениях финала эпохи бронзы [18, 15].

Таким образом, приведенные данные позволяют предварительно наметить три группы погребений

заключительного етапа епохи бронзи басейна Северского Донца. К первой группе относятся погребения на правом или левом боку с южной ориентировкой умерших и немногочисленным либо вообще отсутствующим инвентарем. Вполне возможно, что эту группу погребений следует отнести к белозерской культуре, отдельные проявления которой прослеживались к востоку от Днепра и ранее [17, 139-143]. На белозерские связи указывает находка оселка и бронзового ножа с параллельными лезвиями [16, 143; 139-140]. Ко второй группе отнесены погребения на правом и левом боку с восточной ориентировкой умерших. Скорее всего, речь может идти о сохранении традиции погребального обряда носителей бережновско-маевской срубной культуры второго этапа. К третьей группе отнесены погребения, совершенные по обряду кремации, появление которых в Подонцовье в финале бронзового века связано с активностью племен бондарихинской культуры в южном направлении.

Ссылки

1. Березанская С.С. Усово озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. – К., 1990. – С. 67-68.
2. Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н. э.). – Харьков, 2001. – С. 107.
3. Братченко С.Н., Гершкович Я.П., Константиnescу Л.Ф., Левченко В.Н., Смирнов А.М., Швецов М.Л., Шкарабан А.С., Кротова А.А. Отчет Донецкой экспедиции за 1978 г. – НА ИА НАНУ 1978/1. – ф.е.9058. – С. 3.
4. Буйнов Ю.В. Поховальні пам'ятки та обряд племен бондарихинської культури // Археологія. – 2006. – № 4. – С.60-67.
5. Гаврилюк Н.А., Гершкович Я.П. О погребениях финального этапа бронзового и раннего железного веков в бассейне р. Кальмиус в Северном Приазовье // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К., 1972. – С. 67-70.
6. Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А. Отчет о работе Северско-Донецкой новоостроевской экспедиции в 1974 г. – НА ИА НАНУ 1974/13. – ф.е. 7386. – с.75, с.82;
7. Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А., Гераскова Л.С., Швецов М.Л., Горелик А.Ф., Дубовская О.Р. Отчет о работах Северско-Донецкой новоостроевской экспедиции в 1973 г. – НА ИА НАНУ 1973/9.
8. Горбов В.Н., Мимоход Р.А. Культурные комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 24-69.
9. Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногогорской культуры // Археологический альманах, № 2. – Донецк, 1993. – С.142-157.
10. Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. – Свердловск, 1988. – С. 39-40, рис.10.
11. Клименко В.Ф. Поселения срубной культуры на Донетчине // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранню середньовіччя). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 86-88.
12. Красильников К.И., Гуринов Ю.Г. Отчет о проведении работ на стоянке у с. Подгоровка Старобельского района Ворошиловградской области в 1984 г. – НА ИА НАНУ 1984/188. – ф.е. 21850-52, с.17.
13. Красильников К.И., Пробейголова А.С. Могильник поздней бронзы в Поайдарье // Материалы та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2008. – Вип.8. – С. 258-259.
14. Кубышев А.И., Черняков И.Т. Грунтовый могильник Белозерской культуры у с. Чернянка (Херсонская обл.) // СА. – 1986. – № 3. – С. 150.
15. Ливтиненко Р.А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): рукопись дис. ... канд.ист.наук. – К., 1994. – НА ИА НАНУ. – ф. 12, оп. 2, № 750. – С. 158-159.
16. Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1986. – С.139-140.
17. Отрощенко В.В., Шевченко Н.П. О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К., 1987. – с.134-135; с.139-143.
18. Потапов В.В. Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья: автореферат дис. ... канд.ист.наук. – М., 2010. – С.15.
19. Прокофьев Р.В. Курганы с камнем на правом берегу Северского Донца // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. – Азов, 2004. – Вып. 20. – С. 295-299.
20. Радзівська В.С., Шрамко Б.А. Нові археологічні пам'ятки на Харківщині // Археологія, 1980. – №. 33. – С. 100-108, рис. 1,8.
21. Ромашко В.А. Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1999. – С.120-135.
22. Супрун А.В. Новое погребение бондарихинского времени с территории Среднего Подонья // Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранню середньовіччя). – Дніпропетровськ, 1999. – С. 94-96.
23. Тошев Г.Н. Белозерский могильник на Мамай Горе // Материалы та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2007. – Вип. 7 – С. 262-264.
24. Шарафутдинова Э.С. Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и степном Прикубанье // СА. – 1991. – № 1. – С. 192.

Пробийголова О.С. До питання про поховання фіналу доби бронзи у басейні Сіверського Дінця

В статті наводяться попередні результати досліджень поховань фіналу доби бронзи басейну р. Сіверський Донець. Наведено 15 комплексів, відомим завдяки новим розкопкам та архівним даним. Деякі поховання належать до випадкових знахідок, що знижує рівень їх інформативності. Тим не менш, за особливостями поховального ритуалу та реманенту виділяється три групи поховань: поховання з південною орієнтацією, поховання зі східною орієнтацією, крематії.

Ключові слова: басейн Сіверського Дінця, фінал епохи бронзи, поховальний ритуал.

Probeygolova A.S. On the issue of the burials in the Seversky Donets basin at the end of the Bronze Age

This article is about the results of the study of burials in Seversky Donets basin at the end of the Bronze Age. 15 burial complexes, discovered during the new archeological researches and the study of the archive data, are represented here. Some of them were found accidentally which reduce their informative potential. However according to the obsequial rites and implements characteristics there are three groups of burials: South oriented burials, East oriented burials and cremations.

Key words: the Seversky Donets basin, the end of the Bronze Age, obsequial rites.

24.03.2012 p.

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ ОБЕСТИ: ВІД ЄМАДИКИНА ДО КОЦУПІВКИ

Сумські й чернігівські топоніми як частину прадавнього іранського фракталу назв стало можливим виділити й прокоментувати після виявлення контурів цього фракталу в масштабі цілої України і більше – у його «скіфських» продовженнях до Балтійського узбережжя Польщі й Німеччини. Конкретизації основних положень теми сприяли здобутки іраністики й суміжних наук, а саме: з одного боку, виявлення у топонімії України неодноразових повторень терміна «сатрапія» і конкретний слід XXIV перської сатрапії Сака Парадрія «Скіфи заморські», – а з іншого боку, відповідність такого сліду відомостям про цю сатрапію в царських написах Персеполяса. Додатковим аргументом на користь висновку про перський топонімічний слід в Україні стали дані генетики про поширеність серед українців і сусідніх народів носіїв «месопотамської» Y-гаплогрупи J2 (в Україні бл. 7 %).

Ключові слова: Україна, топонімія, іранські топооснови, Сумська область, Чернігівська область

1. Річка *Обеста*, села *Ємадикине*, *Туранівка* См.

Глухівщина береже свій унікальний доказ знайомства предків слов'ян з зороастризмом – назву річки Обеста з цілком упізнаваного прототипу дір. Araestak 'Авеста' (святина книга зороастрійців): див. нариси «Дриги», «Обеста», «Карапани» у кн. [Тищенко 2011, 157-161]. Дір. drigu означає 'праведний зороастрієць' (пор. *Недригайлів* См, *Дрижполе* Чк). Зороастризм – виключно іранська і не прозелітична релігія (іранці не залучали до неї інші народи). Іранізм *Обеста* довгий час був ізольованим, без простежених дальших зв'язків з топонімами того ж історичного кола.

Згадуючи про плем'я амадоків у своїй книзі про етнонімію Птолемейової Сарматії, О.Стрижак зазначає, що «в основі його вбачають скіфський етнонім Ама́доко», пов'язуваний зі скіфс. ама 'сирий'» [Стрижак 1988, 79] (тобто «сироїди»?). Повнішою виглядає інша аналогія з осет. amaettag 'здобич' (від amag-un 'вбивати') зі стандартним суфіксом -ddag, пор. bajzaj-un 'залишатися' → bajzae-ddag 'нащадки', qawu-n 'бути потрібним' → qwu-ddag 'справа', 3ug-un 'говорити' → 3ug-ddag 'суперечливий' [Абаєв, I, 51]. Тоді виходило б, що у етнонімі амадоки наявні дві скіфські морфеми, і означає ця назва «переможені» (за аналогією до тюрк. *берендеї* 'ті, що підкорилися').

За всіх обставин з цим грецьким Ама́докоі ще не було співвіднесено назву села *Ємадикине* См Глухів, де поява йотації перед першою голосною пояснима і закономірна як слов'янське історичне явище перед іншомовною голосною (пор. *яблуко* ~ англ. *apple* 'яблуко', *Якун* ~ дшв. *Nákon*, *ягня* ~ лат. *agnus* 'ягня', *ярмо* ~ дгр. *ἄρμενος* 'приєднаний', *Яроповичі* Жт ~ *Араповичі* Чг). Навряд чи колись удасться дізнатися, чи були амадоки

прихильниками чи противниками зороастризму, але безперечними фактами залишаються видатне топонімічне сусідство (8 км) «р. *Обеста* (< *Авеста*)[^] с. *Ємадикине*» і його належність до великого іранського фракталу історії України.

У такому разі унікальне ім'я с. *Ємадикине* продовжує той самий скіфо-сарматський фрактал (мозаїчний ареал), що й інша унікальна в Україні назва сіверського с. *Туранівка* См Ямпіль. У наш час прототип цієї назви – центральноазійський Туран – некритично пов'язують з тюркським світом. Якраз факт розміщення обох сіл (*Ємадикине* і *Туранівка*) в одному історичному районі з р. *Обеста* змушує уважніше поставитися до міркувань В. Абаєва з цього приводу. Вчений пише: «Стосовно взаємин «Ірану» й «Турану» цілком слушні думки висловив видатний російський вчений минулого століття В.В. Григор'єв. «Турани, – писав він, – протиставлений Ірану лише в географічному сенсі: Іран – це країни на південь від Аму[-Дар'ї]; Турани – країни на північ від неї... Немає сумніву, що Іран і Турани, як терміни географічні, отримали існування незалежно від імен Іраджа і Тура, казкових синів міфічного Ферідуну, але відношення спорідненості, у які ставить легенда Тура й Іраджа, як братів, як дітей одного батька, свідчить, що в уявленнях давніх персів Тураниці анітрохи не протистояли Іранцям в етнографічному сенсі, а навпаки, уявлялися як їхні брати. Тому й нескінченна боротьба Іранців з Туранцями, яка складає зміст Шах-Наме, є зовсім не боротьбою двох взаємно чужих племен, іранського з тюркським, – як це собі надумали європейські коментатори Шах-Наме, – а боротьбою між двома крилами одного племені... Підтвердженням того є вся топографічна номенклатура Турану за Шах-Наме, так само як і власні імена героїв і героїнь туранських, які вказані в цьому творі, особливо коли йдеться про найдавніші часи: в іменах цих і назвах річок і місцевостей немає нічого «туранського» в розумінні тюркського, монгольського, угорського; всі вони мають той самий характер, що й імена героїв, героїнь, річок і місцевостей у самому Ірані... Іранцям Фірдоусі ні з ким було воювати за Оксом (Аму-Дар'єю. – К. Т.), окрім як з родичами, своїми ж арійцями, тільки іншої, північної гілки» [Абаєв 1990, 30-31]. І далі В. Абаєв детально аналізує відомості Авести про головного ворога зороастрійських племен – конкретне турське плем'я *данайців*, ім'я яких походить від дір. *dānav* 'річка' з аналогією в осет. *don* 'річка', в українських гідронімах *Дніпро*, *Дністер*, *Дунай*, *Донець*, рос. *Дон* (*Танаїс*), а також в історичній назві Сир-Дар'ї – також *Танаїс*. Весь цей простір визнано тепер за ареал розселення в минулому скіфо-сарматських племен [Членова].

2. *Аршуки* См, Чг. За найближчою тематичною аналогією, топооснова Аршук- відображує власне ім'я *Аршака*, проводиря родичів саків-амадоків – саків-парнів, які 238 р. до н. е. скористалися послабленням селевкідів і відвоювали в них

Рис. 1. Аршах; Мітридат Аршакид
(зображення на монетах)

провінцію Парфію (прибравши собі надалі ім'я *парфян*), чим започаткували подальше перебрання влади з рук еллінізованої верхівки в усьому Ірані та майже півтисячолітнє панування династії Аршакидів (238 р. до н.е. – 226 р. н.е.).

Незвичним топонімічним фактом є повний збіг рідкісної назви *Ариуки* См Липова Долина і *Ариуки* Чг Новгород-Сіверський – щоразу у своєму насиченому контексті з іншими назвами від іранських топооснов, на які ім'я Аршака тепер і виводить. Так, топонімічним оточенням с. *Ариуки* См є: *^Воропай*; *Шатравине*, *Коцупіївка*, *Коцупіїв Степ*, *Яснопільщина*. Околиці с. *Ариуки* Чг: *^Узруй*; *Ясне*, *Карабани*, *Рогівка*, *Стахорицина*, *Араповичі*, *Дробишів*, *Форостовичі*; *Ковтунове* См. Глухівські назви з очевидністю містяться між цими двома районами з іранським слідом в Україні (рис. 3).

Назва сусіднього до сумських *Ариуків* с. *Воропай* за своїм звуковим складом дуже точно відтворює ім'я 18-ї перської сатрапії Арабайя (того самого походження назви с. *Воропай* См Краснопілля, *Воропайів* і *Воропайівка* Кв, а також *Горопай* Жт і *Бребоя* Зк зі своїми перськими контекстами). Незалежним підтвердженням історичної присутності арабів є назви *Арапівка* Лг, *Арабка* Зп, *Араповичі* Чг, очевидно, *Яраповичі* Жт.

3. *Узруй* Чг. Сусіднє до *Ариуків* Чг село зветься *Узруй*. Через літописну форму Хоздрою цю назву було пов'язано з ім'ям Хосров, яке мали двоє перських царів найпізнішої династії сасанідів. У безупинних війнах з Візантією їм вдалося утриматися при владі 48 і 38 років (!). За такий час сусіди навіть виробили загальне поняття «хосров» як синонім перського царя, аналогічно до імені Цезаря, що стало іменником *цїсар* і *цар*, або Карла Великого, від якого походить іменник *король* в усіх слов'ян і угорців. Незнищене часом ім'я чернігівського села *Узруй* стосується, отже, якихось невідомих нам подій VI або VII ст. – часів Хосрова I Анушірвана

Рис. 2. Пероз, Ормузд, Хосров Сасаніди

(531-579) або Хосрова II Парвіза (590-628). Це вже переддень краху Перської держави під натиском арабів (битва при Каддісіє, 636 р.). А ще через століття араби воювали вже й у наших краях проти держави хозарів з їхніми степовими підданцями, у тому числі й слов'янами [Тищенко 2011].

4. *Стахорицина* Чг, *Ашанівка* Чк. Події значно давнішого, бо ахеменідського часу (VI-IV ст. до н.е.) відображені у назві близького до *Ариуків* і *Узруя* с. *Стахорицина* Чг: її основі Стахр- відповідає ім'я колиски перської державності міста *Стахр* або *Істахр* [Колесников, 105, 121, 124-127], столиці прадавнього *Аншану* (пізніша назва – *Фарс*, гр. *Персида*). Давня назва Аншану теж збережена у топонімії України в основі ім'я села *Ашанівка* Чк Драбів: Драбівці, Ковтуни, Ковтунівка 2, Сосинівка, ст. Пальмира, *Карабани*, *Гельмязів*. Топооснова Стахр- зустрічається у топонімії України не раз, як-от у назві торфовища *Стáхор* і бол. *Стахорське* Вл, напевно і пот. *Стефорівка* Зк.

Факт розпізнання топоніма *Ашанівка* як можливого похідного від прототипу основи *Аншан* дає підставу вбачати інший спосіб історичного продовження її у кількох місцевих назвах від основи *Імшан*- (з *Аншан*): це єдине в Україні с. *Імшана* См Ямпіль і кілька річок і боліт з такими ж назвами. Реальність існування під майбутнім Новгородом-Сіверським району перських літніх латифундій підтверджує і пізніший слід у цих краях арабського джигаду (с. *Араповичі*, рукав Десни *Арапівка*, ур. *Подольох* у с. Уралово = Олтар См С-Буда: з топонімічних матеріалів В.К.Шийка). Як відомо, слід джигаду пов'язаний тут з арабо-хозарською війною 710-737 рр. і був би непояснимий через майже повну відсутність сліду самих хозарів (на відміну від району основних військових подій навколо Харкова). Натомість інший ворог арабів – перси – якраз добре засвідчені у місцевій топонімії, – деталі [Тищенко 2011, 93].

В околицях як *Стахорицини* Чг, так і *Ашанівки* Чк двічі трапилася назва села *Карабани*. У ній з очевидністю збережено згадку про іншу яскраву перську і ширше – іранську реальію: жерців-карапанів, які практикували чорну магію в дозороастрійський період [Шапошников, 16, 159]. Основою назви смт *Гельмязів*, судячи з звукового матеріалу (-я- < -ā-), є ім'я священної річки зороастрійців – *Гельманд* (у теперішньому Афганістані).

Так само в обох топонімічних контекстах фігурують назви від основи Ковтун-: у широких околицях с. *Стахорицина* Чг це с. *Ковтунове* См Шостка, а в околицях *Ашанівки* Чк – це с. *Ковтуни* і дві різні *Ковтунівки*. У тематичному фрактілі «Давній Іран» топооснова Ковтун- могла б відповідати назві Екбатан, однієї з столиць Персії Ахеменідів. Однак, беручи до уваги реально засвідчену давнішу форму цієї основи Kolton- (Koltonne 'Ковтуни Чк' [Боплан

1650]), можна припустити походження її від етноніма скототів (самоназва скіфів, за Геродотом): **_kolt_* *ūn-* < *skolot* + *ān*. На користь такого припущення говорить у Наддесенні сусідство назв р. *ОСота* і с. Ясне (оси, яси), – а на Черкащині назви с. *ШКОД. унівка* (гр. Σκυθαί 'скіфи').

Численні топоніми України від основи Рай-, Рий-, Рог-, Ріг- бережуть пам'ять про духовну столицю Ірану Рагу (середньовічний Рай, Рей; руїни у передмісті теперішнього Тегерану). На те, що йдеться про Рай (Рей) – назву міста, неодноразово прямо вказує інший компонент топонімів в Україні: *Райгород* Вн, Чк, *Райгородка* Лг 2, *Райгородок* Дц, Жт, Чг, *Раймісто* Вл. Давніше звучання ім'я цього ж перського міста Рага десятки разів засвідчене у таких назвах як *Роганка* і *Рогань* Хк, *Рогатин* і *Рогиня* ІФ, *Роги* Жт, Чк, *Рогинці* См, Вн, *Рогівка* Жт 2, Хк, Чг, *Роговичі* Вл, Хм, *Рогощі* Чг. Рага була джерелом духовних впливів дуже довго, що видно з потреби уточнень, про яку саме Рагу-Рай ідеться. Звідси 11 складних назв *Рогізна* і *Рогізне*, а також *Козероги* Чг (Рага еламська: перс. *huz*), *Райолександрівка* Лг, *Рай-Олександрівка* Дц (Рага, завойована Олександром, тобто елліністична), *Чортория* Вн, Кв, Чв, *Чорторийськ* Вл, *Чорторики*+ См (очевидно, Рага-Рай після втрати Іраном державності), *Трирогове* Пл (Рага різних часів або з різними суспільними зв'язками).

5. *Шатравине, Коцуніївка* См, *Передеріївка* Пл. Після виявлення в топонімії України збережених ознак туранів-амадоків, імен царів Аршака, Хосрова, столиць Ірану Стахра і Раги, колиски Персії Аншану, священної річки авестійців Гельманду та ім'я самої Авести вже не було несподіванкою зустріти добре збережений слід перської сатрапії над Хоролом См, в околицях Києва, на Інгулі Кг і у Криму.

Прямою вказівкою на присутність сатрапа є топооснова *Шатрав-* назви *Шатравине* (букв. «сатрапине») теперішнього передмістя смт Липова Долина См. Про те, що це географічне ім'я не випадкове і означає саме сатрапа, свідчать назви двох найближчих сіл цього ж району – *Коцуніївка* і *Коцуніїв Степ*. В них упізнавана основа слова *хша́сарā-vā* ахменідських перських написів з тим же значенням 'сатрап'.

Території скіфської Наддніпрянщини могла стосуватися тільки 24-а сатрапія Ахменідської Персії «Сака Парадрія» (Скіфія Заморська), не раз згадана у царських клинописних наскельних написах в Ірані. Перше слово у цій назві Сака означає перською *саків*, званих по-грецьки *скіфами* (пор. і в Україні м. *Саки* Км, с. *Сачки* Зп, а також численні *Сахни* і *Сахнівки*). Інше слово Парадрія складається з морфем пара- 'за' і драйя (сучасне перс. *dāryā*) 'море'. Слід нагадати, що це море вперше увійшло до історії під своїм найдавнішим перським ім'ям *Ахшайна* 'темне'. Лише пізніше греки переробили його на *Понт Аксинський*. При цьому вийшло, що це означає 'море негостинне',

– і з цієї причини назва була ще раз змінена на *Понт Евксинський* 'море гостинне'. Для нас важливо, що догрецькою і першою історично відомою назвою Чорного моря є все-таки давньоперська назва *Ахшайна*. За цим морем і розміщувалася сатрапія Сака Парадрія 'Скіфія заморська'.

*САХАН*ським (тобто «саковим, скіфським») зветься село поруч з *КОЦУПіївкою*, а за 34 км на південь від неї і *Шатравиного* є с. *Передеріївка* Пл Миргород (рис. 3), у назві якого документовано ім'я власне сатрапії Саків Парадрія. Діагностична пара від основ Шатрав- ~ Передрій- зафіксована і у назвах с. *Шатравина*+ [АТП, 241] і балка *Шатравина Кг Компаніївка* (близько *КОЧУБейівка*, став *КОВТУНівський*) і за 78 км *колодязь* *Передріїв* у с. Івангород Кг Олександрівка [СМГУ, 354]. Третя пара – назви р. *Сахравщина* Кв КСв і за 70 км оз. *Передеруха* Кв Іванків (біля с. *ВОРОПАївка*! і р. *САХАН*). Основа Передер- упізнавана у назвах с. *Передримихи* Лв 2 (біля нп *СОХАНі*, *ЙОНичі*, *РОГалі*) і с. *Пере-дерієве* Дц (біля б. *КОЛОТУНова*). Існують українські прізвища Передерій і Передрій, які сягають, отже, давньоперських реалій V ст. до н.е. Є такі прізвища і в Росії (Інтернет).

Виявленому в топонімії України сліду перської сатрапії відповідають і відомі археологічні факти. Кільканадцять кам'яних циліндричних печаток перських чиновників з Керчі зібрані у колекції Ермітажу [Неверов, 14, 30-35], – за люб'язним повідомленням С.Я. Берзіної (Державний музей східного мистецтва, Москва). Зрозуміло, що без підтримки історичних джерел археологи не наважилися й думати про можливість використання цих печаток персами у Криму за прямим призначенням і обмежилися теорією «імпорту»: виходило б, що ці кам'яні печатки привезені з Ахменідської Персії до Криму (такі ж через Ахшайну!) як сувеніри. Однак широкий топонімічний контекст Керчі включає переконливу групу кримських топонімів від іранських основ зі слідом сатрапії: *Ардабда*+ (Феодосія), *Судак* (Сугдея+), *Партеніт*, *Форос*, *Корсунь*+ (згодом Херсонес) і р. *КАСПан-Су* Км Бахчисарай (з імовірними прототипами скіфс. Ард- 'божество' + хабд- 'сім' («Семибожна»), Согд, Парфія, Фарс або Хорезм, Курош/ Корес, *хша́сарā-(vā)* сатрап + *ān* 'суфікс множини'). *КАСПан-Су* – «річка сатрапівців»?

6. Загальна концепція іранського пласту топонімії України опрацьована і впорядкована автором у розширеному тексті доповіді «Перська сатрапія на Дніпрі: топонімічні контексти», підготованої до міжнародної міждисциплінарної наукової конференції з застосування контекстуального методу у топонімії (Київ, квітень 2012 р.).

Фрагмент оглядової картосхеми перського історичного фракталу топонімії України з 540 назв (рис. 3) дає змогу оцінити масштаби й інтенсивність контактів з Персією упродовж її трьох історичних

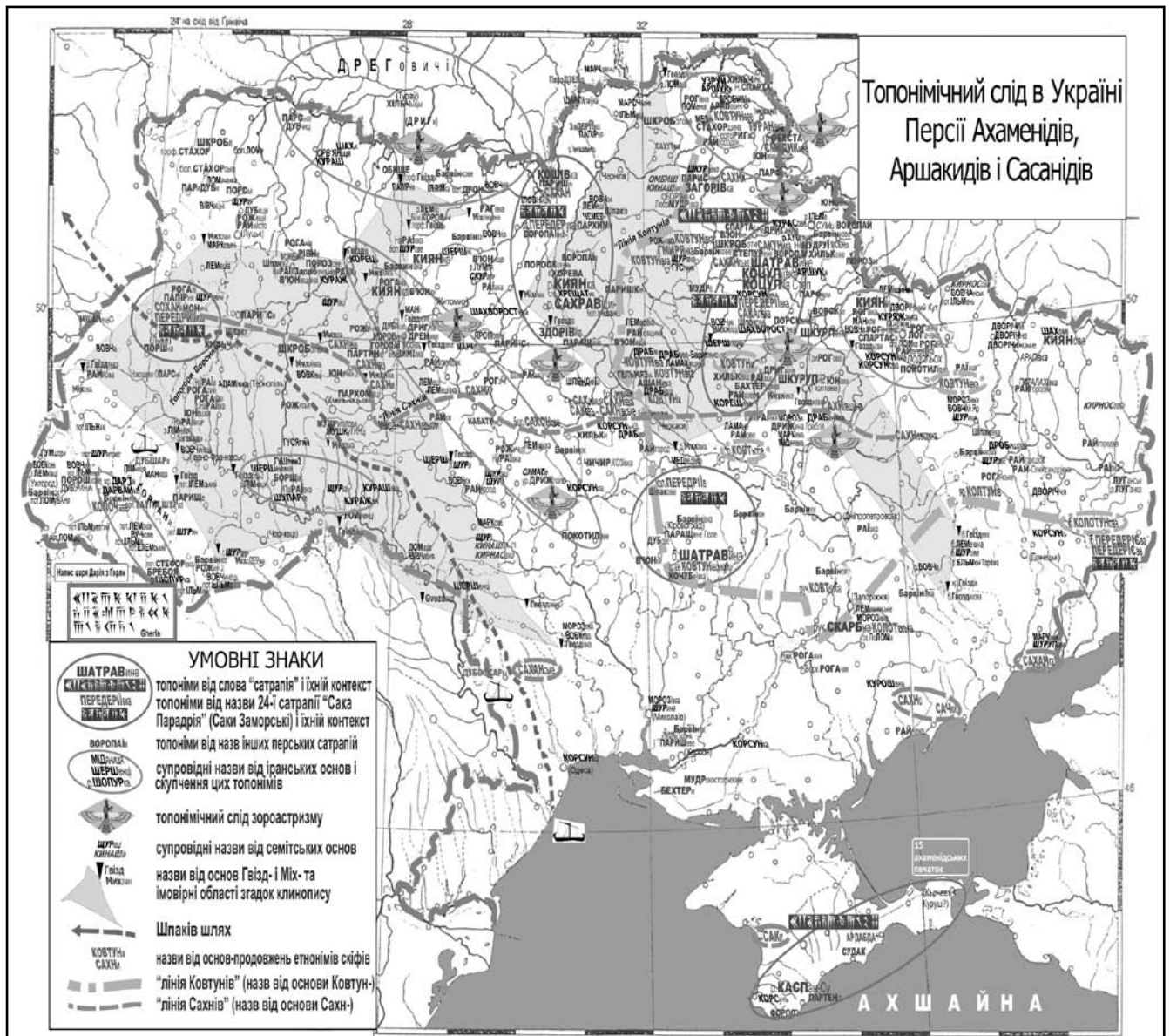

Рис. 3. Реалії 24-ї перської сатрапії «Сака Парадрія» (Скіфи заморські) у топонімії України. Символ Ахури Мазди (фравахар) позначає топонімічний слід зороастризму (Обеста 'Авеста', Дриг-/Дриж- < дриги, ятв'язька назва київських слов'ян, Шпенд- < дрп. *srenta* 'святий'). Клинопис *xšaça-rā-vā* 24 і *paradriya* унаочнює історичний слід персів

епох – ахемідської, аршакидської і сасанідської. З загальної конфігурації розміщення назв від перських основ видно, що перси з географічних причин уподобали собі зручний водний шлях на північ не Ворсклою чи Десною, а Пселом з Хоролом, і саме ними проникли з Дніпра на південь теперішньої Сумщини: тут розміщений основний ареал скупчення назв від перських основ. Присутність персів в околицях майбутнього Києва також є очевидною завдяки переконливим топонімічним контекстам. Можна припустити, що шлях далі на північ Десною повз Київ цікавив персів менше через меандровий характер русла Десни, внаслідок чого відстані річкою потроюються порівняно з відстанями по прямій (Десною від Києва до Новгорода-Сіверського понад 1000 км, суходолом – менше 300 км).

У зв'язку з особливою роллю Псла дістає

пояснення й логічну прив'язку факт збереження у топонімії України іншого району із згадкою сатрапії (с. *Шатравина*+, б. *Шатравина* ~ колодязь *Передріїв* у с. Івангород Кг) у широких околицях теперішнього Кіровограда: цей район прилягає до Середнього Дніпра якраз напроти гирла Псла.

Як видно з укладеної схеми, явищем, корельованим з перським слідом на Пслі й Хоролі, є «лінія Ковтунів». Це ланцюжок назв від основи Ковт(ун)- (з **_*колот- + -ун 'сколоти'), витягнутих з півдня на північ (від става *Ковтунівського* Кг через райони Драбова Чк, Прилук і Ічні Чг до с. *Ковтунове* См Шостка) – паралельно до смуги назв від перських основ, але за 70-100 км на схід від неї. Тут *Ковтуни* всі. Це басейни річок Оржиця, Супій, Трубіж, Остер, де слід перської присутності виразно меншає і де, отже, скіфи вільно існували собі далі. Інша «лінія

Сахнів» – ланцюжок назв від основ Сахн-/ Сах-ан- (з сак- + -ан 'саки') – проходить у широтному напрямі зі сходу від рц *Сахновщина* Хк на захід до с. *Сохані* біля с. *Передримихи* Лв і має відповідати південній межі розселення саків-скіфів на краю масиву тяглого історичного заселення.

До вже розглянутих місцевих назв перського кола з Сіверщини слід додати відомості про основу Хильк- з ім'я с. *Хильчичі* См С-Буда (пор. *Хильки* Чк, *Хильківка* Пл, *Хилькове* См Недригайлів та ін.). Найближчим відповідником у тематичному колі «Давня Персія» тут є назва південної частини Малої Азії дперс. *Хілакку* 'Кілікія' (в сучасній Туреччині), яка не становила окремої сатрапії, але була широко відомою під цим ім'ям. Топооснова Іон- у назві с. *Іонине* дає підстави розмістити цей топонім у ряду з назвами *ЙОНичі* Лв, *ЮНаки* Пл, *ЮНаківка* См, *ЮНівка* Вл, *ЮНашки* Вн, *ЮНашків* ІФ, а з протетичним приголосним В- – *В'ЮНне* См, *-ище* Жт, Кв, *-івщина* Рв, *-ки* Жт, Кг. Імовірним прототипом цих назв у перському колі є назва 23-ї перської сатрапії дперс. *ЙАУНа* 'Йонія', тобто Греція, – сусідньої до 24-ї сатрапії Сака Парадрія «Скіфи заморські» у царських списках сатрапій. Назви від основи Іон- виглядають прямим топонімічним підтвердженням відомостей Геродота про гелонів – скіфізованих греків. З теперішнього розпорошеного розміщення селищ з цими назвами видно мозаїчний характер розселення греків серед місцевого населення – аналогія до етногенетичних процесів, що відбувалися й на величезних просторах у завойованій греками державі Ахаменідів.

Після популярності в радянський час відомостей про Спарта назви сіл від його ім'я Дц, См потребують додаткової перевірки за джерелами на предмет визначення їхньої давності в топонімії України. З іншого боку, топоніми від основи Спарта- (а не Спартак-) цього навряд чи потребують: пор. с. *Нова Спарта* См С-Буда і особливо *Спарта-си* Хк Хк. У колі перських аналогій привертає увагу можливість пояснення цієї основи не з назви історичної країни Спарта у Південній Греції (причини зв'язків якої з Наддніпрянщиною не видаються очевидними), а з назви 22-ї перської сатрапії дперс. *Sparda* 'Лідія'. Лідія була сусідкою Йонії, і потоки прибульців з Персії до Наддніпрянщини цілком могли включати певну кількість лідійців. До того ж, в Україні відомо чимало назв від основи Ліді-, Ліді-, які продовжують самоназву лідійців: *Лідин* Чг, *Лідівка* Жт 2, Од, *Лідіївка* (!) Мк та ін.

Так топонімія дає шанс відновити, здавалося б, назавжди втрачені сторінки давнього минулого України, збагачуючи й доповнюючи скупі фрагменти знань про нього з інших історичних джерел.

Література

1. Абаев В.И. Скифский быт и реформа Зороастра // Абаев В.И. Избранные труды. Религия, фольклор, литература. – Владикавказ, 1990. – С. 9-51.
2. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь

осетинского языка: В 5 т. – М.-Ленинград, 1958-1995.

3. АТП – Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. – К., 1973.

4. Боплан – Спеціальна карта України Гійома Левассера де Боплана 1650 року. [Супровідний текст]. – Київ–Львів, 2000.

5. Колесников А.И. Завоевания Ирана арабами. – М., 1982.

6. Неверов О.Я. Иранские геммы // Иран в Эрмитаже. Формирование коллекций. Каталог выставки. – СПб, 2004. – С. 14, 30-35.

7. СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979.

8. СМГУ – Словник мікрогідронімів України. – К., 2004.

9. Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1989.

10. Тищенко К.М. Халіфат і сівера: топонічний слід в Україні. – К., 2011. – 496 с.

11. Тищенко К.М. Перська сатрапія на Дніпрі: топонімічні контексти. – К., 2012. – 120 с.

12. Членова Н.Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. – М., 1984.

13. Шапошников – Заратустра. Учение огня. Гаты и молитвы/ Предисл. А.Шапошникова. – М., 2007.

Тищенко К.Н. Исторический аспект Обесты: от Емадыкино до Коцупеевки

Сумские и черниговские топонимы как часть древнего иранского фрактала названий стало возможным выделить и прокомментировать после обнаружения контуров этого фрактала в масштабе целой Украины и более – в его «скифских» продолжениях до Балтийского побережья Польши и Германии. Конкретизации основных положений темы способствовали достижения иранистики и смежных наук, а именно: с одной стороны, обнаружение в топонимии Украины неоднократных повторений термина «сатрапия» и конкретный след XXIV персидской сатрапии Сака Парадрия «Скифы заморские», – а с другой стороны, соответствие такого следа упоминаниям об этой сатрапии в царских надписях Персеполиса. Дополнительным аргументом в пользу вывода о персидском топонимическом следе в Украине стали данные генетики о распространенности среди украинцев и соседних народов носителей «месопотамской» Y-группы J2 (в Украине ок. 7 %).

Ключевые слова: Украина, топонимия, иранские топоосновы, Сумская область, Черниговская область

Tyshchenko K.M. Historical context of the Obesta: from Yemadykine to Kotsupiiivka

After the statement of general shape of Old Iranian traces area in the place name system of Ukraine – with its “scythian” outlets to the Baltic shore of Poland and Germany – it became possible to systematize a part of this area situated in Sumy and Chernihiv regions. The main lines of the paper were precised thanks to the achievements of the Iranian studies as well as adjacent scientific sectors. From one side, in the toponymic system of Ukraine were detected some place names from the stem ‘satrap’ with other traces of the XXIV-th Persian satrapy of Sakā Paradrīya (Paradrāya). From another side, it was demonstrated, that these place names correspond to the real existence of this satrapy, proved by the Royal inscriptions of Persepolis. A supplementary argument on behalf of the possibility of Persian traces in the place name system of Ukraine was the genetic information about the widespread of “mesopotamian” Y-haplogroup J2 among Ukrainian and neighbour ethnicities (ca. 7% in Ukraine).

Key words: Ukraine, place names, Iranian stems, Sumy Region, Chernihiv Region

21.03.2012 p.

УДК 94 (477): 902.2
51.853

С.Я. Ольговський

ВИЇЗНИЙ ПРОМИСЕЛ СКІФСЬКИХ ЛИВАРНИКІВ

У статті аналізується рівень розвитку бронзолivarного ремесла у Північному Причорномор'ї у VI-V ст. до н. е. Автор дійшов висновку, що кольорова металообробка у грецьких колоніях поступалась скіфській за обсягом і складністю технологічних прийомів. В зазначений час в Ольвії і на поселеннях її хори, на Березанському і Ягорлицькому поселеннях працювали бродячі майстри – вихідці із варварського середовища.

Ключові слова: кольорова металообробка, бронзолivarне ремесло, бродячі майстри, ливарні форми.

Рівень розвитку кольорової металообробки у Північному Причорномор'ї VI-V ст. до н. е. традиційно оцінювався на користь грецьких колоній, насамперед Ольвії, ливарники якої начебто із самого початку існування міста налагодили виробництво речей у варварському стилі для забезпечення ними місцевого населення. При цьому не враховувались результати досліджень скіфських пам'яток осілого побуту за останні десятиліття і деякі морфологічні характеристики артефактів, пов'язаних із ольвійським бронзолivarним ремеслом, що дозволяло зробити переоцінку пріоритетів на користь скіфських ремісників. Щодо скіфських ремісничих центрів, ми вже відзначали, що у порівнянні із античними колоніями вони почали значно пізніше досліджуватись, і думка, яка склалась до 50-х рр. XX ст., продовжувала превалювати, незважаючи на активну публікацію матеріалів розкопок [8, 4].

Наприклад, у розділі, присвяченому бронзолivarному ремеслу скіфів, у академічному виданні «Археология Украинской ССР» було відзначено, що майстерень, де оброблялись кольорові метали, в Скіфії **не виявлено**. На поселеннях зустрічаються тільки **незначні** (виділено мною – С. О.) сліди металообробки: лячки, тиглі, зливки і краплі міді, браковані вироби, ливарні форми. Техніка обробки металів вивчається тільки по готовим виробам [4, 131]. Все металообробне ремесло концентрувалось в античних містах Північного Причорномор'я [4, 132].

Але у 1986 р., коли виходила з друку «Археология УССР», де було наведено оцінку скіфського ремесла В.А. Іллінської і О.І. Тереножкіна, вже були відомі і опубліковані у науковій літературі матеріали із майстерень бронзолivarників на Більському городищі, виявлених у 1965 [14, 199] і у 1969 рр. У другій з них, окрім бронзоплавильної печі і традиційного супроводжуючого майстерні матеріалу, було виявлено уламки ливарної форми, в якій відливались масивні щитові умбони у вигляді лежачого оленя, аналогічного відомій блясі із кургану VI ст. до н. е., дослідженого біля станиці

Костромська на Кубані [15, 195-196].

На правому березі Дніпра виразні сліди бронзолivarного ремесла VI-V ст. до н. е. у вигляді решток плавильних печей, інструментів, ливарного бруду, шлаків, напівфабрикатів, тиглів та ін. виявлені на городищах Жаботинському у пониззі р. Тясмин, Шарпівському і Мотронинському та на поселенні Грищенці поблизу Канева. У меншому обсязі здійснювалось виробництво на Трахтемирівському городищі

На лівому березі Дніпра потужними ремісничими центрами були городища Більське на Полтавщині, Коломацьке, Полкова Микитівка, Люботинське, Лихачівське, Книшівське. Відомі також невеликі селища, на яких зафіксовані рештки бронзолivarного ремесла, наприклад, три селища поблизу Коломацького городища, які, ймовірно, і знаходились у сфері впливу коломацьких майстерень, виконуючи, можливо, роль його філій, а також біля станції Шовкова (рис. 1).

Відомі у лісостеповому Правобережжі і випадкові знахідки ливарних форм, не пов'язані із конкретними ремісничими центрами або із рядовими землеробськими поселеннями [16, 161], а також розкопано поховання ливарника, супроводжене ливарною формою, у Посуллі [3, 34].

У Нижньому Побужжі майстерні відомі тільки в Ольвії, але в жодній з них не виявлено ніяких спеціалізованих інструментів або ливарних форм. Всі ливарні рештки були знайдені окремо, або ж у ямах, в які тривалий час скидали шлаки, стінки від печей тощо. На Березанському поселенні відомі лише декілька ливарних форм для виготовлення дрібних прикрас, напівфабрикати наконечників стріл, бронзові шлаки, але всі вони знайдені самі по собі і не пов'язані навіть із житловими землянками [4, 67]. На Ягорлицькому поселенні також майстерні не виявлені. Але зібраний багатий матеріал, який свідчить, що ливарництво тут займало далеко не останнє місце. Це чисельні шлаки і уламки тиглів, зливки бронзи і свинцю, напівфабрикати наконечників стріл і прикрас, готові вироби. При цьому слід відзначити надзвичайно широкий типологічний діапазон цих виробів. Бронзові прикраси, наприклад, знаходять собі яскраві аналогії на Північному Кавказі, в Балкано-Карпатському басейні, лісостеповому Подніпров'ї і навіть далеко на сході.

Наймовірніше, що у Нижньому Побужжі спочатку працювали варварські майстри – вихідці із різних регіонів – Балкан, Подніпров'я, Волго-Уралля. Якщо на Березанському і Ягорлицькому поселенні вони затримувались не надовго, то в Ольвії можна було орендувати приміщення і облаштовувати в них майстерні.

На декількох поселеннях ольвійської хори також були знайдені, на перший погляд, переконливі

сліди обробки кольорових металів. Це поодинокі уламки ливарних форм, уламки тиглів із рештками свинцю, шматочки мідного шлаку. Ніяких слідів стаціонарних майстерень або ділянок культурного шару зі слідами виробничої діяльності немає, і всі ці знахідки одразу звертають на себе увагу, оскільки вони виділяються на загальному фоні звичайних для сільськогосподарських поселень знахідок. Крім того, форми, виявлені на поселеннях хори, спрацьовані, тобто були тривалий час у використанні і не придатні для подальшого використання, а наявність уламків тиглів із рештками металу і мідні шлаки свідчать про те, що тут здійснювалось ливарництво.

Так на поселенні Козирка 15 було виявлено стулку ливарної форми для відливання свинцевих пряслиць [10, 249]. Уламки сильно зношених ступок для відливання таких же виробів були знайдені на поселеннях Стара Богданівка [7, 71-72] і Козирка 9 [6, 79]. На поселенні Чортіваті 7 було знайдено стулку форми для відливання ворварок (рис. 2), а з поселення Велика Чорноморка походить уламок тигеля, в якому плавляли свинець [1, 86]. На поселенні Петухівка зафіксовані мідні шлаки [11, 136]. Ніяких інших слідів обробки металів на цих поселеннях не виявлено, однак картографування цих знахідок дало можливість А.С. Островерхову і В.М. Отрешко стверджувати, що навколо такого, як вони вважають, потужного металообробного центру, яким була Ольвія, цілком закономірна організація мережі дрібних бронзоліварних майстерень [9, 64].

Але, враховуючи недоцільність організації таких майстерень на невеликих сезонних поселеннях, якими, на думку В.М. Отрешка, була більшість із них, про що йшлося вище, єдине пояснення, яке можна знайти перерахованим знахідкам, – це робота ливарників на виїзді, в тимчасових майстернях, можливо, відкритого типу або переносних. Відливались у формах речі утилітарного призначення, в яких була потреба у мешканців поселень, але і обійтись без них вони теж могли, принаймні у розпалі сезону в Ольвію за ними вони б не поїхали. Інша справа, коли ці речі їм пропонують на місці. В цьому і полягає специфіка роботи на виїзді: виявлення потреб населення і задоволення попиту на місці, оскільки весь необхідний інструмент у таких майстрів був із собою. Можливо, що плавильні печі також були переносні або їх робили тимчасовими, поза приміщеннями. Враховуючи ж відсутність решток стаціонарних майстерень або яких-небудь інструментів ремісників, що свідчить про недовге перебування майстрів на цих поселеннях, стає зрозумілим, що працювали тут мандрівні майстри. Для виготовлення свинцевих виробів не потрібна і майстерня. Свинець можна було розплавити і на вогнищі, але те, що речі відливались у ливарних формах, виготовлених із урахуванням всіх тонкощів, без примітивізму, свідчить, що працювали тут

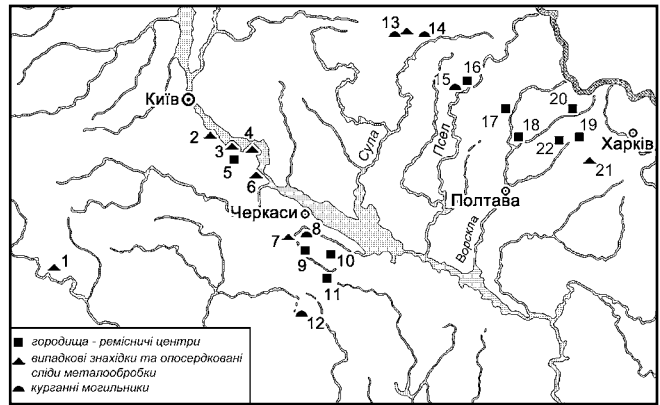

Рис. 1. Скіфські пам'ятки зі слідами металообробного ремесла: 1 – Немиров; 2 – Стайки; 3 – Букрин;

4 – Трахтемиров; 5 – Грищенці; 6 – Іскровщина; 7 – Сміла; 8 – Гуляй-Город; 9 – Жаботин; 10 – Мотроніно; 11 – Шарпов; 12 – Журовка; 13 – Басовка; 14 – Аксютинці; 15 – Броварки; 16 – Книшівка; 17 – Більськ; 18 – Лихачівка; 19 – Люботин; 20 – Полкова Микитівка; 21 – Шовкова; 22 – Коломак.

професіонали. Можливо база цих майстрів знаходилась в Ольвії і цілком закономірно, що вони знали географію хори і потреби її мешканців.

Ще одна знахідка зазвичай фігурує при характеристиці ольвійського бронзоліварного ремесла або ремесла на ольвійській периферії. Це двостулкова ливарна формочка із поховання, дослідженого М. Ебертом в 1910 р. у Марицинському могильнику, в урочищі Аджигол неподалік від Ольвії [18, s. 9, fig. 6]. У цій формочці відливались бляшки у вигляді голівки кошачого хижака – пантери або барса (рис. 3). Аналогічну бляшку позитив було виявлено на поселенні Широка Балка, що у 3 км на південь від Ольвії [17, 29], що ще більше посилювало значущість марицинської знахідки і Ольвія вважалась чи не єдиним центром виготовлення подібних бляшок, звідкіля вони розповсюджувались серед кочовиків у Скіфії.

Справа в тому, що супроводження поховання аксесуарами ремесла, зокрема ливарними формами, – явище досить рідкісне і притаманне, в основ-

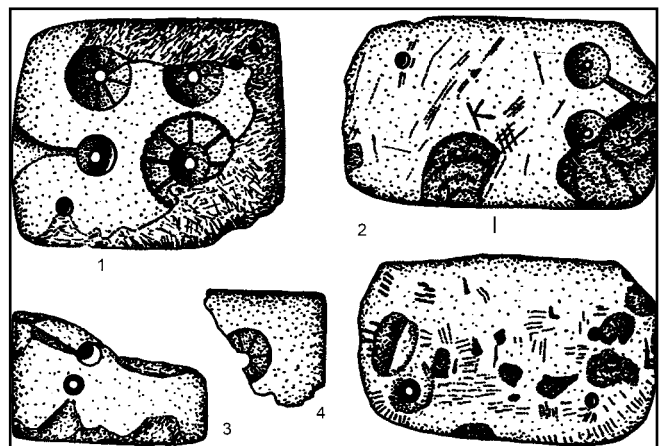

Рис. 2. Ливарні форми з поселення ольвійської хори:

1 – Козирка-15; 2 – Чортіваті-7; 3 – Старобогданівка-2; 4 – Козирка-9.

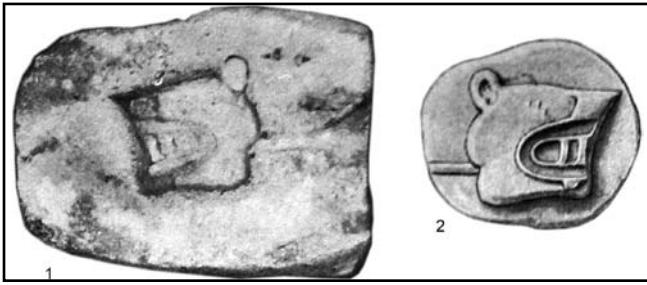

Рис. 3. Ливарна форма із Марициньського могильника.

ному, періоду ранньої і частково середньої бронзи. Є.М.Черних, наприклад, для цього часу виділяє близько десяти поховань із речами, які мають безпосереднє відношення до бронзоливарного ремесла [12, 166]. Однак цю думку було висловлено ще в середині 70-х рр. XX ст. На початок же 90-х рр. тільки для катакомбної культури приазовсько-чорноморської зони було картографовано близько тридцяти поховань, супроводжених ливарними формами, тиглями, соплами, кам'яними наковальнями [5, 6 сл.]. Ніякого зв'язку цих поховань із конкретними майстернями або просто поселеннями цього часу не відзначено.

У майбутньому лише у VI–VII ст. н. е. з'являються поховання із тиглями, ллячками і ливарними формами, але далеко за межами території, що розглядається. Це Поволжя і землі фіно-угорських племен [2, 31-32]. Тобто марициньську знахідку від традиції бронзового віку відокремлює період близько тисячоліття, але і для раннього залізного віку виділення поховань ремісників не властиве. Для скіфського часу, крім ливарної форми із Марициньського могильника, можна назвати ще лише одну знахідку подібного роду. Це уламок стулки ливарної форми, в якій відливались вуздечні налобники у вигляді голівки грифона (рис. 4), із кургану, дослідженого С.І.Мазаракі біля с. Аксютинці у Посуллі у 1883 р. [3, 34]. Причому і марициньське, і аксютинське поховання схожі за обрядом поховання і наявністю в них античної кераміки першої половини V ст. до н. е. [3, 76].

Хто ж був похований у цих похованнях? Їх

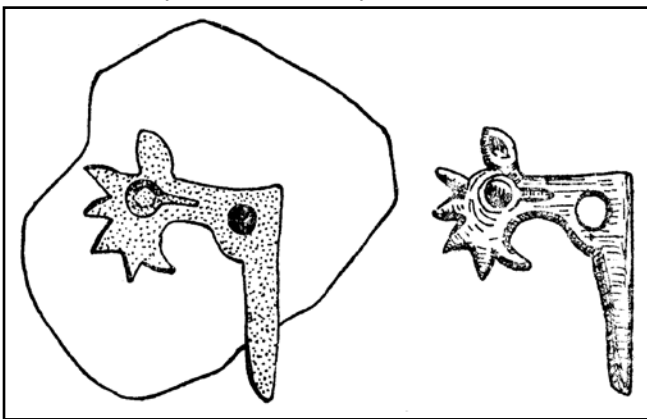

Рис. 4. Ливарна форма із кургану біля с. Аксютинці і відлита в ній голівка грифона.

малочисельність свідчить про те, що соціальний статус ремісників мало чим відрізнявся від статусу інших общинників. Але ті, хто здійснювали обряд цих двох поховань, явно хотіли підкреслити приналежність померлих до бронзоливарного ремесла, вдавшись при цьому до давно забутого анахронізму, – поклали у поховання ливарні форми, що повинно було вказати, ймовірно, на незвичайність ситуації. Принаймні навіть поблизу добре досліджених потужних ремісничих центрів скіфського часу невідомі поховання із ремісничим інвентарем. На відсутність таких поховань звернули увагу і при дослідженні стародавніх копалень в Балкано-Карпатській гірничо-металургійній області [13, 283]. Хоча саме біля ремісничих центрів або гірничих виробок наявність поховань із аксесуарами металургійного виробництва або металообробного ремесла була б цілком логічною. Чи не було покладено в поховання ливарну форму тому, що її володар помер далеко від домівки, але знаходячись на чужині, він продовжував займатись своїм ремеслом? Тобто тут ми маємо справу знову із мандрівними майстрами, які поховали свого товариша, а можливо старійшину колективу (клану).

Отже, усі сліди обробки кольорових металів на ранніх грецьких поселеннях слід пов'язувати з роботою заїжджих (мандрівних) майстрів – вихідців з різних областей Європи, які торгували виготовленою на місці продукцією, про що свідчить варварський вигляд практично усіх виробів з бронзи, і, в той же час, їхні типологічні відмінності і розбіжності хіміко-металургійних характеристик. Оскільки робота цих майстрів носила тимчасовий, можливо, сезонний характер, або це було пов'язано, наприклад, із часом активізації торгівлі після прибуття торговельних кораблів із метрополії, то й майстерні були тимчасові, відкритого типу або переносні, тому і сліди цих майстерень не збереглися.

Посилання

1. Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. Лепная керамика архаического поселения Большая Черноморка 2 / Гаврилюк Н.А., Отрешко В.М. // Древности Степной Скифии. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 75-90.
2. Голубева Л.А. Девочки-литейщицы / Голубева Л.А. // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 31-34.
3. Ильинская В.А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья / Ильинская В.А.: Монография. – К.: Наук. думка, 1968. – 203 с.
4. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Материальная культура. Занятия и орудия труда / Ильинская В.А., Тереножкин А.И. // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 2. – С. 128-134.
5. Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы) / Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. – К.: РАМУС АН Украины, 1991. – С. 6-21.
6. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии / Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. – К.: Наук. думка, 1989. – 240 с.

7. Марченко К.К., Доманский Я.В. Комплекс вещественных находок на античном поселении Старая Богдановка 2 / Марченко К.К., Доманский Я.В. // АСГЭ. Вып. 24. 1983. – С. 56-72.

8. Ольговский С.Я. Скифоантична металообработка архайчного часу / Ольговский С.Я. – К.: КНТ, Университет Д. Пожарского, 2011. – 214 с.

9. Островерхов А.С., Отрешко В.М. Новый образец звериного стиля, найденный близ Ольвии / Островерхов А.С., Отрешко В.М. // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 61-66.

10. Рубан В.В. Литейная форма с поселения Козырка XV / Рубан В.В. // СА. – № 3, 1979. – С. 249-258.

11. Славин Л.М. Основные итоги исследования Ольвии за последние годы / Славин Л.М. // VI Научная конференция ИА АН УССР: зб. ст. – К.: Из-во АН УССР, 1953. – С. 119-139.

12. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР: Монография / Черных Е.Н. – М.: Наука, 1976. – 300 с.

13. Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии: Монография / Черных Е.Н. – София: Из-во. Болгарской Академии наук, 1978. – 387 с.

14. Шрамко Б.А. Исследования лесостепной полосы УССР / Шрамко Б.А. // Археологические открытия 1966 г. – М.: Наука, 1967. – С. 199-201.

15. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля / Шрамко Б.А. // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М.: Наука, 1976. – С. 194-209.

16. Штительман Ф. Дві ливарні форми для бронзових наконечників стріл із збірки Київського історичного музею / Штительман Ф. // Археологія. – 1947. – Т. I. – С. 161-164.

17. Яценко И.В. Скифия VII-V вв. до н. э. / Яценко И.В. // Тр. ГИМ. Вып. 36. – М., 1959. – 117 с.

18. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw Cherson / Ebert M. // PZ. : Leipzig, 1913. – Bd. V. – H. – 1-2. – 80 s.

Ольговский С.Я. Выездной промысел скифских литейщиков

В статье анализируется уровень развития бронзолитейного ремесла в Северном Причерноморье в VI-V вв. до н. э. Автор пришел к выводу, что цветная металлообработка в греческих колониях уступала скифской за объемом производства и сложностью технологических приемов. В данное время в Ольвии и на поселениях ее хоры, на Березанском и Ягорлыцком поселениях работали бродячие мастера – выходцы из варварского окружения.

Ключевые слова: цветная металлообработка, бронзолитейное ремесло, бродячие мастера, литейные формы.

Olhovskiy S.Ya. Visiting craft of Scythian teemers

The article analyzes the level of development of bronze casting craft in the northern Black Sea region in the VI-V centuries BC. The author concluded that the nonferrous metalworking in Greek colonies was inferior to the Scythian one in terms of production and process methods. At that time vagrant masters who came from the barbarian milieu worked in Olvia and on the settlements of its agricultural neighborhood, on Berezanskii and Yagorlytskii settlements.

Key words: nonferrous metalworking, Bronze casting craft, vagrant masters, foundry mold.

21.03.2012 р.

УДК [903'13:397](477.5/470.323) «638»

Д.С. Гречко

Д.В. Каравайко

ОБ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ПРОЦЕССАХ В ПОСЕЙМЬЕ В СКИФСКОЕ ВРЕМЯ

В VI-IV вв. до н. э. в бассейне р. Сейм проживали разноэтничные народы, представленные двумя культурами: с лесостепным обликом и юхновской. Рассматриваются возможности их совместного проживания в пределах одного поселения и время заселения бассейна реки в раннем железном веке этими племенами.

Ключевые слова: Посеймье, скифское время, городища, этнокультурные процессы.

Изучение этнической истории населения пограничных со Скифией регионов является актуальной проблемой. Это обусловлено сложностью процессов, которые проходили в контактных зонах: культурное влияние, торговый обмен, этническое смешение, военные конфликты и др. Посеймье является северной частью Днепровской левобережной Лесостепи, которая непосредственно соседствует с лесной зоной. Этнические процессы на данной территории характеризуются контактами двух больших этнических массивов (историко-культурных областей) – лесостепного, который состоял из земледельческого населения и кочевой или полукочевой ираноязычной верхушки, и лесного, который представлен юхновской археологической культурой. Данная работа будет посвящена попытке осветить некоторые моменты культурного взаимодействия в Посеймье в скифское время (рис. 1).

Памятники Посеймья лесостепного типа

Появление городищ с материальной культурой, близкой населению лесостепных районов, следует относить к первой половине VI в. до н. э. (рис. 2). Общую датировку для периода существования городищ лесостепного населения в Посеймье дают известные материалы городища Кузина Гора. Древнейшие материалы укрепления представлены находками фрагментов хиосских амфор с белым ангобом первой половины VI в. до н. э. [1, 112]. Если предположить одновременность типов наконечников стрел, которые попали на Сейм вместе с жителями лесостепи, то их комплекс можно назвать смешанным. Подобные наборы сочетают наконечники стрел ранне- и среднескифского типа (1 и 2 хронологическая группа по А.И. Мелюковой). Одним из их маркеров являются трехлопастные наконечники стрел с башневидной головкой, которые ранее второй четверти и позднее третьей четверти VI в. до н.э. в комплексах пока неизвестны. Можно предварительно датировать появление нового населения на Сейме из более южных районов второй четвертью VI в. до н. э. Этому не противоречат находки бронзовых булавок, костяных псалиев, бронзовых зашпинок, которые в последней четверти VI в. до н.

э. выходят из употребления. Верхняя хронологическая граница проживания лесостепного населения на Сейме может быть определена первой четвертью V в. до н. э. (рис. 2). Этим временем датируются фрагменты чернофигурной керамики и наконечники стрел с городища Кузина Гора [1, 102-104].

В это же время земледельческим населением из бассейна Ворсклы и Правобережной Лесостепи заселяются лесостепные части бассейнов Северского Донца и Сулы. До сих пор считается, что земледельческое население мигрировало на Верхний Дон в V в. до н. э. из Посеймья под давлением юхновских племен. Однако, фрагменты амфор, костяная ложечка среднего слоя Пекшевского городища датируются не позднее второй половины VI в. до н. э. [2, 84-85]. Это может свидетельствовать о синхронном заселении Посеймья и Верхнего Дона земледельцами из Поворсклья и Правобережной Лесостепи около середины VI в. до н. э.

Миграция могла быть вызвана либо демографическим взрывом в указанных регионах, либо военной опасностью, которая фиксируется, судя по дате погрома Трахтемировского городища, после 80-х годов VI в. до н. э. Это событие может быть связано с возвращением части скифов из Передней Азии после кровавого пира Киаксара. Второй вариант более вероятен, поскольку в Лесостепи к середине VI в. до н. э. оставалось еще много незаселенных территорий.

Среди наиболее известных памятников Посеймья назовем такие, как Переверзево I, Ширяево, Глебовское, Кузина Гора, Марица, Моисеевское и др. (рис. 1). Время их существования охватывает период с VI по первую четверть V вв. до н. э. Своеобразный облик культуры сейминских памятников позволил в свое время В.А. Ильинской выделить их в качестве отдельного культурно-хронологического явления [3, 121]. Характерными чертами керамического комплекса являются второй и третий типы горшков Ширяевского городища [3, 115-121], практически полное отсутствие столовой посуды. Отличительной чертой населения Посеймья этого времени являлось

отсутствие традиции совершения подкурганых захоронений. Несколько позднее В.А. Ильинская и А.И. Тереножкин склонились к мысли, что область среднего и нижнего течения Сейма следует считать северной окраиной культуры посульско-донецкого типа [4, 344]. А.А. Моруженко добавила к отличительным чертам отсутствие зольников и иденичность изделий в зверинном стиле [5, 33].

Как уже было сказано выше, заселение скифоидным населением бассейна р. Сейм происходило практически одновременно с продвижением племен по всей Левобережной Лесостепи. Исходя из сказанного, заманчиво видеть в племенах Посеймья выходцев с района Ворсклы и Правобережья. Вместе с тем существует и иная точка зрения. В.А. Ильинская считала, что материальный комплекс памятников Сейма достаточно своеобразный, не имеет общих черт с более южными, а соответственно истоки данного населения следует искать в местных культурах предскифского времени [3, 121]. Не отрицая полностью данное утверждение, отметим лишь, что памятники позднейшей бронзы – начала раннего железа, которые можно поставить в один генетический ряд со скифскими Сейма, в этом регионе нам не известны.

С традициями Лесостепи следует связывать, кроме орнаментации горшков, типы металлических изделий, конской узды, традиции сооружения укреплений. Наличие ровиков в основании насыпи и наличие обожженной сердцевины хорошо известны в более ранних и синхронных памятниках Лесостепи. Кроме того, типы жилищ (полуземлянки) городищ Переверзево I и Глебовского находят прямые аналогии также в более южных регионах. Грунтовый некрополь у с. Долинское также имеет параллели в Днепровском лесостепном Левобережье – Пирогов, Грищенцы. Подобный обряд погребения, по всей видимости, был характерен для земледельческого населения Лесостепи скифского времени [6, 64].

Юхновская культура

Большинство исследователей видят истоки юхновского этнокультурного комплекса в

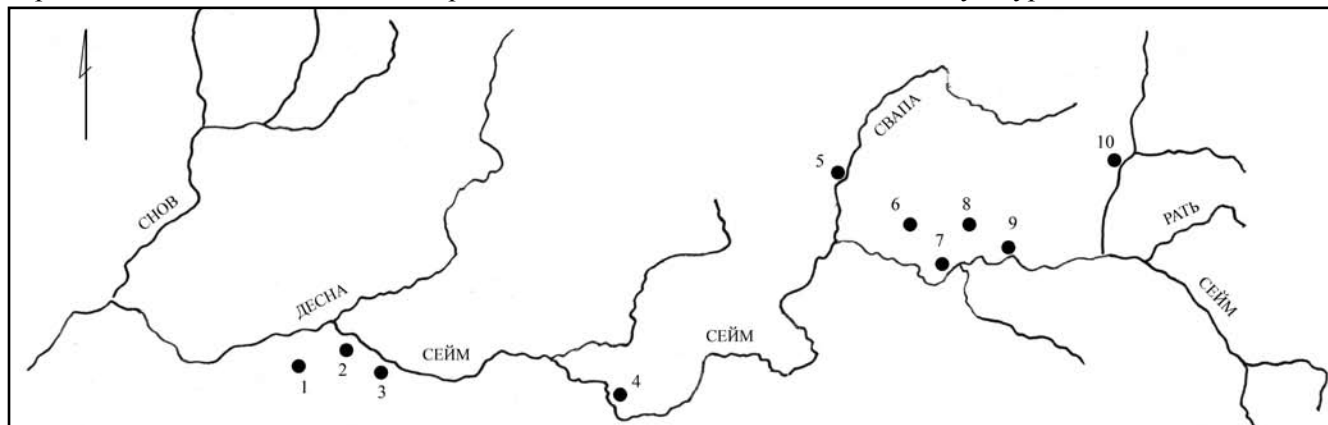

Рис. 1. Карта течения р. Сейм с некоторыми памятниками раннего железного века: 1 – Гришевка; 2 – Долинское; 3 – Батурин; 4 – Ширяево; 5 – Моисеевское; 6 – Марица; 7 – Кудеярова Гора; 8 – Чечевизня I; 9 – Кузина Гора; 10 – Переверзево

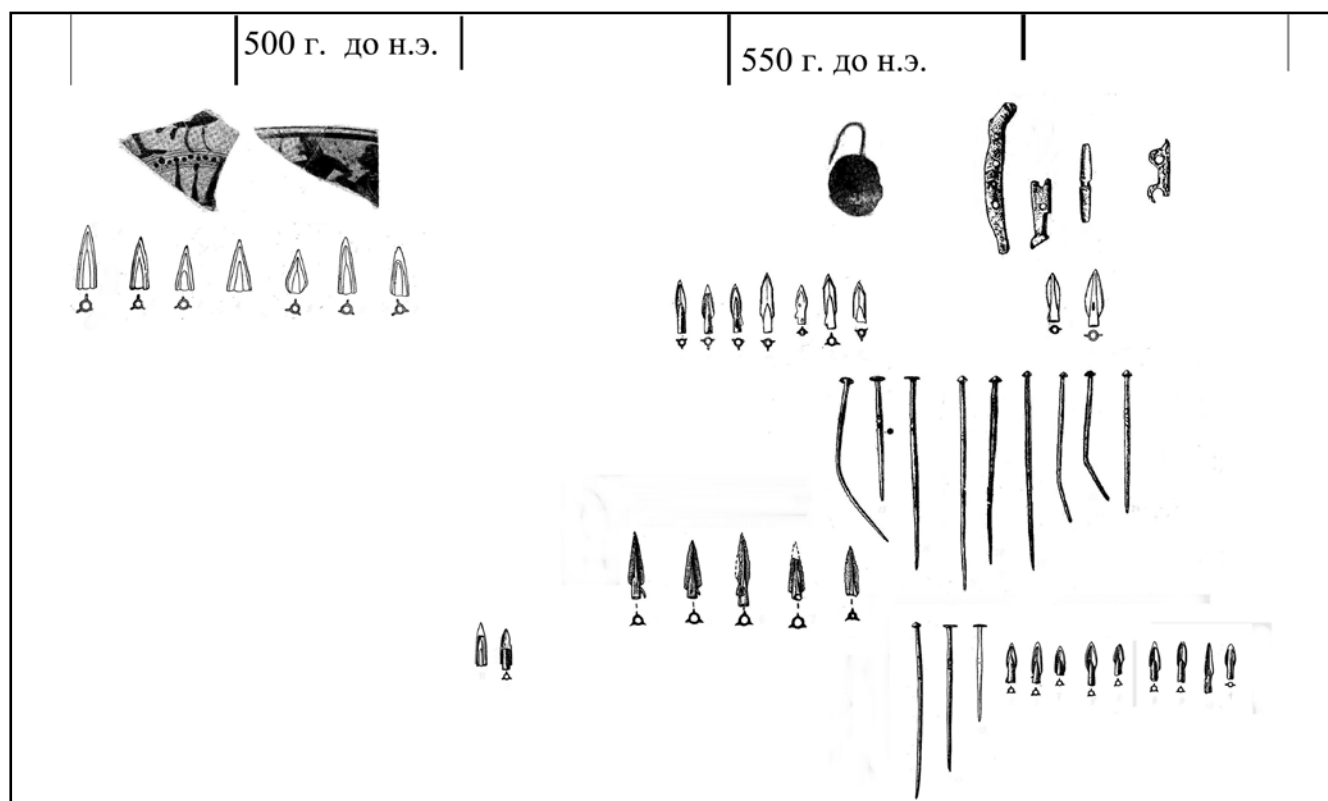

Рис. 2. Датирующие материалы с городищ Посеймья

бондарихинской культуры позднего бронзового века – позднейшего предскифского времени Днепро-Донской Лесостепи [7, 22-23; 8, 44-45; 9, 11; 10, 253; 11, 48]. В последнее время исследователи бондарихинской культуры отозались от ее высоких финальных дат и не считают, что ее носители участвовали в сложении культур скифского времени в Лесостепи. Памятники бондарихинской культуры прекращают свое существование в конце VIII в. до н. э., а соответственно продвижение населения на север происходит во второй половине указанного столетия [10, 253]. Можно назвать еще несколько косвенных хронологических привязок для дат. Бондарихинские поселения существовали в бассейне Ворсклы (Ницаха, Хухры, Бельск) и, видимо, прекращают свое существование в связи с переселением в Поворсклье носителей культуры жаботинского типа. Это событие на сегодня датируют около 30-х годов VIII в. до н. э. [12,]. Массовые миграции из лесостепи В.А. Ильинская склонна была связывать с появлением скифоидного населения Посульско-донецкой группы [7, 25; 8, 45]. Учитывая новые данные и даты, Ю.В. Буйнов причину переселения видел в появлении в Лесостепи ранних кочевников, оставивших погребения черноговровской и новочеркасской групп [11, 45-46].

Учитывая тезис о продвижении бондарихинских племен в бассейн Десны, где на их основе возникает юхновская культура, было бы логично искать наиболее ранние памятники последней именно на Сейме. К сожалению, из-за отсутствия четких хронологиче-

ских индикаторов выделить пласт раннеюхновских памятников VII в. до н. э. затруднительно.

Наиболее интересным и полно исследованным является городище Кузина Гора. Прежде всего, обратимся к его керамическому комплексу. А.Е. Алихова выделяла две группы керамики: грубую кузиногорскую и гладкостенную юхновскую. Хотя, в силу малой мощности культурного слоя, этот материал стратиграфически резко не разделялся, на основе аналогий с соседним Плаксинским городищем автор раскопок считала его разновременным. Кузиногорская является более ранней (VI – V вв. до н. э.), а юхновская – поздней (V – IV вв. до н. э.) [1, 112-115]. Речь шла о двух этапах заселения (существования) городища. Немаловажно отметить, что древнейшая грубая керамика также неоднородна. На ней присутствует как типично юхновская орнаментация (насечки, сделанные косо поставленной палочкой), так и декор, присущий лесостепному населению (проколы, крупные пальцевые зацепы по венчику, валик в верхней части сосуда). Интересно, что для всего комплекса абсолютно доминирует традиционный для лесной юхновской культуры способ нанесения орнамента при помощи щепки [1, табл. 1]. А вот большинство иного раннего материала, а именно наконечники стрел и акинак, орудия труда и украшения ничего общего с юхновским комплексом не имеет [1, рис. 5-10]. Как правило, эти вещи находят прямые аналогии в памятниках Левобережной Лесостепи. Наличие

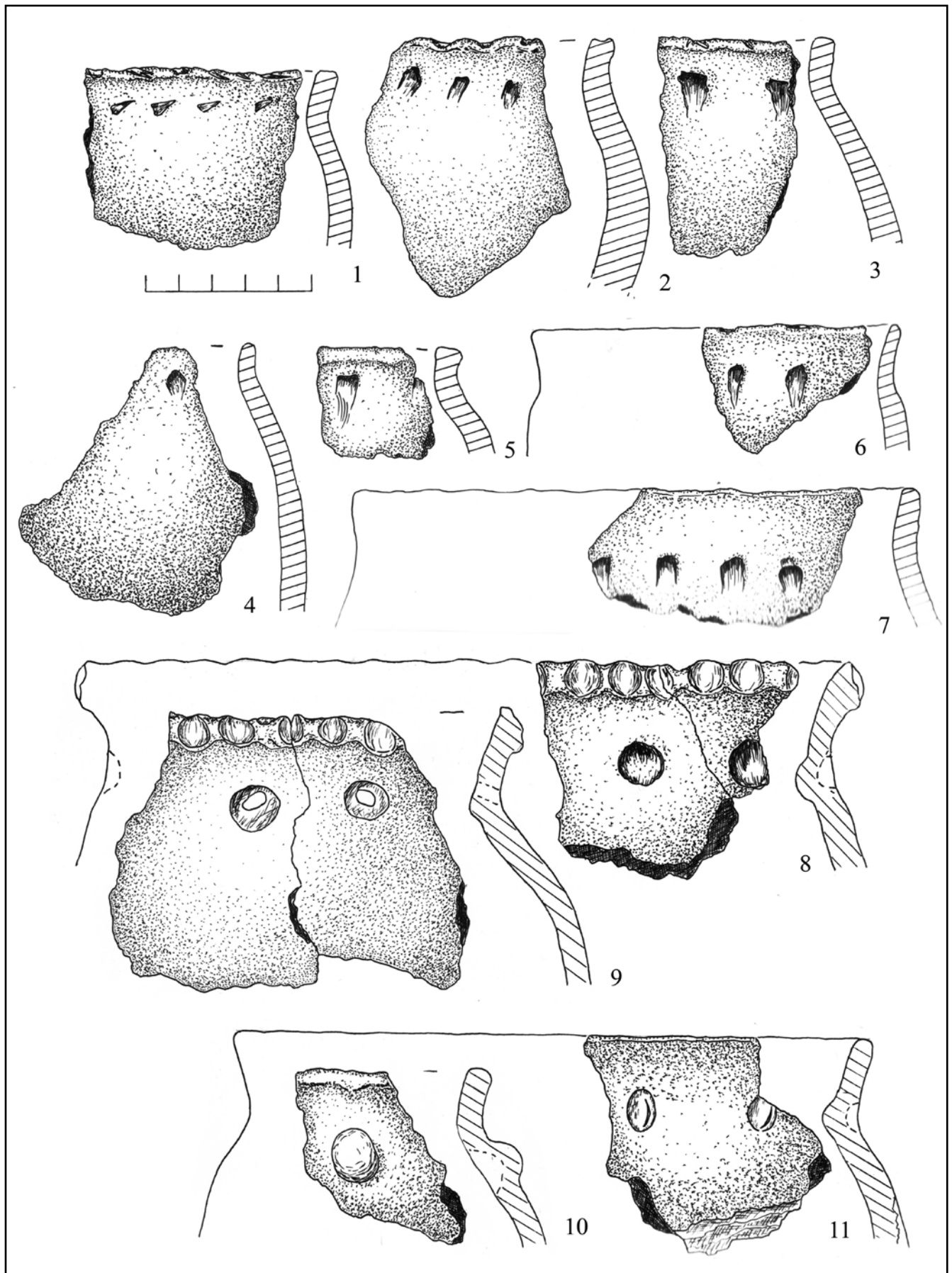

Рис. 3. Керамика раннього залізного віку з поселення Гришівка

керамики скифоидного облика на городище Кузина Гора объяснялась В.А. Ильиной культурным влиянием связанным с южным населением Посульско-донецкой группы [13, 96]. Не исключено, что в ранний период существования данного городища на нем проживало смешанное население, различное по своему происхождению. По керамическому комплексу городищ Кузина Гора (VI – V вв. до н. э.) и Кудеярова Гора (V в. до н. э.) А.Е. Алихова проследила смешение черт, характерных как для юхновской, так и грубой, назовем ее лесостепной, керамики, проявляющееся в традициях добавления отощителя. Исследователь была склонна говорить о стыке двух этнических групп [1, 119, 121].

Подобные примеры можно продолжить. Достаточно показателен керамический комплекс городища Чечевизня I (VI – IV вв. до н. э.). Здесь также присутствует керамика двух типов. Орнаментация, характерная для скифоидной посуды, часто встречается на юхновской и наоборот¹.

Практически вся юхновская керамика городища Переверзево I была обнаружена в жилище № 2. Здесь важно подчеркнуть, что «скифская керамика была обнаружена только в верхних слоях засыпки жилища и в культурном слое над ним» [14, 26]. Это, по меньшей мере, может говорить о синхронности керамических комплексов.

Выше кратко рассмотрены памятники Сейма в пределах Курской обл. (восточная часть бассейна реки). Как видим, в ранний период (VI в. до н. э.), в некоторых случаях, можем говорить о совместном проживании на этих городищах юхновского и скифоидного населения. По мере удаления на запад преобладает грубая керамика с нехарактерными формами и типами орнамента для юхновской культуры [1, 90]. Это не означает, что памятников последней здесь нет. Они были распространены по всему течению Сейма, за исключением Путивльского Посеймья, где на первое место выступают скифоидные городища [15, 4].

Одним из наиболее южных и ранних памятников культуры можно считать многослойное поселение Гришевка, исследовавшееся в 1968-1971 гг. С.С. Березанской. Материал раннего железного века был опубликован Л.Г. Ковалевой. Касательно керамического комплекса, она отмечала его близость по формам, орнаменту и технологии с классическим юхновским, а по ряду иных признаков – с бондарихинским [16, 22]. На данном поселении выявлена грубая толстостенная керамика двух типов. К первому относится юхновская, украшенная косыми насечками и реже бесформенными вдавлениями по плечикам (рис. 3, 1-7).

¹ Материал опубликован в сборнике «Славянский мир Полесья» в 2005 г. (Гомель), который издан крайне ограниченным тиражом. Порою сборник недоступен даже его авторам. В данном случае мы использовали рукопись публикации, любезно предоставленную А.А. Чубуром.

Керамика второго типа отличается по всем показателям. Она орнаментирована массивными округлыми вдавлениями, от которых на внутренней стороне образовывались жемчужины; реже присутствуют проколы по плечикам (рис. 3, 8-11). По своему облику горшки схожи с иной скифоидной керамикой Посеймья.

Таким образом, переселение привело к совместному проживанию лесостепного и юхновского населения на одних поселениях. Видимо, общая угроза со стороны кочевников заставила на какое-то время пребывать на одних городищах разноэтнические населения. Вероятно, имело место и этническое смешение, но, скорее всего, оно имело спорадический характер, поскольку хорошо известно, что земледельческие кровнородственные коллективы очень редко допускали иноплеменников для равноправной жизни рода и племени.

Подобная ситуация продолжалась недолго и, судя по датировке находок, уже в первой половине V в. до н. э. скифоидное население покидает Посеймье. Как уже говорилось выше, Верхний Дон был заселен синхронно с Посеймьем, поэтому стоит осторожно отнестись к возможности переселения земледельцев из одного региона в другой. С другой стороны, существование значительного количества поселений и городищ на Среднем Дону в конце V-IV вв. до н. э. указывает на появление нового земледельческого населения из Днепро-Донецкой Лесостепи и, вероятно, Посеймья. Возможно, уход населения из Посеймья в это время является отражением общего для всего юга Восточной Европы явления – исчезновения значительной части поселенческих структур Лесостепи (Правобережная Лесостепь, Северский Донец, Ворскла), прекращения существования сельскохозяйственных округ античных городов-государств Северного Причерноморья.

Нельзя не остановиться еще на одном моменте. Неоднократно исследователи указывали на то, что переселение скифоидного населения происходило под давлением юхновского [5, 32; 14, 209; 17, 100]. Данное мнение достаточно плотно укоренилось в литературе, а ссылки, касающиеся вытеснения одного населения другим, переходят из работы в работу. Материальный комплекс юхновской культуры достаточно бедный, но, что более важно, в нем практически полностью отсутствуют находки оружия и конского снаряжения. У нас нет оснований говорить о наличии у этого лесного населения какой-либо военной организации. Исходя из этого, о насильственном вытеснении скифоидного населения из бассейна р. Сейм не может быть и речи. Причины оттока населения следует искать в ином.

Таким образом, общая историческая картина представляется нам следующим образом. В начале VI в. до н. э. на Сейме проживают две

разноэтнические группы населения, представленные юхновской культурой и так называемым вариантом Посейминской лесостепной. Очевидно, данные племена местами проживали совместно, что, однако, не привело к ассимиляции или же появлению нового культурного образования. Такое сосуществование, по нашему мнению, могло быть спровоцировано нестабильной ситуацией в Левобережной Лесостепи, связанной с появлением воинственных кочевников. Уже во второй половине V в. до н. э. господствующее положение в этом регионе занимает юхновское население, а их бывшие «соседи» переселяются на иные территории. Возможно, это следует связывать с различными способами ведения хозяйства, что требовало и различных природно-климатических условий. То есть, со временем каждое население заняло свою природную зону, которая отвечала требованиям хозяйственного уклада.

Ссылки

1. Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА. – 1962. – № 113. – С. 86-129.
2. Медведев А.П. Ранний железный век лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н.э. – М.: Наука, 1999. – 160 с.
3. Іллінська В.А. Городище скіфського часу на р. Сеймі // Археологія. – 1953. – Т. VIII. – С. 109-122.
4. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н. э. – К.: Наукова думка, 1983. – 380 с.
5. Моруженко А.А. Историко-культурная общность племён междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. – 1989. – № 4. – С. 25-40.
6. Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). – К., 2003. – 161 с.
7. Ильинская В.А. О происхождении культур раннего железного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. – 1957. – Вып. 70. – С. 14-27.
8. Ильинская В.А. Бондарихинская культура бронзового века // СА. – 1961. – № 1. – С. 26-45.
9. Мельниковская О.Н. Юхновская культура // Новейшие открытия советских археологов: Материалы конференции. Часть II (апрель 1975). – К., 1975а. – С. 9-11.
10. Буйнов Ю.В. Бондарихинская и чернолесская культуры: проблема взаимосвязей (по материалам городища у с. Веселое на Харьковщине) // Древности. – Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, 2005. – С. 246-255.
11. Буйнов Ю.В. К вопросу об исторических судьбах племен бондарихинской культуры // РА. – 2006. – № 2. – С. 39-50.
12. Бруяко И.В. Ранние кочевники в Европе (X-V вв. до Р. Х.). – Кишинев: Высшая Антропологическая Школа, 2005. – 358 с.
13. Ильинская В.А. Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. – 1969. – № 2. – С. 85-102.
14. Пузикова А.И. Памятники скифского времени бассейна р. Тускарь (Посеймье). – М., 1997. – 126 с.
15. Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснянского отряда ИА АН СССР в 1968 г. – Науковий архів ІА НАНУ. – 1968/85.
16. Ковалёва Л.Г. Поселение у х. Гришевка Борзнянского района Черниговской области (новые материалы по изучению раннего железного века бассейна Десны) // Открытия молодых археологов Украины. – Ч. 1. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 21-22.
17. Пузикова А.И. Марицкое городище в Посеймье. – М.:

Наука, 1981. – 121 с.

18. Моруженко А.А. История населения Лесостепного междуречья Днепра и Дона в скифское время: Автореф. дис... д-ра. ист. наук: 07.00.06 / Ин-т археологии АН УССР. – К., 1989. – 34 с.

19. Пузикова А.И. Городища скифского времени Среднего Подонья и Курского Посеймья // Більске городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава, 1996. – С. 199-210.

Гречко Д.С., Каравайко Д.В. Щодо етнокультурних процесів у Посейм'ї у скіфський час

У VI-IV ст. до н.е. в басейні р. Сейм мешкали різноетнічні народи, які представлені двома культурами: з лісостеповим забарвленням та юхнівською. Розглядаються можливості їх сумісного проживання в межах одного поселення та час заселення басейну ріки в ранньому залізному віці цими племенами.

Ключові слова: Посейм'я, скіфський час, городища, етнокультурні процеси.

Hrechko D.S., Karavaiko D.V. About ethno-cultural processes in Poseyme in Scythian times

Ethnic groups represented by two cultures - one with forest-steppe region appearance and Yukhnivska - populated Sejm basin in the 6th-4th centuries BC. The possibilities of their cohabitation within the measures of the same settlement, as well as a time of the river basin colonization by these tribes at the early Iron Age are being considered.

Key words: Poseyme, Skythian times, hillforts, ethno-cultural processes.

15.03.2012 p.

ДРЕВНИЙ ПЕЩЕРНЫЙ ХРИСТИАНСКИЙ ХРАМ КРЫМА ЭПОХИ ПЕРВЫХ ГОТСКИХ ПОХОДОВ III В. Н. Э. (по материалам пещерного монастыря Чилтер-Коба в Крыму)

В статье рассматривается престол древнего типа (до 692 г н. э.), расположенный в В Ай-Тодорском подземном храме пещерного монастыря Чилтер-Коба в Крыму. Поскольку начало лежащей на соседнем отроге Сюйренской крепости относится к III-IV вв., а христианство появляется на берегах Тавриды вместе с пленными из Каппадокии в процессе готских войн (походов через Боспор 264 и 275 гг.), можно отнести данный памятник из пещерного комплекса Чилтер-Коба именно к этому времени.

Ключевые слова: литургическое устройство, система стоков для проливания вина по поверхности престола при его преосуществлении в Кровь Христову, примыкающий к апсиде престол древнего типа, Чилтер-Коба, Таврида.

Главенство основного храмового литургического устройства [13, 52-53] – престола, как средоточия всего, что в современном христианском мире называют храмом, не требует каких-либо доказательств. Центральное место престола в алтаре, обрамленное жертвенником с севера и диаконником с юга, нуждается в изучении генезиса этого центрального элемента священного тоposa – храмового наоса, в его основополагающей – алтарной части [42, 51; 52]. Уже отмечалось [36; 39], что в самые ранние – первохристианские времена – престол и жертвенник были **единым объектом** [16, 67-68; 5, 175], составляя синонимы к самому термину *алтарь*, что следует из анализа посланий ап. Павла (1 Кор. 11:18, 20-22, 33-34; 14:34-35; Римл. 16:3-4; Колос. 4:15; Филим. 1:2), сообщений Игнатия Богоносца, Тертуллиана и *Откровения* (11:1-2) ап. Иоанна Богослова. Вывод из такого анализа подтверждают *Постановления Апостольские* в записи Ипполита Римского середины III в., свидетельствующие, что «храм Божий... состоит из трех частей: жертвенника (алтаря, престола – Ю.Ш.), места для поклоняющихся (наоса – Ю.Ш.) и внешнего двора или преддверия» (нартекса – Ю.Ш.) [16, 67-68, 70, прим. 2].

Наиболее ранние христианские храмы Ближнего Востока [56, 110; 57, 49-50; 48, 10-31; 53, 241-242] с единым литургическим устройством, примыкающим к алтарной стене (совмещающие функции престола и жертвенника), характерны для древнейших времен, и функционируют уже в IV в. [53; 54; 50]. К таким относятся пещерная церковь («Плат Вероники») на «Станции № 6» по Via Dolorosa в Иерусалиме (рис. 1:1,2), пещерная крипта храма Рождества Богородицы в доме праведных Иоакима и Анны у «Львиных (Овчих) ворот» Иерусалима (рис. 1:3), приделы «Голгофа» и «Темница Христова» (рис. 2)

Иерусалимского храма Гроба Господня.

Выделение жертвенника как самостоятельного литургического устройства может быть связано со сложившимся в самые ранние первохристианские времена институтом диаконис. Обособление жертвенника в качестве самостоятельного литургико-архитектурного (террактурного¹) или архитектурно (террактурно)-канонического элемента храма соответствует отделению процесса подготовки Святых Даров, находящегося в ведении диаконисы (диакона), от непосредственного их преосуществления в Тело и Кровь, свершаемых архиереем (иереем). Как следует из анализа жития Саввы Освященного, выполненного проф. А.П. Голубцовым [16, 50-51], уже к 473 г., во время обретения преп. Саввой пещерного храма, жертвенник является отдельным архитектурным (террактурным) элементом храмового пространства, а «на восточной ее (церкви – Ю.Ш.) стене находится выступ (κοῦρη)» – престол древнего типа. К северу (слева) от престола расположено литургическое устройство, названное в Житии преп. Саввы диаконом: «с северной стороны отделение, похожее на диаконик» [16, 51; 41, 59-71], что соответствует древней литургической практике подготовки Святых Даров в жертвеннике именно диаконисами или диаконами.

Жертвенник, ставший обособленным архитектурно-каноническим объектом, не мог не повлиять на выделение и обособление самого алтарного пространства, как это имеет место в пещерной церкви № 9 в Гёреми (рис. 3) в Малоазийской Каппадокии. И в этом плане, правомерно обращение к богатейшему материалу Крыма [45; 25; 8; 7; 9; 17; 15; 21; 12], где известна целая серия подземных храмов с престолом древнего типа, выполненного в виде выступа стены апсиды в объем алтаря. Таковы подземные церкви Инкермана (храм Евграфия и др.), храм № 4 Чилтер-Мраморы (рис. 4:1), храм № 2 Шулдана, храмы «Успения» (рис. 4:II) и «Донаторов» (рис. 4:III) Эски-Кермена, Георгиевский на Фиоленте [21, 113, 144-151, 213-263, 382, рис. 4:3-7, 40, 41, 49, 154, 185, 189, 198, 356] и некоторые другие. Престолы этих храмовых *террактур* Таврики и их литургические особенности [10, 72-80; 14, 76-85] те же, что и в «аркасолиях с погребениями мучеников», исполнявших функции престолов в помещениях крипт и кубикул Римских катакомб (рис. 5:II), используемых в качестве наиболее ранних подземных молелен и мест служения литургии [32, 61; 30, 5, прим. 8; 28; 29; 30; 33, 698; 24; 5, 96, 108, прим. 40].

В связи с введением практики литургии по чину Василия Великого, проводившейся *вокруг престола* [42], в храмах Константинопольской архиепископии

1. Представляется удачным введенный В.М. Слукимым термин **террактура** для обозначения **подземной архитектуры**.

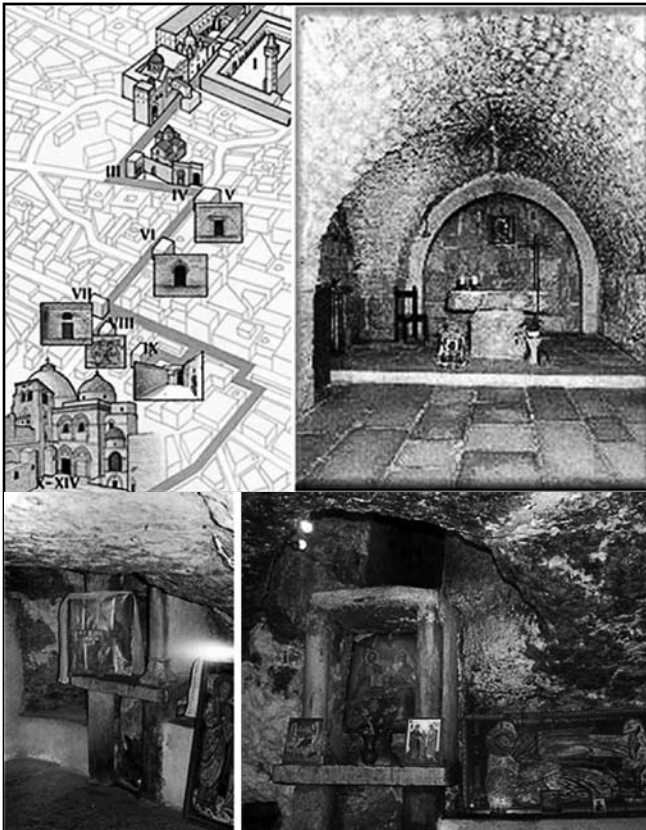

Рис.1. 1. Схема «Крестного пути» (Via Dolorosa) Христа на Голгофу в Иерусалиме и позиция пещерного храма на «станции № 6» («Остановка у дома Вероники»). 2. Алтарь пещерного храма в Иерусалиме (Палестина) «станции № 6» («Дом Вероники») по Via Dolorosa. 3. 1. Алтарь древнейшей византийской критты в подземной церкви Рождества Богородицы в доме праведных Иоакима и Анны в начале улицы Виа Долороса у Львиных ворот Иерусалима (Палестина). Икона, поставленная на мензу (поверхность) престола, частично перекрывает сквозное отверстие в поверхности престольной плиты. 2. Ниша-аркасолий в правой («южной») стене пещерного храма Рождества Богородицы (где по Преданию стояли ясли младенца Марии)

Рис.2. Придел «Темница Христова» в Воскресенском храме Гроба Господня (справа). Древний ранневизантийский престол придела «Темница Христова» (слева). Иерусалим, Палестина

уже с начала V в. престол занял позицию в центре алтарного пространства, что быстро распространялось в Церквях и общинах (рис. 5:1), так или иначе связанных с Константинопольским патриархатом. Обособление жертвенника, его разделение с престолом произошло до этого в очень

древних храмах IV-VI вв. [49, 149-150], где престол еще примыкал к алтарной стене.

После ликвидации института диаконис жертвенник в храмах выносился в наос, за пределы алтарного пространства [22, 208], либо непосредственно к рубежу алтаря, доступному **для всех верующих** из наоса, – к *космиту* (предалтарной преграде) (см. рис. 4:III:3), как в храме «Донаторов» в Крымском Эски-Кермене [12, 71-75; 10, 72-80].

В отличие от упомянутых памятников, как чрезвычайно древний архитектурно-канонический элемент сформирован престол (рис. 6:II:1) в алтарном пространстве (рис. 6:II) Свято-Феодоровского (Ай-Тодорского) храма пещерного монастыря Чилтер-Коба, вырубленного в склоне горного мыса Ай-Тодор (рис. 6:I), еще раз обследованного автором в 2009 г. Выраженное полукружие внутренней апсиды соответствует пространству *алтаря* (рис. 6:II:1-5), четко отграниченного нишами-аркасолиями (рис. 6:II:5) от пространства *наоса* («место для поклоняющихся»), соотносит эту пещерную церковь с подземными храмами «с выраженным алтарным пространством, без нартекса» (рис. 7:III), выделенными Георгием Атанасовым [2, 79-84; 3, 61-73; 4, 51-57, 69, табл.V:18], как храмы «каппадокийской традиции».

В отличие от вошедших в таблицу Г. Атанасова храмов с престолом по центру алтаря, имеется множество пещерных храмов, в том числе в Каппадокии, «с развитым алтарным пространством, без притвора», но с престолом древнего типа, примыкающим к алтарной стене (рис. 7:I,II:1). Алтарь в пещерном храме № 1 в Кеслик Келези, как и в Гёреми (№ 5), отделен от наоса *космитом* – предалтарной преградой (рис. 7:I,II:3); жертвенник подземного храма в Кеслике вынесен в наос (рис. 7:I:2), как в Гёремской церкви № 9 (см. рис. 3), а в Гёремской пещерной церкви № 5 жертвенник размещен прямо на предалтарной преграде (рис. 7:II:2), как в храме «Донаторов» (см. рис. 4:III:2) в Крымском Эски-Кермене. Это не единичные случаи, а проявление достаточно массовой литургической практики, но не географической – «малоазиатской» («каппадокийской»), поскольку подобным образом сформировано околопрестольное пространство в очень ранних храмах Таврики (см. рис. 4:I,III), Египта [36; 37, 458-462], Италии (местечко Моттоллы близ г. Бари; Паоло в Сицилии), Подонья и Поднепровья [34; 35; 39] и Ближнего Востока [41, 59-71]. Таковы *каноны* первохристианской литургической практики, имеющей хронологические рамки, обусловленные ранней фазой развития и нуждами литургики первохристианских времен.

С точки зрения литургики, алтарь пещерного храма на горном мысу Ай-Тодор (Чилтер-Коба) близок планиметрии древнейших первохристианских храмов Ближнего Востока: его престол и жертвенник

Рис.3. Вид на алтарь с примыкающим к внутренней стене престолом (1), и вынесенную в наос - за пределы ограниченного космита (предалтарной преградой) алтарного пространства – нишу жертвенника (2).

Пещерная церковь № 9 в Гёреми, Каппадокия, Малая Азия (Турция)

представляют некое пространственное единство. Ниша жертвенника (рис. 8:І,ІІ:2; см. рис. 6:ІІ:2) в Чилтер-Кобе непосредственно примыкает к сохранившейся поверхности древнего престола (рис. 8:І,ІІ,ІV:1; см. рис. 6:ІІ:1). Она представляет собой полку с углубленным дном в виде чаши (рис. 8:ІІ:2). А рядом, впритык к жертвеннику, расположена высеченная в скальном грунте костница-кимитирий (рис. 8:І-ІІІ:3; см. рис. 6:ІІ:3). Эта крипта, по сути, иллюстрирует слова Апокалипсиса (Откр. 6:9): «Под жертвенником души убиенных за слово Божие». Соответственно этому, дно крипты-кимитирия углублено по отношению к уровню поверхности всего алтарного пространства пещерного храма Чилтер-Коба (рис. 8:ІІІ). Такое размещение погребального места освящает алтарь и прообразует функции древнего жертвенника в литургии – *подготовку* Святых Даров, что предшествует функциям самого престола: непосредственное *преосуществление* хлеба и вина в Тело и Кровь.

Поверхность жертвенника в алтаре Чилтер-Кобы сформирована как углубление чаши (рис. 8:І,ІІ:2), и точно так же устроена та часть престола (рис. 8:І,ІІ,ІV:1"), которая примыкает непосредственно к жертвеннику. В престоле наличествуют два желоба-слива от верхней углубленной поверхности до желоба-резервуара (рис. 8:ІІ,ІV:1"), по которому освящаемая жидкость (вино?) стекала прямо к подножию престола. Наблюдаемая картина сопряжения двух основных литургико-архитектурных (литургико-террактурных) компонентов храма (рис. 8:ІІ,ІV:1', 1", 2), непосредственно примыкающих друг к другу, заставляет предполагать, что процедура *преосуществления* (освящения Святых Даров) выглядела следующим образом.

Диакон или диакониса, черпая, переливали вино из «чаши жертвенника» (рис. 8:ІІ:2) в

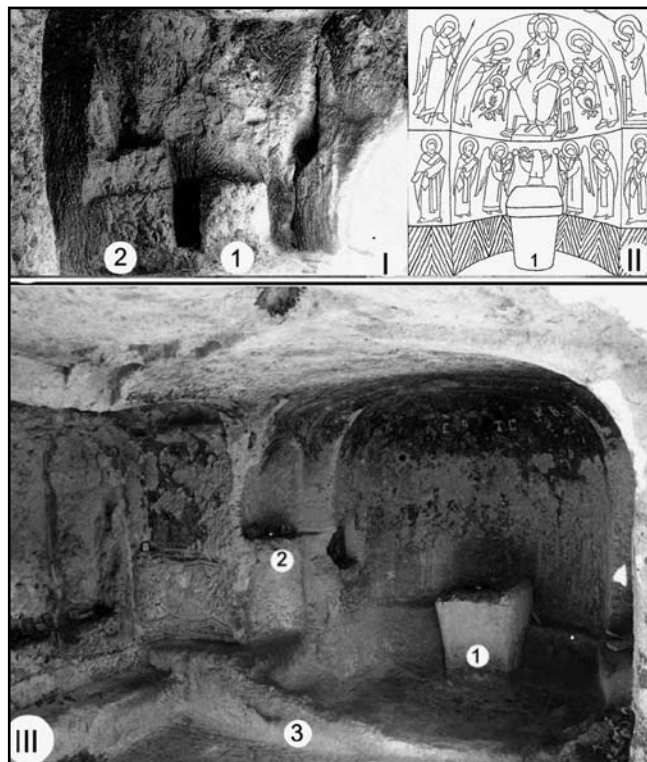

Рис.4. I. Престол (1) и ниша жертвенника (2) в пещерном «храме № 4» скального монастыря Чилтер-Мармора. Крым. II. Реконструкция И.Г. Волконской алтарной части с престолом (1) пещерного храма «Успения» в Эски-Кермене, Крым. III. Вид на литургическое устройство престола (1) и жертвенника (2) у космита – предалтарной преграды (3) в храме «Донаторов» в Эски-Кермене, Крым

«чашу», высеченную в престоле (рис. 8:ІІ,ІV:1'). Над стекающим из этой «напрестольной чаши» по престольному желобу (рис. 8:ІІ,ІV:1"), освящаемым вином простирались руки «носителя благодати» – апостола, епископа или пресвитера-иерея («через возложение рук Апостольских подаётся Дух Святой», – Деян. 8:18), читавшего в это время молитву Господню, поскольку Самим Христом было сказано: «молитесь же так» (Мф. 43:5; Лк. 11:2; Мк. 11:25). С рубежа І-ІІ вв. вместо «Господней молитвы» могли использовать «евхаристическую молитву» (анафору) из «Дидахе» (гл. IX): «Как этот хлеб, рассеянный некогда, будучи собран, стал одним, так да будет собрана Твоя Церковь от пределов земли в Твое Царство», как использовали ее в конце IV в. в Каппадокии (см.: Псевдо-Афанасий, «О девстве», гл. 12-13). Это были своеобразные *импровизационные анафоры*, при которых происходило преосуществление вина и хлеба. Таким образом, стекавшее по желобам престола вино *преосуществлялось* в Кровь, составляя неотъемлемую часть Святых Даров.

В непосредственной близости от описанного углубления в поверхности престола, – своеобразной «стационарной напрестольной чаши» (*стационарного потира*), – размещена и выемка для закладки реликвий (рис. 8:ІІ,ІV:1"), освящавших

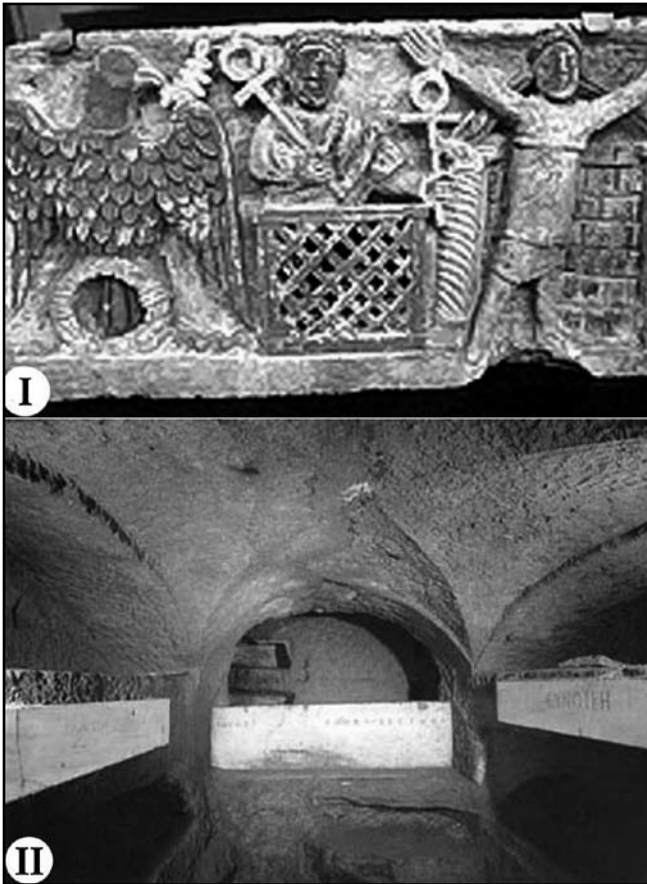

Рис.5. I. Рельєф з изображением священника за престолом (престол отделен от стены апсиды, в соответствии с правилами литургии по чину Василия Великого: служба «вокруг престола»), и диакона в позе молитвы («оранта») с воздетыми руками. V в.н.э. Музей коптского искусства. Каир, Египет. II. Погребальная кубикала а катакомбах св. Агнессы. Рим, Италия. Верхний, наиболее древний ярус христианских погребений. Существовал до углубления пола, с целью создания дополнительных погребальных локул – несколькими уровнями ниже – друг над другом. Наиболее древние погребения с мощами, служившие престолами, оказывались ближе всего к своду.

престол (не исключено, что с наиболее ранних апостольских времен таковыми являлись частички хлеба, уже преосуществленные «возложением рук Апостольских» в Тело).

Оставшаяся поверхность престола (рис. 8:І,ІІ:І; см. рис. 6:ІІ:І) является двумя наклонными плоскостями: отрезок плоской, слегка наклоненной спиральной ленты (рис. 8:І,ІІ:а; см. рис. 6:ІІ:а), примыкающей к стене апсиды, и внутренняя поверхность сектора конуса (рис. 8:І,ІІ:б; см. рис. 6:ІІ:б) с вершиной у основания престола на полу. Возможно, на наклонной в виде отрезка спирали полке располагали хлеб, преосуществляемый в Тело Христово.

В алтарном пространстве Свято-Феодоровского (Ай-Тодорского) храма размещены баптистерий (рис. 8:І:4; см. рис. 6:ІІ:4). Крещение и мужчин, и женщин в пространстве алтаря, как и сослужение иереям диаконис возле жертвенника в том же алтарном

пространстве, свидетельствует о значительной древности формирования литургических устройств Ай-Тодорского пещерного храма (Чилтер-Кобы), до появления чина литургии, составленной Василием Великим. Неровности пола вокруг престола (см. рис.6:ІІ:б) могут свидетельствовать о более позднем выделении самого близкого околопрестольного пространства, как собственно алтаря, при ликвидации института диаконис. Оно могло формироваться в V-VII вв. так, как обустроен алтарь в «храме с баптистерием» Тепе-Кермена [21, 355-362] возможно, имитирующего первоначальный Кувуклий в Воскресенском храме Гроба Господня (Анастасисе) в Иерусалиме [40, 120-134; 36, 169-171].

Почти полной и древнейшей аналогией престолу Чилтер-Кобинского храма в Тавриде представляется такой же объект в пещере на Патмосе (рис. 9), принадлежавшей ап. Иоанну Богослову [19, 326-492]. Эта знаменитая «пещера Апокалипсиса» на о. Патмос, к которой уже при жизни свт. Ириней Лионского (130-202 гг.), бывшего учеником ученика Иоанна Богослова (свт. Поликарпа Смирнского, +155 г.), – относились как храму [31, 62-83; 1, 549-551]. Престол, занявший уступ, бывший в 81-96 гг. I в.н.э. лежанкой Апостола, сформирован для «пролива» по нему жидкости, а жертвенник, тоже имеющий чашеобразное углубление, расположен в непосредственной близости от престола, составляя с ним единство самого литургического объекта, как в храмовой пещере Чилтер-Кобы.

Отмеченный выше гипотетический фрагмент в чинопоследовании древнейших форм литургии подтверждается и иными литургическими объектами. Рядом с пещерами Ай-Тодорского монастыря (Чилтер-Коба) возле истока священного (и для христиан, и для мусульман) родника Хор-Хор под скальным навесом устроена купель (рис.10:Іа), функционировавшая и поддерживаемая в порядке еще в XIX веке. Купель окаймлена крупными глыбами (0,7-1,2 тонн) с небрежно затесанными, но с ровными поверхностями, образующими небольшую площадку. Интерес представляют два камня (рис. 10:ІІ), уложенные на кромке площадки у края балкона над ущельем, куда стекает ручей. Они несколько приподняты над поверхностью каменной вымостки у купели.

Обнаруженные камни с высеченными на поверхности деталями не были упомянуты в материалах первых значительных натурных исследований Чилтер-Кобы [8, 124-125], не попали в поле зрения исследователей при многочисленных визуальных осмотрах памятника во все послевоенные годы [7, 79; 11, 169-177] и не стали предметом изучения во время многолетнего полевого изучения пещерного монастыря на Ай-Тодоре [17, 99, 102-103, 349-367]. Возможно, этот памятник был вскрыт и

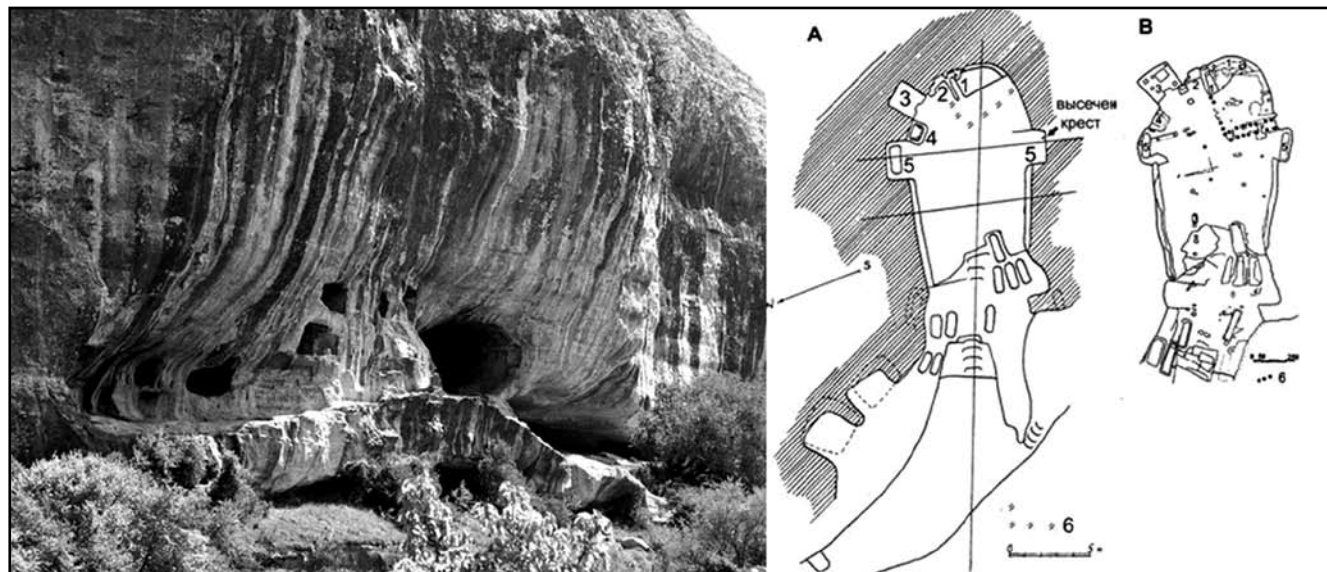

Рис. 6. I. Вид (2005 г.) на пещерный монастырь во имя св.вмч. Феодора Стратилата (Чилтер-Коба) в склонах отрога Внутренней гряды Крымских гор – Ай-Тодора. II. План храмовой пещеры на Ай-Тодоре (Чилтер-Коба): А - по Н.И. Репникову и Е.В. Веймарну (1935); В - по В.Н. Даниленко (1993). 1: Престол. 2: Полка жертвенника. 3: Крест. 4: Купель баптистерия. 5: Погребальные ниши-стасидии. 6 (условное обозначение): Неровности пола, свидетельствующие о выделении «около престольного» пространства (типа кивория, моделировавшего первоначальный Кувуклий в храме Гроба Господня в Иерусалиме)

освобожден от напластований при переоборудовании купели (и постройке новой стены) монахами возобновленного Свято-Феодоровского (Ай-Тодорского) пещерного монастыря в 2008 г., поэтому летом 2009 г. описанные камни зафиксированы и интерпретированы впервые.

Первый камень обтесан неровно: на его уплощенной поверхности оставлено возвышение в виде невысокого конуса в одном из углов (рис. 10:II,III:1). В вершине конуса выдолблено углубление ($d = 10-15$; $h = 15-16$ см) в виде цилиндра (рис. 10:III:1), у сферического дна которого просверлено отверстие к уплощенной поверхности камня, где начинается желоб (рис. 10:III:2), проложенный в виде канавки по поверхности и продолжающийся у самого края камня (рис. 10:III:2'). Желоб от цилиндрического углубления выходит в квадратное в плане и линзовидное в сечении углубление (рис. 10:III:3) примерно такого же объема, что и первое ($150-170$ см³). Из квадратного углубления желоб пробит к обрезу камня (достаточно ровно выполненному), состыкованного с таким же обрезом второго камня.

Желоб (рис. 10:II:2') из квадратного углубления первого камня подходит к его обрезу для стока жидкости в конусообразное углубление (рис. 10:II:4) второго камня. Этот вытесанный на поверхности второго камня конусообразный в плане неглубокий желоб (рис. 10:II:4) выводит стекающую жидкость в квадратное в плане, широкое ($30-32 - 40-43$ см), но неглубокое, линзовидное в сечении, углубление (рис. 10:II:5). Последний желобок предназначен для стекания жидкости за пределы камня. Поверхности камней имеют легкий наклон, обеспечивающий

работу всех углублений и желобов в качестве целостной, проточной системы.

Думается, у источника Хор-Хор расположен выносной каменный престол, оборудованный литургическими устройствами для освящения вина, сходный по проточной системе чашеобразных углублений и желобов с престолом в храмовой пещере Чилтер-Кобы (Ай-Тодорском храме). Аналогичные стационарные «водосвятные чаши» [18, 127] в раннем средневековье высекались на поверхности выносных каменных-престолов (рис. 11:1). Такие литургические устройства правильнее было бы называть стационарными потирами. Их происхождение связано с ранневизантийскими литургическими объектами – камнями-престолами, где подобные углубления для освящения жидкости также образуют проточную систему.

Рядом с камнями, отождествленными с выносным престолом «проливного» типа (см. рис. 10:II), должен бы размещаться жертвенник. Таким образом, три камня сложились в «тринитарный» символ: два камня, на которых размещена проливная система престола, – из микро-купелей и проточных желобков, и примыкавший к ней камень чаши-жертвенника. К сожалению, камень-жертвенник попал под надстройку новой стационарной стены, оградившей купель баптистерия (см. рис. 10:II). При наличии престола навес скалы «Серый лоб», где размещается купель источника Хор-Хор, не может рассматриваться иначе, нежели храмовое алтарное пространство с наличием здесь крестильного баптистерия. Подобные баптистерии располагались именно в пространстве алтарных апсид древнейших христианских храмов IV в., как в палестинской «Северной церкви» Авдата [5, 57, рис.].

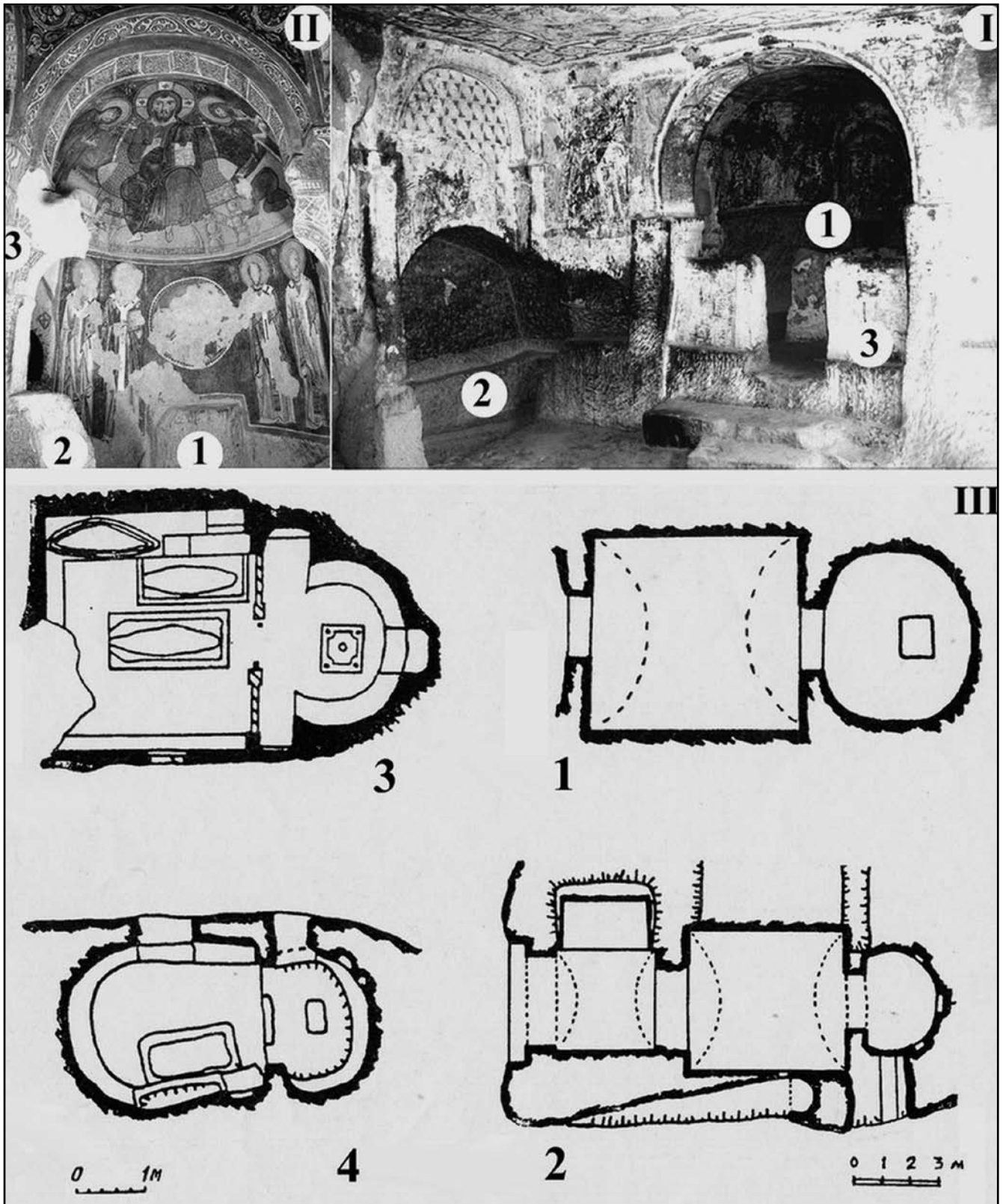

Рис. 7. I. Вид на алтарь с престолом (1), отделенный от наоса космитом – предалтарной преградой (3) и жертвенником, вынесенным в наос (2) в пещерном храме (№ 1) в Кеслик Келези. Каппадокия, Турция. II. Вид на алтарь с престолом (1), отделенный от наоса космитом – предалтарной преградой (3) и жертвенником, размещенным прямо на алтарной преграде, на границе алтаря и наоса (2) в пещерном храме (№ 5) в Гёреми. Каппадокия, Турция. III. Планы пещерных храмов «каппадокийской традиции», по Георги Атанасову [1994. С.69, табл. V]: 1: План пещерной церкви В-3 в Мурфатларе; 2: План скальной церкви в Гюз-Дере, Каппадокия; 3: Пещерная церковь в Мангуле, Южный монастырь, Крым; 4: План пещерного храма в Шулдане, Крым (у Г.Атанасова здесь ошибка: это храм св.Софии в Качи-Кальене [Ср.: Могаричев Ю.М., 1997, с.342, рис.302])

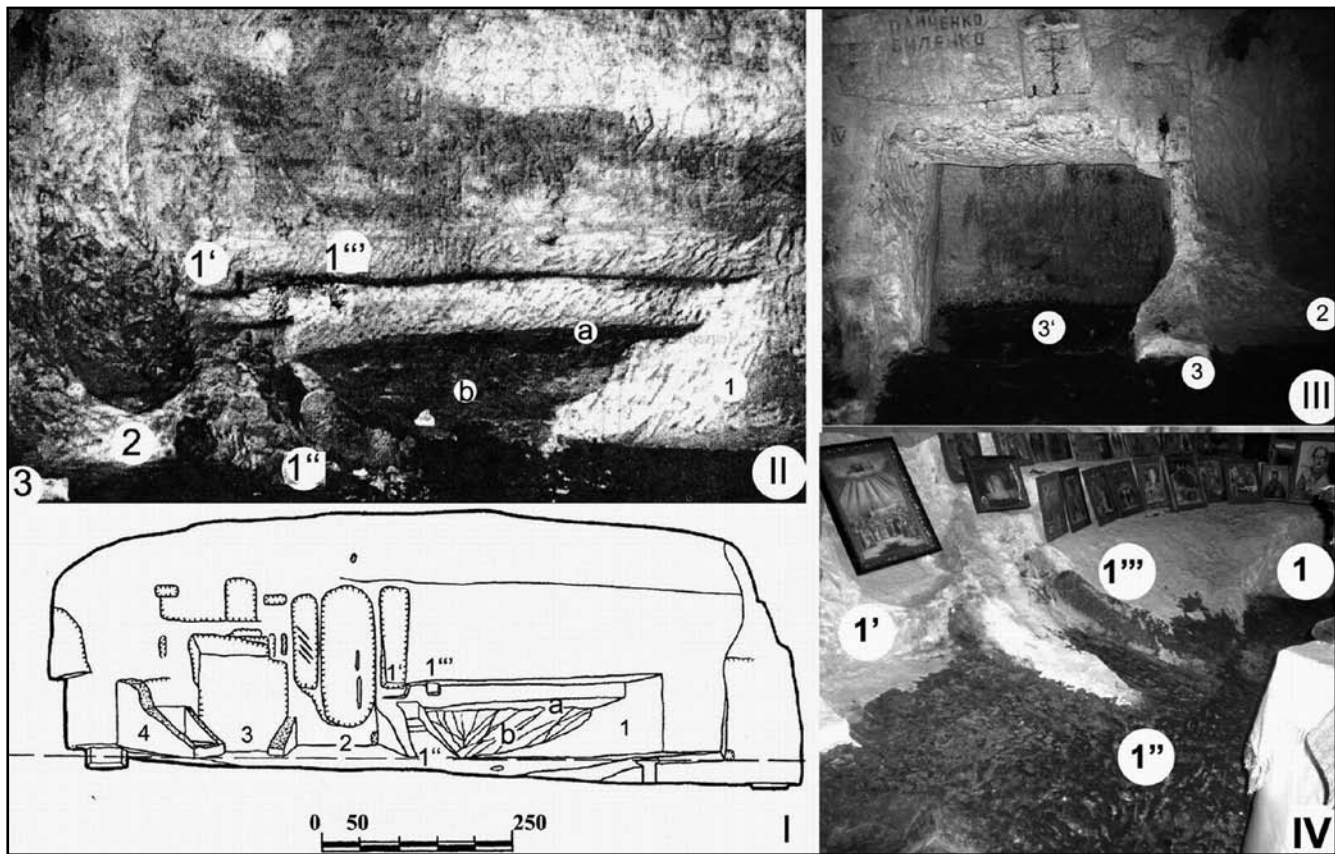

Рис.8. I. Алтарное пространство пещерного храма на горном мысу Ай-Тодор по В.Н. Даниленко (1993)

II. Околопрестольное пространство в алтаре пещерного храма Ай-Тодор (фотография В.Н. Даниленко, 1993). III. Ниша-крипта (кимитирий в апсиде (алтаре) Ай-Тодорского (Свято-Феодоровского) храма. IV. Современный вид (07.07.2009) древнего престола в пространстве апсиды (алтаря) в Ай-Тодорском храме (Чилтер-Коба). Крым. Экспликация.

1: Возвышение престола, примыкающего к внутренней стене апсиды. 1': Полка престола с углубленным чашеобразным дном (аналог стационарной напредиальной чаши - потира). 1'': Сток от «престольной чаши» в резервуар у подножия алтаря.

1''': Углубление для ковчежца с закладными мощами. 2: «Чашеобразная» ниша жертвенника. 3: Устье крипты-кимитирия, примыкающей к нише жертвенника. 3': Углубленный уровень пола (по отношению к уровню пола алтарного пространства) крипты-кимитирия. 4: Купель баптистерия в апсиде (алтаре)

Храмовая пещера-цистерна (рис. 11:II) Saba Cave, раскопанная возле Иерусалима профессором из Великобритании Саймоном Гибсоном [50], использовалась, как считает исследователь, в качестве раннехристианского баптистерия в IV-VI вв. Есть основания полагать, что она использовалась в это время еще и как храм [36, 152-155, рис. 4] для служения литургии. Судя по наличию обособленной купели, высеченной из монолитного каменного блока (рис. 11:II:2), никак не связанный с этой купелью массивный камень, вделанный в кладку лестничных ступеней и выступающий из нее (рис. 11:II:1,III), является престолом. Крестчато-квадратное углубление на его поверхности (рис. 11:III:2) соединено проточным желобом со «следом Иоанна Предтечи» – с углублением в виде следа человеческой стопы (рис. 11:III:3), и свидетельствует об **абсолютной** – **литургической** необходимости протекания жидкости (вина) по поверхности камня-престола. Такая необходимость могла быть вызвана лишь потребностями чина *преосуществления* вина в Кровь при использовании «реликварных характеристик» упомянутого следа-

углубления («стопы Иоанна Предтечи»). Связь камня-престола со **ступенями**, выполнявшими еще и функции *синтрона*, только подтверждает его престольный характер.

Не эта ли фаза (освящение *проливанием по престолу*) в древнейшем последовании литургии стала истоком для «Чина омыти мощи святых или како воду с креста пити» [23, 366-368, 373-374, 379-381; ср.: 384], поскольку подобная фаза литургии могла прообразовывать и «чин водосвятия», и «чин елеосвящения» вообще? Очень вероятно, что камень-престол у священного источника Хор-Хор, сохранившийся с ранневизантийского времени, был оставлен до позднесредневековых времен в качестве специфического «освятительного устройства».

В наиболее древних престолах ранневизантийского времени, в плите *мензы*, служившей поверхностью престола (бывшей столешницей над погребениями святых в катакомбах Рима) [16, 84-86], наличествуют два отверстия: одно в виде чашеобразного углубления, второе – сквозное (рис. 11:IV,V). Такое литургическое устройство предполагало не только пребывание

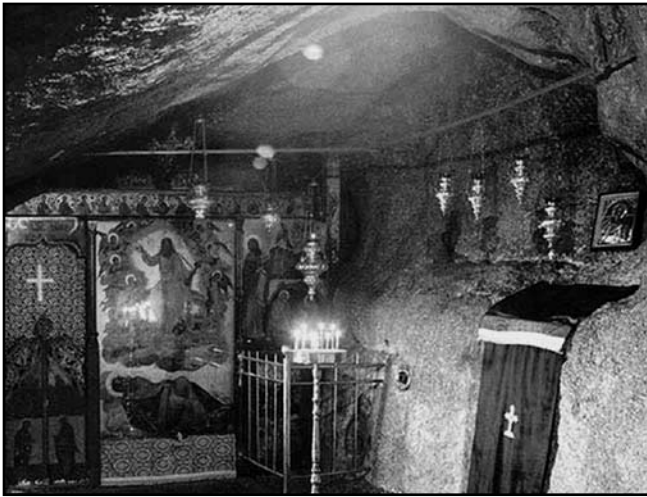

Рис. 9. Пещера-храм апостола Іоанна Богослова на о. Патмос (Греція). Деталь: Престол под антимінсом в храмовій пещері о. Патмос. Сучасний вигляд. Фотографія М.В. Соболевої, 2005 г.

вина в «стаціонарному потирі» чашеобразного углублення і його проливання сквозь отвір в поверхні престолу (що соответствовало протеканню освященого вина по поверхні престолу в чашеобразное углубление или из него) в процесі преосуществлення Святих Дарів. Друге – сквозне отвір в престольній плиті – ще і давало можливість некоего «пронимання» хліба, преосуществляемого в Тіло, посредством пропускання Його через сквозне отвір в плиті-мензі древніших престолів.

В сучасній етнографії виділен ряд феноменів, об'єднаних так званою «пронимальною символікою» [43], пов'язаною в першу чергу з «прониманням» младенця, рождающегося на світ (що по необхідності символізують і початкові фази процесу літургії, розуміючі як приход в світ Жертовного Агнца, – його «пронимання» із чрева Богородиці). «Пронимальна символіка» охоплює значительную сферу представлень в побутовій, повсякденно-обрядовій і навіть в магічній практиках. Її широке розповсюдження саме в християнській середі [43, 149-190] не може розглядатися вне осевой для всього християнського світу службової обрядності ранньої Церкви. Наявність в поверхностях древніших престолів отвіртій для «пронимання» сквозь них хліба, преосуществляемого в Тіло, ставить питання про початкові фази літургії древнішої Єдиної Церкви, передбачуваних «проливання» вина по поверхні престолу і «пронимання» сквозь цю поверхню хліба в процесі їх преосуществлення в Кров'я і Тіло Спасителя.

Такі спостереження по деяким матеріалам Криму, які можуть бути доповнені лише одним: сам об'єм пещерної церкви Чилтер-Кобы (Ай-Тодорського храму) сформований як древня водосборна цистерна. Судя по обробці стін

Чилтер-Кобы, вона являлась вповне рукотворною пещерою (орудийна обробка спостерігається абсолютно на всіх поверхностях пещерного храму), заложенної по невеличкій карстовій порожнині. По планиметрії пещерна церква Чилтер-Кобы схожа з храмовим об'ємом пещерної церкви Мега Спілеон на Грецькому Пелопоннесі [38, 80-83], заснованій свв. Прокопием, Феодором і їх сестрою Єкатеріною около 362 г. н. е.; схожий храм Чилтер-Кобы і з згаданим храмом Saba Cave під Ієрусалимом, досліджуваним С. Гібсоном (рис. 11:II).

Судя по розміщенню в алтарній частині храму і купелі-баптистерія, і ніші жертвенника, виникнення пещерного Ай-Тодорського храму не виходить за межі першої третини IV в. н. е., відповідаючи існуванню інституту диаконісу; час експлуатації його древніших літургических пристроїв лежить в межах IV-VI ст. [36, 164-166]. Судя по древнішим престолам в межах Голгофа і Темниці Христової в храмі Гроба Господнього (рис. 11:IV,V), підземної церкви Різдва Богородиці в Ієрусалимі (см. рис. 1:III), престол Ай-Тодорського (Свято-Феодоровського) пещерного храму в Криму поставлений до серії згаданих древніших престолів Ієрусалима, установлених згідно Церковного Предання при Августі Єлені після Першого Вселенського собору Церкви в Нікеї (325 г.) і до кінця імператора Константина Великого (337 г.).

Уже в часи крестоносців з 90-х років XI в. представлення про літургический характер цих древніших престолів були втрачені, в результаті чого складається легенда про «колодках Христа» (де абсолютно не пояснюється «чашеобразність» другого отвіртія, в отличие від сквозного – першого – також «колодкою» не являвшегося). Але в результаті складення легенди, як своєобразного (і неверного) «об'яснення», згаданий придел Ієрусалимського храму Гроба отримує своє найменування «Темниця Христової». Аналогічно складається і легенда про «отвіртіях», куди «вставляли крести для расп'ятія», в тому числі – Честної Крест Христов (придел «Голгофа»).

Храмовий престол Чилтер-Кобы, як і виносний престол у джерела Хор-Хор, не призначені для «пронимання» хліба при його преосуществленні в Тіло Христово, як престолы Ієрусалимського Анастасиса (рис. 11:IV,V), але вони мають всі характеристики більш ранніх престолів, призначених для проливання по їх поверхні вина при преосуществленні рідини в Кров'я Спасителя, як подібні функції мав камінь-престол зі слідом стопи, приписуваною Іоанну Предтечі (рис. 11:III), в пещерному храмі поблизу Ієрусалима.

Як алтарь, призначений для «пролива

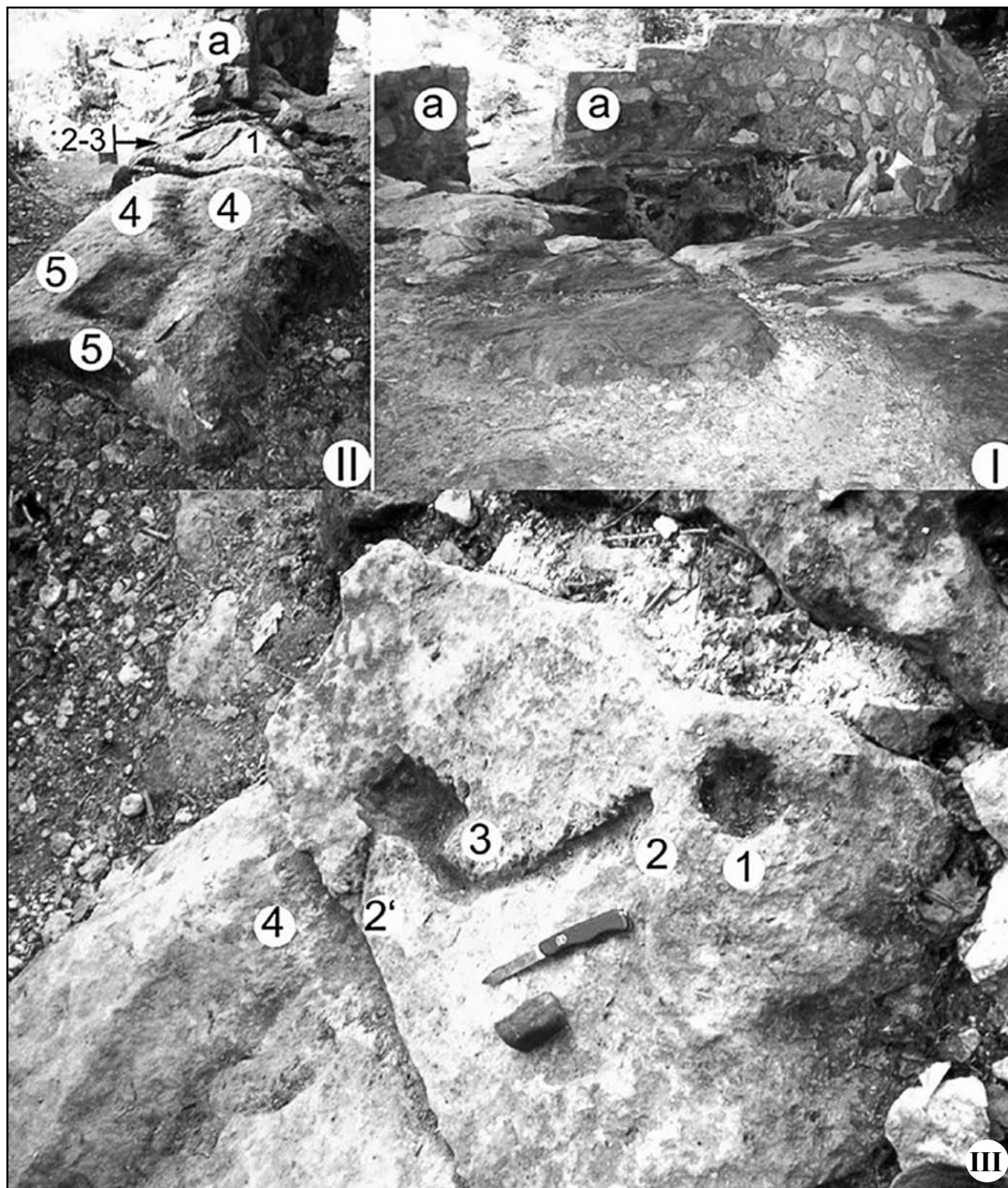

Рис.10. I. Купель у родника Хор-Хор возле пещерного комплекса Чилтер-Коба, с горизонтальной вымосткой из крупных каменных глыб и достроенной современной стеной (а). II. Два камня с литургическими устройствами у края вымостки - террасы возле купели у источника Хор-Хор. III. Состыковка двух камней с литургическими устройствами на краю вымостки - террасы у источника Хор-Хор в Чилтер-Кобе под скалой «Серый Лоб» у склонов горного мыса Ай-Тодор. Экспликация (I-II). а: Новопостроенная стена на горизонтальной вымостке из крупных каменных глыб. Экспликация (II-III). 1: Цилиндрическое углубление в коническом возвышении поверхности первого камня, соединенное горизонтальным отверстием со сточной желобком-канавкой (2). 2: Сточный желобок (2': Желобок стока к ложбине стока на втором камне). 3: Квадратное (ромбическое) углубление-резервуар со сточным каналом (2') к краю камня. 4: Сток на поверхности второго камня, направляющий стекающую жидкость к неглубокому квадратному в плане резервуару-чаше (5). 5: Резервуар-чаша для собирания стекающей жидкости на втором камне

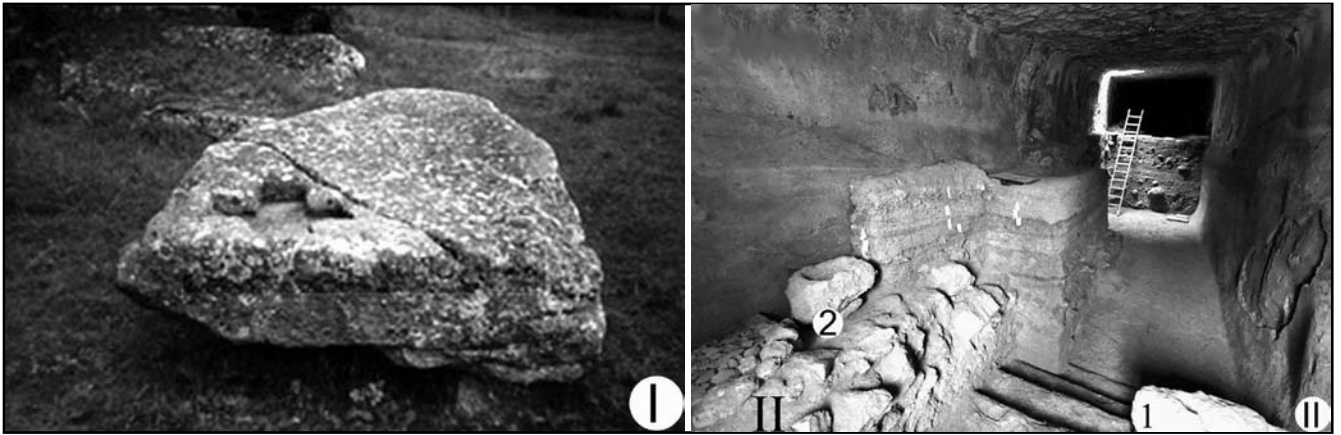

Рис.11. I. Выносной каменный престол с высеченной «водосвятной» чашей в форме креста, расположенный перед входом в перед пещерную «божницу». Село Монастырек (Межигорье) над Серетом. Тернопольская область, Западная Украина. Фото И.С. Винокура, 1974 г.. II. Объем водосборной цистерны раннежелезного века у Иерусалима (Saba cave), в которой в первохристианские времена был устроен храм-баптистерий (по представлениям исследователя – проф. Саймона Гибсона). Вид от каменной лестницы, ведущей в христианский храм ранневизантийского времени с поверхности.

1: Камень-престол с углублениями «литургических устройств», являющийся частью кладки каменной лестницы.
2: Камень с высеченной в нем купелью (баптистерий), вложенный в кладку уступа у стены подземного храма

жидкости», сформирован престол в крипте Богородицы, высеченной в останце, расположенном в пещерном храме Успения в Иерусалимской Гефсимании [41, ил. 7-9]. Все это свидетельствует о времени возведения таких («проливных») престолов в самый ранний период первохристианских времен II-III вв. н. э. Не исключена связь «проливных» желобов на камнях-престолах с елеосвящением, поскольку обряд миропомазания был непременным атрибутом крещения в Ранней Церкви [20, 158, 170, 237, 244, 259-260, 334-335, 345, 359, прим. 52].

Хотя наиболее ранняя керамика, обнаруженная

на склонах под пещерным комплексом Чилтер-Коба, осторожно датирована автором исследований V в. н. э. [17, 102-103, 349-367], на уплощенной вершине рядом возвышающегося отрога расположена Сюйренская крепость, начальное время существования которой определяется позднеантичным (позднеримским) временем III-IV вв. [8, 115-124].

В связи с вероятной хронологией устройства престолов Чилтер-Кобы до 325-337 гг., небезынтересным является то обстоятельство, что весь III в. н. э. на юге Северного Причерноморья проходит под эгидой гото-римских войн, а **христианское вероучение, в качестве массового явления, как показывает анализ «Церковных историй» Созомена и Филосторгия, пришло в Крым вместе с пленниками из Каппадокии** [6, 276, сл.]. Тем более что оба крупных готских похода на Каппадокию 264 г. и 275 г. были предприняты готами с берегов Меотиды, то есть через Боспор [46, 326-332; 44, 134-151], а епископ Боспора Кадм вместе с епископом Херсонеса Филиппом уже присутствовал на Первом Вселенском соборе 325 г. (на Втором, 381 г., – епископ Ефериий) [47, 28]. Там же был и владыка (митрополит) Готии Феофил Боспоританский. Судя по титулатуре («Боспоританский»), он являлся владыкой Крымской Готии по названию Боспора Киммерийского, поскольку Боспор Фракийский («Малая Готия») был заселен готами не ранее 346 г. (по поздним сведениям Кирилла Иерусалимского), а скорее всего готы были приведены в Малую (Дунайскую) Готию только епископом Ульфилой после войн с язычниками в 372 году (по сведениям более раннего автора – блж. Иеронима Стридонского).

Сам епископ Ульфила также происходил из «каппадокийского плена» 254 (264) г., поскольку дед и бабка (уже христиане) были приведены готами из Каппадокии в результате первого

Рис.11. III. «Камень-«следовик»» (1) – престол подземного храма, устроенного в водосборной цистерне раннежелезного века возле Иерусалима (Палестина). Квадратное – ромбовидное (2) углубление на камне соединено ложбинкой водотока с углублением в виде следа человеческой стопы (3) – «следа Иоанна Крестителя», которому посвящен ранневизантийский храм. Рядом с углублением «следа Иоанна Крестителя», для масштаба – стопа проф. С. Гибсона

морского похода, а Ульфила являлся преемником Феофила Боспоританского. «Кападокийский след» ощущается и в свете приведенных аналогий раннесредневековым пещерным храмам Таврики.

Амфорный материал V-VII вв., находимый под пещерами Чилтер-Кобы на горном мысу Ай-Тодор, не является наиболее ранними находками в этом пункте. При обследовании склонов под пещерным монастырем Чилтер-Коба кроме обломков позднеантичной керамики (позднеримского времени?) были обнаружены три фрагмента черняховской керамики (один – чернолощенный) III-IV вв. и фрагмент вельбаркской (готской) керамики с характерными вертикальными расчесами-штрихами с лощением по расчесам III в. н. э.

Проникновение египетской идеологии и обрядности в христианство через посредство иудейской традиции или непосредственно получает в изложенной версии еще один дополнительный аргумент. Распространение престолов древнего типа (до 692 г.) в Восточной Европе вообще (Белогорье, Шатрише, Костомарово, Мал.Дивы – Подонье), и в славянской среде в частности (Китаево, Зверинец, Чернигов-над-Подолом – Поднепровье), с элементами, встречающимися исключительно в египетской коптской христианской культуре (Сатанов – Поднепровье), делают тему актуальной для изучения процесса христианизации славянского мира.

Литература

1. Аверинцев С.С. Иоанн Богослов // Мифы народов мира. Энциклопедия / под ред. С.А. Токарева и др. Т.1(А-К) – М., 1991. – 671 с.
2. Атанасов Георги. Кападокийски културни влияния в скалната обител при Мурфатлар // Приноси към българската археология. – София, 1992. – С.79-84.
3. Атанасов Георги. За един старобългарски скален манастир от X-XI век в Централна Молдова // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. Том втори. – Велико Търново, 1993. – С. 61-73.
4. Атанасов Георги. Кримски реалити на единокобрабните църкви без притвор в Добруджа и Източна България през X-XI век // Българите в Северното Причерноморие. Изследования и материали. Том трети. – Велико Търново, 1994. – С. 51-69.
5. Беляев Л.А. Христианские древности. Введение в сравнительное изучение / сер. «Византийская библиотека». 2-е стереотипное изд. – СПб., 2000. – 575 с.
6. Василевский В.Г. Хожение Апостола Андрея // Тр. В.Г. Василевского. – СПб.: изд. Имп. Акад. наук, 1909. – Т.II. – Вып. 1. – С. 232-295.
7. Веймарн Е.В. «Пещерные города» Крыма в свете археологических исследований 1954-1955 гг. // СА. – 1958. – № 1. – С. 71-79.
8. Веймарн Е.В., Репников Н.И. Сюйренское укрепление // ИГАИМК. Вып.117: Материалы Эски-Керменской экспедиции. – М. – Л., 1935.
9. Веймарн Е.В., Чореф М.Я. Пещерный ансамбль Чилтер в Крыму // Пещеры Грузии. – Тбилиси, 1978. – С. 114-144.
10. Виноградов А.Ю., Гайдуков Н.Е., Желтов М.С. Пещерные храмы Таврики: к проблеме типологии и хронологии // РА. – 2005. – № 1. – С. 72-80.
11. Воронин Ю.С., Даниленко В.Н. Обстоятельства и время возникновения пещерных монастырей Крыма // Проблемы

Рис.11. IV, V. Поверхность (менза) престола с чашеобразным углублением (справа) и сквозным, «пронимальным» отверстием (слева) в приделе Голгофа (пещера Адама) в Воскресенском храме (Анастасисе) Гроба Господня в Иерусалиме. Палестина. V. Поверхность (менза) престола с чашеобразным углублением (справа) и сквозным, «пронимальным» отверстием (слева) в приделе «Темница Христова» в Воскресенском храме (Анастасисе) Гроба Господня в Иерусалиме. Палестина

истории «пещерных городов» в Крыму. – Симферополь, 1992.

12. Гайдуков Н.Е. Литургическое устройство пещерных храмов юго-западной Таврики (на примере трех пещерных храмов вокруг пещерного города Эски-Кермен) // Сурож, Сугдея, Солдайя в истории и культуре Украины-Руси: Материалы научной конференции (Судак, 16-22 сентября 2002 г.) / Под ред. Н.М. Куковальской и др. – К. – Судак, 2002. – С. 71-75.

13. Гайдуков Н.Е. Церковная археология (Краткий словарь терминов). – Симферополь: СОНАТ, 2009. – 64 с.+25 ил.

14. Гайдуков Н. Е., Желтов Михаил, диак. Престолы пещерных храмов Юго-Западного Крыма // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре: Материалы III Судакской международной научной конференции. – К. – Судак, 2006. – Т. 2. – С. 76-85.

15. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-ор, Чуфут-Кале. – Симферополь, 1993.

16. Голубцов А.П. Из чтений по Церковной археологии и литургике. – СПб.: САТИСЪ, 1995. – 372 с.

17. Даниленко В.Н. Монастырь Чильтер-Коба: архитектурный аспект // История и археология Юго-Западного Крыма. – Симферополь, 1993. – С. 92-367.
18. Дмитрій, Патріарх. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні // Основа. – 1995. – № 28 (6). – С.118-134.
19. Дмитриевский А. Иоанно-Богословский мон-рь на о. Патмос по сравнению с святогорскими монастырями идиоритмами // Труды Киевской Духовной Академии. – К., 1892. – № 11. – С. 326-492.
20. Мещерская Е.Н. Апокрифические деяния апостолов. Новозаветные апокрифы в сирийской литературе. М.: «Присцельс», 1997. – 56 с., 11 ил.
21. Могаричев Ю.М. Пещерные церкви Таврики. – Симферополь, 1997. – 383 с.
22. [Муравьев А.Н.] Путешествие по святым местам Русским. – СПб., 1846. – Ч. I. – 296 с.; Ч. II. – 384 с.
23. Мусин А.Е. Святые мощи в Древней Руси: литургические аспекты истории почитания // Восточнохристианские реликвии / Ред.-сост. А.М. Лидов. – М., 2003. – С. 363-386.
24. Порфирий (Успенский), епископ. Святини земли Итальянской (Из путевых записок 1854 года). – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1996.
25. Репников Н.И. Городище Качи-Кальен // ИГАИМК. Вып.117: Материалы Эски-Керменской экспедиции. Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря. – М. – Л., 1935. – С. 102-114.
26. Слуккин В.М. Архитектурно-исторические подземные сооружения. – Свердловск, 1991. – 285 с.
27. Струков Д.М. О древнехристианских памятниках в Крыму. Опыт археологических изысканий. – М., 1872. – 14 с.
28. Струков Д. Древние памятники христианства в Тавриде. – М., 1876. – 51 с., с илл.
29. Струков Д.М. О доисторических памятниках Тавриды. – М., 1879. – 20 с.
30. Струков Д.М. Жития святых Таврических (Крымских) чудотворцев. Изд.2-е. – М., 1882. – 72 с.
31. Фаррар Ф.В. Жизнь и труды святых отцов и учителей Церкви. – СПб., 1891. – Т. I.
32. Фрикен А., фон. Римские катакомбы и памятники первоначального христианского искусства. Часть I: Римские катакомбы. – М., 1872.
33. Христианство. Энциклопедический словарь / Под ред. С.С. Аверинцева и др. М.: «Большая Российская Энциклопедия», 1993. – Т. 1. – 863 с.
34. Шевченко Ю.Ю. Нижние ярусы подземного Ильинского монастыря в Чернигове, игумены обители и «иерусалимский след» в пещерном строительстве // Археология, этнография и антропологии Евразии. – 2006. – № 1 (25) – С. 89-109.
35. Шевченко Ю.Ю. Символика орнаментаций «Цветной комнаты» Белогорского пещерного монастыря в Подонье // Археологическое изучение Центральной России. Международная научная конференция к 100-летию Всеволода Протасьевича Левенка, – Липецк, 2006. – С. 371-375.
36. Шевченко Ю.Ю. Ближневосточные образцы раннесредневекового пещерно-храмового строительства юга Восточной Европы // Христианство в регионах мира. Вып. 2 / Отв. ред. Т.А. Бернштам, А.И. Терюков. – СПб.: МАЭ РАН, 2008. – С. 151-207.
37. Шевченко Ю.Ю. Планиметрия восточнохристианского пещерного храма раннесредневековой Восточной Европы (VII-XII вв.) // Труды II (XVIII) Всероссийского Археологического Съезда в Суздале 2008 г. Том II. Отв. редакторы: академик РАН А.П. Деревянко, чл.-корр. РАН Н.А. Макаров. – М.: ИА РАН «Наука», 2008. – С. 458-462.
38. Шевченко Ю.Ю. Домашние святини: Богородица Пещерная на древнехристианских филактериях // Славянский ход / Отв.ред. Е.А. Резван. – СПб. – Сургут – Ханты-Мансийск, 2009. – С. 71-101.
39. Шевченко Ю.Ю. «Литургическая археология» и раннесредневековая датировка некоторых пещерных храмов Восточной Европы // РА, 2010 (в печати).
40. Шевченко Ю.Ю., Богомазова Т.Г. Третий Рим – Четвертый Иерусалим // Христианство в регионах мира. Вып. 2 / Отв.ред. Т.А. Бернштам, А.И. Терюков. – СПб.: МАЭ РАН, 2008. – С. 120-134.
41. Шевченко Ю.Ю., Уманец А.Н. Палеоэтнографические данные о формировании традиции христианских подземных святынь, Синай и Палестина // Музей и археологическое наследие России. Сб. научных статей. – СПб.: Изд. МАЭ РАН, 2006. – С. 59-71.
42. Шмеман Александр, прот. Введение в литургическое богословие. – Киев: Пролог, 2004. – 230 с.
43. Щепанская Т.Б. Пронимальная символика // Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы X Отв.ред. Т.А. Бернштам. Сборник МАЭ XLVII. – СПб., 1999. – С.149-190.
44. Щукин М.Б. Готский путь: Готы, Рим и черняховская культура. – СПб.: Изд-во Филологического факультета СПбГУ, 2005. – 382 с.
45. Эрнст Н.Л. 1929. Эски-Кермен и пещерные города Крыма // ИТОИАЭ. Симферополь, 1929. – Т. III. – С.15-63.
46. Юрочкин В.Ю. Боспор и православное начало у готов // Боспорский феномен: Греческая культура на периферии Античного мира. Материалы Международной научной конференции. Декабрь 1999. – СПб., 1999. – С.326-332.
47. Якобсон В.Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА. – 1959. – № 63.
48. Berder M. Un Itineraire au Mount des Oliviers // Le Monde de la Bible. – 1988. – Vol. 55. – P. 10-31.
49. Frend W.H.C. The Archaeology of Early Christianity: A History. – Minneapolis, 1996. – 391 p.
50. Gibson Sh. The Cave of John the Baptist: The First Archaeological Evidence of the Historical Reality of the Gospel Story (Paperback). ISBN-10: 0385503482, ISBN-13: 978-0385503488. – London, 2005. – 416 p.
51. Mango C. Byzantine Architecture // History of World Architecture. – New York, 1985.
52. Mathews Th.F. The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy. – NJ., 1980.
53. Taylor J.E. Christians and the Holy Places: The Myth of Jewish-Christian Origins. – Oxford: Clarendon Preess, 1993. – 384 pp., 13 pls., 31 figs, 4 maps.
54. Taylor J.E., Gibson Sh. Beneath The Church of the Holy Sepulchre. Jerusalem. – London, 1994.
55. Thelma K. Thomas. Dangerous Archaeology: Francis Willey Kelsey and Armenia (1919-1920) / Francis Kelsey's Expedition and Armenia (1919-1920): an exhibition presented at the Kelsey Museum of Ancient and Mediaeval Archaeology. September 1990-February 1991. – Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan, 1990. – 72 p., illus.
56. Wilkinson J. Jerusalem as Jesus knew it. – London, 1978.
57. Wilkinson J. Peregrinato Aetheriae = Egeria's Travels: Newly translated with supporting documents and notes. – London, 1981.

Список сокращений

- ИГАИМК – Известия Государственной Академии истории материальной культуры. Л.
 ИТОИАЭ – Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Симферополь.
 МАЭ РАН – Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской Академии наук.
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.
 РА – Российская археология. М.
 СА – Советская археология. М.

Шевченко Ю.Ю. Древній печерний християнський храм Криму епохи перших готських походів III ст. н. е. (за матеріалами печерного монастиря Чилтер-Коба у Криму)

У статті розглянуто престол давнього типу (до 692 р. н. е.), розміщений у Ай-Тодорському підземному храмі печерного монастиря Чилтер-Коба у Криму. Оскільки заснування Сюйренської фортеці, яка знаходиться на сусідньому відрозі, відноситься до III-IV ст., а християнство з'являється на берегах Тавриди разом із полоненими з Кападокії у процесі готських воєн (походів через Боспор 264 і 275 рр.), можна віднести даний пам'ятник печерного комплексу Чилтер-Коба саме до цього часу.

Ключові слова: літургійне облаштування, система стоків для проливу вина по поверхні престолу при його перетворенні в кров Христову, престол, що примикає до апсиди древнього типу, Чилтер-Коба, Таврида.

The ancient temple cave in the Crimea in the epoch of the first Gothic campaign III A.D. (by the case study of the cave monastery Chilter-Koba in the Crimea)

In this article the ancient throne (up to 692 years) which is situated in the temple cave Ai-Todorskyi of the cave monastery Chilter-Koba in the Crimea is examined. The cave temple in Chilter-Koba (the Crimea) was arranged after the Gothic trips to Cappadocia (264/65 g.). From Cappadocia Goths led captives, among whom were Christians.

Key words: content of liturgy, flowing system of the throne for transformation vine in Christ's blood, ancient throne, Chilter-Koba, Taurida.

14.02.2012 р.

УДК 94(477): 672. 712/713 «6-8»

О.О. Коба

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ТЕХНОЛОГІЇ ВИГОТОВЛЕННЯ НОЖІВ VII-IX СТ.

У роботі розглядається питання актуальності дослідження металургії східних слов'ян VII-IX ст. Тематикою вивчення обирається реконструкція ножів. Проводиться аналіз технологічної бази. Дається основна характеристика ножам у побуті та на основі існуючих типологій ножів IX-XIII ст. робиться спроба створення класифікації для ножів VII-IX ст. східних слов'ян. Проводиться реконструкція за визначеною типологією.

Ключові слова: східні слов'яни, цільноковані ножі, заспожні ножі, кричне залізо, шамот.

Утворення Руської держави у X ст. сприяло збільшенню обсягів торгівлі, розвитку ремесел, у тому числі металургійного виробництва. На думку Б. Колчіна та І. Забеліна, ще у VII-IX ст. відбувається новий стрибок у технологічній і виробничій сферах металургії [5, 14]. Згідно досліджень Б. Рибаківа, тоді ж формується особливий культурний стиль східнослов'янських племен [7, 144], а коваль стає улюбленим героєм слов'янського фольклору [7, 167]. Вивчення ковальської справи цього періоду потребує спеціалізованого дослідження, в тому числі із залученням результатів експериментів. На основі аналізу відомих даних про металургійний процес, технологічну базу нами було зроблено спробу реконструювати виготовлення ножів VII-IX ст. за їх функціональними типами.

Аналізуючи розвиток металургії VII-IX ст., можна відзначити зростання виробничих сил у цій галузі. Так за П. Толочком і А. Лауданські, на територіях мешкання східних слов'ян зростає потреба в залізі і сталі у зв'язку із розвитком виробничих сил, збільшенням військових і соціальних потреб [11, 98]. У цей період металургія відокремлюється від ковальства, що викликає появу перших спеціальних поселень металургів і формування специфічної верстви населення. Розпочинається торгівля напівфабрикатами. Тому у технологічному процесі виготовлення кованих виробів навіть за професійною диференціацією можна виділити два головні етапи: виплавку заліза із болотної руди і сам процес кування.

За етнографічними та археологічними дослідженнями, а також згідно реконструкції В. Віргинського та В. Хотенкова [2, 177], сировиною у визначеному процесі найчастіше ставала болотна, лугова руда – лімоніт, основою якого був гідроксид заліза. Вона утворювалася шляхом відкладень бурого залізняка на дні боліт у вигляді конкрецій, твердих шарів і корок. Існували різні способи її видобутку з болотистої місцевості, а далі йшла підготовка до завантаження у печі [6, 71]. Сировиною для плавки

руди ставало деревне вугілля. Воно утворювалося в результаті випалювання деревини у ямах чи ровах із подальшим закриттям доступу повітря до випаленої сировини на декілька днів. Під тиском газів вугілля збагачувалося вуглецем і збільшувало коефіцієнт тепловіддачі. За Б.Рибаковим, у VII-IX ст. існувало близько 20 способів отримання шамоту [8, 128].

Після завершення підготовки до самої виплавки, сиродутна піч заповнювалася подрібненою болотною рудою в перемішку з деревним вугіллем. В результаті горіння вугілля оксид вуглецю підіймався вгору, нагріваючи руду. Оксид вуглецю в руді відновлювався до металічного заліза, в цей момент порода руди шлакувалася і відокремлювалася від металу. Рідкий шлак, що утворювався, стікав на дно печі, а відновлені зерна заліза спускалися по мірі вигорання вугілля до низу печі [8, 131]. На думку Б. Колчіна, залізо при цьому не плавалося, адже максимальна температура, якої на той момент могли досягти у сиродутних печах, сягала лише 1000 °С, у той час, як для плавки заліза температура має бути 1539 °С. Тому плавилася лише пуста порода, перетворюючись на шлак, який накопичувався на дні шахти [5, 74]. За три години плавки утворювалася криця, сильно забруднена шлаком. Після багаторазової проковки отримували металеву чушку, маса якої залежала від кількості і якості руди, температури плавки. Залізо мало пористий і безформний вигляд, через що називалося губчатим. В. Віргинський і В. Хотенков, за даними проведених реконструкцій, стверджують, що постійна робота печі VII-IX ст. за добу могла видати до 350 кг сировини з виходом заліза близько 2-6 % [2, 154].

Сама ж конструкція печей VII-VIII ст. не залишалася сталою [8, 140]. На кінець VI – початок VII ст. більшість печей мала розміри від 35 до 50 см заввишки і від 50 до 70 см завширшки [5, 87]. Наприклад, сиродутна піч Лубенського городища мала розмір 46 × 51 см, а печі, віднайдені на території Смоленщині, в середньому мали розмір 55×60 см [11, 111]. Наприкінці VII-VIII ст. у зв'язку із бурхливим розвитком виробництва потреба у залізі викликала збільшення об'єму сиродутних печей. До кінця VIII ст. вони досягали вже від 80 до 100 см в діаметрі [5, 91].

У цей період почали з'являтися печі з викопаною ямою, обмазаною глиною, розміром близько 70 × 90 см завширшки, наприклад Псковські шахтоподібні печі (до 1 м глибиною), печі, віднайдені на території Чернігівщини [6, 71].

Технологічний прорив VII-VIII ст. включав у себе оволодіння технологією виготовлення сталі, ускладнення ковальської техніки, розвиток нових конструкцій і форм, розширення асортименту виробів. Серед останнього найуніверсальнішими знаряддями праці стають ножі, які постійно супроводжують слов'ян упродовж віків. Вони є найбільш масовими

знахідками, а їхня кількість у порівнянні з минулими століттями постійно зростає [9, 132]. Форма ножів зазнала змін, збільшилася і кількість функціональних типів, що пов'язано із появою нових ремесел і виробничих потреб [4, 77]. За дослідженнями П. Толочка, асортимент предметів, які виготовлялися у кузні, збільшився з 20 найменувань у IV-VI ст. до 30-35 у VII-IX ст. [11, 143].

Попри різноманіття існувало три основні типи ножів, виділених за технологічними особливостями виготовлення.

I. Ножі, які виковувалися з одного шматка заліза (дешеві і доступні для усіх верств населення). Вони були в широкому використанні, швидко сточувалися, тупилися, після чого їх віддавали на перековку або просто викидали.

II. Ножі, в яких для покращення властивостей проводилася цементация ріжучої кромки. Ця операція проводилася в звичайних глиняних горщиках. За один раз можна було покращити властивості значної кількості виробів. Даний процес мав широке використання, адже був вигідним у порівнянні з виплавою сирцевої сталі, хоча, зазвичай, підвищував ціну. Його застосування вимагало від виробника й певних технологічних знань: підтримувати постійну температуру до 900 °С, не допускати відпуску заліза і вижигу вуглецю зі сталі при підвищенні температури [4, 94].

III. Ножі, які робилися шляхом зварювання заліза і сталі. У масовому використанні вони з'являються в кінці VII – на початку VIII ст. і у IX-X ст. уже зустрічаються рідко [5, 121]. Зварювання найчастіше проходило з трьох частин. Якщо ніж був клиноподібним, то в середину заварювали залізо, а по краях приварювалася сталь; якщо ж це був заточений з одного краю ніж, то кромка сталі йшла по ній, а за нею – залізо. Якщо ж лезо ножа мало бути м'яким за функціональним призначенням, робили навпаки. Це давало змогу виковувати набагато міцніші ножі. Починаючи з IX ст., при виковуванні ножів застосовували п'ятишарову зварку.

Переходячи до класифікації за функціональними і зовнішніми характеристиками, варто зазначити, що для періоду VII-IX ст. відповідної типології не існує. Класифікації ножів розроблені лише на матеріалах, починаючи з кінця IX ст. До основних типологічних схем можна віднести поділ ножів за їхньою формою, зроблений В. Сізовим на початку XX ст. За функціональним призначенням розподіляє залізні ножі Б. Колчин. До цього можна додати своєрідну експериментальну перевірку класифікації Б. Колчіна ковалем-реконструктором Б. Поповим.

Для визначення основних типів ножів за їх формою і функціональним призначенням ми співвіднесли археологічні знахідки цих виробів VII-IX ст. із тими типами, які наведені у вище зазначених класифікаціях.

Так, В. Сізов орієнтувався на особливості форми

ножів IX-XI ст. і виділив три основні типи [10, 31].

I. Звичайні ножі (лезо переходить у хвостовик).

II. Ножі, лезо яких представляє собою неперервну лінію з ручкою (ніж не мав хвостовика, а ручка з лезом викувана з одного шматка заліза).

III. Тип, де лезо не знаходилося на одній осі з черешком, а через коліно відходило вгору.

Усі зазначені типи вже існували у період VII-IX ст., але третій зустрічається рідше за інші.

В свою чергу, за класифікацією Б.Колчіна існували лише два типи ножів: звичайні і бойові або захальні [5, 164]. Різниця зі звичайними була у потовщенні спинки до 3-5 мм. Відношення ширини леза до товщини спинки коливається в 4-6 кратному розмірі, а в бойових воно зменшується до 1,8-2,7 кратного. Крім того, друга група характеризується більш складною технологією виготовлення. Звичайні ножі були поширені у VII-IX ст. і представляли собою перший тип згідно технологічної класифікації, а другий тип відносився відповідно до другого і третього типу.

У класифікації Б.Попова перша група ножів була класифікована на підвиди в залежності від їх функціонального призначення, утворюючи із групою бойових ножів вісім типів. Із цих груп ми виділили ті, аналоги яких використовувались і у VII-IX ст. Зауважимо, що тип косторізних і хірургічних ножів майже не існував, тому у даній класифікації наведені лише 6 груп.

I. Господарські ножі. За типологією В. Сізова відносяться до першої групи. Мали паралельну вісь ручки до леза. Вони вирізнялись розмірами, що дозволяє припустити, що їх довжина коливалась в залежності від роду господарських потреб, статі і навіть віку господарів.

II. Столові ножі. За типологією В. Сізова – відносяться до першої групи. Вирізняються більшим розміром в порівнянні із господарськими. На думку Б. Попова вони є універсальними.

III. Робочі (столярні) ножі. За типологією В. Сізова відносяться до першої групи. Мали вигнуте вниз лезо. За Б. Колчіним вони використовувалися під час обробки дерева, але експериментальні дослідження Б. Попова показують, що їх відсутність може бути лише результатом сточування, а не ковки, і це могли бути звичайні кухонні ножі. Аргументом для цього слугує і те, що під час виконання робіт по дереву вони не були зручними.

IV. Сапожні ножі. За типологією В. Сізова відносяться до третьої групи. У VII-IX ст. мали менший кут нахилу, ніж у пізніші періоди, і ще не мали специфічного пізніше торсування (скручування навколо осі) на ручці. Вони призначалися для роботи зі шкірою, мали упор на кінці для великого пальця.

V. Малі робочі ножі. За типологією В. Сізова відносяться до першої групи. Мали довжину до 30-40 мм. Могли використовуватись для деревооброб-

них робіт чи взагалі бути залишками ножів, метал яких зберігся.

VI. Бойові або захальні ножі. За типологією В. Сізова відносяться до другої групи. Мають пряме довге лезо, а ручка утворена із одного шматка заліза із лезом. В порівнянні із бойовими ножами IX-XI ст. у VI-IX ст. вони мають меншу довжину і нижчу якість заліза.

Вивчивши основні технології, процеси, археологічні аналоги, було проведено реконструкцію за першим типом технологічної класифікації за усіма шістьма групами, визначеними в результаті зіставлення ножів VII-IX ст. за типологією Б. Попова. Для цього взяли шматки заліза із низьким вмістом вуглецю та вмістом шлаків. Для випалювання горна використовували деревне вугілля. У викопаній ямі глибиною 50 см і діаметром близько 1 м були спалені березові дрова. Після заповнення яму засипали і залишили на декілька днів. В результаті було отримано 2 мішки деревного вугілля. Заготовки були підібрані зі шматків заліза, аналоги яких представляли собою напівфабрикати VII-VIII ст. Далі їх порубали на прямокутні шматки по гарячому. Горн працював на міхах. Ковка заготовок проходила при температурі від 900 до 700 С°, а обробка металу – за принципами ковальства визначеного періоду. Шматок заліза відтягувався у відповідну форму, зберігаючи дорогий для тих часів матеріал. Леза були доведені на піщаному абразиві. Але у ті часи ножі з гладкими лезами майже не виготовлялись. По-перше, на це впливала велика потреба у знаряддях праці і на проковку із шліфівкою дзеркала не відводилось багато часу. По-друге, сам інструмент, на якому проводилась ковка, не був ідеально рівним, оскільки ще не існувало виробництва високовуглецевої сталі для дзеркал ковадел і молотів. Відтак інструменти швидко втрачали свою гладкість, отримували «кратери» і пізніше ставили «штампи» на інших заготовках. По-третє, сировина мала шлаки, які вигорали, а недотримання температурного режиму призводило до утворення окалин, на місці яких знову ж таки виникали «кратери». Проводити шліфування піщаним абразивом на прокованому ножі було нерационально з точки зору часових затрат. Отже в нашому випадку при реконструкції на окремих ножах було проведено цементацию із підтриманням високої температури протягом трьох годин у глиняних горщиках, наповнених вугіллям. Отримані вироби хоча і мають кращу якість за ножі VII-IX ст., але все ж таки значно поступаються сучасним сталевим аналогам внаслідок своєї м'якості.

У свою чергу, при практичній перевірці третій тип за функціональною класифікацією Б. Попова через м'якість заліза недоцільний у використанні при різьбленні по дереву і зручний при виконанні господарських справ. П'ятий тип, крім визначених у типології, на практиці показує гарні результати при

тесанні берести і дерева.

Таким чином, експериментальні реконструкції по виготовленню ножів VII-IX ст. підтвердили ряд положень щодо процесу виготовлення і функціонального використання ножів і, водночас, дали можливість уточнити технологію та сферу використання окремих типів.

Посилання

1. Аристов Н.Я. Промышленность древней Руси / Я.Н. Аристов. – СПб.: [б. и.], 1866. – 321 с.
2. Виргинский В.С. Очерки истории науки и техники с древнейших времен до середины XV века / В.С. Виргинский, В.Ф. Хотеевков. – М.: Просвещение, 2006. – 287 с.
3. Попов Б. Ножи Древней Руси / Б. Попов // Клинок. – 2005. – № 2. – С. 71-74.
4. Забелин И.Е. О металлургическом производстве в России до конца XVII в. / И.Е. Забелин. – СПб.: ЗРАО, 1853. – Т. 5 – 136 с.
5. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси (домонгольский период) / Б. А. Колчин. – М.: АН СССР, 1953. – 257 с.
6. Лауданский А.Н. Поликарпович К.М. Славянские древности. – М.: Наука, 1977. – 143 с.
7. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. АН СССР, Отделение истории. Институт археологии. – М.: Наука, 1987. – 782 с.
8. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси / Б.А. Рыбаков [ответств. ред. Б.Д. Греков, АН СССР]. – М.: АН СССР, 1948. – 791 с.
9. Русанова И.П. Славянские древности VI-VII вв. / И.П. Русанова. – М.: Наука, 1976. – 177 с.
10. Сизов В.И. Курганы Смоленской губернии / В.И. Сизов. Императорская археологическая комиссия. – СПб.: Типография Главного Управления Уделов. – 57 с.
11. Толочко П.П. Давня історія України / П.П. Толочко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. – 289 с.

Коба А.А. Експериментальна реконструкція технології виготовлення ножів VII-IX ст.

В роботі розглядається питання актуальності дослідження металургії східних славян VII-IX ст. Тематикою дослідження вибрано реконструкцію ножів. Проводиться аналіз технологічної бази. Дается основна характеристика ножам в быту и на основании существующих типологий IX-XIII ст. делается попытка создания классификации для ножей VII-IX ст. восточных славян. Проводится реконструкция по указанной типологии.

Ключевые слова: восточные славяне, цельнокованные ножи, засапожные ножи, крица, шамот.

Koba O.O. Experimental reconstruction of the technology of knives VII-IX century

This paper discusses the relevance of the study of metallurgy of the Eastern Slavs VII-IX century. The reconstruction of knives was selected as the theme of the study. The analysis of the technological base is taking place. We give a basic characteristic of the knives in usual life and there is an attempt to create a classification for the knives of the Eastern Slavs VII-IX century on the basis of the existing typologies of IX-XIII century. The reconstruction is carried out in the specified typology.

Key words: the Eastern Slavs, monolithic knives, fight knives, smelted bog ore, charcoal.

20.01.2012 р.

УДК 902.2 «08/09»

Л.И. Красильникова

К.И. Красильников

СЕМЬЯ ПРАБОЛГАР В СЕЛЬСКОЙ ОБЩИНЕ САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ IX – X ВВ.

Праболгары в IX – X веках находились в состоянии оседлости. Данные по реконструкции семьи сельских общин получены в результате раскопок селищ, на которых раскрыто 120 построек, из них – 54 жилища различной конструкции и площади. По размерам жилищ, интерьеру, эколого-бытовым нормам, другим свидетельствам определяются составы семей в пределах 6-9 человек.

«Экономический» потенциал семей, их статус в общине изучены по комплексам хозяйственно-бытового, промышленного назначения. По ним определены индивидуальные и коллективные хозяйственные структуры в системах закрытых комплексов, дворов, подворий, амбаров, гончарных мастерских.

Ключевые слова: жилища, семья, хозяйственные комплексы, сельская община.

Вопрос о формах семьи у прабогар VIII – начала X вв. имеет значение уже хотя бы потому, что их племена, отошедшие от кочевнического уклада, в этот период переходят к оседлости [12, 110-125], принципиально меняя прежние хозяйственные, социально-семейные структуры, вызванные появлением земледелия, ремесленных отраслей, промыслов, с последующим возникновением индивидуальной собственности. Как следствие внутри селищ происходит процесс формирования хозяйственных структур – дворов, подворий семейного статуса [1, 186-192]. Не вызывает сомнения, что общество прабогар находилось в состоянии сельской общины, ячейкой которой была семья. В этнографической терминологии семьи раннего средневековья различают двух типов: первый тип – простые нуклеарные семьи, второй тип – семьи расширенные, сложные, многолинейные [7, 27-28]. Эта типология приемлема и для южных массивов Восточной Европы, но в особенности к Северо-Кавказскому региону, где схема перехода от большой семьи к малой и наоборот знает множество примеров [22, 78-83]. Ретроспективу этого процесса можно наблюдать и по отношению к истории народов, отошедших от кочевого уклада, на примере одной из групп археологических источников – *построек* [15, 7-13]. Информацию для реконструкции семьи у прабогар степей Подонковья в раннем средневековье нам дают, прежде всего, поселения, на которых раскрыто 120 построек, 54 из которых являются жилищами различных типов и конструктивных видов. Подробней остановимся на их характеристике.

Жилища – один из основных компонентов материальной культуры, отражающий сложность пройденного народом пути. Они в первую очередь реагируют на изменения баланса хозяйственной

деятельности, социальные перемены, степень оседлости, этнические включения.

Известно, что важнейшей функцией жилищ является адаптация социума к условиям окружающей среды. Регион нашего исследования – Подонцовье относится к степной зоне. Его климатические характеристики с температурными колебаниями зимы и лета в среднем $35-40^{\circ}$ до $60-65^{\circ}$ в сочетании со степными ветрами, предъявляют дополнительные требования к конструкциям и обогревательным приспособлениям, необходимым для нормального пребывания в жилищах.

По углубленности все постройки степного Подонцовья классифицируются на *наземные* – их до 11 %, *полуземлянки* – 74 %, *землянки* – 15 %. Таким образом, в этой зоне в раннем средневековье мы наблюдаем сочетание трех строительных конструкций – *наземной, полуземляночной и сильно углубленной*. Этнический образ населения Среднедончья в салтовское время связан с праболгарами, однако здесь же выявлены включения других этносов [14, 302-322].

Первостепенное значение для определения праболгарской семьи имеют демографические расчеты для жилого помещения с учетом их размеров [15, 8; 15, 323-332]. В зависимости от площади выделяются три вида жилых построек: жилища малых размеров с площадью до 15 м^2 , средних размеров с площадью до 30 м^2 и больших размеров, с площадью до $45-50 \text{ м}^2$. Последние выглядят как комплексы, состоящие из 2-3 строений. Следовательно, различия в площади жилищ колеблются в пределах от 10 до 30 м^2 . Разноразмерность жилых построек, по мнению М.Ю. Брайчевского, объясняется социальными факторами. Малые по площади дома считаются местом обитания индивидуальных семей, а большие – проживанием патриархальных семей [6, 34]. Однако, у М.Ю. Брайчевского различия дистанцированы десятикратным значением, то есть малые индивидуальные дома имели площадь $10-12 \text{ м}^2$, а большие дома патриархальных семей – $100-120 \text{ м}^2$, что для селищ степного Подонцовья совершенно не характерно. Здесь разность соотношения больших и малых жилищ менее значимая и не превосходит показатель 1:4, поэтому относительно степных салтовских обществ вряд ли применимо понятие крупносемейный патриархальный уклад типа общества антов. Наша позиция по вопросу социума степного населения ближе к взглядам В.Д. Белецкого, который считает, что на салтовских поселениях проживали семейные коллективы, насчитывающие в среднем 10 человек [4, 42-43, 47]. Мы, в свою очередь, намерены уточнить данные о количестве членов семьи, с учетом площадей здешних жилищ, естественно ссылаясь на аналогии. Исследователи неоднократно предпринимали попытки определить размер площади, необходимой на одного человека в

жилище, то есть как бы установить нормы-лимиты. Например, В.М. Массон отмечает, что площади жилищ древних земледельцев с их малыми семьями составляют $15-30 \text{ м}^2$ [17, 113, 119]. Площади раскопанных салтовских построек степного и лесостепного Подонцовья соответствуют таким же размерам. Примерно такими же площадями характеризуется большинство трипольских жилищ. Е.К. Черныш обозначает их как места пребывания малых семей. В тех случаях, когда большие жилища разделены перегородками на отдельные секции, площадь каждой секции также около 30 м^2 . Здесь вероятно можно говорить о сосуществовании нескольких нуклеарных семей, образующих большую семью [23, 234]. Жилища черняховской культуры V – VII ст. с площадью от 8 до 18 м^2 , одной печью несомненно принадлежат малым семьям [24, 185]. А.Н. Москаленко также считает, что жилая площадь в $10-28 \text{ м}^2$ в боршевской культуре донских славян являлась местом проживания самостоятельной хозяйственной единицы с комплексом других строений и вполне могла удовлетворять потребности одной небольшой семьи [18, 97]. Следовательно, основной социальной ячейкой славян в раннем средневековье была малая семья [21, 244; 16, 114], но вопрос о том, из какого количества особей она состояла и, естественно, сколько популяций проживало в жилище, не являлся предметом обобщений. В этой связи мы возвращаемся к теме допустимых лимитов площади на одного человека. Ссылаясь на этнографические данные различных степных и лесостепных культур, отмечаем, что численность популяции, проживающей в жилище, определяется в диапазоне от $1,9 \text{ м}^2$ до $4,5 \text{ м}^2$ на одного человека. В первом случае ($1,9 \text{ м}^2$) речь идет об азиатских кочевниках, обитавших в юртах площадью $12-13 \text{ м}^2$, где пребывала семья 5-6 человек. Во втором случае ($4,5 \text{ м}^2$) использованы археологические свидетельства оседлых племен лесостепной части Восточной Европы, в том числе ее глубокой древности [5, 9-14].

Как же соотносятся «лимиты» с площадью салтовских жилищ Подонцовья? Анализ построек праболгарских селищ показывает, что площади жилых построек здесь колеблются в пределах от 12 до 40 м^2 . Средняя величина площади жилищ поселений определяется следующим образом: на Рогалике – $27-28 \text{ м}^2$, Новолимаревка – $23-24 \text{ м}^2$, Вергулевка – $16-18 \text{ м}^2$, в Давыдо-Никольском – $20-21 \text{ м}^2$. Заметим, что эти данные несколько выше средних показателей площадей жилых построек из лесостепного аланского варианта салтовской культуры, составляя там от 12 до 27 м^2 , в среднем $18-19 \text{ м}^2$ [2, 70-72]. Тем не менее, Г.Е. Афанасьев относит их к среде обитания «больших семей» [3, 77-79]. Ссылаясь на аналогии памятников иных вариантов салтовской и других археологических

культур, возможные лимиты площади на одного человека обозначены 1/6 части постройки, что близко к реальности. Следовательно, к примеру, в разных по площади жилищах Рогалика находилось разное количество человек: по 3-4 в малых, 5-6 в средних и 7-9 в больших. Средняя величина семьи составляла 6-7 человек или от 4 до 5 м² площади на одного человека. Это заметно просторнее в сравнении с юртовидными постройками кочевников, когда на пространстве 12-13 м² проживала семья численностью 5-6 человек [3, 66-67].

Площади построек Подгаевки и Давыдо-Никольского на 5-8 м² меньше Рогалика (средняя площадь их построек не выходит за пределы 20 м²). В каждом жилище этих селищ находилось по 4-5 человек.

Несколько выше показатель количества жителей (6-7 человек) в постройках на сел. Новолимаревка. Как видим, площадь салтовских жилых построек свидетельствует о том, что в них обитали нуклеарные семьи и они соответствуют историческому типу семейных структур, которые принято называть малыми экономически самостоятельными семьями.

Существуют и другие подходы к определению численности семьи, как и демографических данных народонаселения. В частности, для нас интересны выводы, к которым пришел А.Г. Вишневский, исследуя демографию семей в их исторической перспективе [8; 9]. Он считает, что среднее число рождений в расчете на одну женщину в раннем средневековье колебалось в пределах 5-6 детей. Но при условии большой детской смертности, составляющей порой до 25-30 %, о чем свидетельствуют праболгарские могильники Подонцовья [13, 35, табл. 2], эти цифры существенно корректируются, так как семье удавалось вырастить не более 2-4 детей [8, 32]. Отсюда следует, что нуклеарная семья могла насчитывать 4-6 человек (2 родителя и 2-4 ребенка).

Следует принять во внимание коэффициенты соотношения объемов кухонной посуды с количеством едоков. Обмеры форм показывают, что средний объем кухонных горшков, предназначенных для приготовления пищи, колеблется от 3 до 5 л, что позволяет накормить из одного такого сосуда одновременно 5-7 человек.

Объективную информацию о составе семьи дает интерьер жилищ: очаги, печи, лежанки – места одновременного отдыха всех членов семьи. Их обычно устраивали вдоль коротких, дальних от входа стен построек в виде останцевых площадок, занимая площадь 1/3-1/4 части жилища. Однако, не исключен вариант мест для отдыха на настилах из дерева. Об этом устройстве свидетельствуют столбовые ямы [15, 9-10].

«Экономический» потенциал семей, а следовательно их статус в системе сельских общин

селищ, определяем наборами строений, связанных с хозяйственной деятельностью конкретных ячеек существующего социума. Она представлена четырьмя структурами, в которые помимо жилищ включены постройки и сооружения различного назначения: кухни, хлева, стойла, хозяйственные ямы, производственные помещения, в основном связанные с гончарством, иногда другими промыслами и т.д. Их сочетание определяет индивидуальный хозяйственный потенциал семей, сосредоточенный, в одном случае, в закрытом пространстве на площади 20-30 м² и более сложном комплексе 40-50 м², во втором – во дворах с площадью до 200 м², в третьем – обширных подворьях до 400 м².

В хозяйственном укладе населения степного Подонцовья наряду с индивидуально-семейной структурой существуют комплексы коллективного статуса. Они касаются двух хозяйственных областей – зернопроизводства и гончарства. Традиционно в условиях индивидуального хозяйства зерно хранили «на дому», но здесь же раскрыта система амбарного, как бы коллективного складирования зерновых культур. Нами изучено четыре амбара. Тоннажность отдельных из них позволяет хранить до 25-30 тонн. Отметим, что видимо не на каждом поселении находились строения амбарного назначения. Из пяти рассматриваемых селищ они пока обнаружены на двух. Оба поселения отличаются размерами в пределах 170-180 тыс. м². Возможно, в амбарах-хранилищах сосредотачивали зерно, предназначенное для поставок в качестве дани хазарам [19, 52-53].

Гончарство было налажено как в индивидуальных дворовых системах, так и в отдельно обустроенных вне жилой части поселений производственных хуторах [10, 267-277; 11, 60-69; 20, 92-139].

Итак, на поселениях, в основном селищах, проживали небольшие салтовские семьи, насчитывающие 4-7 человек. Каждая семья являлась самостоятельной хозяйственной единицей, так как часто возле жилища располагались хозяйственные пристройки, ямы, погреб, даже малые ремесленные мастерские – то есть комплекс строений, с помощью которых обеспечивались хозяйственные потребности семьи.

Ссылки

1. Апареева Е.К., Красильников К.И. Подворья как признак хозяйственного уклада населения салтово-маяцкой культуры // Археология і давня історія. – Вип. 5. – К., 2011. – С. 186 – 192.
2. Афанасьев Г.Е. Большая семья алан // СА. – 1984. – № 3. – С. 70-72.
3. Афанасьев Г.Е. Донские аланы. – М., 1993. – С. 66-79.
4. Белецкий В.Д. Жилища Саркела – Белой Вежи // МИА. – Т.П. – Л., 1959. – № 75. – С. 42-47.
5. Бибииков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. – 1969 – № 4. – С. 9-14.
6. Брайчевський М.Ю. Антський період в історії східних

слов'ян // Археологія. – Т. VII. – 1952. – С. 34.

7. Бромлей Ю.В., Кашуба М.С. Историко-этнографической характеристике современной семьи у народов Югославии // СЭ. – 1981. – № 1. – С. 27-28.

8. Вишневский А.Г. Число детей в семье в исторической перспективе // Всесоюз. симпози. по демограф. проб. семьи. – Ереван, 1975 – Вып. III. – С. 32.

9. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. – М., 1982. – 287 с.

10. Красильников К.И. Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры // СА. – 1976. – № 3. – С. 267-277.

11. Красильников К.И. Новые данные о гончарном производстве в салтовское время на Северском Донце // КСИА. – 1980. – Вып. 160. – С. 60-69.

12. Красильников К.И. Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья // СА. – 1981. – № 4. – С. 110-125.

13. Красильников К.И. О некоторых вопросах погребального обряда праболгар среднедонечья // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. – Казань, 1990. – С. 35.

14. Красильников К.И. Новые данные об этническом составе населения Степного Подонцовья // Степи Европы в эпоху средневековья: Тр. По археологии. – Т. 2. – Донецк, 2001. – С. 303-322.

15. Красильников Л.И. Конструктивные признаки жилых построек и их типология на поселениях степного Среднедонечья VIII – нач. X вв. // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 2. – Донецк, 2001. – С. 323 – 332; Её же. Будівлі салтово-маяцької культури степового Наддінців'я // Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 7-10.

16. Кузнецов В.А. Алания в X – XIII вв. – Орджоникидзе, 1971. – 114 с.

17. Массон В.М. Экономический и социальный строй древних обществ. – Л., 1976. – С. 119.

18. Москаленко А.Н. Славяне на Дону. Боршевская культура. – Воронеж, 1981. – 97 с.

19. Петрухин В.Я. Славянские данники хазар. К истории Восточной Европы в IX веке // Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи. – Воронеж, 2008. – С. 52-53.

20. Плетнёва С.А., Красильников К.И. Гончарные мастерские Маяцкого комплекса // Маяцкий археологический комплекс. – М., 1990. – С. 92-139.

21. Седов В.В. Восточные славяне в VI – XIII вв. Археология СССР в 20 томах. – М., 1982. – 244 с.

22. Смирнова Я.С. Формы семьи у народов Северного Кавказа в XIX – нач. XX вв. // СЭ. – 1981. – № 1. – С. 78-83.

23. Черныш Е.К. Энеолит правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР в 20 томах. – М., 1982. – 234 с.

24. Шапов Я.И. Большая и малая семья на Руси в VIII – XIII вв. // Становление раннефеодальных славянских государств. – К., 1972. – 185 с.

Красильникова Л.І., Красильников К.І. Сім'я праболгарів у сільській общині салтівської культури IX – X ст.

Праболгари у IX – X ст. знаходилися у стані осілості. Дані про реконструкції сім'ї сільських общин отримані в результаті розкопок селищ, на яких розкрито 120 будівель, з них – 54 житла різної конструкції та площі. За розмірами жител, інтер'єру, еколого-побутовими нормами, іншими свідченнями визначається склад сім'ї у межах 6-9 осіб.

«Економічний» потенціал сімей, їхній статут в общині вивчені за комплексами господарчо-побутового, промислового призначення. За ними визначені особисті та колективні господарчі структури в системах закритих комплексів, дворів, подвір'їв, комор, гончарних майстерень.

Ключові слова: житла, сім'я, господарчі комплекси, сільська община.

Krasilnikova L.I., Krasilnikov K.I. The Family of Proto Bulgarians in Rural Communities of Saltov Culture in the IX – X centuries

Proto Bulgarians in the IX – X lived in settlements. The data about reconstruction of the family in rural communities was gained from excavations of the settlements where 120 buildings were discovered, 54 of them – dwellings of various design and area. By size, interior, environmental and utility standards, and other evidences the structure of the family was distinguished within the limits of 6-9 people.

«Economic» potential of families, their status in the community were learned by the complexes of economic and household, craft purpose. According to them the individual and collective economic structures in the systems of closed complexes, farms, backyards, warehouses, potteries were distinguished.

Key words: dwelling, family, economic complex, rural community.

05.03.2012 г.

УДК 903.2

В.М. Скороход

ДО ПИТАННЯ ПРО КОНСТРУКТИВНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛА СЕРЕДИНИ X СТ. НА ПОСАДІ ВИПОВЗІВСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті подаються нові археологічні дослідження на посаді Виповзівського археологічного комплексу у 2011 р. На основі аналізу решток давньоруського житла середини X ст. зі збереженими дерев'яними конструкціями запропонована його реконструкція.

Ключові слова: Виповзів, городище, посад, житло.

Виповзівський археологічний комплекс розташований між селами Виповзів і Лутава Козелецького району Чернігівської області, за 800 м від південної околиці с. Лутава, на південно-західній околиці с. Виповзів. Комплекс займає вузький мис, що на 600 м врізається у східному напрямку в заплаву р. Десна і омивається з південного боку р. Кримка (права притока Десни). На стрілці мису знаходилося невелике городище, розмірами 70 x 90 м. На захід від городища розташований посад, що займає решту мису, до самого його початку (площею близько 15 га) [3, 70-72; 4, 3-7].

У сезоні 2011 р. вибір ділянки робіт на посаді зумовили 2 грабіжницькі шурфи, виявлені восени 2010 р. за 160 м західніше городища, ближче до південного схилу тераси [4, 34]. В шурфах простежувалися залишки горілої деревини від конструкцій споруди, тому тут був розбитий розкоп № 3 площею 60 м². Потужність культурного шару у цій частині посаду сягає 0,6-0,7 м. У розкопі досліджено 4 житла, 3 господарські споруди та 3 ями, що датуються кінцем IX – серединою X ст. (Рис. 3).

Унікальним об'єктом під час досліджень стала споруда № 1, що являла житло-напівземлянку зі

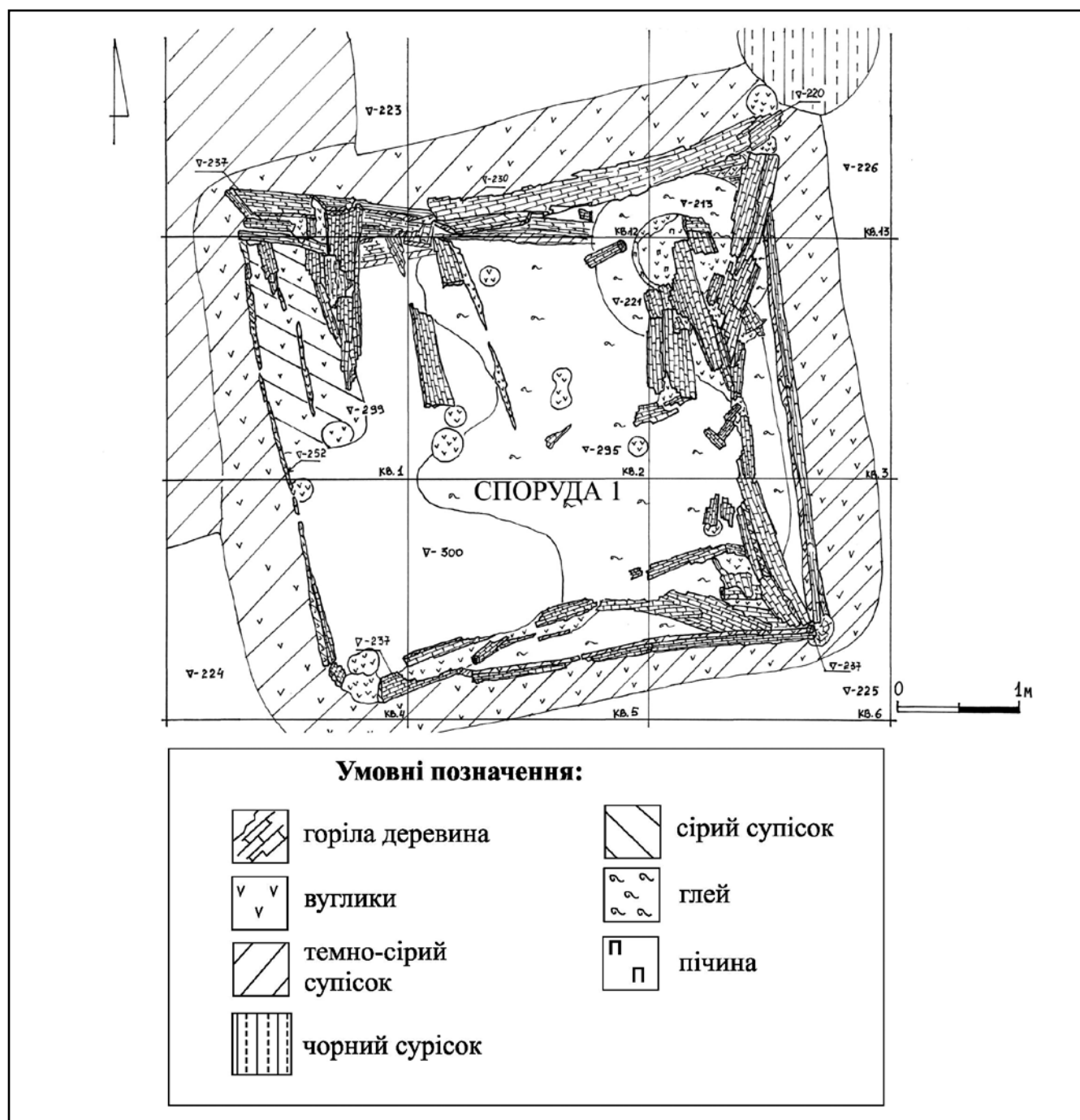

Рис. 1. Залишки дерев'яних конструкцій у споруді 1

збереженими рештками дерев'яних конструкцій. Така знахідка є рідкісним явищем у нашому регіоні, оскільки в умовах сухого клімату та супіщаних ґрунтів деревина майже не зберігається. Житло зафіксоване на глибині 0,5 м від денної поверхні у вигляді потужного завалу горілих конструкцій, що складався з дощок та плах від оздоблення стін будівлі, які обвалились під час пожежі.

Нарівні материка пляма споруди мала прямокутні обриси розмірами 4,8 x 5 м, орієнтована стінами за сторонами світу із незначним відхиленням на захід. Після розчистки вдалося виявити по периметру котловану залишки облаштування стін,

що залягали під завалом конструкції стін. Підкліт житла був заглиблений на 0,7 м у материк. Його стіни були обшиті дошками і збереглися на 3-4 ряди на всю глибину котловану (0,7 м). Ще 2-3 ряди дощок розташовувалися вище заглибленої частини, залишки яких і складали основний завал деревини (Рис. 1). Вони мали ширину 0,25-0,3 м, товщину 0,05-0,07 м і довжину до 4 м (на всю довжину стіни). Оздоблення стін споруди спиралося на масивний нижній вінець. Його сліди зафіксовані у вигляді ровика шириною 0,3 м і глибиною 0,25-0,35 м, що проходив по контуру споруди. По кутах житла зафіксовані ямки від чотирьох стовпів діаметром

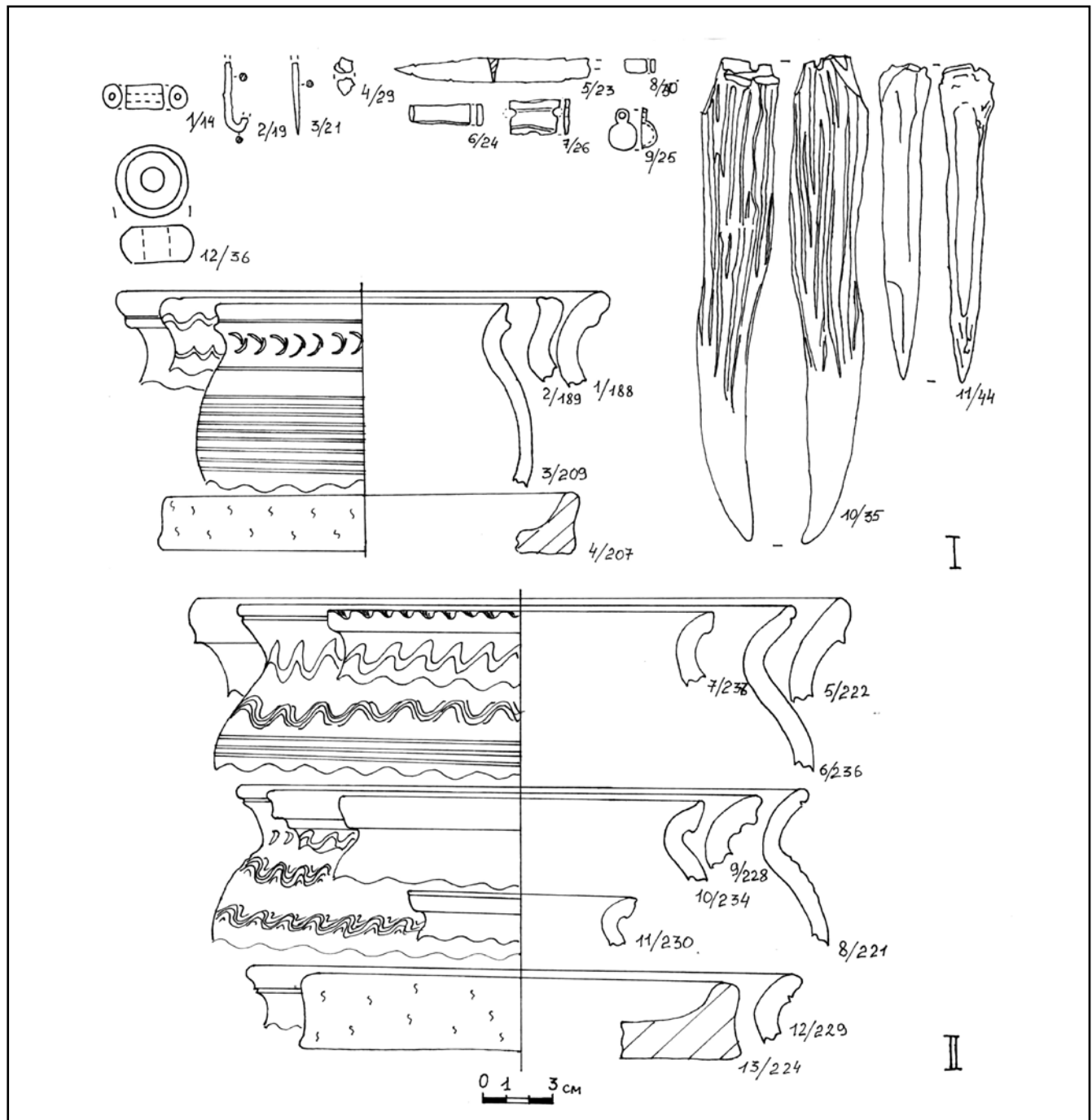

Рис. 2. Знахідки та кераміка зі споруди 1

від 0,25 до 0,35 м. Слідів пазів та замків на дошках не простежено, тому можна припустити, що кутові стовпи не лише підтримували конструкцію, а й притискали дошки до материкових стін. Дно житла встелене сірим болотним глеєм товщиною 0,04-0,05 м. Важливо зазначити, що під час дослідження житла не знайдений жоден цвях.

У північно-східному куті споруди знаходилася глинобитна піч, обернена устям на південь. Вона мала округлу форму, діаметром 1,45 м, і була зведена на рівні материкового дна котловану. Піч сформована на лозяному каркасі, від якого залишилося 16 ямок, діаметром 0,01 м, розташованих по колу із

заглибленням у центрі. Черинь зберігся лише у вигляді двох фрагментів розмірами 5 x 10 та 10 x 12 см.

У заповненні житла знайдено сердолікову намистину, шматочок срібла, уламок залізної голки, залізний ніж, уламки бронзових пластин, два пірофілітові пряслиця, половинку сферичної бронзової підвіски, кістяну проколку, фрагмент оленього рогу зі слідами обробки тощо. Кераміка з житла представлена фрагментами кругових горщиків та ліпних сковорідок, серед яких реконструйовано верхню частину горщика, знайденого на дні будівлі (Рис. 2). Він має доманжетне відігнуте назовні вінце діаметром 21 см, орнаментоване по

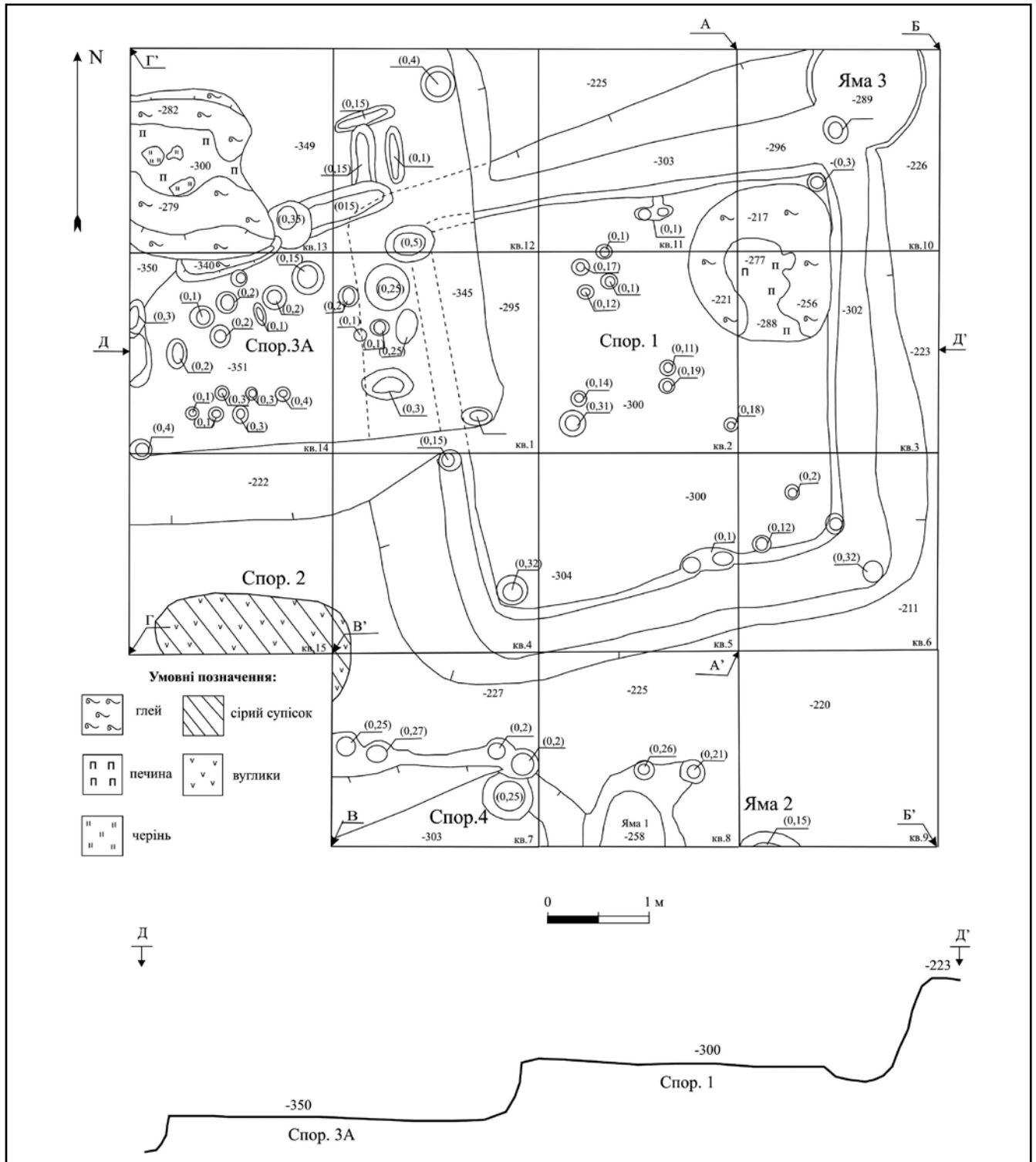

Рис. 3. План по матеріку розкопу 3 (2011 р.) на посаді Виповзівського городища

внутрішній поверхні багаторядною хвилюю, та коротку орнаментовану хвилюю шийку, яка плавно переходить у середньовиражене плічко. Плічко та тулуб горщика орнаментовані багаторядною хвилюю та лінійним орнаментом у нижній частині (Рис. 4).

У дні житла зафіксовані 15 стовпових ямок діаметром 0,1-0,25 м. Майже посередині довжини котловану, під північною та південною стінками, знаходилися по дві стовпові ямки, розміщені в одну

лінію з півночі на південь. Вірогідно, вони були ямами для стовпів, що підтримували центральну балку даху і водночас притискали північну та південну дощаті стіни посередині довжини котловану. В такому випадку два скати даху мали знаходитися із західної та східної сторін, тоді як з південного боку мав бути вхід до житла, з півночі – отвір для відведення диму з печі. Слідів входу у матеріку не виявлено, тому можна припустити його

наявність у вигляді дерев'яної драбини.

Чотири ямки також були компактно розміщені у формі чотирикутника у північній половині котловану, за 0,7 м на захід від печі. Вони могли бути залишками конструкції певних елементів інтер'єру внутрішнього приміщення житла. Ближче до центру та південно-східної частини котловану частина ям розташована безсистемно (Рис. 3).

Таким чином, в сезоні 2011 р. на посаді Виповзівського городища було досліджено житло зі стовповою конструкцією, стіни якого були оздоблені дошками завдовжки 4-4,2 м. Материковий котлован Виповзівського житла мав розміри 4,8 x 5 м. Його стіни пологі, плавно спускаються до низу так, що нижня частина дотикається до нижнього вінця, на який опиралися дощаті стіни. Відстань між материковим краєм і дерев'яною конструкцією по верху складає від 0,8 до 1 м. В результаті детальної фіксації розташування залишків деревини вдалося визначити жилу площу будівлі, що складала 16,8 м². При запропонованій конструкції житла основний тиск даху припадав на кутові та центральні стовпи, що тримали центральну балку та скати. Нижній вінець не давав змоги стінам просідати.

Залишки котлованів давньоруських жител з дерев'яними конструкціями є досить рідкісними та поодинокими знахідками на території Південної Русі. Такий тип жител представлений здебільшого лише заглибленими в материк котлованами, які не дають змоги охарактеризувати внутрішній простір жилого приміщення будівлі.

На думку П.О. Раппопорта, житла зі стовповою конструкцією стін у заглиблених котлованах є досить традиційними для території Дніпровського Лівобережжя у VIII-X ст. Автор запропонував реконструкцію такого житла, коли дощаті стіни піднімалися вище заглибленого котловану будівлі і притискалися ззовні земляною засипкою [6, 118-120, 159].

З такою реконструкцією погоджується О.В. Григор'єв при дослідженні роменських напівземлянок VIII-X ст. Дослідник відносить подібні житла до типу І, для яких характерні котловани зі стовповими ямами по кутах та уздовж стін для притискання плах [1, 82-90].

На думку О.М. Снукової, така конструкція стін котловану не завжди могла слугувати основними стінами житла. У деяких випадках основні стіни у вигляді зрубу будувалися з відступом від країв котловану, а обшитий деревом край котловану використовувався як додаткові полиці. У такому випадку, за межами котловану житла мали бути зафіксовані сліди від зрубу [2, 24-29]. При дослідженні Виповзівського житла таких слідів не виявлено. Тим паче, залишки згорілих плах майже не виходили за межі заглибленої частини і під час пожежі впали до котловану. На нашу думку, житло

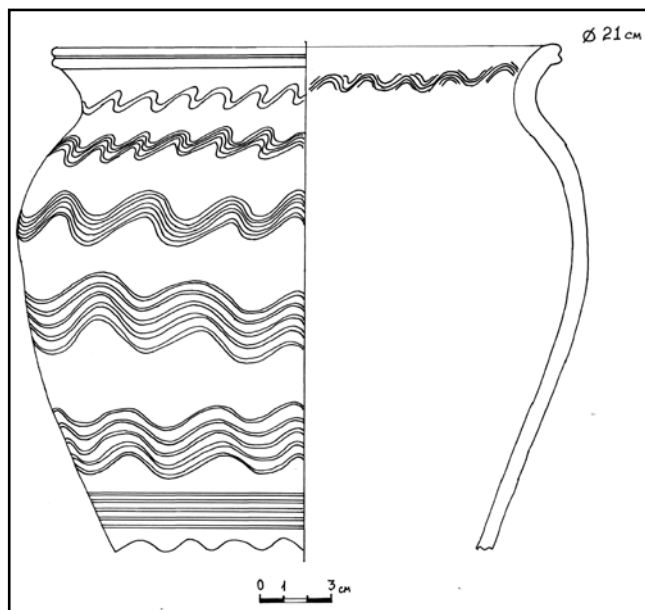

Рис. 4. Частина горщика зі споруди 1

(споруда № 1) з розкопу № 3 на посаді Виповзівського городища більше відповідає реконструйованим житлам, запропонованим П.О. Раппопортом та О.В. Григор'євим.

За стратиграфічними даними, будівля належить до третього (останнього) будівельного горизонту Виповзівського археологічного комплексу, що датується другою третьиною X ст. [5, 27-30]. У середині X ст. пам'ятка гине в локальній пожежі і відновлюється у значно менших розмірах лише у XII ст. [7, 184-185].

Посилання

1. Григор'єв А.В. Северская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григор'єв / ТАЕ. Вып. 2. – Тула, 2000. – 263 с.
2. Енукова О.Н. Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX-XIII вв. Труды НИИ археологии юго-востока Руси. Курск. гос. ун-та / О. Н. Енукова. – Курск, 2007. – 220 с.
3. Коваленко В.П. Політнічний дружинний табір у Нижньому Подесенні кінця IX – початку X ст. / В.П. Коваленко, В.М. Скороход // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Випуск 73. – Серія: Історичні науки. – № 6. – Чернігів, 2009. – С. 66-81.
4. Науковий архів ІА НАН України, ф. експедиції, № 2010/без номера, Скороход В.М., Моця О.П., Капустін К.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області у 2010 р. – 135 с.
5. Науковий архів ІА НАН України, ф. експедиції, № 2011/без номера, Скороход В.М., Моця О.П., Жигола В.С. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області у 2011 р. – 148 с.
6. Раппопорт П.А. Древнерусское жилище / П.А. Раппопорт // Археология СССР. САИ. – Вып. Е1-32. – Л., 1975. – 178 с.
7. Скороход В. Нові дослідження Виповзівського археологічного комплексу у 2010 р. / В. М. Скороход // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X міжнародної студентської наукової археологічної конференції. – Чернігів, 2011. – С. 180-185.

Скороход В.Н. К вопросу о конструктивных особенностях жилища середины X в. на посаде Выползовского городища

В статье подаются новые археологические исследования на посаде Выползовского археологического комплекса в 2011 г. На основе анализа остатков древнерусского жилища середины X в. с сохранившимися деревянными конструкциями предложена его реконструкция.

Ключевые слова: Выползов, городище, посад, жилище.

Skorokhod V.M. Notes on the question about the construction of dwelling in the middle of the X century in the posad of Vypolziv settlement

New archaeological investigations on the site of archaeological complex in Vypolziv in 2011 are given in the article. Analysis of the Old Rus dwelling of the middle of X century is made in the article. Lefts of the wooden constructions, found in it, let to propose its reconstruction.

Key words: Vypolziv, settlement, posad, dwelling.

30.03.2012 р.

УДК 903.5 (477.25) «9-13»

В.Г. Івакін

ПОХОВАННЯ КИЇВСЬКОЇ ДРУЖИННОЇ ВЕРХІВКИ

Могильники займають одне з головних місць в історико-топографічній характеристиці середньовічного міста. Їх поява і функціонування тісно пов'язані з формуванням міста. Поховання епохи вікінгів свідчать про істотну соціальну та майнову диференціацію в досліджуваній період. Київська еліта ховає своїх представників у камерних похованнях та їх конструктивних варіаціях – дерев'яних спорудах, які втілюють ідею будинку мертвих (29 поховальних комплексів). Поза всяким сумнівом камерні поховання належать заможним представникам військової аристократії. Камерні поховання – тип поховальних споруд, які в скандинавських країнах виникають одночасно з процесом християнізації.

Ключові слова: поховальні традиції, камерне поховання, елітні захоронення, Київська Русь.

Дружинна епоха вже багато століть є одним з основних напрямів досліджень з археології Київської Русі. Саме в цей час виникає потужне державне утворення з центром спочатку в Ладозі, а потім у Києві. У X ст. Київ стає досить великим містом. Про це свідчить масова міська забудова на Подолі [1, 84-95; 2, 79], а також великі дружинні некрополі на київських горах [3, 104-105; 4, 134-138]. Враховуючи недостатність бази письмових джерел, саме археологічні пам'ятки стали основою для вивчення історії дружинної доби на Русі. Серед них найбільш інформативними необхідно визнати давньоруські похоронні пам'ятники. Саме матеріали поховань дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, що відбувалися в давньоруському суспільстві даного періоду. Особливою яскравістю і своєрідністю відрізнялася похоронна традиція

аристократичної верхівки російського соціуму. Проблеми, пов'язані з її формуванням і розвитком, вже давно стали предметом запеклих дискусій вчених-русистів. Вивченню похоронного обряду нової дружинної еліти Києва присвячені численні роботи археологів-русистів (Л. Голубєва, М. Каргер, П. Толочко, С. Кілієвич, О. Моця, Г. Івакін, І. Мовчан, Я. Боровський, В. Зоценко, Ф. Андрощук, К. Михайлов і багато інших). Дана стаття виникла як спроба систематизації накопиченого археологічного матеріалу на основі єдиної типологічної схеми.

Київські аристократичні поховання дружинного періоду можна поділити на камерні поховання, поховання в «великих могильних ямах», а також елітні поховання з недостатньою інформацією про похоронну конструкцію.

1. *Камерні поховання.* Термін «камера» запозичений вітчизняною археологічною наукою у скандинавських колег (від англійського «Chamber-grave» і німецького «Kammergrab», тобто похоронна кімната, комора). Перші камерні поховання були відкриті європейськими вченими в XIX ст. (дослідження Ф. Магнуссеном і К. Томсеном поховання короля Горма в Елінзі (Данія) і розкопки Х. Стоппе в Бірці (Швеція) [5, 159]. Камерні поховання відрізняються від інших типів великим розміром та складністю дерев'яних конструкцій. Основні критерії, за якими ми виділяємо камерні поховання від інших типів поховань, викликають активну дискусію серед дослідників давньоруського поховального обряду. Спираючись на наукові досягнення таких дослідників, як Я. Ламм, А.-С. Греслунд, Ю. Жарнов, К. Михайлов, можна виділити такі основні ознаки камерних поховань:

1) А.-С. Греслунд найважливішою ознакою камерних поховань могильника Бірки справедливо вважає ширину могильної ями в поєднанні з співвідношеннями ширини і довжини ями [6, 27]. Таким чином, до київських камер відносяться конструкції, ширина дна ями яких складає не менше 1,0-1,5 м, довжина – 2,5 м. Середня площа київських камер дорівнює приблизно 9,5 м².

2) Наявність складних дерев'яних конструкцій, побудованих на місці, тобто в похоронній ямі [7, 66]. Більшість дослідників вважають цю ознаку основною [8, 10]. Однак останній критерій має відносний характер для деяких київських камер. В лесових ґрунтах київських пагорбів ці конструкції погано зберігаються і не у всіх випадках фіксуються в процесі дослідження. Це стосується, в першу чергу, київських пам'яток, відкритих в дореволюційний період.

3) Присутність багатого і різноманітного інвентаря, який свідчить про високий соціальний статус померлого.

4) Поховання дружинника з конем.

5) Парне поховання дружинника з жінкою.

Наведені критерії необхідно застосовувати в комплексному поєднанні: великі розміри могильної ями можуть бути ознакою камерного обряду тільки в поєднанні з іншими конструктивними і ритуальними особливостями. Подібні споруди на території України відкриті на території Києва і в окрузі Чернігова. Перший реєстр київських поховальних камер склали Ф. Андрощук і Р. Осадчий (16 поховальних комплексів) [9, 99].

Всього у Києві виявлено 16 поховань (19% від усіх трупопокладень), які за вищевказаними ознаками можна віднести до камерних поховань (див. каталог камерних поховань). Можливо, до цього реєстру слід додати й інші комплекси. Поховання (№ 104 за Каргером) виявлено і досліджено Т. Кибальчицем в 1879 р. на вул. Десятинній. Тут знайдено характерний для камерних поховань супровідний інвентар: кістяна підвіска під вуздечку, наконечники стріл, списів тощо. Не виключено, що поховання було камерним, однак через непрофесійні розкопки Т. Кибальчица зафіксувати конструктивні особливості похоронної будівлі не вдалося. Інакше обстоїть справа з об'єктами, знайденими І. Хойновським в садибі Я. Кривцова в 1892 р. Тоді були відкриті зрубні конструкції з дерев'яним накатом, в яких містилися людські скелети і горщики з кашею. Автор розкопок інтерпретував знахідку як згаданий в літописах поруб, а виявлені скелети, на думку І. Хойновського, належали полоненим, яких після монгольського погрому залишили і вони загинули від голоду [10, 16]. Можливо, ці об'єкти були залишками камерних поховань. Як вже говорилося, в ґрунтах київських гір дуже погано зберігається дерево, і тільки в деяких випадках за залишками деревного тліну і за відбитками колод і дощок на стінках могильних ям, вдається визначити конструкцію камери. Серед давньоруських поховальних камер відомо два основних типи поховальних конструкцій: зрубні (складені з горизонтальних дощок і колод) і каркасно-стовпові. Необхідно відзначити, що при спорудженні київських камер частіше використовувалася зрубна будівельна традиція.

Зрубні камери більш-менш чітко зафіксовані в 14 київських похованнях (№№ 1-6, 10-16). У свою чергу, камери-зруби будували із застосуванням двох основних будівельних технологічних прийомів кріплення кутів: «в обло» і «в лапу». Обидві ці технології копіювали основні будівельні традиції, які існували на Русі X ст. Зрубна техніка будівництва археологічно зафіксована в більшості давньоруських міст. Дослідники давньоруського Подолу вважають, що на території цього з найдавніших київських районів більшість всіх споруд X–XI ст. були побудовані в зрубній техніці [11, 9; 2, 79-80]. Серед зафіксованих давньоруських камер помітно переважають з'єднані «в обло» [5, 166]. Рубка «в обло» зафіксована у восьми київських камерах. Через

поганий стан збереження органіки важко визначити породу дерева, з якого зроблений зруб. Однак, за аналогією з житловим будівництвом Києва, можна припустити, що для спорудження поховальних конструкцій використовували сосну. Це був зручний (прямий рівний стовбур дерева) і поширений матеріал. Іноді, очевидно, використовували дерева листяних порід (дуб, бук, в'яз) [1, 66-67]. Другий спосіб з'єднання кутів зрубів в давньоруських камерах – «в лапу» зафіксований лише в камерному похованні в районі Десятинної церкви (№ 123 по М. Каргеру) [4, 206-208].

1. Камери з горизонтальних колод, складених в «обло». Такі конструкції досліджені в п'яти похоронних камерах.

2. Камери з горизонтальних дощок, складених в «обло». Зрубні конструкції з дощок, зафіксовані в трьох київських камерах. Можливо, це якраз той випадок, коли соснові колоди замінювали дошками, випиляними з дерев листяних порід.

3. Каркасно-стовпові камери. У кутах конструкції ставили стовпи, які підтримували стінки з горизонтально покладених дощок або обополів. У київських похованнях зафіксовані тільки ямки від кутових стовпів і деревний тлін, що залишився від стін. Судячи з усього, стовпи не закопувалися, а забивалися загостреним кінцем у землю. До цього виду ми можемо віднести дві камери.

Перекрыття та підлоги київських камер, внутрішній інтер'єр. У чотирьох київських камерах зафіксовані залишки дерев'яної підлоги з дощок, обополів або деревного тліну. У п'яти камерах вдалося простежити верхнє перекрыття, яке сприяло збереженню підземного простору, а також відтворювало дах. Швидше за все, в більшості випадків камеру перекривали помостом, складеним також з дощок або обополів, укладеного поперек ями. У камерному похованні № 3 в центрі камери зафіксовано яму від стовпа, який підтримував поперечні балки перекрыття. Цвяхи, знайдені в похованнях камерних, свідчать про те, що дерев'яні конструкції камер іноді збивали залізними кованими цвяхами. У камері, розкопаній на вул. Великій Житомирській, 2 у 2002 р. небіжчик лежав на дерев'яних ношах з розмірами: 2,15×1,3 м. Носилки зроблені за допомогою брусів і поздовжніх дощок 10-12 і 8 см, скріплених між собою [12, 190-191]. Іноді в київських елітних похованнях поховання поміщалися в додатковій спеціальній конструкції – дерев'яній труні [13, 94]. Подібні поховання виявлені на могильниках Гньоздова та Шестовиці; дослідниками не виключається вплив на цей звичай християнської обрядовості [5, 166].

2. В окрему групу ми виділяємо аристократичні поховання в **«великих могильних ямах»**. До неї відносяться три поховання, здійснені в могильних ямах, які за розмірами відповідають камерним,

проте не містять дерев'яних зрубних або каркасно-стовпових конструкцій. У похованні, знайденому в 1999 р. на вул. Володимирській, 8, стінки могильної ями були обшиті дерев'яними дошками [14, 18]. Деревний тлін і 17 цвяхів у жіночому похованні на вул. Рейтарській, 4 свідчать про наявність якихось дерев'яних конструкцій у похованні [15, 193]. У похованні, відкритому на вул. Великій Житомирській, 2 на дні могильної ями знаходилася ще одна яма, яка містила дерев'яну труну [16, 3-29]. Необхідно відзначити, що всі три поховання належать жінкам у віці 40–50 років. Багатий похоронний інвентар вказує на високий соціальний статус похованих. Очевидно, ми маємо справу з варіаціями похоронного обряду в камерах.

3. Елітні поховання з недостатньою інформацією про характер похоронної конструкції. Через відсутність даних про умови розкопок та враховуючи суперечливість знайденого матеріалу, ряд поховань ми залишаємо поза реєстром. У декількох камерних похованнях зафіксувати дерев'яних конструкцій не вдалося. Таких комплексів на київських могильниках виявлено п'ять. Частина цих пам'яток відкрито дореволюційними дослідниками І. Хойновським (1891 р.), В. Гізе (1900 р.), М. Біляшівським та О. Скріленко (1899 р.), В. Антоновичем (1872 р.). Цю категорію об'єктів необхідно пов'язувати не стільки з конструктивними особливостями київських камер, скільки із збереженням дерева в місцевих ґрунтах і проблемами, пов'язаними з фіксацією залишків камерних споруд на методичному рівні кінця XIX – початку XX ст.

Вищезазначені три категорії похоронних комплексів (29 одиниць) за всіма ознаками належали багатій верхівці давньоруського міста і, так чи інакше, є конструктивними різновидами обряду камерних поховань. За статеві-віковим складом та характером супроводжувального інвентарю київські аристократичні поховання поділяється на декілька категорій.

Ще Д. Бліфельд запропонував типологію давньоруських камерних поховань (за матеріалами могильника в Шестовиці). Він виділив чотири різновиди поховань: одиночні, дружинника з конем, дружинника з жінкою, дружинника з жінкою і конем [17, 151-156]. Спираючись на розробки Д. Бліфельда, ми виділяємо наступні категорії київських елітних поховань.

1. Поховання знатного чоловіка. До даної категорії відноситься п'ять поховань – чоловічих.

2. Поховання знатної жінки – десять комплексів.

3. Три поховання належали дітям 6-12 років.

4. Поховання знатного чоловіка з конем. На київських могильниках досліджені вісім поховань дружинника з конем. Ці камери істотно відрізняються особливостями конструкції від звичайних камерних

поховань – прямокутний простір камери ділиться дерев'яною перегородкою на два відділення: в одному ховали воїна, в іншому – коня. Як правило, кістки коня в київських камерах розміщені в камері збоку від похованого (іноді паралельно тілу небіжчика) разом із спорядженням. Кінь лежить на боці або на животі з підігнутими ногами. Всього в давньоруських могильниках налічується більше 20 камерних поховань з конем [5, 166-167].

4. Парні поховання. Під час археологічних досліджень зафіксовані чотири камери, в яких було поховано дружинника з жінкою.

Цікавим постає похоронний комплекс, відкритий в 1998 р. на Софійській площі. У камерному похованні поряд зі скелетом дівчати (6-7 років) було виявлено суто чоловічий інвентар (стріли, стремена, ремінною набір з сумкою). Дослідники поховання інтерпретують комплекс, як поєднання жіночої інгумації з кенотафів або ритуальним позначенням чоловічого поховання [13, 40].

5. Парне поховання з конем було знайдено в 1936 р. біля східного торця «східного» палацу. Жінка лежала ліворуч від чоловіка. Можливо, небіжчики були поховані в сидячому положенні. Поруч знаходився череп коня [18, 45-47].

Під час досліджень С. Гамченко на садибі Трубецьких в 1926 р. було виявлено поховання коня (№115 за М. Каргер). Череп коня був обгорнутий лубом. У похованні виявлено інвентар, властивий дружинним захороненням: залишки сідла, стремена, підкова, фрагменти дерев'яного сагайдака і лука зі стрілами, бронзові прикраси від вуздечки. Залишків скелета воїна не виявлено. Ймовірно, ми маємо справу з кенотафом – меморативним пам'ятником дружиннику, який помер далеко від рідних місць, і якому родичі побудували символічну могилу.

Проблема появи та розвитку камерного похоронного обряду і його різновидів на Русі досі остаточно не вирішена, не вирішено й питання етнічної приналежності людей, похованих в елітних київських похованнях. Ідея похоронної камери як дома для померлого відома на території Східної Європи ще за часів зрубної культурно-історичної спільності XVII–XII ст. до н. е. [19, 15]. Більшість давньоруських камер датуються досить широким часовим проміжком – з кінця IX до першої половини XI ст. Однак, у випадках, коли київські камерні поховання мають більш точні хронологічні показники, останні вказують на другу половину X в. Установити верхню межу існування традиції допомагає топографічне розташування деяких камер. Так камери № 1, 4, 5 перебували під Десятинною церквою або в безпосередній близькості від неї і були частково зруйновані її фундаментами. Поховання (№ 10), відкрите на Михайлівській площі, опинилося під конструкціями вала «міста Володимира». Тобто ця частина могильника була

знищена в 980-ті роки [5, 169]. У сучасній вітчизняній науковій літературі камерні поховання, як правило, пов'язують зі скандинавським населенням, так як майже всі знахідки давньоруських поховальних камер пов'язані з некрополями ранніх міських поселень епохи вікінгів (Київ, Псков, Стара Ладога, Гньоздово, Тімерево, Чернігів, Шестовиця). Однак деяка частина скандинавських наукових кіл сприймає камерні поховання як чужий елемент, традицію, привнесenu ззовні [6, 46]. Неодноразові спроби ідентифікувати походження похованих в камерних комплексах, аналізуючи предмети супровідного інвентарю, результатів не принесли. Тому саме соціальна характеристика, а не визначення етнічної приналежності є домінуючою для реконструкції статусу похованих в камерах давньоруського Києва. Роль етнічного чинника тут нівелюється інтеграційними процесами між скандинавським, Балтським та угро-фінським елементом і масою слов'янського населення. Це підтверджується широким розповсюдженням слов'янських імен серед Рюриковичів вже в другій половині X ст. Очевидно, правильним буде вважати елітні поховання в камерах та їх різновидах основним похоронним обрядом нової аристократичної верхівки соціальної військово-торговельної групи – «Русі».

Посилання

- Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.
- Тараненко С. П. Основні типи споруд масової забудови Подолу Києва X – першої половини XIII ст. // Проблеми історії та археології України. – Харків (7), 2008. – С. 79-80.
- Голубева Л. А. Киевский некрополь. // МИА 1949. (1). – С. 103-118.
- Каргер М. К. Древний Киев. Т.1. – М., Л.: «Издательство Академии Наук СССР», 1958. – 597 с.
- Михайлов К. А. Древнерусские камерные погребения и Гнездово // Гнездово. 125 лет исследования. М.: «Государственный исторический музей», 2001. – С. 159-175.
- Gräslund A.-S. The Burial Customs // A study of the graves on Björko. – Stockholm: «Almqvist & Wiksell International», 1980. – 93 p.
- Lamm J. P. En folkvandringsstida kammargrav vid Torsatra // Fornvännen 1973 (68). – С. 81-89.
- Михайлов К. А. Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах). / Автореф. дисс. канд. ист. наук. – С-Пб., 2005. – 24 с.
- Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова) // Археологія 1994. (3). – С. 99-106.
- Хойновский И. А. Раскопка великокняжеского двора древнего Киева, произведенная весной 1892 г. Киев: «Типография Императорского университета Св. Володимира», 1893. – 84 с.
- Харламов В. А. Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII вв. (По раскопкам Подола) / Автореф. дисс. канд. архит. наук. – Л., 1990. – 19 с.
- Мовчан І., Боровський Я., Гончар В. Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст. Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 114-121.
- Івакін Г. Ю., Козюба В. К., Поляков С. Є. Поховання X–XI ст. // Нові дослідження давніх пам'яток Києва. Київ: «Софія Київська», 2003. – С. 93-103.
- Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г., Архипова Є. І. Звіт про археологічні дослідження Старокіївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 р. // НА ІА НАНУ, 1999. – № 1999/23. – 36 с.
- Мовчан І. І., Климовський С. І. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва // Археологічні відкриття в Україні 2000-2001 рр. – К., 2002. – С. 192-195.
- Мовчан І. І., Гончар В. М., Ієвлев М. М., Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження на вул. Велика Житомирська, 2 // НА ІА НАНУ, №2002/84. – 34 с.
- Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К.: «Наукова думка», 1977. – 235 с.
- Мовчанівський Т. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої садиби Петровського. НА ІА НАНУ. Ф. ПМК\К. № 9(118). – 7 с.
- Отрошенко В. В. Історія племен зрубної спільності: Автореф. дис. доктора іст. наук. К., 2005. – 33 с.

Ивакин В.Г. Погребения киевской дружинной верхушки

Могильники занимают одно из главных мест в историко-топографической характеристике средневекового города. Их появление и функционирование тесно связано с образованием города. Погребения эпохи викингов свидетельствуют о существенной социальной и имущественной дифференциации в исследуемый период. Киевская элита хоронит своих представителей в камерных погребениях и их конструктивных вариациях – деревянных сооружениях, которые воплощают идею дома мертвых (29 погребальных комплексов). Вне всякого сомнения камерные погребения принадлежали богатым представителям военной аристократии. Камерные погребения – тип погребальных сооружений, которые в скандинавских странах появились одновременно с процессом христианизации.

Ключевые слова: погребальные традиции, камерное погребение, элитное захоронение, Киевская Русь.

Ивакин V.H. Burials of Kyiv's «Druzhina» elite

Medieval cemeteries take an important place at historical-topographical characteristic of the city. Its appearance and functioning are closely connected to formation of the city. An ancient armed force burial ground site of Kyiv testifies about great social and property differentiation at that time. Kyivan elite entombed its representatives at chamber graves – wooden structures that act as a home place for a deceased and their variants (29 burial complexes). Beyond doubt that a chamber graves belonged to the wealthiest representatives of an armed forced aristocracy. Chambers graves are the type of burial structures, which for example in Scandinavian countries appeared simultaneously with the process of Christianization.

Key words: burial customs, chamber grave, elite burial, Kiev Russ.

02.03.2012 p.

ПРОСТОРОВО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА «ДРУЖИННИХ ТАБОРІВ» НА ТЕРИТОРІЇ МЕЖИРІЧЧЯ НИЖНЬОЇ ТЕЧІЇ ДЕСНИ ТА ДНІПРА В X – НА ПОЧАТКУ XI СТ.

У статті розглядається топографічна структура такого виду поселень, як «дружинні табори». Вони існували на території нижньої течії Десни та Дніпра в X – на початку XI ст. Зовні вони схожі на ранні міста, однак площа їхніх укріплень значно менша, посади відкриті. Їхній розквіт припадає на другу половину X – початок XI ст. Цей процес пов'язаний з державотворчими подіями на території Північного Лівобережжя.

Ключові слова: «дружинний табір», просторово-топографічна структура, Давня Русь, фортифікація.

Становлення державності на території Південної Русі в кінці IX – на початку XI ст. спричинило появу цілої низки різноманітних поселенських структур, які були відсутні в додержавний період. Так, А.В. Куза для IX – початку XI ст. виділяв такі типи поселень: укріплені поселення сільських общин, племенні центри, садиби-замки, що зароджувались, дружинні табори-стани, укріплені центри волостей, ранні міста, сторожові фортеці (з середини X ст.) [11, 69].

Саме в містах та «дружинних таборах» концентрувались нові соціальні еліти тогочасного суспільства, розвивалась торгівля та ремесла. В «таборах» упродовж X ст, а особливо з його другої половини, накопичувались військові резерви Давньоруської держави, що використовувались київськими князями у війнах з сусідніми державами та під час підкорення племенних територій сіверян, в'ятичів та радимичів.

На території межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра наявна низка археологічних комплексів, що можуть бути інтерпретовані як залишки «дружинних таборів». Це археологічні пам'ятки в сс. Гушин, Малий Листвен (літописний Листвен, 1024 р.), Рогощі (літописний Оргощ, 1159 р.), Клонів,

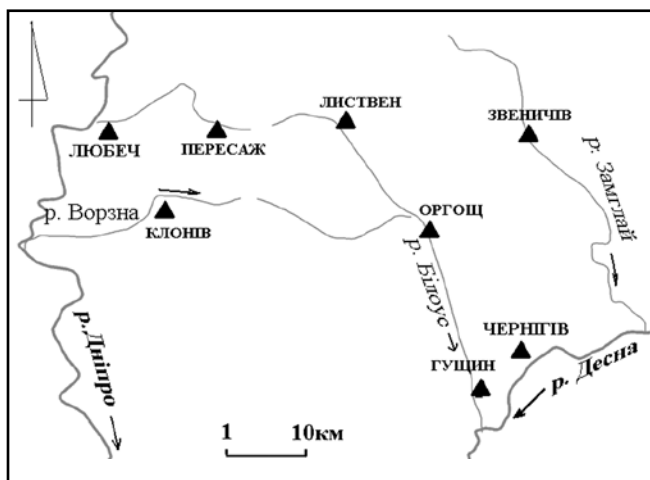

Рис. 1. Схема розташування «дружинних таборів» в X – на початку XI ст. біля Чернігова

Звеничів та Пересаж (рис. 1).

Однією з найважливіших проблем у вивченні «дружинних таборів» є визначення їхніх соціально-топографічних ознак, які б виділяли їх з-поміж ранньофеодальних міст та племенних укріплених центрів.

У різні часи вищенаведені археологічні комплекси розглядалися дослідниками як залишки феодальних замків, погостів та малих міст. Однак багаторічні дослідження показали, що феодальні замки на території Південної Русі виникають не раніше другої половини XI ст. [14, 58]. Більшість дослідників схиляються до думки, що погости, як тип поселень, характерні для Північної Русі і зовсім не характерні для півдня [16, 79-81]. Щодо інтерпретації цих населених пунктів як залишків ранньофеодальних міст, то не дивлячись на їх зовнішню топографічну схожість в структурі «дитинць + посад», назвати їх містами також не можна. Дослідження таких міст Чернігово-Сіверської землі, як Чернігів та Любеч показали, що, окрім вже згаданої структури «дитинць+посад», давньоруське місто повинно мати ще ряд топографічних ознак [11, 48-55]. Однією з головних ознак міста було те, що, окрім укріпленого дитинця, фортифікації X – початку XI ст. зводились також і навколо частини посаду. Це збільшувало укріплену територію міста до декількох десятків гектарів. На пам'ятках у сс. Гушин, Малий Листвен, Рогощі, Пересаж, Клонів та Звеничів укріплення посадів відсутні.

Залишки «дружинних таборів», як і будь-які інші археологічні пам'ятки поселенського типу, мають свою соціально-топографічну структуру.

Городище в с. Звеничів розташоване на північно-східній околиці села, на невисокому (до 1 м) мисоподібному підвищенні, оточеному болотами. За типологією давньоруських городищ П.О. Раппопорта, його можна віднести до IV типу, тобто городища правильної або майже правильної форми, що не залежать від рельєфу або лише частково використовують захисні властивості місцевості. Укріплення звеничівського городища утворюють два майже рівних концентричних кола валів. Майданчик городища овальної форми (65 × 55 м). В'їзд на городище знаходиться з північно-західної сторони. По внутрішньому периметру майданчика городища проходить внутрішній рів. Спорудження укріплень відбулося не пізніше середини X ст. Посад у вигляді неукріпленого поселення примикає до городища із західної сторони. Його площа складає близько 10 га. Курганний могильник знаходиться за 800 м на схід, на підвищенні серед заболоченої низини на двох підвищеннях висотою до 1,5 м, розділених болотистою низиною. В 70-х рр. XX ст. на цьому могильнику знаходились 20 курганів – 19 на південному та 1 на північному підвищеннях [8, 60; 5, 44] (рис. 2 : 5).

Городище в с. Гушин знаходиться на західній околиці села, на лівобережній корінній терасі р. Білоус

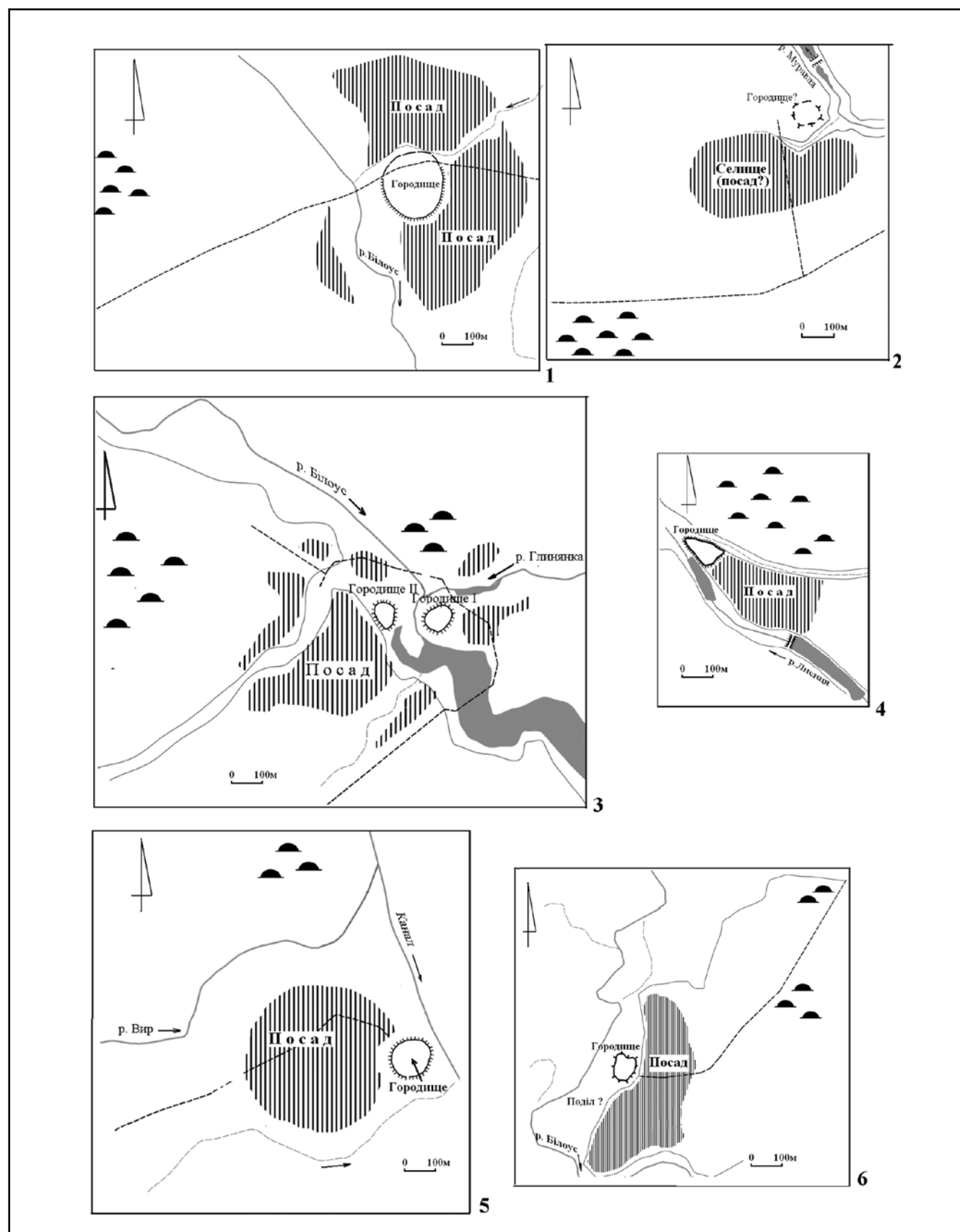

Рис. 2. План-схеми просторово-топографічної структури залишків «дружинних таборів»:
 1. Археологічний комплекс у с. Рогоці; 2. Археологічний комплекс біля с. Пересаж;
 3. Археологічний комплекс біля с. Клонов; 4. Археологічний комплекс у с. Малий Листвен;
 5. Археологічний комплекс у с. Звеничів; 6. Археологічний комплекс у с. Гуцин

висотою до 9 м. Майданчик має неправильну овальну форму 80×63 м. Городище за морфологічними ознаками відноситься до простих мисових (за П. О. Раппопортом). Зі східної сторони воно відрізане від тераси ровом завширшки 7-13 м та глибиною до 2 м. Вал городища дуже розсунутий. На думку В. П. Коваленка, раніше він проходив по всьому периметру городища. Паралельно валу з внутрішнього боку городища проходить внутрішній рів. Спорудження укріплень городища відбулося в першій половині X ст. Посад даного археологічного комплексу простягається на схід, північ і південь від городища уздовж тераси р. Білоус. Культурний шар X – XI ст. на посаді поширюється на площу до 10 га. В ході шурфування 2011 р. на місці вірогідного подолу комплексу було знайдено керамічні матеріали давньоруської доби. Однак через те, що не були виявлені об'єкти, стверджувати про наявність подолу на даній пам'ятці поки що рано. Могильник комплексу представлений двома курганными групами, розташованими уздовж дороги на Чернігів. На 2011 р. перша група нараховувала 28 курганів, друга – 3. За даними Д. Я. Самоквасова, курганный могильник у с. Гушин наприкінці XIX ст. складався зі 120 насипів. Ймовірно, кургани розташовувались уздовж стародавнього шляху на Чернігів, що проходив тим же маршрутом, що і сучасна дорога [15, 77; 9, 46-48; 4] (рис. 2 : 6).

Городище літописного Оргоща знаходиться на західній околиці с. Рогощі. До 1960-х рр. воно мало овальну в плані форму розмірами 200×180 м (за обмірами Д. І. Бліфельда), укріплена площа складала щонайменше 3,2 га. За типологією давньоруських городищ П. О. Раппопорта, його можна віднести до IV типу. На 2011 р. збереглося 55-60 % городища; його північна частина була знищена у 1964 р. під час будівництва дороги. На городищі збереглися вали заввишки 4-7 м при ширині підосви 20-24 м. Чітко простежуються зовнішній та внутрішній рови. Ширина зовнішнього рову з південного та південно-західного боків коливається від 10 до 13 м, а глибина – від 1 до 2,5 м. Внутрішній рів на городищі фіксується з усіх сторін, його ширина становить 6-8 м, а глибина – 1-3 м. Городище літописного Оргоща мало два в'їзди – східний та західний. Зведення укріплень городища відноситься до другої половини X ст., хоча під насипом валу є залишки від більш ранніх укріплень легкого типу [2, 49]. Посад літописного Оргоща розташовувався на північ, схід та південь від городища. З південно-східної сторони культурний шар посаду фіксується лише на триметровому підвищенні, за 150 м від городища. На схід культурний шар простягається уздовж русла безіменного струмка, на північ – уздовж р. Білоус. Загалом площа розповсюдження кераміки X – початку XI ст. сягає 35 га [10, 17]. Курганный могильник Оргоща розташований на території с. Табаївка, на правому березі р. Білоус. За даними XIX ст., могильник нараховував щонайменше 97 насипів у двох курганных

групах. Перша курганна група розташована на сучасному сільському кладовищі і в кінці XIX ст. нараховувала 73 кургани, в середині 80-х рр. XX ст. – 40, 12 з яких було розкопано О.П. Моцею. Від другої курганної групи – в ур. Волотуха – зберігся лише один насип (наприкінці XIX ст. їх нараховувалося 24). На думку О.П. Моці, ці дві групи насправді є рештками одного великого некрополя межі I-го та II-го тисячоліть [1, 15-20; 12, 54-55]. У 2011 р. було зафіксовано 17 насипів і 7 розкопаних курганів [4] (рис. 2:1).

Ще один археологічний комплекс, що може бути інтерпретований як «дружинний табір», розташований біля с. Клонів в ур. Поруб. Його городище знаходиться на мисоподібному виступі, утвореному в результаті злиття р. Лисиця та безіменного струмка (зараз пересох). Городище в плані підовальне, витягнуте по осі північний-захід – південний-схід, має розміри $75 \times 45 - 25$ м. З напільної південно-східної сторони городище відокремлене від мису двома валами висотою (1-1,5 м) та ровом між ними. Залишки ще одного рову простежуються з напільної сторони, його довжина близько 35 м та глибина 0,5 м. Північний та південний схили городища мають сліди ескарпування. Дослідження 1984-1985 рр. не виявили на городищі ніяких об'єктів та культурного шару. Знайдено було лише декілька дрібних фрагментів ліпного посуду епохи бронзи, раннього залізного віку та кругового посуду давньоруської доби [5, 44]. Посад примикає до городища із західної сторони. З південної і північної сторін він обмежений природними перешкодами у вигляді русел р. Лисиці та струмка, висота посаду над рівнем цих водних перешкод сягає 8-10 м. Площа – близько 6 га. Культурний шар датується X – XI ст. Курганный могильник цього комплексу розташований на краю тераси правого берега р. Лисиці за 200 м на північний захід від городища. Кургани розміщені на майданчику розміром 300×100 м. Могильник у 1984 р. налічував 197 насипів висотою 0,3-3,4 м та діаметром 3-18 м [13, 112-188] (рис. 2:4).

У с. Малий Листвен наявні два городища давньоруської доби. Городище-I датується X – початком XI ст., а городище-II – кінцем XI – XIII ст. Городище-I розташоване на надзаплавній терасі, що утворюється річками Білоус і Глинянка. За типологією П.О. Раппопорта, воно відноситься до простих мисових (I тип). Напільний рів відрізав городище півколом з північно-західної сторони; його ширина складає від 8 до 14 м, а глибина 1,0-1,5 м. У давнину рів, ймовірно, був заводнений. Висота майданчика городища над заплавою сягає 3,0-3,5 м, а на північному та західному схилах помітні сліди ескарпування. З північної та західної сторін городище опоясане доволі розсунутим валом. Ширина його підосви коливається від 8 до 13 м, а висота – від 0,4 до 0,7 м. Унаслідок багаторічної оранки оборонні споруди городища зі східної та південної сторін не збереглися. В'їзд, вірогідно, знаходився зі східної, напільної сторони. Розміри внутрішнього

майданчика городища складала 85×70 м. Укріплення городища були споруджені в другій половині – кінці Х ст. [7, 67; 5, 43]. Посад археологічного комплексу в с. Малий Листвен представлений відразу декількома відкритими поселеннями розмірами від 1 до 6 га, що розташовані по обом берегам р. Білоус і р. Глинянка. Рельєф місцевості посаду вкритий балками та струмками, низинами і підвищеннями, що в свою чергу зумовило подібну «плямистість». Загальна площа розповсюдження кераміки Х – XI ст. доходить до 20 га. Приблизне місце розташування курганних груп визначили О.В. Шекун та В.П. Коваленко. Одна курганна група знаходилась на правому березі р. Білоус, за 500–600 м від городища-I на північний захід за посадом городища-II, в ур. Курган'є; друга – на правому березі р. Глинянки, недалеко від місця її впадіння в р. Білоус, що за 100 м на північ від городища-I. [7, 70]. В результаті обстеження 2010 р. не було виявлено жодних ознак могильника (рис. 2:3).

Поселення Пересаж розташоване на надзаплавній терасі р. Муравля висотою 6–7 м. Поверхня поселення рівна, лише місцями наявні невеликі промоїни від струмків. Дорога розділяє поселення на дві частини. Протяжність поселення із заходу на схід становить понад 600 м, а з півночі на південь – до 250–300 м (проте остаточно встановити межі розповсюдження культурного шару в південному напрямку поки не вдалося). Загальна площа поселення за результатами досліджень складає понад 12 га. Однак матеріали давньоруського часу розповсюджені лише на площі до 8 га. Курганний могильник розташовувався за 600 м на південний захід від поселення. М.Й. Бранденбург нарахував на могильнику понад 100 насипів [6, 196]. С.С. Ширинський навів більш точну кількість курганів – 136 [17, 100]. На сьогодні могильник повністю знищений [3]. Питання про наявність у Пересажі городища або якихось інших укріплень в науковій літературі не ставилося. Однак ряд факторів вказує на його можливе існування. У 2011 р. обстежено правий берег Муравлі та частину лівого в районі поселення. Найбільш зручний для спорудження фортеці мисоподібний виступ знаходиться на лівому березі. Однак, саме тут сьогодні знаходяться корпуси «Психоневрологічного інтернату»; до того ж, частина мису знищена під час насипання дамби через р. Муравля. Візуальне обстеження показало наявність на цьому місці продовгуватої западини шириною до 10 м і глибиною до 1 м, що нагадує рів. Проте, через режимність об'єкту, що знаходиться на місці, більш детальні обстеження провести не вдалося. Отже, якщо городище й існувало на даному місці, то перебудови ХІХ–ХХ ст. знищили значну частину його візуальних ознак [3]. Дане припущення можна перевірити лише стаціонарними археологічними розкопками (рис. 2:2).

Як видно з вище зазначеного, поселення даного типу мають три складові частини:

1. Укріплену частину у вигляді городищ площею від

0,3 до 3,2 га (за виключенням Пересажа), особливістю яких є наявність досить потужних укріплень по всьому периметру (окрім Клонова, де замість валу по периметру йде ескарп). У випадку Звеничева і Оргоща, відсутність природних укріплень у вигляді мису або підвищення було компенсовано за рахунок потужних штучних дерево-земляних фортифікацій. Укріплення Оргоща, Листвена, Гущина, Звеничева споруджувалися вже на існуючих поселеннях.

2. Неукріплені селища-посади поблизу городищ мають площу поширення культурного шару Х – першої половини ХІ ст. від 6 до 35 га.

3. Курганні некрополі з дружинними старожитностями. У випадку Оргоща, Листвена, Звеничева і Клонова могильники знаходяться на протилежному від поселення березі річки.

Таким чином, на території межиріччя нижньої течії Дніпра і Десни в Х ст. виникає ряд поселень, котрі за своєю просторово-топографічною структурою не мали аналогій як в додержавний період, так і в ХІІ – ХІІІ ст.

Зовні вони схожі на зародки ранньофеодальних міст, проте жодне з них ним не стало. Це може бути пов'язано напряму з їх функціональним призначенням в процесі одержавлення території Північного Лівобережжя. Виконавши свої завдання в Х – на початку ХІ ст., вони занепадають і перетворюються на рядові поселення. Особливість усіх городищ полягає в тому, що їхні укріплення розташовані по всьому периметру майданчиків, а на Звеничівському городищі взагалі дві лінії оборони, на відміну від городищ Північного Лівобережжя більш раннього періоду, на яких у більшості випадків укріплювалася лише напільна сторона. Ще однією особливістю, що відрізняє ці городища від слов'янських укріплень додержавного періоду, полягає в тому, що для спорудження їхніх фортифікацій використання особливостей рельєфу зведено до мінімуму. Фортеці виникали саме в тому місці, де вони були найбільш потрібні, а оборонні властивості рельєфу компенсувалися потужністю штучних укріплень.

Посилання

1. Бліфельд Д.І. Деснянська археологічна експедиція 1949 р. / Д.І. Бліфельд // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 5. – К., 1955. – С. 12–21.
2. Бондар О. Спроба реконструкції укріплень літописного Оргошу (за матеріалами досліджень 1981 р.) / О. Бондар // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали ІХ Міжнародної студентської археологічної конференції. – Чернігів, 2010. – С. 48–52.
3. Бондар О., Богуш О., Кравченко Р. Археологічні розвідки біля с. Пересаж Ріпкинського району Чернігівської області у 2011 р. / О. Бондар // Євро регіон Дніпро (у друці).
4. Бондар О., Терещенко О. Археологічні розвідки на території Чернігівського району у 2011 р. / О. Бондар // Євро регіон Дніпро (у друці).
5. Бондар О.М. Обстеження пам'яток біля сіл Малий Листвен, Звеничів та Клонів Ріпкинського району Чернігівської області / О.М. Бондар // Археологічні дослідження в Україні

2010 р. – Київ-Полтава, 2011. – С. 43-44.

6. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга в 1882-1902 гг. / Н.Е. Бранденбург / – СПб., 1907. – С. 224.

7. Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П. Коваленко // Советская археология. – 1984. – № 4. – С. 62-74.

8. Коваленко В.П., Шекун О.В., Фомін О.В. Давньоруський Звеничів і скарб арабських дирхемів / В.П. Коваленко // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 60-79.

9. Коваленко В.П., Марченко В.Н. Гущинское городище близ Чернигова / В.П. Коваленко // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск, 1991. – С. 46-48.

10. Коваленко В.П., Моця О.П. Літописний Оргощ / В.П. Коваленко // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: Матеріали польового історико-археологічного семінару. Серпень, 1993 р. – Суми, 1993. – С. 16-18.

11. Куза А.В. Малые города Древней Руси / А.В. Куза / – К., 1989. – 168 с.

12. Моця А.П. Табаевские курганы (по данным археологических исследований и материалам музейных фондов) / А.П. Моця // Тезисы Черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 90-летию Черниговского исторического музея (декабрь, 1986 г.). – Чернигов, 1986. – С. 54-55.

13. Моця А.П. Курганный могильник X в. у с. Клонов / А.П. Моця // Чернигов и его округа в IX – XIII вв. – К., 1988. – С. 112-118.

14. Поляков Г.П. Частновладельческие (феодалные) замки Древней Руси в отечественной историографии / Г.П. Поляков // Русский сборник. Сборник научных трудов, посвященный 25-летию исторического факультета Брянского государственного университета имени академика И.Г. Петровского. – Брянск, 2002. – С. 47-60.

15. Самоквасов Д.Я. Могильные древности северянской Черниговщины / Д.Я. Самоквасов / – М., 1916. – 102 с.

16. Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь / А.П. Толочко / – К., 1998. – 352 с.

17. Ширинский С.С. Курганы X в. у д. Пересаж / С.С. Ширинский // Краткие сообщения Института археологии. – 1969 г. – Вып. 120. – С. 100-106.

Бондарь А.Н. Пространственно-топографическая структура «дружинных лагерей» на территории нижнего течения Десны и Днепра в X – начале XI вв.

В статье рассматривается топографическая структура такого вида поселений, как «дружинные лагеря». Они существовали на территории нижнего течения Десны и Днепра в X – начале XI вв. Внешне они похожи на ранние города, однако площадь их укреплений значительно меньше, посадки открыты. Их расцвет приходится на вторую половину X – начало XI вв. Это связано с государственнообразовательными процессами на территории Северного Левобережья.

Ключевые слова: «дружинный лагерь», пространственно-топографическая структура, Древняя Русь, фортификация.

Bondar O.M. The dimensionally topographical structure «military camps» in the lower reaches of the Desna and the Dnieper in the Xth – early the XIth centuries

In the article the topographical structure of type settlement as «military camps» considered. They existed in the lower reaches of the Desna and the Dnieper in the 10th – early the 11th centuries. Externally, they resemble the early city, but the area of their fortifications significantly less, settlement is not strengthened. They bloom in the second half of the 10th – early the 11th centuries. This was associated with state-building processes in the Northern Left Bank of the Dnieper.

Key words: «military camp», dimensionally topographical structure, Ancient Rus, fortification.

25.03.2012 р.

УДК 94.(477) «12»

**В.Г. Бережинський
М.Г. Івануц**

ВЗАЄМОВПЛИВ ТАКТИКИ ОБЛОГИ ТА ОБОРОНИ І КОНСТРУКЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКИХ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ

У статті розглянуто питання взаємовпливу змін у будівництві укріплень в Давньоруській державі та розвитку тактики дій війська в облоговому та оборонному бою.

Ключові слова: будівництво укріплень, тактика, облоговий бій, штурм, оборона, взаємовплив.

З появою укріплень перед людством постала проблема подолання захисних споруд населених пунктів для їх захоплення – з одного боку, та оборони – з іншого. Так з'явилася тактика облогового та оборонного бою. Її розвиток став причиною ще більшого зміцнення укріплень, змін у їх конфігурації, складі тощо, що в свою чергу знов змінювало тактику облогового та оборонного бою.

Проблеми розвитку давньоруської фортифікації тією чи іншою мірою торкалося багато дослідників. Серед них М.М. Воронин [1], М.Г. Рабинович [2], А.З. Теляковський [3], П.О. Раппопорт [4], О.К. Пузиревський [5], К.С. Носов [6] та інші. Але підхід більшості з них був доволі своєрідним. Так, археологівосновному торкалися питання особливостей фортифікації, змін, що в ній відбувалися, класифікації оборонних споруд з точки зору археології. Історики ж більше уваги приділяли описам боїв, тактичним прийомам, що застосовувалися, змінам в тактиці дій, але при цьому майже не зверталися до причин цих змін і їх наслідків. Саме тому у їхніх працях ряд суттєвих моментів упускався. Тому метою даної статті стало виділення на основі аналізу джерел взаємозв'язку між розвитком фортифікації та розвитком тактики дій на Русі у X-XIII ст.

Не можна розглядати розвиток оборонних споруд окремо від тактики їх облоги і оборони. Правильне розуміння змін у фортифікації – призначення і причини появи різних типів і конструкцій укріплень – не може бути досягнуте без розгляду останньої у світлі існуючих тактичних принципів облоги і оборони укріплених пунктів. Це є однією з необхідних передумов для з'ясування основних принципів розвитку самих оборонних споруд.

Розвиток і зміна тактики є переважно безпосередньою причиною, що викликає зміну форм оборонних споруд, але спостерігається при цьому і їх зворотна дія на тактику, що також необхідно враховувати, оскільки ці питання є двома взаємозв'язаними сторонами військово-інженерного мистецтва. Видатний російський військовий інженер А.З. Теляковський відмічав: «Хотя фортификация есть наука самостоятельная, однако ж она тесно связана с двумя другими военными науками, стратегией и тактикой. Тактика и

стратегія назначають места для действия войск; дело фортификации посредством укреплений приспособить эти места к выгоднейшему действию войск» [3, 2]. Зрозуміти причини зміни форм оборонних споруд можна тільки враховуючи ті зміни, які відбуваються в тактиці оборони, оскільки в складній єдності, у взаємозв'язку розвитку тактики і форм оборонних споруд активніша роль належить тактиці [4, 145]. Звичайно, і військова тактика не є простим породженням волі полководця, незалежним від інших чинників.

Поєднання письмових джерел і даних археології дозволяє з'ясувати не тільки форми давньоруських оборонних споруд, але й ті тактичні принципи, якими керувалися під час їх будівництва. Особливо багато матеріалів для цього дають давньоруські літописи. В деяких випадках вони дуже ретельно описують облогу і оборону укріплених пунктів. Однак достатньо достовірні відомості у цій області з літописів можуть бути отримані тільки для XI й наступних століть та, у крайньому випадку, для другої половини X ст. Для VIII, IX і, навіть, частини X ст. єдиним джерелом, що дозволяє з'ясувати тактичні принципи використання укріплень, є залишки цих укріплень.

Основним принципом організації оборони укріплених поселень VIII-IX ст. було використання природних умов рельєфу і лише в найнеобхідніших випадках – порівняно незначна зміна і пристосування місцевості. Вони полягали в основному в посиленні вже існуючих оборонних рубежів: підризуванні схилів для надання їм більшої крутизни, поглибленні ярів і перетворенні їх в рови і под.

Це обмеження засобів оборони у давньоруських укріплених поселеннях VIII-IX ст. головним чином природними перешкодами говорить не тільки про малі засоби, які мали будівельники цих укріплень, але і про те, що ці споруди не були призначені для оборони від противника, який мав які-небудь облогові засоби або відпрацьовану тактику штурму укріплень.

Правда, письмові джерела, що відносяться до X ст., все ж таки відмічають випадки тривалої облоги укріплень. Так, воєвода Ігоря Свенельд три роки осаджував місто уличів Пересічен, а княгині Ользі вдалося захопити хитрістю древлянський місто Іскоростень після річної облоги [7, 102; 8, стлб. 46-69].

Однак такі тривалі і довгі облоги могли бути здійснені у цю пору лише силами ранньофеодальної держави, що склалася, але ніяк не окремими племінними загонами. В VIII та IX ст., в умовах державності, яка ще тільки зароджувалася, облога й оборона не мали того організаційного характеру, який вони отримують пізніше. У цих заходах брали участь порівняно невеликі військові загоны [4, 146].

У таких умовах давньоруські поселення VIII-IX ст., а частково і X ст. могли успішно витримувати напад противника. Дуже ймовірно, що вони не завжди успішно виконували свої функції, особливо в тих

випадках, коли зіткнення відбувалися із зовнішніми ворогами – численними степовими кочівниками. Відступ у деякі періоди межі російських поселень на північ під натиском кочівників, також як і сліди пожеарищ на городищах цієї пори, підтверджують це.

Але якщо укріплені поселення VIII, IX і початку X ст., навіть володіючи порівняно примітивними захисними спорудами, у більшості випадків успішно виконували свої функції, то починаючи з середини X ст., коли давньоруська держава, що склалася, отримала можливість мобілізувати для війни достатньо значні людські маси, такі укріплення вже перестали задовольняти вимогам, що до них пред'являли.

Значне посилення потужності оборонних споруд, яке можна відмітити у кінці X ст., пов'язане з появою нових військово-тактичних вимог. Вони могли бути задоволені у зв'язку з тим, що розвиток продуктивних сил і економіки забезпечили в цю пору появу нових економічних можливостей. У свою чергу до X ст. відбувається також значне ускладнення соціальних функцій укріплень – з'являються великі міста і князівські пограничні фортеці. Тому велика потужність перш за все фортечних мурів кінця X і XI ст. в порівнянні з попереднім періодом могла бути викликана і новим їх призначенням, а не тільки зміною тактики [4, 146].

Розвиток тактичних принципів облоги укріплень припускав зміну облаштування самих цих укріплень, що у свою чергу позначалося на тактиці. Таким чином, тактика облоги і оборони укріплених пунктів і система їх оборонних споруд безперервно розвивалася в щонайтіснішому взаємозв'язку один з одним. Цей розвиток можна відмітити як в зміні загальних принципів планування, так і в зміні конструкцій укріплень.

Якщо для VIII, IX й навіть усього X ст. характерно майже повне підпорядкування системи оборони природним умовам рельєфу місцевості, то для більш пізніх пам'яток характерно поступове збільшення ролі штучних споруд. Штучні оборонні вали набувають усе більш велике значення, спочатку лише доповнюючи і посилюючи природні захисні якості місцевості, а поступово і підмінюючи собою ці умови рельєфу. У низці укріплених поселень XII-XIII ст. рельєф місцевості вже не грає майже ніякої ролі, так як уся система оборони в них цілком побудована на штучних укріпленнях. Правда, такі геометрично правильні, круглі у плані укріплені пункти зазвичай мають порівняно невеликі розміри. В усіх же більш або менш крупних містах практично до XIII ст. природний рельєф місцевості продовжував грати суттєву, в більшості випадків навіть провідну роль в організації оборони. Це пояснюється тим, що в більш чистому вигляді нові принципи військово-інженерного мистецтва було легше здійснити під час будівництва невеликих фортець, особливо приватних садиб, ніж у будівництві власне міських укріплень, де, крім військового, велику роль грали й

інші фактори, наприклад, економічність будівництва, розташування забудови, яка вже існувала, та ін.

Збільшення ролі штучних оборонних споруд позначається не лише в принципах їх планування і розташування на місцевості, але і в конструкціях. Так, збільшення розмірів і бойового значення валів зажадало зміцнення їх внутрішніми конструкціями. Якщо аж до кінця X ст. давньоруські оборонні конструкції, мабуть, являли собою лише дерев'яні стіни у вигляді частоколу на простому земляному валу, то вже у кінці X ст. починає застосовуватися складніша конструкція – на валу розташовується зрубна стіна, що має нижні, підземні частини, які служать для зміцнення самого валу. Ці нижні частини зрубової стіни – дерев'яні кліті, забиті глиною, – створювали кістяк земляного валу, забезпечуючи йому на довгі роки міцність і стійкість форми.

Основне призначення цих конструкцій було в укріпленні оборонних валів, забезпеченні повної незмінності форми цих валів при будь-яких атмосферних умовах. Звичайно, наземні дерев'яні стіни, пов'язані з такою підземною будовою, також більш надійні й міцні, ніж стіни, які ставили на гребні валу прямо на землю. В багатьох городищах XI-XII ст., де ніяких конструкцій в середині валів не було, на гребні вала знаходилися такі ж дерев'яні стіни, як і у тих містах, в яких вони мали «внутривальний фундамент». Наскільки можна судити з писемних джерел, підкоп під міські стіни до XIII ст. на Русі, як правило, не застосовували і, як слід, підземний «фундамент» дерев'яних стін не був призначений для запобігання підкопам.

Передні схили цих потужних валів мали бути дуже крутими, оскільки найважливішим завданням їх пристрою було саме створення крутого схилу безпосередньо перед тією огорожею, за якою розташовувалися захисники.

В найбільш ранніх валах, які мали внутрішню конструкцію, створення крутого переднього схилу забезпечувалось спеціальним пристроєм, що складався з дерев'яного каркасу, заповненого сирцевою кладкою. Передня сторона сирцевої конструкції була зазвичай ступеневою, однак її ступені були згладжені та заповнені глиною і землею так, що утворювався прямий і крутий схил. Починаючи з XI ст. від такої конструкції у передній частині валу відмовляються, та внутрішній каркас вала складається вже тільки з клітей, заповнених глиною. Однак підтриманню великої крутизни переднього схилу продовжували надавати велике значення. Так, в валу київського «города Ярослава» в основі переднього схилу була влаштована спеціальна конструкція, яка повинна була перешкоджати сповзанню цього схилу й тим самим забезпечити незмінність його форми. Ту ж ціль переслідувало і створення у основі валів горизонтального майданчику – берми, що також повинно було захищати передній

схил вала від осипання. У XII ст. з'являється ще один новий прийом в облаштуванні внутрішньої конструкції валів – кліті, що утворювали каркас вала, будувалися вже не у вигляді окремих зрубів, а суцільної зв'язаної системи. Така система не мала ніяких переваг перед окремими зрубамі, в той час як для наземних дерев'яних стін вона була набагато більш раціональною. Можливо, перехід до такої конструкції в валах XII ст. пояснюється тим, що до її застосування перешли у цей час і у наземних частинах оборонної системи [4, 153].

Нечасте застосування на Русі майже до XIII ст. каменеметних машин робило при цьому цілком непотрібною велику товщину або масивність наземних оборонних конструкцій. Протистояти стрілам могли дерев'яні стіни будь-якої товщини, а підпалити або перерубати сокирами дерев'яну стіну, навіть складену з нетовстого ліса, під обстрілом із заборол було практично неможливо. Саме тому оборонні стіни давньоруських укріплених поселень впритул до XII ст. будувалися у вигляді однієї стінки, а не у вигляді забитих землею клітей, як це робилося пізніше. З цієї ж причини не застосовувалися в цей час на Русі й кам'яні оборонні стіни. В умовах тактики X-XII ст. кам'яні стіни мали перед дерев'яними лише одну перевагу – вогнестійкість. Однак і дерев'яні стіни під час облоги запалити майже ніколи не вдавалось. Цим, вочевидь, пояснюється, чому, не дивлячись на велику кількість кам'яних і цегляних церков, побудованих на Русі в XI і XII ст., кам'яні оборонні стіни побудовані лише в поодиноких випадках, причому як раз там, де чисто військова сторона справи відігравала другорядну роль (наприклад, огорожа Києво-Печерської лаври, стіна навколо Софії Київської).

Наявність кам'яних оборонних стін в Пскові, Ладозі, і, можливо, в Новгороді пояснюється зовсім не тим, що ці міста мали найбільше військового значення серед інших староруських міст. Вірогідніше, тут позначилися місцеві умови – багатство північно-західної Русі плитковим вапняком, що виходить у ряді місць на поверхню землі і що дозволяє добувати доброякісну будівельну плиту за допомогою простого лому. Як це не парадоксально звучить, але можливо, що будова в цих умовах кам'яних оборонних стін могла бути викликана лише дешевизною і меншою трудомісткістю цієї роботи, чим спорудження дерев'яних зрубних стін [4, 154].

У період феодальної роздрібненості місцеві варіанти оборонних споруд були притаманні крім крупних давньоруських князівств й земель і деяким невеликим районам Давньої Русі. Так, на західній околиці Київського князівства на початку XIII ст. відокремилася Болоховська земля, оборонні споруди якої (наприклад, міста Кудин, Губин) мають багато своєрідних особливостей, що відрізняло їх від оборонних споруд Київської землі [9]. Так, у цих

оборонних спорудах застосовується, наприклад, прийом побудови оборонних валів, які на окремих ділянках розширюються, утворюючи горизонтальні майданчики, або навіть роздвоюються. Вочевидь, оборонні споруди Болоховської землі, повторюючи в основному київські прийоми облаштування військово-інженерних споруд, мали, крім того, й свої, місцеві особливості.

Відсутність необхідності у фланговому обстрілі міських стін пояснює й ту вкрай малу роль, яку грали в обороні міст башти, що мали до XIII ст. своїм призначенням, можливо, лише захист воріт і, в доволі рідких випадках, спостереження за місцевістю, що їх оточувала. Мала кількість веж (крім ворітних) у давньоруських містах X-XII ст. була викликана, таким чином, відсутністю необхідності в такому типі стрільби, як фланкування стін, який є основною функцією башт. Основне призначення башт, розташованих уздовж фортечних стін, – повздовжній (тобто фланкуючий) обстріл стін [10, 429; 11, 12; 12, 232]. Однак і відносно Західної Європи деякі дослідники відмічали, що у X-XI ст. башти не були призначені для фланкування стін [5, 116; 13, 445].

Стрільба у противника могла вестися не лише з яких-небудь певних точок, а з усього периметра стін міста. Заборони на міських стінах тому повинні були мати наскрізне сполучення уздовж стін, завдяки чому захисники могли концентруватися на тих ділянках, де обложники проявляли найбільшу активність.

Розвиток планування оборонних споруд отримує своє пояснення у світлі еволюції тактичних вимог. Абсолютно природно, що за відсутності розроблених прийомів організованої облоги для захисту населення досить було пристосувати до оборони природні умови рельєфу місцевості. Але поширення організованої облоги, навіть пасивної, у вигляді «облежання», викликало необхідність появи укріплених поселень, з усіх боків оточених земляними валами, що значно посилювали захисні властивості природного рельєфу. Логічним завершенням цієї еволюції була поява круглих укріплень, форма яких добре пояснюється пануючими прийомами облоги і оборони. Дійсно, при використанні захисниками фронтальної стрільби круга форма укріплень є найбільш зручною, створюючи однаково сприятливі умови стрільби з будь-якої ділянки міських стін. Укріплення круглого типу, окрім цього, при площі, рівній з площею укріплень іншої форми, мають мінімальний периметр стін і завдяки цьому дозволяють створювати найбільшу щільність стрільби з цих стін.

У тих укріплених пунктах, де була складна система оборони, що складалась з укріплень обхідного міста і дитинця, із зовнішнього боку валів дитинця завжди споруджувався рів, і тому вали обхідного міста не могли з'єднуватися з валами дитинця, а доходили тільки до цього рову. Таким

чином, в загальній організації системи оборони залишалось як би слабке, незахищене місце, оскільки противник міг проникнути всередину укріплень, пройшовши по рову, оточуючому дитинця. У таких випадках рів перегороджувався дерев'яною стіною; ймовірно, іноді в рові розташовувалися ворота.

Місце стику укріплень обхідного міста і дитинця в реальній бойовій обстановці слабким місцем оборони не було. В письмових джерелах не має жодного натяку на те, щоб саме сюди були спрямовані удари тих, що осаджують. Проникнувши всередину укріплень через стик оборони обхідного міста і дитинця, нападники повинні були деякий час рухатися упродовж дна рову, тобто під самою основою стін дитинця. Це було, звичайно, найбільш не вигідне і небезпечне з усіх можливих положень, оскільки захисники могли в цей час безперешкодно вражати своїх противників зі стін дитинця, не лише стрілами, але і каменями, дерев'яними катками, окропом і ін. Більше того, потрапивши до рову на території обхідного міста і обернувшись при цьому спиною до дитинця, ставали в ще більш беззахисне положення щодо стрільби зі стін дитинця. Тому обложники завжди в першу чергу направляли свої удари не у стик укріплень обхідного міста і дитинця, а в міські ворота, хоча це була, здавалося б, найбільш захищена ділянка оборонної системи.

У XII ст. відбувається перехід в облаштуванні наземних дерев'яних стін від системи окремих зрубів ланок, розташованих впритул одна до одної, до зв'язаної конструкції стін.

У X-XII ст. має місце поступове вдосконалення планувальних і конструктивних прийомів облаштування оборонних споруд. Проте воно зачіпає в основному лише технічну сторону, майже не торкаючись основних тактичних особливостей і загальних принципів побудови споруд.

Давньоруські оборонні споруди XII ст., будучи в цілому ряді деталей набагато більш досконалими, ніж споруди XI ст., зберігають усі найбільш характерні особливості цих останніх. Навіть найбільш суттєві зміни в плануванні оборонної системи – поява геометрично правильних у плані укріплень, не пов'язаних з рельєфом місцевості, – не вносить в оборону укріплених поселень ніяких нових принципів організації бою. Це явище пояснюється тим, що тактичні основи облоги укріплень протягом XI-XII ст. дуже мало змінилися.

Вдосконалення системи укріплень повинно було привести в XII ст. до явного переважання оборонних засобів над наступальними, що у свою чергу повинно було впливати на появу нових тактичних прийомів і технічних засобів облоги [4, 155-156].

Приблизно з середини XIII ст., коли спосіб узяття укріпленого пункту за допомогою штурму став вже переважаючим, відбулися суттєві зміни в будівництві оборонних споруд – велике значення

набули кам'яні стіни, почали споруджувати високі башти, що дозволяли вести круговий обстріл території. В обороні, крім луків, почали широко застосовуватися самостріли і каменеметні машини.

Таким чином, істотні зміни в облаштуванні оборонних споруд, пов'язані з корінними змінами в тактиці облоги і оборони, відбувалися, з одного боку, у кінці X ст., а з іншого – в середині XIII ст. Ці хронологічні рамки є межами певного етапу в розвитку давньоруської військової архітектури. Дослідження взаємовпливу фортифікації і тактики захоплення (оборони) укріплених пунктів залишається актуальним і для сучасних істориків та людей небайдужих до історії України.

Посилання

1. Воронин Н.Н. Крепостные сооружения // История культуры Древней Руси. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 1. – С. 439-470.
2. Рабинович М.Г. Осадная техника на Руси в X–XV веках // Известия Академии наук СССР: Серия истории и философии. – 1951. – Т. 8. – № 1. – 65-78.
3. Теляковский А.З. Фортификация. – СПб., 1856. – 156 с.
4. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X–XIII вв. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. – Л., 1956. – № 52. – 184 с.
5. Пузыревский А.К. История военного искусства в средние века. – СПб., 1884. – Ч. 1. – 252 с.
6. Носов К.С. Русские крепости и осадная техника / К.С. Носов. – М., 2002. – 176 с.
7. Русская летопись с Воскресенского списка. – СПб., 1793. – Ч. 1. – 320 с.
8. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Т. 1. – 379 с.
9. Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1955. – Вып. 57. – С. 52-60.
10. Военная энциклопедия. – СПб., 1911. – Т. 4. – 399 с.
11. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь. – М., 1946. – 126 с.
12. Федоров 6-й. О военной архитектуре средних веков // Инженерные записки. – СПб., 1855. – Т. 41. – Кн. 2. – 269 с.
13. Rathgen B. Das Geschütz im Mittelalter. – Berlin, 1928. – 718 с.

Бережинский В.Г., Ивануц М.Г. Взаимовлияние тактики осады и обороны и конструкции древнерусских оборонительных укреплений

В статье рассмотрен вопрос взаимовлияния изменений в строительстве укреплений в Древнерусском государстве и развития тактики действий войска в осадном и оборонном бою.

Ключевые слова: строительство укреплений, тактика, осадный бой, штурм, оборона, взаимовлияние.

Berezhynskiy V.H., Ivanuts M.H. Cross-coupling tactic of siege and defensive and construction of the Old Russian defensive strengthening

In the article the question of cross-coupling of changes in building of strengthening in the Ancient Russian state and development of tactic of actions of army in a siege and defensive fight is considered

Key words: building of strengthening, tactic, siege fight, assault, defensive, cross-coupling.

24.03.2012 р.

УДК 94(477).02:271(477)

Ю.А. Карманов

О НАЧАЛЬНОЙ ДАТИРОВКЕ МОНАСТЫРСКОГО БОГОМОЛЬЯ В НОВГОРОДЕ-СЕВЕРСКОМ

В Киевской Руси XI–XII вв. берет начало монастырская традиция, выступая оплотом христианства, письменной и книжной культуры, важным идеологическим аппаратом. Удельные княжеские города вслед за Киевом развивают свое сакральное строительство. Важная роль в этом процессе на Северщине отводилась Новгороду-Северскому, который старался бороться с Черниговом за первенство в своем регионе.

Ключевые слова: древнерусский Спасский монастырь, Ольговичи, терем, усыпальница, аскетизм, отшельники, реликварий.

Богомолья, как часть паломнических передвижений, всегда связаны не столько непосредственно с храмовыми комплексами (за редкими исключениями крупнейших патриарших, как София Константинопольская, или митрополичьих храмов, как София Киевская), сколько с комплексами монастырскими. Это обстоятельство обращает исследование к выяснению вопроса о времени возникновения как храмов, так и монастырей в Новгороде-Северском, выделившегося как столица («столичный град») удельного Северского княжества с 1096 г.

Сегодняшний Новгород-Северский представляет собой районный центр Черниговской области с населением около 15 тысяч человек. В городе есть две действующие приходские церкви – каменный Успенский Собор XVII в. и деревянный Никольский храм XVIII в. Особое внимание привлекает великолепный комплекс Спасо-Преображенского монастыря, возобновивший богослужебную деятельность с 2000 г.

После большевистского переворота Новгород-Северский Спасский монастырь разделил судьбу сотен аналогичных объектов: он был закрыт по постановлению местного президиума окрисполкома от 24 июля 1923 года [8, 24]. Несколько лет бесхозности значительно повредили его облик, но сотрудники Черниговского губернского и местного краеведческого музеев добились от Совета народных комиссаров УССР постановления (1929 г.) о создании на базе этого архитектурного комплекса Государственного историко-культурного заповедника всеукраинского значения [6, 31], благодаря чему памятники неплохо сохранились.

Монастырь расположен в уникальном ландшафте и возвышается на отрогах второй надпойменной террасы Десны над заливными лугами. Крепостные стены и башни, как история самого ансамбля, – это яркая иллюстрация путей утверждения христианства в Северской земле. Здесь и фундаменты каменного храма XII в., и остатки княжеского терема рубежа XII–XIII вв., оборонительные и жилые постройки периода XVI–XVII вв., типография и коллегиум времен Гетманщины, великолепный собор эпохи классицизма работы известного итальянца Джакомо Кваренги.

Таков, поистине «лаврский», размах в небольшом, некогда уездном, а ныне районном городке.

Былая значимость этой обители, несомненно, связана с древностью монастырского богомолья в Новгород-Северской земле. При отсутствии прямых летописных ссылок, начало рассуждений по теме следует искать в агиографии (житийных повествованиях). Они однозначно указывают на существование монастырского института в Русских землях с XI в. Святые Антоний и Феодосий, два основоположника русского аскетизма, имеют непосредственное отношение к чернигово-северскому региону. Святой Антоний – уроженец города Любеча, а святой Феодосий вырос в Курске – одном из значительных центров Северской земли. Согласно преданию, преподобный Антоний с детства «воспылал желанием увидеть Святую Землю». Побывав там, он на обратном пути постригся в монашество на горе Афон. В источниках есть сведения о существовании монастырей в этот период в Киеве – первопрестольном городе. Здесь уже в первой половине XI в., в период княжения Ярослава Владимировича, «чернорисца почя множитися и монастыреве почяху бити» [14, 139]. Несколько известий о наличии монастырей в Киеве содержится в Житии Феодосия и в Слове «Чего ради прозвася Печерский монастырь», входящем в состав Киево-Печерского патерика. Возвратившись с Афона, Антоний долго искал в Киеве, «кде жити, и исходи по монастырем, и не возлюбил, Богу не хотящу...» [14, 139]. Нечто заставило подвижника, не оставшись ни в одном из существующих монастырей, поселиться в пещере под Берестовом. Подобные скитания и поиски позже повторил и Феодосий. В его Житии рассказывается, как он, попав в Киев, «обходи вся монастыря», однако не был принят ни в одном из них, и причиной тому была его бедность [19, 89]. Людям такого склада, как Антоний и Феодосий Печерские, не подходили обители, где игнорировали одну из основных прерогатив монашества – нестяжание. Причины такого положения вещей вскрываются в ситуации возникновения некоторых древнерусских монастырей.

Под 1037 г. в «Повести временных лет» есть сведение об основании двух обителей князем Ярославом Владимировичем – «... святого Георгия монастырь и святых Орины» [13, 151; 14, 139]. Непосредственного упоминания о времени закладки двух монастырей нет, но в святом крещении князь Ярослав получил имя Георгий, а его супруга Ингигерда – Ирина. Следуя традициям византийских императоров, киевский князь соорудил монастыри в честь своего святого и святой покровительницы княгини, что особо акцентировано в современной литературе [4, 25-56]. Так началось строительство ктиторских монастырей на Руси.

В «Слове о законе и благодати» митрополита Киевского Илариона (1037-1043 гг.) в Похвале кн. Владимиру говорится: «монастыреве на горах стаща, черноризьци явишася» [10, 93], что соответствует сведениям

Рис. 1. Крупногабаритная ниша-келья в подземном храмовом помещении (под корпусом XVI в. «На погребках») Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского, Украина. Фотография автора, 2010 г.

«Повести временных лет» об умножении монашества при Ярославе Владимировиче. По мнению Н.В. Синицына [16, 305-324], летопись свидетельствует о том, что при кн. Ярославе Мудром был положен почин ряду конкретных обителей, а не монастырскому институту как таковому. Речь идет не о начале монашества, а о начале «умножения», роста числа монахов. Появление института монашества относится, по «Слову» митрополита Илариона, к эпохе кн. Владимира Святого. Е.Е. Голубинский, разрешая кажущееся противоречие между известиями о начале монастырей либо при кн. Владимире, либо при кн. Ярославе, предполагал, что речь шла о разных формах организации монашеской жизни. Вначале возникали монастыри «несобственные», т. е. не ставшие еще монастырями в полном смысле слова. Они не были устроены в соответствии с уставом. Их облик исследователь воссоздавал методом исторической ретроспекции, используя более поздние (XV-XVI вв.) данные *новгородских писцовых книг*. В этих книгах при описании *погостов* (населенных пунктов) довольно большое число упоминаний о церквах, при которых имеются «кельи», где живут «чернецы», «старцы» и «старицы». По мнению Голубинского, «кельи» при церквах на погостах сохранили «древнейшую и первичную форму монастырей несобственных», с которой начиналось и киевское монашество [7, 552-555]. И.К. Смолич [17, 1997], принимая эту точку зрения, считал, что первые монашествующие жили вблизи приходских церквей в отдельных кельях, которые каждый ставил для себя. Они пребывали в строгой аскезе, собирались вместе на богослужение, но не имели еще монашеского устава, строгого пострижения, не давали иноческих обетов. Эти интересные и заслуживающие внимания суждения остаются предположительными из-за недостатка данных. Следует заметить, что ретроспекция Е. Голубинского основана на источниках, не только отстоящих хронологически почти на половину тысячелетия, но и происходящих из другого географического региона. Древнейшую

Рис. 2. Реликварий в западной стене храмового подземного помещения (под корпусом XVI в. «На погребях») Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского, Украина. Фотография автора, 2010 г.

форму монашества можно реконструировать, скорее, по рассказу «Повести временных лет» о пещерной кельи Илариона, в которой поселился преподобный Антоний, вернувшись на Русь с Афона, и предполагать, что первичной формой русского монашества было пещерное отшельничество.

Характеризуя первые русские монастыри, возникшие до святых Антония и Феодосия, отметим, что они представляли собой достаточно замкнутые организации, предназначенные для служения княжеским и боярским семьям. Вероятно, поэтому о них почти нет сведений в источниках. Прослеживаются лишь отрывочные летописные упоминания.

В «Хронике» Титмара Мерзебургского сообщается, что к моменту завоевания Киева польским князем Болеславом I Храбрым (август 1018 г.) в нем насчитывалось уже «более четырехсот церквей» [11, 43]. О гибели почти 600 киевских церквей в результате сильного пожара в июне 1124 г. сообщает Лаврентьевская летопись. Столь значительное число храмов в оном городе трудно объяснить, если не принять во внимание тот факт, что средневековые авторы учитывали не только приходские, но и частные (домовые) церкви знати [2, 42]. Для совершения богослужений в такие храмы приглашались по преимуществу византийские и болгарские священники и монахи. Не связанные узами брака, они были наиболее мобильной и активной в деле христианского просвещения неопитов прослойкой средневекового общества.

Таким образом, первые монастыри на Руси представляли собой сравнительно небольшие группы иноков, которые жили за счет богатых семей города, совершая службы в их домовых церквях-обителях. Монашеские общины, несомненно, бытовали и в резиденциях первых русских епископов.

Здесь и следует искать истоки монастырского общежития в Киевской Руси. Первые обители возникли в Киеве, а параллельно или чуть позже – в других княжеских городах. Источники не сообщают о том, какова была численность и социальный состав мо-

настырской братии в этот период, но можно предположить, что в обители уходили от мира богатые, состоятельные горожане, престарелые дружинники. На этом этапе не было необходимости в строительстве больших монастырей. Антоний и Феодосий потому и называются основоположниками русского монашества, что несли другое, аскетическое содержание иноческой жизни, разительно отличавшееся от более ранних укладов жизни в русских обителях.

Несомненно, что распространение монастырской традиции исходит из Киева как административного центра Киевской Руси. Христианство явилось объединяющей идеологией и совершенной сакральной сферой государства, запущенной в действие святым князем Владимиром. Формирование и укрепление политической власти и распространение христианского мировоззрения на подвластных территориях шли параллельными процессами. Монастыри являлись важными институтами в этих процессах.

О первых монастырях Чернигова летописи сохранили упоминание о Болдиногорском Успения Богородицы под 1074 г. [13, 193-194; 14, 185], Елецком Успения Богородицы под 1177 г. [14, 606] и Борисоглебском, упомянутом под 1231 г. [13, 456-457]. Детальный анализ источников [24, 125] показывает, что св. Антоний во время своего пребывания в Чернигове (1069-1073 гг.), поселившись и основав Елецкий монастырь возле храма Успения Богородицы, «позднее переселился, выбрав место для пребывания своего, расстояния от оного (Елецкого монастыря) в одной версте, в горах, до времени возвращения своего, паки в Киев, которое верно и последовало около 1073 г., когда вступил на великое княжение в Киеве великий князь Святослав Ярославич» [1, 489-492]. Местоположение, указанное в «Истории Российской иерархии» со ссылкой на «Житие прп. Антония», соответствует расположению на склоне Болдиных Гор Ильинской церкви [24, 126]. Это означает, что в домонгольский период Елецкий Успенский монастырь возник на месте уединения прп. Антония Печерского как скит при храме, а вторая обитель, куда Антоний переселился, – по названию древней церкви пророка Ильи (позже стала называться Ильинской с традиционным названием пещерного комплекса под ней «Антониевы пещеры», где самая обширная подземная церковь, при освящении в 1680 г., наречена во имя Похвалы Богородицы).

Если рассматривать последовательность процесса централизации земель вокруг Киева, то следует отметить тот факт, что Новгород-Северская волость вошла в состав Русской земли позже Черниговской волости, соответственно и все государственные и социальные структуры стали формироваться вслед за черниговскими. Что касается учреждения монастырского института в Новгороде-Северском, то предание относит его к первой половине XI в. Согласно А.Ф. Шафонскому, в 1024 г. жители города

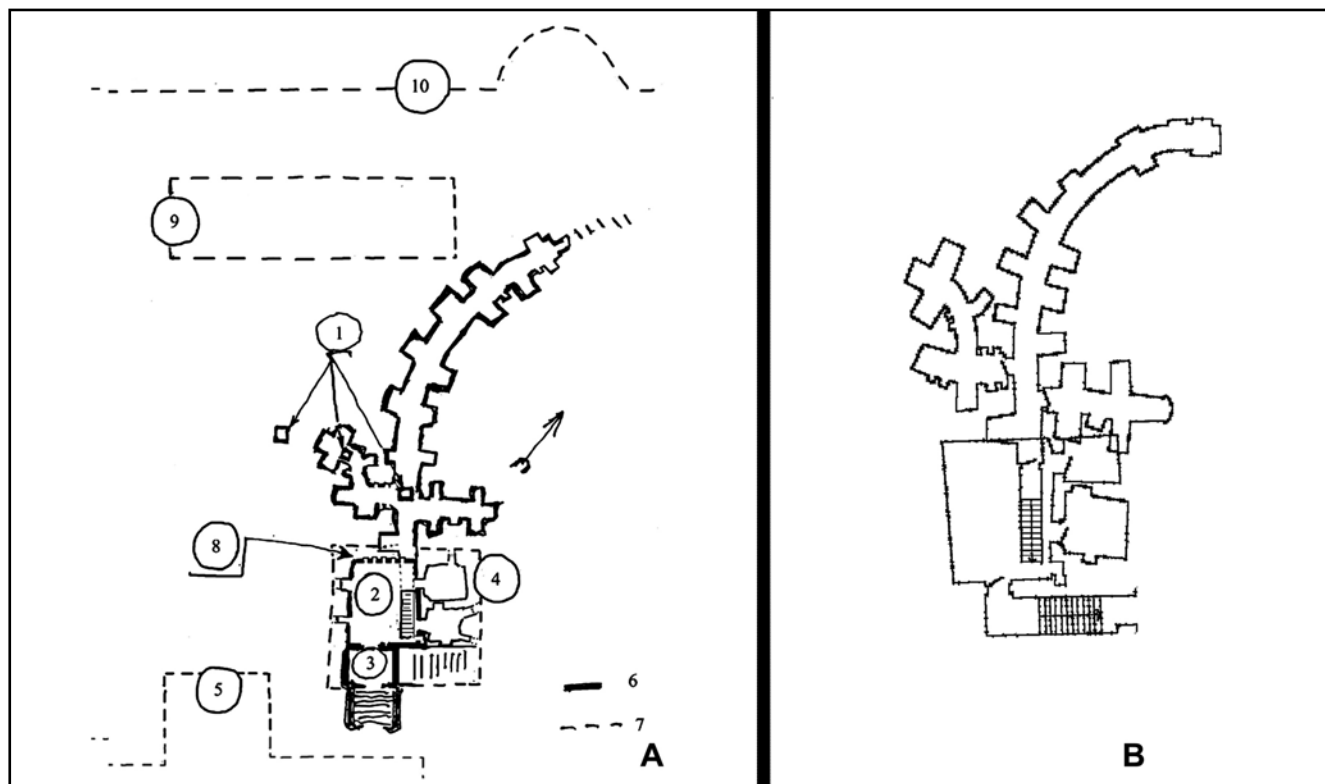

Рис. 3. Схема пещерного участка Спасо-Преображенского Новгород-Северского монастыря. 1. Выходы-«колодцы» отдушины каналов – воздухопроводов из пещер. 2. Наос подземного храма. 3. Алтарь подземного храма. 4. «Корпус «на погребках». 5. Корпус настоятеля (1657-1672 гг.). 6. Древние кладки (XVI в.). 7. Наземные постройки конца XVII – XVIII вв. 8. Западная стена подземного храма с многочисленными нишами для мироточивых голов (типа пещерного кимитирия с нишами для мироточивых голов в ур. Церковщина, Киев). 9. Братский корпус XIX в. 10. Западное прясло монастырской крепостной стены

участвовали в Ливенской битве на стороне Мстислава Владимировича, а после раздела Русской земли по Днепру должны были принять его посадников. По этим данным в 1033 г. Мстислав в память о храбрости новгород-северцев «назвал сей город княжеством» [23, 382] и основал Новгород-Северский Спасский монастырь. Дошедшее до А.Ф. Шафонского предание, в свете последних археологических исследований, возможно, означает следующий ряд событий: строительство оборонительных сооружений «Нового города» на замковой горе и основание княжеского двора с неким ктиторским монастырем в непосредственной близости в городской крепостной ограде. Что касается основания Спасского монастыря, то сведения сомнительны. Согласно археологическим материалам, основание этой обители датируется концом XI – первой половиной XII в.

Что касается предания об учреждении первого Новгород-Северского монастыря при Мстиславе Владимировиче (1022-1036), то речь могла идти о Троицкой обители, находившейся в городской крепости и прекратившей свое существование в XVI в. В «Древнейшем 1786 года Топографическом описании губернского города Новгорода Северского» С.А. Пригары читаем, что первая часть города (в районе Успенского собора – Ю. К.) «называлась Кляшторище («монастырище» – производное от польского klasztor – Ю. К.) потому, что там кроме

благочестивого Троицкого монастыря (курсив – Ю.К.) был католический кляштор (в период между 1618-1648 гг. – Ю.К.)» [15, 98]. В шестой главе данного описания указывается, что кроме сохранившегося Спасского монастыря в городе существовало еще три православных обители «вовсе упраздненных... Троицкий в грамотах нынешнему оставшемуся монастырю Спасскому жалованных означений (его земли перешли во владения Спасо-Преображенского монастыря в XVI в. – Ю.К.), в самом городе бывший над Десною на горе Каменистой...» (это соседняя с замковой горой возвышенность), второй «Крестовоздвиженский под озером Жгань, за валом городским на горе, кое место и ныне от обывателей называется Воздвижеще», третий «Трех Святителей на форштадтах ныне приходской Никольской церкви» [15, 112]. За недостаточностью источников история этих исчезнувших монастырей может рассматриваться лишь в гипотетичном ключе. Материалы по Спасской обители дают больше сведений для нашей темы.

Фотографии начала XX в. зафиксировали, что над воротами Спасского монастыря красовалась дата ее основания – 1127 год. Она была взята как наиболее вероятная, скорее всего, настоятелем монастыря архимандритом Венедиктом Курковским и водружена к всеобщему сведению. Именно этому настоятелю и исследователю принадлежит авторство исторических материалов из прошлого обители, опубликованных

Рис. 4. Вид на алтарную часть подземного храма (под корпусом XVI в. «На погребях») Спасо-Преображенского монастыря Новгорода-Северского. Фотография автора, 2010 г.

под редакцией преосвященнейшего Филарета Гумилевского на страницах Черниговских епархиальных известий в 1861 г. [5]. Архимандрит Венедикт отмечает даты основания Спасского монастыря, предложенные Шафонским (1033 г.), и предание об основании обители Ярославом Мудрым в 1036 г., как «сказания, не имеющие исторического основания, и потому недостоверные. Гораздо несомненное то, что монастырь сей основан в то время, когда Новгородсеверскъ сделался славою городов, входивших в княжение Северское, и столицю особых удельных князей, потому что в 1787 году, при разборе в сем монастыре древней каменной Преображенской церкви, для построения новой, в основании ее найден овальный камень, резная надпись которого показывала, что строителями сей церкви были Владимир и Изяслав Давидовичи, первые князья Новгородсеверские, внуки Святослава Ярославича, князя черниговского, владевшие Новгородсеверскомъ с 1127 по 1136 год» [5, 33].

В 1954-1956 годах экспедицией под руководством Н.В. Холостенко на территории Спасо-Преображенского монастыря были вскрыты западная часть древнерусского храма с западным приделом и папертью. Исследователь пришел к выводу, что по типу планировки, объемного решения храма, его близости к таким сооружениям, как церковь Михаила Архангела в Смоленске, а также по характеру строительной техники и знакам на кирпичах собор можно датировать второй половиной XII в. [20, 36].

Во время работы археологической экспедиции Охранной археологической службы ИА НАН Украины в 2003 г. установлено, что древнерусский культурный слой прослеживается почти по всей площади монастырского двора [22, 1]. Здесь исследовано несколько хозяйственных и жилых комплексов XI-XIII вв. На западном участке, за корпусом «покоев настоятеля» XVI в., были зафиксированы следы частокола XI-XII в., сооруженного из бревен диаметром 0,15-0,2 м. По всей видимости, это остатки древнейшей ограды двора.

В ходе работ экспедиции к северо-западу от

Спасо-Преображенского собора, между корпусом келий и коллегиума, были выявлены и исследованы остатки неизвестного монументального сооружения конца XII – начала XIII вв. Это прямоугольное в плане четырехстолпное сооружение имеет размеры 12,5 x 15,5 м. Три стены и столбы сохранились на высоту 1,2 м от уровня пола, четвертая – в уровне фундаментного ровика. Столбы имеют размеры 1,4 x 1,4 м. Толщина стен, сложенных в технике равностойной кладки из плинфы с использованием дикого камня на цемянке, составляет 1,4 м. Они ровные, без лопаток и пилястр, хотя в кладке широко использовалась лекальная плинфа с одним закругленным торцом, реже – трапецевидная, положенные в рядовую забутовку. В целом, типы и размер кирпича сходны с образцами, зафиксированными во время исследований остатков древнего Спасо-Преображенского собора, но клейма и их расположение отличны от представленных на плинфе храма. Отсутствие церковных элементов в строении (апсид, ниш, декора) может предполагать его общехозяйственное или светское назначение (например, монастырская трапезная, архиерейский дом или княжий терем). Остатки стен были перекрыты строительным ломом руин этого же сооружения. Слой развалин фиксировался с глубины 35 см от современной поверхности. Он содержал многочисленные фрагменты штукатурки с фресковой росписью, плиткой для пола и оплавленными деталями свинцовой кровли.

Автору статьи довелось участвовать в исследовательских работах и держать в руках практически все материалы археологических изысканий, проводившихся на территории Спасо-Преображенского монастыря в период с 1991 г. по 2004 г., что позволяет делать некоторые обобщающие выводы относительно заселения монастырского холма в XI-XIII вв.

Материалы, относящиеся к первой половине XI в., представлены исключительно редкими фрагментами керамики. Остатков жилищ этого периода не зафиксировано. И хотя исследование всей монастырской территории весьма неполно (о чем свидетельствует сенсационное открытие остатков монументального строения домонгольского периода в результате работ 2003 г. после многих лет предыдущих исследований), основной характер застройки княжеской эпохи на этом месте вполне определен. Реконструируется двор, представляющий квадрат со сторонами примерно 150 x 150 м, образовавшийся в конце XI – первой половине XII вв., окруженный частоколом. В северо-восточном углу зафиксирована плотная жилая застройка XII-XIII вв. Характер находок позволяет предположить, что здесь была княжеская резиденция с домовым культовым комплексом – что-то вроде кремля. Во второй половине XII в. в центре двора был сооружен каменный Спасский собор размерами 19,9 x 13,5 м, представляющий собой трехапсидный четырехстолпный храм. От

него в северо-восточном направлении в конце XII – начале XIII вв. был построен каменный терем. Существуют источники, позволяющие предполагать наличие еще одного монументального строения на этой территории. Речь идет о летописной Новгород-Северской церкви Архангела Михаила: «преставился Олег Святославич месяца генваря в 16 день и положиша у святого Михаила потом же Игорь брат его седе в Новгороде Северскомъ» [14, 613]. Попытки привязать расположение этой церкви к Чернигову оказались несостоятельны, поскольку разработка Л.А. Беляева показала невозможность ее расположения там, где это предполагал Б.А. Рыбаков [3, 3-18]. К тому же следует учесть, что Олег Святославич в крещении получил имя Михаил и, развивая политику незаисимости Новгород-Северского стола от Чернигова, должен был позаботиться об усыпальнице (во имя своего святого патрона) в своем стольном граде.

Согласно историческим материалам Венедикта Курковского древний собор монастыря (разобран в конце XVIII в.) имел два придела: Рождественский и св. Архангела Михаила. В материалах, в статье о древних храмах обители, есть информация о княжеском погребении. В одном месте читаем: «из Истории Российского Государства (здесь ссылка на Карамзина – Ю. К.) видим, что Новгород-Северский князь Олег Святославич, скончавшийся 16 января 1180 г., положен у святого Михаила. Поелику же не было Михайловской церкви ни в монастыре сем, ни в Новгород-Северске, то упомянутый князь погребен, как догадываются некоторые (здесь ссылка на Черниговские Губернские ведомости 1853 г.), в Спасском монастыре, около придела св. Архангела Михаила» [5, 35-36].

Этот фрагмент текста, видимо, относится к редакции Филарета (Гумилевского), готовившего его к изданию. А в самой статье об основании Спасского монастыря несколько иной текст: «По летописи, в 1179 г. похоронен был Новгород-Северский князь Олег Святославич в церкви Архангела Михаила, а по запискам найдено, что эта церковь была в монастыре Северском и в память ея после устроен был придел в Спасском храме» [5, 33]. Далее архимандрит Венедикт (Курковский), автор материалов, развивает мысль о начале монастыря: «Если же в 1179 г. существовала уже другая церковь в монастыре, то главная (церковь Спасская) с монастырем устроена была, без сомнения, гораздо раньше кончины князя Олега. Архимандрит Иосиф Гугуревич в 1723 г. писал к правителям Малороссии: «Видим крайнее обители нашей разорение... которая от 500 лет и лышше благочестивыми монархами фундована..., следовательно не раньше и не позже 12 столетия» [5, 34].

В подтверждение древнего бытования обители Филарет (Гумилевский) пришел к выводу, что некоторые земельные владения монастырь получил еще в домонгольский период от местных князей. Так «сельцо князя Игоря с храмом св. Георгия, есть

нынешний Горбов. Это согласно с местностью летописного Игорева сельца. По грамоте 1552 года село Горбово видим в числе имений Спасского Северского монастыря... Святослав (Ольгович – Ю.К.), столько любивший князя Игоря, отдал это село Спасскому монастырю на поминование любимого брата...» [21, 30]. Это могло произойти сразу после страдальческой кончины Игоря Ольговича в Киеве в 1147 г.

Несмотря на ктиторское начало обители, следует сказать, что аскетическая школа существовала и здесь. Веским аргументом такого утверждения является система подземных сооружений культового назначения. Древний аскетизм зиждился на традициях подземножительства. Основоположниками аскетической школы в новгород-северских монастырях могли стать и черниговские и киево-печерские монахи. Существует предание об основании киевскими печерскими монахами одной из древнейших пустыней в Северной земле – Молченской Рождества Богородицы Софрониевой обители в 26 км от Путивля в лихие времена после разгрома Киева в 1241 г. Там сохранился пещерный комплекс с кельями отшельников. Из галереи, прорубленной в лёссовых отложениях, по узким проходам попадаешь в крохотные помещения, в которых можно находиться только сидя или стоя на коленях. Существует подобное предание и о Новгород-Северской Спасской обители, что ее основали выходцы Киево-Печерского монастыря, но это, скорее всего, отголоски ордынского периода, когда из разрушенного Киева монахи разошлись по укромным местам всей Руси.

В Новгород-Северском Спасском монастыре сохранились лишь поздние, обложенные кирпичом в XVI в. галереи и ниши: именно они являются первым и не единственным доказательством наличия здесь аскетической школы. По предположению исследователей, такие ниши (рис. 1) представляют не что иное, как монашеские кельи [25, 377]. Кроме того, в подвальном помещении корпуса «на погребках» прекрасно сохранился реликварий с характерными нишами для мироточивых глав (рис. 2) типа древнерусского пещерного кимитирия с нишами в ур. Церковщина под Киевом. Аналогичный кимитирий черепов устроен в Лядовском пещерном монастыре в Поднестровье, начальная история которого также относится к периоду Киевской Руси.

Анализируя компоненты кладки, исследователи датируют кирпичные работы в подземных галереях XVI ст. [9, 10], причем указывается на возможность более раннего бытования этого подземного комплекса. Обращает на себя внимание храмовый характер подземного помещения с реликварием, предназначенным для мироточивых глав, наличие ниши-жертвенника и алтарной структуры. Наличие в этом же ярусе двух помещений (кельи или ризница) делает это храмовое помещение очень схожим с молдавским пещерным монастырем в Бутученах [25, 377]. По аналогии с иными обителями Черниговского княжества, Спасский монастырь в Новгороде-Северске

тоже мог быть основан как пещерный еще в период Киевской Руси. Несовпадение планового расположения подземных галерей с расположением наземных сооружений (рис. 3) свидетельствует о их различном генезисе и более раннем появлении подземной части по сравнению с позднесредневековыми наземными постройками. В этом плане с грядущими исследованиями пещерной части монастыря может оказаться связана и проблема местонахождения самых ранних монашеских погребений конца XI – начала XIII в.

Сопоставляя археологические данные со сведениями исторического «Описания» архимандрита Венедикта и святителя Филарета (Гумилевского), выявляется время основания и функционирования новгород-северских монастырей, связанных с последовательностью этапов княжеского правления в Новгороде-Северском, определенных в наиболее подробном исследовании Александра Полякова. Таких этапов исследователь приводит пять: 1) выделение Новгорода из состава Черниговской земли (1136-1141); 2) война Новгорода за независимость (1146-1147); 3) борьба за господство на Левобережье Днепра (1147-1164); 4) время относительного равновесия сил (1164-1180); 5) период союза 1180 – первая половина XIII века [12, 2001]. Все вышеизложенное указывает на связь основания и расцвета начального этапа Спасо-Преображенского монастыря с деятельностью княжеской администрации в Новгороде-Северском. Добавим, что Новгород в качестве столицы Северского княжества был избран претендентом на Великий стол в Киеве – родоначальником династии Ольговичей – князем Олегом Святославичем в 1096 г., что поможет соотнести самые ранние материалы Новгород-Северского Спасского монастыря конца XI в. с этой начальной датой существования города в качестве значимого административного центра.

Ссылки

1. Амвросий, архимандрит. История Российской иерархии. – М., 1815. – Ч. VI. – 820 с.
2. Артамонов Ю.А. К вопросу о формировании монастырской культуры в Киевской Руси // Сіверщина в історії України (Матеріали сьомої науково-практичної конференції). – Суми, 2008. – С. 42-44
3. Беляев Л.А. Из истории зодчества древнего Чернигова // Проблемы истории СССР. – М., 1974. – Т. 4. – С. 3-18.
4. Быхова М.И. Монастыри на Руси XI – середины XIV века // Монашество и монастыри в России. XI – XX века: исторические очерки. – М.: «Наука», 2002. – С. 25-56.
5. Венедикт (Курковский), архимандрит. Описание Новгород-Северского Спасо-Преображенского первоклассного мужского монастыря // Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная. – 1861. С.32-56; 82-109; 157-174; 239-279.
6. Галесв С.А. Новгород-Северський державний історико-культурний заповідник. Провідник. – Харків: «Пролетар» 1931. – 43 с.
7. Голубинский Е.Е. История Русской Церкви. 2-е изд. – М., 1904. – Т. 1. – Ч. 2. – 926 с.
8. Карманов Ю.О. До історії закриття Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря на початку 20-х років XX ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 24-30.
9. Маркиз В.И. Покой настоятеля Спасо-Преображенского монастыря в Новгороде-Северском // Проект ремонтно-

реставрационных работ. Историческая записка. – К., 1986. – Т. 2. – Кн. 3. – С. 9-17

10. Молдаван А.М. Слово о законе и благодати митрополита Илариона. – К., 1984. – 239 с.
11. Назаренко А.В. 1993. Немецкие латиноязычные источники IX-XI веков. – М., 1993. – 240 с.
12. Поляков А.Н. В граде Игоре. Новгород-Северский в конце X – начале XIII веков. – СПб.: Исторический факультет СПбГУ, 2001. – 150 с.
13. Полное собрание русских летописей (далее – ПСРЛ). – М., 1998. – Т. I. – Стб. 151.
14. ПСРЛ. М. – Л., 1962. – Т. II. – стб. 139.
15. Пригара С.А. (РНБ). Древнее и новое историческое, географическое, политическое и топографическое описание губернского города Новгорода Северского // Отдел рукописей и редкой книги РНБ им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Сборник рукописей, ф. IV.550, с. 98-112.
16. Синицын Н.В. Русское монашество и монастыри. X-XVII вв. // Православная энциклопедия. – М.: Русская Православная Церковь; ЦНЦ «Русская Православная Энциклопедия». – 2000. – С. 305-324. (www.golubinski.ru/ecclisia/monksenc.htm).
17. Смолич И.К. Русское монашество, 988-1917 // Жизнь и учение старцев. – М., 1997. – С. 371-464.
18. Толочко П.П. Тайны киевских подземелий. – К.: «Наукова думка», 1971. – 84 с.
19. Успенский сборник XII-XIII вв. – М., 1971. – 754 с.
20. Холостенко Н.В. Исследование памятника XII в. в г. Новгороде-Северске // Сборник сообщений института «Киевпроект». – 1958. – № 1-2. – С. 36-39.
21. Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. VI. – 452 с.
22. Черненко О.Е., Казаков А.Л., Кедун И.С. Археологические исследования в Новгороде-Северском в 2003 г. // Научный архив ИА НАНУ. – 2003. – 8 с.
23. Шафонский А.Ф. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 45. – С. 382.
24. Шевченко Ю.Ю. Русское подземножителство и черниговский период в житии прп. Антония (Великого) Печерского // Христианство в регионах Мира / Отв.ред. Т.А. Бернштам – СПб., 2002. – С.110-139.
25. Шевченко Ю.Ю. Христианские пещерные святыни. – СПб.: «Наука», 2010. – Т. II. – 639 с.

Карманов Ю.О. Про датування початку монастирської традиції в Новгороді-Сіверському

В XI-XII ст. у Київській Русі відбувається розповсюдження монастирського інституту як оплоту нової релігії, писемної просвітницької культури, ідеологічного апарату. Столичні міста окремих князівств слідом за Києвом розвивали сакральне будівництво. Значну роль у цьому процесі на Сіверщині відіграв Новгород-Сіверський, що намагався сперечатись із Черніговом за першість у своєму регіоні.

Ключові слова: давньоруський Спаський монастир, Ольговичі, терем, усипальниця, аскетизм, самітники, релікварії.

Karmanov Y.A. About the dating of the early monastic tradition in Novgorod-Seversky

The monastic tradition spreaded in Kievan Rus in the XI-XII centuries as the new stronghold of religion, written educational culture, ideological apparatus. The sacred building developed in the capital cities of some principalities like in Kyiv. Novgorod-Seversky played significant role in this process in Siverschina, it tried to compete for the primacy with Chernihiv in the region.

Key words: Old Russian Savior Monastery, Olgovichs, tower-room, tomb, asceticism, hermits, reliquary.

18.03.2012 p.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ОБРАЗУ БОГОМАТЕРІ ОРАНТИ НЕПОРУШНА СТІНА З СОФІЙСЬКОГО СОВОРУ У М. КИЄВІ

У статті розглядаються джерела виникнення образу Богоматері Оранти; історія формування образу та релігійних уявлень, пов'язаних з ним у Візантії; висувається версія відносно появи саме такого образу на вівтарній стіні храму Софії Київської.

Ключові слова: храм Софії Київської, Оранта, Київ, Константинополь, історія, релігія, традиції.

Одна з видатних споруд Києва – собор Софії XI ст. Храм Софії Київської будували за подібністю однойменного Константинопольського храму (зараз знаходиться у Туреччині, в м. Стамбул). Тобто Константинопольську Софію можна розглядати як прототип Київської. При порівнянні двох однойменних православних соборів можна побачити кардинальні зміни в архітектурних формах: Київська Софія зовсім інша за загальним рішенням об'ємів. Учені вбачають в цьому певні причини [1, 67]. Також відносно прототипу були змінені і священні зображення на стінах собору. Причини цього не описані, хоча собор вивчається дослідниками вже півтора сторіччя.

Дослідження Софії Київської розпочалося з середини XIX ст. після того, як при черговому ремонті був відкритий раніше невідомий фресковий розпис. Далі храм вивчався окремими ученими – дослідниками давньоруського мистецтва. Упродовж XX ст. були проведені вишукувальні роботи рядом науково-дослідницьких майстерень, інститутів, науковими співробітниками заповідників. Було видано безліч публікацій про собор Софії Київської [1, 8-9]. Мета даного дослідження – розгляд образу Богоматері Оранти з апсиди Софії Київської у сукупності з легендами та якостями, якими наділяють її у православній релігії, виявлення історичного місця та подій, за яких виникла назва образу Оранти Непорушна Стіна. Все це надало можливість з великою ймовірністю визначити візантійський прототип київського образу Богоматері Оранти з Софійського собору і висунути версію щодо причин появи саме його на стіні собору Софії.

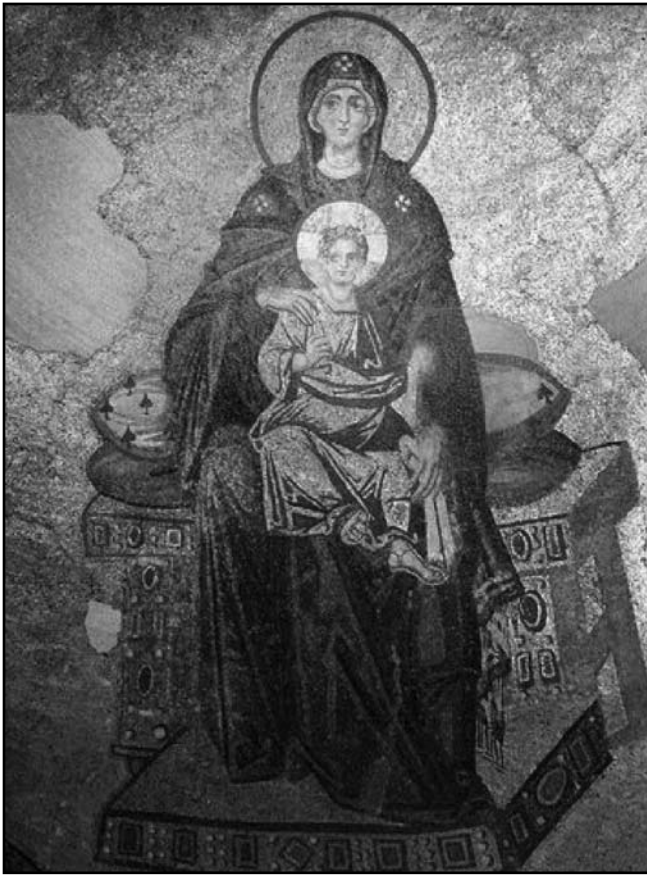
Релігія, як сфера духовної діяльності людини, має свої особливості. Вона формується у певний проміжок часу після свого виникнення, а потім консервується і може залишатися незмінною тисячоліттями, завдяки чому до майбутніх поколінь доходить інформація про минуле. Усі зміни у цей період її існування протікають, зустрічаючи неймовірний опір адептів, що приводить до розколів та утворення нових напрямків.

1. Богоматір Оранта Непорушна Стіна
з собору Софії Київської, Україна, м. Київ

Православ'я на території України з'явилося ще за часів Київської Русі і було принесене сюди з Візантії. На момент зведення Київської Софії в XI ст. система розписів храму у Візантії вже склалася (у другій половині IX ст.) [2] і разом з передачею релігії повинна була прийти у Київську Русь незмінною. Зміни в інтер'єрі державного собору Софії у Києві відбулися або з якихось сторонніх причин, або прототипом розписів слугував інший храм, а не Софія Константинопольська. Саме з порівняння двох мозаїчних зображень Богоматері з Софії Київської та Софії Константинопольської і розпочалося дане дослідження.

Образ Богоматері відіграє важливу символічну роль у системі священних зображень. Воно розташовується у вівтарній частині собору. У Константинопольській Софії Богоматір має один вигляд – на троні з маленьким Ісусом на руках (рис. 2) [3], у Київській Софії зображення було замінено на зовсім інше – з піднятими вгору молитв'яними руками (рис. 1) [4]. Константинопольський образ більш м'який, життєвий, з живописно-реалістичними деталями пухликів та драпіровок. Це, перш за все, жінка, мати з маленькою дитиною на руках. Київська Богоматір зі схематичною розробкою одягу, без зайвих деталей монументальна, символічна, навіть дещо сувора. Це

2. Богоматір з собору Софії Константинопольської,
Туреччина, м. Стамбул

один із основних типів іконографічних зображень Богоматері, який називається Оранта (від лат. *orans* – та, що молиться) [5].

Богоматір Оранта на вівтарній стіні Київської Софії має величезні розміри – 5,45 м [2]. Це особливо помітно у порівнянні з простором собору: коли відвідувач потрапляє у храм, його перший погляд притягує зображення Богоматері на постійно сяючому золотому фоні (золота смальта фону розташована під різними кутами, тому фон постійно виблискує незалежно від характеру природного освітлення). Розташування образу Богоматері має релігійне значення у поєднанні землі у подібні тих, хто молиться у храмі, та неба в образі Спаса Вседержителя в головній бані Софійського собору [2]. Але у порівнянні з силою впливу Оранти всі інші релігійні та світські сюжети здаються меншими і не такими значимими. Покидаючи собор, відвідувач ще довго буде бачити перед очима Богоматір Оранту, оточену у будь-яку погоду при будь-якому освітленні золотим сяйвом.

Про зображення Богоматері Оранти з Київської Софії існує легенда: його називають Непорушна Стіна і воно здатне протистояти руйнації споруди. Вважають, що цю назву київська Богоматір отримала від того, що вона збереглася на противагу складній долі собору Київської Софії, який за свою історію не раз був поруйнований [2; 6; 7]. За легендою,

Непорушна Стіна оберігає Київ від руйнувань, і місто стоїть доти, доки існує Оранта у вівтарі Київської Софії [2; 7]. Також часто вважають, що назва походить від молитви –Акафісту до Богородиці, у якому вона названа «Непорушною Стіною» [2; 6; 8; 9]. І лише деякі джерела вказують на дійсне походження цієї назви і якостей Оранти саме з малоазійського регіону [2; 9; 10].

Зображення фігури людини з піднятими у молитві руками відоме у мистецтві Єгипту та Месопотамії, зустрічається в античному мистецтві. Перші християнські зображення такого типу знаходяться у розписах римських катакомб, де є як жіночі, так і чоловічі фігури. У мистецтві раннього християнства та Візантії відбувалося поступове формування образу Богоматері у вигляді Оранти, що символізувала Церкву. Велику роль у формуванні традицій шанування Богоматері відіграла Влахернська церква в Константинополі: розташування образу в консі апсиди храму дало початок такій традиції у більш пізні часи; саме звідти внаслідок надзвичайних подій з'явилася назва Оранти «Непорушна Стіна» [9].

Влахернська церква отримала назву від району Константинополя, в якому вона розташовувалася. Влахерни – північно-західне передмістя, що знаходилося у південній частині бухти Золотий Ріг. Ще за античних часів ця територія була відома своїми цілющими джерелами. На початку V ст. частина району увійшла до міських стін. У середині V ст. на місці одного з найбільш шанованих джерел імператрицею Пульхерією була збудована церква. За описом це була трьохнефна базиліка, скоріш за все без бані, яка з храмом-релікварієм та священним басейном утворювала комплекс споруд. Також до комплексу увійшли терми, збудовані пізніше [11].

Храм був присвячений Богородиці, тому у ньому зберігалися її особисті речі-реліквії: покривало-омофор та одяг-риза, привезені з Палестини у кінці V ст., інші святині [11]. Також у церкві було багато різноманітних зображень Богоматері, серед яких сформувалися чотири основних типи. Один з типів – Оранта – зображення Богоматері у повний зріст, що знаходилося у консі апсиди храму-релікварію [12]. Згадка про неї пов'язана з чудом, яке побачив святий Андрій Юродивий: вставши коло вівтаря, Оранта зняла з себе омофор і накрила їм людей у храмі [12]. Назва Непорушна Стіна пов'язана з іншою дивовижною подією. Під час землетрусу церква зруйнувалася, але вистояла вівтарна стіна із зображенням Богоматері Оранти з піднятими у молитві руками [9]. Населення Константинополя звернуло увагу на таке вибіркове руйнування споруди, але включення цієї події в комплекс релігійних уявлень відбулося пізніше.

На початку VII ст. (626 р.) Константинополь одночасно намагалися захопити авари з Балкан

3. Влахернська церква (1867 р.), Туреччина, м. Стамбул

та перси зі Сходу. На той час Влахернська церква знаходилася в оточенні міських стін. Імператор та патріарх обійшли їх, звертаючись з молитвою до Богоматері. Напад авар на район Влахерни був вдало відбитий, внаслідок чого зросло значення церкви та її святинь. Богоматері надали роль покровительки Константинополя та всієї Візантії [11]. Відносно зображення Богоматері Оранти склалося уявлення, що вона є охоронницею стін. Саме у той час у молитву-Акафіст були внесені слова, де Оранта називалася Непорушною Стіною [9]. Зображення Богоматері Оранти з апсиди храму, яке творило дива, зникло, скоріш за все, у VIII ст. – періоді боротьби з іконами, і було замінено, як і інші сюжетні зображення, на рослинні та архітектурні мотиви [11]. Але пам'ять про важливі релігійні події залишилася. У часи розквіту Візантії Влахернська церква була другим по значенню храмом після Софії Константинопольської. Храм був одним із головним пунктів константинопольської стаціонарної системи богослужінь, святкові процесії проходили повз церкви, в ній ховалися вельможні особи від репресій [11; 13].

З XI ст. розпочався поступовий занепад Влахернської церкви. У 1069 р. споруда згоріла разом з імператорським палацом. Незабаром після пожежі храм був відновлений, але вже у XIII ст. Константинополь підкорили хрестоносці і у церкві розмістилася община каноніків. Згодом храм знову повернувся до православних. Його викупили і прийняли під свою юрисдикцію Константинопольські патріархи, які у той час проживали у вигнанні в Нікеї. У XIV ст. Влахернську церкву розграбували пірати та вбили декілька священників. У XV ст. (29

лютого 1434 р.) на дерев'яному даху споруди виникла пожежа, яка майже повністю знищила будівлю. Після цього вона більше не відновлювалася, а всі її святині були втрачені. Руїни зберігалися до XIX ст.; як святиня продовжувало функціонувати джерело, яке серед православного населення користувалося великою пошаною. Вода з нього протікала під міською стіною і впадала у море. З XVII ст. є свідчення, що у день потоплення ворожого флоту вода в море, куди впадало джерело, ставала кровавою і деякий час зберігала свій колір. На святому місці періодично відбувалися хресні ходи. Священне джерело оберігала приставлена до нього руська полонянка [13]. У XIX ст. (1867 р.) землю викупила грецька гільдія кушнірів і збудувала над святиною невеличку церкву, третю за рахунком на тому місці (рис. 3) [14], що збереглася до сучасності і знаходиться у володінні Константинопольського Патріархату. У XX ст. (1964 р.) нову Влахернську церкву прикрасили фресками на сюжети, пов'язані з її історією [11]. У будівлі справа від іконостасу знаходиться купель чудотворного джерела і мармуровий фонтан для збору святої води у дворі [14].

Початок розповсюдження візантійського православ'я на території Київської Русі відноситься до IX ст. Будівництво головного державного храму – собору Софії Київської за прикладом Константинополя розпочалося у період злету державності – у першій половині XI ст. [1, 40]. У цей час Русь вже отримала у спадок від Візантії комплекс релігійних уявлень, що стосуввався також і релігійного досвіду, накопиченого у Влахернській церкві. Якщо спиратися на дату будівництва Софії Київської (будівництво собору відносять до 1037-

4. Богоматір Оранта з іконостасу Влахернської церкви, Туреччина, м. Стамбул

1044 рр. [1, 40]), то у цей час первісна Влахернська церква ще існувала. Вона згоріла лише у 1069 р. [11], тобто через 25 років після закінчення будівництва собору Софії у Києві. Саме звідти і міг прийти на Русь дивовижний образ Богоматері Оранти Непорушна Стіна. І про це говорить багато фактів.

У мусульманській Туреччині досі збереглася православна релігія. Влахернська церква не існувала декілька сторіч і образи Богоматері з неї втрачені. Але релігійні традиції не змінюються упродовж значного періоду, тому можна припустити, що сучасну Влахернську Оранту з іконостасу однойменної церкви змалювали з певною подібністю до історичних зображень (рис. 4) [15]. Її схожість з Богоматір'ю Орантою з Софійського собору у м. Києві вражає.

Підтверджує популярність на Русі релігійного досвіду, набутого у Влахернській церкві, свято Покрова Богородиці, встановлене у XII ст. на честь дива, яке побачив святий Андрій Юродивий у Константинополі [12]. Ділянка, на якій розмістили собор Софії Київської, колись знаходилася за укріпленнями давнього Києва. На цьому місці перемогли військо печенігів, і лише після того вирішили збудувати храм за подобою Софії

Константинопольської [1, 50]. Знаючи властивості Влахернської Оранти, в апсиді вівтарної стіни Софії Київської могли цілеспрямовано зобразити саме її для того, щоби вона оберігала Київ та його укріплення. До того ж київська Богоматір Оранта також має назву Непорушна Стіна і її наділяють відповідними властивостями у православній релігії. Легенду про незруйнованість образу приписують собору Софії та Києву, хоча вона не має до цього храму та міста ніякого відношення.

Таким чином, ймовірно у консі апсиди собору Софії Київської зображений іконографічний тип Влахернської Богоматері Оранти Непорушна Стіна. Це лише версія, але вона підтверджується деякими фактами.

Посилання

1. Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – К.: «Будівельник», 1982. – 160 с.
2. Пелевин Ю.А. Богоматерь Оранта Стена Нерушимая. Мозаика Софийского собора в Киеве. 1040-е гг. [Електронний ресурс] // Антикварный интернет-магазин [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://www.antiqueshop.ru/book_page_48989.html?PHPSESSID=pkk626gb7jkt12138ldoed2ha7. – Назва з екрану (26.03.2012).
3. Храм Святой Софии в Стамбуле (Айя-София (Hagia Sophia) [Електронний ресурс] // Дневник: LiveInternet [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://meridianrus.ru/post140507553/>. – Назва з екрану (26.03.2012).
4. Икона Божьей Матери «Нерушимая Стена». Икона Богородицы «Нерушимая Стена» [Електронний ресурс] // Пресвятая Богородица Дева Мария (Иконы Божьей Матери, Молитвы Богородице, Иконы Богородицы, Явления Божьей Матери) [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://www.deva-maria.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=350:icona-bozhiei-materi-nerushimaya-stena&catid=33:icona-bogomateri&Itemid=3. – Назва з екрану (26.03.2012).
5. Оранта [Електронний ресурс] // Википедия: Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B0>. – Назва з екрану (26.03.2012).
6. Нерушимая Стена [Електронний ресурс] // Википедия: Свободная энциклопедия [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%CD%E5%F0%F3%F8%E8%EC%E0%FF_%D1%F2%E5%ED%E0. – Назва з екрану (26.03.2012).
7. Икона Божией Матери «Нерушимая Стена» [Електронний ресурс] // Православный церковный календарь 2012. Иконы Богородицы [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://calendar.rop.ru/icons1/ikona-stena.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).
8. Чудотворные иконы Пресвятой Богородицы. «Нерушимая Стена» икона Божией Матери [Електронний ресурс] // Православный сайт vidania.ru [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: http://www.vidania.ru/icony/icon_nerushimaya_stena.html. – Назва з екрану (26.03.2012).
9. Оранта [Електронний ресурс] // Яндекс словари: Все энциклопедии. Власов В.Г. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства: В 10 т. — Спб.: Азбука-классика, 2004-2009 [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://slovari.yandex.ru>. – Назва з екрану (26.03.2012).
10. Данилова М. Нерушимая Стена [Електронний ресурс] // «Православный Санкт-Петербург». – 2001. – № 5 (109), май [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступу: <http://www.pravpiter.ru/pspb/n109/ta010.htm>. – Назва з екрану (26.03.2012).

11. Попов И.Н. Влаерны. Памятники [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия: Влаерны [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/155035.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

12. Бутырский М.Н. Святыни. Иконы Божией Матери церкви Богородицы во Влаернах [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия: Влаерны [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/155035.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

13. Ткаченко А.А. Влаернская церковь Богородицы в богослужении Константинополя. [Электронный ресурс] // Православная энциклопедия: Влаерны [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravenc.ru/text/155035.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

14. Пчелинцев И. Константинополь: церковь Богородицы во Влаернах [Электронный ресурс] // Персональный сайт Пчелинцева И., священника Руської духовної місії в Єрусалимі [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://father-ingwar.livejournal.com/209879.html>. – Назва з екрану (26.03.2012).

15. Православие в Турции. Стамбул: четыре жемчужины Царьграда [Электронный ресурс] // Православие и мир: Ежедневное интернет-СМИ [веб-сайт]. – 26.03.2012. – Режим доступа: <http://www.pravmir.ru/pravoslavie-v-turcii-stambul-chetyre-zhemchuzhiny-cargrada/>. – Назва з екрану (26.03.2012).

Бачинская О.В. Исследование предыстории создания образа Богоматери Оранты Нерушимая Стена из Софийского собора в г. Киеве

В статье рассматриваются источники возникновения образа Богоматери Оранты; история формирования образа и религиозных представлений, связанных с ним в Византии; выдвигается версия относительно появления именно такого образа на алтарной стене храма Софии Киевской.

Ключевые слова: храм Софии Киевской, Оранта, Киев, Константинополь, история, религия, традиции.

Bachynska O.V. Research of the previous history of creation of an image of the Mother of the God Oranta an Indestructible Wall from the St. Sofia Cathedral in Kyiv

Sources of occurrence of an image of the Mother of the God Oranta; a history of formation of an image and religious representations connected to it in Byzantium; the version concerning occurrence of such image on a wall of an altar of the St. Sofia Cathedral in Kyiv is considered in clause.

Keywords: the St. Sofia Cathedral, Oranta, Kyiv, Konstantinopol, history, religion, tradition.

26.03.2012 p.

УДК 94 (367):06.023:316.476 «1179/1246»

Martin Dimnik

THE DAUGHTERS AND SONS OF PRINCE MIKHAIL VSEVOLODOVICH OF CHERNIGOV (1179-1246)*

According to the sparse information that is available concerning the offspring of Prince Mikhail Vsevolodovich of Chernigov (1179-1246), he had two daughters and five sons. The daughters moved to Suzdalia where the elder one became a nun in Suzdal' and the younger one lived as the princess of Rostov. Of the five sons the eldest, Rostislav, deserted his father after the Tatar invasion and entered the service of the Hungarian king. The four younger sons Roman, Mstislav, Simeon, and Yuri ruled domains in the Chernigov lands as vassals of the Tatars.

Key words: Mikhail Vsevolodovich, daughters and sons of the prince, Chernigov land, Vyatichi lands, Suzdalia, Tatar invasion.

The Tatar invasion of Rus' during the middle of the thirteenth century sounded the death knell for the political fortunes of the Ol'govichi of Chernigov. Nevertheless the conquerors did not eradicate the dynasty. Having satisfied his need for vengeance against the dynasty's senior prince Mikhail Vsevolodovich for his insubordination by having him executed in 1246, Khan Baty took no punitive action against his family [1]. This consisted of two daughters and five sons. The chronicles give us varying amounts of information concerning their fate after Mikhail's execution.

While Mikhail was still alive, the two princesses moved from Chernigov and lived out their lives in Suzdalia. His eldest offspring was the daughter Feodula whom the chronicles never mention. Nevertheless, according to the «Life» (*Zhitie*) of St. Evfrosinia written in the second quarter of the sixteenth century, in 1227, at fifteen years of age, she was betrothed to a certain Prince Mina Ivanovich. Before she arrived in Suzdal' for the marriage, however, he died. Rather than return to her parents in Chernigov she entered the convent dedicated to the Deposition of the Precious Robe of the Mother of God at Blachernae (*Rizpolozhenskiy monastyr'*). There she adopted the religious name Evfrosinia. She died on 25 September 1250 and was interred in her monastery [2].

As a nun she became renowned for her piety, healing powers, and apparitions. Among these she had visions of Mary, the infant Jesus, and the Holy Cross. Moreover, it was reported that through her intervention fire from heaven prevented the Tatars from attacking her monastery. As her reputation for sanctity grew many women came to her to be instructed in the life of holiness. According to the *Zhitie* when Mikhail was in Saray being cajoled by the Tatars and by his grandson Boris of Rostov into apostatizing, Evfrosinia sent him «books» (*knigi*) which she herself had written, to help him defend the Orthodox precepts [3]. After her father's martyrdom she also advanced his cult to judge from a seventeenth-century account which reports the

existence of a wooden chapel in Suzdal' dedicated to the Miracle-Workers of Chernigov, as Mikhail and his boyar Fedor who was put to death with him came to be known [4]. Feodula was the first princess of Chernigov to renounce her worldly privileges and to dedicate herself to a life of holiness. Moreover, she was the only princess of Chernigov to be canonized. Accordingly, the Orthodox Church honoured her with a *Zhitie*, a canon (*kanon*), canticles (*stikhiry*) and created her Feast Day on 25 September [5].

In 1228, Mikhail's younger daughter Maria married Vasil'ko Konstantinovich the prince of Rostov. She was one of a few princesses who kept a chronicle. Her close ties to her family in Chernigov are reflected in the entries that she had recorded concerning that town's fate at the hands of the invaders. Moreover, since she employed a chronicler it is not surprising that he mentions her seven times before her death on 9 December 1271 [6]. Accordingly, we learn that in her role as matriarch Maria participated in the formal events that required the presence of members of the princely family. These occasions included the marriages of princes, their deaths, the visits of neighbouring rulers, the installation of bishops, and the consecration of churches. Moreover, in 1246, after the Tatars had devastated Suzdalia and Chernigov and killed her husband Vasil'ko, Maria sent their son Boris to accompany his grandfather Mikhail to Baty's court in Saray. After the khan's courtier Eldega failed to cajole Mikhail into worshipping an idol, Boris also attempted unsuccessfully to persuade him to do so in order to save his life [7].

After the deaths of Mikhail and Vasil'ko, Maria demonstrated her loyalty to her family by propagating the cults of her father and husband. Thus, her chronicler recorded Mikhail's martyrdom and Vasil'ko's death [8]. She commissioned her father's «Life» (*Zhitie*). Maria and her sons also inaugurated the Feast of the Miracle-Workers of Chernigov on 20 September and built a church dedicated to them [9]. She died on 9 December 1271 and was laid to rest in the Monastery of St. Saviour that she herself had built [10].

Mikhail had five sons. The chronicles mention only the eldest, Rostislav, for the period before the Tatar invasion. He is reported helping his father in the 1220s in Novgorod and later in Mikhail's quest to assert his authority over Galich and the Galician domains [11]. Around 1242, after marrying Anna the daughter of King Béla IV, he deserted his father and defected to Hungary. The Ol'govichi therefore ostracized him and he disappeared from the history books of Rus'. Rostislav, for his part, severed all ties with his family. He lived out his life in the kingdom of Hungary where his father-in-law granted him various titles and lands [12]. Rostislav had two sons and four daughters [13]. Not one of them, however, came to live in the principality of Chernigov.

In addition to Rostislav four other sons survived Mikhail. Only the Ermolinskiy Chronicle gives their

names and identifies their domains in the Chernigov lands. Under the year 1246, after reporting Mikhail's death, it states: «The sons of Grand Prince Mikhail of Chernigov were: Grand Prince Roman of Chernigov, who was childless and left no heirs; the second was Mstislav of Karachev and Zvenigorod; the third was Simeon of Glukhov (Hlukhiv) and Novosil'; the fourth was Yury of Bryansk and Torusa.» Thus we see that the chronicler deleted Rostislav's name from the genealogical chart of the Ol'govichi. Instead he recorded the names of the four remaining sons as if they were Mikhail's only sons and listed Roman as the eldest [14].

The *Lyubetskiy sinodik* edited by R. V. Zotov seemingly corroborates this information. Basing his order of seniority on lists given by later sources, Zotov identifies the brothers in the following order: Roman 'the Old' (*Staryy*) prince of Chernigov and Bryansk; Simeon prince of Glukhov and Novosil'; Mstislav prince of Karachev; and Yury prince of Torusa [15]. Writing in the second half of the nineteenth century, Archbishop Filaret of Chernigov observed that in his day many branches stemming from Mikhail flourished. He listed nine: the Boryatinskie, the Gorchakovy, the Dolgorukie, the Eletskie, the Zvenigorodskie, the Kol'tsovy-Mosal'skie, the Obolenskie, the Odoevskie, and the Shcherbatovy [16]. Thus both Zotov and Archbishop Filaret confirm that Mikhail had other sons in addition to Rostislav even though the sources, aside from the Ermolinskiy Chronicle, never mention them.

Mikhail's wife most likely persuaded him to name their second son, Roman, after her father, Roman Mstislavich of Vladimir in Volyn'. According to the same source Roman married a certain Anna [17]. The Ermolinskiy Chronicle, as noted above, claims that they had no offspring, but other chronicles testify to the existence of six children. Under the year 1264, the Hypatian Chronicle reports that Roman of Bryansk sent his eldest son, Mikhail, to escort Olga, one of Mikhail's four sisters, to her betrothed, Vsevolod Vasil'kovich of Volyn' [18]. Ten years later the same chronicler states that Khan Mangu Temir ordered a number of princes, including Roman of Debryansk (i.e. Bryansk) and his son Oleg, to campaign against the Lithuanians [19]. Thus the chronicler informs us that Roman had a second son named Oleg and confirms that Roman's patrimony was Bryansk. Located on the river Desna at the mouth of the river Bolva, it controlled the water routes from Chernigov to Smolensk and across the Vyatichi lands to Suzdalia.

Significantly, the *Lyubetskiy sinodik* and the Ermolinskiy Chronicle identify Roman as the prince of Chernigov. In the light of Baty's directive that only those princes who submitted to him would receive a *yarlyk*, Roman obviously visited the khan after his father's execution. The chronicles do not report his visit, but John de Plano Carpini alludes to it. He recounts how, in 1246 or 1247 when he was returning from the Golden Horde,

he met a certain Prince Roman who was travelling to Saray [20]. If, as is most likely the case, this reference was to Roman Mikhaylovich, Baty gave him the *yarlyk* not only for his patrimonial domain of Bryansk, but if the information of the Ermolinskiy Chronicle is correct, also for Chernigov [21].

Surprisingly, other chronicles never refer to Roman as the prince of Chernigov but call him the prince of Bryansk [22]. Available evidence suggests that, even though he held the *yarlyk* for Chernigov, the town was probably occupied by Baty's official (*baskak*), who requisitioned it for himself [23]. Roman's physical association with the patrimonial capital was undoubtedly limited to the visits he made to the *baskak*. He was, therefore, merely the titular prince of Chernigov. Unlike his father Mikhail, he lacked the power to initiate campaigns and to allocate domains to junior Ol'govichi [24]. Nevertheless, Roman was probably instrumental in having the bishop of Chernigov transferred to Bryansk [25].

With Roman's submission, the last of the major dynasties of Rus' formally acknowledged Baty as its overlord. He seemingly allowed the Ol'govichi to follow the customary practices of succession and territorial allocations. This is supported by the news that he let Roman, Mikhail's eldest son in Rus', replace his father as prince of Chernigov in keeping with the system of lateral succession. Baty also allowed Mikhail's sons to remain in the regional centers that Mikhail had evidently assigned to them as patrimonies. In like manner, to judge from the testimony of genealogical books, when Roman's sons Mikhail and Oleg came of age Roman gave them districts from his patrimony. Mikhail therefore became prince of Bryansk and the progenitor of the Osovetskie princes, named after the town of Osovik in the Bryansk region [26]. Oleg, however, allegedly renounced his inheritance to become a monk [27].

The *Lyubetskiy sinodik* gives Roman the sobriquet 'the Old' (*Staryy*) [28]. In 1288, according to an account of the foundation of the Uspenskiy Svenskiy Monastery in Bryansk, when Roman was living in that town he became blind and was cured through the intervention of an icon of the Mother of God. In thanksgiving for his cure, he founded the Uspenskiy Monastery near the Desna, where the river Svin' flows into it. According to some accounts, the Tatars killed him at the Golden Horde after that date [29]. Roman's father Mikhail had married not long before 1212 [30]. Since Roman evidently had three elder siblings (Feodula, Maria, and Rostislav), he would have been born around 1215 at the earliest. If he died after 1288, he would have been over 70 years of age. Thus he merited the sobriquet 'Staryy'.

We know much less about Mikhail's third son, Mstislav. The *Lyubetskiy sinodik* fails to give his baptismal name and that of his wife. According to the Ermolinskiy Chronicle, the couple had two sons, Tit and Andrey (Ondreyan) [31]. Mstislav's patrimonial domain

was Karachev, but he also controlled Zvenigorod. The latter town was located on the high left bank of the river Moskva west of Moscow. The written sources mention it for the first time in the 1330s when it formed part of the Moscow domain. The chronicles never identify Zvenigorod as belonging to the Vyatichi lands of the Ol'govichi. Nevertheless, archaeologists have established not only that the town existed as early as the eleventh century, but also that princely stamps found on pots in that town from the twelfth century resemble those of the princes of Chernigov. Consequently, it has been suggested that Zvenigorod was the northeasternmost point in the lands of Chernigov on the border with Suzdalia [32]. Karachev and Zvenigorod probably marked the southern and northern limits of Mstislav's domain. This is supported by the information that Mstislav's grandson Ivan, the son of Tit, later ruled Kozel'sk located between Karachev and Zvenigorod [33]. The location of Ivan's domain also suggests that Mstislav allocated towns within his patrimony to his two sons. The *Lyubetskiy sinodik* confirms this observation when it reports that Mstislav's second son Andrey ruled Zvenigorod [34].

We have only snippets of information about Simeon. His baptismal name and the identity of his wife are unknown. Although the Ermolinskiy Chronicle does not list Simeon's sons, other sources name three: Mikhail, Aleksandr, and Vsevolod [35]. Simeon was prince of Glukhov in the Posem'e region, and Novosil'. The latter was a town south of Mtsensk on the river Zusha in the southeastern frontier of the Vyatichi lands. Evidently, in 1238 the Tatars did not raze Novosil' after they withdrew from Kozel'sk. Significantly, Simeon was the only son to whom Mikhail gave a town in the Posem'e district, the region traditionally ruled by the junior branch of Ol'govichi.

Details concerning Yuri's life are also sparse. As Mikhail's youngest son, he was born around 1220. He and his unidentified wife had several children, but their number is disputed. The most extensive list claims the couple had six sons. They were: Simeon of Torusa and Kanin, who fathered the Kaninskie and Spasskie princes; Vsevolod of Torusa, who fathered the Mezetskie and Baryatinskie princes; Mikhail of Myshaga (Myshega), who fathered the Myshetskie princes; Ivan 'the Elder' of Torusa, who had no children; Konstantin of Obolensk, who fathered the Obolenskie princes; Ivan 'the Younger' of Volkon, who fathered the Volkonskie princes. Their one daughter, Ksenia, married Prince Yaroslav Yaroslavich of Tver' [36].

Although the Ermolinskiy Chronicle identifies Yuri as prince of Bryansk and Torusa, a town located in the northeastern region of the Vyatichi lands, [37] the available evidence suggests that he ruled only Torusa. [38] Since the Ermolinskiy Chronicle made an error in claiming that Roman had no children, it may well have made another error in calling Yuri

prince of Bryansk. As he did not allocate Bryansk to one of his sons, he most likely did not rule it himself. This is supported by the observation, as has been noted above, that it was Mikhail who most likely succeeded his father Roman to Bryansk.

In conclusion we have seen that according to the sparse information available concerning the offspring of Mikhail Vsevolodovich, he had two daughters and five sons. The daughters moved to Suzdalia where the elder Feodula became the nun Evfrosinia in Suzdal' while the younger Maria was the princess of Rostov. Of the five sons the eldest, Rostislav, deserted his father after the Tatar invasion and entered the service of the Hungarian king. The four younger sons Roman, Mstislav, Simeon, and Yury ruled domains in the Chernigov lands as vassals of the Tatars.

Endnotes

* This article is a revised and expanded version of material published in M. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov 1146-1246* (Cambridge, 2003), pp. 374-380.

1. Concerning Mikhail's execution, see M. Dimnik, *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev 1224-1246* (Toronto, 1981), pp. 130-135.

2. V. T. Georgievsky, «Zhitie pr. Evfrosinii Suzdal'skoy, s miniatyurami, po spisku XVII v.», *Trudy Vladimirskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, bk 1 (Vladimir, 1899), pp. 73-172; V. O. Klyuchevsky, *Drevnerusskaya zhitiya svyatykh kak istoricheskii istochnik* (Moscow, 1871), pp. 283-286.

3. Georgievsky, «Zhitie», pp. 95-105, 116-8; Dimnik, *Mikhail*, p. 151.

4. «Arkhivnye materialy (opisi, gramoty, ukazy, i pr.), - prilozhenie k opisaniyu Rizpolozhenskago monastyrya», *Trudy Vladimirskoy uchenoy arkhivnoy komissii*, bk 2 (Vladimir, 1900), p. 7. Concerning the chapel, see also Dimnik, *Mikhail*, p. 149.

5. Georgievsky, «Zhitie», pp. 132-142; M. Dimnik, «The Princesses of Chernigov (1054-1246)», *Mediaeval Studies*, vol. 65 (Toronto, 2003), pp. 204-206.

6. She is mentioned under the years 1227, 1231, 1237, 1238, 1249, 1258, 1259, and 1271 (R. V. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh po Lyubetskomy sinodiku i o Chernigovskom knyazhestve v Tatarskoe vremya* (St. Petersburg, 1892), pp. 286-287). Concerning her death, see «Suzdal'skaya letopis': Prodolzhenie po Akademicheskomy spisku», *Polnoe sobranie russkikh letopisey* (abbreviated PSRL) 2nd ed., (Leningrad, 1928), col. 525.

7. *Novgorodskaya pervaya letopis' starshogo i mladshogo izvodov*, ed. A. N. Nasonov (Moscow-Leningrad, 1950), pp. 300-301.

8. D. S. Likhachev, *Russkie letopisi i ikh kul'turno-istoricheskoe znachenie* (Moscow-Leningrad, 1947), pp. 282-286; John Fennell, «The Tale of the Death of Vasil'ko Konstantinovič: a Study of the Sources», *Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl zum 60. Geburtstag* (Vienna, 1977), pp. 34-46.

9. N. Serebryansky, *Drevne-russkie knyazheskie zhitiya (Obzor redaktsiy i teksty)*, (Moscow, 1915), Texts, pp. 51, 110-111; Dimnik, *Mikhail*, pp. 141-142.

10. Lav., col. 525; see also Dimnik, «The Princesses of Chernigov», pp. 201-204.

11. See Dimnik, *Mikhail*, pp. 15-51 for Novgorod, and pp. 95-129 for Galich.

12. Dimnik, *The Dynasty of Chernigov*, pp. 364-365.

13. «Ipat'skaya letopis'», PSRL, 2, second edition (St. Petersburg, 1908), col. 794; N. de Baumgarten, *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du Xe au XIIIe siècle*, *Orientalia Christiana*, vol. 9, nr. 35 (Rome, 1927), XII, 6-11; compare

Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 289-290.

14. «Ermolinskaya letopis'», PSRL (St. Petersburg, 1910), p. 81. See also Dimnik, *Mikhail*, p. 123.

15. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 285-286.

16. Filaret, Archbishop of Chernigov, *Russkie svyatiye*, 3rd ed., vol. 3, (St. Petersburg, 1882), p. 101, and V. V. Krasheninnikov, «Potomki Mikhaila Vsevolodovicha Chernigovskogo i Bryanskiy kray», *Sviaty kniaz' Mikhailo Chernihiv's'kyi ta ioho doba* (Chernihiv, 1996), pp. 33-36.

17. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, p. 82. According to the account of the Uspenskiy Svenskiy Monastery, however, Roman's wife was named Anastasia. Perhaps, as Zotov suggests, Anastasia was the name of Roman's second wife (Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, p. 85).

18. Ipat., cols. 861-862; Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 290-291.

19. Ipat., col. 872. Concerning Oleg, see Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 83-86, 291.

20. C. Dawson, *The Mongol Mission* (New York, 1955), p. 71; John de Plano Carpini, *Istoriya Mongalov*, ed. and trans. A. I. Malein (St. Petersburg, 1911), pp. 61-62. Zotov points out that the only other prince in Rus' named Roman was the son of Daniil Romanovich of Galicia-Volyn'. According to the chronicles he remained at home at that time (Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 197-198).

21. Zotov suggests that a certain Vsevolod Yaropolchich, reported in the *Lyubetskiy sinodik* but not mentioned by the chronicles, preceded Roman as prince of Chernigov from 1246 to 1263 (Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 80, 281). According to Zotov, Vsevolod was the son of Yaropolk Yaroslavich of the senior branch (see Baumgarten, *Généalogies*, IV, 41). According to tradition, since Yaropolk never ruled Chernigov his son was debarred from ruling the town.

22. See, for example, under 1263: Ipat., col. 860; under 1264: Ipat., cols. 861-862; under 1274: Ipat., col. 872; and under 1285: «Lavrent'evskaya letopis'», PSRL 1, 2nd ed. (Leningrad, 1926), col. 482.

23. A Ryazan' charter of 1257 reports that Baty appointed a certain Ivan Shayn the commander of Chernigov (see C. J. Halperin, *Russia and the Golden Horde* (Bloomington, 1985) p. 34.

24. Concerning Roman, see V. V. Mavrodin, «Levoberezhnaya Ukraina pod vlast'yu Tataro-mongolov», *Uchenye zapiski*, nr. 32, *Seriya istoricheskikh nauk*, vyp. 2 (Leningrad, 1939), pp. 52-53, and G. P. Polyakov, «Knyaz' Roman Mikhaylovich bryanskiy», *Sviaty kniaz' Mikhailo Chernihiv's'kyi ta ioho doba* (Chernihiv, 1996), pp. 28-33.

25. A. N. Nasonov, *Mongoly i Rus* (Moscow-Leningrad, 1940), p. 28; Makary, Mitropolit Moskovskiy, *Istoriya russkoy tserkvi v period mongol'skiy* (St. Petersburg, 1886; Slavica-Reprint nr. 16, The Hague, 1968), vol. 4, bk. 1, p. 108. Concerning Roman's measures to make Bryansk the new episcopal see of the Chernigov lands, see V. N. Gur'yanov and G. P. Polyakov, «Novye issledovaniya drevnego Bryanska», *Rol' rannikh mis'kykh tsentriv v stanovlenni Kyivs'koi Rusi*, *Materialy pol'ovoho istoriko-arkheologichnoho seminaru*. Serpen' 1993 r., s. Zelenyi Hai Sum'skoho r-nu Sums'koi obl., general ed. O. P. Motsia (Sumy, 1993), pp. 27-28.

26. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 290-291.

27. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 82-86, 291.

28. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 82-86, 196-201, 285.

29. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 84, 197-198.

30. Dimnik, *Mikhail*, p. 11.

31. Erm., pp. 81-82.

32. B. A. Rybakov, «Raskopki v Zvenigorode (1943-1945 gg.)», *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, nr. 12 (Moscow-Leningrad, 1949), p. 125; T. N. Nikol'skaya, *Zemlya Vyatichey. K istorii naseleniya basseyna verkhney i sredney Oki v IX-XIII vv.* (Moscow, 1981), pp. 155-157.

33. Erm., p. 82.

34. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, p. 292.

35. Mikhail ruled Glukhov, Aleksandr ruled Novosil', and Vsevolod ruled Usty, a town located northeast of Bryansk (Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 286, 291).

36. Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, pp. 293-295.

37. Torusa lies at the confluence of the rivers Tarusa and Oka, south of Lobynsk located at the confluence of the rivers Protva and Oka.

38. See Zotov, *O Chernigovskikh knyazyakh*, p. 286.

Дімнік М. Доньки та сини чернігівського князя Михайла Всеволодовича (1179-1246 рр.)

Згідно обмеженої інформації наявних джерел про спадкоємців чернігівського князя Михайла Всеволодовича (1179-1246 рр.) він мав двох доньок та п'ятеро синів. Доньки перенеслися до суздальської землі, де старша постриглась у черниці в Суздалі, а молодша стала ростовською княгинєю. Старший з п'яти синів Ростислав після татарської навали залишив свого батька і став на службу до угорського короля. Чотири молодші сини Роман, Мстислав, Симеон та Юрій управляли своїми уділами в чернігівській землі як васали татар.

Ключові слова: Михайло Всеволодович, доньки та сини князя, чернігівська земля, землі в'ятичів, суздальська земля, татарська навала.

Димник М. Дочери и сыновья черниговского князя Михаила Всеволодовича (1179-1246 гг.)

Согласно ограниченной информации в имеющихся источниках о наследниках черниговского князя Михаила Всеволодовича (1179-1246 гг.) он имел двух дочерей и пять сыновей. Дочери переселились в суздальскую землю, где старшая постриглась в монахини в Суздале, а младшая стала ростовской княгиней. Старший из пяти сыновей Ростислав после татарского нашествия оставил своего отца и поступил на службу к венгерскому королю. Четверо младших сыновей Роман, Мстислав, Симеон и Юрий управляли своими уделами в черниговской земле как вассалы татар.

Ключевые слова: Михаил Всеволодович, дочери и сыновья князя, черниговская земля, земли вятичей, суздальская земля, татарское нашествие.

27.03.2012 р.

УДК 903'15 «12/13»

Е.К. Анапеева

К ВОПРОСУ ОБ АТРИБУЦИИ СВАТИЛИЩ ПОЛОВЦЕВ

Атрибуты погребальных памятников половцев определяются по захоронениям. Каменные скульптуры, которые связаны с сакральными обрядами, являются одинаковым признаком для святилищ.

Комплекс вещей из святилища у с. Каменка уточняет аналогии, реконструирует обряды, уклад жизни половцев восточноевропейских степей XII-XIII вв.

Ключевые слова: половцы, каменные скульптуры, святилища, сакральные традиции.

При изучении камнерезного искусства тюркотов необходимо учитывать сакралитет тюркских народов Центральной Азии VI-X вв., откуда в XI веке племена кыпчаков переместились в степи Восточной Европы. В условиях новой «родины» их признаки, в пространстве от Поволжья до Подунавья, определены в основном по погребениям [21, 217]. Исследователи половецких древностей, ссылаясь на артефакты из захоронений, выделили характерные для кыпчаков обряды и инвентарь, что позволило на их основе определить внутриэтнические группы в границах Половецкой земли. Не менее важную информацию о географии расселения половцев предоставили созданные ими каменные статуи [16, 19, рис. 5; 17, 273-297]. Однако, несмотря на то, что в работах, касающихся половецких изваяний, обобщены данные об их сакралитете, в теме семантики не лишними будут новые источники [16, 72-74], так как имеющиеся в литературе данные, касающиеся верований и обрядов, зачастую, воссозданы благодаря исторической интуиции и археолого-этнографическим исследованиям статуй Центральной Азии VI-X вв. Причиной тому – недостаточная изученность святилищ как сакральных мест, где в обрядах задействовались каменные изваяния [1, 73-82; 4, 18-20; 104-115; 25, 55-64].

В данном материале изложены сведения о закрытом комплексе, в котором находились статуи воинов, наборы вооружения, инвентаря, жертвенники, следы поклонения огню. В этой связи вызывают интерес не столько факты скульптурного искусства, сколько назначение изваяний, их хронология, содержание обрядов, связанных с сакральностью и использованием статуй.

География распространения половецких каменных скульптур в степном Подонцовье свидетельствует о том, что все учтенные нами 120 экземпляров изваяний изготовлены и утилизированы в пределах Донецкого кряжа [9, 50-53, 68-88, табл. I]. Здесь же обнаружены и раскопаны памятники сакрального содержания.

Первые святилища на кряже исследованы в 1974 г. у с. Астахово на Луганщине [24, 199-209].

Аналогичный комплекс, который называли «культовые захоронения каменных изваяний», раскрыт в 1996 г. [5, 214-216]. В последующие периоды обнаружены и изучены еще ряд святилищ на Нижнем Дону [2, 72-82; 3, 127; 19, 300-306]. В настоящее время их исследовано около десяти. Анализ святилищ Доно-Донецкого массива позволил наметить признаки, во многом перекликающиеся с аналогичными Центральной Азии [1, 54-58]. Во-первых, топографически они располагаются на естественных холмах, высоких участках водоразделов, скальных грядах кряжа. Во-вторых, их местонахождение совпадает с курганами поздней бронзы, при этом учитывается их перекрытие каменными панцирями. В-третьих, сакральным памятникам характерна комплексность, включающая в себя два и больше вблизи расположенных кургана. В-четвертых, святилища и их изваяния находились в состоянии преднамеренного разрушения [5, 214-216; 24, 199-206].

В числе нового сакрального объекта назовем святилище у с. Каменка Луганской области. Здесь на трёх курганах, удаленных друг от друга в среднем на расстояние до 70 м, выявлен комплекс сакрального содержания. Изучение курганов осуществлялось поочередно в течение 2006-2008 гг. (отчеты хранятся в НА ИА НАН Украины).

При раскрытии кургана 1 (диаметр 15 x 16 м, высота – 0,9 м) выявили яму, в которой находились крупные обломки двух статуй, изготовленных из мергеля. Здесь же обнаружены признаки золистости, костей животных, часть из которых кальцинированные, наблюдаются признаки обожженности почвы. Мелкие фрагменты, почти щебень, этих статуй прослеживались на поверхности кургана и в верхней части каменного панциря. Реставрация и графическая реконструкция позволили воссоздать морфологию, иконографию, портретность, детали костюмов, военные атрибуты, проследить технологические приемы изготовления скульптур.

Скульптуры изготовлены из мергеля – породы, отсутствующей в местных геологических слоях Донецкого кряжа. Статуи изображают аристократизированных молодых воинов с почти портретными лицами. Внешний облик скульптур тщательно проработан: детали военной амуниции (шлемы, панцири, ремни), одежда, предметы бытового назначения, сосуды. Изваяния относятся к типу «стоящих», мужских круглых, объемных скульптур «среднего» абриса – тип II [16, 55]. Овальные скалестые лица с характерной Т-образностью носа и бровей придают им тюркообразный вид. Шлемы высокой сферической формы изготовлены из четырех пластин, из-под них свисают косы – характерные черты туалета тюркских воинов. Не вызывает сомнения, что статуи изготовлены одним мастером в мастерской из материала, добытого в

карьере, расположенной в 25 км от их современного местонахождения. По выявленным признакам они датируются в пределах второй половины XII – начала XIII вв. [16, 63-70]. Мергель, из которого изготовлены скульптуры, – порода мягкая, легко разрушающаяся механическим путем. Объяснением умышленного разрушения скульптур может быть как междоусобная борьба родов и племен кипчаков, так и переделы пастбищ и завоевания территорий другими народами, например, монголами, которые, как известно, уничтожали покровительствующих половецкой военной аристократии «идолов». Вместе с тем нельзя не учитывать ритуальный характер «умерщвления» статуй сородичами в связи со смертью знатных воинов [10, 77]. Факты свидетельствуют, что на всех известных нам святилищах одинаково прослеживаются действия, сопровождаемые разрушениями скульптур [2, 77-80; 3, 127; 19, 300-306; 24, 201-204, 207].

Важную информацию о содержании сакралитета оставили комплексы вещей из кургана 2. Центральная его часть выглядела площадкой 16 м² в форме квадрата, заполненного мелким камнем – щебнем песчаника, разрушившемся под воздействием высоких температур. Здесь же слой золы, углей, кальцинированных костей животных. Под этим горизонтом прослежено углубление в 0,45 м в форме квадрата 3,5 x 4 м, на дне которого на специально уложенной плите компактно сложены изделия из металла: оружие (наконечники стрел, копья); детали упряжки (стремена, удила, кольцо, пряжка); предметы амуниции (крючья, накладки). Все вещи без признаков пребывания их в огне.

Оружие. Наконечники стрелы – 11 экз., черенковые, десять боеголовковых, одна плоская – двурогая. Оба вида наконечников относятся к системе вооружения населения Южной Сибири [22, 94-95], в частности, кыргызов [8, 325; 12, 108]. Двурогая стрела находит аналогии в кыпчакских курганах Южного Урала, среди орудий охотничьего промысла, но их же могли использовать и для поражения боевой конницы. Втульчатый наконечник копья – не редкость в погребениях кыпчаков XII-XIII вв. на Южном Урале [14, 153, рис. 75].

Упряжь. Стремена – 5 экз., арочной формы, двух типов. Тип I – верхние части дужек в сечении плоские, по форме округлые, расплюснутые, вершины заострены, прорези для путалищ прямоугольные, подножки широкие, округлые, с нижней стороны ребра жесткости, утолщения [23, 12-13]. Одна из сторон арок стремян оформлена серебряной плакировкой, орнаментами в технике скани. Аналогично техники и сюжеты орнаментов удалось найти в Прибалтике [11, 221, рис. 11].

Тип II – арка стремени овальной формы, контур дуг круглый, верх заострен, подножка с одним ребром жесткости. Оба типа стремян известны среди

амунии европейцев XII-XIII вв. [23, 12-13, рис. 1, 115], их прототипами являются стрелы тюркских народов Южного Урала [6, 153-155]. Двусоставные удила с подвижными кольцами – также детали упряжи кыпчаков Южного Урала [6, 8-10]. Из необычных изделий отметим биметаллическую (серебро и олово) дуговидную, литую пластину, художественно оформленную трехъярусным барельефным изображением. На верхнем ярусе три личины медведей, средний и нижний ярусы – с прямыми и волнообразными линиями. Прямые аналогии пластины пока не известны, но сходство с искусством тюркских племен Южной Сибири очевидно. Прежде всего, привлекают внимание изображения медведей. Скульптурный образ этих животных известен в святилище у г. Донецка [24, 201, рис. 2]. Видимо и в среде европейских кочевников традиция населения Центральной Азии – почитание медведя как тотема – проникла вместе с тюркоязычными племенами в Восточную Европу [20, 63-66]. Пластина удобно накладывается на запястье руки и может рассматриваться как деталь половецкого костюма [16, 34-35; 9, 124-125, табл. 11-2, 12-2, 29, 30-1; 33 и др.].

Находки в кургане 3 дополняют сведения о предметах ритуально-обрядового назначения, используемых в святилищах. Под перекрытием камней найдена горловина двуручного импортного кувшина, рядом находилось скопление костей животных: конечности и череп жеребенка. В 5 м к СВ обнаружен меч-палаш (0,6 x 3,5 x 45 см), воткнутый острием клинка в почву. Хвостовик рукояти был изогнут в кольцо. В европейском массиве известна лишь одна аналогичная находка: меч-сабля (палаш) в захоронении XII века [7, 159-160]. Так называемые «мечи хакасов» обычно находят в погребениях IX-XI вв. в Азии [13, 74-76], причем порой они аналогично изогнуты, как бы в «умерщвленном» состоянии [13, 89, рис. 11] и оставлены рядом с «умершим его хозяином» [15, 145-146, рис. 3].

Итак, ссылаясь на информацию источников, воссоздадим образ событий рассматриваемого святилища.

Во-первых, по обустройству его следует отнести к комплексному, включающему ряд курганов. Возможно, и другие курганы здешнего могильника бронзового века задействованы в обустройстве половецкого святилища.

Во-вторых, по прослеживаемым признакам удастся обозначить отдельные детали событий ритуального содержания. Например, исполнены обряды «умерщвления» статуй, захоронения упряжи всадников и их оружия, причем не без его символического «умерщвления». Обряды сопровождалась жертвоприношениями животных, сжиганием значительных объемов древесины, возможно даже заведомо выстроенных конструкций. В этой связи есть основания рассматривать святилище

как сакральный комплекс почитания военной аристократии [16, 75-76; 18, 255-257]. Святилища кочевников различного статуса – явление известное (Л.Е. Евтюхова, А.А. Гаврилова, Л.Р. Кызласов, С.А. Плетнева и др.). Изложенные нами материалы – еще одно дополнительное тому подтверждение.

Датировку Каменского святилища маркируют вещи кочевнических древностей XII-XIII ст. [23, 12, 15-16, 18 и др.]. Им не противоречат скульптуры, относящиеся к типу III-б [16, 70].

Памятники сакрального содержания Донецкого массива восточноевропейских степей, оставленные племенами кыпчаков, имеют немало общего с традициями тюркотов Центральной Азии, в особенности Южно-Сибирского и Минусинского массивов [8, 577-578].

Целенаправленное научное изучение половецких памятников берет своё начало в XIX веке, но интерес к ним сохраняется до настоящего времени. Тема исследования раннесредневековых тюркских святилищ перспективна тем, что позволяет не только определить духовный мир кыпчаков, их религиозные ритуалы и верования, но, опираясь на артефакты из археологических сакральных памятников, проследить аналогии и этно-культурные взаимосвязи кочевнических племен Центральной Азии, Южной Сибири и Урала с восточноевропейским массивом, исследовать этногенез, мировоззрение, уклад жизни и социальное устройство тюркских обществ этого периода.

Ссылки

1. Грач А.Д. Древнетюркские изваяния Тувы. – М., 1961. – 96 с.
2. Гугуев Ю.К. Половецкое святилище необычной конструкции на Северском Донце // Донская археология. – Ростов на Дону, 2001. – № 3-4 (12-13). – С. 72-82.
3. Гугуев Ю.К., Гуркин С.В. Половецкое святилище середины XI – начала XIII вв. на правобережье Нижнего Дона // Донские древности. – Вып. 1. – Азов, 1992. – С. 126-127.
4. Дашкевич Ярослав, Трыярски Эдвард. Каменные бабы Причерноморских степей (Коллекция из Аскании-Нова). – Вроцлав, 1982. – 298 с.
5. Евлевский А.В. Культовое захоронение половецких каменных изваяний в святилище на Мечетном поле в Донбассе // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск, 1996. – С. 214-224.
6. Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII-XIV вв.). – М., 1988. – 194 с.
7. Квітницький М.В. Поховання кочівника XII ст. в с. Зеленьки // АДУ. – 2003-2004. – Запоріжжя, 2005. – С. 159-160.
8. Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири // МИА. – М.-Л., 1949. – № 9 – 176 с.
9. Красильников К.И. Древнее камнерезное искусство Луганщины. – Луганск, 1999. – 135 с.
10. Кубарев В.Д. Древнетюркские изваяния Алтая. – Новосибирск, 1984. – 230 с.
11. Кулаков В.И. Ирзекапинис. Неславянское в славянском мире // Sikatum Plus. – СПб.-Кишинев-Одесса, 1999. – № 5. – С. 211-273.
12. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. – М., 1969. – 211 с.
13. Кызласов И.Л. Мечи из Прииртышья на фоне рубящего

оружия степей Евразии // Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи. – Воронеж, 2008. – С. 74-89.

14. Мажитов Н.А. Курганы Южного Урала VIII-XII вв. – М., 1981. – 162 с.

15. Мерперт Н.Я. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье // СА. – М., 1955. – XXIII. – С. 131-168.

16. Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. – М., 1974. – Е4-2. – 200 с.

17. Плетнёва С.А. Половецкая земля. Древнерусские княжества X-XIII вв. // Сб. статей. – М., 1975. – С. 260-301.

18. Плетнёва С.А. Донские половцы // Слово о полку Игореве и его время. – М., 1985. – С. 249-282.

19. Прокофьев Р.В. Курган из камня на правом берегу Северского Донца // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. – Вып. 20. – Азов, 2004. – С. 300-306.

20. Соколова З.П. Культ животных в религии. – М., 1972. – 215 с.

21. Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология в 20-ти томах. – Гл. 7. – М., 1981. – 304 с.

22. Худяков Ю.С. Вооружение енисейских кыргызов VI-XII вв. – Новосибирск, 1980. – 176 с.

23. Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966. – 274 с.

24. Швецов М.Л. Половецкие святилища // СА. – 1979. – № 1. – С. 199-210.

25. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – М.-Л., 1966. – 140 с.

Апаресєва О.К. До питання про атрибуцію святилищ половців

Атрибути поховальних пам'яток половців визначаються за могилами. Кам'яні скульптури, що пов'язані із сакральними обрядами, є однаковою ознакою для святилищ.

Комплекс речей зі святилища неподалік с. Кам'янка уточнює аналогії, реконструює обряди, устрій життя половців східноєвропейських степів XII-XIII ст.

Ключові слова: половці, кам'яні скульптури, святилища, сакральні традиції.

Apareeva E.K. To the question of Polovets' sanctuaries attribution

Polovets' funeral monuments attributes are determined by burials. Stone sculptures, which connect with sacral ceremonies are an identical sign for sanctuaries.

The set of things from a sanctuary, which situated near village Kamienka, specifies analogies, reconstructs ceremonies, Polovets' life way which lived in East European steppes XII-XIII century.

Key words: Polovets, stone sculptures, sanctuaries, sacral tradition.

25.03.2012 г.

УДК 94(477):903.5

Ю.М. Ситий

ПОХОВАННЯ БІЛЯ ДРЕВНЬОЇ ЛЮБЕЦЬКОЇ ВУЛИЦІ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЧЕРНІГОВА

У статті описані поховання, досліджені у 1997-1998 рр. по вул. Кирпоноса, 24. Поховання частково належать до ґрунтового могильника, що передував забудові посади, інша частина поховань відноситься до цвинтаря дерев'яної церкви.

Ключові слова: поховання, ґрунтовий могильник XI ст., цвинтар XII-XIII ст.

Дослідження котловану майбутнього будинку, розташованого по вул. Кирпоноса, 24, були розпочаті восени 1997 р. і продовжені навесні 1998 р. Розкоп № 1 знаходився біля вулиці Коцюбинського, розкоп № 6 – біля будинку міської санстанції. Загалом було досліджено близько 2500 м² території Передгороддя [1, 82-84]. Ця площа у XII – середині XIII ст. була щільно забудована: через західну ділянку розкопу проходила древня Любецька вулиця [4, 208; 5, 170], уздовж якої досліджені залишки близько 80 споруд, що утворювали забудову південної половини міського кварталу Передгороддя XII – середини XIII ст. Вдалося дослідити відрізки двох бокових вулиць, що під прямим кутом дотикалися до Любецької вулиці, та виявити потужний рівчачок від частоколу, який проходив паралельно до Любецької та був тильною огорожею садіб, розташованих уздовж вулиці (Рис. 1, 3).

Незважаючи на існування щільної садибної забудови XII – XIII ст. та наявність великих площ перекопів XIX – XX ст., на ділянці вдалося виявити і дослідити 40 поховань та кілька об'єктів, що можуть бути віднесені до часу існування курганного могильника.

Далі в тексті подаємо опис поховань згідно їх польової нумерації.

Поховання № 1 досліджене в розкопі № 1 (1997 р.) [2, 1-201]. Могильна яма прорізана спорудами №№ 5, 18. На глибині 0,3 м фіксувалися сліди від домовини та 4 залізні цвяхи. На глибині 0,6-0,67 м від материка виявлено залишки кісток правої ноги. Судячи із розташування кісток та могили, небіжчик був покладений головою на північний захід. В районі пояса знайдена залізна поясна ліроподібна пряжка, залізне кільце та підковоподібна фібула поганої збереженості (Рис. 2: 3-5).

Поховання № 2 (розкоп № 1). Могильна яма, розмірами 2,5 x 0,8 м, містила сліди від домовини розмірами 2,05 x 0,4 м. Від конструкції домовини зберігся тлін та цвяхи. Кістяк покладено на спину головою на південний захід, руки складені в області тазу. Глибина могили сягає 0,4-0,45 м. Біля тазових кісток знайдені бронзова поясна орнаментована накладка з 3 штифтами та біля зап'ястя лівої руки – срібний ромбічний у перетині дріт (можливо,

фрагмент браслета) (Рис. 2: 6, 7).

Поховання № 3 (розкоп № 1). Збереглася лише західна частина ями. Простежені залишки домовини та два цвяхи від неї. Кістяк не зберігся. Глибина ями сягає 0,3-0,35 м від рівня материка. Могила орієнтована по осі схід-захід з відхиленням на північ.

Поховання № 4 (розкоп № 1). Могилярна яма зруйнована перекопом ХХ ст. і частково виходить за межі розкопу. Яма, завширшки 0,65-0,75 м, має глибину 0,9-1,1 м. Від кістяка збереглися кістки ніг та знайдені біля них кремінь до кресала та залізний ніж (Рис. 2: 1, 2). Орієнтація поховання головою на південний захід.

Поховання № 5 (розкоп № 1 (1997 р.) та розкоп № 2 (1998 р.)). Могилярна яма частково пошкоджена. Довжина ями сягає 2,05 м, ширина – 0,8-0,85 м, глибина – 0,25-0,3 м. Збереглися перевідкладені кістки верхньої частини скелету, на своєму місці залишилися таз та кістки ніг. Знайдений цвях від домовини. Орієнтація поховання головою на захід.

Поховання № 6 (розкоп № 2, 1998 р.) [3, 154]. Частково заходить під стінку розкопу. Ширина ями 0,75-0,8 м, глибина – 0,6 м. Поховання прорізане ямою, тому на своєму місці залишився лише череп. У заповненні могили виявлена підковоподібна бронзова фібула (Рис. 2: 10). Орієнтація могили головою на південний захід.

Поховання № 7 (розкоп № 3). Східна частина знищена перекопом. Ширина ями 0,85 м, глибина – 0,15 м. Кістяк відсутній. В західній частині могили знайдено дрібну намистину та фрагмент монетоподібної підвіски з приклепаним вушком (Рис. 2: 8, 9). Підвіска має великі втрати металу і лише частково збереглося зображення, що нагадує карбування на німецьких монетах ХІ ст. Могила орієнтована по осі схід-захід із невеликим відхиленням на північ.

Так зване поховання №8 є ділянкою ровика кургану Х ст.

Поховання № 9 (розкоп № 3) частково зруйноване перекопом. Могила, розмірами 2,05 x 1,05 м, має глибину 0,45 м від рівня материка. Зафіксовані сліди домовини та три цвяхи. Небіжчик був похований із зігнутими в колінах та підігнутими до грудей ногами. В могилі знайдені фрагменти кераміки ХІІ ст. Орієнтація поховання головою на захід з відхиленням на південь.

Поховання № 10 (розкоп № 3). Могилярна яма, розмірами 1,55 x 0,7 м, має глибину 0,15 м. Кістяк жінки, що зберігся частково, було покладено головою на північний захід. В районі шиї виявлені 5 вічкастих намистин із непрозорого скла жовто-коричневого кольору, під черепом знайдені срібні скроневі кільця із закрученими кінцями (Рис. 2: 11-17). У заповненні виявлена кераміка ХІІ ст.

Поховання № 11 (розкоп № 3). Могилярна яма на рівні материка мала округлу форму, діаметром

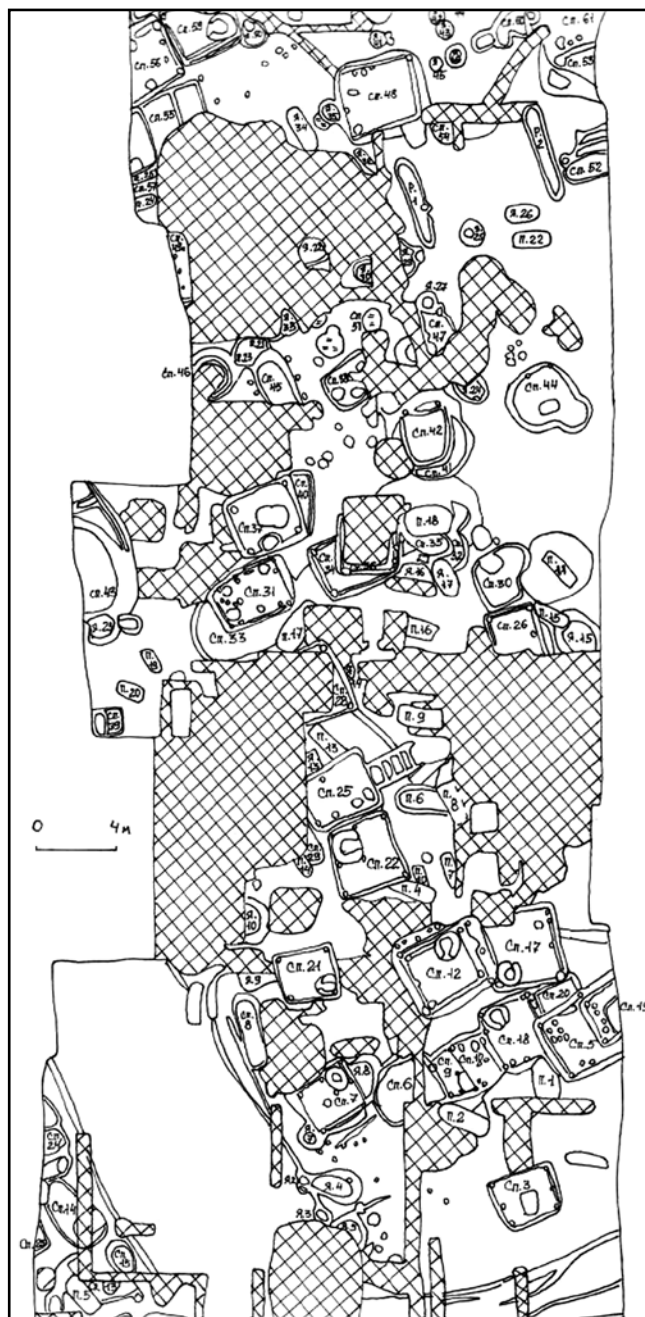

Рис. 1. План південної ділянки розкопу по вул. Кирпоноса, 24 близько 3,5 м, що звужувалася до дна. В нижній частині могилярна яма має підпрямокутну форму, розмірами 2,25 x 1,6 м. Дно могили знаходиться на глибині 1,7 м від рівня материка. Кістяк задовільного стану збереженості покладено головою на захід. Про наявність домовини свідчать її контури, зафіксовані в заповненні могили. В районі шиї знайдені два бронзові гудзики та скроневе кільце із скляною намистиною (Рис. 2: 18-20).

Поховання № 12 (розкоп № 3). Західна частина могили знищена перекопом. Ширина могили 0,5-0,55 м, глибина – 0,3 м. Судячи із положення ніг, поховання здійснене на спині, головою на захід. Помітні залишки труни. В заповненні знайдені уламки стінок кругового посуду.

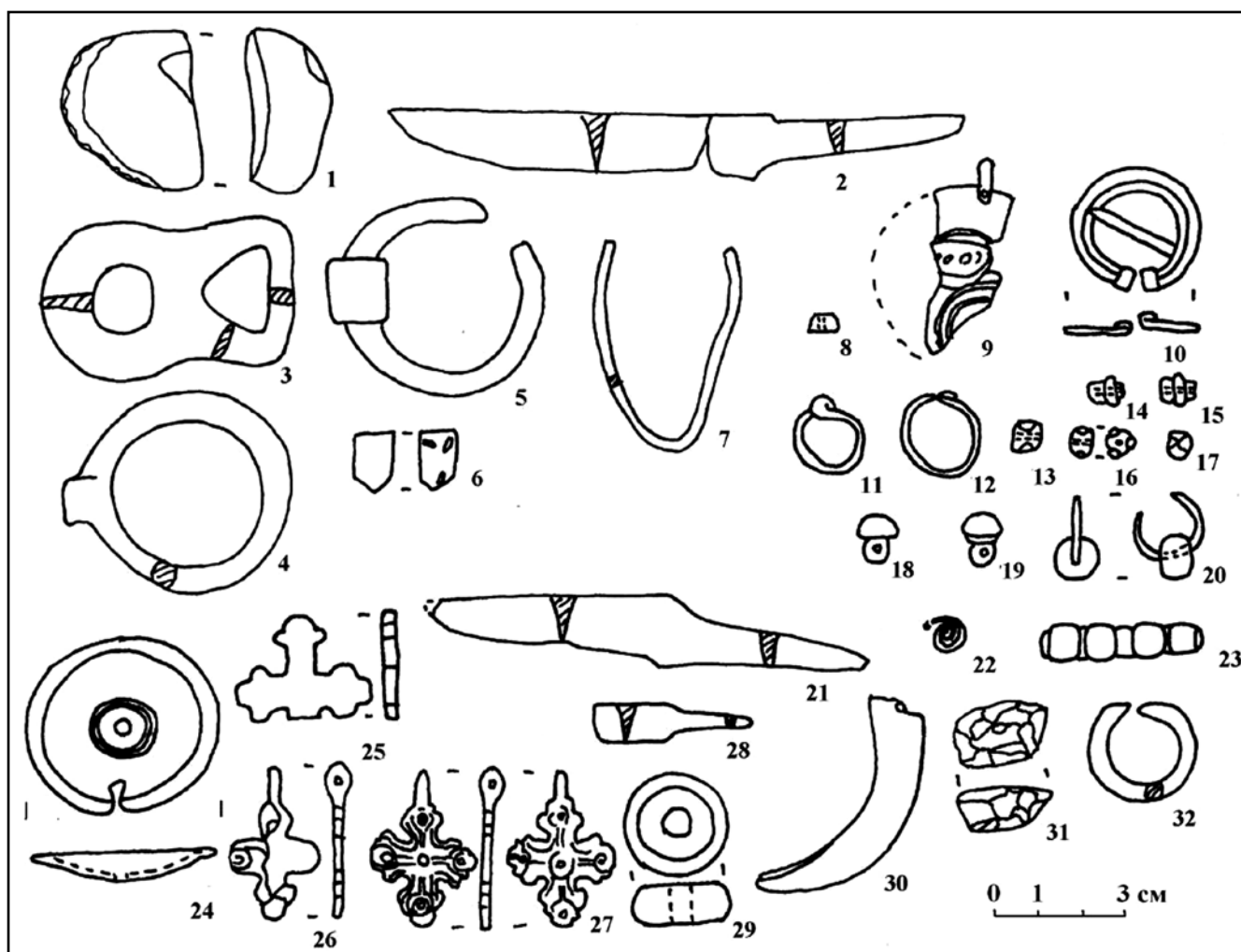

Рис. 2. Знахідки з поховань та культурного шару розкопу по вул. Кирпоноса, 24:

1-2 – поховання 4; 3-5 – поховання 1; 6-7 – поховання 2; 8-9 – поховання 7; 10 – поховання 6; 11-17 – поховання 10; 18-20 – поховання 11; 21 – поховання 31; 26-27 – яма 60; 28 – поховання 28; 29 – поховання 40; 30 – поховання 32; 31 – поховання 36; 32 – поховання 37; 1, 31 – кремій; 2-5, 21, 28 – залізо; 6, 9, 10, 18, 19, 22, 24-27, 32 – бронза; 8 – скло; 13-17 – жовто-коричнева скло; 7, 11-12 – срібло; 20 – срібло, скло; 23, 30 – кістка; 29 – шифер.

Поховання № 13 (розкоп № 3). Східна частина поховання прорізана спорудою № 25 (перша половина XIII ст.). Могильна яма, розмірами 2,0 x 0,8-0,9 м, впущена в материк на 0,4 м. Від труни збереглися сліди дощок та два цвяхи. Кістяк представлений черепом та кістками правої руки. Орієнтація – головою на захід. У заповненні могили знайдена кераміка XI – першої половини XII ст.

Поховання № 14 (розкоп № 3). Значна частина поховання знищена перекопом та спорудою № 25 (перша половина XIII ст.). Глибина ями 0,15 м. Орієнтація могили по лінії схід-захід. Поховання розташоване поряд із похованням № 13. Кістяк не зберігся.

Поховання № 15 (розкоп № 3). Могильна яма, розмірами 2,0 x 0,75 м, має глибину 0,45 м. Зафіксовані залишки труни та три залізні цвяхи, знайдені біля поперечок на дні домовини. В заповненні поховання знайдений фрагмент вінця посудини XII ст. Могила орієнтована по осі схід-захід з невеликим відхиленням на південь.

Поховання № 16 (розкоп № 3) збереглося

частково. Ширина ями 0,9-1,0 м, глибина 0,4 м. Виявлено частину кістки ноги, два цвяхи та кераміку XII ст. Орієнтація поховання – головою на південний захід.

Поховання № 17 (розкоп № 3). Могильна яма (1,8 x 0,8 м) має значну глибину – 1,6 м від рівня материка. Знайдені окремі кістки скелета чоловіка та кістки тварин. Орієнтація ями по осі південь-північ. Скоріш за все, яма є перепохованням на вільному від забудови місці кісток людини, викопаних під час зведення житла.

Об'єкт, названий у звіті похованням № 18, являється сегментом курганного рову X ст.

Поховання № 19 (розкоп № 3). Могильна яма, розмірами 1,25 x 0,6 м, має глибину 0,1 м. Зафіксовані сліди домовини. В могильній ямі знайдені череп на кістки ніг дитини. Орієнтація поховання – головою на захід з невеликим відхиленням на північ.

Поховання № 20 (розкоп № 3). Могильна яма, розмірами 1,35 x 0,8 м, заглиблена в материк на 0,35 м. Збереглася кістка ноги. Поховання орієнтоване голо-

вою на захід з невеликим відхиленням на південь.

Поховання № 21 (розкоп № 4). Могильна яма частково зруйнована перекопом та спорудою № 45 (кінець XI – XII ст.). Глибина ями 0,3 м. Кістки переміщені та збереглися частково.

Поховання № 22 (розкоп № 4). Яма, розмірами 1,9 x 0,65 м, має глибину 0,2-0,25 м. Кістяк не зберігся. В заповненні виявлені стінки горщиків. Орієнтація могили – північний схід-південний захід.

Поховання № 23 (розкоп № 4). Могильна яма має глибину 0,35 м. Кістяк частково пошкоджений. Нижня частина скелету лежала на своєму місці. Поховання орієнтоване по осі південний схід-північний захід.

Поховання № 24 (розкоп № 4). Могильна яма частково виходить за межі розкопу. Ширина могили 0,55 м, глибина – 0,35 м. Кістяк зберігся частково у перевідкладеному стані. Із заповнення походить кістяний костильковий гудзик (Рис. 2: 23). Поховання орієнтоване по осі північний схід-південний захід.

Поховання № 25 (розкоп № 4). Могила виходить за межі розкопу і розташована поряд з котлованом споруди № 57 (XII – середина XIII ст.). Ширина могили 0,45 м, глибина – 0,4 м від рівня материка. Поховання здійснене у витягнутому положенні на спині, головою на північ з невеликим відхиленням на схід. Руки небіжчика складені на животі.

Поховання № 26 (розкоп № 5). Частково зруйноване перекопом та ямою № 57 (перша половина XIII ст.). Ширина ями 0,9 м, глибина – 1,15 м. Зафіксовані сліди домовини шириною 0,5-0,6 м. Збереглися кістки ніг, розташування яких вказує на орієнтацію поховання – головою на захід з невеликим відхиленням на південь. У заповненні могили знайдені фрагменти кераміки XI ст.

Поховання № 27 (розкоп № 5). Могильна яма, розмірами 2,6 x 1,1-1,6 м, мала глибину 0,65-0,89 м. Кістки погано збереглися, але вдалося з'ясувати, що поховання було орієнтоване головою на захід. У заповненні могили (чорний супісок з вугликами) в районі голови знайдений уламок бронзової спіралеподібної прикраси (Рис. 2: 22) та кераміка XII ст.

Поховання № 28 (розкоп № 5). Могильна яма, розмірами 2,9 x 1,2 м, має глибину 0,8 м. Кістяк покладено у витягнутому положенні на спині, головою на захід. У могилі знайдений череп від одного поховання. В заповненні знайдений ніж (Рис. 2: 28), два цвяхи від домовини та кераміка XII ст.

Поховання № 29 (розкоп № 5). Південна частина зруйнована перекопом. Ширина могильної ями 1,0 м, глибина – 0,2-0,25 м. Заповнення могили – чорний супісок. Від труни збереглися цвяхи, від скелета – кілька кісток, котрі вказують на західну орієнтацію поховання.

Поховання № 30 (розкоп № 6). Яма, розмірами 1,25 x 0,75 м, має глибину 0,8 м. У дні могили є невелике

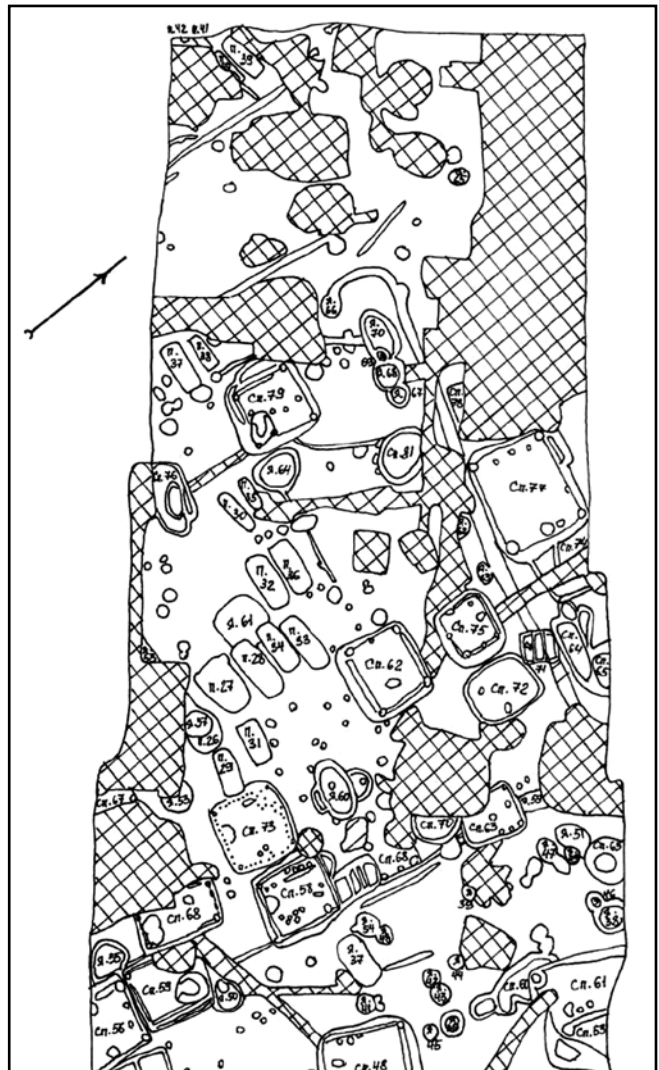

Рис. 3. План північної ділянки розкопу по вул. Кирпоноса, 24 (церковні подвір'я та бокова вулиця з напрямком південь-північ)

заглиблення (0,05 м). У західній частині могили виявлено череп дитини. Поховання орієнтоване по осі схід-захід з відхиленням на південь.

Поховання № 31 (розкоп № 5). Могильна яма, розмірами 2,1 x 1,05 м, має глибину 0,2 м, а в дні – заглиблення ще на 0,6 м. Кістяк покладений на спині, головою на захід. В могилі знайдений залізний ніж (Рис. 2: 21). Орієнтація поховання – головою на захід.

Поховання № 32 (розкоп № 6). Яма, розмірами 2,5 x 0,6 м, має глибину 0,8 м. Небіжчика було покладено на спині, головою на захід з невеликим відхиленням на північ. Руки витягнуті уздовж тіла, права нога злегка підігнута. В могилі біля шиї знайдені підвіски з ікла кабана (Рис. 2: 30) та фрагменти кераміки XII ст. Зафіксовані сліди домовини розмірами 2,3 x 0,5-0,6 м.

Поховання № 33 (розкоп № 5). Яма, розмірами 2,8 x 1,0 м, має глибину 0,85-0,9 м. Збереглася нижня частина кістяка, судячи із розташування якої поховання здійснене головою на захід. У заповненні

знайдені кілька цвяхів та кераміка XI ст.

Поховання № 34 (розкоп № 5). Яма, розмірами 2,6 x 1,0 м, має глибину 0,8 м. Заповнення складається з чорного супіску. Кістяк лежав на лівому боці, головою на захід.

Поховання № 35 (розкоп № 6). Могилярна яма має розміри 1,6 x 0,65 м та глибину 0,16 м. Кістяк покладено у витягнутому положенні, головою на захід з невеликим відхиленням на північ.

Поховання № 36 (розкоп № 6). Могилярна яма, розмірами 2,3 x 0,95 м, має глибину 0,75 м. Зафіксовані сліди домовини розмірами 2,2 x 0,45-0,5 м, та три цвяхи. Судячи із розташування цвяхів, висота домовини становила 0,35 м. Небіжчика покладено на спині, головою на захід, права рука лежала на грудях. У заповненні могили знайдені кремій (Рис. 2: 31) та кераміка XI – початку XII ст.

Поховання № 37 (розкоп № 6). Могилярна яма, розмірами 2,3 x 0,8-1,1 м, має глибину 0,25 м. Кістяк покладений у витягнутому положенні на спині, головою на захід, руки складені на грудях. На кістках лівої руки виявлений бронзовий круглодротовий перстень (Рис. 2: 32). Від домовини знайдений цвях.

Поховання № 38 (розкоп № 6). Могилярна яма, розмірами 1,8 x 0,7-0,75 м, має глибину 0,15 м. Кістяк – невеликого зросту, поганої збереженості, лежить головою на захід.

Поховання № 39 (розкоп № 6). Могилярна яма, розмірами 2,2 x 0,6-0,7 м, заглиблена в материк на 0,25 м. Кістяк лежить на спині, головою на захід. Ліва рука покладена на живіт, права зігнута в лікті, кисть знаходилася в районі плеча. Поховання має західну орієнтацію з невеликим відхиленням на південь.

Поховання № 40 (розкоп № 6). Могилярна яма має розміри 1,65 x 0,6 м та глибину 0,15 м. Значно порушований кістяк лежить на спині, головою на захід, руки складені на грудях. Небіжчик покладений головою на захід. У заповненні могили знайдено бочкоподібне пірофілітове пряслице (Рис. 2: 29).

Поховання № 41 (розкоп № 6) досліджене частково. Ширина могили 0,75 м, глибина – 0,15 м. Виявлені нижні кінцівки небіжчика вказують на його покладення головою на захід.

Поховання № 42 (розкоп № 6). Виходить за межі розкопу. Ширина могили 0,5 м, глибина – 0,15 м. Орієнтація поховання схід-захід.

Слід згадати і кілька речей, виявлених в межах розкопаної ділянки – 2 цілих, половинка ще 1 натільного хрестика та деталь мідного хороса (Рис. 2: 24-27). Всі вони походять із заповнення споруд та ям, що датуються XII-XIII ст. і відсутні в похованнях цього часу.

Ділянку досліджень можна поділити на дві частини – забудова північно-західної частини може розглядатися як окреме подвір'я. Воно обмежене зі сходу стінками споруд №№ 56, 59 та рівначком від

огорожі, що з'єднував споруду № 59 зі спорудою № 58 і продовжувався від споруди № 58 до споруди № 63 та ями № 59, за якою рівначок дотикався до потужної огорожі, що обмежувала садибу з півночі та розділяла дві половини одного міського кварталу. Ця огорожа проходила на захід (паралельно до древньої Любецької) і, не доходячи до вулиці з напрямком південь-північ, завершувалася біля ями, в якій стояв стовп від воріт садиби. Від другого стовпа воріт розпочиналася огорожа східного боку вулиці та йшла на південь (Рис. 3).

Таким чином, визначені три кордони садиби, четверта сторона якої проходила по древній Любецькій вулиці. В середині садиби виявлені поховання №№ 26-38, що утворюють 4 ряди могил в центрі двору та 1 ряд – біля західної огорожі. По краях садиби розміщені житлові та господарські споруди XI-XIII ст., які не пошкоджували поховань.

Звернемося до характеристики заповнення окремих могил та знайденої в них кераміки. В похованнях №№ 26, 33 знайдена кераміка XI ст., заповненням поховання № 27 є чорний супісок з вугликами – результат закидання могили вже існуючим культурний шаром. В могилах №№ 27, 28, 32, 36 знайдена кераміка XII ст., в похованні № 28 виявлений череп від іншого поховання; заповнення могил №№ 29, 34 аналогічне заповненню могили № 27. Усі ці ознаки вказують на те, що значна кількість могил з'явилася за часів існування забудови та культурного шару насиченого керамікою.

Могили не прорізають одна одну, що вказує на існування їх наземних ознак. Фіксуються лише кілька ям, розташованих зі сходу від могил, котрі можуть як вказувати на місце розташування хреста, так і мати випадковий характер. Є ділянки двору, вільні від забудови та могил, які могли використовуватися під поховання, але так і не були використані.

Вулиця, що обмежує садибу із заходу, має ширину близько 7 м, із заходу відокремлена огорожею, яка відділяє забудову ще однієї садиби від проїжджої частини вулиці. На території цієї садиби досліджені поховання №№ 39-42, розташовані у два ряди.

Траншея водогону, яка пройшла з південного заходу від розкопу (паралельно до його довгої осі), виявила кілька ярусів поховань, розташованих із великою щільністю. Одне поховання було перекрите шиферною плитою, що з часом розтріскалася. Місце виявлення плити знаходиться за кілька метрів на південний захід від західного кута розкопу (приблизно посередині ширини садиби, орієнтованої по осі південь-північ). Така концентрація поховань, синхронних розташованій поряд забудові, вказує на існування дерев'яної церкви. Поховання, виявлені на території двох північних садиб, містять могили, що відносяться до її цвинтаря.

На території цих церковних дворів знайдено 154 фрагменти амфор (1 вінце, 15 фрагментів

ручок, 138 фрагментів стінок), що складає 7 % від керамічного матеріалу, взятого до колекції розкопів № 5, № 6. Фрагменти амфор знайдені у заповненні ям №№ 40, 50, 52, 53, 57, 61, 68 та споруд №№ 56, 58-60, 66-70, 72, 73, 79, 81 – майже в усіх спорудах двору. В ямах кількість уламків амфор вимірюється 1 – 2 одиницями, в спорудах – від 1 до 16 одиниць. Слід мати на увазі, що значна кількість споруд двору датується першою половиною XIII ст. та містить у своєму заповненні уламки корчаг, що частково заміняли амфори через їх нестачу. Така кількість амфорного матеріалу на подвір'ях, розташованих поряд із церквою, може бути пояснена потребою у вині під час проведення церковних обрядів. Окремо зазначимо, що лише половинка хрестика знайдена на південь від церковного подвір'я.

Ці дві садиби з похованнями, синхронними забудові, – не єдина ділянка цвинтаря XII – XIII ст. Зокрема, у 2009 р. на площі близько 1000 м² за адресою вул. Примакова, 10 [6, 461] в розкопі виявлено забудову та рівчачок від потужної огорожі, що відділяв її від кладовища, на якому досліджено 71 могилу. Спостерігається значна кількість випадків перекриття однієї могили іншою, що вказує на активне використання території та тривалий час здійснення поховань. Виявлення ділянки, вільної від забудови, вказує, що вона була відведена під цвинтар майже одразу після появи забудови та побіжно може вказувати на час виникнення храму – кінець XI ст. Це припущення підтверджують дуже різні параметри могил на території церковних садіб.

Серед п'яти рядів поховань (№№ 26 – 38) є поховання дітей та дорослих (як чоловіків, так і жінок), які могли здійснюватися тривалий час, що і позначилося на різних параметрах могил.

Зовсім інша картина спостерігається на ділянці забудови на південний схід від описаного вище церковного подвір'я. Виявлені 23 поховання збереглися в межах вільного простору чи частково потрапили під забудову XI – XIII ст. Зафіксований випадок перепоховання кісток людини у XII ст. – випадково викопані кістки людини були закопані у ямі разом із кістками тварин та уламками посуду XII ст.

Для того, щоб простежити систему в появі поховань №№ 1 – 25, слід визнати існування на цій території у X ст. курганного могильника, який, безперечно, зафіксований в розкопах з усіх сторін від ділянки досліджень 1997 – 1998 рр. За наявними залишками можна вказати на приблизні місця існування 4 курганів, але слід мати на увазі, що курганне поле Чернігова було досить щільним і на площі в 2500 м² їх існувало значно більше.

Співставляючи факт існування дороги та розташованих обабіч неї курганів X ст. з місцями виявлення ґрунтових могил, можна дійти висновку – ґрунтовий могильник знаходився в міжкурганному просторі.

Прорізка частини могил спорудами XI – XIII ст. вказує на їх більш раннє походження. Наявність (у непошкоджених похованнях) речей також вказує на час появи ґрунтового могильника, а окремі знахідки, що супроводжували поховання, дозволяють датувати їх XI ст. На час появи вказує і кераміка, що потрапила до заповнення могил під час здійснення обряду (XI ст.), та кераміка, що просіла до їх заповнення (XII – XIII ст.). Значна інтенсивність життя (розкопана одна із найбільш щільних ділянок забудови міста) призводила до часткового потрапляння матеріалу до могил з дуже насиченого знахідками культурного шару та внаслідок нерідких перекопів.

Лише одна могила має в дні заглиблення для домовини – особливість, що часто фіксується в нижніх горизонтах поховань по вул. Куйбишева, 13 та Воровського, 22.

Могила поховання № 11 була викопана у ще остаточно не замитому ровику навколо курганного насипу – лише так можна пояснити надзвичайну для давньоруського часу глибину виявлення поховання у домовині.

Різноманітна орієнтація та відносно далеко розташування поховань одне від одного вказує на безсистемність поховань на цій ділянці ґрунтового могильника. А поховання (№ 25), здійснене головою на північ з руками, складеними на животі, скоріш за все відноситься до поховань людей, загинувших під час монгольської навали і похованих серед вже не існуючої забудови.

Цікавою особливістю є відсутність поховань у межах проїжджої частини Любецької вулиці – це пояснюється незмінністю напрямку дороги. Проте глибокі поховання могли існувати за напрямками двох бічних вулиць, що відходили від Любецької на північ. Відсутність поховань на цих ділянках можна пояснити виникненням вулиць на місцях існування старих рівчачків, з яких розпочиналися струмки, зафіксовані на перехресті сучасних вулиць Коцюбинського та П'ятницької, проспекту Перемоги та П'ятницької.

Наявність струмка в районі міської санстанції, можливо, визначила місце побудови колодязя, а існування останнього на шляху до Любеча обумовлювало місце зведення церкви (колодязь є обов'язковим елементом забудови церковної території).

Досліджена ділянка території Передгороддя містила сліди існування курганного могильника, у міжкурганному просторі якого згодом здійснюються ґрунтові поховання. Забудова міста частково зруйнувала поховання ґрунтового могильника, але не можна виключати, що окремі насипи курганів тривалий час ще існували на території дворів. На садибах, наближених до церкви, на ділянках вільних від забудови, продовжують здійснюватися поховання мешканців, але це вже не поховання за межами міста, а здійснення обряду

в межах освяченої церковної території. Не можна виключати, що окремі поховання (можливо, № 25) здійснені після монгольського нашествия на краях старих котлованів споруд. Життя на дослідженій ділянці після монгольського погрому припиняється до XVII ст. і відроджується на початку XIX ст., вже орієнтуючись на нову вуличну мережу.

Посилання

1. Жаров Г.В., Коваленко В.П., Казаков А.Л. Нові дослідження на Чернігівському передгородді в 1998-1999 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1998-1999 рр. – К., 1999. – С. 82-84.
2. Казаков А.Л., Жаров Г.В., Ситий Ю.М., Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду у 1997 р. (сучасна вулиця Кирпоноса, 24) // НА ІА НАН України. – № 1997/14. – 188с.
3. Казаков А.Л., Жаров Г.В., Коваленко В.П. Звіт про охоронні археологічні дослідження на території Чернігівського посаду у 1998 р. // НА ІА НАН України. – № 1998/16. – 201с.
4. Ситий Ю. До питання про взаємозв'язок водопостачання і зростання території давньоруського Чернігова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.199- 208.
5. Ситий Ю.М. Звідки починався в стародавньому Чернігові Любецький шлях? // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.169-170.
6. Черненко О.С., Казаков А.Л., Рижий В.В. Дослідження на території Чернігова у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – К., 2010. – С. 461.

Сытый Ю.Н. Погребения около древней Любечской улицы древнерусского Чернигова

В статье описаны захоронения, исследованные в 1997-1998 гг. по ул. Кирпоноса, 24. Захоронения частично принадлежат грунтовому могильнику, предшествовавшему застройке посада, другая часть погребений относится к кладбищу деревянной церкви.

Ключевые слова: погребения, грунтовый могильник XI в., кладбище XII – XIII вв.

Sytyi Yu.M. Burials near the ancient Lubetska street of Old Russian Chernihiv

The article describes the burials excavated in 1997-1998 in the 24, Kirponosa str. One half is related to ground burials which are prior to the trading quarter. The rest belongs to the cemetery around the wooden church and belongs to the same period as the trading quarter.

Key words: burials, inhumation complex of the XI-th century, cemetery of the XII-th – the XIII-th centuries.

14.02.2012 р.

УДК 903.2:78.022(477) «653»

О.А. Пашковський

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ВАРГАНИ СІВЕРЩИНИ

У статті висвітлюється походження дрибми, її назви та рання історія. Досліджуються відомі на сьогодні археологічні знахідки давнього музичного інструменту з території України, робиться спроба їх каталогізації та типологізації з допомогою іноземної історіографії.

Ключові слова: варган, дримба, археологія, музичний інструмент.

Досить часто в процесі археологічних досліджень трапляються знахідки, які важко атрибутувати чи які довгий час інтерпретують неправильно. Це в повній мірі стосується залізних дриб/варганів, що губляться серед інших, віднайдених дослідниками, старожитностей, бо зазвичай мають неприглядний вигляд, подібний до деформованого залізного дроту. Ця стаття покликана привернути увагу археологів до цієї унікальної категорії знахідок, яка несправедливо ігнорується.

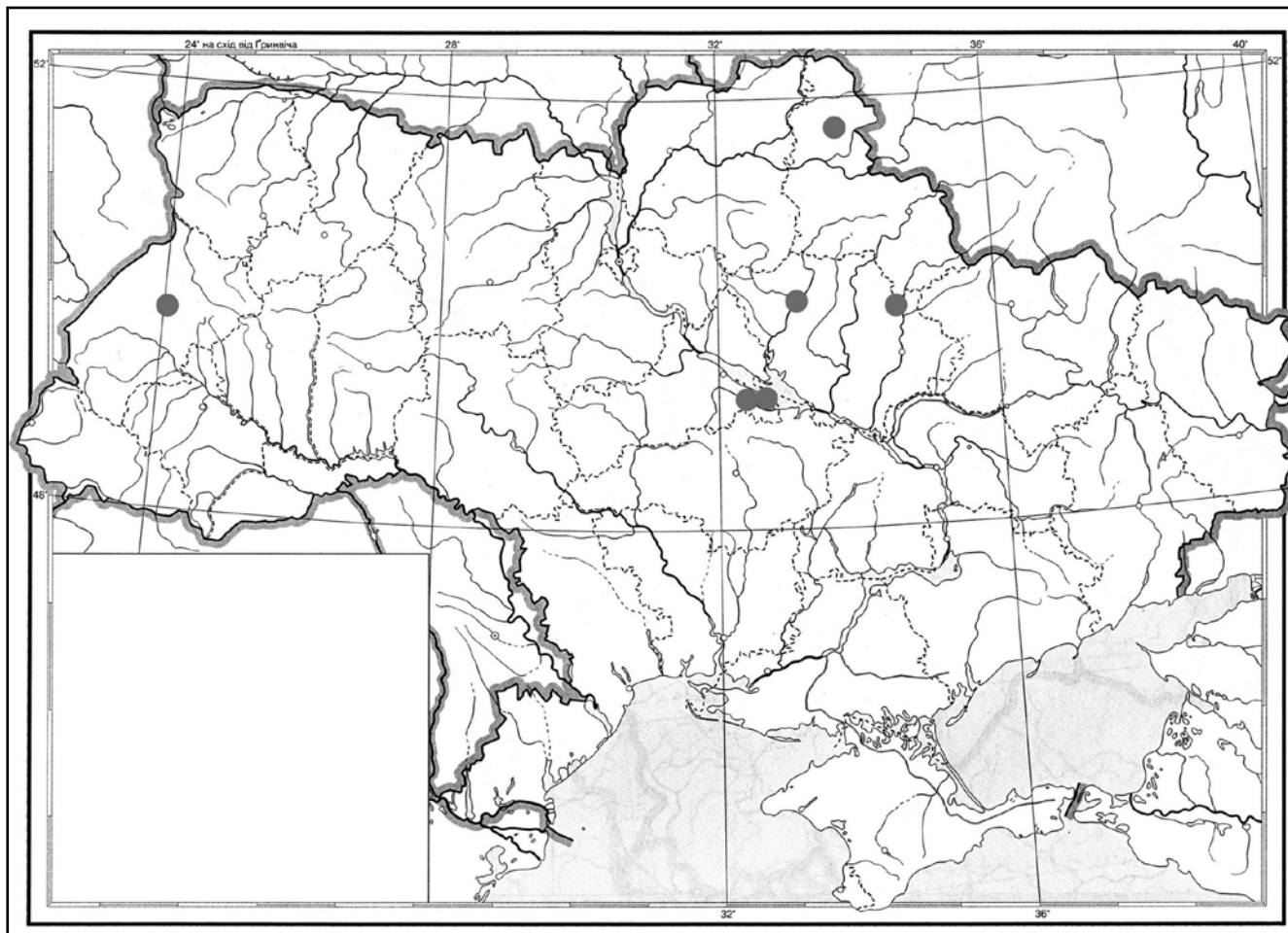
У вітчизняній науковій археологічній літературі дримба, як елемент національної історії і культури, не була предметом ґрунтовного дослідження. Як правило, окремі знахідки були лишень уведені до наукового обігу серед масиву іншого археологічного матеріалу. Втім, О. Белько [1, 65-67] та О. Брель [3, 331-334] присвятили свої публікації виключно атрибутуванню поодиноких артефактів з описом їх місця в матеріальній культурі.

Такі російські дослідники як Б.А. Колчин [8, 117-118], В.І. Поветкін [11, 185] зупинялись на варгані, як елементі ковальства та музичної культури Русі. Серед останніх досліджень привертає увагу публікація Т.А. Щукіної [16, 275-277], в якій здійснена спроба систематизувати та датувати колекцію варганів з краєзнавчого музею м. Пскова.

На нашу думку, найбільших успіхів у вивченні варганів досягнули представники європейської історичної науки, зокрема Майкл Райт [19, 49-55] – автор різноманітних розвідок з історії варгану по всьому світу та Джермунд Колтвейт [17; 18, 42-61] – автор ґрунтовної монографії, що найповніше та різнобічно розглядає варгани в контексті археології Європи.

В сучасному українському музикознавстві та й в суспільній думці, загалом, побутує стереотип про поширення дрибми лише на теренах Карпатського регіону, і то в якості жіночого інструменту. В науковій та популярній літературі зустрічається думка, що дрибми невеликого розміру призначалися виключно для дітей. В ході нашого дослідження спробуємо з'ясувати, чи відповідають ці твердження дійсності.

Варган (дримба) – язичково-щипковий музичний інструмент, який досі не можна впевнено віднести до однієї з груп ідіофонів (самозвучних) чи аерофонів (духових). Ця полеміка триває понад сто років як серед українських учених, так і в світі загалом [5, 47-49; 15, 49-50].

1. Карта України з позначеними місцями археологічних знахідок варганів

Інструмент складається з корпусу (рамки), який має кільце (підківку) та скобель, на якому розрізняють зовнішні і внутрішні щічки. До центру підківки кріпиться язичок (міндик), зігнутий під кутом 90° і більше, за межами рамки (коліно) і, як правило, закручений на кінці (кінчик) у вигляді гачечка або петельки. В останньому випадку утворений отвір у кінчику іноді заливається оловом чи свинцем, що впливає на частоту коливань язичка, таким чином змінюючи висоту основного тону.

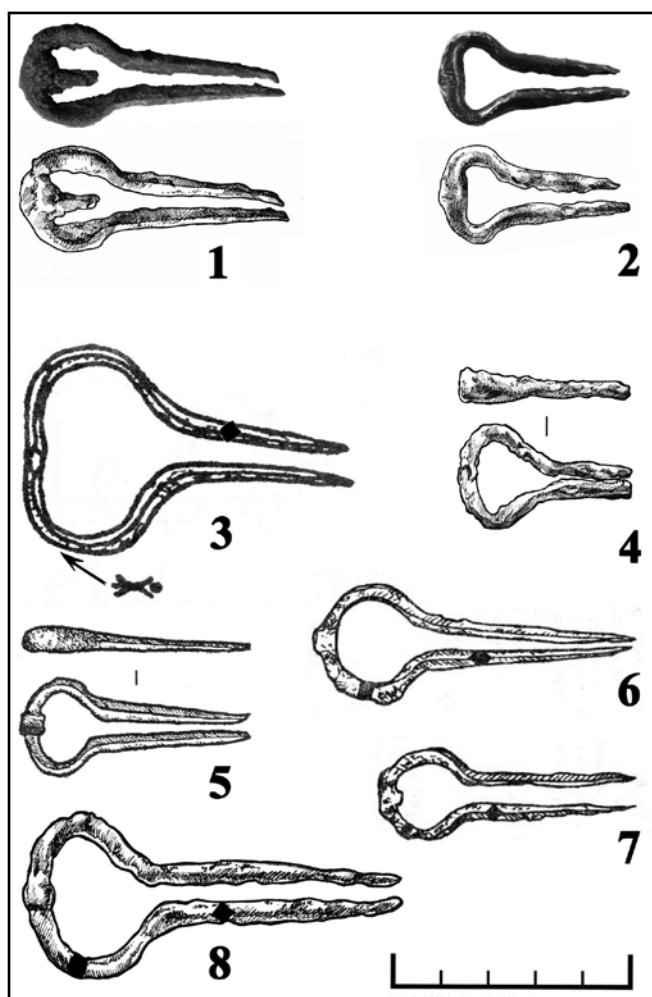
Рамка виконувалась із заліза, проте в Європі відомі литі мідні варгани. Центр підківки надпилювався і туди вставлявся сталевий язичок, який потім приклепувався. Відомі й інші способи кріплення язичка: за допомогою спеціального отвору в підківці, заклепою, окремою пластиною, але вони досить рідкісні на території України і практично не зустрічаються.

При грі варган тісно притискається зовнішніми щічками до передніх верхніх і нижніх зубів. Звук видобувається за допомогою удару-щипка по кінчику сталевого язичка, а за допомогою дихання, зміни положень язика, губ, щік, гортані змінюється звучання.

Існують різні версії походження назви «варган». Згідно першої, від грецької – οργανον – органон,

інструмент. Інша версія говорить про походження від старослов'янського слова «варги» – уста. Ми схилиємось до останнього твердження, оскільки в більшості європейських мов у назві інструмента присутні корені, що позначають частину обличчя, задіяну при грі на варгані (губи, рот, зуби, щелепа). Крім того, найімовірніше, саме слово «варган» використовувалось аж до пізнього середньовіччя, на зміну якому приходять «дримба», зафіксоване в різних варіантах у жителів Карпатського регіону: «дримба» (гуцули), «дромба» (верховинці), «дрімля» (бойки). Оскільки нині в центральних і східних регіонах України частіше вживають назву «варган», ми будемо використовувати обидва синоніми [15, 48].

Походження та рання історія варгану залишаються невідомими. Ймовірно, це дуже стародавній інструмент. Найімовірніше припущення відносять зародження варгану до пізнього палеоліту – мезоліту і пов'язують з появою луку, яким могли користуватись як дрімбою, де тятива відіграє функцію язичка. На підтвердження цього маємо етнографічні приклади награвань якутів на лукові. В будь-якому випадку середньовічній металевій дрімбі, що виникла з розвитком ковальства, передували інструменти, виготовлені з органічних матеріалів (кістки, дерева). Подібні варгани й досі використовуються жителями Східної

2. Варгани з території України: 1 – XIII ст., м. Глухів; 2 – XIII–XVIII ст., м. Глухів; 3 – XV–XVI ст., м. Львів; 4 – XVII ст., с. Медведівка Чигиринського р-ну, Черкаської обл.; 5 – XVII ст., Більське городище, Полтавська обл.; 6, 7 – XVII ст., с. Засулля Лубенського р-ну, Полтавської обл.; 8 – кінець XVII–XVIII ст., с. Рацeve Чигиринського р-ну, Черкаської обл.

та Південно-Східної Азії. В Європі найбільш ранні знахідки датуються IX–X ст. (наприклад, поселення Екімауци в Молдові), а найширше побутування інструменту триває в XIII–XVIII ст. [17, 4; 19, 49–50].

На території України нам удалося виявити вісім археологічно зафіксованих дрімб: дві з Сіверщини (обидві – з Глухова), одну з Галичини, дві з Чигиринщини і три з Полтавщини. Розглянемо їх в хронологічному порядку та порівняємо варгани Глухова з інструментами з інших регіонів України (рис. 1).

1. Найдавніша знахідка з м. Глухова, датується XIII ст., розкопки В.Б. Звагельського, В.В. Приймака у 1991 р. [2, 21; 6, 6]. Нині належить до фонду Глухівського краєзнавчого музею (КН-587/М-238). Знаходиться в експозиції музею. Розміри варгану 57×21 мм. Добрий стан збереженості дозволяє простежити конструктивні особливості та фрагмент язичка. Рамка залізна, кована, скобель у перетині ромбовидний. Підківка круглої форми (рис. 2, 1).

2. Варган з фондів Національного заповідника

«Глухів» (1246кн/р-270) є випадковою знахідкою, знайденою в 2008 р. у центральній частині міста. Відреставрований. Знаходиться в експозиції музею археології при заповіднику. Розміри дрімби 40×20 мм. Корпус викуваний із заліза, помітне місце приклепування язичка. Підківка овальної форми (рис. 2, 2). Оскільки ця знахідка не має чіткої прив'язки до місця виявлення, а стан збереженості поганий, її можна датувати досить широко – XIII–XVIII ст.

3. Дрімба, знайдена в ході рятівних розкопок у 1997 р. у м. Львові на території від площі Старий Ринок, 7 до вул. Б.Хмельницького, 12 [9, 81, 154]. Інструмент виявлений в археологічному об'єкті – середньовічній майстерні з обробки шкіри – і, відповідно, датований XV–XVI ст. Розміри 70×44 мм. Викувана з ромбовидного у перетині тонкого залізного дроту. Підківка має овальну форму, на зовнішній стороні якої викарбуваний знак-тавро мануфактури (рис. 2, 3). На наш погляд, це свідчить про імпордне походження цього інструменту та його виготовлення на теренах Західної Європи, найімовірніше – Німеччини, де характерні подібні мануфактурні знаки на варганах [16, 86–88].

4. Варган, зафіксований під час археологічних розвідок у 2009 р. у с. Медведівка Чигиринського району, Черкаської області [10, 154–155]. Інструмент виявлено при шурфуванні козацького городища XVII–XVIII ст. у шарі *in situ* XVII ст. Знахідка була сильно пошкоджена корозією та потребувала негайної реставрації. Після виконаної реставрації фрагмент язичка було втрачено. Розміри 36×22 мм. Дрімбу було виготовлено з кутного тонкого залізного дроту. Інші конструктивні особливості через великий ступінь окислення встановити не вдалося. Підківка овальної форми, дещо товстіша за решту рамки (рис. 2, 4).

5. Дрімба, знайдена під час дослідження селітроварницького стану XVII ст. на Більському городищі в уроч. Поле 2-ї бригади. Експедиція працювала у 2009 р. під керівництвом О.Б. Супруненка. Розміри знахідки 49×21 мм. Дрімба викувана із заліза, помітне заглиблення для кріплення язичка. Рамка ромбовидна в перерізі, кільце овальної форми (рис. 2, 5).

6, 7. Відразу дві дрімби було віднайдено О.В. Сидоренком під час розвідок біля с. Засулля Лубенського району Полтавської області [1, 65–67; 12, 88; 13, 90], а саме в лівобережній заплаві р. Сула в уроч. Ляцівка – колишній козацький хутір Коса (Острів). Ці варгани належать до XVII ст., що підтверджується супутніми датуючими матеріалами. Розміри знахідок 54×20 мм та 69×27 мм. Вони також виготовлені із заліза, мають ромбовидний у перетині корпус та круглі підківки. Помітні сліди приклепаного язичка (рис. 2, 6–7).

8. Дрімба, знайдена під час розвідки

співробітників Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» у квітні 2010 р. на правому березі Кременчуцького водосховища між сс. Рацове та Тінки Чигиринського району Черкаської області у відвалі ями злодіїв-скарбошукачів. Оскільки варган виявлено на розмитій пам'ятці пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу (старе село) та судячи з супутніх фрагментів кераміки, його можна датувати рубежем XVII-XVIII ст. Знахідка була відреставрована. Її розміри становлять 83×40 мм [3, 331-334]. Рамка викувана з ромбоподібного у перетині залізного дроту. В центрі овального кільця ледь помітний слід від язичка, що був приклепаний (рис. 2, 8).

Для остаточних висновків беремо до уваги результати докторської дисертації Дж. Колтвейта «Варгани в археології Європи» (Оксфорд, 2006), що ґрунтується на 850 європейських знахідках. Він розробив типологічну систему для установлення відносного віку варганів, знайдених в Європі, одною з основних тез якої є те, що древні інструменти були видовжені та з вузькою підківкою, а з часом підківка стає все більш акцентованою, в той час, як скобель вкорочувався [17, 48-74]. Типологію Колвейта можна взяти за правило при типологізації, атрибутуванні та датуванні. Але як і будь-яке правило, воно має певну кількість винятків, на що неодмінно потрібно зважати. Зокрема, описані Дж. Колвейтом тенденції не чітко помітні на українському матеріалі через його невелику кількість та, ймовірно, місцеве поодиноке кустарне виробництво, за якого форма виробу залежала не від певних стандартів, а від власних уподобань майстра. Щодо варгану з Національного заповідника «Глухів», то, на нашу думку, її датування можна поточнити, звузивши до XVI – початку XVIII ст., оскільки інструмент має широкую підківку та короткий скобель.

Таким чином, археологічні знахідки, зосереджені у Наддніпрянщині та Сіверщині, руйнують стереотип про дримбу як музичний інструмент суто Карпатського регіону.

Невеликі за розміром дрибли не можна вважати дитячими, оскільки це не впливає на зручність інструменту, а вкорочення скобеля є еволюційною складовою. Знахідки ж варганів на території військових (козацьке укріплення в с. Медведівка), ремісничих (майстерня у Львові), промислових (селітроварний стан на Більському городищі) об'єктів доводить використання інструменту саме чоловіками.

У майбутньому перспективними для дослідження залишаються причини зникнення дрибли з території Центральної та Східної України та пошук нових, не введених до наукового обігу, варганів для їх подальшого дослідження.

Посилання

1. Белько О. Знахідки з Лубенщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірка наукових статей. – Вип. 8. – К., 1999. – С. 65-67.
2. Белашов В.І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної

України / В.І. Белашов. – Глухів, 1996. – 145 с.

3. Брель О.В. Нові надходження до фондів НКЗ «Чигирин». Музичний інструмент – дримба // Могилянські читання 2010. Збірник наукових праць. – К., 2011. – С. 331-334.

4. Глухівський міський краєзнавчий музей. КН-587/М-238.

5. Гуменюк А.І. Українські народні музичні інструменти. – К.: «Наукова думка», 1965. – С. 47-49.

6. Звагельский В., Приймак В., Белашов В. Давньорусский Глухів. – Глухів, 1992. – С. 6.

7. Кирпичников А.Н. Древний Орешек. Историко-археологические очерки о городе-крепости в истоке Невы. – Л.: Наука, 1980. – С. 4. – Рис. 28,2.

8. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б.А. Колчин // МИА. – Ленинград-Москва: Изд-во АН СССР, 1959. – № 65. – С. 7-119.

9. Мацкевий Л. Археологічні пам'ятки Львова. – Львів: Логос, 2008. – 224 с.

10. Пашковський О. Козацька цитадель XVII-XVIII ст. у с. Медведівка на Чигиринщині // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Збірник наукових праць. – К., 2012. – С. 154-155.

11. Поветкин В.И. Музыкальные инструменты // Древняя Русь. Быт и культура. – М.: «Наука», 1997. – 368 с.

12. Сидоренко О.В., Коваленко О.В. Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII-XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2000. – № 1-2. – С. 84-89.

13. Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях Лубенського Засулля // Полтавський археологічний збірник – 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень): Збірник наукових праць. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 84-95.

14. Супруненко О.Б., Шерстюк В.В., Пуголовков Ю.О. Селітроварницький стан на Більському городищі. – Київ, 2010. – 96 с.

15. Черкаський Л.М. Українські народні музичні інструменти. Навчальний посібник. – К.: ДАККІМ, 2005. – 264 с.

16. Щукина Т.А. Варганы из археологических коллекций Псковского музея // Позднесредневековый город III: археология и история. Материалы III Всероссийского семинара. Ноябрь 2009 г. / Под ред. А.М. Воронцова, И.Г. Бурцева. – Тула, 2011. – 393 с.

17. Kolltveit G. Jew's harps in European Archeology. – Oxford, 2006.

18. Kolltveit G. Jew's harps in European Archeology. // 2009 Yearbook for traditional music. – 2009 – Vol. 41. – P. 42-61.

19. Wright M. The Search for the Origins of the Jew's Harp // The silk road. – Vol. 2. – Num. 2 (December 2004). – P. 49-55.

Пашковский А.А. Средневековые варганы Северщины

В статье освещается происхождение варгана, его названия и ранняя история. Исследуются известные на сегодня археологические находки древнего музыкального инструмента с территории Украины, осуществляется попытка их каталогизации и типологизации с помощью иностранной историографии.

Ключевые слова: варган, дримба, археология, музыкальный инструмент.

Pashkovskyi O.A. Medieval Jew's harps of Sivershchina region

The article is dedicated to Jew's harp, its' origins, name and its' early history. We tried to explore famous archaeological findings of this old musical instrument on the territory of Ukraine. Also we tried cataloging Jew's harps and develop typological classification in accordance with foreign historiography.

Key words: Jew's harp, archaeology, musical instrument.

01.04.2012 р.

ЗГАДКИ ПРО ЧЕРНІГІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – СЕРЕДИНИ XIV СТ. ЗА ПИСЕМНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ

Автор аналізує малочисельні писемні згадки про Чернігів другої половини XIII – середини XIV ст., знаходячи в них підтвердження продовження існування міста в цей час.

Ключові слова: писемні згадки, Чернігів, післямонгольська доба.

Події середини XIII ст. стали трагічним періодом для всієї Русі. Поява монголів на теренах Східної Європи спричинила не лише величезні матеріальні та людські втрати. З їх приходом особливого прискорення набув розпад давньоруської феодальної держави, розпочавши дещо згодом формування модерних східнослов'янських націй. Такі зміни на глобальному рівні не могли не проявитись на регіональному рівні. Цей час є надзвичайно важливим етапом в історії Чернігово-Сіверщини, яким завершився розквіт Чернігова, а роль лідера в регіоні поступово перебрав на себе лісовий Брянськ, проте, також ненадовго.

Як вже зазначалось вище, Чернігів з часом втратив свій колишній статус після штурму міста ханом Менгу, що відбувся в жовтні 1239 р., і князівський стіл було перенесено до Брянська, який, як вважається, через своє розташування потерпів від монгольських нападів значно менше. Безумовно, така подія свідчить про значні демографічні втрати центральних районів Чернігівського князівства, що підтверджується також археологічними даними. З іншого боку, ряд фактів, що містяться в писемних джерелах цього періоду (передусім в літописах), заперечують думку про повне запустіння Чернігова в кінці XIII – XIV ст.

Безумовно, чи не найбільше згадок за період, що розглядається, відноситься до самого його початку і стосується подій навколо Михайла Всеволодовича. Серед них найвідомішим епізодом є його загибель в Орді, що знайшла своє відображення в «Сказанні про вбивство в Орді князя Михайла Чернігівського та його боярина Федора», яке, в свою чергу, в тому чи іншому вигляді увійшло до багатьох давньоруських літописних зводів.

Оскільки ця тема є достатньо висвітленою в історіографії, автор вирішив приділити увагу згадкам про сам Чернігів, що відносяться до періоду від вищезгаданих подій до включення центральних районів Чернігово-Сіверщини до складу Великого князівства Литовського.

Однією з перших є згадка під 1258 р. в Іпатівському літописі щодо розорення Чернігівської землі воєводою литовського князя Міндовга Хвалом [4, стб. 840]. Ця подія була мало цікавою для

автора Галицько-Волинського літопису, тож згадка носить побічний характер і не дає більш детальної інформації. Таким чином, ми нічого не знаємо про масштаби спустошення. Тим не менш, відзначимо, що після осіннього 1239 р. походу монголів це друга навала на Чернігівське князівство, розмах якої не міг залишитись непомітним навіть в Галицько-Волинській Русі.

Вже 1261 р. волинський князь Василько Романович справляє весілля своєї доньки Ольги та чернігівського князя Андрія Всеволодовича, на якому, окрім інших князів та бояр, гуляв і сам Данило Галицький з синами [4, стб. 848].

Наступник Василька Володимир у своє княжіння (1272 – 1289 рр.) подарував чернігівському Спаському собору багато оздоблене Євангеліє, срібний оклад якого був прикрашений емальми та перлинами з образом Спаса, при чому на той момент собор мав статус кафедрального [4, стб. 926].

Видається цілком очевидним, що через 22 роки після штурму монголами Чернігів лишається, по-перше, привабливим для литовських завойовників; по-друге, важливим політичним центром, чий князі продовжують відігравати важливу роль, з якими родичаються представники однієї з найпотужніших сил тяжіння на Русі періоду монгольського завоювання; по-третє, релігійним центром, місцем перебування єпископа. З іншого боку, походження всіх цих згадок з Галицько-Волинського літопису свідчить про цікавість тамтешніх правителів до Чернігова, його важливість для них.

З цієї точки зору цікавою є інформація, що міститься в Любецькому Синодику – помнику чернігівських князів. Ця пам'ятка повідомляє нам кількість населення власне Чернігівського князівства в самому кінці XIII ст.: чернігівський князь Олег Романович по своїй смерті «залишив дванадцять тем людей» [1, 202] – чималу кількість, як на той час.

В кінці XIII – на початку XIV ст. Чернігів таки «випадає» з поля зору давньоруських літописців. Пов'язано це зі спробою чернігівських князів перенести столицю до Брянська та невдалим суперництвом за це місто зі Смоленськом.

Під 1331 р. Чернігів знову згадується в літописі. Новгородський літописець занотував події, пов'язані з висвяченням новгородського архієпископа Василя митрополитом Феогностом у Володимирі-Волинському, що супроводжувалось конфліктом зі ставлеником Гедиміна Арсенієм, який виборював права на самостійну псковську єпархію. Повертаючись додому, Василь був несподівано заскочений «подъ градомъ Чьрниговъ» загоном із п'ятдесяти чоловік на чолі з монгольським баскаком та князем Федором Київським [5, стб. 205]. Згадка, безперечно, носить побічний характер, однак для нас важливим є те, що шлях з Південно-Західної

до Північної Русі на початку XIV ст. проходив саме через Чернігів, який, за текстом, в цей час, як і раніше, мав статус міста.

Митрополит московський та Коломенський Макарій (Булгаков), автор такої ґрунтовної праці, як «Історія російської церкви», в додатках до книги третьої цього дослідження наводить список відомих йому за документами з архіву Синоду єпископів чернігівських та брянських, які жили в XIV – на початку XV ст. Список цей складається всього з п'яти імен: Павло (рукопокладений в квітні 1332 р.), Іоан (рукопокладений 19 вересня 1335 р.; згадується в 1345 р.), Нафанаїл (згадується після 1356 р.), Григорій (згадується в 1377 р.), Ісаакій (перебував на цій посаді в 1389-1415 рр.) [2, 648]. Безумовно, цей перелік не можна сприймати як доказ повернення після відомих подій кінця XIII – початку XIV ст. єпископської кафедри до Чернігова в першій половині XIV ст. Недарма ж і назва зберігається подвійна. Однак, це щонайменше свідчить про важливість Чернігова як релігійного центру навіть в час його беззаперечного занепаду.

Особливу увагу привертає згадка Чернігова в Никонівському літописі під 1352 р. в контексті опису перебігу епідемії чуми на Русі, яка потрапила сюди через Псков: «Того же лета бысть моръ силенъ зело въ Смоленске, и въ Кіеве, и въ Чернигове и въ Суждале, и во всей земле Русстей смерть люта, и напрасна, и скоро» [5, 224]. Чернігів тут поставлено в один ряд з одними із найбільших міст Русі. При чому Суздаль та Київ, як і Чернігів, пережили штурми монголами, однак остаточно не втратили ані свого міського статусу, ані ролі в політичному та релігійному житті Русі. Цей факт досить впевнено свідчить про значення Чернігова в середині XIV ст.

Невелику кількість свідчень кінця XIII – першої половини XIV ст. про Чернігівщину, яка, на думку А.Н. Насова, зайвий раз підтверджує зміну Черніговом свого колишнього статусу [3, 28], можна пояснити втратою власне чернігівського літописання через буремні події, що відбувались тут у XIII – XVI ст. (і навіть пізніше), та перенесенням центрів літописання до Південно-Західної та Північно-Східної Русі. Однак, навіть наявна невелика кількість повідомлень за своїм змістом дозволяють говорити про неперервність існування Чернігова у найскладніший для його історії період.

Посилання

1. Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время / Р.В. Зотов. – СПб., 1893. – 375 с.
2. Макарій (Булгаков). История русской церкви / Макарій (Булгаков). – М., 1995. – Кн. 3. – 668 с.
3. Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси) / А.Н. Насонов. – М. – Л., 1940. – 178 с.
4. ПСРЛ. – СПб., 1908. – Т. II. – 638 с.
5. ПСРЛ. – СПб., 1885. – Т. X. – 244 с.

Демьяненко Д.Р. Упоминания о Чернигове второй половины XIII – середины XIV ст. по письменным источникам

Автор анализирует малочисленные письменные упоминания о Чернигове второй половины XIII – середины XIV ст., находя в них подтверждения продолжения существования города в это время.

Ключевые слова: письменные упоминания, Чернигов, послемонгольское время.

Demianenko D.R. The mentions about Chernihiv in the second half of the XIII – middle of the XIV centuries in written sources

The author analyzes the few written mentions about Chernihiv during the second half of XIII – middle of XIV centuries, finding the confirmation of the existence continuation of the city at this time.

Key words: written sources, Chernihiv, posrmongol period.

21.03.2012 р.

УДК 393:257.2:94(477)

Р.М. Луценко

СВІТ ЖИВИХ – СВІТ МЕРТВИХ (ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ТА КОНТАКТИ)

Статтю присвячено проблемі взаємозв'язку та контактів світу мертвих та світу живих в язичництві східних слов'ян. Слов'яни вірили у продовження життя після смерті та взаємозв'язок живих і мертвих. З цієї віри постав культ предків та страх небезпечних мерців (русалки, упирі, і т. д). Це породило систему обрядів, які вшановували та задовольняли померлих.

Ключові слова: язичництво слов'ян, світ живих, світ мертвих, культ предків, упир.

До проблеми взаємозв'язків та взаємовпливів світу живих та світу мертвих у слов'янському язичництві у своїх роботах зверталось багато істориків, етнографів, фольклористів (Д.К. Зеленін [6; 7], Іларіон (Огієнко) [8], Б.О. Рибаків [15; 16], В.Я. Пропп [14], А.К. Бабурін [1], Н.М. Венецька [3], М.М. Козлов [10] та інші).

В уявленні слов'ян-язичників світ живих і світ мертвих мали міцний взаємозв'язок та взаємовплив. Живі залежали від мертвих, мертві від живих, і цей зв'язок постійно підтримувався. Кордони між світами були розмиті, існувало велика кількість контактних зон. Представники різних світів могли досить вільно перетинати ці кордони. Так, мерці приходили до живих, а живі могли потрапити у потойбіччя. Це було обумовлено вірою у потойбічне життя. Вважалося, що смерть, це лише перехід людини з одного світу до іншого. Потойбічний світ нічим не відрізнявся від реального, а небіжчики, переступивши поріг смерті, продовжували своє «життя» без суттєвих відмінностей від земного. Зберігалася й соціальна ієрархія з усіма її елементами: суспільний ранг, його зовнішні прояви, супровідні деталі побуту, одяг, оточення, розміри нового помешкання і т. д [13, 23-24].

Віра людини у продовження життя після смерті породила культ предків. Смерть, як перехід між світами, не розривала і приналежність до роду. Людина просто переходила в межах роду від живих до мертвих, зберігаючи і шлюбні відносини. Вважалося, що вона навіть у потойбічному світі повинна мати сім'ю (дружину або чоловіка). Коли вмирав чоловік, жінки нерідко добровільно йшли за ним під час здійснення поховального обряду, щоб разом перейти на той світ і таким чином продовжити шлюб. Про це свідчать арабські та візантійські автори. Обряд, коли померлому чоловіку, що не знаходився у шлюбних відносинах, у потойбіччя надали дружину, був зафіксований Ібн Фадланом на Волзі [9, 144-145].

Вірування про взаємозв'язок земного та потойбічного світу, предків та нащадків, покровительство, що проявляють предки по відношенню до найближчих родичів, суспільні стосунки, коли вирішується доля народу, сягає спільноіндоевропейського періоду. Давні слов'яни зберегли спільноіндоевропейські уявлення про могутність предків. Це обумовлено перебуванням їх у потойбічному світі [3, 17]. Ці уявлення у давніх слов'ян утратили стрункість логічно витриманої системи через довготривалий процес трансформації та переосмислення.

Перехід у розряд предків – процес зі зворотнім вектором у порівнянні з іншими переходами у новий статус. Для того, щоб стати предком, померлий повинен не стільки здобути нові якості та ознаки, скільки утратити наявні. Приєднуючись до одвічного коловороту, померлі утрачали ім'я, вік, індивідуальність, стаючи частиною анонімного об'єднання передків [1, 119].

З культом предків пов'язаний язичницький бог Велес. У загальній триповерховій композиції Збруцького ідола, що відображає давні уявлення про троїсту вертикальну структуру Всесвіту, зображення Велеса займає найнижчий рівень, що відповідає підземному світові. Божество, зображене на ідолі, стоїть на колінах, і головою та руками підтримує плоску землю з людьми на ній. Це зображення, з деякими відмінностями, повторюється на трьох гранях пам'ятки – передній і боковій. На четвертій, задній, в полі нижчого ярусу ніяких зображень немає. Інтерпретація зазначеного підземного персонажу саме як Велеса-Волося належить Б.О. Рибаківу [15, 243–244]. Роблячи цей висновок, учений спирається на дані лінгвістів. У індоевропейських мовах один із семантичних відтінків кореня «vel-» пов'язаний із замогильним світом, мертвими предками, які лежать у землі [16, 421]. Б.О. Рибаків зазначає, що «Волос – доброзичливий бог землі, в якій спочивають предки». Він «обережно тримає на своїх плечах площину земного простору з людьми на ньому». [15, 247]. Символічно нащадки

спираються на здобутки предків та їх постійну турботу і допомогу. Це тлумачення пов'язане з тим, що померлі предки лягли у землю і як би злилися з нею в єдине ціле. Предки, знаходячись у землі, мають вплив на урожай, приплід тварин, а, відповідно, і на добробут живих. Тому турбота про врожай переплітається з турботою про предків. Зв'язок предків з урожаєм простежується у дідуху (перший чи останній сніп з поля, що на різдвяні свята символізував предка). Саме з появою дідуха в хаті до святкового столу приходили душі померлих предків. Біля нього для них залишали ритуальну їжу. Потрібно відмітити, що останній сніп часто присвячували Велесу («Велесу на борідку»).

Для того, щоб предки залишалися доброзичливими, живі постійно повинні проводити відповідні обряди – приносити жертви предкам, висловлювали їм свою шану та любов.

У слов'ян були регулярні календарні свята, що вшановували предків – Святки, Масляна, Русалії та інші. Ці свята були тісно переплетені з аграрною обрядовістю, тому християнство не могло їх викоринити. Літописець під 1068 р. причини нашествия половців убачав саме у прихильності населення до язичницьких свят та традицій: «Способами всякими диявол обманює, хитрощами переваблюючи нас од бога: трубами, і скоморохами, і гуслами, і русаліями. Ми бачимо ж ігрища витолочені, і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи, – бісом задумане діло, – а церкви стоять, і коли буває час молитви, мало їх знаходиться в церкві. Тож через це кари усякі ми дістаємо од бога нашестя ворогів» [11, 105].

На ці свята живі приносили своєрідні жертви померлим (їжа, напої), як вдома (Святки), та і на кладовищах (Діди, Русалії). У повчанні «Слово про ідолів» автор зробив певний перелік, що готували померлим, – м'ясо, сир, масло, яйця, хлібні вироби, мед, пиво тощо [4, 15]. Це вказує на досить багатий стіл, який мав задовольнити всі потреби предків.

Окрім принесення жертви була традиція гріти предків, коли у дворах розводили багаття, думаючи, що до цих вогнищ приходять обігрітися померлі [4, 34].

Давньоруський автор XIII ст. зафіксував традицію запрошувати митися померлих. Топили лазні, готували рушники та запрошували померлих: «Мийтесь!». Підлога у лазні посипалася попелом, і якщо на попелі були сліди, господар був упевнений, що мертві приходили митися [4, 15].

Ці комплекси дій, направлені на вшанування предків, проводились регулярно і виступали запорукою підтримки предками господарства нащадків.

Але не всі померлі доброзичливо ставилися до живих. Російський етнограф Д.К. Зеленін сформулював концепцію двох видів мерців: свої мерці (добрі предки) та «заложні мерці» (опойці,

самогубці, утопленики – ті, хто помер нестандартною смертю, або люди, які ще за життя мали ореол незвичності – ворожки, відьми, чаклуни). «Заложні мерці» могли шкодити живим людям, по-перше, у якості упирів; по-друге, вони могли завдавати шкоди урожаю або насилати посуху. Д.К. Зеленін уперше проаналізував різницю між «своєю» та «не своєю» смертю та пов'язаний із цим розподіл мерців на «чистих» та «нечистих». «Чисті» мерці відрізняються в цілому доброзичливістю; нечисті ж мають дурний вплив на живих, приносять лихо та нещастя. «Нечистими» у багатьох народів вважалися ті люди, які померли незвичною смертю, «не прожили свій вік», не розтратили свою життєву силу: самогубці, утопленики, жінки, які померли під час пологів, померлі внаслідок насилля тощо. «Нечистих» мерців ховали, здебільшого, без могили [6, 399-414].

Після смерті тіло померлої людини, в уявленнях слов'ян, відправлялося до місця свого поховання, де і розпочинало своє самостійне життя в якості мерця. Мрець, на їх переконання, міг говорити, їсти, спати, ходити. Він мав певні потреби, тому до могили клали набір предметів (зброю, побутові речі, інструменти, прикраси і т.д.) і їжу, які мали забезпечити належне існування мерця у новому «домі». І якщо покладене до могили задовольняло мерця, то в нього не було потреб виходити з неї, а рідні, щоб він не сумував, приходили до нього, спілкувалися, приносили їжу, напої, проводили певні обряди. Тому, забезпечений всім необхідним, мрець існував у могилі, не турбуючи живих.

Із «заложними мерцями» все було складніше. Вони мали, здебільшого, нетипові поховання, досить часто без їжі та речей, що спонукало мерців до виходу з могили в пошуках необхідного. До того ж, ці мерці були обділені увагою інших людей, бо до них майже не приходили. Навіть у потойбіччі вони були самотніми, бо, здебільшого, були поховані за межами кладовищ. Обділені увагою з боку живих, ці мерці досить часто були негативно налаштовані і могли заподіяти лихо живим людям як своєрідну помсту за неналежне поховання та ставлення до них. Щоб нейтралізувати таке ходіння, досить часто над потенційно неспокійними мерцями проводили охоронні обряди. Так, в першу чергу, ці обряди були спрямовані на унеможливлення руху мерця. Яскравий приклад цього маємо в «Повісті минулих літ». Так, після смерті тіло князя Володимира Великого було загорнуте в килим і покладено на сані [11, 74]. А князя Василька після осліплення також загорнули в килим, як мерця [11, 149]. Окрім загортання мерця були і дещо радикальніші засоби: пробивання цвяхами або кілками тіла, зв'язування кінцівок, підрізування сухожилів. З такою традицією пов'язують скорчені поховання на давньоруських могильниках [13, 88-93]. Також існували засоби відволікати увагу мерця – насипання до могили

маку чи жита. Мрець, який хотів вийти, починав рахувати макові зернятка, та з першими півнями збивався та починав знову. Віра в можливість мерців приносити лихо була настільки сильною, що навіть в «Повісті минулих літ» під 1092 р. є опис того, як мерці, верхи на конях, лютовали у Полоцьку [11, 130]. Також люди вірили в можливість «заложних мерців» створювати посуху.

Побоюючись можливих негативних дій «заложних мерців», слов'яни створили комплекс обрядів, що мали задобрити мерця. Це імітація поховального обряду та приношення жертвовної їжі «заложним мерцям» [5, 25-26]. Наприкінці весни по «заложним мерцям» проводили особливі поминки, які мали їх заспокоїти, компенсувавши відсутність справжнього поховання. З приходом християнства час таких поминок став співпадати із сьомим тижнем після Пасхи. Ці поминки відзначались загальним весіллям, супроводжувались музикою [7, 132-133].

З нейтралізацією потенційно небезпечних покійників чудово справлявся язичницький поховальний обряд – кремація, в ході якого тіло утрачало свій фізичний (матеріальний) облік і перетворювалось у безпечну купку перепаленого праху. Так, Баба-Яга (мрець у напіврозкладеному стані) [14, 69-70] здебільшого гине у вогні. Вогонь завжди з найдавніших часів наділявся властивостями очищення. Але у випадках, коли тіло не знаходили, в уяві живих людей воно продовжувало жити і мало можливість приносити людям шкоду. Проведення над тілом навіть найпростішого поховального обряду, але з дотриманням певних норм, було запорукою безпечності мерця для живих у майбутньому. Так, пригадаємо княгиню Ольгу, яка просила древлян дозволу провести над тілом чоловіка поховальні обряди, щоб заспокоїти його, урятувати його від страшної долі «заложного мерця», бо за всіма ознаками тіло Ігоря могло стати таким: по-перше, він був жахливо вбитий у статусі полоненого; по-друге, поховальний обряд, створений над ним древлянами, аж ніяк не відповідав статусу князя. Ольга виконала всі необхідні складові поховального обряду. Вона плакала за чоловіком, звела курган, провела тризну, та жорстко помстилась.

У випадках, коли тіло мерця не знаходили, і, відповідно, не проводили над ним необхідних обрядів, у людській уяві одразу відносили до «заложних мерців». Яскравий приклад цього – ставлення до утоплеників, які (в людській уяві) після смерті ставали русалками.

Страх перед «заложними мерцями» є похідним від страху самої смерті. Так, навіть смерть самого «заложного мерця» пов'язана з тайною (самогубці, утопленики, зниклі в лісі), а кожна тайна породжує міфи, чутки та іншу необ'єктивну інформацію. Так, люди, боячись негативних дій «заложного мерця», проводили комплекс дій, що мали нейтралізувати

мерця. Віра в таких мерців стала невід'ємною частиною нашої самотньої культури. Вона залишила по собі слід в казках, піснях, звичаях та святах, стала джерелом натхнення при створенні шедеврів української літератури: «Вія» Миколи Гоголя, «Лісової пісні» Лесі Українки тощо.

Відоображення віри в «злих» і «добрих» мерців, необхідності задобрювати обидві категорії можемо побачити в повчанні «Слово святого Григорія» («Слово про ідолів»), де автор зазначав, що слов'яни клали треби упирам і берегиням [4, 24-25].

Також існувала віра у можливість живих проникати до потойбічного світу і повертатися живим звідти. Рештки цих вірувань збереглися у фольклорних джерелах (казках та баладах). Здебільшого проникнення живої людини до потойбічного світу було зумовлене бажанням отримання магичних предметів або визволення людини з потойбіччя. Відоображення цього маємо у сюжетах казок; найяскравіший приклад цього – звернення героя до Баби Яги (мерця, уособлення смерті). Не завжди мрець добровільно віддає свої магичні речі, тому досить часто герой заволодіває ними, викравши чи отримавши хитрощі [14, 69-70]. Використання цих магичних речей дає змогу герою досягти мети (вбити антигероя, подолати перешкоди, виконати завдання).

Навіть богатирі вступали у взаємодію з потойбічним світом. У давньоруській баладі «Святогор і Ілля Муромець» зображено передачу зброї від мерця до живої людини [2, 52-57]. Святогор, знаходячись у труні, наказав Іллі Муромцю взяти його зброю (меч, саблю) та рубати труну, щоб вивільнити його. Взявши зброю, богатир почав рубати труну, але не зміг вивільнити друга. Тоді Святогор запропонував дунути на Іллю Муромця богатирським духом, щоб надати йому сили. Отже, в даній баладі бачимо, як Ілля Муромець з дозволу померлого Святогора отримав його зброю. Окрім зброї від мерця він може отримати і частину богатирської сили померлого.

У баладі «Михайло Потик» герой йде до могили разом із померлою дружиною (за попереднього домовленості), і завдяки хтонічній істоті (змії) оживляє свою померлу жінку та повертається до світу живих [2, 209]. Тобто не тільки живий міг потрапити до світу мертвих, а й з мертвої людини могли зробити живу.

Таким чином віра слов'ян у потойбічне життя та нерозривність зв'язків у середині роду породила комплекс вірувань у взаємозв'язок живих і мертвих, їх постійний контакт та необхідність підтримувати цей контакт.

Померлі по відношенню до живих можуть бути добрими (предки) та злими (упири, «заложні мерці»); обидві категорії мерців потрібно задобрювати обрядами та жертвами, щоб предки давали урожай

та приплід, а упири не завдавали живим шкоди.

Посилання

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / А.К. Байбурин. – СПб.: Наука, 1993. – 240 с.
2. Былины. – Л.: Сов. Писатель, 1986. – 552 с.
3. Велецкая Н.Н. Символы славянского язычества / Н.Н. Велецкая. – М.: Вече, 2009. – 320 с.
4. Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – М.: 1913. – Т. 2. – 316 с.
5. Дынин В. И. Когда расцветает папоротник / Дынин В. И. – Воронеж, 1992. – 223 с.
6. Зеленин Д. К. Древнерусский языческий культ «заложных» покойников / Д.К. Зеленин // Вестник АН СССР, 1917. – Т.11. – с. 399-414.
7. Зеленин Д. К. Избранные труды. Очерки русской мифологии. Выпуск 1. Умершие неестественной смертью и русалки / Д.К. Зеленин. – М.: «Индрик», 1995. – 432 с.
8. Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу / митрополит Іларіон. – К.: Обереги, 1994. – 424 с.
9. Ковалевський А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922./ А.П. Ковалевський. – Харьков: Харьковский университет, 1956. – 348 с.
10. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М.М. Козлов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 61-73.
11. Літопис Руський. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
12. Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX – XIII вв. (по данным погребальных памятников) / О.П. Моця. – К.: Наукова думка, 1987. – 168 с.
13. Моця О.П. Ричка В.М. Київська Русь від язичництва до християнства / О.П. Моця, В.М. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 224 с.
14. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки / В.Я. Пропп. – Л., 1986. – 365 с.
15. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 783 с.
16. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.

Луценко Р.Н. Мир живых мир – мир мертвых (взаимосвязь и контакты)

Статья посвящена проблеме взаимосвязи и контактов мира мертвых и мира живых в язычестве восточных славян. Славяне верили в продолжение жизни после смерти и взаимосвязь живых и мертвых. Из этой веры появился культ предков и страх опасных умерших (русалки, упыри, и т. п.). Это породило систему обрядов, которые чествовали и задабривали умерших.

Ключевые слова: язычество славян, мир живых, мир мертвых, культ предков, упырь.

Lutsenko R. M. World of the alive vs World of the dead (comparison and contrast)

This article compares and contrasts the world of the alive and the world of the dead in the paganism of the Eastern Slavs. Slavs believed in life after death and a relationship between the living and the dead. From this belief grew the cult of ancestors and fear of the supernatural (ghosts, mermaids, vampires, etc) appeared. And such belief caused the appearance of rites and rituals to appease the spirits of the deceased.

Key words: paganism of Eastern Slavs, world of dead, world of alive, cult of ancestors, vampire.

12.04.2012 р.

С.П. Тараненко

**ЕЛЕКТРОННА АРХЕОЛОГІЧНА
КАРТА КИСВО-ПОДОЛУ ЯК ДЖЕРЕЛО
ВИВЧЕННЯ ПЛАНУВАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ
ДАВНЬОРУСЬКОГО ПОСАДУ**

В статті розглядається коло питань, пов'язаних із створенням електронної археологічної карти Подолу Києва Х-ХІІІ ст. Вона містить дані планувальної структури посаду та його масової забудови, отримані з 62 археологічних розкопів. Представлений проект розширює можливості для реконструкції давньоруського Подолу.

Ключові слова: давньоруський посад, електронна карта, планувальна структура, масова забудова

Перший досвід візуальної реконструкції планувальної структури давньоруського Подолу належить М. Закревському [3, лист 1, 2]. На двох планах він представив Поділ 988 р. та Поділ з 988 по 1240 рр. Очевидно, базою своїх реконструкцій для дослідника були не стільки ранні картографічні матеріали та невідомі нам історичні документи, а, вірогідно, наративні джерела, оскільки жодних археологічних розкопок тоді на Подолі не відбувалось, а вони, на нашу думку, мають бути основою такої реконструкції.

У 1974-1976 рр. А.В. Казанським за участю Ю.А. Асєєва та П.П. Толочка проводилася робота по архітектурному моделюванню Києва ХІІ-ХІІІ ст. Автори представили масову забудову міста відповідно до даних археологічних досліджень [16, 9-10], у тому числі різноманітність планувальної структури різних районів Києва. Якщо у Верхньому місті переважала радіально-концентрична система, то на Подолі – порядова.

Одночасно з розгортанням регулярних археологічних розкопок дослідники все більше уваги почали приділяти іншим джерелам з історії Подолу, зокрема картографічним. В.О. Харламов та Г.В. Алфорова запропонували розглядати планувальну структуру давньоруського Подолу, спираючись на дані ХVІІ ст., а саме на план 1695 р. полковника Ушакова. Дослідники зробили висновки, використовуючи метод послідовних реконструкцій. Суть його полягає в тому, що на сучасну інструментальну топографічну основу міста послідовно переносяться датовані плани, карти, креслення, схеми тощо. Для цієї роботи були використані інструментальні плани 1745, 1750-1752 і 1803 рр., а також сучасна топооснова. Маючи плани різних хронологічних зрізів, виконані в одному масштабі, було простежено шляхи розвитку забудови Києва, його планувальної системи та ін. шляхом накладення планів один на одного [1, 91].

Виконану дослідниками роботу слід розглядати як одну з перших вдалих спроб узагальнення матеріалів з генезису планувальної структури Києва. Але враховуючи, що план 1695 г. немасштабний і являє

собою скоріше схему міста, ніж інструментальний план, хоча на ньому і передано основний характер забудови, конфігурацію кварталів та систему оборони, така спроба не дозволяла об'єктивно розглядати проблеми планувальної структури Подолу Х-ХІІІ ст.

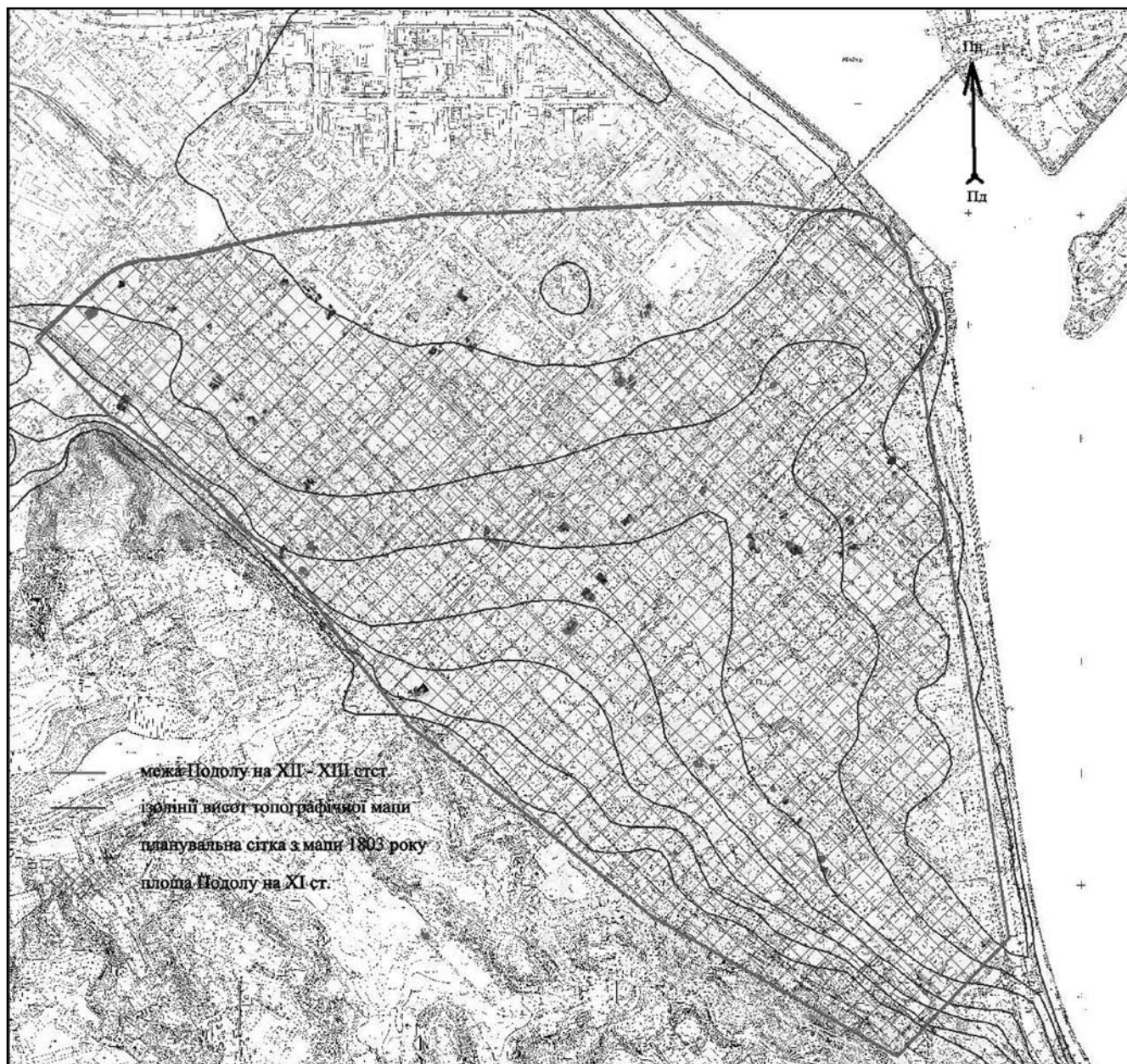
На початку 80-х років ХХ ст. в Інституті «ПАТ «Київпроект» головним архітектором Ю.А. Паскевичем був складений суміщений план Подолу, в якому використані карти 1803 р. та план станом на 1974 р. Цей план уперше був опублікований К.М. Гупалом. На ньому нанесені 24 розкопи у вигляді умовних позначок [2, 12-13], і його сміливо можна назвати першим досвідом поєднання історичних карт, сучасного топоплану та даних археології.

У монографії М.А. Сагайдака «Давньокиївський Поділ» поруч з іншим ілюстративним матеріалом також було використано згаданий вище сумісний план. На цьому етапі археологічна складова плану включала вже 47 археологічних розкопів 1950-1989 рр. [7, 32-33]. У наступних публікаціях автор доповнив план пунктами археологічних досліджень [4, 908-909]. Як і у попередньому плані, розкопи нанесені в вигляді умовних позначок. Дана робота є прикладом методичного картографування місць археологічних досліджень, що вкрай важливо для розуміння історичних процесів на Подолі Києва.

На сьогоднішній день, враховуючи майже 80-річну історію досліджень Подолу Києва, проведено понад 160 стаціонарних розкопок та археологічних наглядів. Хронологічний діапазон зафіксованих культурних шарів коливається в межах ІХ-ХХ ст. Серед них ми виділяємо 62 розкопи, на яких виявлені елементи масової забудови та планувальної структури Х – першої половини ХІІІ ст.: житла, господарські споруди, паркани, дороги, вулиці. Також до уваги брались об'єкти, без яких неможливо уявити історичну топографію давньоруського Подолу – церкви, гідротехнічні споруди, ручаї, могильники. Така кількість інформації зумовила складання інтерактивної електронної археологічної карти, яка відображає планувальні аспекти посаду.

Для здійснення поставленого завдання була використана архітектурно-будівельна програма Autodesk AutoCAD 2002, яка дозволяє легко відображати плани, практично, у будь-якому масштабі, що дуже зручно для швидкого переходу від панорамної мапи до докладного плану одного розкопу. Також програма дозволяє переводити всю візуальну інформацію в стандартне електронне растрове зображення (наприклад, в форматі tiff або jpg) для наступного друкування та розміщення на інформаційних ресурсах Інтернету.

Спочатку плани окремих розкопів конвертувалися у формат векторної графіки, при чому об'єкти на планах об'єднувалися в групи, які викреслювалися в різних шарах: дерев'яні споруди, котловани парканів та їхні

Іл. 1. Електронна археологічна карта Києво-Подолу

залишки, дороги (вулиці), рови, поховання і т. д. Це дозволяло відображати й працювати з групами окремо та в різних варіаціях. Далі окремі плани розкопів, з урахуванням прив'язок до місцевості, наносилися на мапи сучасного Подолу (в якості основи останніх були взяті супутникові знімки Google Earth та мапи Києва 2000) у вигляді зовнішніх посилань. Таким чином, зміни в кресленнях розкопу автоматично відображаються в цьому кресленні в складі інших мап.

Враховуючи досвід попередніх реконструкцій Подільської забудови [1, 90-91; 2, 12-13; 7, 32] та останню інформацію щодо розміщення давньоруських вулиць [9, 260-268], для порівняльного аналізу залучено план 1803 р. – останній відомий інструментальний план, знятий до пожежі на Подолі 1811 р. Він став підосновою інтерактивної карти і гіпотетично відображає основні напрямки

давньоруської вулично-садибної мережі.

Для виконання окремих завдань до плану додається топографічна карта Подолу з позначками за Балтійською шкалою висот.

На базі даних потужностей культурного шару Подолу [7, 55-65] та розміщення представлених розкопів виділені умовні зони розселення: Центральна, Північно-Західна, Південно-Східна.

Датування об'єктів електронної карти дозволяє зробити окремі плани для X, XI, XII та першої половини XIII ст. Також програма надає можливість виділити на мапі окремі вулиці, паркани, ручаї і т. д., комбінуючи їх за нашим бажанням, виходячи з поставлених цілей.

Безумовно, відображення масової забудови Подолу Києва та його планувальної структури неможливе без чіткого визначення меж розселення та кордонів посаду в давньоруський час. Саме із залученням

археологічних матеріалів, як найінформативніших для визначення розмірів стародавнього міста, ми пов'язуємо появу кількох версій щодо розмірів посаду та принципів його розвитку: від 180 га [15, 173] до 200 га, [2, 107-108]. М.А Сагайдак виділив два етапи формування посаду: з останньої чверті IX ст. до 20-х років або до кінця X ст. – 150 га; з XI ст. до XIII ст. – 180 га [6, 21; 8, 60].

Надані вище розміри Подолу в період з IX до XIII ст. повинні спиратися на дані археологічних джерел, але, на жаль, ми не завжди маємо уявлення про конкретні координати меж посаду, зв'язані з сучасною топографією. На базі археологічних досліджень були зроблені спроби ідентифікувати місце розміщення літописного стовп'я та порту.

Південь – південний схід. За відправну точку візьмемо місце, де, на нашу думку, розташовувався порт. Він містився в природній гавані, утвореній р. Почайною. Місцезнаходження гавані можна розмістити між сучасною вул. Боричів узвіз та Поштовою площею. Таке припущення стало можливим після проведеного аналізу письмових та археологічних джерел.

Південь – південний захід. З цього боку Поділ обмежений горами: Старокиївською, Замковою, Щекавицею та Юрковицею. Відправними точками для підрахунку слугуватимуть тільки ті місця, в яких зафіксований давньоруський шар. Це район вулиць Боричів узвіз та Боричів Тік – підніжжя Замкової гори – далі кордон простежується за лінією Ярославського провулку – іде паралельно вул. Фрунзе, впритул до підніжжя схилів межигір'я Щекавиці та Юрковиці. За браком археологічних даних відстань між Замковою горою та Щекавицею проведена умовно.

Захід – північний захід. Кордон у цьому районі має фіксувати стовп'є – єдина фортифікаційна конструкція на Подолі, що згадувалася в літописі. За даними археологічних досліджень ми пропонуємо локалізувати його місцезнаходження [14, 12-19]. Крайня західна координата планувальної міської сітки для XII ст. розміщала за сучасною вул. Юрківською і, відповідно, оборонну лінію ми можемо розмістити за місцем розкопу на вул. Константинівській, 61. При цьому крайня північно-східна координата, за якою могло розташовуватися стовп'є, не виходить за межі розкопів на вул. Юрківській, 30 та Оболонській, 43/47. Поєднуючи ці точки, ми отримуємо лінію, на якій, можливо, воно розташовувалося: біля підніжжя гори вона не виходила за сучасну вул. Оленівську, далі перетинала вул. Юрківську, потім повертала на схід і перетинала вулиці Межигірську та Оболонську, простягаючись паралельно вул. Турівській, й прилягала до р. Почайни. Саме в таких межах розміщав посад М. Закревський та саме під таким кутом розташовувалися квартали на карті 1803 р. Зауважимо, що це тільки гіпотеза, яка базується на археологічних та картографічних даних.

Указати більш точні координати оборонної лінії стовп'я можна лише за умови її археологічної фіксації.

Північ – північний схід. З цього боку Поділ омивався р. Почайною. На сьогоднішній день ми можемо впевнено говорити про наявність культурного шару давньоруського часу на трасі вул. Набережно-Хрещатицька, починаючи від перетину з «лінією стовп'я» до перетину з вул. Боричів узвіз.

Прийняття даних кордонів визначає площу території Подолу, яку займала планувальна міська структура та масова забудова, принаймні з другої половини XII ст. – близько 150 га. Ці дані ми пропонуємо вважати максимальними розмірами Подолу в давньоруський час.

Звичайно, посад не займав одразу таку площу на початковому періоді виникнення планувальної міської структури і, напевно, мав декілька етапів у своєму розвитку. Спроба виділити один з етапів була зроблена під час нанесення могильників давньоруського часу, що на околицях, на топографічний план [5, 259]. Аналіз їх розміщення дозволяє стверджувати, у другій половині XI ст. площа Подолу мала розмір до 130 га [10, 24].

Робота над складанням карти масової забудови Подолу Києва зазнавала певних труднощів, пов'язаних, у першу чергу, із сумісництвом її підоснов – сучасної карти та плану 1803 року. Незважаючи на інструментальний характер карти початку XIX ст., фіксація архітектурних об'єктів та елементів планувальної структури залишалася на технічному рівні кінця XVIII – початку XIX ст., що, безумовно, не йде в порівняння з сучасним. В процесі суміщення двох планів вибиралися реперні об'єкти, які існували щонайменше з XVIII ст. та існують і у наш час – храми, громадські й приватні будинки, інші архітектурні споруди. Перша ж спроба виявила розбіжність розміщення об'єктів в різних частинах Подолу. Тому нами була обрана вісь, яка проходила в центральній частині міста від гір до Дніпра. На цій вісі ми виділили наступні об'єкти: Філіціал, корпус КМА, будинок Центру археології Києва та церкву Миколи Набережного. І навіть ця невелика кількість об'єктів мала розбіжність в розташуванні на двох планах. Якщо, наприклад, за основий репер брати Філіціал (центр), то Мазепинський корпус КМА (південний кут) зміщений на північ на 3,8 м (від 173 м – 2,19 %), будинок на вул. Сковороди, 9б – на 10,9 м (422 м – 2,58 %), а церква Миколи Набережного – на 8,9 м (584,8 м – 1,52 %). Тому співпадіння елементів планувальної структури давньоруського часу та початку XIX ст. не може вважатися 100 %, а з похибкою приблизно 2 %.

Оскільки представлена карта в українській урбаністичній археології є першим досвідом інструментального нанесення планів археологічних розкопів на сумісну карту цілого посаду (міста),

представимо методологічні засади її створення:

1. Виділення на планах розкопів виключно елементів масової забудови та планувальної структури: споруди – червоний колір, паркани – чорний колір, вулиці (дороги) – коричневий колір. Також в окремих випадках наносились об'єкти, які, на нашу думку, є конструктивно важливими в плануванні внутрішнього простору садиби: рови, господарські та стовпові ями – синій колір. Кордони розкопів показані у вигляді пунктиру зеленого кольору.

2. В основному розглядалися споруди, які зафіксовані в плані. В деяких випадках (археологічний нагляд за траншеями), коли вдавалося зафіксувати в стратиграфічних розрізах залишки споруд, парканів та вулиць, ми використовували і ці дані.

3. У тому випадку, коли одна споруда міститься чітко під іншою, на загальному плані показана лише одна, але якщо споруди належать різним хронологічним періодам, вони представлені кожна в своєму періоді окремо.

4. На місцях фіксації давньоруських могильників ставиться позначка у вигляді хрестика або вимальовується одно чи декілька поховань. Ми вважаємо нанесення могильників доречним, оскільки вони, займаючи певну площу на території посаду, були одним з елементів планувальної структури і могли впливати на масову забудову.

Створена карта вже зараз виконує консультативно-інформаційну функцію як джерело для вивчення масової забудови та планувальної структури Подолу Києва. Під час попереднього вивчення місця майбутнього рятівного розкопу ми можемо гіпотетично представити можливу планіграфічну ситуацію на ділянці, яка досліджується. Прикладом практичного використання карти стали останні дослідження Центру археології Києва ІА НАНУ під час нового будівництва по вул. Хорива, 11/13 [12, 55-61] та вул. Щекавицькій, 53 [13].

В перспективі робота над картою дозволить систематизувати та структурувати давньоруський посад із виділенням планувальних констант середньовічного міста (садиби, кварталу). Передбачається, що спроба систематизації кварталів та садиб, розташованих в їх межах, повинна дати можливість приблизного підрахунку кількості садиб в різні періоди, що, в свою чергу, надасть можливість підрахунку приблизної кількості мешканців Подолу в давньоруський час.

Отримана електронна база може стати новим джерелом та фундаментом у подальших дослідженнях Подолу та Києва в цілому.

Посилання

1. Алфёрова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – К.: «Наукова думка», 1982. – 160 с.
2. Гупало К.Н. Подол в Древнем Киеве. – К.: «Наукова думка», 1982. – 128 с.
3. Закревский Н. Описание Киева. – Т. I, II. – М.: «Типография

В. Грачева и компании», 1868. – 949 с.

4. Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Кн. 1, ч. 2: М-С / Відп. ред. П. Тронько та ін.. – 2004. – С 585-1216.

5. Івакін В.Г., Тараненко С.П. Давньоруські могильники Подолу Києва в його планувальній структурі // Болховітіновський щорічник 2009. – К.: «НКПШКЗ», 2010. – С. 251-259.

6. Сагайдак М.А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // Магістеріум. Випуск шостий. Археологічні студії. – К.: «Стилос», 2001. – С. 6-18.

7. Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.

8. Сагайдак М.А. О некоторых типологических особенностях образования древнерусского города // Археология древнерусского города XI-XV веков. ИА РАН. – М., 2011. – С. 60.

9. Тараненко С.П. Давньоруські дороги та вулиці з розкопок Подолу Києва // Болховітіновський щорічник 2009. – К.: «НКПШКЗ», 2010. – С. 260-268.

10. Тараненко С.П. До питання про площу Подолу Києва в давньоруський час // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятої Міжнародної наукової конференції / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник. – К.: НКПШКЗ, 2010. – С. 23-24.

11. Тараненко С.П. До проблем історичної топографії давньоруського Подолу Києва // Проблеми історії та археології України. – Харків, 2010. – С. 78.

12. Тараненко С.П., Івакін В.Г. Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методики досліджень // Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 55-61.

13. Тараненко С.П., Шевченко Д.О., Сагайдак М.А., Міліцин Д.М., Івакін В.Г. Звіт про археологічні дослідження Центру археології Києва ІА НАНУ України за адресою вул. Щекавицька, 53 у Подільському районі м. Києва у 2010 році. ІА НАНУ 2011. В роботі.

14. Тараненко С.П. До питання про літописне «стовп'є» на Київському Подолі // ЛА. – К., 2008. – Вип. 22. – С. 12-19.

14. Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – К.: «Наукова думка», 1970. – 220 с.

15. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII вв. – К.: «Наукова думка», 1980. – 224 с.

Тараненко С.П. Электронная археологическая карта Подола Киева как источник изучения планировочной структуры древнерусского посада

В статье предлагается к рассмотрению электронная археологическая карта Подола Киева X-XIII вв. Она включает данные об элементах планировочной структуры посада и его массовой застройке из 62 археологических раскопов. Представленный проект расширяет возможности для реконструкции древнейшего района Киева.

Ключевые слова: древнерусский посад, электронная карта, планировочная структура, массовая застройка.

Taranenko S.P. The digital map of the Kyiv Podil as a source of studying of the Posad planning structure

This paper deals with the digital map of the Kyiv Podil in the X-XIII centuries. The map includes data on the planning structure of Posad (the market and craft quarter outside the city center) and its mass-building coming from 62 excavation-sites. The proposed project provides a possibility of the detailed reconstruction of the oldest quarter in Kyiv.

Key words: Kyiv Podil in the X-XIII centuries, digital map, planning structure, mass-building.

РОЗДІЛ III. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА ДОБА ТА ГЕТЬМАНЩИНА

УДК 94 (477) : 726.7

Н.В. Кука

РУКОПИСНЕ ЄВАНГЕЛІЄ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО КІНЦЯ XV – ПОЧАТКУ XVI СТ.

Дана стаття – спроба знайти обґрунтування припущенню про передачу рукописного Євангелія кінця XV – початку XVI століття до Свято-Успенської церкви в Чигирині Петром Конашевичем Сагайдачним.

Ключові слова: рукописне Євангеліє кінця XV – початку XVI ст., Свято-Успенська церква, Петро Конашевич Сагайдачний.

Перенасичений знаковими історичними подіями Чигиринський край не може похвалитися наявністю великої кількості достовірних історичних джерел козацької доби – переважна більшість їх була втрачена під час другого чигиринського походу турецько-татарського війська та в подальші часи. Особливо гостро непоправність втрат відчувається, коли мова заходить про сакральні пам'ятки. На сьогодні ми достеменно не можемо сказати, скільки храмів було в Чигирині напередодні визвольних змагань під проводом Богдана Хмельницького, а тим більше, як вони виглядали та які раритети зберігали за своїми стінами. Тому навіть побіжні відомості щодо православних святинь міста становлять виняткову інформаційну цінність.

Саме такою вважаємо згадку про рукописне Євангеліє з церкви в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці [1, 235-240], яка є, насамперед, одним із найперших підтверджень існування храму в першій чверті XVII ст.

В XXIII-му числі часопису «Киевская старина» за 1891 р. О. Лазаревський помістив повідомлення, де, посилаючись на інше видання «Киевлянин» за 1890 р., наводить цікаві відомості про манускрипт, який певний час зберігався в чигиринському храмі [2, 58-60].

Виявленоюго незадовго до часу появи публікації в книгосховищі, заснованому при Олександрівському братстві Володимирської губернії (на Клязьмі). Найбільшу цінність для пошановувачів старовини, на думку автора повідомлення, «некогого-на Г-ского» [2, 58], становить вкладний підпис на аркушах, що належить гетьману Петру Конашевичу Сагайдачному.

Рукописне четвероєвангеліє написане на папері гарним уставом на 402 аркушах. Палітурка обкладена оксамитом темно-зеленого кольору.

На верхній кришці палітурки по кутках чотири євангелісти, посередині – розп'яття – срібні,

позолочені, південно-російської роботи початку XVII ст. (походження описаного оздоблення пояснює дарчий напис на аркушах 119-121. – Н.К.). Застібки втрачені. Проте чотири «жуки» з іншого боку, виготовлені з червоної міді, збереглися.

Письмо рукопису виконане ретельно, гарно; прикрас у вигляді заставок, малюнків немає, окрім чотирьох великих ініціальних літер, вималюваних кіновар'ю.

Хоча вихідний лист не зберігся, проте, зважаючи на особливості почерку та інші ознаки, манускрипт можна продатувати кінцем XV – початком XVI ст. На папері наявне фабричне клеймо «вепр» [2, 58].

Місце та час написання залишаються нез'ясованими, однак за приписками, що знаходяться на сторінках раритету, можна відродити цікаві сторінки його легенди.

Історію Євангелія розпочинає перший запис, що знаходиться на 13-22 аркушах, виконаний півуставом. Він датується 25 березня 1566 р. У ньому говориться, що Михайло Сичов заповідає передати святиню із Свенського монастиря в Богородицьку церкву Києво-Печерської лаври. В дарчому написі проглядаються деталі, що дають змогу суттєво доповнити картину декору книги: вказано на оклад з чорного оксамиту, «срібні позолочені застібки і цвяхи срібні» [2, 59].

Про подальшу долю Євангелія можна дізнатися з недбало виконаного скорописом XVI ст. наступного вкладного напису, що знаходиться на аркушах 1-41: «року 1582 Істома Уколов був у литовському місті Пропойску і купив євангеліє у литовських людей у черкас, а взяли це євангеліє литовські люди в Успенському Свенському монастирі...» [2, 59].

Як бачимо, книга так і не потрапила до Києво-Печерського монастиря, натомість опинилася в руках козаків.

Після смерті Істоми Уколова в 1690 р. його удова Анна передала книгу до Успенської церкви Стародубського монастиря. Як склалася подальша доля святині, залишається таємницею. Проте найбільше нас зацікавив передостанній напис на аркушах 119-121, виконаний каліграфічним почерком: «Це євангеліє опрацював сріблом булатним Конашевич козак війська запорозького за відпущення гріхів своїх і за батька свого Конаша і за матір свою Полагію до храму Пресвятої Богородиці Чигиринської» [2, 59].

О. Лазаревський не погоджується з автором повідомлення, який вважає, що напис належить гетьману Петру Конашевичу Сагайдачному, мотивуючи це відсутністю слова «гетьман». Проте декілька здавалося б випадкових збігів дозволяють нам не погодитися з таким категоричним

запереченням. Насамперед хоча б тому, що в «Поминанії» кінця XVI – першої половини XVII ст. в поминальному роду гетьмана Сагайдачного вказуються імена Конон (народна форма його Конаш) – батька та Палагеї – матері. Звичайний збіг (батьків невідомого козака Конашевича звали так само, як і батьків гетьмана Сагайдачного) чи дарчий напис виконаний все ж таки рукою останнього?

Напис зроблений бездоганним каліграфічним почерком. Як відомо, майбутній гетьман отримав блискучу освіту в Острозькій школі, яку навряд чи зміг би на той час закінчити простий козак.

Насамкінець досить вагомим аргументом виступає особливе відношення гетьмана Війська Запорозького Сагайдачного до порубіжних чигиринських земель, адже саме завдяки його універсалам стало можливим як юридичне, так і економічне відродження Свято-Троїцького Мотронинського монастиря, спустошеного монголо-татарською навалою в XIII ст. [3, 264]. Не виключено, що гетьман особисто відвідував обитель та інші православні святині Чигирини і його околиць, зазвичай щедро обдаровуючи храми. Можливо тоді він й подарував одній з найстаріших церков Чигирини – Свято-Успенській дане Євангеліє. Пролити світло на таємницю дарчого напису допомогло б співставлення його зі зразком почерку Петра Сагайдачного, який зберігся до наших днів. Проте зробити це поки що неможливо, тому що на сьогодні невідомо, де зараз перебуває манускрипт (якщо він взагалі існує).

Останній напис повідомляє, що в XVIII ст. Євангеліє було вивезене з Чигирини капітаном петербурзького кавалерійського полку Іваном Боретинським і передане в Богородицьку церкву, місцезнаходження якої не вказане. Протягом деякого часу манускрипт передавався в кілька храмів, аж доки не потрапив до села Карачова Муромського повіту Володимирської губернії. Пізніше він був переданий до книгоховища Олександрівського братства. Необхідно продовжити пошуки подальших відомостей про Євангеліє насамперед в каталогах та історичних джерелах.

Посилання

1. Кукса Н. Церква в ім'я Успіння Пресвятої Богородиці церква в Чигирині / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні». – Вип. 14. – К., 2005. – С. 235-240.
2. Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К. : тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1892. – Т. 1. – 130 с.
3. Нестеренко В. Запорозьке козацтво та монастирі Черкаського краю (за фондовою колекцією) – / Заповідна Хортиця. Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва: в пам'ятках та музейній практиці». Спеціальний випуск. – Запоріжжя, 2010. – С. 264.

Кукса Н.В. Рукописное Евангелие конца XV – начала XVI века Петра Конашевича Сагайдачного

Данная статья – попытка найти обоснование

предположению о передаче рукописного Евангелие конца XV – начала XVI века в Свято-Успенскую церковь в Чигирине Петром Конашевичем Сагайдачным.

Ключевые слова: рукописное Евангелие конца XV – начала XVI века, Свято-Успенская церковь, Петр Конашевич Сагайдачный.

Kuksa N.V. Handwritten gospel of the end of the XV th – beginning of the XVI-th century of Petro Konashevich Sahaidachnyi

This article is an attempt to find a ground to supposition about a transmission handwritten gospel of the XV-th – beginning of the XVI-th century to the Saint-Assumption church in Chyhyryn by Petro Konashevych Sahaidachnyi.

Key words: handwritten gospel of the XV-th – beginning of the XVI-th century, Saint- Assumption church, Petro Konashevych Sahaidachnyi.

09.04.2012 р.

УДК 94(438)»15/16»:32.019.51:327

В.М. Пилипенко

АНТИТУРЕЦЬКА ЛІГА У ПОЛЬСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ СЕРЕДИНИ XVI – СЕРЕДИНИ XVII СТ.: PRO ET CONTRA

Стаття присвячена антиосманській агітації у Речі Посполитій середини XVI – середини XVII ст. Боротьба проти турків-османів була однією з головних проблем Польсько-Литовської держави на міжнародній арені. В цей час в Європі Габсбурги черговий раз намагалися сформувати Священну Лігу для спільної війни проти Стамбулу, а в Польщі була розгорнута широка пропагандистська кампанія, яка мала на меті переконати шляхту в доцільності приєднання до Ліги. Політична публіцистика стала ареною цієї пропаганди.

Ключові слова: Річ Посполита, політична публіцистика, пропаганда, Священна Ліга, війна.

У XVI – XVII ст. у європейських державах набув значної популярності жанр антитурецької літератури, автори якої закликали монархів до активної протидії постійно зростаючій могутності ворога. Польські дослідники звернули увагу на літературу антиосманського характеру ще у XIX ст. Тоді ж побачило світ одне з перших досліджень польської політичної літератури «Pisarze polityczni XVI wieku» Ст. Тарновського, яке й досі залишається актуальним. В минулому столітті інтерес до політичної літератури в польській історіографії постійно зростає. Як до джерела для дослідження історичної свідомості та історії понять і уявлень, до антиосманських текстів звертались Я. Тазбір, К. Баквіс, Т. Хинчевська-Хеннель та інші. Вітчизняні історики досліджували польську політичну літературу в контексті вивчення еволюції козацького стану та можливої адміністративно-територіальної реформи українських земель задля ефективнішої

оборони від татарських нападів. З-поміж українських досліджень слід виділити роботи А. Стороженка, С. Лепявка, П. Саса, Д. Вирського.

Предметом даної розвідки є відображення в польській політичній літературі середини XVI – середини XVII ст. ідеї утворення загальноєвропейської антиосманської ліги та можливості участі Кракова / Варшави в ній. З огляду на визначений предмет, джерельною базою стали польські політичні та публіцистичні твори зазначеного часу, автори яких торкалися теми Священної Ліги та вступу до неї Польщі.

Один із засновників антитурецького напрямку у польській літературі є Станіслав Оріховський. У відомих промовах «Про турецьку загрозу» 1543 р. та 1544 р. Оріховський намагався передбачити майбутні дії Порти щодо Польщі.

За змістом промови майже аналогічні, але їх уважне прочитання дає можливість прослідкувати та проаналізувати розвиток думок автора. В обох промовах Оріховський на історичних прикладах демонструє, що турки ніколи не дотримувались мирних угод. Автор доходить висновку, що могутність турків «зросла через нашу (християнську – В.П.) безпечність, через наші незгоди (внутрішні та міждержавні конфлікти – В.П.) і завдяки їхньому віроломству і розбою» [2, 71].

Оріховський намагається знайти для Польщі союзника у боротьбі з Константинополем. У першій промові він чи не єдиним можливим союзником Кракова вважає Німеччину, лише в кінці тексту припускає, що до імператора Священної Римської імперії Карла V приєднається його брат Фердинанд, у другій промові – доходить висновку, що потенційними союзниками Польщі є Німеччина, Австрія, Іспанія та італійські держави. Таким чином, Оріховський вимальовує плани великої загальноєвропейської антитурецької коаліції. Участь Іспанії та італійських «морських» держав дала б можливість вести війну з турками на морі, а «якщо з одного боку Валахія, з другого – Германія, з третього – Польща стримають турка, запертого в Угорщині, то, певно, явиться нарешті сам Бог, щоб помститися Магометові за його підступи» [1, 100].

Наприкінці XVI ст. Священна Римська імперія почала провадити активну діяльність щодо створення загальноєвропейської антитурецької коаліції держав. І бажаним союзником для Відня була Польсько-Литовська держава. З-поміж письменників кінця XVI ст. можемо виділити кількох авторів, які активно закликали до співпраці з європейськими державами задля спільної війни з Османською імперією. Одним із найвідоміших письменників того часу був дипломат і священик Кшиштоф Варшевіцький. Автор присвятив значну частину свого творчого доробку антиосманській темі. Чи не найгучніше заклики об'єднатись

для війни проти турків звучать у ранньому творі Варшевіцького – поемі «Венеція». Автор розпочинає текст із твердження, що Османська імперія є спільним ворогом для всіх європейських країн і «Проти нього ніщо: знатна Італія та багатолюдна Німеччина, // Ні смілива Франція, яку важко захопити, // Ні хоробра Польща, ні багата Англія, // Ні справна Португалія, ні мужня Іспанія» [10, 7]. Провідною ідеєю твору є необхідність створення загальноєвропейської коаліції держав для спільної війни проти турків. Ініціатором такого союзу мав стати Папа Римський [10, 3], оскільки «Закликає нас Бог до такої єдності, // І тим щастям нам у серця додає сміливості. // З одним бажанням об'єднуються іспанці, німці і італійці. // Вибігають з дому угорці, поляки і волохи» [10, 76]. Така коаліція обов'язково повинна була перемогти військо султана, адже всі європейські народи учасники Ліги, на думку автора, переважали турків у моральних та фізичних якостях [10, 63].

За Варшевіцьким, Річ Посполита мала всі підстави, щоб приєднатись до антиосманського союзу, що їй надало б їй захист [11, 38]. Незважаючи на таку низьку оцінку боєздатності власної держави, Варшевіцький порівняв Річ Посполиту з Атласом, який тримає на своїй спині всі поганські народи [11, 78]. Агітаційна діяльність Кшиштофа Варшевіцького цікава ще й тим, що він діяв в інтересах і за вказівкою австрійського імператора і отримував пенсію з Відня.

Закликав об'єднатись всіх європейських монархів і Бартош Папроцький. Але поруч із гарячими закликами християнської єдності і взаємодопомоги у його творах відчувається і нотка прагматизму, адже поет попереджав, «щоб під час пожежі вогонь від сусіда не перекинувся на інших» [7, A2V].

На кінець XVI ст. припадає час діяльності одного з найвідоміших політичних письменників Речі Посполитої, київського біскупа Юзефа Верещинського. З огляду на предмет нашої розвідки, викликає інтерес його коротенький твір «Votum... z strony podniesienia woyny potężney przeciwko cesarzowi Tureckiemu», який автор присвятив трьом найбільш потужним, на його думку, монархам свого часу – австрійському імператорові, польському королеві та московському цареві. Біскуп закликав монархів об'єднатись і знищити Османську імперію. І, як не дивно, отримав від московського царя лист-відповідь. Незважаючи на те, що відповідь була досить туманною, біскуп активно використовував царського листа у своїй антиосманській пропаганді [11, 549].

Ідеї Верещинського були підхоплені і розвинуті іншим священиком Пьотром Грабовським. На відміну від Верещинського, який у коаліції бачив інструмент виключно наступальної політики Речі Посполитої і всієї Європи, Грабовський вважав

основною метою приєднання до Ліги – оборону. Перераховуючи вигоди від участі Кракова у Лізі, автор зазначав, що Порта не нападе на Польщу, адже паралельно султан буде змушений воювати з іншими учасниками Ліги [6, 99-100]. Грабовський визнавав, що «польські королі завжди забороняли війну проти Порти» [6, 90], але зі зміною ситуації приєднання Польщі до Ліги він вважав життєво важливим, адже такого ворога вона не могла побороти самотійно – не вистачало війська [6, 79]. Грабовський відводив Речі Посполитій виняткову роль у ефективному функціонуванні Ліги. На його думку, саме від рішення поляків залежало, чи буде війна: всі християнські держави, в тому числі і Московія, готові до утворення ліги. Всі чекають лише на Польщу [6, 83].

Заклик приєднання до Ліги християнських держав зустрічаємо і у анонімному творі «*Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich*» (1596 р.), який приписують відомому публіцистові, львівському єпископу Яну Димітру Соліковському [9, 159-161].

У політичній літературі були не лише позитивні оцінки можливого приєднання Речі Посполитої до Священної Ліги, що відповідало ситуації у шляхетському суспільстві. Так, відмінну від багатьох позицію зайняв автор анонімного твору, який приписують гнізновському арциєпископу Станіславу Карнковському «*Deliberacia o spółku u związku Korony Polskiej z panu chześcijańskimi przeciwko Turkowi*» (1595 р.). Аргументуючи недоцільність приєднання до Ліги, Карнковський зазначав, що Річ Посполита оточена ворогами з усіх сторін і мусить думати не про нову війну, а про оборону [12, B-BV], і у випадку війни з турками «буде змушена озиратись на багато речей» [12, G3V]. На думку Карнковського, з усіх християнських країн Польща перебувала у найбільшій небезпеці і змушена була думати не лише про себе, а й про всю Європу, бо є *propugnaculum interioris Europae* (надійною фортецею Європи). Зрештою, автор не вірив у довготривале існування Ліги, бо між самими учасниками не було миру, в чому повторював побоювання Соліковського.

Незважаючи на активне обговорення на сеймах і сеймиках кінця XVI ст. можливостей приєднання до Священної Ліги, справа так і закінчилась нічим.

У перше десятиліття XVII ст. кількість антитурецької літератури різко зменшується. Причинами цього були як внутрішні проблеми у самій Речі Посполитій, так і активна участь Польсько-Литовської держави у авантюрах Лжедмитріїв. Натомість, починаючи з 1613-1615 рр., стосунки Варшави та Константинополя погіршилися і знову стало актуальним питання створення Ліги.

Відомим апологетом антитурецької ліги

був Вавжинець Хлебовський. Він є автором агітаційного віршу «*Trąba pobudki ziemie perskiej do wszystkich narodów Chrześciańskich, przeciwko Machometanow*». Побудка складається з шести віршів в яких автор закликає християн повстати проти неприятелів Святого Хреста мусульман в особі Османської імперії.

Свій заклик автор адресує всім християнським державам Європи. На його думку, всі перебували під турецькою загрозою: «Ти, французе, не співай. // коли греків полонили. Сподівайся італійцю. // Вже захоплена Угорщина: ти теж не спи, німцю. // В тривозі Валахія: щоб не бути змитим // Стережися поляку. Іспанці хоч і на стороні // Коли Африка захоплена, нехай сідлають коні. // Не довіряй морю, англійцю-брате. // Бо турок на морі – то зло для тебе... // І ви, данці, хоч і далеко. ... // І, московити, які свою столицю // Поклали під самою Ведмедицею... // До одного стягуйтеся табору» [5, A3V-BV].

Тему оборони Речі Посполитої від турецько-татарської загрози Хлебовський розвинув у вірші «*Krwawy Mars narodu Otomańskiego z królami i Cezarzami chrześciańskimi*» [4].

У 1615 р. побачили світ дві брошури на теми турецької небезпеки «*Pobudka Narodów Chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego*» та «*Sposób rządu koronnego u gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być*», автором яких був Миколай Хабельський. Стимулом для написання твору, який би спонукав християнських володарів на чолі з польським монархом розпочати Священну війну, за словами автора, було «визволення святих місць з поганських рук, кров невинних християн, які потерпають від неволі, звільнення християн з неволі». Бувший турецький в'язень не бачив іншого кандидата на роль лідера християн окрім Жигмунда III, який прославив своє ім'я перемогами над ворогами [3, AV].

Після Хотинської війни у Польщі запанувала сліпа віра в непереможність Речі Посполитої та здатність Варшави знищити Османську імперію. Одним з таких творів була «*Perspektiwa na upatrzzenie sposobów woïowania kraïow nieprzyjaciol Krzyza Swietego, u nawalenia snadnego tyranstwa poganskiego...*», видана у Познані 1622 р. У першій частині твору – віршованій побудці – автор намагається переконати читачів в тому, що Османська імперія не зможе витримати наступу об'єднаного християнського війська, на чолі якого обов'язково повинні були стати поляки. Для перемоги християнському війську необхідно було відразу напасти на Єгипет та арабські землі, адже саме звідти турки отримували більшість свого прибутку. А так, як швидко допомогти цим землям турки не могли, бо сушею це займало багато часу, а море взяли б під контроль флоти християнських країн, Османська імперія неодмінно програла б [8].

Отже, в польській політичній публіцистиці середини XVI – середини XVII ст. існував напрямок антитурецької літератури. Його поява відповідала загальноєвропейським тенденціям. Однією із «улюблених» ідей публіцистів була участь Кракова/Варшави у антитурецькій Священній Лізі, ініціаторами якої виступали Габсбурги. Автори публіцистичних творів використовували різні аргументи. Найчастіше письменники стверджували, що війни з Портою не уникнути, а тому потрібно було якнайшвидше об'єднатись з іншими християнськими державами. При цьому «список» потенційних учасників Ліги міг різнитися як між авторами, так і в різних творах одного й того ж автора.

Сама боротьба з османами зображалась у двох аспектах: як боротьба за політичну незалежність власної держави, адже у випадку поразки всі підкорені народи перетворювались на васалів султана, та як війна з безбожниками задля збереження власної віри та душі. В останньому випадку військово-політичне протистояння «вдягало» шати хрестового походу, що активно використовувалось пропагандистами. Додатковими аргументами для початку війни була помста туркам і особливо татарам за їх напади на територію Речі Посполитої та звільнення полонених християн і християнських народів, які змушені були перебувати у «язичницькому» полоні.

Як завжди буває, у проєктів створення антиосманської коаліції були не лише апологети. Частина політичних письменників скептично ставилась до самої ідеї війни з османами, що й відбилось у політичній літературі. Але найкращим підтвердженням цієї тези є ігнорування сеймом прохання короля приєднатись до Ліги.

Посилання

1. Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово друге // Українські гуманісти епохи Відродження. У 2-х ч. – К.: Основи, 1995. – Ч.1. – С. 87-113.
2. Оріховський С. Про турецьку загрозу. Слово перше // Українські гуманісти епохи Відродження. У 2-х ч. – К.: Основи, 1995. – Ч.1. – С. 61-87.
3. Chabielski M. Pobudka Narodów Chrześcijańskich, na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacieliwi Krzyża świętego [] na po wtore przedrukowana []. – B. m. dr., 1675.
4. Chlebowski W. Krwawy Mars narodu Ottomańskiego z Królami i Cesarzami chrześcijańskimi []. – Kraków, 1620.
5. Chlebowski W. Trąba pobudki ziemie perskiej do wszystkich narodów Chrześcijańskich, przeciwko Machometanow []. – Kraków, 1608.
6. Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach rzecyp. polskiej należących. – Kraków, 1858. – 109 s.
7. Paprocki B. Gwałt na pogany ku wßem Chrzescyanskiem Panom, Królom y Xiążęcom []. – B.m.dr., 1595.
8. Perspektywa na wpatrzanie sposobów woiowania kraio w nieprzyjaciół Krzyża Świętego, y nawałenia snadnego tyranstwa pogańskiego []. – Poznań, 1622.
9. Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1859.
10. Warszewicki Krz. Wenecya. Poemat historyczno-polityczny z

końca XVI wieku. – Warszawa, 1886. – 90 s.

11. Wereszczyński Józef. Votum [] z strony podniesienia wojny potężney przeciwko cesarzowi Tureckiemu. – Nowy Wereszczyn, 1597.

12. [Karnkowski St.] Deliberacia o spółku y związku Korony Polskiej z pany chześcijańskimi przeciwko Turkowi. – Poznań, 1596.

Пилипенко В.Н. Антитурецкая лига в польской политической публицистике середины XVI – середины XVII вв.

Статья посвящена антиосманской агитации в Речи Посполитой середины XVI – середины XVII вв. Борьба против турков-османов была одной из главных проблем Польско-Литовской державы на международной арене. В этой время в Европе Габсбурги очередной раз пытаются сформировать Священную Лигу для общей борьбы против Стамбула, а в Польше организовывается широкая пропагандистская кампания, целью которой было убедить шляхту присоединиться к Лиге. Ареной этой пропаганды стала публицистика.

Ключевые слова: Речь Посполитая, политическая публицистика, пропаганда, Священная Лига, война.

Pylypenko V. M. The antiottoman Holy League in polish political publicism in the middle of the XVI – middle of the XVII centuries

The article is dedicated to propaganda in Polish-Lithuanian Commonwealth in the middle of the XVI-th – middle of the XVII-th centuries. Struggle against Turkish-Ottoman was one of the main problems of Polish-Lithuanian Commonwealth in international arena. At this time in Europe the Habsburgs were trying to form the Holy League for the common war against Istanbul. That is why in Poland was organized a big propaganda campaign aimed to persuade the gentry in the appropriateness of joining the League. The political publicism became arena of this propaganda.

Key words: Polish-Lithuanian Commonwealth, political publicism, propaganda, Holy League, war.

07.03.2012 p.

УДК 94(477):(1-22):(093.2) «15-17»

Ю.О. Коваленко

СЕЛО НЕКРАСОВЕ У ДОКУМЕНТАХ XVI-XVIII СТ.

Село Некрасове Глухівського р-ну Сумської обл. у пізньому середньовіччі входило до складу Чернігово-Сіверських земель. У статті наведено ряд документів XVI-XVIII ст., у яких висвітлюються події, пов'язані з історією с. Некрасове того часу. При подачі документів збережена стилістика та орфографія оригіналів.

Ключові слова: московська кераміка, кінні самопальники, фільварок, універсал.

Історія с. Некрасове Глухівського р-ну Сумської обл., розташованого на нинішньому місці, починається з XVII ст. Спочатку ж воно займало невеличку ділянку на правому березі р. Есмани. «... место, где прежде расположено было поселение, в версте от нынешнего вовсе не хорошее, топкое и болотистое», – так про нього писав архієпископ Чернігівський Філарет (Д.Г. Гумілевський) [1, 295]. Археологічні знахідки з місця старого поселення, зокрема зразки так званої московської кераміки, часові рамки якої обмежуються XIV-XVI ст., також підтверджують існування населеного пункту у даній місцевості в цей час.

Деся наприкінці XVI – на початку XVII ст. селище зазнало нападу ворогів. Серед речей, що свідчать про бій на місці поселення, – свинцеві кулі, наконечники стріл, елементи бойового спорядження, прикраси кінської зброї, фрагменти бойових сокир, знайдені на розораному полі у різні роки. Вірогідно саме у результаті цього нападу поселення припинило своє існування на старому місці й на середину XVII ст., зберігши стару назву, було осаджене вже на іншому, за версту на північний захід.

У документах кінця XVI ст. є свідчення про те, що Некрасове належало путивльським кінним самопальникам як службовий наділ за охорону кордонів південної околиці Московської держави. В окремій книзі за 1594 р. говориться: «А тот де ухжей в Ноугоротцком уезде по реке по Клевени, от перевоза от Мостового леска вверх по Клевени, по устье речки Есмани по колодезь по Возкоть, по рубеж с Петром Стрельниковым, по болоту по Ездицы и за Сутиком и за Галичим лугом по Мокровское поле судерев с Вихторовым да с Некрасовыми, а от Галичя луга по колодезь по Порохонской луг и по речку по Щигру и по колодези по Каменки у колка ухжей бортной, а судеревщиков в том месте нет никою» [2].

У фондах Путивльського історико-культурного заповідника зберігається документ, датований 2 серпня 1617 р., в якому повідомляється про виділення землі «...путивльцу сыну боярскому Спиридону Денисову сыну Яцыну, что по государеве грамоте отделил ему, Спиридону, в Новгородском

уезде Северского, Неугодова поместья Богданова сына Некрасова, в деревне Некрасова, и примерную землю, что вышло за мерою сверх ево Неугодова полнова окладу сто пятидесят чети с осминою, да перелогу и дикого поля пятдесят чети в поли а в дву потому ж. А на ту замерную землю, на пятдесят чети, отделили ему, Спиридону, в деревни Некрасова, и крестьян во дворе: Степанка Сковороден, да двор пустой Лукашка Журина, дворища пустое Власовское, а рубеж тому поместью от усады Балобановского по липную стезку сумеж с Ондреем Аврамовым, да ложком по красной дуб, по рубеж с Олексеем Некрасовым, а сеножати и лес хоромной и дровяной, и всякие угода отделил ему, Спиридону, по той же земле, в тех же урочищах, чем владел в деревне Некрасовой, и по кои урочища с порубежных сторон помещик Неугод Некрасов. И по государеве, цареве и великого князя Михайла Федоровича всеа Руси грамоте и по сей отдельной выписи путивльцу Спиридону Денисову сыну Яцыну тем государевым жалованьем поместьям да мерною землею со всеми угоди владеть к старому своему путивльскому поместью, к тридцати четом свои оклад в триста чети. И с тово поместья государева служба служит. К сей отдельной выписи осадной голова Олексей Юдин руку и печать приложил» [3, 60].

Події «Смутного часу», що відбувалися у Московській державі, мали відчутний вплив на міграційні процеси у Чернігово-Сіверських землях. Унаслідок масштабної прикордонної війни, що велася на Чернігово-Сіверщині, населення регіону змушене було кидати свої домівки (інколи повністю були покинуті окремі населені пункти) й переселятися вглиб Московської держави. Жителі прикордонних поселень, що потерпали від постійних військових набігів з боку Речі Посполитої і не встигали відійти вглиб країни, частково бралися в полон, а частково інтернувалися до Польсько-Литовської держави [4, 246].

Новгород-Сіверський уїзд, до якого входило Некрасове, наприкінці XVI – на початку XVII ст. був найбільш щільно заселеним регіоном Чернігово-Сіверщини. В результаті інтенсивних бойових дій ряд населених пунктів запустів ще напередодні укладення Деулінської угоди 1618 р. Після її підписання Криштофом Довнаровським у липні 1619 р. був укладений так званий інвентар, за яким у Підпутивльському стані, до якого належало Некрасове, нараховувалось 42 населені пункти. Вони мали, здебільшого, невелику кількість населення. Самі ж поселення, що входили до цього до складу Московської держави, в основному збереглися.

Зменшення місцевого населення після приєднання Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої спричинило процес масштабної колонізації [4, 252], який проходив не однаково у різних частинах регіону. У деяких поселеннях

частково збереглося населення, яке проживало тут до 1618 р.; інші ж, як наприклад Глухів, Некрасове, Ярославець, Пустогород, Дубовичі, запустили. На ті населені пункти, котрі продовжували існувати, прийшлася перша хвиля колонізації, яка тривала від початку 1620-х років до Смоленської війни (1632-1634 рр.). Некрасове знаходилося у прикордонній смузі й потрапило у зону інтенсивних бойових дій. Артефактами запеклих боїв у цій місцевості є знахідки стріляних мушкетних свинцевих куль, осколків чавунних ядер, наконечників стріл.

У кінці XVI ст. село перейшло до московських стрільців. Вірогідно воно виконувало роль сторожової застави і було надано як службовий наділ за охорону кордону. Присутність тут московської залози підтверджується знахідками монет Івана Грозного та Бориса Годунова, православних натільних хрестиків, характерних для майстерень Московської держави XVI ст.

До 1619 р. Некрасове – село Новгород-Сіверського уїзду Підпутивльського стану – знаходилося у складі Московської держави й належало Олексію Півзому та Іллі Андрійовичу Некрасову. Після Деулінської угоди ці землі потрапили під юрисдикцію Речі Посполитої. Відомо, що село у 1621 р. належало шляхтичу Олександру Липському, а у 1638 р. – Олександру Луцевському [4, 427]. Серед рукописів Приказного столу, які зберігаються у Російському державному архіві давніх актів (Москва), є цікавий документ, який повідомляє, що у травні 1631 р. донські козаки перейшли р. Клевень нижче «деревни Стрельники» (зараз Путивльського р-ну) і пішли красти коней в «деревню Некрасово» [5].

У середині XVII ст. починається Визвольна війна українського народу проти польського панування. Після Переяславської угоди, укладеної 8 січня 1654 р. між Українською козацькою та Московською державами, Некрасове потрапляє під владу Росії і знаходиться в числі ратушних сіл. Зберігся опис малоросійських міст 1654 р., зроблений під час приведення до присяги місцевих козаків та міщан. У ньому поряд із Глуховом згадується ряд повітових сіл, в тому числі й Некрасове: «...Да к тому ж городу Глухову уездные села: село Полашкова. В том селе поставлена церковь древеная во имя Николы чудотворца; у тоє церкви служащей поп Анания. Да село Гирино. В том селе поставлена церковь древеная во имя Покрова пресвятыя Богородицы; у тоє церкви служащей поп Афонасей. Село Сваркова. В том селе церковь Николы чудотворца; у тоє церкви служащей поп Никифор. Село Клино. В том селе церковь древеная Покрова пресвятыя Богородицы; у тоє церкви служащей поп Иван. Село Литвиновичи. В том селе поставлена церковь древеная во имя святых верховных апостол Петра и Павла; у тоє церкви служащей поп Мартын. Да село Некрасова. В том селе поставлена церковь древеная

во имя Покрова пресвятыя Богородицы; у тоє церкви служащей поп Федор» [6, 829-830].

Церемонія «приведення до віри» відбувалася у соборній церкві м. Глухова, де разом із міщанами присягу склали й жителі сіл Глухівського повіту: «Да февраля в 15 день, из того местечка Кролевца приехали ж нежинского полку в город Глухов, и в том городе Глухове сотника и писаря и ясаула и атоманов и козаков и мещан и всяких чинов людей того города и уезду к вере привели в том же городе Глухове, в соборные церкви, при соборном священнике Григорье; а сотник того города Глухова Филипп Умонцов был у веры в городе Переяславле, при боярине и наместнике тверском, при Василье Васильевиче Бутурлине с товарищи. А кто имени ясаул и атоманы и козаки и мещане и всяких чинов люди того города и уезду у веры были, и их имена написаны в сей книге порознь: писарь войсковой Иван Иосифов. Городовой писарь Артемей Онаньин. Ясаул Михайла Демьянов сын Мелниченко. Хорунжей Михайла Маценко. Козаки: атоман Марко Котов (280 казаков). Села Березовскаго козаки: атоман Дмитрий Антонов (11 казаков). Село Улановское козаки: атоман Василей Дорофеев (37 казаков). Село Спасское козаки: атоман Григорей Васильев (253 казака). Города Глухова мещаня: войта Григорей Васильев сын Потоцкий. Бурмистр Марко Федоров сын Старый (102 мещанина). Села Литвинова мещаня: войта Гарасим Селиванов (36 мещан). Села Некрасова мещаня: войта Игнатей Семенов (38 мещан)...» [6, 828-829].

Універсалом 1687 р. за протоієреєм Василем Борзаковським «утвержден в селе Некрасово фильварок с мельницей на реке Эсмань» [1, 295]. Після 1708 р., коли Глухів стає гетьманською резиденцією Івана Скоропадського, протоієрей випрошує у гетьмана і все село. 20 листопада того ж року був підписаний відповідний універсал: «...респектующи мы на заслуги от давних лет в церкви Божой пречестного отца В. Борзаковского, протопопа Глуховского, а склонившись на его ж прошение, надаем ку вспартю его господарства, село Некрасов с полями, гаями, сеножатми... А тут же войтове села Некрасова и всему посполству тамошнему (кроме козаков...), жеби пречестному отцу В. Борзаковскому... завше во всем послушенство належитое отдавали, рейментарско приказуем...» [7, 475]. Після смерті Василя Борзаковського Некрасове унаслідували його сини Андрій та Пилип, котрі служили у глухівській Генеральній канцелярії. Андрій, будучи довіреною особою наказного гетьмана Павла Полуботка, возив грамоти до Москви, в сенат, коли той конфліктував з бригадиром Вельяміновим. Результатом цих «непорозумінь» був арешт Полуботка та багатьох його прибічників. Багато з них більше ніколи не побачили рідного дому... Помер у застінках гетьман.

У Москві помер і Андрій Борзаковський. Некрасовим одноосібно став володіти Пилип Борзаковський, котрий відзначився своїм небажанням коритися розпорядженням місцевої адміністрації, котрі надходили під тиском бригадира Вельямінова. Ось текст однієї зі скарг, надісланої до Генеральної канцелярії П. Борзаковським. Стосується вона мешканця Некрасового Трохима Бурого: «житель некрасовский Трохим Бурый прошлого 1723 года выправил упарчиве (Упрямством), по своей тилко одной хоте, сына своего, мужика, посполу (вместе) с козаками в поход Терковский, и потому хочет тепер и сам козаковать; а когда в полку Нежинском чинена о козаках ревизия (в 1723 г.), козаком ему, Бурому, яко природному мужику, быть не указано и потому я тепер потягаю его до мужицтва, но он мужиковать не хочет, але еще мене, при Ивану Шабелнику, значне сконфундовал доткливими словами (skonфузил обидными словами); прошу прето в генеральной канцелярии свой учинить приговор – доводится ль ему козаковать да и за безчестие мое, какое ему будет наказание...» [7, 476]. Спочатку Борзаковському був виданий документ, що Бурий повинен залишитись у селянстві, але пізніше, вірогідно після скарги останнього, на ім'я протопопа був виданий указ: «Любо (хотя) Трохиму Бурому, жителю Некрасовскому, перед сим з оной канцелярии было наказано, абы он в посполитой найдовался тяглости и з грунту свого державце своему прислужовал, однак, понеже он в козацком обретається звании и козацкую отбывает службу, обещаюсь верно и тщательное его императорскому величеству служить назавше, того ради, заховуючи его, Трохима Бурого, при звании козацком, предлагаем пилно, абы державца Некрасовский до него и до грунту его впредь не интересовался и до тяглости мужичой он, и ни кто инший его не потягал...» [7, 476]. Але уже через 3 роки потому дружина Т. Бурого у своїй скарзі, надісланої до Генеральної канцелярії, повідомляла: «...оный Борзаковский не смотрячи на тот указ (яким був затверджений у козацькому званні Т. Бурий. Прим. автора), многия и великия обиды и разорение мне чинит, а сего 1727 года в ставу моем рыбу выловил, с сеножатеи сено побрал и гаи порубал, и еще мужа моего, взявши, зачинив у комнате и чрез чотыре дне, аби привернуть себе у подданство, нудил, а сего августа 6 дня бил нещадно ременными ленцами (ремнями) и прибил до полусмерти, что уже девери мои... на носилах у двор, мало що живого, принесли; и у дворе (Бурого) сторожа своего (Борзаковский) поставил, чтоб мене и сына моего зловивши, також прибить, и весь мой двор зо всею субстанциию розорил...» [7, 476].

У 1728 р. гетьман Данило Апостол своїм універсалом підтвердив П. Борзаковському право на володіння селом: «...в сотне глуховской з млинами его ж, там купленными, и на грунт купленный же,

прозываемый мазуровский з людьми, на оном грунте поселенными; по яких універсалах он, пан Филип Борзаковский, просил и нашего в подтверждение універсалу. Мы, прето, гетман, посиле данной нам монаршой его императорского величества грамоти, имеючи власть всякие в Малой России воинские и гражданские устревать порядки, видячи же згодность его, пана Филипа Борзаковского, до служб восковых, велели сей наш видати уневерсал, котрим яко помянутое село Некрасов, тако и купление там же млины и мененный куплею ж набитый грунт мазуровский з поселившимися на нем людьми вдовствующей матце ево госпоже Борзаковской и ему, пану Филипу Борзаковскому, подтверждаем... Дан в Глухове 2 дня ноеврия року 1728...» [8, 404-405].

Надзвичайно інформативними є 13 документів, що відклалися у 684 фондї Державного архіву Сумської області. Вони засвідчують продаж земельних ділянок козаками та посполитими с. Некрасове гетьману І. Скоропадському та глухівським міщанам.

Року тысяча седм сот
седмого надцать мця
ноеврия двадцать третого дня.

Я Иван Макаренко житель некрасовский посполитый члвек, чиню ведомо сим моим рукоданным писанием, Яж меючи двор свой з хатою и огородом и ставком в селе Некрасов лежащи, который непенный и некому не в чом не заведенный. Так здоброй моей воле, ане якого примусу продадем Марии Борзаковской девице Глуховской за готовие гроши коп двадцать якие все сполна руками моима и добравши самого себе жону, потомков родичов близких и далеких от того проданного двора и ставку отдаляю, и неповинен буду з оным интересоватись, жадного уступумети: з вечисте права своего зрекаюсь подобовязком и варунком правним натуратора тоестъ виш означенной суми, а ей... пани Борзаковской, потомком ей волно будет владеючи ку наилучшой своему потреблять користи, тепер и в потомние часи, нащо задля лепшой крепости и сей мой купчий запис, ва чесной пани Борзаковской заведомом пана Семена Уманца, Атамана городского Глуховского, при звиклой урядовой печати и з подписом рук до оногo, далем в Глухове року и дня звиш писаного

В подлинной пише тако
Семен Уманец Атаман
Городовой Глуховский
в подлинной
Печать ратуша Глуховского
На чирвоном воску[9, арк.19]

Року тысяча седм сот осмого
надцать мця июля четвертого
надцать

Мы Левко Омелченко и Иван Макаров зять жителя некрасовские чиним ведомо сим нашим рукоданным писанием и меючи двори свои власние в

селе Некрасове. Я Левко Омелченко помеж Омелчихи жителки Некрасовской а Иван Макаров зять от двора Ничипора Макаренка жителя новогребельского лежачие еще з ставом прилеглие до двора того в яком ставку и чaste була половинная ему Ничипорове сватови моему которие двори з ставком непенние и не в ком и невчом незаведенние так з доброй нашей воле а не з якого примусу продалисмо за готовие гроши самому Ясне Вельможному добродееви его милости пану Иоанну Скоропадскому войск Его Црского Сщенейшаго Величества запорожского и обоих сторон Днепра Гетманови я Левко Омелченко за пятьдесят золотых, а Иван Марченко тож две з ставком за двадцать талерев якие все сполна руками нашими одобравши сами себе, жон, потомков, родичов близких и далеких от оних дворов отдаляем и неповинни будем в оное интересоватися и жадного уступу своего зрекаеся: по обовязком и варунком правним натубатора тоеж вишписанной суми, а Ясне Вельможному добродееви, Вельможной панеи, их панской вельможности П: Пном потомком волно будет владеючи звечне ку наилучшой своей пожитковати користи тепер и в потомние часи. В том и ...купчий запись. Ясне Вельможному добродееви, заведомом пана Семена Уманца Атамана городского Глуховского и сотника натот час наказного далисмо в Глухове року и дня виш писанного при звиклой Печати урядовой написанием рук до оним

в подлинно пише тако
Семен Уманец Атаман Глуховский
зо всем урядом.
В подленой

Сава Матвеевич писарь Глухо:
Печать Городовая Глуховская на воску червоном [9, арк. 20]

**Року тысяча семь сот девятого
Надцать мця июля осмого дня**

Мы Хведос Василь и Лукьян Гаркавенки з маткою нашою Параскевию козаки и жители некрасовские: чиним заведомо сим нашим купчим записом з каждого суду и права и кому би того ведати по треба Иж меючи мисто властный ставок в селе Некрасове будучи, межи ставками знизу от ставка Трохима Бурого, ав... другого ставка Ивана Денисенка никому нивчом нечийний и незаведений продалисмо з доброй своей воле а ни жадного примусу его млти пану Ивану Даровскому, господареве двору реиментарского за сумму певную готових грошей талерей двадцать якие отлучивши своими руками отдаляем себе самого жон наших и потомков родичов близких и далеких и неповинни будет в тот ставок от нас продани интересоватися и жадного уступу мети, вчисте права своего зрекаемся, по до обяском и ва руком правним сорока талерей, а его млти Пну Иоанну Даровскому Панеи и потомком их увечность, волно и ним як хотя пожиткуючи диствовать и ко наилутшой своей употреблять користи, тепер и на потомние часи, для чого и упросилисмо Пна

Семена Уманца Атамана городского Глуховского о подписе руки и о притиснении звиклой Урядовой меской печати потежуючей стороне его млти Пну Иоанну Даровскому видалисмо в Глухове року и дня вишписаного

В подлинной пише тако
Семен Уманец Атаман Глуховский
зо всем урядом.
В подлинной
Печать ратуша Глуховского
На чирвоном воску [9, арк. 21]

**Року 1719 (позн. літерами)
мця иктвря 1 (позн. літерами) дня**

Я Иван Кебенко житель и козак села Некрасова ведомо чиню моим рукоданием записом иж меючи двор свой в селе Некрасове зо всем до него кгрунтом и с приналежащим то есть поле пахатное в трох руках и сеножатки якии особливим реестром виписание которий кгрунт ничейний и некому не в чом не заведений так з доброй моей воли а не з якого примусу продаем самому Ясне Вельможному Его милости Пну Иоану Скоропадскому войск Его Царского Сщеннейшаго Влчтва запорожских обоих сторон Днепра Гетману за готовие гроши талерей дридцать якие все сполна руками моима одобравши самага себе жону потомков родичов близких и далеких от того проданого кгрунту отдаляю и неповинне буду в оний интересоватися и жадного уступу мети. Вечноте права своего зрекаюся под обовязком и варунком правним натубатора тое ж виш означенной суми а Ясне Вельможному Пнве и Ясне Вельможной Пнии малжонце и их млтей П: Пном потомком их панской велможности волно будет владеючи вечне ку наилутшой своей пожитковати користи тепер и в потомние часи нато им и даю сий мой купчий лист Их Панской велможности экстрактом з книг меских Глуховских виписаний заведомом Пна Ивана Мануйловича сотника Глуховского Пна Семена Уманца Атамана городского и Пна Александра Ивановича войта, при звиклой меской печати и з подписом рук до онаго в Глухове року и дня звиш писаного

В подлинной пише тако
Иван Мануйлович Сотник Глуховский
Семен Уманец Атаман Городовой
Александр Иванович войт глуховский з бурмистрами
В подлинной
Печать ратуша Глуховского
на воску чирвоном [9, арк. 22]

**Року 1719 (позн. літерами)
месяца октоврия 1 (позн. літерами) дня**

Я Гаврило Мушта житель и козак Некрасовский чиню ведомо сим моим рукоданием записом иж меючи кгрунт свой то есть двор поле пахатное в трох руках, первая Сварковская, другая Дунайская, и третья под новою Греблею, и ставок в селе Некрасове, будучий которий непенний и некому и

невчом незаведений так з доброю моєю волею а не з якого примусу продалисмо самому ясневельможному Его милости Пну Иоану Скоропадскому войск Его Царского Сщеннейшаго Влчтва запорожских Гетмана за готовие гроши талярей сорок, якие все сполна рукама моима одобравши самого себе жону потомков родичов близких и далеких от того проданного кгрунту отдаляю и неповинне буду в оний интересоватися и жадного уступу мети вечисте права своего зрекаюсь подобовязком и варунком правним наторбатора то еж виш означенной суми а Ясне Вельможному Пнове и Ясне Вельможной Пнии Его ж Пнской Вельможности и их Млтем П: Пном потомком волно будет владеючи вечне ку наилутшой своей заживати користи тепер и в потомнии часи на том и даю сий мой купчий зпис их Пнской Вельможности экстрактом з книг меских ратуша Глуховского виписаний заведомом Пна Иоанна Мануйловича Сотника Глуховского Пна Семена Уманца Атамана Городового Александра Ивановича войта з мурмистрами при звиклой урядовой печати и з подписом рук до оног в Глухове року и дня з виш Писаного

В подлинной пише тако
Иван Мануйлович сотник Глуховский
Семен Уманец Атаман городской
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами

В подлинной
Печат ратуша Глуховского
на воску чирвоном [9, арк. 23]

**Року тысяча семь сот девятого
надцать мця октоврия четвертого дня**

Я Артем Кириченко житель и козак села Некрасова ведомо чиню сим моим рукоданным записом иж меючи двор свой в селе Некрасове, зо всем до него кгрунтом и с належним то есть поле пахотное в трох руках и сеножатки и гайки особливим реестром виписанние, котрый кгрунт непенний и некому невчом незаведений так здоброй моєю воли анезякого примусу продадем самому Ясне Вельможному Его Млсти Пну Иоанну Скоропадскому войск Его Царского Сщеннейшаго Влчства запорожских, обоих сторон Днепра, Гетману заготовие гроши двадцать коп, якие все сполна рукама моима одобравши самого себе жону потомков родичов близких и далеких от того проданного кгрунту отдаляю, и неповинне буду в оней интересоватися и жадного уступу мети вечисте права своего зрекаюсь, под обовязком и варунком правним натурбатора то еж виш означенной суми, а Ясне Вельможному Пнови и Ясне Вельможной Пнии малжонце и их Млтем П: Пном потомком и Их Пнской Вельможности, волно будет владете вечне ку наилутшой своей пожитковате ко ейжи, тепер и в потомнии часи, нато и даю сей мой купчий их Ясно Вельможности экстрактом з книг меских виписаний, зведомом Пна Ивана Мануловича Сотника Глуховского : Пна Семена Уманца Атамана Городового, и П: Александра Ивановича войта при

звиклой; меской печати, и подписом рук дисно в Глухове року и дня звиш писаного;

В подленной пишет тако;
Иван Мануйлович сотник Глуховский
Семен Уманец Атаман городской
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
В подлинной
печать городова Глуховская на воску чирвоном [9, арк. 24]

**Року 1719 (позн. літерами)
месяца октоврия 4 (позн. літерами) дня**

Я Яцко Коваленко житель и козак села Некрасова, ведомо чиню сим моим рукоданным записом иж меючи двор свой в селе Некрасове зо всем до него кгрунтом приналежащим то есть поле пахотное в трох руках и сеножатки и гайки особливим реестром виписанние, котрый грунт непенней и некому не в чом незаведенной так з доброю моєю волею а не з якого примусу продадем самому Ясне Вельможному Его Млсти Пну Иоану Скоропадскому войск его Црского Сщеннейшаго Влчства Запорожских обоих сторон Днепра Гетману за готовие гроши золотих девять десят. Якие все сполна рукама моима одобравши самого себе жону потомков родичов близких и далеких от того проданного кгрунту отдаляю и неповинне буду в оний интересоватися и жадного уступу мети вечисте права своего зрекаюсь под обясками варунком правнем натурбатора то еж виш означенной суми; а Ясне Вельможному Пнови и Ясне Вельможной Пнеи Малжонце и Их Мтем П: Пном потомком и их Панской Вельможности волно будет, владеючи вечне ку наилепшой свойй пожиткувати користи, тепер и потомнии часи нато даю сей мой купчий их Пнской Вельможности экстрактом, з книг метких Глуховских виписаний заве домом Пна Ивана Мануйловича Сотника Глуховского Пна Семена Уманца Атамана городского и П: Александра Ивановича війта при звиклой меской печати и підписом рук в Глухове року и дня звиш писаного;

В подленной пишет тако;
Иван Мануйлович сотник Глуховский
Семен Уманец Атаман городской
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
В подлинной
печать городова Глуховская на воску чирвоном [9, арк. 25]

**Року 1719 (позн. літерами)
мця октоврия 4 (позн. літерами) дня**

Я Илья Паска житель и козак села Некрасова ведомо чиню сим моим рукоданным записом иж меючи двор свой в селе Некрасове зо всем до него кгрунтом приналежащим то ет поле пахатное в трох руках и сеножатки и гайки особливим реестром виписанние котрий кгрунт непенней и некому невчом незаведений так з доброю моєю волею, а не з якого примусу продадем; самому Ясне Вельможному Его Млсти Пну Иоанну Скоропадскому войск Его Црского Сщеннейшаго Влчтва запорожских обох сторон

Днепра Гетману; за готовие гроши коп тридцать якие все сполна рукама мнима одобравши самого себе, жону потомков родичов близких и далеких от того продажного кгрунту отдаляю и неповинен буду в оней интересоватися, и жадного уступу мети, вечисте права свого зрекаюсь по обовязком и варунком правнем натурбатора тоеж виш означенной суми; а Ясне Велможному Пнови, и Ясне Велможной Пнеи малжонце, и Их Млстем П: Паном потомком и Их Панской Велможности, волно будет владеючи вечне ку наилутшой своей пожитковати користи теперь и в потомние часи натом даю сей мой купчий их Пнской Велможности экстрактом з книг меских Глуховских виписанне заведомом Пна Ивана Мануйловича Сотника Глуховского, Пна Семена Уманца Атамана Городового и П: Александра Ивановича войта, при звиклой меской Печати и з подписом рук до оног, в Глухове року и дня з виш писанного;

В подлинной пише тако
Иван Мануйлович Сотник Глуховский,
Семен Уманец Атаман городовой
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
Во Подлинной
печат Городовая Глуховская
на воску чирвоном [9, арк. 26]

**Року 1719 (позн. літерами)
мця октоврия 4 (позн. літерами) дня**

Я Андрей Коваленко житель и козак села Некрасова ведомо чиню сим моим рукоданным записом иж меючи двор свой в селе Некрасове зо всем до него кгрунтом приналежащим то ет поле пахатное в трох руках и сеножати и гайки особливим реестром виписанние, который кгрунт непенний и никому не в чом незаведенний так з доброй моей воле ане из якого примусу продадем самому Ясне Велможному Его млсти Пну Иоанну Скоропадскому, войск Его Црского Сщеннейшаго Влчства запорозских обоих сторон Днепра Гетману: за готовие гроши таларей двадцать и сем золотих якие все сполна рукама моима одобравши самого себе жону потомков родичов близких и далеких от того проданного кгрунту отдаляю и неповинен буду в оний интересоватися и жадного уступу мети; в вечисте права своего зрекаюсь, под обовязком и варунком правнем натурдатора то есть виш означенной суми, а Ясне Велможному Пнове и Ясне Велможной Пнеи малжонце и их млстем П: Пном потомком и Их Пнской Велможности волно будет владети вечне ку наилучшой своей пожитковати користи, теперь и в потомние часи, На том даю сей мой купчий Их Панской Велможности, экстрактом з книг меских Глуховских виписанный заведомом Пна Ивана мануйловича Сотника Глуховского Пна Семена Уманца Атамана городового и П: Александра Ивановича войта при звиклой меской печати из подписом рук до оног в Глухове року и дня з виш писанного.

В подлинно пише тако
Иван Мануйлович Сотник Глуховский

Семен Уманец Атаман городовой
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
В Подлинной
печат Городовая Глуховская
на воску червоном [9, арк. 27]

Року 1719 месяца октоврия 4 дня

Я Ярема Марченко житель и козак села Некрасова ведомо чиню сим моим рукоданным записом, иж меючи двор свой в селе Некрасове зо всем донего кгрунтом приналежащим, то ет поле пахотно в трох руках и сеножатки и гайки особливим реестром виписанние, который кгрунт непенний и некому невчом незаведенний, так з доброй моей воле а не з якого примусу продадем самому Ясне Велможному Его Млсти Пну Иоану Скоропадскому, войск Его Царского Свщеннейшаго Влчства запорозских обоих сторон Днепра Гетману за готовие гроши золотих сто Якие все сполна рукама моима одобравши самого жону потомков родичов близких и далеких от того проданного грунту отдаляю и неповинен буду в оной интересоватися и ждного уступу мети вечисте права своего зрекаюс подобязком и варунком правним натурбатора тоеж виш означенной суми, а Ясне Велможному Пнове и Ясне Велможной Пнеи малжонце и их млстем П: Пном потомком и Их Пнской Велможности волно будет владеючи вечне ку наилутшой своей пожитковати користи, тепер и в потомние часи на том даю сей мой купчи их Пнской Велможности экстрактом з книг меских Глуховских виписанный заведомом Пна Ивана Мануйловича Сотника Глуховского, Пна Семена Уманца Атамана городового и Пна Александра Ивановича войта при звиклой меской печати и з подписом рук до оног в Глухове року и дня звиш писанного.

В подлинной пише тако
Иван Мануйлович Сотник Глуховский
Семен Уманец Атаман городовой
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
В Подлинной
печат городовая Глуховская
на воску червоном [9, арк. 28]

Року 1719 мця октоврия 5 дня

Я Петро Макаренко житель и козак села Некрасова ведомо чиню, сим моим рукоданным записом иж меючи Двор свой з ставком в селе Некрасове зовсем До него Грунтом приналежним то ет полем пахатним, особливим реестром виписанние который Грунт непенний и никому невчом незаведенний - так з доброй моей воле, а не з якого примусу продадем самому Ясне Велможному Его Млсти Пну Иоану Скоропадскому, войск Его Царского Свщеннейшаго Влчства обоих сторон Днепра Гетману за готовие гроши коп тридцать Якие все сполна рукама моима одобравши самого себе жону потомков родичов близких и далеких от того проданого Грунту отдаляю и неповинен буду в оний интересоватися, и жадного уступу мети вечисте права своего зрекаюся под обязком и варунком натурбатора

тоєж виш означенной сумми а Ясне Велможному Пнове и Ясне Велможной Пнеи Малжонце и их Млстем П: Пном потомком и Их Пнскої Велможности волно будет владеючи вечне ку наилучшой своей пожитковати користи, тепер и в потомние часи нато даю сей мой запис Их Пнскої Велможности екстрактом з книг меских Глуховских виписаний заведомом Пна Ивана Мануйловича Сотника Глуховского, Пна Семена Уманца Атамана Городового, и Александра Ивановича войта при звиклой меской печати з подписом до оногo в Глухове року и дня звиш писанного

В подлинной пише тако
Иван Мануйлович Сотник Глуховский
Семен Уманец Атаман городовой
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
В подлинной
печат городова Глуховская
на воску червоном [9, арк. 29]

**Року 1719 (позн. літерами)
мця октоврия 5(позн. літерами) дня**

Я Трофим Омелченко жител и козак села Некрасова ведомо чиню сим моим рукоданнем записом иж меючи дворсвой в селе Некрасове, зовсем до него грунтом приналежащим, то есть поле пахотное в трох руках ис сеножатки и гайки, особливим реестром виписанние, который грунт непенний и никому невчом незаведенней так з доброй моей воле а не з якого примусу продадем самому Ясне Велможному Его Млсти Пну Иоанну Скоропадскому, войск Его Царского Сщеннейшаго Влчства запорожских, обоих сторон Днепра Гетману; за готовие гроши, коп тридцать, якие все сполно рукама моима отобравши, самого себе жону потомков родичов близких и далеких от того продажного грунту отдаляю; и неповинен буду, в оний интересоватис и жадного уступу мети; вечисте права своего; зрекаюсь, под обвязком и варунком правнем натурбатора тоєж виш означенной сумми, а Ясне Велможному Пнови и Ясне Велможной Пнеи малжонце и их млстем П: Пном потомком и Их Пнскої Велможности волно будет владеючи вечне ку наилучшой своей пожитковати користи, тепер и в потомние часи, на том даю сей запис их Пнскої Велможности екстрактом з книг меских Глуховских виписаний заведомом Пна Ивана Мануйловича Сотника Глуховского Пна Семена Уманца Атамана городового, и Пна Александра Ивановича войта При звиклой меской печати з подписом рук до оногo в Глухове року и дня звиш писанного

В подлинной пишет тако
Иван Мануйлович Сотник Глуховский,
Семен Уманец Атаман городовой
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
В подлинной
печат Городова Глуховская
на воску чирвоном [9, арк. 30]

**Року 17(позн. літерами)
месяца октовбрия 5(позн. літерами) дня**

Я Левко Омелченко житель и козак села Некрасова чиню ведом сим моим рукоданным записом иж меючи

двор свой в селе Некрасове зо всем до него кгрунтом приналежащим, то ет поле пахотное в трох руках, и сеножатки и гайки особливим реестром виписание который кгрунт непенний и никому невчом незаведенный так з Доброй моей воле а не з якого примусу продадем Самому Ясне Велможному Его Млсти Пну Иоанну Скоропадскому войск Его Црского Сщеннейшаго Влчтва, запорожских обоих сторон Днепра Гетману за готовие гроши, коп тридцать, якие все сполно рукама моима одобравши самого себе жону потомков родичов близких и далеких от того проданого кгрунту отдаляю, и неповинен буду в оний интересоватися и жадного уступу мети вечисте права своего зрекаюсь, под обязком и варунком правним натурбатора теж виш означенной сумми Ясне Велможному Пнове и Ясне Велможной Пнеи малжонце и их млстем П: Пном потомком и Их Пнскої Велможности волно будет владеючи вечне ку налотшой своей пожитковати користи, тепер и в потомние часи, на том даю сей мой запис их Пнскої Велможности екстрактом з книг меских Глуховских виписаний заведомом Пна Ивана Мануловича Сотника Глуховского Пна Семена Уманца Атамана городового и П: Александра Ивановича войта, при звиклой меской печати, з подписом рук до оногo в Глухове року и дня звиш писанного

В подлинной пише тако
Иван Мануйлович Сотник Глуховский
Семен Уманец Атаман городовой
Александр Иванович войт Глуховский з бурмистрами
В подлинной
печат Городова Глуховская
на воску чирвоном [9, арк. 31]

Посилання

1. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.7. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов, 1873. – С. 295.
2. Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/1580-1600/Anpilogov_new_dok/1-20/7_1.htm
3. Пономаренко П.В. Рукописні документи XVII ст. з фондів Путивльського історико-культурного заповідника // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць. – Глухів, 2006. – С. 59-61.
4. Кулаковський П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К., 2006. – 496 с.
5. РГАДА, ф.210, Приказной стол, стб. 40, л. 252-254.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. X. (Доп. К III Т.). – СПб., 1878. – 838 с.
7. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. Т. 2. Полк Нежинский. – К., 1893. – 559 с.
8. Генеральное следствие о маестностях Нежинскаго полка 1729-1730 г. / под редакцией Н.П. Василенка. Вып. I. – Чернигов, 1901. – 417 с.
9. Державний архів Сумської області, ф. 684, оп. 1, спр. 1.

Коваленко Ю.А. Село Некрасово в документах XVI-XVIII вв.

Село Некрасово Глуховского р-на Сумской обл. в позднем средневековье входило в состав Чернигово-Северских земель. В статье приведен ряд документов XVI-XVIII вв., в которых освещаются события, связанные с историей с. Некрасово того времени. Документы поданы без изменений стилистики и орфографии.

Ключевые слова: московская керамика, конные самопальники, фольварок, универсал.

Kovalenko Yu.O. Village Nekrasove in documents of the XVI – XVIII centuries

Village Nekrasove Hlukhiv district of Sumy region included in the Chernihiv-Siverskyi country in the late Middle Ages. The list of documents of XVI-XVIII is resulted in the article, in which light up events, related to history of village Nekrasove of that time. Documents are given without the changes of stylistics and orthography.

Key words: Moscow ceramics, horse Strelets, farm, manifestor.

06.04.2012 р.

УДК 94 (477): 355.453 «16»

**В.Г. Бережинський
О.М. Мірошніченко**

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕРЕВО-ЗЕМЛЯНИХ ЛІНІЙНИХ УКРІПЛЕНЬ БЕЛГОРОДСЬКОЇ ЗАСІЧНОЇ ЛІНІЇ XVII СТ.

Стаття присвячена дерево-земляним укріпленням Белгородської засіки у XVII ст. Поданий їх перелік, опис та авторська класифікація. Окрім того, мова йде про використання результатів дослідження для класифікації давньоруських укріплень.

Ключові слова: Белгородська засічна лінія, дерево-земляні укріплення, класифікація укріплень, частокіл, ров, вал, вежа.

Одним з етапів формування сучасних кордонів України є спорудження Московською державою у XVII ст. Белгородської засічної лінії. Її формування є результатом народної колонізації, війн, дипломатичних договорів та простого збігу обставин. І якими б імперськими, радянськими чи національно-визвольними ідеями історики не підперезували Белгородську засіку, вона відіграла провідну роль у розширенні південних кордонів Української держави.

В дослідженнях історії Белгородської межі дуже мало відкритих питань. Це пов'язано із великою кількістю збережених архівних документів, геополітичною актуальністю теми та низкою наукових публікацій, розвідок та монографій, присвячених даній темі. Серед комплексних робіт, пов'язаних безпосередньо з нашою темою, можна відзначити праці Д.І. Багалія [1], І.Д. Беляєва [2], Ф.Ф. Ласковського [3]. На особливу увагу заслуговують монографії В.П. Загоровського [4], Є.М. Осадчого [5], в яких описи оборонних споруд виокремлені в окремі розділи. Метою більшості вищезгаданих робіт не було вивчення фортифікаційних особливостей засічної лінії, тому вони мають ряд пробілів. Серед них невизначеним залишається класифікація оборонних споруд та їх елементів.

Вивчення оборонних споруд Белгородської засіки є актуальною темою для дослідників фортифікації XVII ст. На основі аналізу джерел та

літератури ми пропонуємо власну класифікацію укріплень Белгородської засіки.

Белгородська засічна лінія являла собою прикордонну систему укріплених районів, оборонних позицій, опорних вузлів, обладнаних довготривалими фортифікаційними спорудами, загородженнями та спостережними пунктами [11, 12-15]. Засічна лінія змушувала татарську легку кінноту спішуватися та шукати нові броди. Це стримувало активне просування, давало час для інформування населення в глибині території держави та можливість зібрати достатню кількість оборонців для нанесення контрудару. Головний козир татарської кінноти – швидкість та маневреність. Довготривалі татарські облоги та сутички на відкритій місцевості чи біля кріпосних стін були рідкісним явищем для цього часу. В широкому розумінні, Белгородська засіка була лінією пасивної оборони. Незважаючи на існування активних вузлів оборони (острогів, фортець), метою ворожих нападів було не завоювання нових земель, а грабіжницькі напади на неукріплені поселення. Тому зодчі та оборонці засічної лінії адаптували її згідно з тактикою татарських набігів [15, 78-79].

Щоб не заплутати читача в усіх типах укріплень та їх елементах, які поєднала в собі Белгородська засіка, ми зупинимося на різновидах лише лінійних дерево-земляних укріплень, оминаючи увагою складні оборонні споруди міст-фортець та острожків.

Складовими оборонними спорудами засічної лінії були лісові засіки, рови-вали, надовби, частік, плетні, «тараси», частокіл, стіни, вежі (рис. 1). Їх різноманітне поєднання давало в результаті складні довготривалі оборонні системи: городки, міста-фортеці та укріплені райони. Зупинимося більш детально на перелічених типах.

Засіка – оборонна споруда з дерев середніх і більше розмірів, повалених рядами або хрест-навхрест верхівками у бік противника (рис. 1, а). Перепоною для ворога були не лише повалені стовбури із загостреними гілками, але й швидко підрастаючі молоді паростки чагарників. Як не дивно, та на всій території Белгородської засічної лінії лише де-не-де були зроблені лісові завали [6, 44].

Рови та вали ми недаремно поєднали в одну групу укріплень, бо вал (у більшості випадків) є результатом будівництва рову. Рови були найбільш розповсюдженим земляним оборонним укріпленням засічної лінії. Основна їх форма (в профілі) – трапецеподібна, трикутна, підпрямокутна. Для запобігання обвалу рову та підвищення рівня обороноспроможності його стінки могли обкладатися дерев'яними колодами. Рови засічної лінії були сухими. Побічний продукт будівництва рову – земля йшла на формування валів (рис. 1, б). Вал знаходився паралельно рову та міг бути укріплений в середині дерев'яними клітьми [10, 65].

Надовби – це конструкції з декількох колод, укопаних під кутом в землю та з'єднаних навхрест

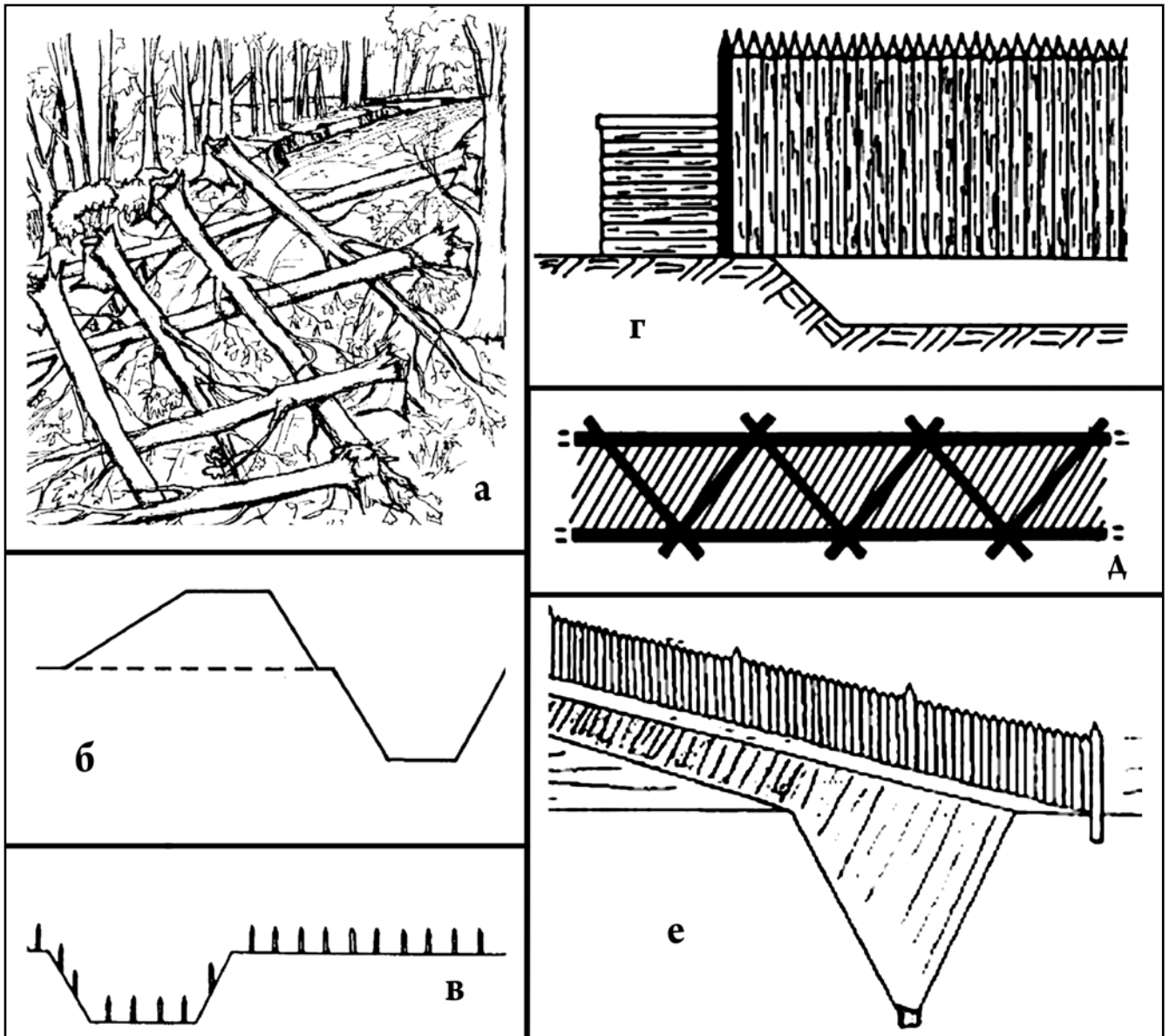

Рис. 1. Укріплення пасивної оборони

[12, 279]. Надовби будувалися перед ровом або перед огорожею (рис. 1, в).

Тин і тинові конструкції не потребували значних затрат природних ресурсів. Виготовленні з ряду кілків, щільно сплєтених хмизом, тинові стіни могли засипатися землею чи бути окремою перешкодою [13] (рис. 1, г).

«Тараси» представляли собою дерев'яні конструкції, засипані землею. В плані «тарас» міг бути прямокутник, трикутник чи паралелограм (рис. 1, д). Використовувалися не лише як допоміжні елементи кріпосних стін, але як самостійні оборонні споруди [4, 81-82].

Частіки могли установлювати як в середині рову, так і біля нього. Вони представляли собою штучну перешкоду для загородження проходу між рядами надовбів у вигляді невеликих загострених кілків, поставлених поблизу один від одного [14].

Частокіл – огорожа, зроблена із щільно прим-

кнених один до одного загострених колод (рис. 1, е). Як найпростіший варіант дерев'яної стіни, він не набув великого розповсюдження на ділянках лінійних укріплень Белгородської засіки. Його використовували як допоміжне укріплення в острогах та фортецях. Таку непопулярність можна пояснити декількома причинами: у віддалених від вузлів оборони ділянках частоколу легко зробити прогалину, окрім того на його оборону (на польових проміжках) потрібно задіяти велику кількість людських ресурсів [7, 25].

Стіни є найскладнішим типом дерево-земляних укріплень Белгородської засіки, тому на їх будівництво витрачалося набагато більше лісу та часу. В. Загоровський поділяє стіни на чотири типи: рублені стіни з обламами, острог з обламами, острог без обломів, нахилений острог. Перший та другий типи стін використовували лише в містах-фортецях та острожках. На їх конструкційних особливостях ми не будемо зупинятися з причини того, що ці укріплення

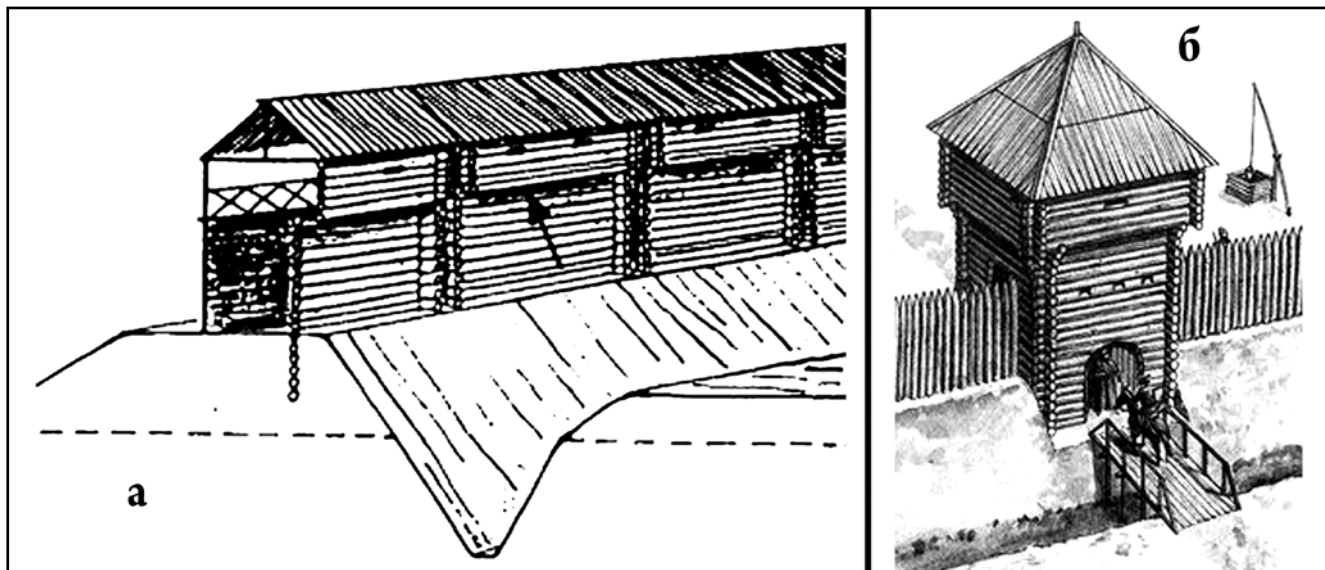

Рис. 2. Укріплення активної оборони

не входять в окресленні межі нашого дослідження. На лінійних укріпленнях набув популярності нахилений острог. Загострені колоди такого острогу були нахилені всередину (в сторону оборонців) та опиралися на спеціально насипані земляні вали. На гребені валу влаштовувався дерев'яний настил (бойовий хід), що скріплювався непорушно з частоколом [8, 185-190]. Інший тип стін – острог без обламів – нагадував частокіл, зроблений з товстих загострених кілків; мав вигляд стіни на поверхні валу (рис. 2, а).

Вежі – невеликі укріплення, що ставилися на валах і були складовою частиною кріпосних стін, виступаючи в напільну сторону. Як самостійні укріплення, могли обноситися ровом і частоколом (рис. 2, б). Були декількаповерховими, мали (на засічній лінії) квадратну та шестикутну форму. Виділяють проїзні та глухі вежі. За їх допомогою велася кругова оборона і спостереження [9, 12-18].

Як вже зазначалося вище, складні оборонні структури (сторожі, остроги, фортеці) є поєднанням декількох простих оборонних укріплень разом із захисними властивостями місцевості.

Лінійні укріплення Белгородської засічної лінії ми умовно поділили на дві групи: укріплення пасивної і активної оборони. В основу поділу був покладений критерій обороноспроможності фортифікації. Як відомо, жодна штучна перешкода не здатна затримати надовго атакуючу сторону, якщо цю перепону не обороняти. Ми розглянули кожне укріплення як одиничний «форпост». У результаті вийшло, що більшість типів укріплень просто не спроможні до активного протистояння ворогові. Першу групу було розділено на дві підгрупи: укріплення-перешкоди (засіки, рови, надовби), укріплення-огорожі (вали, частік, плетні, тараси, частокіл). До групи активної оборони увійшли стіни і вежі.

Провівши типологічний аналіз дерево-земляних укріплень Белгородської засіки, можна зробити

наступні висновки.

1. Запропонована класифікація, будучи однією з небагатьох у своєму роді, є авторською спробою теоретичного аналізу лінійних фортифікаційних споруд XVII ст.

2. Дерево-земляна фортифікація, що будувалась на прикордонних смугах Московської держави у XVII ст., є результатом багатовікових історичних традицій. Більшість укріплень не зазнала суттєвих змін з давньоруських часів. Результати дослідження можуть бути використані для вивчення оборонних споруд X-XIII ст.

Історія фортифікації Белгородської засіки – теоретично багата тема, але вона потребує багатогранних досліджень. З одного боку існує багатюща джерельна база, з іншого – недостаток археологічної інформації про укріплення засічної лінії. Цей вакуум у подальшому обов'язково буде заповнений, що дасть змогу не лише в повній мірі оцінити значущість таких прикордонних ліній, але зайнятися їх реконструкцією та музеєфікацією.

Посилання

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій / – Харків: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Багалаев И.Д. О сторожевой, станичной и Полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И.Д.Багалаев / – М.: изд. В Университетской типографии, 1846. – 177 с.
3. Ласковский Ф.Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России / Ф.Ф. Ласковский / – СПб., 1858. – Ч.1. – 322 с.
4. Загороровский В.П. Белгородская черта / В.П.Загороровский / – Воронеж: изд. Воронежского университета, 1969. – 303 с.
5. Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії північно-західної Слобожанщини XVII ст. / Є.М. Осадчий / – Суми: «Джерело», 2011. – 346 с.
6. Габайдулин А.Н. Фортификационный словарь / А.Н. Габайдулин / – Казань: Институт истории АН РТ, 2003. – 104 с.
7. Шперк В.Ф. Фортификационный словарь / В.Ф. Шперк /.

- М.: Типография ВИА КА им. В.В. Куйбышева, 1946. – 122 с.
8. Косточкин В.В. Русское оборонное зодчество конца XIII – начала XVI веков. / В.В. Косточкин / М.: Издательство Академии наук, 1962. – 286 с.
9. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонительное зодчество / Н.П. Крадин / М.: «Искусство», 1988. – 142 с.
10. Носов К.С. Русские крепости и осадная техника / К.С. Носов / – СПб.: ООО «Полигон», 2002. – 176 с.
11. Яковлев А.И. Засечная черта Московского государства в XVII веке: Очерки из обороны южной окраины Московского государства / А.И. Яковлев / – М.: тип. И. Лисснера и Д. Собко, 1916. – 312 с.
12. Селезнев И.И. Словарь древнерусского языка / И.И. Селезнев / – М.: Книга, 1989. – Т. 2. – 852 с.
13. Электронный ресурс: <http://www.szst.ru/library/engels/index.html>.
14. Электронный ресурс: <http://stepnoy-sledopyt.narod.ru/history/goroda-kreposti/goroda-kreposti.htm>.
15. Brian L. Davies Warfare, state and society on the Black Sea steppe, 1500–1700 / Davies Brian L. / - the Taylor & Francis e-Library, 2007. – 256 p.

Бережинский В.Г., Мирошниченко А.Н. Классификация древо-земляных линейных укреплений Белгородской засечной линии XVII в.

Статья посвящена древо-земляным укреплениям Белгородской засечки в XVII в. Представлен их перечень, описание и авторская классификация. Кроме того, речь идет об использовании результатов исследования для классификации древнерусских укреплений.

Ключевые слова: Белгородская засечная черта, древо-земляные укрепления, классификация укреплений, частокол, ров, вал, баинья.

Berezhynskyi V.H., Miroshnychenko O.M. The classification of wooden and earthen line fortification of Belhorodsk abatis line

Article tells about wooden and earthen fortification of Belhorodsk abatis line in the XVII century. An enumeration, description and author's classification of Old Russian fortification are presented.

Key words: Belhorodsk abatis line, wooden and earthen fortification, palisade, moat, bank, tower.

19.03.2012 р.

УДК УДК 94(477.44) «17»

С.Ю. Степенькин

ДЕЯКІ ВІДОМОСТІ З БІОГРАФІЇ ГЕНЕРАЛЬНОГО СУДДІ Я. УЛІЗКА

У статті досліджується біографія генерального судді Якова Улізка. Вказано, що він походив із Корсуня на Правобережній Україні. Проаналізовано його діяльність на посадах генерального судді, корсунського полковника, стародубського наказного полковника і стародубського полкового судді. Встановлено правильність написання його прізвища.

Ключові слова: Улізко, генеральний суддя, корсунський полковник, Стародубський полк, полковий суддя, наказний полковник.

Протягом всього історичного розвитку України долі різних її регіонів тісно перепліталися між собою. Не виключенням є і зв'язок Сіверщини

з Корсунщиною на Правобережній Україні. Так, «гетьмани Сіверські» Іван Золотаренко та Григорій Гуляницький були вихідцями з Корсуня. З цього міста походили і їхні брати Василь Золотаренко та Іван Гуляницький, які були ніжинськими полковниками. Тому зв'язок між Сіверщиною і Корсунщиною проходить ледь не на генетичному рівні.

Варто звернути увагу, що в часи Гетьманщини важливою складовою Сіверщини була Стародубщина, що знаходилась на півночі краю. І хоча зараз – це територія Росії, однак в часи Української козацької держави Стародубський полк входив до її складу, а українське населення тут складало більшість ще у 20-х рр. минулого століття. Тому важливими є дослідження, які відносяться саме до цієї утраченої території, адже Стародубщина тісно була пов'язана з Гетьманщиною, і навіть корсунчани залишили слід в її історії. Серед них варто виділити Якова Петровича Улізка.

Яків Улізко був одним із визначних діячів Української козацької держави. Однак на даний час не існує спеціальних праць, у яких би ґрунтовно досліджувалась біографія цієї особи. Є лише фрагментарні повідомлення про нього в історичних джерелах та наукових дослідженнях. Тому метою даної статті є заповнення цієї прогалини в історичній науці.

На даний час неможливо установити дату народження Я. Улізка. З його батьків відоме лише ім'я батька. Неможливо встановити і соціальне походження Улізка. Все це є темою подальших досліджень. Відомо лише, що майбутній генеральний суддя народився у м. Корсуні Канівського повіту Київського воєводства. Він, можливо, брав участь у переможній Корсунській битві 26 травня 1648 р. За Реєстром 1649 р. був записаний до сотні Марка Бажаненка Корсунського полку під ім'ям Яцько Петренко [6, 141]. Про його наступне життя протягом 10 років нічого невідомо.

Вдруге прізвище Я. Улізка з'являється вже 1659 р. Тоді він став корсунським полковником. Осінню 1659 р. Улізко з Корсунським полком оточив Лисянку, де перебував Данило Виговський, після позбавлення його брата, Івана, гетьманської булави. Лисянські міщани самі схопили «клятвовідступника» і видали його Я. Улізку. Виговського було передано московському воєводі Трубецькому [5, 361].

7 жовтня 1659 р. Улізко брав участь у проведенні козацької ради на р. Росаві, на якій було обрано гетьманом Юрія Хмельницького. 19 жовтня він як полковник «Корсунський Яків Петров» разом із гетьманом та іншими правобережними полковниками поїхав до Переяслава, де писар Корсунського полку Василь Ігнатов підписав замість нього Переяславські статті, що значно урізали автономію України [1, 254, 258]. Восени 1660 р. Улізко разом з Ю. Хмельницьким перейшов на бік

поляків і у 1661 р. утратив посаду корсунського полковника. Однак у 1664 р. Я. Улізко знову був обраний корсунським полковником і брав участь у поході короля Яна II Казимира на Лівобережжя.

Корсунським полковником Улізко вдруге був недовго, оскільки 14 квітня 1665 р. він був полонений у Корсуні, вже як «колишній корсунський полковник», лівобережними і московськими військами [2, 272]. Невідомо, скільки він перебував у полоні. Наступного разу його прізвище з'являється лише у 1674 р., коли гетьман П. Дорошенко призначив його генеральним суддею. Але цього ж року Я. Улізко і корсунський полковник Михайло Соловей «з товаришами» визнали лівобережного гетьмана І. Самойловича єдиним гетьманом України [4, 221]. Після цього Улізко переселився на Лівобережжя до Стародубського полку, де став у 1676 р. стародубським полковим суддею (був ним до 1678 р.), отримавши на уряд с. Яцьковичі. У 1678 р. він отримав хутір під с. Пирхівкою [3, 62-63], а 1686 р. – с. Пихторівку [7, 12]. У 1696 р. Улізко був стародубським наказним полковником замість відбулого у справах полковника Михайла Андрійовича Миклашевського [7, 12]. Після цього прізвище Я. Улізка вже назавжди зникає зі сторінок історичних хронік. Лише відомо, що він мав двох синів – Тимофія та Степана [3, 63].

Наостанок варто звернути увагу на написання прізвища Улізка. У старих документах [7, 11-12] воно пишеться як «Улѣзко». Однак їх, ймовірно, вивчали російськомовні історики, тому і прізвище читали як «Улезко», адже у російській мові літера «ѣ» читається як «є». До того ж після «є» дзвінке «з» перейшло у глухе «с», отже російською мовою прізвище почало звучати як «Улеско». Звідси пішов і неправильний переклад українською – «Улеско». Але, варто відзначити, що в XVII ст. документи писалися староукраїнською мовою, у якій літера «ѣ» читалася як «і», тому правильним є прочитання прізвища як «Улізко», а не «Улеско», як це робилося раніше.

Отже, не дивлячись на купість біографічних даних, можна частково реконструювати життя Якова Улізка. Установлено, що він у різні часи був корсунським полковником і генеральним суддею. Останні роки свого життя він провів у Стародубському полку, де займав посади полкового судді та наказного полковника.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1863. – Т. 4. – 426 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею – СПб., 1867. – Т. 5. – 564 с.
3. Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648 – 1678 рр.) – К., 2000. – 96 с.
4. Маркевич М. Малороссия от смерти Хмельницкого до падения Мазепы. 1657 – 1709. Период пятый // Відділ рідкісної

книги наукової бібліотеки ДНУ. – Т. 2.

5. Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов – К., 1845. – Т. 1; 1852. – Т. 3. – 602 с.

6. Реєстр Війська Запорозького 1649 року – К., 1995. – 592 с.

7. Степенькин С.Ю. Кілька документів, що стосуються родів Улізків і Кандиб // Корсунський часопис – 2006. – № 16. – С. 10-13.

Степенькин С.Ю. Некоторые ведомости с биографии генерального судьи Я. Улизка

В статье исследуется биография генерального судьи Якова Улизка. Указано, что он походил из Корсуна на Правобережной Украине. Проанализирована его деятельность на должностях генерального судьи, корсунского полковника, стародубского наказного полковника и стародубского полкового судьи. Выяснено правильность написания его фамилии.

Ключевые слова: Улизко, генеральный судья, корсунский полковник, Стародубский полк, полковой судья, наказной полковник.

Stepenkin S.Yu. Some information is from the biography of general judge Ya. Ulizko

The biography of general judge of Yakiv Ulizko is investigated in this article. We have some information that he took place from Korsun on Right bank Ukraine. His activity on positions of general judge, Korsun's colonel, Starodub's order colonel and Starodub's regimental judge is analysed. The rightness of writing of his surname is set.

Key words: Ulizko, general judge, Korsun's colonel, Starodub regiment, regimental judge, order colonel.

16.03.2012 р.

УДК 94(477.51) «1659/1660»

Р.А. Желзко

ГЕТЬМАН ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК (1659-1660 РР.): ВІД ДРУГОГО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ ДО ЧУДНІВСЬКОЇ УГОДИ

Стаття присвячена військово-політичній історії Ніжинського козацького полку 1659-1660 рр. на тлі московсько-польського суперництва за українські землі. Особлива увага приділена міжусобній боротьбі у середовищі ніжинської старшини, участі ніжинських козаків у зовнішній політиці Чигирини.

Ключові слова: гетьман, Гетьманщина, козацька старшина, московський воєвода, Ніжинський козацький полк, «Руїна».

Період занепаду Козацько-гетьманської держави сер. XVII ст., досить відомий у історичній літературі як епоха «Руїни», був та залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть та сьогодення. Серед плеяди українських гетьманів окремої уваги заслуговує постать Юрія Хмельницького – гетьмана, який всупереч об'єктивним і суб'єктивним чинникам не став гідним сином свого батька. Період гетьманування Юрія Хмельницького, зокрема короткотривалі 1659-1660 рр. – час збереження територіальної цілісності Гетьманщини – був означений низкою драматичних подій, пов'язаних із постійною боротьбою козацької верхівки за владу, посиленням соціального протистояння в українському суспільстві,

утратою гетьманом підтримки народу, агресивним втручанням у внутрішньо українські справи сусідніх Речі Посполитої та Московського царства.

Поряд із дослідженням загальних процесів історії Гетьманщини доби Юрія Хмельницького значної уваги потребує вивчення краєзнавчої специфіки особливостей ключових подій «Руїни» у окремих козацьких полках. Зокрема, варто звернутися до подій 1659-1660 рр. у Ніжинському козацькому полку – одному з центрів українського державотворення, провідному військово-політичному центрі Лівобережної України та територіально найбільшому полку Гетьманщини протягом 1654-1663 років.

Історіографія середини XVII ст., досить широка і різнопланова, включає документальні джерела, козацькі літописи, свідчення іноземців, низку вітчизняних авторських монографій. Серед праць українських істориків XIX – поч. XX ст., присвячених означеному періоду, варто згадати напрацювання В. Антоновича, О. Лазаревського, О. Шафонського, М. Грушевського, І. Крип'якевича та інших. Роботи названих авторів містять свідчення, що дозволяють з'ясувати основні події історії Ніжинського козацького полку 1659-1660 рр. Так, О. Лазаревський у роботі «Описание старой Малороссии. Материалы для истории землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский» подає короткі біографії ніжинських полковників того періоду, зупиняючись на аналізі їхнього доробку у державній політиці [5, 4-22]. Фундаментальні напрацювання О. Лазаревського доповнює праця А. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России», що висвітлює історію Гетьманщини на тлі українсько-московських відносин. Зокрема, досить важливим є той факт, що згідно А. Шафонського, московські воєводи прибули до Ніжина та інших лівобережних міст лише у 1660 р. за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-1663 рр.) [9, 62].

На межі XX-XXI ст. з'явилися історичні розвідки, що відображають проблеми внутрішнього життя і зовнішньополітичних відносин Козацько-гетьманської держави, серед яких слід назвати праці В. Борисенка, В. Горобця, О. Гуржія, В. Кривошеї, Л. Мельника, Ю. Мищика, В. Смоля, В. Степанкова, російської дослідниці Т. Яковлевої та інших. Водночас, слід зауважити, що окремих праць по висвітленню історії Ніжинщини у другій половині XVII ст. немає. Ряд краєзнавчих публікацій та історичних розвідок О. Морозова, Л. Петренко та О. Ростовської започаткували вивчення історії Ніжинського козацького полку. Вони розкривають цікаві та повчальні події, містять окремі факти, що проливають світло на становище Ніжинщини у період «Руїни». Стан наукової розробки, наявність джерельної бази, пізнавальний інтерес і заповнення історичного досвіду (чи попереджень)

для сучасного державного будівництва зумовлює потребу дослідження.

Метою даної статті є спроба висвітлити історію Ніжинського полку 1659-1660-рр. на тлі польсько-московського протистояння у боротьбі за українське Лівобережжя та провладних старшинських конфліктів, спираючись на наявні документальні джерела та попередні напрацювання історіографії.

Повернення булави до рук Ю. Хмельницького відбулося у досить складній ситуації, означеній поразкою Чигирин в українсько-московській війні 1658-1659 рр. та зайнятті лівобережних міст, зокрема Ніжина, московською армією князя Олексія Трубецького. Формально Гетьманщина, прив'язана Гадяцькою угодою, була частиною Речі Посполитої. Водночас, зважаючи на відсутність військової допомоги з боку Варшави, єдиним виходом збереження української державності залишалося укладення миру з Московською державою. 17 жовтня 1659 р. представники більшості козацьких полків зібралися на раду в Переяславі. Серед присутніх полковників перебували і лівобережні: ніжинський Василь Золотаренко, чернігівський Оникій Силич та прилуцький Федір Терещенко. За твердженням Т. Яковлевої, названі три полки являли собою ядро лівобережної старшини, очолюване ніжинським полковником В. Золотаренком [10, 334]. З Ніжина до Переяслава прибув московський воєвода О. Трубецький, який привів із собою 40-тис. військо. Так, 27 жовтня 1659 р., не без тиску і погроз з боку чисельно переважаючої московської армії, між Гетьманщиною та Московською державою було підписано другий Переяславський договір. На відміну від Переяславського договору 1654 р. (а українська сторона свій його екземпляр взагалі загубила!) нова українсько-московська угода чітко зафіксувала зміну принципів українсько-російських відносин. Так, згідно договору, Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; гетьман утрачав право призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати у похід без дозволу царя; заборонялися відносини з іншими державами. На відміну Переяславської угоди 1654 р. московські воєводи окрім Києва ставали з залогами в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані [8, 115-120]. За висновками В. Смоля, В. Степанкова, О. Реєнта та І. Коляди, Українська держава з рівноправного партнера Московії у своєрідній конфедерації перетворювалася на її автономну одиницю [7, 123; 6, 139].

Згідно збережених сьогодніх статей Переяславського договору 1659 р., значні зміни відбулися і в Ніжинському козацькому полку та м. Ніжині. Зважаючи на розміщення воєвод і ратних людей, що повинні були утримуватись у місті за власний кошт [8, 118], Ніжин остаточно перетворюється в центр зосередження проросійських сил. Як і гетьман Ю. Хмельницький, місцева старшина, будучи заручниками зовнішньої та внутрішньої ситуації, змушена визнати владу мо-

сковського царя та відмовитись від пропольської орієнтації. Цьому, зокрема, сприяло прибуття Ю. Хмельницького в Ніжин восени 1659 р., де йому було передано 15 прапорів, 37 гармат і багато іншого «риштунку військового» [1, 201], відібраних у вигнаних з Лівобережжя польських жовнірів. Зміна зовнішнього союзника-сюзерена спричинила кардинальну перестановку серед ніжинської козацької старшини. На вимогу Москви з полкових посад було зміщено Г. Гуляницького та відданих йому осіб. Навіть більше, згідно нових, доданих до Переяславських домовленостей 1654 р. статей (Стаття 10), співпраця з ними каралася смертю [8, 119]. З досліджень В. Кривошеї ми довідуємось, що поряд із В. Золотаренком до влади у Ніжинському полку прийшов рід Рябух – Гаврило та Іван (полковий обозний 1659 р.) [3, 131]. Посади ніжинських сотників було закріплено за Федором Завадським, Левком Буттом, Романом Ракушкою-Романовським та Григорієм Кобилецьким. Перераховані колишні соратники гетьмана Івана Виговського у вересні 1659 р. під час посольства ніжинського протопопа М. Филімоновича до табору О. Трубецького отримали «прощення» від московського царя.

Наслідком поразки Гетьманщини в українсько-московській війні 1658-1659 рр. та поступливості козацької старшини стала ліквідація Білоруського полку. Згідно другого Переяславського договору козаки Ніжинського, Чернігівського та Київського полків, що там перебували, повинні були повернутися до своїх безпосередніх полкових центрів. Козаків, що не бажали виконувати царський наказ, належало було видавати московським ратним людям [8, 119]. Виконанню цього пункту угоди і поверненню ніжинських козаків до рідних осель посприяв успіх московського війська у боротьбі проти ставлеників І. Виговського. У грудні 1659 р. головне місто Білоруського полку Старий Бихів було взято штурмом, спалено, а його мешканці вбиті [10, 32]. Варто зазначити, що білоруські землі, звільнені у 1654-1656 рр. ніжинськими козаками полковника І. Золотаренка від польсько-шляхетського панування, довгий час були театром протистояння українських та московських зовнішньополітичних інтересів. Саме підтримка білоруським полковником Іваном Нечаєм І. Виговського та їх поразка дозволили Москві вирішити конфлікт на свою користь.

Виведення у кінці 1659 р. військ О. Трубецького та Г. Ромодановського до Московії дозволило гетьману Ю. Хмельницькому повернутися до захисту територіальної цілісності та соборності всіх українських земель. Державницьке угруповання козацької старшини вирішує скористатися тим єдиним пунктом з їхніх прохань, який усе-таки затвердив московський цар під час переговорів у Переяславі: правом козацьких послів брати участь у російсько-польських переговорах. У 1660 р. у Борисові розпочався черговий етап мирних переговорів між Москвою та Річчю Посполитою. Представляти Гетьманщину

на переговорах було доручено ніжинському полковнику В. Золотаренку [2, 3], Федору Коробці, Костянтину Матюті та Іллі Аврамовичу – козаку ніжинської сотні Г. Кобилецького [4, 182]. Українські послы мали намір добитися того, щоб західний кордон Гетьманщини проходив по лінії, визначеній Зборівською угодою 1649 р. Тобто ганебні рішення Віленської угоди 1656 р. мали бути однозначно скасовані. Однак, небажання Варшави та Москви сідати за стіл переговорів, поєднані з незручними для них заявами В. Золотаренка, сприяли тому, що переговори у Борисові не дали конкретних результатів. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

Активні заяви посольства В. Золотаренка у Борисові про бажання Гетьманщини мати західний кордон по р. Вісла стурбували московського царя Олексія Михайловича. За його наказом 23 березня 1660 р. українське посольство з Борисова прибуло до Москви та було взято під нагляд. На протест Ю. Хмельницького відносно затримки українських послів, московський уряд вимагав особистого прибуття гетьмана до Москви. Але молодий український гетьман тактовно відповів відмовою, розуміючи, що його родинні зв'язки з І. Виговським та І. Нечаєм, можуть послужити і його арештом [10, 61-62]. Лише 4 квітня 1660 р. ніжинський полковник Василь Золотаренко та інші старшини були відпущені в Україну.

Московський уряд, граючи на державницьких інтересах Гетьманщини по збереженню соборності всіх українських земель, схвалює рішення організувати новий військовий похід проти Речі Посполитої. Головні сили московських військ під командуванням київського воєводи В. Шереметьєва та козаки Ю. Хмельницького мали наступати на Правобережну Україну. 21 квітня 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький постановляє наказному полковнику ніжинському Федору Завадському (або Р. Ракушці-Романовському?) негайно приєднатися до козацького війська, що вирушає у похід проти поляків. З відповідного гетьманського універсалу ми довідуємося, що Ф. Завадський мав повідомити волю гетьмана царському воєводі у Ніжині, зібрати необхідний військовий обоз з провіантом та, залишивши частину ніжинських козаків для оборони полкового міста, вирушити на з'єднання з головним військом [8, 154].

Одночасно московський уряд планував наступ війська на чолі з Юрієм Долгоруковим на Литву. На допомогу князю було наказано виступити 20 тис. козаків Ніжинського та Прилуцького полків під керівництвом ніжинського полковника В. Золотаренка. Військові дії у Литві 1660 р. проходили з перемінним успіхом. Московськими військами були взяті міста Борисів, Вільно та Могилів. Проте, ніжинські козаки відмовились надати допомогу Ю. Долгорукову, не поспішаючи йти на з'єднання з його військами. У жовтні 1660 р. московське військо було оточено польсько-литовськими силами

в районі Шклова. Усупереч наказу московського царя козацьке військо В. Золотаренка стояло у районі Лосева, уникаючи участі в боях. Так і не отримавши допомоги від В. Золотаренка, що трактувалася у Москві як зрада, військо Ю. Долгорукова було змушено капітулювати.

Виникає запитання: «Чому ніжинські козаки В. Золотаренка, що лише за рік до цих подій допомогли Москві повернути владу на Лівобережжі, у 1660 р. зрадили московського царя?» Відповідь слід шукати у подіях, що в цей час розгорнулись на Правобережній Україні. Козацькі війська, очолювані Ю. Хмельницьким, маючи в сукупності зі стрільцями В. Шереметьєва кількісну перевагу, потрапили в оточення польської армії в районі Чуднова. Розуміючи складність позицій В. Шереметьєва і маючи змогу надати йому допомогу, молодий гетьман навмисне допустився ряду стратегічних помилок і дозволив полякам взяти своє військо в оточення. Як ми бачимо, розвиток подій в Литві та в районі Шклова мав ідентичний сценарій та відбивав загальні настрої козацьких лідерів. Варто припустити, що непередбачуване козацькою старшиною поведіння прибулих у 1659 р. до українських міст московських воєвод та ігнорування Москвою інтересів України під час переговорів у Борисові стали причиною швидкого переходу козацької старшини на бік Речі Посполитої.

Зрозумівши неминучість повного розгрому польськими військами армії київського воєводи В. Шереметьєва, козацька старшина розпочала мирні переговори з Варшавою. 18 жовтня 1660 р. на основі Гадяцької угоди 1658 р. було підписано новий українсько-польський договір, що увійшов в історію під назвою Чуднівської угоди або Слободищенського трактату. Так, Україна втрачала статус Великого князівства Руського, а на українські землі до своїх колишніх володінь повертались польські магнати. Водночас, згідно польсько-московських домовленостей, московські війська мали залишити Ніжин, Переяслав, Київ та Чернігів [2, 3], а ніжинські козаки В. Золотаренка у Литві – відступити від росіян і приєднатися до польської армії. Згідно Чуднівської угоди 1660 р. Україна поверталася до сфери впливу Речі Посполитої. Козацька старшина, зокрема гетьман Ю. Хмельницький, колишній ніжинський полковник Г. Гуляницький, В. Золотаренко, розуміючи згубність політики Москви по ліквідації української державності, розривають Переяславський договір 1659 р. і присягають на вірність польському королю.

Отже, Ніжинський козацький полк упродовж 1659-1660 рр. продовжував залишатися реалізатором гетьманської політики Чигирин, водночас ставлячи власні місцеві інтереси вище державних. Починаючи з 1659 р., у Ніжині розташувалися московські війська, ніжинські козаки були виведені з території Білорусії, що визначило подальші зовнішні інтереси полку. Зазнавши поразки в українсько-московській війні 1658-1659 рр., хитаючись між Москвою та

Варшавою, козацька старшина намагалася зберегти українську державність, уклавши спочатку другу Переяславську, а потім і Чуднівську угоди. У силу зовнішніх і внутрішніх обставин незавершений Гадяцькою угодою І. Виговського територіальний розкол дітища Богдана Хмельницького став неминучим. Молода Українська держава, страждаючи від старшинського автономізму, козацької анархії, зазіхань з боку сусідніх країн опинилася у стані глибокої кризи – «Руїни».

Посилання

1. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
2. Коваленко С. Літопис Руїни. Листопад 1660 р. / С. Коваленко // Незборима нація. – 2010. – № 11 (297). – С. 3.
3. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея – К.: ІПІЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
4. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский. / А.М. Лазаревский – К., 1893. – 521 с.
6. Ресент О., Коляда І. Усі гетьмани України / О.П. Ресент, І.А. Коляда. – Харків: Фоліо, 2007. – 415 с.
7. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: «Альтернативи», 1997. – 368 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатії / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. / А. Шафонский – К., 1851. – 697 с.
10. Яковлева. Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

Железко Р.А. Гетман Юрий Хмельницкий и Нежинский казачий полк (1659-1660 гг): от второго Переяславского договора к Чудновскому соглашению

Статья посвящена военно-политической истории Нежинского казачьего полка 1659-1660 гг. на фоне московско-польского соперничества за украинские земли. Особое внимание уделено междоусобной борьбе в среде нежинской старшины, участием нежинских казаков во внешней политике Чигирин.

Ключевые слова: гетман, Гетманщина, казачья старшина, московский воевода, Нежинский казачий полк, «Руїна».

Zheliezko R.A. Hetman Yuri Khmelnytskyi and Nizhyn Cossack Regiment (1659-1660): from the second Pereiaslav agreement to Chudnivsk compact

Article is devoted to military and political history of Nizhyn Cossack Regiment 1659-1660 against Moscow-Polish competition for Ukrainian lands. Special attention is paid to the internecine struggle among Nizhyn officers, participate Nizhyn Cossacks in foreign policy of Chyhyryn.

Keywords: hetman, Hetmanate, Cossack officer, governor of Moscow, Nizhyn Cossack regiment, «Ruins».

05.03.2012 p.

ДО ІСТОРІЇ ОБРАННЯ ГЕТЬМАНОМ ДЕМ'ЯНА МНОГОГРІШНОГО (1669-1672 РР.)

У статті розглядаються історичні передумови та процес обрання на посаду гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Прослідковано підготовку та проведення Глухівської ради 3-6 березня 1669 р. та підписання Глухівських статей. Автор намагається розкрити значення статей, підписаних у м. Глухові між козацькою старшиною на чолі з Д. Многогрішним та представниками московського царя, для політичного та соціально-економічного розвитку м. Батурина.

Ключові слова: Глухівська рада, гетьманські статті, Глухівські статті, Дем'ян Многогрішний, воєвода.

Період занепаду Козацько-гетьманської держави середини XVII ст., досить відомий в історичній літературі як епоха «Руїни», був та залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть та сьогодення. Безперечно, фундаментальними є праці істориків XIX – початку XX ст. М. Костомарова, М. Грушевського та С. Соловйова. На сучасному етапі розвитку історичної науки серед дослідників цієї епохи слід згадати В. Борисенка, В. Горобця, М. Мельника, які в своїх розвідках не оминають постать лівобережного гетьмана 1669-1672 рр. Дем'яна Многогрішного та пов'язане з ним перенесення гетьманської столиці до м. Батурина.

Батурин має багатогранну та багатовікову історію. Важливою подією, що визначила долю міста, була Глухівська рада 3-6 березня 1669 р. та підписання договірних Глухівських статей.

Гетьманські статті являли собою державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави – Гетьманщини XVII – XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідні угоди між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками московського царя. Глухівські статті підтвердили обрання гетьманом Дем'яна Многогрішного.

У 1668 р. Дем'ян Многогрішний як противник Андрусівського перемир'я 1667 р. взяв участь у антимосковському повстанні, яке розпочалось під керівництвом Івана Брюховецького. Після того, як 7 червня 1668 р. І. Брюховецького було вбито і гетьманом об'єднаної України проголошено П. Дорошенка, у відставку пішов майже весь склад вищої старшини Лівобережжя. Лише за Д. Многогрішним було збережено полковництво, а через місяць, коли Дорошенко поспішно повернувся на Правобережжя, аби відбити наступ поляків, пожалувано уряд наказного гетьмана. Повернення П. Дорошенка на Правобережжя дозволило російському війську розпочати контрнаступ на Лівобережжя на чолі з

боярином Г. Ромодановським. Досить швидко воєводі вдалося оволодіти Ніжином та рушити на Чернігів. Не маючи у своєму розпорядженні достатньо сил для оборони, Д. Многогрішний звертається по допомогу до П. Дорошенка, але він зміг відправити на Сіверщину лише символічну допомогу, оскільки вів боротьбу з татарами та їхнім ставлеником П. Суховієм [1, 361]. «Спочатку онь послалъ къ Дорошенку съ просьбою о помощи, но получилъ отвѣтъ: «пусть сами обороняются» [2, 36]. Взяття російським військом 25 вересня Чернігова, розвиток політичних процесів в Україні змушують наказного гетьмана піти на переговори з Г. Ромодановським про припинення бойових дій [1, 361]. Крім того, серед старшини була група, що орієнтувалася на Москву: полковники П. Рославець, М. Гвинтівка, брат наказного гетьмана В. Многогрішний. До них приєдналася й група церковних ієрархів, очолювана чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем. Вони почали схилити Д. Многогрішного до підданства Московській державі [3, 6-7]. Але Многогрішний, погоджуючись на повернення під зверхність царя, відстоював умови широкої автономії Гетьманщини й, передусім, вимагав виведення московських воєвод із залогами з міст Лівобережжя: «Посоветовавъ съ полками сей стороны Днепра, при каких вольностях хотимъ быть, ведомо чиню, пишетъ Многогрешный: когда великій государь нас своихъ подданныхъ захочетъ при прежнихъ вольностяхъ покойнаго славныя памяти Богдана Хмельницкаго, въ Переяславле утвержденных, сохранить и нынешнихъ ратныхъ людей своихъ изъ городовъ нашихъ всехъ – Переяславля, Нежина, Чернигова вывестъ, тогда изволь ваше преосвященство написать царскому величеству: буде насъ помилости своей приметъ, вольности наши сохранить и, что учинилось за подушеньемъ Брюховецкаго, простить, то я готовъ съ полками сей стороны Дніпра царському величеству поклониться и силы наши туда обратитъ, куда будетъ указъ царскій. Если же царское величество нашею службою возгнушается, то мы при вольностяхъ нашихъ умирать готовы; если воеводы останутся, то хотя одинъ на другомъ помереть, а ихъ не хотимъ» [2, 39-40]. Разом з тим, з метою утвердження своєї влади на Лівобережжі, Д. Многогрішний вдався до більш рішучих дій. 17 грудня 1668 р. в Новгороді-Сіверському відбулася рада за участю старшини Чернігівського, Стародубського і Ніжинського полків та представників ряду лівобережних міст. Архієпископ Лазар Баранович виніс пропозицію обрати гетьманом Д. Многогрішного. Всі присутні були згодні з цією кандидатурою [4, 11]. Після цього «новый нареченный гетманъ началъ носить звание гетмана Севарскаго...» [5, 224].

Московське керівництво, зважаючи на те, що відповідно до положень Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою Україна не могла надалі існувати

як єдиний політичний організм, не заперечувало проти обрання особного лівобережного гетьмана, оскільки П. Дорошенко був гетьманом «польської сторони». Але процедура обрання мала відбуватися за присутності царського представника, який повинен був укласти з новообраним гетьманом і нові договірні статті. Саме такою процедурою була Глухівська рада 3-6 березня 1669 р., наслідком якої стало підписання договірних Глухівських статей.

Укладенню статей передували складні переговори між сторонами. Зокрема, в січні 1669 р. до Москви було відправлене посольство. «Отправленные въ Москву посланцы были: отъ Лазаря Барановича – игумен максаковского монастыря Иеремей съ одним чернымъ попомъ и діякономъ, а отъ наказного гетмана северскаго Демьяна Многогрешнаго – генеральный обозный Петръ Забела, генеральный асаулъ Матвей Гвинтовка и генеральный судья Иванъ Домонтович. При нихъ было шесть сотниковъ, два атамана, два войта отъ мещан и посольства, одинъ бурмистръ, одинъ полковой судья и один войсковой подписокъ да 46 рядовыхъ козаковъ» [5, 246-247]. 19 січня українське посольство прибуло до Малоросійського приказу, де оголосило наказ від гетьмана і всього війська: бити чолом про підтвердження вольностей, наданих Б. Хмельницькому. Основною вимогою української сторони було виведення з більш-менш значних лівобережних міст царських військ на чолі з воєводами, які були введені під час гетьманства І. Брюховецького: «чтобы въ малоросійскихъ городахъ отнюдь не было великоросійскихъ воевод и ратныхъ людей». Обґрунтовуючи необхідність цього, старшина наводила ряд аргументів, зокрема: «...эти воеводы и царские ратные люди, вместо ожидаемой обороны, приносили краю пагубу и разорение. ... докучали жителямъ частыми кражами, пожарами, убійствами и различными мучительствами...» [5, 247]. Але чіткої відповіді на цю статтю посланці не отримали: «Государь указалъ быть воеводамъ въ техъ городахъ, въ которыхъ, по его государскому разсмотрению, будетъ пристойно, а не во всехъ городахъ, где были воеводы во время, протекшее после Переяславскаго договора до последней войны; впрочемъ, объ этомъ отложено окончательно говорить на раде, которую предполагалось открыть текущею зимою». Було порушено питання зовнішньополітичних відносин України з сусідніми державами, але «... просьба о томъ, чтобы гетману и старшинамъ было дозволено сноситься съ иносезными державами, была отвергнута на томъ основаніи, что и прежде такого права не предоставлялось гетману...» [5, 248]. Не менш важливим було питання стосовно м. Києва. Згідно Андрусівського перемир'я, Київ на два роки залишався за Московською державою, а потім мав перейти до Речі Посполитої. «Челобитчики высказали, что не желали бы отдачи Киева полякамъ: имъ известно, что у поляковъ на сейме постановлено

Портрет гетьмана Дем'яна Многогрішного. Невідомий художник. З колекції В.В. Тарновського

обратить все церкви православныя въ римскіе костелы и развезти изъ Киева въ разныя места Польши мощи кievскихъ чудотворцевъ» [5, 249]. Розгляд цього питання був відкладений до проведення вже самої ради за присутності царських представників.

Протягом 23-25 січня обговорювалось питання місця проведення та повідомлено, що «великий государь» призначає своїми царськими послами на раду боярина, воєводу Г.Г. Ромодановського, стольника А.С. Матвєєва і дяка Г.К. Богданова. Українські послы пропонували провести раду у Батурині, але остаточної відповіді не отримали. Дем'ян Гнатович просив провести раду в Новгороді-Сіверському, щоб на ній був присутній архієпископ Лазар Баранович. Але «государь решилъ быть ей в Глухове – для ближайшаго привоза изъ городовъ людскихъ запасовъ и конскихъ кормовъ» [2, 53].

27 лютого у Глухів прибув Дем'ян Многогрішний, а 1 березня разом із старшиною та козаками він зустрічав царських послів. «Главный посланникъ, князь Ромодановскій, посадилъ Многогрешнаго съ собою въ карету; при въезде въ городъ, встречалъ ихъ на городскихъ воротахъ глуховской соборной церкви протопопъ съ духовенствомъ и горожанами. Вышедши изъ экипажей, посольство прикладывалось къ Спасову чудотворному образу, съ которымъ приехалъ оно изъ Севска; велели нести этотъ образъ въ глуховскій соборъ, отслужили там молебень, потомъ князь Ромодановскій приказалъ этотъ образъ поставить у себя на дворе». 3 березня, з приїздом до Глухова архієпископа Лазаря Барановича,

боярин велів зібратися всім на раду «... и отъ имени великаго государя спросилъ архієпископа о спасеніи, а прочихъ мірскихъ особъ – о здоровье. Потомъ объявлено было царское прощєніє малороссійскому народу за вини. За это прощєніє все били челомъ». Потім Г. Ромодановський промовив: «Указалъ великій государь, его царское величество, по вашимъ правамъ и вольностямъ избрать себе въ гетманы, кого излюбите» [5, 262]. Обозний, судді, полковники і вся старшина проголосили гетьманом Дем'яна Гнатовича Многогрішного. Після обрання гетьманом, 3 березня були зачитані статті. Потому гетьман сказав: «Позвольте намъ эти статьи взять къ себе. Мы прочтемъ ихъ у себя на дворе и поговоримъ промежъ себя, которыя статьи покажутся намъ противными, о техъ статьяхъ мы учнемъ бить челомъ великому государю и челобитную нашу подадимъ вамъ на письме». 4 березня до боярина Г. Ромодановського прибув П. Забіла у супроводі генеральних осавулів і полковників. Була подана чолобитна, в якій зазначалося: «Просимъ, чтобъ великій государь насъ пожаловалъ, – указалъ не быть воеводамъ и ратнымъ людямъ въ городахъ сей стороны Днепра». Крім того, «Въ челобитной, кроме просьбы о выводе воеводъ, было написано о сохраненіи козацкихъ имуществъ, чтобы вдовы козацкія наследовали имущества убитыхъ на войне мужьевъ и пользовались всеми льготами козацкаго званія до своей смерти, либо до выхода въ новое замужество за не-козака; чтобы царскіє гонцы не брали самовольно подводъ, а получали ихъ отъ городской старшины; чтобы число козацкаго войска въ реестре простиралось до сорока тысячъ, а въ случаенеприятельскаго вторженія давалась бы скорая помощь ратными людьми; чтобы возвращены были взятыя воеводами въ смутное время малороссійскія пушки...» [5, 265-266]. 5 березня до боярина Г. Ромодановського прибули гетьман і архієпископ Лазар Баранович, які знову ж таки просили вивести з українських міст воевод та ратних людей. Остаточні рішення щодо ряду спірних питань були вирішені «... рано утромъ, 6-го марта, въ субботу, на второй неделе великаго поста, съехавшись все вместе, съ бояриномъ учинили договоръ» [5, 269].

У деяких питаннях гетьманові та козацькій старшині вдалося домогтися від царя певних поступок, зокрема зменшено кількість російських воевод в українських містах «а воеводамъ быть въ Кієве, Переяславле, въ Нежине, въ Чернигове да въ Острє» [6, 190]. Воеводам заборонялося збирати податки та чинити суд і розправу на українських землях. Ці повноваження повністю перебирила на себе гетьманська адміністрація. Функції воевод обмежувалися лише військовими справами. Відповідно до Глухівських статей кількість «реестровымъ козакамъ быть тридцати тысячамъ человекомъ» [6, 191]. Гетьман міг клопотати перед

царським урядом про надання українській козацькій старшині дворянських звань. Договір містив і ряд обмежень автономних прав Лівобережної України. Гетьман, зокрема, не мав права підтримувати безпосередні дипломатичні зносини з іноземними державами, заборонялося вивозити з Гетьманщини в Московську державу горілку і тютюн.

Відповідно до новоукладених статей, резиденцією гетьмана став Батурин «Чтобъ Царское Величество пожаловалъ, велелъ Гетману и армате быть въ Батурине» [6, 209]. С. Павленко вказує, що призначення було тимчасове і посиляється на тогочасний документ: «А как даст Богъ, что Переасловль придетъ въ свое совершенство прежнее, тогда бьемъ челомъ его царскому пресветлому величеству, чтобъ жити въ Переасловле» [7, 94; 8, 24]. Це пояснюється тим, що московське військо, придушуючи повстання гетьмана І. Брюховецького 1668 р., залишило «Ніжин зац и Чернігов и Переясловле міста попустошени и попалени» [9, 104]. Згодом проголошений на Глухівській раді «тимчасовий» статус Батурина як гетьманської резиденції був скасований життєм.

Саме з цього часу, з 6 березня 1669 р., розпочинається новий, т. зв. «гетьманський» період в історії міста. Д. Многогрішний започаткував «батуринський» період розвитку Гетьманщини, ставши першим гетьманом, який мав резиденцію в Батурині.

Після підписання статей відбулась старшинська рада. Місцем її проведення було обрано площу біля соборної церкви, де на заздалегідь облаштованому місці було «поставлено на аналое чудотворный Спасовъ образъ и положено на столъ булаву и знамя». Присутні старшина, виборні козаки і міщани обрали гетьманом Дем'яна Многогрішного. Обозний П. Забіла та полковники піднесли новообраному гетьманові булаву та хоругву, а боярин вручив царську грамоту [5, 272-273; 2, 57]. У церкві архієпископ Лазар Баранович проголосив присягу і привів всіх до неї «по чиновной книге и по записи, написанной подъ статьями» [5, 273]. Наступного дня архієпископом було освячено гетьманські клейноди та прочитано пастирське повчання гетьманові [5, 278].

8 березня були розіслані листи: воевода Г. Ромодановський відправив лист цареві про завершення ради та воеводам в Чернігів, Ніжин, Переяслав з наказом привести до присяги козаків та міщан; Дем'ян Многогрішний, в свою чергу, відправив лист «великому государю», у якому просив, щоб «когда будетъ неприятель на насъ наступати на Украину, насъ войсками своими ратными воспомагати отъ нихъ» [7, 101]. Цього ж дня було роздано «государєво жалованье: гетманъ получилъ два сорока соболей, по 100 рублей сорокъ; старшины получили по две пары; лучшіє люди въ полкахъ по три, а другіє по соблю; Лазарю Барановичу прислано два сорока: один въ 100, другой въ 50 рублей» [2, 57],

а «а боярину отдалили лошадыми» [5, 274].

Незважаючи на значні обмеження державних прав Гетьманщини московським урядом, Глухівські статті від 6 березня 1669 р. визначили розвиток Батурина як гетьманської столиці. Дем'ян Многогрішний та його наступники – Іван Самойлович, Іван Мазепа – приклали чимало зусиль для розбудови міста та перетворення його в політичний центр Лівобережжя другої половини XVII ст.

Посилання

1. Горобець В. Шлях гетьмана Дем'яна Многогрішного у невідомість через Московщину // Україна – козацька держава / Упор. Недяк В.В. – К., 2004. – С. 361-362.
2. Соловьев С. История России с древнейших временъ. Т.12. Ч.3. – М., 1870. – 348 с.
3. Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669-1709 рр.): Навч. посібник. – К., 1995. – 104 с.
4. Пиріг П. Штрихи до соціально-політичного портрета гетьмана Дем'яна Многогрішного // Сіверянський літопис. – 2009. – № 2-3. – С. 9-22.
5. Костомаров Н. Руина. Историческая монография 1663-1687. Гетманства Бруховецкого, Многогрішного и Самойловича. Т.15. Ч.3. – СПб. – М., 1882. – 695 с.
6. Летопись событий в Югозападной России в XVII – м веке. Составил Самоиль Величко. Т.2. – К., 1851. – 612 с.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т.8. 1668-1669. 1648-1657. – СПб, 1875. – 417 с.
8. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – 266 с.
9. Літопис Самовидця. – К., 1971. – 207 с.

Блажко Ю.А. К истории избрания гетманом Демьяна Многогрішного

В статье рассматриваются исторические предпосылки и процесс избрания на должность гетмана Левобережной Украины Демьяна Многогрішного. Отслежено подготовку и проведение Глуховского совета 3-6 марта 1669 г. и подписание Глуховских статей. Автор пытается раскрыть значение статей, подписанных в г. Глухове между казацкой старшиной во главе с Демьяном Многогрішным и представителями московского царя, для политического и социально-экономического развития г. Батурина.

Ключевые слова: Глуховский совет, гетманские статьи, Глуховские статьи, Демьян Многогрішний, воевода.

Blazhko Yu.A. To the issue of Hetman Demian Mnohohrishnyi election

The article reveals historical premises and the process of election of the Left Bank Ukraine hetman Demian Mnohohrishnyi. The preparation for the Hlukhiv Council (March, 3-6, 1669), its conditions are traced. The signing of the Hlukhiv Articles between the Cossack starshyna, headed by Demian Mnohohrishnyi with the Moscow tsar's representatives is concerned. The author tries to show the significance of these articles for the political, social and economical development of Baturyn.

Key words: the Hlukhiv Council, the hetman articles, Demian Mnohohrishnyi, a voivode.

22.03.2012 р.

УДК 94 (477)

І.І. Кривошея

ЗНАЧНЕ ТОВАРИСТВО ГЛУХІВСЬКОЇ СОТНІ В СЕРЕДИНІ XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

У статті розглядається персональний склад значного товариства Глухівської сотні Ніжинського полку середини XVII – середини XVIII ст. Аналізується категорія «товариство сотні» в структурі неурядової старшини.

Ключові слова: неурядова старшина, товариш сотні, Глухівська сотня.

У структурі неурядової старшини «товариші сотень» займали найнижчу сходинку. Один із перших дослідників історії військового товариства Л. Окішневич обмежився про них у своїй праці окремими згадками, інколи зводячи їх разом з вищими категоріями у терміні «зверхній стан», інколи прирівнюючи до рядових козаків. Традиційно для себе зрівнявши «значне товариство сотні» XVII і XVIII ст., чого категорично не можна робити, історик прийшов до висновку, що вони стояли нижче значкових, були простими шерговими козаками, і у XVIII ст. зникають, не утворивши ще одного виду соціальної перегородки в межах зверхнього стану [19, 13, 16, 31].

Зацікавленість указаним розрядом козаків проявляється лише в останні роки, коли поступово накопичуються факти, і стає очевидним її поширення у всіх полках [10, 9-10]. Запровадження до наукового вжитку комплексних історичних джерел, перш за все присяг на вірність московським царям, та цільове використання компутів і ревізій козацьких полків дозволило почати дослідження цієї категорії козацтва, яку можна віднести до низової ланки військового товариства [12; 14; 15; 16; 17].

Належність до неурядової старшини у середині XVII ст. значною мірою визначалась присутністю за-служених, знатних козаків на урядах різного рівня. Участь козака через товариську раду в справах сотенного уряду включала його до товаришів сотні, вищих від рядових козаків. Серед значного товариства сотень особливе місце займає товариство Глухівської сотні, яке виділяється і персоніфікується в усіх присягах XVII-XVIII ст. Варто наголосити, що значне товариство сотні у документах XVII ст. відділяється від рядових козаків. Значні товариші Глухівської сотні мали особливий статус навіть у порівнянні з таким же товариством інших сотень. Коли у середині XVIII ст. досліджувана категорія поступово зрівнюється у всіх полках з рядовим козацтвом, у Глухові значне товариство сотні продовжує відстоювати свої окремі права перед полковою владою [12, 273-275].

Чим визначався особливий статус значного товариства Глухівської сотні? Перший і очевидний фактор – це полкова сотня столичного міста, що змушувало вирізняти товариство сотні серед загалу. Коли з 1708 року Глухів став столицею і гетьманською резиденцією та місцем розташування першої

(1722-1727) і другої (1764-1782) Малоросійських колегій, Генеральної військової канцелярії, інших державних установ – це наклало на товариство особливі обов'язки і визначило їх певною мірою пільгове становище. Мається на увазі часте звільнення від військових походів та вирішення на користь глухівського товариства їх суперечок з полковниками у 30-40-х роках XVIII ст.

Утім, особливе ставлення до значного товариства Глухівської сотні у XVII ст. вище названий чинник не пояснює. Чому в присязі царю Федору Олексійовичу 1676 р. та наступній присязі царям 1682 р. повністю вписано не лише столичне товариство Батуринської сотні, а й Глухівської? Варто звернутись до історії Глухова та персонального складу товариства цієї сотні.

Глухів (Новий Остророг) був осаджений давно, і за інвентарем 1619 р. Глухівське городище спустило і належало до Підпутивльського стану. В 1619 р. тут 1 підданий, володільці за Московської держави (Якич, Кулесник (Іван і Василь Кукішнікови, Путинка Богданов) сплачували 2 осьмини жита. Статус Глухова у Речі Посполитій в 1621 р. – «деревня», власник якої Марко Ковінський. В 1623 р. – «пуста деревня», власники Томаш Липчинський (піший рtm. 1621 р., стражник полку Мартина Казановського 1623 р., н.-сiв. і черн. чашник 1626-1636 pp.) і Войцех Пустоловський [18, 239, 412, 423, 441]. У 20-х роках регіон майже не колонізується, тут не було значних земельних надань. А віддаленість залюднених регіонів, що могли постачати матеріал для колонізації, ускладнювала ситуацію. Повторне осадження Глухова датується 1638 р. Статус на початок 1638 – селище, на середину року – слобода; за подимними реєстрами 1638 – 1, 1641 – 2, 1642 – 5 димів. Осадник О. Пісочинський купив частину Глухова у Якуба Крентовського (12.1636), а іншу отримав королівським наданням по Войтехові Пустоловському (01.1638). Щоб заселити Глухів, власник оголосив його слободою. Його вдова Єльжбета Пісочинська (з Остророгів) отримала після смерті чоловіка ленне право на це містечко і здавала його в оренду клієнту – Петрові Харжевському [18, 303-304, 441]. Крім Пісочинських і Вишнів, у регіоні осадженням займався Єжи Понентовський, який осадив Кролевець. У 1648 р. серед осадників регіону Олександр Луцевський, Казимір Шемшукський та Криштоф Силич, шляхтичі Суходольський та Себестіан Ястрембський [18, 308-309].

Окрім шляхетських ленних володінь на Сіверщині існували й інші форми ленного землеволодіння. Одна з них – землеволодіння товаришів козацьких хоругв осаджених, зокрема, і навколо Новгород-Сіверська. Осадження таких хоругв на Чернігово-Сіверщині почалося з 1625 р. Товариші козацьких хоругв отримували землі і плаці в замках. З часом вони стали називатися лановою шляхтою,

яка сплачувала подимний податок із належних їм будинків (1638) [18, 88]. Ланові володіння були спадковими на умовах військової служби. Система ленного володіння створювалася в регіоні з метою ефективного захисту на прикордонні.

Осадження навколо Глухова велося з Новгород-Сіверська. Ймовірно, тут отримували волоки товариші козацької хоругви з Новгород-Сіверська, а можливо, існувала окрема козацька хоругва з відповідним королівським привілеєм. Товариство хоругв польсько-литовського війська стало однією із традицій (поруч із запорозькою), що вплинула на формування неурядової старшини Української козацької держави¹. А отже, існування навколо Глухова осаджень товаришів козацьких хоругв, що отримували за службу по кілька волок землі, сформувало у цьому прикордонному регіоні міцний воєнізований прошарок, який, пройшовши через війни середини XVII ст., зберіг пам'ять про свій давній привілейований статус.

У реєстрі 1649 р. не бачимо ні Глухова, ні Новгород-Сіверська, ні Стародуба, що засвідчує відсутність на цій території на той час стабільного сотенно-полкового устрою. До 1654 р. на Сіверщині більше, ніж козацька, поряdkувала польська і литовська влада, хоча з інших джерел відомі сотники глухівські Юрко Годун (1648-1649), який у 1664 р. був уже товаришем Глухівської сотні [10, 10] та Сахно Федорович Вейчик (*авт.: Вилчик?*) (1651) [9, 58]. У присязі Ніжинського полку 1654 р. вже вписано Глухівську, дві Новгород-Сіверські та кілька сотень майбутнього Стародубського полку [7, 292-348]. Глухівська сотня у 1654 р. налічувала без сотенної старшини 280 козаків. Її сотник, Пилип Уманець, в числі інших восьми сотників («Іван Борсукъ, Макарей, Михайло, Тихан, Яков, Михайло Мисчеренко, Осипъ Коропѣка, Филипъ») і чотирьох осавулів Ніжинського полку присягав у Переяславі [1, 8 зв.-9].

Тривале збереження козаками і шляхтою навколо Глухова пам'яті про існування козацької хоругви пояснюється віддаленістю регіону і меншим колонізаційним впливом, ніж у Чернігові і Ніжині як до 1648 р., так і пізніше. На згуртування товариства сотні певним чином вплинуло і нетривале існування у часи гетьманування І. Брюховецького окремого Глухівського полку [8].

Перше комплексне джерело після присяги 1654 р. – присяга козацьких полків на вірність царю Федору Олексійовичу в лютому 1676 р. – доносить склад значного товариства Глухівської сотні. У наступну таблицю винесено персональний склад значного товариства сотні за п'ятьма присягами XVII-XVIII ст.

¹ Дивись детальніше: Кривошея І. І. Інститут «товаришів» у польському війську XV-XVII ст. та його вплив на формування неурядової старшини Гетьманщини // Емінак. - 2010. - №1-4(5). - С.34-45.

**Таблиця №1. Значне товариство Глухівської сотні за присягами XVII-XVIII ст.
[2, 282-283зв; 3, 463зв, 422; 4, 143-143зв; 5, 66-66зв.; 6]**

1676	1682	1718	1732	1741
Яків Михайлович Жураховський сотник глух.	Василь Федорович (авт.: Слоцький) сотник глух.	Іван Мануйлович сотник глух.	Стефан Семенов Уманець сотник глух.	Знатне товариство сотні
Михайло Миклашевський отаман гор.	Сава Якович (Хохленко) отаман гор. глух	Семен Уманець отаман гор. глух	Кирило Потапенко хорунжий	Уманець Федір
Павло Опанасович хорунжий	Андрій Кононович Росченко осавул	Петро Уманець знатний товариш військовий	Федір Фененко осавул	Коноваленко Яків
Юсько Мартиненко осавул	Йосип Мартинович хорунжий	Федір Омелянович писар сот. глух.	Значне товариство	Волошин Леонтій
Гаврило Єсилковський писар	Олексій Михайлович Туранський писар глух.	Яким Федорович товариш сотні сотні Глух.	Василь Коробка	Фещенко Лазар племінник Григорій
Семен Федорович Тарасов	«товарищества значнейшого»	Іван Винда осавул сот.	Федір Васильєв	Гуленко Антон сини Назар і Онисим
Олексій Богданович Заруцький	Кіндрат Пилипович (Гридяка)	Семен Бадицький хорунжий сот.	Василь Будицький	Кологривий Іван (Миронович)
Василь Федорович Слоцький	Лаврентий Захарович	Яків Олексійович Уворвихвост	Іван Винда	Жураховський Гаврило
Данило Рубан	Василь Максимович	Яків Миронович	Іван Головка	Вилчик Федір
Стефан Колашинський	Семен Карпович (Карпека)	Стефан Уманець	Григорій Калюжний	Стефанов Яків
Савка Якович Хохленко	Клим Гутор	Семен Заруцький	Григорій Іванов	Урвихвіст Іван брат Іван
Стефан Годун	Стефан Висоцький	Максим Оникєєнко	Іван Шабельник	Дющенко Іван син Яків
Яків Дем'янович (Глуховець)	Олексій Заруцький	Іван Миронович (Кологривий)	Павло Тарасов	Заруцький Іван
Олексій Туранський	Севан Шичмонт (?)	Василь Родіонович	Гаврило Жураховський	Родіонов Василь
Федір Харкавий писар	Федір Пирятинець	Іван Потапенко	Федір Жураховський	Супруненко Іван син Іван
Пилип Гридяка	Федір Целюрчик	Кирило Потапенко	Павло Ворвихвост	Кумицький Іван
Роман Кизик	Семен Калюжний	Іван Головка	Василь Новицький	Калиновський Семен
Лаврен Хоминський	Михайло Володко	Федір Фененко	Данило Писар	Коробка Василь сини Петро Михайло
Павло Горностаї	Іван Мороз	Іван Котляр	Семен Заруцький	Степаненко Стефан
Андрій Ащина (?)	Іван Іваненко Винда	Сафон Ястребський	Іван Заруцький	Потапенко Кирило онук Михайло
Грицько Іванович	Юхим Капля	Іван Шикрмнт (?)	Іван Потапенко	Нарбут Симон
Іван Мороз	Кирило Готовський	Данило Нарбут	Андрій Потапенко	Фененко Федір, сини Яків, Федір, Хома
Ясько Рачинський	Пархом Мархут	Іван Цилюрик	Василь Потапенко	Клечановський Федір син Микола
Омелько Маценко	Яцько Проценко	Іван Количок	Симон Нарбут	Жураковський Федір зять Іван і онук Данило
Яцько Мороз	Василь Семененко	Федір Котляр	Ілля Філонов	Кобилюнов Семен
Конон Дубняцький	Дем'ян Майборода	Прокіп Морозенко	Юхим	Потапенко Василь
Халюк	Семен Григорович	старшина - 5 з. в. т. - 1 товаришів сотні – 20	Павло Філоненко	Оксюнов Ярмола сини Трохим і Петро
Яків Чортюк	Іван Хиленко		Іван Рудий	Антущенко Трохим з сином Іваном
Матюшка Зарецький	Мартин Білопольський		Юрей (Гордей?) Іванов	Павловський Мойсей, брати Яків, Григорій, Андрій; сини Олексій, Григорій
Стефан Безбородко	Грицько Бесмертний		Федір Ілленко	Жураковський Андрій; брат Іван
Оникій Трохимович	Хвесько Паламаренко		Михайло Вилчик	Жураковський Константій

Хведор Цилюрик	Іван Медведиченко		Федір Вилчик	Лесенко Павло сини Петро, Дмитро, Григорій Андрій.
Грицько Безсмертний	Стефан Гриценко Сипливленко		Василь Родіоненко	Василенко Гордій, син Данило
Яцько Крикливий	Василь Крупецький		Петро Сакевич	Василенко Федір, сини Василь, Іван, Андрій і Опанас
Роман Домашин	Омелько Маценко		Лазар Фещенко	Ітого – 63
Іван Книжник	Максим Верегинський (?)		Данило Костантієв	
Радко Іванович	Іван Землянка		Василь Даниленко	
Семен Кролевецький	Роман Фоменич		Яків Степаненков	
Іван Винда	Павло Гученко		Григорій Лук'янов	
Семен Ситник	Іван Хилченко		Іван Миронович (Колозривий)	
Михайло Готовський	Мисько Маценко		Григорій Миронович	
Михайло Володко	Юхим Недбар		Мойсей Яковенко	
Іван Винокурено	Василь Павловський		Яків Євстафов син	
Матвій Білополец	Харитон Следюченко		старшин – 3 товариства – 39	
Сидір Проценко	Грицько Високо Коленко			
Юхим Недбаєнко	Матвій Велесченко			
Василь Павловський	Марко Снежченко			
Іван Следюк	Васько Басанець			
Антон Великий	Семен Кириченко			
Андрій Перевозний	Хведор Чабала			
Роман (Павлович) Нарбут	Микита Кондратенко			
Яцько Федорович	Петро Лобар			
Василь Максименко	старшина - 5 товариства - 46			
Василь Вилчик				
далі товариство сотні 1676 р.:				
Тимофій Вронський, Борис Марищевський, Іван Дем'янович, Дем'ян Майборода, Іван Котляр Нетленний, Іван Барабаш, Хвесько Висококоленко, Іван Медведиченко, Юсько Федорович, Ничипор Луптар, Федір Швець, Мартин Гаврилов зять, Іван Хотминець, Стефан Симененко, Харко Старий, Ілюшка, Павло Суденко, Шимко Резник, Корній Ткач, Семашко Резник, Семен Ірзицький осавул, Данило Данський осавул, Матвій Кривий осавул старшина – 5; товариство – 68; осавули -3;				

Отже, значне товариство сотні у 1676 р. налічувало 68 осіб. Його список у присязі подається разом зі списком сотенної старшини під назвою «компут в городе Глухове». У 1682 р. бачимо 46 товаришів сотні, виділених у переписі назвою «товарищество значнейшее». Це передбачає наявність рядового козацтва Глухівської сотні, не вписаного у присягу, як то було цього року в інших полках. Проблема ускладнюється тим, що у присягах 1676 і 1682 рр. у Ніжинському полку окремо не виділено військове товариство полку. Частина цієї вищої категорії неурядової старшини присягнула з гетьманом у Батурині, але більшість присягала в різних сотнях полку. Зважаючи на це, а також на чисельність товариства Батуринської² і Глухівської сотень, можемо стверджувати, що у

2. Список товариства Батуринської сотні 1676 р. опубліковано: Кривошея І.І. Присяги російським царям XVII-XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 17-26.

Аналогічну ситуацію бачимо у Переяславському полку, де у 1676 р. зі складу значного товариства сотень полку не виділено військове товариство [15, 80-81]

вказаних списках вписано товариство полку і знатні товариші сотень. Дуже мало ймовірно зустріти серед них рядових козаків. Про п'ятьох товаришів у списку 1676 р. (Михайла Миклашевського, Олексія Заруцького, Данила Рубана, Саву Хохленка та Михайла Готовського) точно відомо з інших джерел, що до 1676 р. вони були військовими товаришами [9]. Отже, у присяжному переписі Глухівської сотні 1676 р. вписано частину військового товариства Ніжинського полку, виділення якого вимагає додаткових досліджень.

Товариство сотні, за присягою 1676 р., доволі представницьке у козацькому середовищі навіть на той момент, невдовзі посяде різноманітні уряди як у сотні, так і в полку (В.Ф. Єлоцький стане сотником глухівським, Д. Рубан – полковником піхотним, С.Я. Хохленко – отаманом городовим і сотником, О.Туранський пройде шлях від писаря сотенного до генерального судді) [9].

Надалі у присягах XVIII ст., коли еволюція неурядової старшини поступово наближалася до завершення, у Ніжинському полку ще існувало

старовинне значне військово товариство біля гетьмана (лише у 1718 р.) та нові категорії неурядової старшини – бунчукові і значкові товариші полку. Внаслідок згаданої еволюції у значному товаристві Глухівської сотні 1718 р. залишилось всього 20 осіб. Інші зайняли вищі сходинки в ієрархії урядової та неурядової старшини. Але значне товариство сотні із рядовим козацтвом не змішалось. У 1732 р. товариство сотні знову відділено назвою «значне товариство» від рядового загалу³ і, поповнивши свій склад, воно становило 39 чоловік. Причому в документі писар вказав, що всього їх 24 [5, 66 зв.]. Чим викликане таке розходження в цифрах, складно пояснити. Врешті, можлива й писарська помилка.

У 30-40-х рр., коли згідно з указом Анни Іоанівни 1734 р. визначилось обов'язкове число значкових товаришів полку (50 для Ніжинського), полкова влада впритул стикнулася з проблемою під назвою «значне товариство Глухівської сотні». В число значкових полку вони не хотіли вступати, аргументуючи це віддаленістю полкового центру, але особний статус зберегти прагнули⁴. Його зафіксувала присяга 1741 р. Єлизаветі Петрівні, коли окремо присягнули, включно з родичами, 63 представники знатного товариства сотні [6].

Звернемося до персонального складу товариства Глухівської сотні і порівняємо список козаків сотні у 1654 р. зі списками товариства 1676-1682 рр. Підрахунок і зрівняння дуже наближене, адже у 1654 р. лише 84 особи (30 %) з 280 мали прізвище чи прізвисько. В інші 70 %, які названі на ім'я та по-батькові, мала потрапити й ланова шляхта, яка намагалась на той момент не афішувати якоїсь окремішності [7, 293-300]. У 1676 р. 57 з 68 товаришів вже мають прізвище або прізвисько (84 %). Утім, є цікаві збіжності. В 1654 р. у Глухові присягали козаки: Маценко Михайло хорунжий, Колошинський Левонтій, Лобас Петро, Заруцький Олексій, Годун Гурей отаман, Сипливий Федір, Дубиненко Григорій, Гоцуков Микита, Росученко Тимофій, Рошученко Ілля; у с. Спаському козаки: Урвихвост Костянтин, Завадцький Лаврен отаман, Завадцький Степан⁵, Крикливий Івашка, Котляр Андрій, Котляр Севостьян, Кнежицький Левонтій [7, 297-299]; міщани м. Глухова: Кривий Григорій, Павловський Павло, Колжуж-

ний Мартин, Белополец Стенка, Белополенко Іван [7, 299-300]. Відповідно у товаристві сотні 1676-1682 рр. записані: Олексій Заруцький, Стефан Колашинський, Стефан Годун, Омелько Маценко, Конон Дубняцький, Матюшка Зарецький, Матвій Білополец, Яцько Крикливий, Іван Книжник, Василь Павловський, Матвій Кривий осавул, Андрій Кононович Росченко осавул, Семен Калюжний, Мисько Маценко, Мартин Білопольський, Стефан Гриценко Сипливий, Лобар Петро. Тут маємо приклад входження у козацьке старшинське середовище як представників шляхти, так і представників міщанської верхівки.

У списку 1676 р. серед значного товариства сотні записані шляхетські родини Жураховських, Заруцьких, Слоцьких, Горностаїв, Рачинських, Вронських, Дубняцьких, Нарбутів, Вилчиків, Годунів. Насправді шляхти було значно більше, адже нам відомі не всі прізвища, а деякі шляхетські роди користувались більш простими, утвореними від батькового імені, що більше відповідало козацькому середовищу.

Протягом всього досліджуваного періоду в сотні фіксуються родини Заруцьких, Жураховських, Слоцьких, Туранських, Уманців, Нарбутів⁶, Володко (Володковських), Вилчиків (Вилчинських), Вінд і Павловських. Причому розгалужуючись у XVIII ст., вказані родини представлені як на рівні товаришів сотні, так і на вищих сходинках урядової і неурядової старшини.

У присягах 1676 і 1682 р. маємо повну збіжність 15 осіб, з них шість представників вище згаданих родин (Василь Федорович Слоцький, Олексій Михайлович Туранський, Олексій Богданович Заруцький, Іван Винда, Михайло Володко, Василь Павловський) та дев'ять, які фігурують лише в цей період (Сава Якович Хохленко, Йосип Мартиненко, Федір Целюрик, Іван Мороз, Омелян Маценко, Дем'ян Майборода, Григорій Безсмертний, Іван Медведиченко, Юхим Недбар). Всього у вказаних присягах родова збіжність простежується у 21 випадку (25 осіб). Пам'ять про товариство сотні XVII ст. закріпилась у наступному столітті в назвах осаджених ними поселень – слободок Годунівка і Білопольщина, села Морозівка, хутора Безбородовці [9].

У 1718 р., окрім десяти вище названих родин, що представлені протягом тривалого часу, із старовинного товариства сотні зустрічаємо родини Морозів, Цилюриків, Котлярів, Шикрмантив (у 1682 Севан Шичмонт, у 1690-1718 Іван Шикрманти/Шикрмонт). Серед товаришів сотні цього року бачимо і представника шляхти, яка жила в регіоні до 1648 р. – Сафона Ястребського⁷. Серед нових

6. Окіншевич Л. згадує значних товаришів сотні Глухівської 1678 р. Дацька Самуїловича та Мусія Нарбута, яких не бачимо у присягах 1676 і 1682 рр. [19, 16]. Це приклад як плінності товариства, так і неповної його фіксації у присягах.

7. Ще один нащадок осадничої шляхти, Шемшуковський Опанас Казимирович був отаманом городовим глухівським (02.1677), а 20.07.1677 йому вже як знатному товаришу пол-

3. У присязі вказано «...сотне Глуховской расписание чинам, знатному и рядовому товариству и протчемю звания людям...» [5, 66]

4. У 1740 р. глухівський сотник подав у полкову канцелярію список із 7 товаришів сотні, які бажали служити значковими. Детальніше дивись: Кривошея І.І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства // НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Книга 1. Том.19. – К., 2009. – С. 271-283.

5. Надалі представники роду у полковій старшині: у 1676 р. суддя полку Ніжинського Федір Петрович Завадський, писар полковий ніжинський Йосип Федорович Завадський [2, 265].

родин, що з'явилися в товаристві у присязі 1718 р. і представлені серед значного товариства сотні до 1741 р., бачимо Бадицьких, Урвхвостів⁸, Фененків, Потапенків і Кологривих. У трьох присягах записані товариші Василь Родіонович та Іван Миронович Кологривий. У двох з трьох присяг фіксуються Іван Головка, Василь Коробка, Лазар Феценко.

Спостерігається тенденція до збільшення числа представників однієї родини у товаристві сотні. Якщо у 1718 р. лише родини Котлярів і Потапенків делегують по два товариші, то у 1732 р. таких родин вже п'ять (Жураховські, Вилчики, Заруцькі, Потапенки, Філоненки). А у 1741 р. із 29 родин по одному товаришу представили 13 родин, інші 16 присягали кількісно від двох до шести осіб, а з різних гілок роду Жураховських присягнуло 7 чоловіків у кількох поколіннях.

Отже, значне товариство Глухівської сотні могло бути нащадками товаришів козацької хоругви, осадженої на цій території, і частини ленної шляхти (Казимир Шемшукський (1648) – Опанас Казимирович Шемшуковський (1677); Себастьян Ястрембський (1648) – Сафон Ястрембський (1718), яка мала тут володіння на умовах військової служби ще в часи Речі Посполитої. Колонізаційні процеси та події після Хмельниччини значно трансформували Чернігівщину і Ніжинщину, тому тут швидше втрачено пам'ять про початок осаджень та їх умови. Навколо ж Глухова, на найвіддаленішій території, пам'ять про минуле була міцнішою. Нащадки шляхти у товаристві сотні до середини XVIII ст. зберігали окремішність і не прагнули вливатися до значкового товариства Ніжинського полку. Особливий статус значного товариства Глухівської сотні лише зріс після того, як Глухів став столицею, а товариство почало виконувати функції, пов'язані з обслугою гетьмана. Обов'язки старої ланової шляхти багато в чому співпадали з тими, які виконували значкові товариші у Гетьманщині. Тому товариство Глухівської сотні несло службу значкових, але ставило себе вище від згаданої соціальної групи. В основному товариші сотень різних полків до середини XVIII ст. ввійшли до значкового товариства полку або злилися з виборним козацтвом, але не глухівські. У 40-х роках XVIII ст. значне товариство Глухівської сотні поступово входить до відновленої якраз у цей час категорії неурядової старшини, середньої між бунчуковим і значковим товариством – військового товариства Ніжинського полку, чим ще раз засвідчило свій особливий, вищий статус.

ку Ніжинського І. Самойлович надав с. Глухоярове, згадуючи Опанасового батька, польського шляхтича, який мав на це село привілей короля Яна Казимира від 1649 р. і грамоту воєводи П. Шереметьєва 1664 р. [9, 58; 19, 11].

8. Рід фіксується серед козаків с. Спаського Глухівської сотні ще у 1654 р. [7, 297].

Посилання

1. РДАДА, ф. 141 – 1653, спр. 77, 181 арк.
2. РДАДА, ф. 229, оп. 2, спр. 42, 789 арк.
3. РДАДА, ф. 229, оп. 2, спр. 54, 693 арк.
4. РДАДА, ф. 140, оп. 1, спр. 24, 262 арк.
5. РДАДА, ф. 248, спр. 8250, 881 арк.
6. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8233, 68 арк.
7. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки // Упорядники о. Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – 349 с.
8. Горобець В. Полково-сотенний устрій Гетьманату // Історія українського козацтва: Нариси у 2-х тт. / Ред. В.А. Смолій, О.А. Бачинська, О.І. Гуржій, В.М. Матях. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006. – Т.1. – С. 314-324.
9. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – 792 с.
10. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009. – 431 с.
11. Кривошея І.І. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2010 – № 2-3. – С. 124-136.
12. Кривошея І.І. Значкове товариство Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства // НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Книга 1. Том 19. – К., 2009. – С. 271-283.
13. Кривошея І.І. Інститут «товаришів» у польському війську XV-XVII ст. та його вплив на формування неурядової старшини Гетьманщини // Емінак. – 2010. – №1-4 (5). – С. 34-45.
14. Кривошея І.І. Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2011. Випуск 52 (Спецвипуск). – С.216-235.
15. Кривошея І.І. Неурядова старшина та урядники Переяславського полку за присягами 1676 і 1682 рр. // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2011. Спецвипуск. – С. 76-82.
16. Кривошея І.І. Передмова // Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. – Чернігів: Десна Поліграф, 2011. – С.3-9.
17. Кривошея І.І. Присяги російським царям XVII-XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2011. – № 4. – С. 17-26.
18. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648): Наукове видання. – К.: Темпора, 2006. – 496 с.: 2 іл.
19. Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Том CLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.

Кривошея І.І. Значное товарищество Глуховской сотни Нежинского полка в середине XVII – середине XVIII ст.

Рассматривается личный состав значного товарищества Глуховской сотни Нежинского полка в середине XVII – середине XVIII ст. Анализируется категория «товарищество сотни» в структуре неурядовой старшины.

Ключевые слова: неурядовая старшина, товарищ сотни, Глуховская сотня.

Kryvosheia I.I. The Distinguished fellows of the Hlukhiv's company (sotnia) of Nizhyn regiment in the middle of the XVII - the middle of the XVIII century

The officers (of Cossacks) of the Distinguished fellowship of the Hlukhiv's company (sotnia) of Nizhyn Regiment in the middle of the XVII - the middle of the XVIII century is examined. The category «fellowship of the company» in the «neuriadova starshyna» structure is analyzed.

Key words: «neuriadova starshyna», «fellow of the company», Hlukhiv company.

14.03.2012 р.

УДК 94(477.51) «16/17»

С.В. Щербина

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНІВ ТА ПОЛКОВНИКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ ПІВНІЧНОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII СТ.

У статті окреслено законодавче поле діяльності ремісничих цехів на території Північного Лівобережжя у другій половині XVII – XVIII ст.

Ключові слова: Північне Лівобережжя, ремесло, цех, універсал.

Після Української національної революції середини XVII ст. гетьманська адміністрація заохочувала розвиток ремесел, надаючи дозволи на утворення цехів та застерігаючи права і привілеї вже існуючих корпорацій. Члени цих корпорацій у ранньомодерному суспільстві дотримувались активної позиції щодо владних інституцій, «перебували у динамічній суспільній боротьбі, але не стільки для здобуття матеріальних благ, скільки для підтримки свого соціального статусу і пошуку незалежного і почесного місця на соціальній драбині» [1, VII]. Професійна і корпоративна організація ремісників засвідчувала певний рівень розвитку міст, товарно-грошових відносин, ремісничого виробництва. Після приєднання Української козацької держави до Московського царства російський уряд визнав за цехами їхні права та привілеї, що підкріплювалось відповідними актами.

Г. Швидько у своїх дослідженнях виокремила кілька груп документів з історії цехів Лівобережної України другої половини XVII – XVIII ст., звертаючи особливу увагу на гетьманські універсали [2]. Їх дослідниця поділяє на ті, «які надають які-небудь права та привілеї і мають разову або довготривалу дію; розпорядження, які вимагають від урядовців виконання певної роботи; такі, що дозволяють або забороняють певні дії; універсали-повідомлення» [2, 43]. Найкраще збереглися оборонні універсали, що пояснюється наявністю численних копій, які робилися відразу після отримання оригіналу. За обсягом універсали поділялись на стислі, в яких визначались загальні положення, та обширні, котрі детально прописували та характеризували надані права та привілеї. Окрему групу становили гетьманські універсали, які забороняли використовувати ремісників для виконання робіт на користь полкової і сотенної старшини [2, 42-46].

Оригінали й копії документів, пов'язаних з цеховим устроєм на території Північного Лівобережжя, сконцентровані в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ). Протягом другої половини XIX – початку XX ст. частина законодавчих і публічно-правових актів була запроваджена до наукового обігу завдяки зусиллям М. Білозерського, О. Лазаревського, О. Кістяківського [ІР РБУВ, ф. І, спр. 45039; ф. II, спр. 22907; ф. 204, спр. 37-38].

У ІР НБУВ зберігається добірка копій «Цеховых грамот и универсалов с начала XVII в.», упорядкована О. Кістяківським, які регламентували питання цехового життя у містах Лівобережної України, зокрема в Чернігові. Рукописні копії універсалів полковників підтверджували права корпорацій та вирішували суперечності між цехами та можновладцями [ІР РБУВ, ф. І, спр. 45039].

У середині XIX ст. М. Білозерський систематизував відомості з історії чернігівських цехів, про що свідчать зроблені ним записи. Він власноруч виготовив копії 32 актів, наданих ремісничим цехам Чернігова. Це найбільший комплекс документів, які містили розпорядження щодо організації й регулювання цехового життя міста, зобов'язання по відношенню до церкви, способи вирішення конфліктів з партачами. Частина оборонних універсалів була надана місцевими полковниками, які, шануючи традиції і враховуючи прохання ремісників, підтверджували, зокрема, привілейоване становище музичного цеху. Декілька документів було видано очільниками Чернігівського магістрату, які не лише узаконювали діяльність об'єднань, але й наголошували на повинностях ремісників [ІР РБУВ, ф. II, спр. 22907; ф. 204, спр. 37-38].

Комплекс копій законодавчих актів, наданих Ніжинському музичному цеху у XVII – на початку XVIII ст., зосереджений у Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки, складається з 10 оборонних універсалів гетьманів та полковників, які мали на меті організаційне оформлення музичного цеху, закріплювали його права та привілеї, регулювали взаємовідносини між ремісниками і магістратом. Це один з найбільших збережених до нашого часу комплексів документів, який стосується конкретного цеху. Він дає змогу простежити його історію та еволюцію взаємовідносин між музикантами і можновладцями Ніжина, починаючи з середини XVII ст. [Науково-дослідний відділ рукопису Російської державної бібліотеки, ф. 159, спр. 2588].

Значна частина законодавчих актів з історії ремісничих цехів Лівобережної України, зібрана свого часу О. Лазаревським, була опублікована [3; 4; 5]. Широке коло питань законодавчого оформлення та внутрішнього устрою корпорацій Північного Лівобережжя дозволяють висвітлити універсали, опубліковані в «Обозрении Румянцева описи» [4]. У 1901 р. О. Лазаревський опублікував 7 актів середини XVII ст., які становлять значний інтерес у контексті вивчення цехового ремесла регіону [5, 9-25; 6, 13].

Наприкінці XX ст. було започатковане видання корпусу універсалів другої половини XVII – XVIII ст. У цих збірниках вміщено низку актів гетьманів і полковників, наданих ремісничим цехам Північного Лівобережжя [7; 8; 9; 10; 11], які регламентували засадничі положення діяльності об'єднань ремісників та здебільшого підтверджували раніше надані права

та привілеї (конфірмаційні й оборонні універсали).

Універсали гетьманів та полковників мають достатній рівень інформативності й дозволяють проаналізувати процес виникнення та розвитку цехів у містах і містечках Північного Лівобережжя. Ці документи дають змогу визначити тенденції розвитку цехового виробництва, з'ясувати форми боротьби з позацеховими ремісниками та специфіку взаємовідносин корпорацій з місцевою адміністрацією та козацькою старшиною. У комплексі з іншими документальними джерелами універсали дозволяють відобразити панораму розвитку цехового ремесла Північного Лівобережжя у XVII – XVIII ст.

Для юридичного затвердження ремісничого об'єднання на території Північного Лівобережжя достатньо було отримати «фундушний лист» або універсал гетьмана чи представника місцевої влади. Законодавчі акти для заснування цеху видавали гетьмани, полковники, а у деяких випадках – сотники і війти [12, 269]. Універсали у другій половині XVII – XVIII ст. були найпоширенішими і найінформативнішими актовими документами, які видавали гетьмани, генеральна старшина або полковники. За змістом універсали охоплювали різні сфери діяльності. Здебільшого до нашого часу ці документи збереглися у численних копіях, які виготовлялись на прохання ремісників для певності і гарантування недоторканості цехових привілеїв. Спадковість прав та посилання в текстах універсалів на документи попередників («антецесоров») гарантували привілейоване становище і забезпечували від посягань з боку козацької старшини та представників органів місцевого самоврядування.

У вирі історичних подій середини XVII ст. поширеним явищем була втрата універсалів, які документально затверджували діяльність ремісничих цехів Північного Лівобережжя. Саме з цієї причини вони змушені були знову звертатися до посадовців з проханням відновити ці документи. Але часом ремісники вдавались до їх підробки. 18 листопада 1656 р. Б. Хмельницький надав шевському цеху у Козельці універсал, яким підтверджувалися привілеї ремісничого об'єднання, причому особлива увага зверталась на захист цехової монополії на виготовлення і продаж продукції: «аби прикладом інших мест ни хто гостинное работи навозное шевское без ведомости цеховых старших (опроч ярмарку) козелских продавати в Козельцу не важился под утратою товару, также люде того ж ремесла по селах до Козельца належачих мешкающие повинность цехови козелскому давати повинни будут» [7, 216]. Дещо інший характер мав підробний документ подібного змісту, також датований 18 листопада 1656 р. [7, 245-246]. У ньому більш детально регламентувались відносини між цехом і партачами: «если би который шевчик вендрованный, пришедши до міста Козельца, не оповедил, без позволения цехмистровского, в якого товариша ро-

бити мел, за такую дознанную вину повинен дати до скринки братерской цеховой тое, що братя ухвалят, и хто бы-коллеж з братии их хотел цех поеднати и робити з товаришами ровно, тот повинен цехмистра и братю годити на чом может». Зазначались конкретні суми штрафів: «только до скринки братерской повинен дати копу литовскую, опроч воску церкви Божой належного, ку контентования братии и сотникови, на тот час застаючому, ползолотога звичайне дати повинен». Також в універсалі прописані правові відносини всередині цеху: «вшеякого брата цеху того шевского их непослушного они повинни, ведлуг стародавних своих звичаев и права, карати винного, якая в старом праве описана и во всем, ведлуг своих давних порадков, справоватися им позволяем». Крім того, шевський цех Козельця звільнявся від підводної повинності, «аби о том добре, знаючи, сотник козелский и войт не важился у жадного брата цеху шевского подводи брати и их болшей обтяжати, то приказуем под неласкою нашею» та «особливе того варуем, аби ремесников цеху шевского уволено от сторожи туремной, а от подачи з братского дому, жеби их цеховий двор од подачок меских волен бил, аби ни хто воли нашої сопротивлятися» [7, 246]. У такий спосіб за допомогою сфальшованого універсалу очільники цеху сподівались розширити свої права та привілеї.

Пластичний характер цехового законодавства засвідчує той факт, що законодавчо затверджені права та привілеї ремісничих цехів Північного Лівобережжя завжди враховували життєві та історичні реалії. Це дозволяло вносити корективи у цехове законодавство XVII – XVIII ст., надаючи йому «нове дихання» і запроваджуючи нові компоненти.

У XVII – XVIII ст. достатньо поширеними були зловживання щодо цехів, які проявлялися у безоплатному використанні праці ремісників та їхньої продукції. З метою захисту прав та привілеїв ремісників цехам надавались оборонні універсали, в яких чітко окреслювались повинності об'єднань по відношенню до органів місцевої влади та самоврядування.

Важливе місце у житті цехових корпорацій посідала підтримка церкви, що також акцентувалося у більшості універсалів. Зазвичай у документах, які давали право на заснування ремісничих корпорацій, підкреслювалось, що важливою мотивацією для створення або підтвердження прав цехів була благодійницька діяльність і допомога церкві [13, 246]. Наприклад, своїм універсалом від 11 червня 1694 р. полковник М. Миклашевський дозволив Стародубському ковальському цеху залучити ковалів, які мешкали у селах навколо міста, до «складки на церковную потребу богоугодную» [8, 575].

Універсали видавались з різних причин, здебільшого внаслідок прохання ремісників узгодити правові норми. Вони мали локальний характер і стосувались, як правило, конкретного цеху. Про недієвість цих актів свідчить той факт, що у деяких ситуаціях

звернення ремісників відбувалися неодноразово. Представники цеху звертали увагу можновладців на ігнорування попередніх універсалів, скаржились на зловживання з боку органів місцевої влади або козацької старшини і просили підтвердити права та вольності, надані попередниками.

Для цехового законодавства другої половини XVII – XVIII ст. властива відсутність чіткої регламентації підпорядкування цехів, що спричиняло непорозуміння і конфліктні ситуації, для вирішення яких виникала потреба отримати «підтверджуючого листа». За усталеною традицією усі корпорації, за винятком слюсарських, ковальських й музичних цехів, які були пов'язані з обслуговуванням війська, перебували під юрисдикцією магістратів і ратуш. Врегулювання потребували ситуації, коли повторно слід було визначити коло прав і привілеїв, розв'язати конфлікти, пов'язані з переходом ремісників під протекцію козацької старшини. Гетьманська адміністрація намагалась вирішити цю проблему, законодавчо закріплюючи цехи за магістратами. Так, в універсалі 11 січня 1698 р. ніжинському війтові гетьман І. Мазепа зазначав, що «цехи все ремесел по давнему обикновению в ратушном послушенстве и обществе меском непременно найдоватися повинни, беручи себе от майстрату ку захованю цехового порядку наставление» [8, 306]. Водночас про залучення цехових ремісників до «потреб войсковых» свідчить універсал І. Мазепа 8 лютого 1704 р. Новгород-Сіверському кравецькому цеху, яким «кравцы в монастырских маетностях и дворах чернецких, поповских і козацких и по школах жиющие» були зобов'язані «в шитю барви на войско охотническое были помощными» [8, 418-419].

Законодавча ініціатива полковників у другій половині XVII – на початку XVIII ст. не відзначалась оригінальністю і була пов'язана з врегулюванням діяльності ремісничих корпорацій Північного Лівобережжя. Універсали та листи полковників здебільшого дозволяли заснування цехів, підтверджували права та привілеї, взяття під протекцію, заборону діяльності партачів та ін. Так, універсал полковника Т. Жоравка від 19 квітня 1688 р. захищав права Стародубського ткацького цеху. Кожний ремісник, навіть заїжджий, «хотячи тим ремеслом мети виживление», мав «свое имя в цеховом написати реестре и при поеднанию цеху мает и повинен дати до скринки братской грошей готових коп три, воску фунты два, ладану тож фунты два, горилки два кгарцы, четири шаги в ступку и полбочки для братства пива». Виняток становила лише «челядь, которая незборонно через найми обклие мает мети виживление» [8, 551-552].

Універсали гетьманів та полковників містили правові норми, які регулювали діяльність ремісничих об'єднань, надавали особливі права та привілеї, захищали інтереси ремісників, унеможлилювали діяльність партачів. Ці документи були покликані

врегулювати суперечливі взаємовідносини між органами місцевої влади, козацькою старшиною та ремісничими об'єднаннями Північного Лівобережжя. Гетьман та полковники давали дозволи на заснування ремісничих цехів і затверджували їхні статuti, що розширювало права і гарантувало привілейоване становище ремісничих корпорацій. Проте активне втручання козацької влади у цехові справи водночас створювало можливості для зловживань з її боку. Відсутність чітко регламентованого цехового законодавства у другій половині XVII – XVIII ст. породжувала конфлікти між цехами, органами місцевої влади та представниками козацької старшини.

Посилання

1. Економічні привілеї міста Львова XV – XVIII ст.: привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій / [упорядник М. Капраль, науковий редактор Я. Дашкевич, Р. Шуст]. – Львів: Літературна агенція «Піраміда». – LI; 816 с.
2. Швидько Г. Універсали гетьманів як джерело з історії українських міст / Г. Швидько // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 42-46.
3. Лазаревский А. Любецкие гончары в 1615 году / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1902. – № 2. – С. 89.
4. Лазаревский А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии / А.М. Лазаревский – Чернигов: Губернская типография, 1866. – Вып. I. Полк Черниговский; Вып. II. Полк Киевский и Нежинский. – 390 с.
5. Лазаревский А.М. Цеховые акты левобережной Малороссии : 1622 – 1645 гг. / А.М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1901. – Т. 15. – № 4. – Отд. 3. – С. 9-25.
6. Виноградов Г. Н. Анализ документальных источников по истории цехового ремесла Украины XVI – первой половины XVII века: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «История СССР»; 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования» / Г.Н.Виноградов. – Днепропетровск, 1989. – 17 с.
7. Універсали Богдана Хмельницького / [упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К.: Альтернативи, 1998. – 383 с.
8. Універсали Івана Мазепа (1687-1709) / [упорядник І. Бутич]. – К. – Л.: НТШ, 2002. – Ч. I. – 780 с.
9. Універсали Івана Мазепа (1687-1709) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич]. – К. – Л.: НТШ, 2006. – Ч. II. – 798 с.
10. Універсали Павла Полуботка (1722-723) / [упорядник В. Ринсевич]. – К., 2008 – 720 с.
11. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / [упорядники І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко]. – К. – Л.: НТШ, 2004. – 1087 с.
12. Слабченко М.Е. Малорусский полк в административном отношении / М.Е. Слабченко. – Одесса: Типография «Техник», 1909. – 436, III с.
13. Ефименко А. Южно-русские братства / А. Ефименко // Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / А. Ефименко. – СПб.: Книгопечатня Шмидт, 1905. – Т. 1 – С. 200-309.

Щербина С.В. Універсали гетьманів та полковників як джерело історії ремесленних цехів другої половини XVII – XVIII вв.

В статті раскрыто законодавче поле діяльності ремесленних цехів на території Северного Лівобережжя во второй половині XVII – XVIII вв.

Ключевые слова: Северное Лівобережжє, ремесло, цех, універсал.

Shcherbina S.V. Universals of hetmen and colonels as a source of the history of guild corporations in the second half of XVII – XVIII centuries in the Northern Left-bank Ukraine

The legislative base of guild corporation's activity on the territory of the Northern Left-bank Ukraine in the second half of XVII – XVIII centuries is defined in the article.

Key words: Northern Left-bank Ukraine, craft, guild corporation, universal.

26.03.2012 р.

УДК 94(477)«16/17»

О.О. Васильєва

ПАЛУБНИЧІ ТА КОНЮШЕВЦІ ГЕТЬМАНСЬКОГО ДВОРУ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – ПЕРША ТРЕТИНА XVIII СТ.)

У статті досліджується історія становлення палубничих та конюшевців як окремої соціальної групи козацького стану. Проаналізовано їх соціальний статус та особливості служби при гетьманському дворі.

Ключові слова: палубничі, конюшеві, гетьманський двір.

Становлення інституту гетьманської влади ще від часів правління Богдана Хмельницького супроводжувалося творенням структури гетьманського двору. За умови, що гетьманський двір був направлений не лише на забезпечення сприятливих побутових умов для здійснення гетьманом його владних повноважень, а й на зовнішню репрезентацію його влади, то з часом він перетворюється у складну розгалужену інституцію. До гетьманського двору належали не лише вищі урядники і служилий персонал гетьманської резиденції та управителі гетьманських рангових маєтностей, а й окремі групи козацького населення. Особливий статус останніх визначався їхньою службою при дворі, за яку вони користувалися рядом особливих прав та привілеїв.

До таких привілейованих груп козацького населення належали козаки, які служили при гетьманському обозі. Ті з них, хто відав великими обозними возами (палубами), називалися палубничими. Інші, що доглядали возових коней, носили назву конюшевців [2, 132]. Однак, на відміну від інших подібних привілейованих громад, що належали до гетьманського двору, вони залишаються слабо дослідженими в українській історіографії. Окремі повідомлення про кількість палубничих і конюшевців та їхні обов'язки містяться у працях О. Лазаревського [3, 231] (який використовував опублікований ним же опис Конотопської сотні 1711 р.) та В. Дядиченка [2, 132]. Сучасна історична наука також практично оминула увагою цю групу козацького населення. У більшості праць ми знаходимо лише

короткі повідомлення про палубничих та конюшевців [1, 107]. Тому метою дослідження стало висвітлення формування, кількісного складу та соціального статусу цієї особливої групи козацького населення. Джерельна база представлена матеріалами описів, в яких фіксувалася загальна кількість палубничих та конюшевців, та актовими документами часів гетьманування Данила Апостола, в яких визначалися їх обов'язки, права та привілеї.

Значна частина гетьманських палубничих і конюшевців проживала в с. Попівці, яке тривалий час належало до Обмачевського дворця [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57811, арк. 4-5]. Так, у 1711 р. в описі цього села зафіксовано 46 палубничих (22 кінних та 24 піших) і 28 конюшевців (кінні) [5, 13]. У 1723 р. їх загальна кількість становила вже 80 осіб [2, 132]. 1726 року тут було зафіксовано 56 дворів [4, 200], а 1729 р. кількість конюшевців і палубничих, які «здавна до двору рейментарского приналежать», становила відповідно 50 і 34 чол. Очолював цю громаду конюшевський отаман Леско Марченко [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3225, арк. 1-3].

Гетьманські «палубничие» проживали не лише в Попівці. Серед населення с. Обмачева (Батуринська сотня Ніжинського полку) також згадуються «палубишки» (48 чоловік) [2, 132]. У 1731 р. батуринський сотник Федір Стожок указував, що обмачевських палубничих нараховується до 60 димів [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3741, арк. 2].

Ми не можемо назвати чіткої дати прийняття палубничих та конюшевців на службу при гетьманському дворі. Відомо, що у 1722 р. курінний отаман Піповки Мирон разом із товариством у супліці до наказного гетьмана Павла Полуботка зазначав, що служать вони «при дворахъ гетманскихъ» уже «килкодесять лѣтъ». Це підтвержує той факт, що почали вони службу не пізніше часів правління Івана Мазепи [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 676, арк. 2]. У 1729 р. попівські палубничі вказували, що вони «до конюшнѣ рейментарской здавна принадлежатъ» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3225, арк. 2]. Палубничі с. Обмачева свою службу при гетьманському дворі вели від гетьманування Івана Мазепи [4, 103].

Палубничі об'єднувались у курені і мали свій прапор («знак праперковий»), який давав їм гетьман [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 676, арк. 2]. Їх основна служба полягала у супроводі гетьманів під час поїздок, а оскільки ці подорожі бували досить тривалими, то по поверненню вони могли отримувати звільнення від податків і повинностей на час їх перебування при гетьмані [ІР НБУВ, ф. 1, спр. 53762/13/, арк. 293-293 зв.]. Вочевидь, палубничі та конюшеві супроводжували під час візитів до Москви ще Івана Мазепу. У списку гетьманського почту 1703 р. значаться «27 возниць и конюховъ» [РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1733, арк.

56], яких можна співвіднести з вищеназваними категоріями. Згадуються конюхи і в списку почту Івана Скоропадського під час його поїздки до столиці у 1718 р. [РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1737, арк. 147 зв.]. Однак подальшого дослідження вимагає той факт, що у списку зазначено тільки 6 конюхів, тоді як для свого двору та супроводжуваних осіб гетьман просив виставити 125 возів [РДАДА, ф. 248, оп. 29, спр. 1751, арк. 90].

Службу при гетьмані палубничі та конюшевці відбували по черзі [Р НБУВ, ф. 1, спр. 53762/13/, арк. 294], а необхідна кількість людей прибувала до Глухова чи іншого місця перебування гетьмана за його наказом [Р НБУВ, ф. 1, спр. 53763, арк. 41]. Коли гетьман був вдома і нікуди не їздив, то гетьманські коні («тие ж подорожные») залишалися у них «в досмотре» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 676, арк. 2].

Взагалі ж служба конюшевців і палубничих була настільки пільговою порівняно із сотенною, що відразу по смерті І. Скоропадського вони звернулися до П. Полуботка, заявляючи про своє бажання продовжувати попередню службу [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 676, арк. 2]. Водночас, упродовж 1722-1723 рр. значне число козаків конотопської сотні перейшло в конюшевці і палубничі, про що Полуботку скаржився місцевий сотник [3, 231].

Обмачевських палубничих ще за правління Івана Скоропадського перебрали із сотенного у своє відання місцеві дозорці [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3741, арк. 2]. Тому хоча у період міжгетьманування нам відомо про спроби Батуринського сотника залучити палубничих до участі в Терківському поході, однак дана за скаргою обмачевського дозорця [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1216, арк. 2] відповідь Генеральної військової канцелярії була чіткою: сотникові було наказано «реестровних палубничих» у похід не відправляти [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1234, арк. 4]. А після того, як Батурин із навколишніми палацами (в тому числі і Обмачевським) було у 1726 р. передано О. Меншикову, то разом із ним у його відання перейшли і місцеві палубничі [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2685, арк. 11].

З початком правління Данила Апостола питання про особливий статус належних до гетьманського двору груп козацького населення знову було поставлено на порядок денний. Відповідно до указу гетьмана, у 1728 р. батуринський сотник Федір Стожок провів слідство з приводу підпорядкування обмачевських вовкогонів та палубничих, за результатами якого 16 листопада 1728 р. був виданий указ, аби їх було прилучено до Батуринської сотні і вписано в козацький компут. Однак коли постало питання про їх участь у поході на Орельську лінію, вони спробували він нього ухилитися, подавши гетьману прохання про підтвердження своїх давніх прав. 17 травня 1731 р. батуринський сотник Федір

Стожок суплікував до Данила Апостола із проханням відмовити палубничим у цьому підтвердженні і видати указ, аби ті разом з іншими козаками взяли участь у поході. Однак у відповідь 19 травня гетьман наказав сотнику, аби той на Орельську лінію «палубщиков не высылалъ бы, для того что ежели указом Ея ИВ нас самих будет куда в поход вступат, тогда онде при нас мѣютити по пружним обикновениямъ» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3928, арк. 2-3].

У червні 1731 р. Федір Стожок знову звернувся до гетьмана з проханням чітко визначити статус палубничих. Пояснював він це тим, що оскільки на відміну від вовкогонів палубничих звільнили від участі у поході на Орельську лінію, то останні зрозуміли це як визнання їх особливого статусу і відмовилися виконувати взагалі будь-які козацькі служби та повинності (такі, як годування консистентів та виставлення сторожі). Окрім того, вони, погрожуючи розправою місцевому обмачевському отаману, обрали собі власного отамана, а у випадку подання на них чолобитних відмовляються йти у сотенний суд, вказуючи, аби сотник шукав «з їхъ сатисфакцій у Глуховѣ, в двору Ясневелможности вашей» [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 3741, арк. 2-2 зв.]. Таким чином, це повідомлення засвідчує бачення палубничими та конюшевцями власного статусу, який, на їхню думку, полягав у самоврядуваності, непідсудності сотенній адміністрації та прямій юрисдикції гетьмана. Цікаво, що подібні права мали громади стрільців, які несли службу при гетьманському дворі.

Проблеми зі сотенною владою виникли і у палубничих с. Попівки. У своїй скарзі, поданій 23 лютого 1733 р., вони зазначали, що конотопський сотник Йосип Костенецький намагається їх від служби при дворі гетьманським «отринуту» і привернути під своє сотенне урядування [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4597, арк. 2]. У цій же супліці палубничі вказували, що служать вони не лише безпосередньо самому Данилу Апостолу, а й його сину – лубенському полковнику Петру Апостолу, вочевидь, сподіваючись, що згадка про їх службу родині гетьмана посприє позитивному вирішенню клопотання. Ця згадка говорить про використання різних служб при дворі найближчим оточенням та родичами гетьмана.

Користуючись пільгами та гетьманською протекцією, конюшевці та палубничі мали сумлінно виконувати свої обов'язки. В джерелах зафіксовано випадок, коли за недбалу службу при гетьманській конюшні («вчинилас шкода за сторожою нашою») гетьман Іван Скоропадський наказав трьох конюшевців відлучити від двору та віддати під Конотопську сотню. Однак уже після приходу до влади Данила Апостола вони суплікували гетьману про повернення їх на попередню службу, оскільки вони, хоч і знаходились під сотнею, однак все-одно відбувають службу при дворі, супроводжуючи

гетьмана в візитах до Москви та інших поїздках. про що було видано відповідне розпорядження 6 березня 1733 р. [ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4373, арк. 2-3].

Таким чином, існування інституції гетьманського двору спричинило появу в середовищі козацького стану окремих привілейованих груп, до яких належали палубничі та конюшевці. Як і представники інших подібних груп, за свою службу при дворі вони користувалися рядом привілеїв, що давало їм усвідомлення своєї зверхності над рештою козацького населення. Саме з цим можна пов'язати відмову обмачевських палубничих підпорядковуватися місцевому отаману та вимогу позиватися на них лише до гетьмана. Службу при гетьманському дворі палубничі та конюшевці сіл Попівка та Обмачів несли ще від часів правління Івана Мазепи. І хоча за гетьманування Данила Апостола ми спостерігаємо спроби сотенної адміністрації привернути їх у своє відання, однак через те, що потреба у їх службі зберігалася, то і особливий їх статус був збережений. Подальше дослідження інституту гетьманського двору, до якого належали палубничі та конюшевці, сприятиме визначенню місця цих привілейованих груп не лише в рамках структури двору, а й в середовищі козацького стану.

Посилання

1. Гуржій О.І. Гетьманська Україна / Гуржій О.І., Чухліб Т.В. – Київ: Альтернативи, 1999. – 304 с.
2. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. / Дядиченко В.А. – К., 1959. – 532 с.
3. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Т. 2: Полк Нежинский. – К., 1893. – 552 с.
4. Мазепина книга / [упорядкув. та вступ. ст. І.Ситого; ред. С. Павленко]. – Чернігів, 2005. – 524 с.
5. Опись Конотопской сотни 1711 года / [Изд. А.Лазаревского]. – Чернигов: Типография губернского правления, 1892. – 30 с.

Васильева О.А. Палубничие и конюшевцы гетманского двора (вторая половина XVII – первая треть XVIII ст.)

В статье исследуется история становления палубничих и конюшевцев как особых социальных групп казаческого сословия. Осуществлен анализ их социального статуса и особенностей службы при гетманском дворе.

Ключевые слова: палубничие, конюшевцы, гетманский двор.

Vasylieva O.O. Palubnychi and Koniushetvsi of the Hetman Court

The history of the formation of the palubnychi and koniushetvsi as a particular social group of the Cossak classis being investigated. The analysis of their social status and the distinctive features of their service at the Hetman court has been made.

Key words: palubnychi, koniushetvsi, Hetman Court.

08.04.2012 р.

УДК 94(477):(093.2):930.25 «17»

В.І. Бєлашов

ОГЛЯД ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ БАЗИ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ У ФОНДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У КИЄВІ

В статті здійснено огляд найважливіших фондів ЦДІАК України, виявлено зміст справ, котрі відображають державницьку і правову діяльність органів управління.

Ключові слова: архів, фонд, опис, справа.

Зараз відроджена українська історична наука робить досить успішні спроби по вивченню Української Козацької держави 1648-1782 років, зокрема Лівобережної Гетьманщини (1663-1782 рр.). За останні роки вийшли в світ цікаві праці й розвідки В. Горобця, О. Гуржія, В. Панашенко, О.Путра, В.Смоля, В. Степанкова, О. Струкевича, Г.Швидько. Перевидано й перекладено дослідження діаспорних учених О. Оглобліна, З. Когута, О.Субтельного та інших дослідників. У 2006- 2007 рр. у Києві за редакцією В.А. Смоля видано двотомну об'ємну працю «Історія українського козацтва». У другому томі ґрунтовно проаналізовано стан сучасної української історіографії з даної проблематики [1, 526-540; 675-683].

Для поглибленого вивчення державницької діяльності періоду Гетьманщини важливе значення мають документи, що виникли внаслідок щоденної роботи адміністративних, судових та корпоративних установ різного рівня. Вони і складають більшість фондів Центрального державного історичного архіву України у Києві (далі – ЦДІАК України), що безпосередньо відносяться до часових меж цього періоду.

Мета даного дослідження полягає у виявленні найважливіших фондів, описів та справ, що відносяться до державно-адміністративної, судової діяльності вищих, середніх і нижчих органів управління та суду Гетьманщини, усвідомленні їх значущості для наукового пошуку.

Предметом дослідження є виявлення справ, котрі розкривають діяльність державних і судових установ в організації суспільно-політичного, економічного, правового та інших сторін життя.

Найбільшим фондом ЦДІАК України є фонд 51 – «Генеральна військова канцелярія» (ГВК), в якому нараховується 22584 одиниці зберігання за 1656-1765 рр. У цьому фонді знаходяться універсали гетьманів (1656-1764 рр.), укази російського царя Олексія Михайловича, царівни Софії Олексіївни, імператора Петра II, імператриці Катерини II, Сенату (копії), справи про організацію Канцелярії міністерського правління (1734 р.), реєстри вхідних і вихідних документів тощо [2, 11]. Друга половина XVII – перша чверть XVIII ст. репрезентовані поодинокими

українськими актами. Справа в тому, що в листопаді 1708 р. в Батурині загинули документи гетьманської та судової канцелярій, а документи 1709-1721 рр. зникли безслідно. При передачі справ до Чернігова у кінці XVIII ст. їх не було у наявності [3, 14].

У фонді 51 частково знаходяться і справи Генерального військового суду (ГВС). У складі фонду є тільки один державний «Диариуш року 1732 отправляющихся писем и всяких дел в Генеральной Войсковой Канцелярии приключаящихся», обсягом 297 аркушів (погано зберігся, важко читається) [4]. Акти діловодства ГВК (журнали) із записами вхідних і висхідних документів за 1727-1729, 1729-1731, 1750 рр. знаходяться в зібранні О. Лазаревського в Інституті рукопису НАН України.

Акти діловодства ГВК знаходяться і в інших фондах – «Колекції документів Київської Археографічної комісії» (ф. 220), «Колекції документів Київського історичного товариства Нестора Літописця» (ф. 222) та в колекції «Серія Б» (ф. 223). У значній мірі зберігаються вони і в інших архівних фондах, в тому числі і в фамільних зібраннях.

У фонді 52 «Похідна Генеральна військова канцелярія» (ПГВК) нараховується 394 одиниці зберігання за 1734-1741 рр., 1750-1764 рр. До 1971 р. фонд знаходився у Харкові. У ньому містяться справи про відрядження козаків та робітних людей на Дніпровську лінію (1738 р.), справи про втечу козаків із форпостів (1740 р.), про «ишущих козачества» (1738-1739 рр.), відомості про особистий склад деяких полків та деякі цивільні справи [2, 13-14].

Важливі документи знаходяться у фонді 7 «Канцелярія гетьмана К.Г. Розумовського», що нараховує 4245 одиниць зберігання за 1750-1764 рр. В ньому зберігаються універсал гетьмана К. Розумовського про управління Україною, справи про ремонт Полтавської, Чернігівської фортець, опис Батуринської волості та інші [2, 41-42].

Документи полкових канцелярій Гетьманщини складають 10 фондів (1698-1781 рр.). У фондах вміщуються визначення канцелярій, журнали засідань та ордери сотенним канцеляріям, справи про виробництво селітри і постачання її на порохіві заводи, про виклик майстрів для роботи на Шосткинських порохових заводах (1773 р.), про заснування і роботу пошти (1765-1779 рр.) та інші. Документи в основному відносяться, окрім Гадяцької полкової канцелярії, тільки до XVIII ст. Справ обмаль, у ряді випадків їх приходить по одній на рік. Це розрізнені акти, більшість яких припадає на кінець 60-х – початок 80-х рр. XVIII ст. [3, 50-51]. Документи полкових канцелярій дають мало інформації по характеристиці соціально-економічного розвитку міст і містечок Гетьманщини. Скоріш всього, це завдання не входило до їх функцій, а було функцією магістратів і ратуш.

Документи 87 сотенних канцелярій складають 90 фондів, що містить 801 одиницю зберігання. У 66 фондах мається від 1 до 5 справ. На інші 24 фонди припадає 670 справ, з них у фонді 181 – 439 справ (1735-1768 рр.), у фонді 115 – 121 справа (1742-1779 рр.). Всі справи охоплюють період від 1704 по 1781 рр. [3, 51]. У цілому вони відносяться до другої половини XVIII ст. Так у фонді 737 «Глухівська сотенна канцелярія» нараховується 52 одиниці зберігання за 1772-1776 рр.

Фонд 53 «Перша Малоросійська колегія» вміщує 1132 одиниці зберігання за 1722-1727 рр. В ньому знаходяться протоколи засідань, мануфактурні, будівельні, фінансові, податкові справи, справи про постачання продовольства для російської армії і розквартирування військ.

Фонд 54 «Друга Малоросійська колегія» має 17978 одиниць зберігання за 1764-1786 рр. [2, 38]. В ньому вміщені різноманітні справи, у тому числі про торгівлю з Австрією, Сілезією, Швецією, Грецією і Сицилією, справи про створення і утримання поштових станцій (1765 р.).

Фонд 55 «Канцелярія міністерського правління» складається з 648 одиниць зберігання і охоплює 1733-1750 рр. Тут знаходяться справи про кількість підвод і коней, посланих із українських полків для перевезення військ і продовольства, про збір фуражу і провіанту з козаків, про призначення козаків на прикордонні форпости та інші.

У фонді 763 «Канцелярія Малоросійського генерал-губернатора» налічується 2801 одиниця зберігання. Тут знаходилась справа про Румянцевський опис Малоросії (1765-1769 рр.) У 1958 р. всі матеріали Румянцевського опису (окрім опису однієї сотні Київського полку), які складають 969 одиниць зберігання, виділені у окремий фонд (ф. 57) [3, 53].

Документи Генерального військового суду відклались у 56 фонд (ГВС). Він об'єднує 4002 одиниці зберігання за 1708-1786 рр. [2, 107-108]. У переважній більшості це справи про гайдамацький рух (1751-1752 рр.), хвилювання селян і козаків (1769 р.), кримінальні та інші справи.

Документи полкових судів складають 10 фондів і охоплюють період 1717-1763 рр. Ці суди ліквідовані за указом Сенату від 10 травня 1763 р. про створення гродських, земських і підкоморських судів [2, 108-109].

Документи гродських судів складають 10 фондів. Вони охоплюють 1764-1784 роки. Одиниць зберігання збереглося небагато.

Справи земських повітових судів за 1763-1817 рр. знаходяться у 33 фондах. Земські суди остаточно скасовані 6 грудня 1836 р. У цих фондах відклалося небагато одиниць зберігання. Так фонд Батуринського повітового суду (ф. 797) має лише одну одиницю зберігання, фонд Глухівського

повітового суду (ф. 798) – 11 одиниць зберігання за 1771-1790 рр. [2, 110].

До архіву майже не потрапили документи підкоморних судів. Так, наприклад, у фонді 287 Глухівського підкоморного суду є лише 1 одиниця зберігання (1764-1780 рр.).

Діловодство ратушних міст також майже не збереглося. 34 фонди ратуш за 1780-1826 рр. мають лише 23 актові книги. Кожний фонд вміщує від 2 до 5 архівних одиниць зберігання. Наприклад, фонд 222 «Глухівська городова ратуша» 1681-1730 рр. має тільки 12 одиниць зберігання обсягом від 1 до 6 аркушів [2, 94-95, 3, 57].

Документи магістратів міст знаходяться у 36 фондах і охоплюють 1745-1864 рр. Із 104 книг магістратських (мейських) урядів 96 відносяться тільки до м. Стародуба. У ф. 959 «Глухівський городський магістрат» знаходяться 166 одиниць зберігання за 1780-1826 рр.

На думку автора, наукове опрацювання справ перелічених фондів надасть можливість поглиблення дослідницької діяльності, більш широкого висвітлення змісту, непересічної значущості організації і функціонування державно-правового, соціального життя Гетьманщини.

Посилання

1. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2006 – Т.1. – 781 с.; Теж. – К., 2007. – Т. 2. – 700 с.
2. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель / Под ред. Бондаревского А.В. и др. – К., 1958. – 348 с.
3. Швидько А.К. Источники по истории городских поселений Левобережной Украины в общественных архивохранилищах (вторая половина XVII – середина XVIII в.) / А.К. Швидько. – Днепропетровск, 1986. – 83 с.
4. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 19249, арк. 1-297.

Белашов В.И. Обзор документальной базы истории Гетманщины в фондах Центрального государственного исторического архива Украины в Киеве

В статті зроблено огляд важливіших фондів ЦГІАК, виявлено содержание дел, которые отражают государственную и правовую деятельность органов управления.

Ключевые слова: архив, фонд, опись, дело.

Bilashov V.I. The review of documental base of Hetmanete's history in funds of Central State historical archive of Ukraine (Kyiv)

The article contains the study of the most important funds of Central State historical archive of Ukraine (Kyiv). The content of the files reflecting the state-building and juridical activity of managing organs is reviewed.

Key words: archive, fund, description, files.

06.04.2012 р.

УДК 94(477.51) «16/17»

С.А. Токарев

ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ СТАРШИНСЬКОЇ РОДИНИ ЗАБІЛ

У статті розглянуто господарську діяльність та сімейні зв'язки відомої козацько-старшинської родини Забіл.

Ключові слова: родина Забіл, приватне життя, Коропська сотня, господарські відносини, родинні зв'язки.

Козацько-старшинська родина Забіл посідала помітне місце у середовищі соціально-політичної еліти старої України. Її представники входили до складу генеральної, полкової, сотенної та неурядової старшини. У науковій літературі [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10] висвітлено здебільшого суспільно-політичну діяльність представників цієї династії, тоді як їх господарське й приватне життя, за незначними винятками [11; 12; 13; 14], залишилися поза увагою істориків.

Основу родинного добробуту заклав Петро Михайлович Забіла. До початку Української національної революції він перебував на посаді борзенського підстарости [15, 307] і згадувався в 1648 р. як «добр королевских администратор, где двор королевский содержувал» [8, 74].

П. Забіла належав до шляхетства гербу «Остоя». У його родовому гербі в червоному полі був зображений перевернутий меч, який з обох боків оточували два золоті півмісяці та роги, обернуті у протилежні сторони. Нашоломником щита слугували три страусові пера [16, 57].

На початку Української національної революції він перейшов на бік повсталих і вже в 1649 р. згадувався як ресстровий козак Борзенської сотні та борзенський наказний полковник. У 1654 р. П. Забіла був обраний борзенським сотником і полковником Борзенського полку [8, 74]. Щоправда, ставлення старих січовиків до покозаченого шляхтича було неоднозначним. Вони подекуди, що «старий Забіла постарів, а на Запоріжжі ніколи не бував, сини ж його й поготів» [17, 175; 18, 106]. Незважаючи на участь у Білоруському поході І. Золотаренка і дипломатичних місіях, П. Забіла більше переймався господарською діяльністю. За словами В. Липинського, «більше господар, ніж воїн і політик, Забіла в самому вогні повстання спокійно продає поташ московським купцям, дбає про збільшення свого багатства, зате в воєнних справах відіграє підрядну роль, а в політиці перехилиється на бік сильнішого» [17, 205].

За вірну службу в 1656 р. цар Олексій Михайлович надав сотнику грамоту на села Обтов і Погорілівку Коропської сотні та Клишки, Лучники і Чаплівку Кroleвецької, а також млин на річці Реть та рудню [12, 506].

Відразу ж після отримання цих сіл державець

почав переводити їх мешканців у своє підданство. Так, наприклад, у с. Обтов зовсім не залишилось козаків. Сотник отримав село у володіння у період, коли покозачені селяни не змогли відстояти свої права і були повернуті у попередній стан [13, 321-322]. Проте, ще в 1724 р. у документах зазначалось, що жителі Обтова, хоча ще з часів гетьмана І. Самойловича «находились под владою панскою», «пам'ятають давний звичай ... и живут между собою ніби запорожци, проживают по воле своїй и приказов не слушают» [Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф 51, оп. 3, спр. 1387, арк. 2]. В інших селах, які належали П. Забілі, склалась така ж ситуація.

На військовій службі П. Забіла послідовно займав уряди борзенського сотника і полковника, генерального судді й нарешті генерального обозного. Останній уряд він полишив у 1687 р. у віці 107 років. Не виключено, що П. Забіла претендував і на гетьманську булаву. Він був одним з активних учасників змови проти Д. Многогрішного і вважав себе наступником опального гетьмана, оскільки займав другий за значенням уряд Гетьманщини. Проте гетьманську булаву отримав генеральний суддя І. Самойлович [12, 506-508].

Під час перебування на урядах генерального судді й генерального обозного П. Забіла здобув значні маєтності. Особливу увагу він звертав на купівлю млинів, які приносили значні прибутки. Наприклад, 8 листопада 1674 р. крелевецькі жителі Семен Мартинович Білоус і його дружина Марія продали урядовцю млин на річці Реті поблизу Обтова «за певною и рукоданую суму личбы полское: золотых чотыриста без двадцяти» [19, 160].

П. Забіла протягом 14 років скупив в Обтові у своїх підданих 5 млинів з 7 колами і навколишніми землями, заплативши за все це 2680 золотих. Прикметно, що до кінця життя, незважаючи на перебування на одній з найвищих державних посад, генеральний обозний залишався неграмотним [20, 92, 150; 21, 460, 590].

У П. Забілі було 6 дітей: від першого шлюбу Іван, який загинув у Чигиринському поході 1678 р., борзенський сотник Тарас, борзенський сотник та ніжинський полковник Степан, генеральний хорунжий Василь. Від другої дружини народились син Іван, котрий згодом став значним військовим товаришем, та донька Федора [Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України, ф. І, спр. 58172, арк. 36; 8, с. 75].

У 1679 р. П. Забіла, котрому вже виповнилось 100 років, склав заповіт, за яким передав у спадок своєму сину Тарасу с. Лучники і млин на р. Есмань. 21 січня 1681 р. він написав другий заповіт, яким остаточно розподілив між дітьми своє майно. За цим заповітом більша частина володінь обозного відходила його меншому сину Івану. Йому мали належати села

Обтов і Погорілівка з усіма належними до них грунтами, полями, лісами, сіножатями та озерами, 4 млини в околицях Обтова, двір у Батурині, 2 двори у Коропі, броварня та вся худоба. Діти від першого шлюбу П. Забіли отримали за заповітом значно менші маєтності. Тарас успадкував 400 золотих і млин на р. Есмані, Степан – с. Лучники і 1000 золотих, Василь – с. Реутинці та 2 млини на р. Реті.

Призначаючи за заповітом більшу частину майна меншим дітям, обозний висловлював явну прихильність до свого сина Івана. Старшим синам залишилось лише змиритись із заповітом. Турбота про менших дітей ще більше далася взнаки у заповіті 1686 р. після смерті їхньої матері. Івану відходили села Обтов, Клишки і Погорілівка з усіма грунтами, городами, лісами, полями, пасіками, озерами, а також худоба, рухоме майно, гроші й дорогоцінності.

Улюблений син П. Забіли Іван «розмишлявся своєю склонностью до дому» чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського, а саме мав намір одружитись на його доньці Ганні. Провести сватання доньки впливового і багатого старшини було доручено брату нареченого Степану.

Згідно тодішніх звичаїв, дозвіл на шлюб дітей генеральної старшини давали безпосередньо гетьмани. Вони пильно стежили за тим, щоб в результаті укладення шлюбів між старшинськими родинами не склались невігідні для них «династичні союзи». Проте споріднення Забіл і Борковських не зустріло заперечення у І. Мазепи. І. Забіла обвінчався з Г. Дунін-Борковською в Чернігові у 1687 р. Потурбувавшись про подальшу долю своїх дітей, старий Забіла у 1689 р. помер і був похований у Рихлівському монастирі.

Іван Петрович Забіла не займав у війську ніяких урядів, а був лише значним військовим товаришем. Після смерті батька він остаточно осів в Обтові й займався господарством. Продовжуючи батькову традицію, він упродовж 1690-х рр. купив млин з 2 колами на р. Короп, 5 лісів, 3 сіножаті, поле, 2 двори в Коропі, місце під забудову і солодовню [12, 513-524]. 15 березня 1695 р. І. Мазепа дозволив І. Забілі осадити слободу і млин під Коропом [22, 36]. На новозаснованому хуторі Остапівщина військовий товариш збудував Іоано-Предтеченську церкву [6, 135]. В 1700 р. виникли майнові суперечки між І. Забілою та ямпільським сотником В. Жураховським [5, 166-167].

У 1687 р. старший син П. Забіли Степан перебував у невдалому Кримському поході, який коштував булави І. Самойловичу. С. Забіла, як один з найактивніших учасників змови проти гетьмана, отримав пірнач ніжинського полковника. С. Забіла попросив новообраного гетьмана передати йому с. Клишки. Для І. Мазепи С. Забіла, як полковник одного з найбільших полків Гетьманщини, був набагато важливішим союзником,

ніж обтовський «домосід», тому Клишки були віддані Степану. Дізнавшись про це, І. Забіла одразу ж поїхав до Москви і подав царям чолобитну з проханням повернути маєтність, оскільки село було пожалуване П. Забілі царською грамотою, а тому гетьман не мав права розпоряджатись цією маєтністю. Після цього І. Забіла понад 15 років клопотався про повернення маєтності, але безрезультатно [12, 518, 522].

Завдяки родинним зв'язкам з В. Борковським, який отримав уряд генерального обозного, І. Забілі доводилось регулярно приймати у своїх маєтках генеральну старшину і гетьмана. Так, генеральний обозний у своєму листі до зятя від 18 січня 1698 р. звелів йому готуватись до приїзду гетьмана і наказував знайти «господи для приїзду ясневельможного пана гетьмана», а також просторі будинки для генерального писаря, хорунжого та судді. Хати належало добре витопити, «бо кгда ж тепер буде ясневельможний к вам, и в тих светлицах буде стояти». У наступному листі В. Борковський велів І. Забілі готуватись до приїзду гетьмана і потурбуватись про постачання високих гостей їжею і напоями: «о меде добром постарайся ... щоб було чим подпертися» [23, 13-14]. У цих листах йшлося, очевидно, про неформальну зустріч наближених гетьмана. В. Борковський забезпечував її проведення поблизу Батурина на базі коропських маєтностей свого зятя [24, 17].

Не обминула маєтків І. Забіли і постійна повинність. І. Мазепа у своєму листі від 27 березня 1691 р. розпорядився прийняти на постій 20 компанійців, які повертались зі служби в Острі. Гетьман наказував, що найманці «мають тим контентоватися і переставати на тим, що і самі господарі уживатимут, жадних не поносячи кривд» [23, 17].

Перебування компанійців у маєтностях І. Забіли було джерелом постійних конфліктів. Звичайно ж, він усіма засобами намагався ухилитись від цієї повинності. І. Мазепа у листі до І. Забіли від 1 вересня 1691 р. повідомляв, що йому відомо про те, що військовий товариш ухилиється від виконання повинностей. Тому гетьман наказав видати платню «як належить на одного козака за місяць по 4 золотих У листі від 8 березня 1694 р. І. Мазепа повідомляв, що до нього приходив отаман компанійців і скаржився, що І. Забіла забороняє видавати їжу козакам і корм для коней. Тому І. Мазепа розпорядився, «аби ваша милость не заборонял им корму давати, а вони повинни тим кормитися, чого і самі господарі уживають» [12, 526].

У Івана Петровича були син Іван і доньки Євдокія, Ганна та Анастасія. За тодішнім звичаєм, для початкового навчання дітей представники старшини залучали вихованців Києво-Могилянської академії. Такого вчителя шукав для своїх дітей і

Іван Петрович. Ігумен Київського Михайлівського монастиря, добрий приятель родини, в одному з своїх листів обіцяв посприяти йому у вирішенні цього питання. Проте І. Забіла не встиг поставити своїх дітей на ноги, оскільки помер у 1703 р. Його дружина Ганна Василівна зуміла зберегти добрі стосунки з друзями померлого чоловіка і за їх допомогою підтримувала своє господарство

Під час Північної війни у листопаді 1708 р. Обтов був спустошений. Ганна Василівна спробувала скористатись розоренням Обтова, щоб добитись повернення Клишок. Але сталося так, що одночасно на село заявив претензії і князь Григорій Федорович Долгорукий. Звичайно ж, цар віддав перевагу останньому [12, 532-533, 535-536].

Натомість Ганні Василівні вдалось одержати так званий «оборонний» універсал від 3 січня 1712 р. У ньому І. Скоропадський констатував, що жителі Обтова виконують надмірні повинності на вимогу коропських урядовців, глухівської і крелевецької старшини, що змусило пані Забілу прохати захисту. Тому гетьман наказав, «аби старшина глуховская, уряд крелевецкий і ніхто інший ні в чом подданих мененной пані Забелиной до своих городов потягати без волі і указу нашого не важилися» [Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 51, оп. 3, спр. 5718, арк. 5].

Єдиний син Івана Петровича Забіли Іван був одружений з Параскою Василівною Скоропадською, донькою чернігівського полкового обозного. Одна з трьох сестер Івана – Євдокія була дружиною гадяцького полковника та автора відомого літопису Г. Грабянки, який поділяв погляди наказного гетьмана П. Полуботка щодо збереження автономії Гетьманщини. Можливо, завдяки родинним зв'язкам у І. Забіли виникло зацікавлення історією. Іван Іванович, як і його батько, не займав високих посад. Відомо, що у 1713 р. він згадувався як знатний військовий товариш, а в 1727-1730, 1736, 1738 рр. – як бунчуковий товариш, у 1730-1733 рр. – як хорунжий генеральної артилерії [10, 119]. На цю посаду він був представлений генеральним обозним Я. Лизогубом. Д. Апостол затвердив І. Забілу на цьому уряді згідно універсалу з Генеральної військової канцелярії від 22 березня 1731 р. Проте, упродовж листопада 1734 – листопада 1735 рр. було проведене слідство, яке мало виявити, наскільки ретельно він виконував свої посадові обов'язки. В результаті тривалого розслідування виявилось, що І. Забіла практично не займався артилерійськими справами. Тому в листопаді 1735 р. хорунжого на посаді замінив О. Шишкевич [7, 185-191].

І. Забіла здобув освіту в Києво-Могилянській Академії, знав латинську, польську мови, цікавився історією, світською і богословською літературою, морально-етичними проблемами [10, 119]. Його бібліотека складалася здебільшого з книг релігійного

та історико-філософського змісту: «Две экономии плоских», «Трактат о мире со шведским королем», «О флоте морском книга», «Летописец книга», «О страшном пришествии книга», «Апостол новый домовый», «Апостол» [11, 35].

Для І. Забіли господарські турботи завжди були на першому місці. Від свого батька він успадкував Обтов і Погорілівку, хутори Гороховщину, Остапівщину, 2 двори та пивоварню в Коропі. Для розширення своїх володінь у 1714 р. він взяв у борг у Рихлівському монастирі 4000 золотих, які повернув лише в 1728 р. борошном і грошима. У жителів Коропської та Бахмацької сотень І. Забіла купив 3 ліси, 4 сіножаті, ставок з млином [6, 135]. Упродовж другої половини 1724 – початку 1725 р. він перебував у Прилуцькому полку в комісії по розгляду скарг, але всілякими способами намагався ухилитись від цього відрядження, бо вважав, що воно шкодить його господарству. Це була дуже обережна, далекоглядна, виважена людина. Це допомогло йому пройти крізь бурхливі події XVIII ст., прожити порівняно довге життя та впорядкувати на схилі літ свій родинний архів [10, 119].

Турбота про родинне майно була основною ідеєю заповіту І. Забіли. У ньому він наказував не продавати успадковані родові маєтності: «всерухоміє речі двіжимій і недвіжимій заживать совокупне, и контентоватись нерозумно хоча которий син житимет в Коропе ... а кому Бог даст имети промысл особенный, покуповуаючи где грунты, то волно всякому, а отческого не займать и не употреблять и к наследию не давать, але самих старанне ймех своих детей заслужовать на уроках, а на отчизну не надеяться». І. Забіла також наказував не вирубувати лісів, а купувати дрова на стороні. Нарешті, він піклувався і про підданих, наказуючи дітям, щоб «била свободна урочною отбывать роботизну, через неделю на другой тиждень употреблять, на два дня толко, именно во вторник и среду, а больше не нащо не займать» [11, 35].

З фамільного архіву І. Забіли походить надзвичайно цікавий за своїм змістом рукописний збірник. Правдоподібно, за посередництва О. Лазаревського він наприкінці XIX ст. потрапив до колекції В. Тарновського. Збірник форматом у піваркуша оправлений у картонні палітурки, обтягнуті коричневою шкірою з витисненням рослинним і геометричним орнаментом.

Збірник, що налічує 110 аркушів різного формату, має досить складну структуру. До нього увійшли укази і грамоти Петра I, Петра II, Анни Іванівни та універсали Д. Апостола, численні оригінали листів, купчих, боргових зобов'язань та інших майнових документів, які стосуються родини Забіл. Найперший з них датований 1679 р., найпізніший – 1734 р.

Історичну частину збірника написано

розбірливим скорописом середини XVIII ст., щонайменше двома особами. У тексті трапляються віршовані коментарі латинською і польською мовами до тих або інших подій [4, 98-99].

І. Забіла використав окремі розділи київського «Синопису», які стосуються давньоруської доби, а також «Короткий опис Малоросії», текст якого було значно скорочено і доповнено відомостями про події 1734-1740-х рр. Загалом вони утворюють цілісну історіографічну пам'ятку – «Хроніку Івана Забіли», компілятивний характер якої цілком відповідав тогочасним уявленням про методологію та методику історичного дослідження.

Вміщені у «Хроніці» відомості про події 1734-1740-х рр. мають самодостатню цінність. У центрі уваги автора перебували участь лівобережного козацтва у війні за польський королівський трон 1733-1735 рр. та російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., які виснажили мілітарний потенціал Гетьманщини і спричинили гостру економічну кризу. Наведені у «Хроніці» факти висвітлюють також діяльність «Правління гетьманського уряду», яке упродовж кількох років спромоглося звести нанівець мало не всі здобутки державотворчої діяльності гетьмана Д. Апостола [3, 149].

Один з синів І.І. Забіли Іван перебував на службі в ранзі бунчукового товариша, а інший – Андрій – у 1781 р. згадувався як поручик. Вони спільно володіли успадкованими від батька Обтовом і Погорілівкою. Сину Івана Миколі вдалось отримати дворянство. У 1783 р. він згадувався як титулярний радник, у 1794 р. – колезький асесор, а упродовж 1782-1787 рр. виконував обов'язки крелевецького повітового предводителя дворянства [8, 83, 85-86].

Отже, представники кількох поколінь родини Забіл змогли зосередити у своїх руках великі маєтності. Авторитет родини дозволив розбудувати міцні й тривалі стосунки із представниками генеральної старшини і гетьманами. Не займаючи значних посад у старшинській ієрархії, представники родини Забіл увійшли до числа найвпливовіших родин Гетьманщини.

Посилання

1. Г. Б. Лохвицкий протопоп И. Рогачевский и сын сотника Д. Забила в архангельской ссылке в 1713-1721 гг. / Г. Б. // Киевская старина. – 1902. – № 6.
2. Ефименко П. Сыльные малороссияне в Архангельской губернии (1708-1802 г.) / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – № 9.
3. Коваленко О. Иван Забіла та його хроніка з історії України / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2.
4. Коваленко О. З історії рукописної книги та історичної думки XVIII ст. / О. Коваленко, І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2.
5. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К., 2004.
6. Кривошея В.В. Неурядова старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея, І.І. Кривошея., О.В. Кривошея. – К., 2009.

7. Модзалевский В.Л. Дело об увольнении Ивана Забины от уряда хорунжого генеральной войсковой артиллерии (1734-1735 г.) В.Л. Модзалевский // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов, 1915. – Вып. XI.

8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник / В.Л. Модзалевский – К., 1908. – Т. 2.

9. Ситий І. Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І. Забіли І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4.

10. Ситий І. Книги Забіл (1671-1715) / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2.

11. Барловська А. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII-XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) / А. Барловська // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1.

12. Лазаревский А. Иван Петрович Забила, знатный войсковой товарищ, (1665-1703) (Отрывки из семейного архива) / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 7.

13. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии / А. Лазаревский – К., 1893. – Т. 2. – Полк Нежинский.

14. Лазаревский А. Хозяйство украинского помещика XVIII в. / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 7.

15. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648) / П. Кулаковский. – К., 2006.

16. Лукомский В.К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В. Л. Модзалевский. – К, 1993.

17. Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / В. Липинський // Твори. – Філадельфія, 1980. – Т. 2.

18. Липинський В. Україна на переломі (1657-1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті / В. Липинський // Твори. – Філадельфія, 1991. – Т. 3.

19. Украинские юридические акты XVII столетия // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 16.

20. Величко С. Літопис. / С. Величко. – К., 1991. – Т. 1.

21. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). – К. – Львів, 2004.

22. Ситий І. Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2.

23. Модзалевский В.Л. Материалы по истории Малороссии / В. Л. Модзалевский. – Чернигов, 1912. – Вып. 1. – Письма к Ивану Петровичу Забيله и его вдове (1678-1713).

24. Павленко С. Чернігівський полковник, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5.

Токарев С.А. Частная жизнь старшинской семьи Забил
В статье рассматривается хозяйственная деятельность и семейные связи известной казацко-старшинской семьи Забил.

Ключевые слова: семья Забил, частная жизнь, Коропская сотня, хозяйственные отношения, семейные связи.

Tokarev S.A. Private life of officers family Zabil
In the article it is studied economic activity and family relations of well-known Cossacks-officers family Zabil.

Key words: family Zabil, private life, Korop country, economic connection, family relations.

26.03.2012 р.

УДК 94:355.40(477.58) «16/17»

В.Д. Зуй
М.П. Недюха

НАЙВИДАТНІШИЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

У статті здійснено комплексний аналіз діяльності Івана Степановича Мазепи як державного діяча та визначено низку факторів, які спричинили переорієнтацію зовнішньополітичного протекторату України.

Ключові слова: гетьман, Україна, цар, бояри, маєтності, Московія, король, Швеція.

Доба правління гетьмана Івана Мазепи стала важливим етапом в історії українського державотворення, коли процес становлення держави супроводжувався не тільки зростаючим прагненням українців до свободи та вольностей, а й опором будь-яким спробам з боку сусідніх держав обмежити цю свободу. Останнім часом істориками зроблено чимало досліджень різних аспектів діяльності видатного гетьмана. Зокрема вивченням його історичної спадщини займалися С.О. Павленко [1], В. Мільчев [2], В. Станіславський [3], Б.І. Білик [4] та ін. Дослідження ж активного впливу гетьмана на процеси українського державотворення дає можливість глибше зрозуміти не тільки проблеми виборювання державності України у цей період, а й причини пошуку гетьманом іншого зовнішньополітичного протекторату України.

Іван Степанович Мазепа (1639-1709) народився в шляхетній сім'ї в селі Мазепинці на Білоцерківщині. Його батько був місцевим сотником. Майбутній гетьман навчався у Києво-Могилянській академії. Деякий час він служив пажем у свиті польського короля Яна Казимира, відвідував Париж, побував у Данії, Італії, Німеччині, володів кількома європейськими мовами. Природа нагородила його гострим розумом, амбіційністю, вмінням швидко оцінювати і добре орієнтуватися в будь-яких ситуаціях. Він добре грав на бандурі, писав вірші, пісні, вмів залагодити всяку справу, переконати, привернути на свій бік потрібну людину. Як представник короля у 1663 р. він вручив гетьманські клейноди правобережному гетьману Павлу Тетері, який сприйняв це як приниження своєї гідності. У цьому ж році І. Мазепа разом із поляками пішов на Лівобережну Україну. Пізніше він пристав до гетьмана Дорошенка і згодом став його генеральним писарем [5, 354].

На переговори з ханом до Криму гетьман Дорошенко послав І. Мазепу, але його по дорозі перехопили запорозькі козаки отамана Івана Сірка, а той, у свою чергу, відіслав бранця до свого союзника, лівобережного гетьмана І. Самойловича, який достойно оцінив освіченість і вихованість І. Мазепи. Ставши довіреною особою гетьмана, він за дорученням Самойловича їде до Москви, налагоджує

дружні відносини з впливовими московськими боярами і воєводами, зокрема з князем В. Голіциним – фаворитом княгині Софії, яка тоді фактично управляла Московським царством.

У березні 1683 р. І.С. Мазепа привіз до Москви дочку Самойловича із зятем Шереметом (Київський воєвода) і визволив сина гетьмана із заручників. У цей час, повертаючись із бенкету, Мазепа зазнав замаху на своє життя з боку слуг боярина Троєкурова, за що вони пізніше були покарані [6, 410].

У 1687 р., після арешту І. Самойловича на Коломацькій Раді, І. Мазепа був обраний новим гетьманом, який нібито за це дав князю Голіцину 10 тис червінців, позичених у генерального обозного В. Борковського, і три пуди (48 кг) срібного посуду ціною 5 тис крб. Існує легенда, що московський вельможа Голіцин запропонував Борковському гетьманську булаву за 10 тис. червінців, але той був дуже скупим і відмовився [7, 212].

Ставши гетьманом, І. Мазепа поїхав до Москви, де зустрівся з боярами, вихваляв князя Голіцина і потрапив на розмову з царем Петром І. День цієї розмови міг бути останнім днем його гетьманування, адже новий цар напередодні заточив княгиню Софію у монастир, скатував її прибічників і вислав князя Голіцина до Сибіру. Становище І. Мазепа було вкрай критичним, але його ученість, вміння вести цікаву розмову зачарували молодого царя [7, 217].

Цей епізод не залишився непоміченим у Європі. Паризький кореспондент повідомляв із Варшави: «Князь Голіцин, княжна Софія, кілька бояр і гетьман Мазепа скарані у Москві на горло» [7, 219]. Але не все тут було правдою.

Після зустрічі з гетьманом цар став його кращим другом. І. Мазепа завжди підігривав цю дружбу цінними подарунками. Знаючи скруту царя, він подарував йому тисячу коней, безліч волів тощо. У той час у володіннях І. Мазепа було близько 20 тис. маєтків, і він був найбагатшим феодалом Європи.

В одному з перших універсалів від 5 жовтня 1687 р. І. Мазепа надає генеральному обозному В. Борковському (друга особа після гетьмана) багато сіл («Орловка, Авдеевка, Брусилов, Листвен и Тупичев з приселками и прочими угодиями») мабуть за те, що той уступив йому гетьманство. У 1689 р. гетьманський універсал підтверджується «жалованной грамотой» двох царів – Іоанна і Петра Олексійовичів, виданою 7197 року від створення світу (1689 рік) [8, 207]. Слід зазначити, що універсали гетьманів датувалися за європейським літочисленням, а царські – від створення світу аж до 1700 року, коли цар Петро І «підтягнув» московське літочислення до загальноєвропейського.

Василь Каспарович Борковський (він же і Дунін-Борковський) народився у 1640 р. Обіймав посади Вибельського і Чернігівського сотника (1668-1671 рр.). У 1672-1687 рр. – полковник Чернігівського

полку, у 1687-1702 рр. – генеральний обозний, який керував артилерією [9, 148]. Тут не зайвим буде нагадати, що селом Орлівкою почергово володіли чотири чернігівські полковники (Многогрішний, Самойлович, Борковський, Полуботок), і всі вони, крім Борковського, пізніше стали гетьманами.

У 1702 р. Борковський помер. Тоді ж гетьман Мазепа приєднав до Орлівки село Козилівку і володів ними сам. Через 4 роки, у 1706 р., гетьман видав універсал про повернення цих сіл удові і синам Борковського Михайлу і Андрію. У 1729 р. у володіннях бунчукового товариша Андрія Борковського були с. Орлівка (398 дворів), с. Козилівка (232 двори), с. Ховми (58 дворів), с. Камка (15 дворів) Понорницької сотні Чернігівського полку [10, 48].

Отже, упродовж 1687-1702 рр. Орлівкою володів генеральний обозний Василь Борковський, після смерті якого гетьман Мазепа забрав її собі «на булаву». Орлівка була ранговим селом і належала не особі, а посаді.

Судячи з універсалу гетьмана І.С.Мазепа, у 1687 р. Орлівка відносилася до Понорницької сотні Сосницького повіту Чернігівського полку, а у документах 1761 р. вона згадується вже як складова частина Шептаківської сотні Новгород-Сіверського повіту Стародубського полку. 1782 року старий поділ на полки був скасований. Колишню Гетьманщину поділили на три намісництва: Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. Пізніше, у 1796 р., з двох намісництв (Чернігівське і Новгород-Сіверське) було утворено одну Малоросійську губернію, яку в 1802 р. перейменували в Чернігівську губернію з 15 повітами, і так було аж до 1917 р. [6, 412].

За 21 рік гетьманування І.С. Мазепа постійно зміцнював становище старшин, видавши їм понад 1 тисячу універсалів на володіння земель. Сам гетьман мав у своєму володінні майже 20 тисяч маєтків, розміщених у 48 містах, містечках, селах і хуторах, де жило 155522 підданих селян-посполитих [9, 210]. Гетьман був найбагатшим феодалом Європи. Значну частину своїх коштів він скеровував на побудову церков у пишному бароковому стилі, який іноді називають мазепинським або козацьким.

Багато уваги Мазепа приділяв освіті. Під час його правління на 1 тис. населення припадала одна школа, після нього – 1 школа на 7 тис. жителів. У Києво-Могилянській академії в 1708 р. навчалося 2 тис. студентів (спудеїв), а в 1709 р. – 161 студент [11, 203].

У 1692 р. писар Петрик (Петро Іваненко) втік з Батурина до запорожців на Січ і став там піднімати заколот проти гетьмана. Він оголосив, що настав час повстати проти старшин, «які смочуть народну кров» і визволити Україну з-під влади Москви. Петрик розраховував на підтримку татар, але вони, прийшовши на Україну, стали грабувати населення. Популярність Петрика похитнулася і

повстання швидко згасло.

У 1702 р. на Правобережжі під проводом полковника Семена Палія вибухнуло повстання проти поляків, які почали втікати на захід так само, як і в 1648 р. за часів Богдана Хмельницького. Проте вже в наступному році поляки витіснили повстанців і взяли в облогу м. Фастів, де оборонявся Палій зі своїми козаками. Трапилося так, що в цей час у Польщу вторгся шведський король Карл XII. Мазепа вирішив скористатися замішанням і попросив Петра I дозволити йому рушити з козаками на Правобережжя, об'єднати обидва боки Дніпра і стати гетьманом усієї України, але його задуму перешкоджала велика популярність Палія. Мазепа за згодою царя заарештував Палія. Його заслали до Сибіру [6, 510].

Відносини Мазепа з Петром I похитнулися після відмови царя дати допомогу військом проти зазіхань на Україну з боку Польщі, про що раніше з царем була підписана домовленість, яка повторювала такі ж самі статті, як і за гетьманування Богдана Хмельницького – разом захищати Малоросію від поляків. Цар сказав: «Обороняйтеся самі. Жодного солдата я вам не дам» [3, 39]. У той же час українські козаки брали участь у Північній війні під командуванням іноземних і російських воєначальників, які їх зневажали і використовували як «гарматне м'ясо».

Поповзли чутки про наміри Петра I змістити Мазепу з гетьманства, призначивши на його місце одного із російських вельмож. Особливо цього прагнув колишній лакей, а тепер князь О.Д. Меншиков, який прозоро натякав про своє бажання. За таких обставин гетьман перестав вірити цареві і 28 жовтня 1708 р., коли король Швеції Карл XII, йдучи на Москву, завернув на Україну, перейшов на бік шведів разом із більшістю старшин. За Мазепою пішло 3 тис козаків, серед яких були запорожці на чолі з Гордієнком. Вони покинули Батурин, переправилися через Десну і прибули до с. Орлівки. У своєму селі Мазепа простояв три дні, провів переговори зі шведським королем Карлом XII, з яким зустрівся у селі Горки під Новгородом-Сіверським [7, 406].

2 листопада 1708 р., використавши підлу зраду полковника Носа, О. Меншиков провів своїх солдатів указаним таємним підземним ходом і серед ночі напав на гарнізон Батурина. Солдати знищили козаків, убили начальника гарнізону полковника Чечеля, вирізали всіх жителів, не минаючи ні старого, ні малого. З Батурина було вивезено 300 гармат, величезні запаси боєприпасів і продовольства, а всі будівлі спалено дотла. Взятих у полон козаків різали, вішали, розпинали на хрестах, установлених на плотах, які плили по Сейму і Десні аж до Києва.

Ці події відображені у думах кобзарів:

«Батурин славний Москва вночі запалила,

Чечеля убила.

І малого, і старого в Сейму потопила».

11 листопада 1708 р. старшини, які не пішли з Мазепою, за вказівкою Петра I обрали нового гетьмана – Івана Скоропадського. Після цього цар відрядив до нього свого намісника Ізмайлова, надавши йому два російські полки і таємну вказівку заарештувати гетьмана і старшин, якщо їхні дії викличуть будь-яку підозру у зраді. Резиденцію гетьмана перенесли із спаленого Батурина до Глухова ближче до російського кордону.

У травні 1709 р. російські війська зруйнували Січ. Петро I наказав страчувати на місці кожного спійманого запорожця. 28 червня 1709 р. відбулася найбільша в європейській історії Полтавська битва, в якій шведи зазнали поразки. Мазепа і король Карл XII знайшли притулок у Молдавії, яка тоді належала Туреччині. Петро I обіцяв туркам 300 тисяч золотих за голову І. Мазепа, але йому відмовили. 3 жовтня 1709 р. вночі під час великої грози і зливи в селі Варниці біля міста Бендери вбитий горем 70-річний Мазепа помер, де був похований у монастирі.

Відразу після Полтавської битви російські вельможі одержали на Україні величезні земельні володіння. Фаворит Петра I князь Меншиков загарбав найкращі землі на Сіверщині. Україна повинна була утримувати 10 російських полків. Десятки тисяч українських козаків посилали на північ, на будівництво Ладозького каналу та нової столиці Санкт-Петербургу. Упродовж 1721-1725 рр. на будівництві каналу загинуло 13 тисяч козаків. Тільки з одного Чернігівського полку було забрано 10 тисяч козаків, які так і не повернулися на батьківщину [7, 324].

Період гетьманування І. Мазепа став тією сторінкою в історії України, коли ідея державної незалежності набула чітко вираженого спрямування. Навіть програвши Полтавську битву, «гетьман Мазепа виграв, зрештою, в глибокому історичному сенсі: без «мазепинства» не було б України в її нинішньому статусі європейської держави» [20, 4].

Посилання

1. Павленко С.О. Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / С.О.Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах / Упор. С. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1054 с.; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 304 с.

2. Мільчев В. Кордони Війська Запорізького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004. – 78 с.

3. Листи Івана Мазепа. 1687-1691 / Упор. та авт. пред. В.Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Т. 1. – 77 с.

4. Білик Б.І. Українсько-московські відносини періоду стабілізації Гетьманщини (1669-1709 рр.) // Гуманітарні науки і сучасність. Збірник наукових праць. – К.: Київський національний торговельно-економічний університет, 2003. –

С. 78-82.

5. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник [За редакцією А.В. Кудрицького]. – К.: «Українська радянська енциклопедія», 1990. – 884 с.

6. Семенов П. Географо-статистический словарь Российской империи / П. Семенов. – СПб: 1865. – Т. 2. – 898 с.

7. Устименко В. Жукля: 3 історії села на Чернігівщині / В. Устименко. – К.: Етнос, 2009. – 608 с., іл.

8. Авраменко І.Г. Село Орлівка на Убіді / І.Г. Авраменко, М.П. Недюха // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – Київ – Глухів, Центр пам'яткознавства НАН України, 2011. – С. 206-209

9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Чернигов: 1898. – Т. 2. – 328 с.

10. Книга пожитков бывшего черниговского полковника П. Полуботка // Чтения в императорском обществе истории и древностей русских при Московском университете. – М., 1862. – Кн. 3. – С. 1-90.

19. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – 377 с.

20. Брюховецький В. Слово до читачів / В. Брюховецький Іван Мазепа та його доба: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С. 3-5.

Зуй В.Д., Недюха М.П. Самый выдающийся гетман Украины

В статье проанализирована деятельность Ивана Степановича Мазепы как государственного деятеля и определены ряд факторов, которые переориентировали внешнеполитический протекторат Украины.

Ключевые слова: гетман, Украина, царь, бояре, владения, Московия, король, Швеция.

Zui V.D., Nediuha M.P. The most prominent hetman of Ukraine

In the article complex analysis of Ivan Stepanovych Mazepa's activity as public figure is made. Some factors which gave rise to the reorientation of foreign policy protectorate of Ukraine are fixed.

Key words: hetman, Ukraine, tsar, boyars, Moscow land, king, Sweden.

20.03.2012 р.

УДК 94(477):7.045 «16/17»

В.І. Мезенцев

ЗАКЛАДНА ДОШКА ДОМОВОЇ ЦЕРКВИ І. МАЗЕПИ В БАТУРИНІ ТА КЕРАМІЧНІ РЕЛЬЄФИ ЧЕРНІГІВЩИНИ РУБЕЖУ XVII-XVIII СТ.

В статті розглядаються керамічні геральдичні плити з фасадів палацу І. Мазепи та новознайдена закладна дошка його домової церкви в Батурині, а також теракотові ікони з декору храмів Чернігова та Новгород-Сіверського кінця XVII – початку XVIII ст. Показано, що ці високохудожні скульптурні прикраси сакральних споруд виготовили майстри Чернігова на замовлення І. Мазепи. Вони взорували на місцеві книжкові гравюри, ікони та західну барокову скульптуру, особливо на геральдичні рельєфи в орнаменталізації архітектури.

Ключові слова: керамічна закладна дошка з Батурина, рельєфний герб І. Мазепи, теракотові ікони, декор церков Чернігівщини.

Теракотові та полив'яні гербові плити, закладні дошки та ікони з декору культових споруд Чернігівщини доби правління гетьмана Івана Мазепи (1687-1709 рр.) є визначальними творами скульптури козацької держави. В їх дизайні виразно проявились впливи західноєвропейського образотворчого мистецтва Відродження і бароко (рис. 2-5, 10-12).

У XX ст. керамічні рельєфи з будов Чернігова та Новгород-Сіверського плідно досліджували видатний історик українського мистецтва Григорій Логвин та археолог Ігор Ігнатенко (Чернігів). Однак погляди вчених на датування і місце виробництва деяких глиняних ікон розійшлися [1]. З того часу вивчення цих пам'яток не продовжувалося.

На жаль, дотепер вони лишаються недостатньо відомими й оціненими. Про них лише коротко згадується (без ілюстрацій) в деяких узагальнюючих працях з мистецтва старої України переважно 1960-х рр. [2]. В сучасних багатотомних виданнях по українській культурі, мистецтву та археології козацького періоду інформація про ці твори взагалі відсутня [3].

В останні роки в ході розкопок у Батурині знайдено фрагменти глазурованих і теракотових геральдичних плит, що прикрашали палац І. Мазепи, та уламок керамічної закладної дошки від оформлення його домової церкви (рис. 2-4). Стаття розгляне ці нові археологічні знахідки у порівнянні з краще збереженими однотипними керамічними закладною гербовою дошкою та іконами Чернігова і Новгород-Сіверського як єдину групу таких скульптурних пам'яток Чернігівщини кінця XVII—початку XVIII ст. Головну увагу буде приділено аналізу дошок з рельєфним гербом І. Мазепи з церков Батурина та Чернігова. На основі проведеного дослідження автор спробує переглянути дискусійні та інші важливі питання про майстрів, замовника, датування і місце виготовлення цих рельєфів та хронологію їх використання в різних спорудах Чернігівщини. Він

Рис. 1. Палац І. Мазепи на околиці Батурина Гончарівці (перед 1700 р.). Реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка, 2011 р.

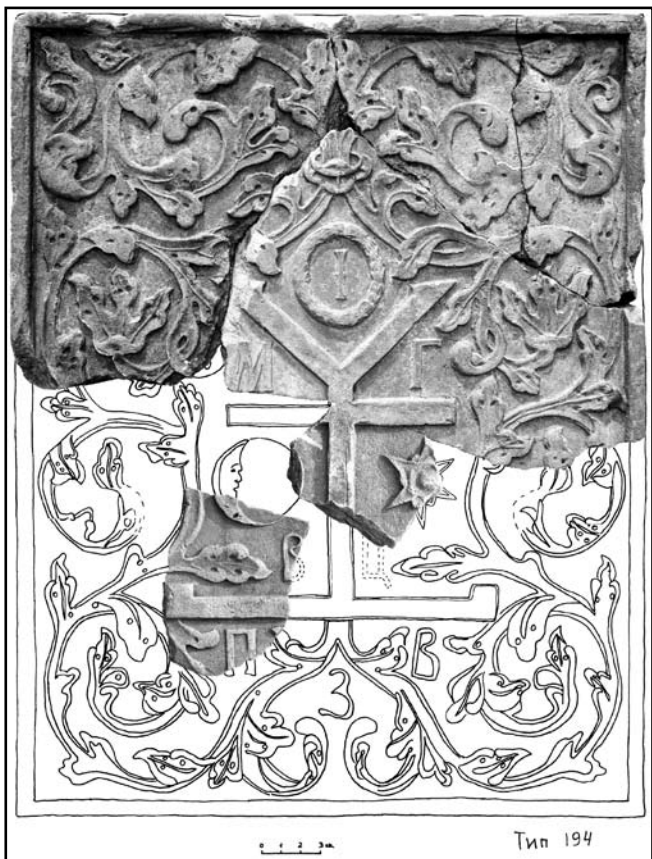

Рис. 2. Фрагментована теракотова плита з Мазепиним гербом та монограмою, що оздоблювала екстер'єр гончарівського палацу. Комп'ютерна реконструкція В. Сидоренка за фото В. Мезенцева та графічною реконструкцією Ю. Ситого, 2010 р.

пропонує ряд аналогій геральдичних рельєфів з опорядження ранньомодерної архітектури Західної Центральної Європи, описи та фото яких розміщені на інтернет-сайтах. Тут вперше друкуються в Україні світлини фрагменту закладної дошки з розкопок Батурина 2011 р. та трьох цілих керамічних ікон з декору храмів Чернігова, замовлені автором цього року (рис. 4, 5, 9-12).

З 2001 р. Батуринська українсько-канадська археологічна експедиція проводить щолітні розкопки гетьманської столиці [4]. Вона базується при Чернігівському національному педагогічному університеті ім. Т.Г. Шевченка (ЧНПУ). Керівником експедиції є директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя ЧНПУ доц. Володимир Коваленко, а його заступником – старший науковий співробітник центру, археолог Юрій Ситий [5]. Автор десять років бере участь в розкопках та історико-архітектурних дослідках ранньомодерного Батурина та публікації їх результатів [6].

Очевидно, у другій половині 1690-х рр. І. Мазепа побудував свій мурований палац на околиці Гончарівці за приблизно 2 км на південний схід від фортеці Батурина. Уперше «столовий гетьманський дім на Гончарівці» згадується у Літописі Самійла Величка при описі подій 1700 р. [7]. Археологічні дослідження залишків цієї споруди показали, що вона була пограбована і спалена під час зруйнування гетьманської столиці царським військом на чолі з кн. Олександром Меншиковим у 1708 р. Її руїни розбирали на цеглу та інші будівельні матеріали протягом XVIII-XX ст.

На основі даних розкопок фундаментів Мазепиного палацу в 2003-2010 рр. та малюнку його руїн 1744 р. археологи відтворили план, розміри, архітектурний дизайн і стиль будинку. Ця головна найбільша резиденція І. Мазепи виділялась триповерховою вертикальною композицією, модною бароковою центральноєвропейською архітектурою та багатим декором з полив'яних різнобарвних та теракотових кахлів і фасадних вставок кийського гатунку. Вона не знаходить аналогій серед тогочасних скромних і невибагливих здебільше одноповерхових жител козацької старшини та інших світських споруд Гетьманщини [8] (рис. 1).

У 2009-2010 рр. в ході розкопок решток палацу та синхронного сусіднього зрубного житла на садибі І. Мазепи на Гончарівці дослідники знайшли багато фрагментів масивних керамічних плит із зображенням його гербу «Курч» [9]. За спостереженнями Ю. Ситого, ці плити навмисно розтрощили під час погрому гетьманської резиденції у 1708 р.

Знайдено уламки теракотових плит та вкритих синьою, блакитно-зеленою, білою і жовтою глазур'ю. Як і пічні кахлі, ці гербові плити мають румпи. На нашу думку, вони вставлялись у спеціальні неглибокі ніші тимпанів порталів понад входами до палацу. Ю. Ситий вважає, що геральдичні плити також розмістили низкою у вигляді декоративного поясу на фасадах у комбінації з плитами рослинної орнаментатії. Мабуть, глазуровані плити-вставки оформляли головний фасад, а дешевші теракотові – бічні фасади.

Ю. Ситому вдалось зібрати десятки знай-

дених фрагментів таких плит і установити їх розмір: 41 x 33,5 см. Цей дослідник та член Батуринської археологічної експедиції, художник Сергій Дмитрієнко (Чернігів) і автор підготували мальовані й комп'ютерні реконструкції теракотової та полив'яної плит (рис. 2, 3). Вони мають рельєфи якоро-подібного хреста з роздвоєним верхом, півмісяця з людським обличчям та шестикутної зірки в обрамленні гірлянд з листям і квітами, що вигадливо завиваються кільцями у бароковому стилі. Геральдичні символи оточують вісім кирилических літер – І. М. Г. В. Ц. П. В. З. – аббревіатура імені та гетьманського титулу І. Мазепи. Автор запропонував наступне прочитання восьми літер на реконструйованих гербових плитах з оформлення палацу на Гончарівці: **Іван Мазепа, Гетьман Війська Царської Пресвітлої Величності Запорізького**.

Відзначимо, що в цій монограмі титул монарха незвичайно скоротили. Там бракує літери Є (Єго) від тогочасного офіційного царського титулу російською мовою: **Єго Царского Пресветлого Величества**. Більшість зразків Мазепиних гербів, що дійшли до нас, мають дев'ять ініціалів повного титулу гетьмана російською мовою – І. М. Г. В. Є. Ц. П. В. З.: **Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского** (рис. 5).

Це перша знахідка гетьманського герба у Батурині та його унікальне зображення на кераміці, виконане технікою мілкого рельєфу та поліхромної поливи. Композиція, рельєфний малюнок і колірна гама геральдичних символів, літер та їх облямування переплетеними стилізованими гірляндами на плитах з гончарівського палацу мають спільні та своєрідні риси у порівнянні до різноманітних дизайнів герба І. Мазепи. Переважна більшість з них монохромні чи втратили кольори.

Такі глиняні геральдичні плити, як і пічні кахлі, виготовили методом відтиснення у дерев'яній різьбленій формі. Її різьбярі та керамісти-кахлярі, котрі формували та розписували ці плити поливою, могли взорувати на ілюстрації київських та чернігівських видань кінця 1680-1690-х рр. з численними гербами І. Мазепи, скоріше за все, на гравюрі Івана Щирського (бл. 1650-1714 рр.). Можна також припустити, що гетьман замовив цьому знайомому художнику києво-чернігівської граверської школи намалювати оригінальний ескіз свого герба, на основі якого кахлярі виготовили теракотові й глазуровані геральдичні плити для прикрашення гончарівського палацу.

За оцінкою спеціалістів, його ошатні пічні кахлі, фасадні розетки та гербові плити є найкращими зразками кахлярського ремесла України кінця XVII – початку XVIII ст. Ю. Ситий вважає, що ці облицювальні деталі виготовили найдосконаліші майстри кахлі Гетьманщини, яких І. Мазепа запросив із Києва для оздоблення своєї головної

Рис. 3. Керамічна полив'яна поліхромна плита з гербом і монограмою І. Мазепи з декору фасадів його палацу в Батурині (до 1700 р.). Мальована реконструкція В. Мезенцева та С. Дмитрієнка, 2010 р.

столичної резиденції [10]. Такий висновок узгоджується з твердженням автора про запозичення засобу орнаменталізації фризів антаблемента палацу Гончарівки полив'яними розетками з київського зодчества [11]. Керамічні геральдичні плити Мазепиного палацу в Батурині більш докладно розглядаються у спеціальній статті [12].

Очевидно, одночасно з палацом І. Мазепа побудував на своїй садибі дворову дерев'яну церкву. Вона, як і «гетьманський дім», вже функціонувала у 1700 р. У повідомленні Літопису С. Величка про традиційний великодній з'їзд козацької верхівки на гетьманській резиденції на Гончарівці того року вказано, що там правили церковну службу [13]. В доносі генерального судді Василя Кочубея на І. Мазепу до царських властей про події 1707 р. згадано згадано літургійне богослужіння та охрещення у тому храмі гетьманом і Мотрею Кочубей єврейської дівчини [14].

За описом Батурина 1726 р. ця дерев'яна церква пережила розорення міста 1708 р., але відтоді стояла у запустінні з частково втраченим іконостасом [15]. Опис 1760 р. відзначив, що на той час храм на Гончарівці вже не існував [16].

У 2011 р. приблизно за 30 м на північний захід від котловану Мазепиного палацу археологи частково розкопали рештки великої дерев'яної наземної нежитлової споруди XVII-XVIII ст. Наступного

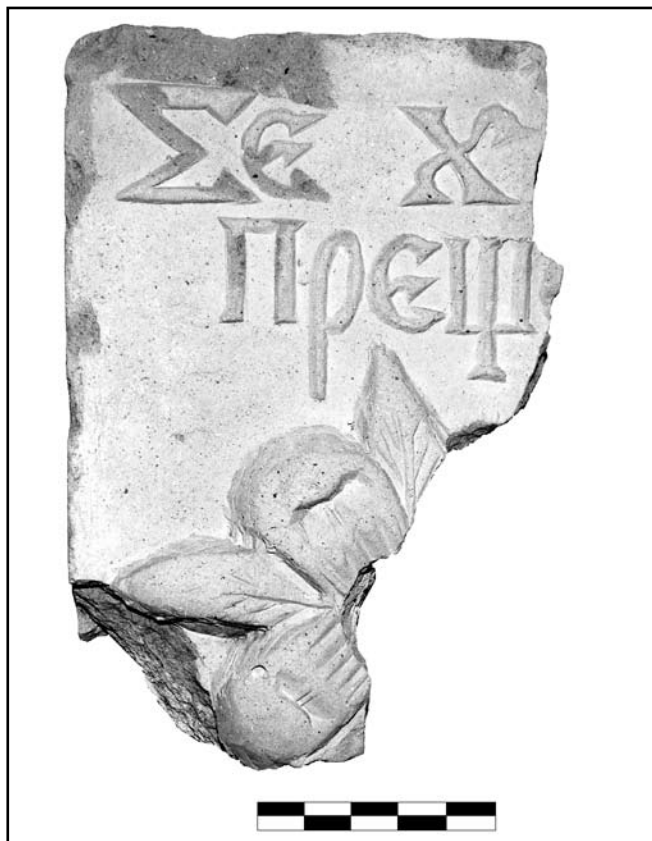

Рис. 4. Уламок керамічної закладної дошки домової церкви
І. Мазепи на Гончарівці (перед 1700 р.).
Розкопки Батурина 2011 р. Фото Ю. Ситого

літа вони планують повністю розкопати її залишки і перевірити припущення про локалізацію там садибної церкви [17].

Минулого року в ході розкопок котловану великого зрубу (10 x 9,5 м) з глибоким підклітом, розташованого за 36 м на південь від палацу, знайшли уламок керамічної плити [18]. Здогадно, це було приміщенням для гостей, іноземних фахівців чи прислуги гетьманського двору. У доносі В. Кочубея згадано зрубне житло («покоевая изба») на Гончарівці, де І. Мазепа приймав московського боярина Івана Олексійовича Мусіна-Пушкіна у 1707 р. [19].

Знайдена плита потрапила до котловану цього житла разом із битою цеглою та іншими залишками палацу і, як видно, також церкви. Археологічні дослідження показали, що під час розбирання руїн палацу на цеглу наприкінці XVIII ст. частину його будівельних і декоративних матеріалів, непридатних для перевикористання, перенесли до котловану вже запусілого житла, мабуть, для нівелювання ділянки колишньої гетьманської садиби. Усі дослідники Батурина з підставою інтерпретують цю знахідку як уламок закладної дошки від садибної церкви І. Мазепи на Гончарівці [20].

Знайдений фрагмент розміром 15 x 10 x 5,2 см являє собою відколотий верхній лівий кут товстої плити рожево-охристого кольору глини (рис. 4).

На його лицевій площині зверху зберігся злегка пошкоджений, але розбірливий початок напису кириличними літерами мілкого рельєфу в два рядки: *Се х...* (далі обрив верхнього рядку – В.М.) *Прец...* (далі обрив нижнього рядку – В.М.). За аналогією цілої закладної дошки з Чернігівського колегіуму, яку опишемо нижче, ці три фрагментовані слова читаються: *Сей храм...Прецедримъ...* (порівняй рис. 4, 5). Очевидно, у цьому тексті було відзначено І. Мазепу за щедre фінансування спорудження церкви на Гончарівці та вказано роки її побудови.

Внизу під написом збереглася ліва частина барельєфу квітки: дві соковиті округлі пелюстки та два видовжені гостроконечні листи між ними. Більша права частина зображення квітки відламана. Аналогія покаже, що крім напису на втраченій частині плити, в центрі, був рельєфний герб з монограмою І. Мазепи. Їх обрамляв лавровий вінок з виступаючими назовні квітами й листям. Описані залишки рельєфної квітки на плиті з Гончарівки, певно, були верхнім лівим завершенням цього рослинного орнаменту (рис. 4, 5).

Обстеження новознайденної керамічної деталі Ю.Ситим показало, що вона була навмисно розбита так само, як і плити з гербом І. Мазепи з опорядження його палацу. Сподіваємось в ході подальших розкопок на Гончарівці знайти інші уламки цієї храмової закладної дошки і повністю достовірно реконструювати її напис та зображення.

Відзначимо, що вона має товщину 5,2 см і набагато товстіша, ніж пічні кахлі, фасадні розетки та гербові плити Мазепаіного палацу (товщина 1,5-2 см). Рельєф квітки там значно вищий і опукліший, ніж на палацових облицювальних плитках. На відміну від них та звичайних пічних кахлів ця закладна дошка, як і всі масивні керамічні барельєфи церков Чернігівщини рубежу XVII-XVIII ст., не має румпи.

Візуальні обстеження знайденої плити не виявили на ній залишків поливи, фарби чи позолоти, хоч два останні покриття просто могли не зберегтись на предметі, що майже три століття перебував у ґрунті. Також на закладній дошці відсутні сліди вапнякового будівельного розчину, тинькування чи побілки. Це відповідає нашому уявленню про її використання в дерев'яній церкві, а не мурованій споруді.

Ймовірно, в дерев'яних храмах і монастирських будовах козацького часу більш традиційним, поширеним і дешевшим було вирізьбляти напис про фундатора та дату закладки чи освячення на дерев'яних стінах біля входу, балках та інших конструктивних деталях. Наприклад, в Крупицько-Батуринському монастирі до радянського часу зберігалась балка від дерев'яної братської трапезної («храміні»), яку зруйнували війська О. Меншикова під час погрому Батурина та цієї обителі у 1708 р.

На балці було вирізьблено напис про спорудження трапезної коштом генерального судді Івана Домонтовича у 1680 р. [21]. У втраченій дубовій Введенській церкві, зведений В. Кочубеєм наприкінці XVII ст. біля його подвір'я в Батурині, над дверима був напис, що прославляв ктитора [22].

Використання керамічної декорованої закладної дошки в оформленні, як вважаємо, дерев'яної церкви Гончарівки є дотепер одним прикладом. Інші відомі нам керамічні й металеві закладні таблиці та теракотові ікони, котрі розглянемо далі, як правило, знаходились в мурованих храмах та монастирських будівлях Гетьманщини. Це може свідчити про багатство і непересічне значення храму на головній Мазепиній резиденції, незалежно від дешевшого матеріалу споруди.

У 1700-1702 рр. над двоповерховим корпусом келій XVI ст. кафедрального Борисоглібського монастиря у Чернігові І. Мазепа побудував величну муровану двоярусну вежу. На її нижньому ярусі знаходилась дзвіниця, а на верхньому – церква Іоанна Предтечі, святого патрона гетьмана. У XVII-XVIII ст. ці та сусідні споруди монастиря займав Чернігівський колегіум, з яким часто пов'язують дзвіницю з церквою (рис. 7).

Під час його реставрації в 1952-1954 рр. у ніші над входом до корпусу келій, що вінчає храм-дзвіниця, знайшли цілу керамічну закладну дошку. Вона була там замурована, напевно, після анафемізації І. Мазепи і добре збереглась. У наш час в уцілілих приміщеннях колишніх колегіуму й Борисоглібського монастиря знаходиться адміністрація Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», а ця відреставрована дошка експонується на виставці ікон та портретів, організований заповідником [23] (рис. 5).

Ю. Ситий та В. Коваленко першими виявили аналогічність знайденого на Гончарівці уламку керамічної плити з закладною дошкою Чернігівського колегіуму. Опишемо останню і порівняємо з уламком.

Дошка колегіуму має прямокутну форму, висоту 68 см, ширину 58,5 см і товщину 4,8-5 см [24]. На її верхньому краю розміщено два рядки того самого ктиторського напису дрібнорельєфними літерами, уривок якого уцілів на фрагменті плити з Гончарівки (порівняй рис. 4, 5). В нижній частині чернігівської дошки розташовано чотири рядки. Текст чудово зберігся і так повністю читається без скорочень:

*Сей храм созданъ Божіимъ Благословеніємъ
Прещедримъ даяніємъ и іждивеніємъ отъ
ясе Вельможнаго Пана Іоанна
Мазепы славнаго войскъ Російскихъ Гетмана
Надписица всесотномъ Року здат на чася,
а в второмъ Поспешествомъ Божіимъ Скончася.*
Центральну площину дошки з Чернігівського

Рис. 5. Керамічна закладна дошка з гербом і монограмою І. Мазепи з храму Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму (1702 р.). Національний заповідник «Чернігів стародавній». Фото М. Турчинова, 2012 р.

Рис. 6. Меморіальна таблиця з епітафією та гербом Я. Лизогуба з каплиці св. Апостола Якова (1701 р.) при Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові

колегіуму займає майстерно виконаний технікою високого рельєфу герб І. Мазепи «Курч» з якорю-подібним хрестом з роздвоєним верхом, півмісяцем (без людського обличчя) та шестикінцевою зіркою по боках. Геральдичні символи оточують дев'ять ініціалів – І. М. Г. В. С. Ц. П. В. З., – що є скороченням імені та тогочасного офіційного повного титулу

Рис. 7. Південний фасад колишнього Чернігівського колегіуму з храмом-дзвіницею (1700-1702 рр.)

власника герба російською мовою: «Іван Мазепа Гетман Войска Єго Царского Пресветлого Величества Запорожского». Як згадувалось, така монограма І. Мазепи є найбільш уживаною і зустрічається на багатьох зображеннях його гербів на гравюрах та металевих виробках [25].

Герб та монограму включено у рамку розкішного овального рельєфного вінка з детально проробленого лаврового листа у бароковому стилі. В чотирьох місцях вінка діагонально перехрещено стрічкою. Від вінка назовні симетрично виступають пишні стилізовані квітки, бутони та листя на стеблах. Рельєф лівої верхньої квітки з п'ятьма пелюстками на цій дошці ідентичний такому зображенню, що частково вціліло (дві пелюстки та два листи) на кутовому фрагменті плити з Гончарівки (рис. 4, 5).

Можна вважати, що остання мала такі самі прямокутну форму, розміри та рельєфне геральдичне зображення і декор, як на закладній дошці Чернігівського колегіуму. Вірогідно, на закладній дошці церкви на Гончарівці був в основному той самий чи подібний ктиторийський напис (від першого до четвертого рядку), що прославляв І. Мазепу за її будівництво. Тільки на двох нижніх рядках тексту там мали бути написані прописом більш ранні роки спорудження гончарівського храму відповідно до його датування перед 1700 р. за літописними даними.

Тож першою виготовили керамічну закладну дошку на замовлення гетьмана для оформлення церкви його резиденції в Батурині наприкінці 1690-х рр. Майстри І. Мазепи могли перевикористати її досконало вирізьблену дерев'яну форму для відтиснення схожої чи майже однакової керамічної закладної дошки, встановленої на дзвіниці Чернігівського колегіуму. Гадаємо, що там вони лише замінили два нижні рядки ктиторийського напису з прописною датою зведення церкви на Гончарівці на роки побудови пізнішого храму Іоанна Предтечі в Чернігові (1700-1702 рр.).

Геральдичні та рослинно-декоративні зображення на обох дошках Батурина і Чернігова виконані технікою високого об'ємного рельєфу, більш довершеного і складного, ніж мілкий рельєф тогочасних звичайних пічних кахлів народних майстрів. Г. Логвин та І. Ігнатенко оцінили художні якості «великолепной» дошки колегіуму і вважали її найкращим твором серед керамічних барельєфів Чернігівщини Мазепиної доби. Вони відмітили подібність дизайну герба та декору цієї плити до стилю орнаментів заставок і сюжетів гравюр чернігівських видань рубежу XVII-XVIII ст. [26]. І. Ігнатенко слушно вважає, що дерев'яні форми для таких керамічних барельєфів виготовили професійні гравери, котрі спеціалізувались у різьбленні гравюр на дереві для Чернігівської друкарні [27].

Рис. 8. Верхній ярус вежі Чернігівського колегіуму, де знаходилась церква св. Іоанна Предтечі, прикрашена назовні керамічними іконами

Додамо, що геральдична композиція з монограмою та овальним вінком на закладній дошці колегіуму схожа на численні ілюстрації герба І. Мазепи в стародруках Київ та Чернігова 1680-1690-х рр. [28]. Різноманітні круглі та здебільше овальні вінки часто облямовують герби, портрети, медальйони та інші зображення на гравюрах України XVII-XVIII ст. [29]. Також рельєфні вінки використані як декоративні рамки для геральдичних емблем гетьмана на срібних шатах кіоту ікони Троїцько-Іллінської Богородиці 1695 р. з однойменного монастиря Чернігова та окладах ікон і Євангелія 1701 р., виготовлених його коштом [30].

Авторство більшості гравюр з Мазепиним гербом, що дійшли до нас, приписують І. Щирському. Він створив їх у Києві та Чернігові переважно між 1689 р. та 1698 р., зокрема під час будівництва та оформлення палацу та церкви на Гончарівці до 1700 р. [31]. Як вказувалось, на замовлення І. Мазепи цей знаменитий український графік міг намалювати ескізи його герба для декоративних керамічних плит обох цих споруд головної гетьманської резиденції. Однак різьбярів форм та керамістів, котрі виготовили вищерозглянуті полив'яні й теракотові геральдичні плити для оздоблення палацу на Гончарівці та виконавці закладних дошок для Мазепиних церков на цій околиці Батурина та в Чернігівському колегіумі, були, явно, різними. Великі розміри, особливо товщина цих дошок, відсутність там румп, високий рельєф зображення гербу та рослинно-квіткового візерунку відрізняють їх від менших, тонших і дрібнорельєфних геральдичних плит палацу. Останні найбільше відмінні своїм багатим розписом різнобарвною глазур'ю (рис. 2-5). Нагадаємо, що ці плити однотипні з пічними кахлями та фасадними розетками гончарівського палацу, які разом вважаються виробами запрошених київських кахлярів, провідних майстрів поліхромної глазурі.

На думку Г. Логвина та І. Ігнатенка, усі

Рис. 9. Західний фасад храму з керамічною іконою у ніші. Тут і далі світлини М. Турчинова, 2012 р.

Рис. 10. Керамічна ікона Спаса Нерукотворного з фасаду церкви св. Іоанна Предтечі (1702 р.).

Національний заповідник «Чернігів стародавній»

масивні керамічні барельєфи Чернігова та Новгород-Сіверського виготовили чернігівські ремісники [32]. На користь їх висновку говорить те, що з семи відомих натеper таких творів скульптури п'ять різних і найкраще збережених зразків (закладна дошка колегіуму та чотири ікони) походять зі споруд Чернігова (рис. 5, 9-12). Переконає і вищезгадане твердження І. Ігнатенка про виконання дерев'яних різьблених форм для цих глиняних рельєфів граверами, спеціалістами по дереворитам з Чернігівської друкарні. Це дозволяє вважати, що керамічну закладну дошку для домової церкви І. Мазепи на Гончарівці привезли туди вже готовою з Чернігова.

Обстеження закладної дошки Чернігівського

Рис. 11. Керамічна ікона Богородиці з Христом-Немовлям
Знамення, що декорує інтер'єр дзвіниці колегіуму (1702 р.).
Національний заповідник «Чернігів стародавній»

колегіуму, проведене І. Ігнатенком, виявило, що рельєф гербу був позолочений. Заслугує на увагу думка цього дослідника про те, що у давнину всі такі керамічні рельєфні плити були розписані фарбами [33]. Як покажемо нижче, серед керамічних ікон дві зберегли поліхромне фарбування (рис. 11, 12).

Також на Чернігівщині знайдено фрагмент дерев'яних дверей (82 x 54 см) будинку з унікальним вирізьбленим Мазепиним гербом з монограмою 1694 р. (зібрання В.А. Романщак). Первинно рельєфний герб там був визолочений, а тло вкрито червоною фарбою. Це зображення оточує плетиво стилізованих гірлянд. Висловлена гіпотеза про те, що його вирізьбили за ескізом І. Щирського чи іншого відомого українського гравера Леонтія Тарасевича (бл. 1650-1710 рр.) [34]. Мідяний рельєф архангела Михаїла 1697 р., котрий прикрашав вежу Київської ратуші, мав різнобарвне фарбування, а його німб, одяг та спис були посріблені й позолочені [34 а].

В церквах, споруджених І. Мазепою та козацькою старшиною, вживали також закладні таблиці з кольорових металів. Так, у Петропавлівській церкві с. Рудні Глухівського повіту зберігалась мідяна пластина з написом про її закладку коштом гетьмана у 1698 р. Ця пластина утрачена і про зображення там не відомо.

У 1842 р. в фундаменті північної стіни Микільського храму в Білій Церкві знайшли металеву пластинку з написом про її заснування 1706 р. І. Мазепою та його родичем київським полковником Костянтином Мокієвським. Цю закладну таблицю вивезли до Кракова [35].

В Полтавському краєзнавчому музеї зберігається закладна дошка Покровської церкви у Ромнах, яку 1770 р. спорудив своїм коштом останній кошовий отаман Запорозького війська Петро Калнишевський. Вона відлита з свинцево-олов'яного сплаву і має довгий ктиторський напис та зображення іконографічного символу Голгофи з Хрестом Господнім й монограму кошового навколо [36].

Згадаємо і кам'яну меморіальну таблицю на честь чернігівського полковника Якова Лизогуба (1687-1698 рр.). У 1690-х рр. до південної стіни Успенського собору XII ст. Єлецького монастиря у Чернігові він прибудував муровану каплицю-усипальницю св. Апостола Якова, де поховали його та кількох представників роду Лизогубів. Споруду завершив син полковника Юхим і її освятили 1701 р. [37]. Між 1698 р. та 1701 р. у ніші справа від portalу входу до каплиці встановили меморіальну таблицю (рис. 6). Там вирізьблено епітафію про заслуги Я. Лизогуба, де зокрема відзначено, що він *храма же сего над нимъ прецедрейшийъ здатель*, подібно до ктиторських написів на закладних дошках [38]. Нижче тексту на таблиці вирізьблено технікою заглибленого рельєфу герб з монограмою цього полковника – Я. К. Л. П. Ч. – Яків Кіндратович Лизогуб, Полковник Чернігівський. Не виключено, що керамічна закладна дошка з гербом і монограмою І. Мазепи, яку, правдоподібно, виготовили в Чернігові й встановили на його палацовій церкві в Батурині, була взірцем для геральдичної композиції, близької за часом меморіальної кам'яної таблиці Я. Лизогуба.

Таким чином, в період інтенсивного будівництва храмів І. Мазепою та козацькою елітою наприкінці XVII – на початку XVIII ст. їх оформляли закладними дошками з кераміки, різних металів та, мабуть, з різьбленого каменю. Такі деталі, крім ктиторського тексту, звичайно мали зображення гербу з монограмою замовника споруди часто з рослинним орнаментом, позолотою та, можливо, розписом. Головна резиденція гетьмана в Батурині була також назовні прикрашена теракотовими та полив'яними геральдичними плитами.

Ймовірно, опорядження дерев'яної церкви Мазепиною садиби в його столиці дорогою керамічною гербовою закладною дошкою було винятком. У ранньомодерних дерев'яних храмах і монастирських будівлях більш прийнятим було вирізьбляти ктиторські написи на їх стінах та конструктивних деталях.

Безперечно, І. Мазепа запозичив прийом оздоблення своїх палацу та домової церкви такими

гербовими плитами із зодчества Заходу Нового часу. Напевно, цей елемент перенесли в оформлення гончарівського палацу разом із його західною бароковою архітектурою і зовнішнім декором на замовлення гетьмана. Тетяна Таїрова-Яковлева відмітила, що він запровадив такі геральдичні прикраси в зодчество центральної України раніше їх поширення в Росії після реформ царя Петра I на початку XVIII ст. [39].

У добу Відродження і бароко портали й фасади храмів, палаців, замків, ратуш та інших репрезентативних споруд Західної та Центральної Європи часто опоряджували різьбленими у камені, теракотовими і глазурованими, ліпними у тиньку, іноді позолоченими й пофарбованими гербами та закладними дошками з ктиторськими написами. Популярними декоративними елементами геральдичних композицій були круглі та овальні вінки з лаврового чи пальмового листя і рослинний та квітковий орнамент, подібні як зображено на закладних дошках церков Батурина й Чернігова.

Наприклад, фасади магістрату Флоренції прикрашені рядами рельєфних гербів та написів на кам'яних плитах і розкішними керамічними гербами XV-XVI ст. Останні мають високий рельєф, обрамлені круглими лавровими вінками і вкриті яскравою різноколірною глазур'ю. Кам'яні плити та керамічні герби вмонтовані у ніші на кам'яній стіні магістрату [40].

Схожі полив'яні поліхромні геральдичні емблеми зустрічаються в багатьох ренесансних спорудах регіону Тускани в Італії. На перетині XV-XVI ст. знаменитим майстром таких гербів та численних керамічних полив'яних рельєфів релігійного жанру був Андреа Делла Роббіа з Флоренції [41].

На чільному фасаді костюлу Санта Лючія Деї Магнолі того міста справа від portalу прикріплено кам'яну прямокутну таблицю з вирізьбленим написом і датою побудови чи реновації храму 1646 р. та кам'яну плиту з високорельєфним гербом у вибагливому картуші. Зліва від входу до храму вставлено у неглибоку нішу стіни більшу прямокутну теракотову плиту (без поливи чи фарбування) з рельєфним зображенням фігурного щита з геральдичними символами. У чотирьох кутах плити за краями щита зображено рельєфні квітки [42]. Дві більші ніжні квітки з опуклими пелюстками тієї плити схожі на рельєфні п'ятипелюсткові квітки, що на верхніх кутах обох закладних дошок церков Гончарівки та Чернігівського колегіуму.

У Центральній Європі назвемо, наприклад, базиліку св. Яна Хрестителя 1673 р. в м. Пряшів у Словаччині. На завершенні portalу її чолового фасаду споруджено великий ошатний герб у бароковому стилі. Він барвисто розмальований з позолотою окремих елементів [43].

Різноманітні рельєфні геральдичні емблеми

Рис. 12. Розписана керамічна ікона Матері Божої Знамення, яка оздоблювала західний фасад Успенського собору Єлецького монастиря (початок XVIII ст.).

Національний заповідник «Чернігів стародавній»

типово оздоблюють завершення порталів дверей, вікон та фронтони готичних, ренесансних та барокових аристократичних палаццо, вілл і мансіонів Італії, Німеччини, Речі Посполитої та інших країн Заходу. Вони вирізьблені у камені, формовані у тиньку чи керамічні та нерідко вкриті різнокольоровою глазур'ю, фарбою й позолотою [44]. На фасадах італійських палаців знаходимо й кам'яні плити з вирізьбленими написами [44 а].

Герби І. Мазепи на будовах та інших творах були знищені, замуровані чи замальовані після поразки його повстання. Однак цей західний прийом прижився у Гетьманщині і зустрічається там в декорі культової та цивільної архітектури пізнього бароко. Наприклад, масивний рельєфний царський герб, виліплений у тиньку і розписаний у різні кольори, прикрашав завершення західного portalу собору Георгіївського монастиря (1741 р.) в с. Данівці Козелецького р-ну Чернігівської обл. Цей рельєф не зберігся і відомий лише за фото та малюнками 1930-50-х рр. [45].

Двіпишніліпні геральдичні емблеми досьогодні вінчають портал і фронтон Брами Заборовського митрополичого подвір'я біля Софійського собору в Києві. Брам спорудив талановитий зодчий Йоган-Готфрід Шедель коштом київського митрополита Рафаїла Заборовського у 1746 р. [46]. Геральдичні символи там оздоблені листям

аканту і обрамлені овальними рамкою та вінком (нижній герб). У модерну добу ці рельєфи і вся брама були пофарбовані.

Крім вищерозглянутої закладної дошки вежу Чернігівського колегіуму прикрасили трьома масивними керамічними іконами, що збереглися на своїх первинних місцях. На західному фасаді верхнього ярусу вежі, де знаходилась церква Іоанна Предтечі, під карнизом у спеціальній ніші над вікном досі стоїть ікона Спаса Нерукотворного (рис. 8-10). Симетрично на східному фасаді храму в ніші встановили ікону Богородиці з Христом-Немовлям Знамення. Таку саму ікону Матері Божої прикріпили двома залізними гаками зі східного боку до склепіння в інтер'єрі нижнього ярусу вежі, де була дзвіниця. На мафорії й хітоні Богоматері та на тлі цієї ікони помітні залишки фарби (рис. 11).

Подібна керамічна ікона Божої Матері Знамення первинно розміщалась у ніші на центральній закомарі західного фасаду Успенського собору Єлецького монастиря в Чернігові. Вона найкраще зберегла поліхромне фарбування і зараз експонується на виставці ікон у Чернігівському заповіднику (рис. 12).

У 1680-х рр. головну браму Спасо-Преображенського монастиря у Новгороді-Сіверському укріпили двома фланкуючими вежами. У давнину в нішах на фасадах цих веж стояло кілька теракотових рельєфів із сакральними сюжетами. Один з них, ікона Богородиці Знамення, знаходиться тепер у місцевому краєзнавчому музеї. Вона більш пошкоджена, ніж чернігівські керамічні ікони [47].

Нещодавні розкопки рову Спаського монастиря, проведені під керівництвом д-ра Олени Черненко (ЧНПУ), виявили фрагменти таких керамічних ікон Богоматері [48]. Це підтверджує уявлення дослідників про застосування якоїсь кількості теракотових рельєфів у декорі веж того монастиря Новгород-Сіверського [49].

За дослідями І. Ігнатенка, чотири вищезгадані цілі керамічні ікони Божої Матері з Чернігова та Новгород-Сіверського ідентичні (рис. 11, 12). Явно їх відтиснули в одній формі. Ці ікони мають прямокутну форму й розміри 70 x 50-60 x 5-8 см [50]. Вони оформлені складнопрофільованою рамою, оздобленою намистовим та рослинним візерунком.

Зображення Христа та особливо Богородиці виконані професійно і якісно технікою високого об'ємного рельєфу. Ці образи відповідають православним іконографічним канонам. Згідно з ними, на чолі та плечах Матері Божої, вкритих мафорієм, знаходимо малі зірки. В той же час її образ створено під впливом реалістичної гуманістичної західноєвропейської скульптури та малювання Нового часу, можливо, безпосередньо образу Мадонни у латинському мистецтві.

На нашу думку, І. Мазепа, який захоплювався

європейською культурою, запровадив такі теракотові розписані ікони в декор екстер'єрів та інтер'єрів церков і дзвіниць Чернігова за зразком пофарбованих кам'яних, керамічних та дерев'яних статуй і рельєфів святих та янголів, що типово прикрашали ренесансні й барокові костьоли. Там зокрема поміщали рельєфи і статуї в фасадних нішах, де знаходимо керамічні закладні й меморіальні дошки та ікони в мурованих спорудах Чернігова та Новгород-Сіверського.

Підкреслимо, що рельєфна двомірна скульптура обмежено/стримано вживалась в оформленні православних церков і монастирів України з княжої доби, хоча за традиціями Візантії і Русі там навіть у ранньомодерну добу відмовлялися від статуй, тим більш запозичених з католицького мистецтва [51]. Тож просвічений і в той же час побожний гетьман вибірково переймав передові досягнення Заходу, не порушуючи традицій і канонів православної церкви.

Більш детальний розгляд керамічних ікон Чернігівщини можна знайти в працях мистецтвознавця Г. Логвина та І. Ігнатенка [52]. Ці вчені лише суттєво розходились у визначенні дати й місця виготовлення більш ранніх ікон та хронології їх використання в різних спорудах Чернігова і Новгород-Сіверського наприкінці XVII ст.

За версією Г. Логвина, спершу чернігівські майстри створили ікону Богоматері Знамення у 1670 р., котру встановили на західному фасаді Успенського собору Чернігова після його поновлення. Далі вони переїхали до Новгород-Сіверського (тобто налагодили там виробництво на місці) й оздобили теракотовими іконами вежі Спасо-Преображенського монастиря у 1670-1690-х рр. Потім ці майстри повернулись до Чернігова й взяли участь у декорації храму-дзвіниці колегіуму 1700-1702 рр. [53]. Однак більш переконливим уявляється запропоноване І. Ігнатенком вужче датування виготовлення у Чернігові керамічних закладної дошки колегіуму та п'яти вищезгаданих ікон – 90-ми рр. XVII ст. – початком XVIII ст. [54].

Нагадаємо, що, як показує це дослідження, першою зробили новознайдену закладну дошку домової церкви І. Мазепа на Гончарівці перед 1700 р. Подібна закладна дошка храму Іоанна Предтечі Чернігівського колегіуму надійно датується близько 1702 р. Ймовірно, тоді ж створили ікону Спаса Нерукотворного та дві однакові ікони Богородиці з Христом-Немовлям Знамення для орнаментзації фасадів цього храму та інтер'єру дзвінного ярусу під ним. Усі ці керамічні рельєфи достовірно замовив гетьман, фундатор названих споруд. Одночасно з ними могли виготовити й ідентичні ікони Знамення для Успенського собору Чернігова та Спаського монастиря Новгород-Сіверського.

На наш погляд, складне виробництво таких високохудожніх і дорогих творів скульптури із

залученням професійних граверів, ілюстраторів стародруків було централізованим у Чернігові і не переносилось до інших міст та монастирів. Їх виготовляли у малій кількості переважно для опорядження кількох культових будов цього міста на замовлення їх ктитов. З Чернігова ці барельєфи перевезли у готовому вигляді для встановлення на спорудах Батурина й Новгорода-Сіверського.

Таким чином, використання відомих натеper керамічних закладних дошок та ікон в архітектурному декорі було обмежено локально Батурином, Черніговом і Новгородом-Сіверським та хронологічно другою половиною 1690-х рр. – початком XVIII ст. Їх виробництво виникло у зв'язку з піднесенням в той час на Чернігівщині храмового будівництва, керамічного ремесла, особливо кахлярства, різьблення по дереву, граверства, книжкової та станкової графіки і поширенням стимулюючих впливів барокового зодчества та мистецтва Заходу в Гетьманщині за сприяння І.Мазепи. Він сам замовив п'ять з семи відомих нам керамічних барельєфів, а, можливо, й усю групу таких виробів.

Тож, розглянуті в цій статті керамічні гербові плити, закладні дошки та ікони є унікальними прикрасами архітектури Чернігівщини Мазепиної доби та цінними пам'ятками скульптури, геральдичного мистецтва та іконографії українського бароко.

Посилання

1. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968. – С. 91-93, 115; його ж. Чернігов, Новгород-Северський, Глухов, Путивль. – Вид. 2. – М., 1980. – С. 74-81, 209. – Рис. 28-30, 103; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи XVII-XVIII ст. (Проблеми історії і реставрації) // Міжнародна науково-практична конференція «Реставрація музейних пам'яток в сучасних умовах. Проблеми і шляхи вирішення». – К., 1998. – С. 56-57; Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі з розкопок 1992-2000 рр. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 90. Користуюсь нагодою, дякую І. Ігнатенку за цінні консультації про ці пам'ятки скульптури Чернігівщини і пересилку його публікацій та фото.
2. Див., наприклад, Асеев Ю.С. Украинское искусство X-XVIII ст. – М., 1963. – С. 223; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – К., 1968. – С. 131-132; Кравич Д.П. та ін. Українське мистецтво. – Т. 3. – Львів, 2005. – С. 84.
3. Див. літературу в посиланнях 34 а, 36, 51.
4. Цей проект спонсорує Програма дослідження Східної України ім. Ковальських при Канадському Інституті Українських Студій (КІУС), Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці (НТШ-А) та Понтифікальний Інститут Середньовічних Студій Торонтського університету. Директор КІУС проф. Зенон Когут є керівником Батуринського проекту від канадської сторони. Президент НТШ-А проф. Орест Попович є його патроном і науковим дорадником. Роман та бл. п. Володимира Василичини є щедрими благодійниками історико-археологічних досліджень Батурина. Розкопки там та підготовку публікацій з цієї теми також підтримують субсидіями Дослідний Інститут «Україніка», Фундація ім. О. Ольжича, Ліга Українців Канади, Ліга Українок Канади, фундації «Прометей» та Кредитової Спільки «Будучність», Українська Кредитова Спілька, Асоціація

Українських Вчителів Канади, Рада у Справах Культури Світового Конгресу Українців (Торонто), Меморіальний Фонд ім. Марусі Онішук та Іванка Харука при КІУС в Канаді, Фонд Кафедр Українознавства при Гарвардському університеті та Український музей при консисторії Української Православної Церкви в США.

5. Автор щиро дякує В. Коваленку та Ю. Ситому за важливі консультації по матеріалам розкопок решток гетьманської садиби в Батурині.

6. Див., наприклад, Mezentssev V. An Archaeological and Historical Survey of Baturyn, the Capital of Hetman Ivan Mazepa // Mazepa e il suo tempo: Storia, cultura, societa (Mazepa and his time: History, culture, society) / Ed. G. Siedina. – Alessandria, 2004. – Р. 229-256; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Історико-археологічні дослідження гетьманських резиденцій Батурина. Десять років Батуринському українсько-канадському проєктові 2001-2011 рр. / Упорядник В. Мезенцев. – Торонто, 2011; Мезенцев В. Історико-археологічні дослідження садиби І. Мазепи в Батурині // Музеї України. – № 3 (41). – К., 2011. – С. 8-11; Dimnik M., Mezentssev V. Excavations at Baturyn in 2011 // Canadiao-Byzantina: A Newsletter published by the Canadian Committee of Byzantinists (University of Western Ontario). – No. 23. – London, Ontario. – January 2012. – Р. 16-18. – Figs. 8-11; Mezentssev V. Excavations of the Baturyn Residence of Hetman Ivan Mazepa // America. – No. 10. – Philadelphia, PA. – March 10, 2012. – Р. 6-7, 13.

7. Величко С. Літопис / Перекл. В. Шевчука. – К., 1991. – С. 602-603.

8. Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С. 185-186; Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними // Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С. 216-235; його ж. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 3. – К. – Глухів, 2010. – С. 151-163; Mezentssev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration // Poltava 1709: Revisiting a Turning Point in European History: Proceedings of the International Conference Held at the Ukrainian Research Institute, Harvard University, November 10-11, 2009 (у друці).

9. Ситий Ю., Мироненко Л. Перший кольоровий герб Івана Мазепи на декоративній кахлі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових праць. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 135-137; Мезенцев В. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 164-169.

10. Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці // Сіверянський літопис. – 2010. – №4-5. – С. 13-15.

11. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині. – С. 156-157, 160-161.

12. Мезенцев В. Реконструкція та порівняльний аналіз керамічного герба І. Мазепи з декору його палацу в Батурині. – С. 163-171.

13. Величко С. Літопис. – С. 603.

14. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 381, 382.

15. Мазепина книга / Упорядкування та вступна стаття І.Ситого. – Чернігів, 2005. – С. 81, 310.

16. Дегтярьов С.І. Маловідомий опис м. Батурин 1760 р. // Сумський історико-архівний журнал. – 2010. – № 8-9. – С. 40.

17. Коваленко В.П., Мезенцев В.І., Ситий Ю.М. Археологічні дослідження в Батурині // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. – Чернігов, 2012. – С. 37-39.

18. Там само; Dimnik M., Mezentssev V. Excavations at Baturyn in 2011. – Р. 17. – Fig. 10; Коваленко В., Мезенцев В.,

Ситий Ю. Дослідження гетьманської столиці в 2011 р. // Археологічні дослідження в Україні 2011 (в друці); Ситий Ю., Коваленко В., Мезенцев В. та ін. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2011 р.: Дослідження на Гончарівці // Науковий архів Інституту археології НАНУ. – 2011. Див. розкоп № 3 на Гончарівці (керівник Роман Луценко). – С. 38-40.

19. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 381.

20. Див. посилання 17, 18.

21. Свято-Николаевский Крупицкий Батуринский женский монастырь. – М., 2003. – С. 16.

22. Реброва Н.Б. та ін. Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин, 2008. – С. 42.

23. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – К., 2005. – С. 35; Травкіна О. Мазепина брама: Царські срібні ворота іконостасу колишнього кафедрального Борисоглібського собору м. Чернігова. – Чернігів, 2007. – С. 6, 10-11. – Рис. 9; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення: Нариси до історії мазепіани. – К., 2009. – С. 260-261. – Рис. 178.

24. Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. – С. 261.

25. Див. Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 93, 187, 189, 196, 240, 320.

26. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 91; його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 74; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи XVII-XVIII ст. – С. 56.

27. Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі з розкопок 1992-2000 рр. – С. 90.

28. Див., наприклад, Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 93, 182, 189, 192, 196, 240, 430, 487.

29. Степовик Д.В. Українська графіка XVI-XVIII століть. – К., 1982. – С. 44, 79, 209, 246, 298, 299; Логвин Г.Н. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI-XVIII ст. – К., 1990. – Рис. 34, 36, 40, 57, 86, 287, 293, 356, 365, 367, 373, 383, 407. Див. також попереднє посилання.

30. Ковалевська О. та ін. Гетьман. Шляхи. – К., 2009. – Рис. 149, 153, 154; Ukraine-Sweden: At the Crossroads of History (XVII-XVIII Centuries): Catalogue of the International Exhibition. The Ukrainian Museum, New York, ets. – К., 2010. – Р. 78, 80, 86, 134, 135.

31. Степовик Д. Іван Щирський. – К., 1988. – С. 81, 82, 84, 111-113; Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа. – С. 93, 153, 182, 189, 190, 192, 196, 240, 265, 300, 306, 307, 311, 430, 487; Павленко С. Загубель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – С. 200-208.

32. Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 81; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 57; Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі. – С. 90.

33. Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 57.

34. Див. Україна – козацька держава. – Вид. 2. – К., 2007. – С. 419.

34 а. Уманцев Ф.С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. – К., 2002. – С. 171.

35. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури – К., 2005. – С. 140, 141; Ковалевська О. та ін. Гетьман. Осмислення. – С. 260, 261.

36. Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К., 1997. – Мал. 61.

37. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – С. 158.

38. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 96.

39. Таирова-Яковлева Т.Г. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011. – С. 236.

40. Див. в інтернеті: <http://www.flickr.com/photos/>

johnpruitt/2054384986/

41. <http://www.christusrex.org/www1/vaticano/Mb1-Arms.jpg>; <http://www.flickrriver.com/photos/renzodionigi/tags/dellarobbia/>

42. http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_Lucia_dei_Magnoli.JPG; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_lucia_dei_magnoli_01.JPG; http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_lucia_dei_magnoli_03_stemma.JPG;

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Santa_lucia_dei_magnoli_04_targa_signori_otto.JPG

43. <http://www.flickr.com/photos/martinbaran/112948850/sizes/z/in/photostream/>; <http://www.travelguide.cz/cz/turistika/sakralni-pamatky-a-poutni-mista/greckokatolicky-katedralny-chram-sv-jana-krstitela-v-presove>

44. Cherubini G., Fanelli G. Il Palazzo Medici Riccardi di Firenze. – Firenze, 1990. – Р. 17, 22, 24, 26, 73, 97, 131, 133-135, 315; Casanova M.L. Palazzo Venezia. – Roma, 1992. – Р. 32, 42, 45, 47, 49, 54, 65, 75, 84, 150, 152-155, 159, 161, 170, 172, 180, 190, 191, 193, 199, 200, 202, 212, 218, 219, 263, 266, 270; Benzi F., Montanaro C.V. Palaces of Rome. – London, 1997. – Р. 6, 15-22, 28, 34, 51, 61, 76, 78, 82, 85, 109, 117, 185, 194, 268; 44. Див., наприклад, Bohdanowicz H. Wawel. – Warszawa, 1965. – Rys. 6-8, 12, 15, 22, 30, 34; Mertens M. Berliner Barockpaläste. – Berlin, 2003. – Р. 129, 162, 172, 176, 190, 193, 205, 216, 222.

44 а. Benzi F., Montanaro C.V. Palaces of Rome. – Р. 103, 220.

45. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 105. Див. світлину західного portalу собору Георгіївського монастиря в с. Данівці під м. Козельцем на Чернігівщині у фотоархіві Стефана Таранушенка // Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського (Київ). Інститут рукописів, фонд 278.

46. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. – М., 1967. – С. 193; Історія українського мистецтва. – Т. 3. – С. 96-97. – Рис. 78.

47. Логвин Г.Н. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 81, 209. – Рис. 103; Времени неподвластно: Фотоальбом. – К., 1987. – Рис. 100; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. – С. 155, 156-157.

48. Дякую О. Черненко за цю інформацію.

49. Див. посилання 47.

50. Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 56.

51. Історія української культури у п'яти томах. – Т. 3: Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. – К., 2003. – С. 855, 865.

52. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 91-93, 115; його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 77-81, 209. – Рис. 29, 30, 103; Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 56-57.

53. Логвин Г.Н. По Україні. – С. 115; його ж. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. – С. 81.

54. Ігнатенко І.М. Чернігівські керамічні рельєфи. – С. 57; Василенко А., Ігнатенко І. Чернігівські кахлі. – С. 90.

Мезенцев В.И. Закладная доска придворной церкви И.Мазепы в Батурине и керамические рельефы Черниговщины рубежа XVII-XVIII вв.

В статье рассматриваются керамические геральдические плиты с фасадов дворца И. Мазепы и новооткрытая закладная доска его придворной церкви в Батурине, а также терракотовые иконы из декора храмов Чернигова и Новгорода-Северского конца XVII – начала XVIII вв. Показано, что эти высокохудожественные скульптурные украшения сакральных построек изготовили мастера Чернигова на заказ И. Мазепы. Образцами им служили местные книжные гравюры, иконы и западная барочная скульптура, особенно геральдические рельефы в ornamentации архитектуры.

Ключевые слова: керамическая закладная доска из Батурина, рельефный герб И. Мазепы, терракотовые иконы, декор церквей Черниговщины.

Mezentsev V.I. The founder's plaque of Ivan Mazepa's domestic church in Baturyn and ceramic relief slabs from the Chernihiv province of the turn of 17th and 18th centuries

The article examines the heraldic plaques decorating Ivan Mazepa's palace facades and the newly discovered founder's plaque from his domestic church in Baturyn as well as terracotta icons adorning some churches in Chernihiv and Novhorod-Sivers'kyi of the late 17th and early 18th centuries. It shows that the Chernihiv's artisans fashioned these highly artistic sculptural pieces for ornamenting sacral structures on Mazepa's behest. The local book engravings and icons along with the Western baroque sculpture particularly the relief armorial images applied in the architectural embellishment were their sources of inspiration or patterns.

Key words: ceramic founder's commemorative plaque from Baturyn, Ivan Mazepa's relief coat of arms, terracotta icons, Chernihiv province church decorations.

17.04.2012 р.

УДК 94(477) «1708»: 930.1(470+571)

В.Б. Яценко

БАТУРИНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1708 Р. У ВИСВІТЛЕНІ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті висвітлюється відображення у російській історіографії подій, пов'язаних із захопленням і знищенням гетьманської столиці м. Батурина в листопаді 1708 р. Автор порівнює, як ці події, пов'язані із переходом гетьмана Івана Мазепи на бік Карла XII, інтерпретувалися у російській дореволюційній, радянській і сучасній історіографії.

Ключові слова: історіографія, Іван Мазепа, батуринська трагедія, Пётр I, Карл XII.

На 2008-2009 рр. припало кілька знакових для історії України і Росії ювілейних подій, пов'язаних із ранньомодерною добою. Мова йде про відзначення 300-річчя антимосковського виступу гетьмана Івана Мазепи в Україні та 300-річчя Полтавської битви в РФ. Обидві події, знакові для національних наративів та моделей творення національної пам'яті, спричинили до появи напередодні, під час відзначення і навіть дещо пізніше чималої кількості наукових конференцій, статей, монографій, джерельних публікацій, науково-популярних і публіцистичних праць.

Висвітлюючи різноманітні аспекти Великої Північної війни (1700-1721 рр.) та історію України, Росії, Швеції і Польщі зламу XVII-XVIII ст., ці праці не лише привносять нові факти та підходи до розуміння минулого, а і засвідчують наявність чи відсутність змін в інтерпретаціях національних історіографій, здатність їх представників дослуховуватися і шукати при висвітленні суперечливих питань порозуміння зі своїми візаві, носіями іншої історіографічної традиції тощо. З огляду на вище окреслені чинники ми можемо вести мову про розвиток або консервацію

у підходах представників тієї чи іншої національної історіографії низки драстичних, з тієї чи іншої причини, сюжетів та питань.

Саме під таким кутом зору ми б хотіли розглянути в нашій статті висвітлення у сучасній російській історіографії взяття та знищення царськими військами гетьманської столиці Батурина, її гарнізону і мешканців у 1708 р. – подій, відомих у вітчизняній історіографії, як Батуринська трагедія.

В українській історичній науці другої половини XIX та XX ст. представники народницької та державницької шкіл, описуючи згадані події, головну увагу звертали на той резонанс, який вони мала серед населення Гетьманщини. Висвітлюючи її в контексті оповіді про антимосковський виступ гетьмана Івана Мазепи 1708 р., дослідники, починаючи від Миколи Костомарова, наголошували на тому, що розправа над мешканцями Батурина була однією з головних складових репресивної політики Петра I щодо придушення мазепинського повстання в зародку. Українська історіографічна традиція наголошувала, що знищення Батурина деморалізувало мешканців Гетьманщини і відлякало від підтримки мазепинського повстання [1, 41-42; 2, 250-253; 3, 26; 4, 381, 5 172-173; 6, 151; 7, 286-288;]. Цей погляд був засвоєний як закордонною україністикою [8, 55; 9, 184-185; 10, 36; 81, 165], так і сучасними українськими дослідниками [11, 56-57; 12, 190-191; 13, 396-397; 14, 212; 15, 413-414; 16, 65-66; 17, 360-382 і далі; 18, 66-123 і далі; 19, Т. 1 208; 20, 428].

В російській історіографії ситуація геть інша. Мазепинський виступ з легкої руки Петра I трактований як зрада [21, № 2209, 423; 22, 150-151], хоча і прописаний у російському наративі, втім не завжди діставав у дослідженнях розгорнуте висвітлення. Так, зокрема, якщо у працях з російської історії, написаних у часи імперії Романових і СРСР Ніколем Полєвим, Ніколем Устряловим, Сергієм Соловйовим, Александром Брікнером, Сергієм Платоновим і Юрієм Клокманом [23, 272-284, 303-309, 315-318; 24, 59-60; 25, 271-330; 26, 28-41; 27, 435-445; 28, 59-61; 29, 498-501] події, пов'язані із постаттю Мазепи, фактографічно презентовані доволі детально, часто в контексті козацько-московських взаємин зламу XVII-XVIII ст., то у лекційному курсі Михайла Погодіна, Васілія Ключевського або марксистській візії російської історії Михайла Покровського навпаки – побіжно, лаконічно охарактеризовані як зрада [29, 307-306; 30, 52; 31, 69].

Не менш цікавий матеріал для роздумів надають також сучасні російські підручники для вишів та узагальнюючі праці з російської історії. Серед тих, які ми мали можливість переглянути, сюжети, пов'язані із гетьманством Івана Мазепи, за фактографічністю та обсягом відведеного їм місця поступалися описам події козацької революції 1648-1657 рр., переважно окреслюваної як Визвольна

війна 1648-1654 рр., боротьби за Україну під час московсько-польської війни 1654-1667 р. [32, 118-123, 147; 33, 108-111, 134-135; 34, 211; 35, 106-108; 120; 36, 123-126, 152; 37, 154; 38, 37-39; 39, 34; 40 397-398; 41, 163-195, 209,] або й взагалі не згадувалися [42; 43; 44; 45]. Відзначимо, що події, пов'язані із падінням гетьманської столиці восени 1708 р., в узагальнюючих працях з російської історії згадуються вкрай рідко і виключно у воєнному контексті – операції щодо знищення воєнних і продовольчих запасів, приготування гетьманом для шведів. Питання про вплив батуринських подій на ставлення населення до мазепинського виступу не розглядається [35, 120; 40, 38].

Варто відзначити, що в дослідженнях російських дореволюційних істориків штурм та знищення Батурина висвітлювалися як захід, спрямований на перешкоджання розширенню мазепинської акції, унеможливлення її підтримки з боку населення Гетьманщини. Саме так згадані події потрактовані у дослідженнях Ніколая Полевого, Ніколая Устрялова, Сергія Соловйова, Александра Брикнера, Сергія Платонова [23, 280-282; 24, 60; 25, 324-326; 26, 41; 27, 443; 28, 60]. Однак на відміну від українського, російський опис подій листопада 1708 р. пов'язував інертність мешканців Гетьманщини не стільки їх заляканістю долею гетьманської столиці, скільки із іншими чинниками. Вже Н. Устрялов наголошував, що «Малоросія не зрадила цареві», а невдачам Карла XII на Гетьманщині Пётр I мав завдячувати не лише блискавичній каральній акції, а й перед усім, відданості козаків московському престолу. Тоді як доля Батурина залякала таємних прихильників гетьмана, царська милість заохотила відданих цареві козаків та тих, хто розкався і полишив Мазепу [24, 60].

Сергій Соловйов у своїх студіях, наголошуючи, що Україна не підтримала гетьмана, доходив висновку, що мешканці Гетьманщини були вражені не стільки долею Батурина, скільки думкою про союз із поляками та шведами, неприйнятний з огляду на аспекти соціальні і релігійні [25, 326, 330; 26, 41]. Більшість сил, на які міг розраховувати Мазепа, як відзначав один із провідних творців російського історичного наративу, загинули саме у Батурині, фактично під самим боком наступаючої шведської армії. Сподіватись на підтримку повстання з боку населення за цих обставин було марно.

Подібні трактування зустрічаємо також у дослідженні Александра Брикнера і в лекційному курсі російської історії Сергія Платонова: в падінні гетьманської столиці науковці вбачали знищення центру ймовірного повстання, а також вкрай необхідної для шведів зимової бази, де ті могли знайти так їм необхідні харчі та боєприпаси. Історики наголошували, що козацтво, духівництво і поспільство підтримали Петра у протистоянні із шведами, полишивши Мазепу [27, с.443; 28, с. 60].

Як бачимо, у дореволюційній російській історіографії оповідь про батуринські події 1708 р. зводилася до констатації, що взяття міста знаменувало собою ліквідацію головного повстанського вогнища, де перебувала більшість сил, на які міг розраховувати гетьман І. Мазепа. Водночас підкреслювалося, що знищення гетьманської столиці позбавило шведів можливості істотно поповнити запаси провізії та боєприпасів, а більшість українців Гетьманщини залишилися у московсько-шведському протистоянні осені 1708 – літа 1709 рр. відданими царській владі, узявши участь у боротьбі із шведами. Відзначаючи, що місто було знищено, історики втім оминали увагою питання щодо кількості загиблих при цьому батуринців та козаків оборонців.

За часів СРСР у працях російських науковців при висвітленні подій 1708 р. переважно повторювалися трактування, вироблені в дореволюційну добу. Щоправда, питання про вплив знищення Батурина на настрої серед українського населення практично не підіймалося, а дореволюційна риторика про відданість мешканців Гетьманщини царському дому Романових поступилася місцем оспівуванню відданості українців «союзів із братнім російським народом», наголошені на соціальних протиріччях у козацькому соціумі та народній війні, естафету якої українці, в інтерпретаціях російських науковців, перейняли від білорусів із перших днів вступу шведів на Сіверщину¹ [46, 51; 47, 99-100; 48, 499; 49, 39; 50, 219 -221...231 і далі]

Варто відзначити, що звертаючись до сюжету захоплення Батурина, радянські науковці, вбачаючи у знищенні гетьманської столиці превентивний захід щодо розповсюдження повстання і позбавлення шведів ймовірної зручної бази зимового перепоїску [49, 39; 50, 236, 253-254], привнесли і певні інновації у опис подій. Розвиваючи думку про надзвичайно обмежене коло прихильників «гетьмана-зрадника» серед українців, знаний радянський історик Є. Тарле припустив, що в гетьманській резиденції міщани не підтримували мазепинського вчинку і не чинили опору російським військам під час штурму міста [50, 257]. Теза доволі важлива, особливо якщо згадати про існуючу ще з дореволюційних часів і наявну в роботах самого Є. Тарле традицію оспівувати мужність цивільних захисників Веприка і Полтави [49, 39; 50, 258]. Цікаво, що зобразивши захоплення Батурина, як малозначущу для вишколених Петром I солдатів справу, дослідник оминув увагою долю населення після взяття міста [49, 257, 259, 260]. Лишень в одному

1. Про необхідність критичного переосмислення шведсько-московської боротьби за Гетьманщину восени 1708 - влітку 1709 року наукового доробку російської дореволюційної та української «буржуазно-націоналістичної історіографії», перед усім спадщини Михайла Грушевського, ще напередодні Другої світової війни наголошував у своїй статті, присвяченій Полтавській битві 1709 р., Борис Кафенгауз [46, 51]. Втім, вдається до цього російські історики змогли вже після 1945 р.

місці своєї монографії «Северная война и шведское нашествие на Россию» Є. Тарле, цитуючи один із українських літописів, згадав, що взяття Батурина супроводжувалося висіченням його мешканців [50, 264]. Дослідник, проте, не приділив уваги цьому епізодові, залишивши наявну в ньому інформацію щодо сумної долі батуринців без коментарів.

Для порівняння у 1939 р. Борис Кафенгауз, описуючи захоплення військами Меншикова Батурина, констатував, що воно супроводжувалося «варварським винищенням його гарнізону і майже усіх мешканців» [46, 51]. Втім, вже у 50-х рр. XX ст. той же автор, пишучи про ці події, обмежувався лишень згадкою про цілковите знищення Батурина військами А. Меншикова, не підіймаючи тему жертв [47, 99-100].

Наприкінці 80-х рр. XX ст. подібно вчинив знаний російський радянський історик Віктор Буганов. Відзначивши, що знищення Батурина було царською реакцією на гетьманську зраду, зображуючи дії російських військ, історик наголошував, що штурм і сплюндрування міста були покликані не допустити здобуття шведами велетенських військових і продовольчих припасів, заготовлених для них Мазепою. При цьому питання щодо батуринських жертв опинилося поза увагою дослідника, поступившись місцем викладу перепитів московсько-шведського протистояння в Україні восени 1708 р. А аналіз впливу батуринської різанини на настрої мешканців Гетьманщини заступила розповідь про спалах народної війни проти гетьмана і шведів, яку здійняли царські маніфести, що оприлюднили мазепинські задуми віддати Гетьманщину під владу Речі Посполитої [51, 95].

У монументальному дослідженні, присвяченому біографії першого російського імператора, інший російський дослідник Ніколай Павленко, віддавши належне мужності сердюків, які боронили Батурин, також схилився до думки щодо малої чисельності прибічників І. Мазепи, навіть у межах його резиденції. Щоправда, на відміну від Є. Тарле, Н. Павленко, наслідуючи українській традиції історіописання, зазначив, що «відданими підданими Росії» був старшина прилуцького полку Іван Нос і частина його полчан, які входили до складу гетьманських військ, що були у місті і сприяли росіянам у здобутті Батурина. Не розвинувши на сторінках свого дослідження цей сюжет, російський науковець, на відміну від свого попередника, не оминув увагою долю мешканців гетьманської столиці. Пишучи про знищення міста, яке зумовлювалося військовою необхідністю, він визнавав, що воно супроводжувалося кривавими ексцесами, що були «одночасно і помстою за зраду і символом залякування» [52, 283].

У публікаціях, які з'явилися з мазепинської тематики у РФ після розпаду СРСР, доволі часто зображення подій ранньомодерного минулого

України надавало можливість російським історикам і публіцистам висловити своє неприйняття сучасних українських реалій, пов'язаних із зовнішньою політикою і творенням національної пам'яті. Відповіддю на повернення постаті Мазепи до українського національного пантеону та засвоєння сучасною українською історіографією положень державницької школи XX ст. щодо постаті гетьмана була поява публікацій, написаних зокрема і представниками Інституту історії РАН, які оцінювали його вкрай негативно [53; 54, 573-574; 55, 126; 56, 299; 57; 58; 59, 5-7; 17, 16-19, 22; 60, 7]. У баченні таких поважних науковців, як Геннадій Санін, Ігорь Андрєєв, Владімір Артамонов політична біографія Мазепи являла собою зображення життєпису людини, політичним кредо якої була зрада. В їхніх студіях за пафосним стилем, який фактично надавав друге життя інтерпретаціям Ніколая Устрялова, події Батуринської трагедії часто оминалися увагою. В той же час інші дослідники або описували їх в контексті російських дореволюційних інтерпретацій (Б. Григор'єв) [61, 281-282], або – радянських, як Павел Кротов, висвітлюючи в контексті московсько-шведського протистояння без звернення уваги на їх українську складову [62, 42].

Зазначимо, що найчастіше батуринська трагедія 1708 р. привертає увагу авторів, які надають перевагу ліберальним трактовкам російського минулого. Так зокрема, співробітник РАН Александр Чудінов у своїй невеличкій студії, присвяченій постаті гетьмана Мазепи, яка була написана із опертям на опубліковані праці Миколи Костомарова, Михайла Грушевського, Ілька Борщака, Ореста Субтельного, зазначав, що захоплення Батурина військами Александра Меншикова супроводжувалося розправою над його мешканцями. Покликаючись на узагальнюючу працю О. Субтельного «Україна історія», російський автор визначив загальну чисельність жертв у 6 тисяч осіб, трохи не вперше у російській історіографії піднявши питання про кількість загиблих у батуринській трагедії 1708 р. [63, 143; 64, 145]. Дослідник також повторив наявну як в українській, так і в російській дореволюційній історіографії тезу, що доля Батурина відвернула від підтримки гетьмана тих, хто ще коливався, а отже перешкодила розгортанню мазепинського виступу.

Подібним чином у двох реченнях описав батуринську трагедію, без вказівки кількості загиблих, інший російський історик Александр Євлахов. У публікації містився порівняльний аналіз постаті гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи [65, 87].

Один із найкращих знавців російської історії XVIII ст. Александр Каменський, побіжно згадуючи про українські події 1708-1709 р. у своїй праці, присвяченій історії Російської імперії, вбачав у зруйнуванні Батурина один із кроків в системі

заходів петровського уряду, що мали унеможливити розгортання мазепинського повстання [66, 101]. Дещо більше на висвітленні цих подій зупинився інший знаний дослідник XVIII ст. Євгеній Анісімов. У своїх працях він віддав належне українській трактовці батуринських подій із її наголосом на тому, що розправа над батуринцями зтероризувала Гетьманщину, але водночас зазначив, що наявність соціальних протиріч і відмінність у державних ідеалах між гетьманом і старшиною з одного боку та рядовим козацтвом і поспільством з іншого стала на перешкоді розгортанню мазепинського виступу [67, 76-79; 68, 167]. Інтерпретація Є.Анісімова відображає вплив як української (народницької), так і російської дореволюційної візії із властивим їм наголосом на соціальних протиріччях в гетьманському соціумі, визнає факт знищення цивільних мешканців Батурина, але оминає питання про їх кількість.

Найбільш відкритою до засвоєння українського погляду на Батуринську трагедію 1708 р. виявилась російський україніст Татьяна Таїрова-Яковлева. У низці праць, присвячених постаті гетьмана Мазепи, авторка охарактеризувала події початку листопада 1708 р. саме як «батуринську трагедію» [69, 60; 70, 222-225; 71, 357, 477]. Вона заперечила наявні у працях Є. Тарле та В. Артамонова твердження, що здобуття міста було легкою справою для військ князя А. Меншикова, зазначивши, що втрати росіян при штурмі сягали до 3 тисяч осіб [71, 357, 477]. Визнаючи, що захоплення гетьманської резиденції супроводжувалося кривавою різаниною захисників міста та його мешканців, історик не оминула увагою питання про кількість батуринських жертв. Орієнтуючись на наявні в сучасній українській історіографії обрахунки, вона визначила їх приблизно у 15 тисяч осіб [69, 60; 70, 223; 71, 357].

Теза про загибель мирного населення в батуринських подіях, будучи однією із ключових в українському наративі, була врахована і в системі державних заходів з нагоди відзначення у 2008 р. «300-річчя воєнно-політичного виступу гетьмана України Івана Мазепи та укладення українсько-шведського союзу» [72; 73], і викликала негативну реакцію серед частини російських науковців.

Попри те, що в російській історіографії факт загибелі мешканців Батурина, хай і не достатньо прописаний, без звернення уваги на кількість жертв, і ані за часів Романових, ані в добу СРСР не заперечувався, в сучасних авторів він чомусь почав викликати сумніви. Його заперечує у своїх публіцистичних творах Сергей Родін [74, 245], автор негативної рецензії на дослідження Таїрової-Яковлевої петербурзький історик Сергей Полторак [75, 131], а також інший петербурзький дослідник, мало обізнаний в українській історії, Алексей

Шкваров² [76, 74-75].

Система аргументації згаданих публіцистів та фахових істориків, не позбавлена емоційного пафосу, не презентує втім жодних фактів, які б спростували «націоналістичний міт» про гибель мешканців Батурина.

Чи не єдиним дослідником, який спробував надати власним запереченням науковий характер, виявився московський історик, співробітник РАН Владімір Артамонов. Обстоюючи «імперську візію» щодо постаті гетьмана Мазепи у виголошеній ним у квітні 2008 р. на конференції в Москві доповіді [58], пізніше кілька разів опублікованій у 2008 і 2009 р. [77, 4-110; 78, 339-411; 79, 77], дослідник окреслив низку положень, на яких варто зупинитися детальніше.

Вперше в сучасній російській історіографії, вдавшись до реконструкції подій штурму військами Александра Меншикова гетьманської столиці, дослідник поклав відповідальність за бойові дії на батуринський гарнізон, що спровокував царські війська до атаки на місто. Наслідуючи Є. Тарле, науковець вдався до глорифікації російських частин, високо оцінивши їх бойову майстерність, одночасно скептично відгукнувшись про бойові якості мазепинців, у яких, згідно з Артамоновим, не було жодних шансів встояти [77, 60-70; 78, 385-388; 80, 30-31]. Описуючи штурм, історик не лише вдався до протиставлення нещасливої оборони Батурина героїчному прикладу захисників Веприка і Полтави, але повторив також припущення своїх попередників, що не весь гарнізон чинив опір царським військам. На думку московського науковця, батуринські міщани і селяни, які перебували в місті, участі в бойових діях не брали [77, 66; 78, 386; 80, 31]. Щодо козацтва, то, згідно з Артамоновим, цілком ймовірно, що прилуцькі козаки на чолі із наказним полковником Носом допомогли атакуючим росіянам розправитися із оборонцями міста – сердюками [77, 67; 78, 387; 80, 31].

Посилаючись на працю Данієля Дефо, частину положень якої Артамонов щоправда піддав критиці³, та знайдені ним у стокгольмському архіві спогади Меншикова про штурм міста, дослідник поставив

2. Докладніше дивись наш критичний огляд доробку А. Шкварова: Яценко В.Б. История Гетманщины, Войска Запорожского низового и Всевеликого Войска Донского в работах современного российского историка Алексея Шкварова // *Ucrainica Petropolitana*. Сборник статей / Под ред. Т.Г. Яковлевой. – СПб., 2011. – Вып. 5. Зараз у друці.

3. Намагання російського історика використовувати працю англійського письменника XVIII ст. як джерело для висвітлення батуринських подій 1708 р. не може не викликати подиву і на-вряд чи є доцільним. В історіографії вже давно існує цілком справедлива оцінка Теодора Мацьківа праці Д. Дефо, яку В. Артамонов чомусь проігнорував.

Фахівець із мазепинської тематики у західній історіографії стверджував, що «неупереджена історія» Петра I була написана, правдоподібно на замовлення, «Дефо не був ні у Швеції, ані в Росії, його книжки мають радше публіцистичну, ніж наукову чи джерельну вартість» [81, 32]

під сумнів оповідь Миколи Костомарова, що Батурин вдалося захопити завдяки проникненню царських військ у місто через потаємний підземний хід. Цій версії сучасний дослідник протиставив припущення, що місто впало внаслідок проникнення до нього штурмуючих чи то через пролом у стіні, який, за Д. Дефо, спричинив вогонь російської артилерії, чи то через берегові ворота, які відчинили самі батуринці [77, 67-68; 78, 387-388; 80, 31].

Визнаючи, що захоплення міста супроводжувалося жертвами серед цивільних, науковець поклав відповідальність за ці експеси на гетьманських сердюків, які утікаючи, зі страху були неспроможні «бити шамад». Водночас, заперечуючи факт масової загибелі батуринців, автор зазначив, що розбишачтво переможців було вгамовано саме князем Александром Меншиковим, який віддав своїм військам невдовзі після оволодіння містом наказ припинити розправу над цивільними. Це однак не врятувало життя багатьох батуринців, чимало з яких, як визнає Артамонов, загинуло вже і після цього наказу: у вогні і диму підпаленої гетьманської столиці, не полишивши будівель і льохів, де вони переховувалися від росіян [77, 69-70; 78, 387; 80, 31].

Підійшовши до питання про кількість загиблих у Батурині, дослідник піддав критиці припущення чернігівського мазепознавця Сергія Павленка, що вона сягала 11-14 тисяч осіб. Наголошуючи, що усі розрахунки щодо приросту населення у Батурині є приблизними, а відтак потребують ретельної перевірки, науковець однак цим і обмежився [77, 74; 78, 392; 80, 32], тоді як свою подальшу увагу він сконцентрував на запереченні наявних в українській історіографії положень, що після захоплення міста російські драгуни вдавалися до тортур і страт полонених та глумилися над тілами загиблих. Критиці були також піддане зображення батуринських подій, як акту геноциду⁴, в контексті формування національної пам'яті українців, та наголошено, що батуринські події 1708 р. не можна розглядати як щось надзвичайне⁵. На думку автора, вони були лишень одним із негативних проявів війни, що мають численні аналогії на всіх етапах світової історії, починаючи від доби античності й до сьогодення [77, 78; 78, 393; 80, 32].

Звернувши увагу на військові аспекти падіння гетьманської столиці і вперше у сучасній російській історіографії вдавшись до їх реконструкції, представник російської академічної науки презентував

4. Подібні погляди можна також спостерігати і в дослідженні іншого російського дослідника – І. Андрєєва, який на відміну від В. Артамонова, не заперечує факту батуринської різанини і не намагається оспорювати, що вона була покликана залякати і в такий спосіб відвернути козаків від підтримки мазепинського виступу [56, 307-308].

5. Наполягаючи на тому, що Батурин був геть не єдиним проявом репресивної політики Петра I на Гетьманщині, дослідник підкреслив, що число загиблих у Батуринській трагедії у кілька разів є меншим, ніж кількість загиблих у царській пацифікації Війська Донського у 1707-1708 рр [77, 78; 78, 393; 80, 32].

на розсуд читачів вкрай контroversiйне трактування із численними авторськими припущеннями, які не мають опертя в джерелах. Намагаючись оборонити «образ доброї імперії» та «імперське» трактування українського минулого, В. Артамонов, наслідуючи насамперед представників радянської історіографії, на сторінках своїх праць висловлює сумнів, що знищення Батурина разом із його захисниками і мешканцями вплинуло на перебіг мазепинського виступу і наголошує на відданості українського населення царському уряду [77, 86-101; 78, 398-447; 80, 32-33].

Підводячи підсумки, відзначимо, що в російській історіографії висвітлення подій, пов'язаних із падінням Батурина на початку листопада 1708 р., пройшло фактично три етапи. У дореволюційних дослідженнях Н. Полевого, Н. Устрялова, С. Соловйова, А. Брікнера і С. Платонова цей сюжет згадувався у зв'язку із каральними діями царського уряду щодо унеможливлення розгортання антимосковського виступу І. Мазепи. Історики зазначали, що штурм і знищення міста супроводжувалися загибеллю гарнізону та мешканців Батурина, не вдаючись, що правда, до з'ясування кількості батуринських жертв, звертали увагу, що знищення гетьманської столиці відлякало частину українців від підтримки гетьманського виступу, унеможливило його розгортання. Водночас наголошувалося, що більшість українців у подіях осені 1708 – літа 1709 рр. залишилися відданими царському тронові. Найбільш обґрунтовано це положення було прописано у творах С. Соловйова, який, відзначивши релігійну єдність українців і росіян, наголосив, що Україна була залякана не стільки долею Батурина, скільки перспективою потрапити у залежність від поляків і шведів.

В радянській історіографії, насамперед після Другої світової війни, батуринський сюжет зазнав певної трансформації, де тема батуринської різанини практично не підіймалася. Знищення столиці Гетьманщини висвітлювалося в контексті московсько-шведського протистояння на Україні в 1708-1709 рр., із наголосом, що блискавичні дії Меншикова позбавили шведів можливості компенсувати у Батурині нестачу продуктів і військових припасів, яка ставала особливо загрозливою для королівських сил з огляду на розгром обозу і корпусу генерала Адама Людвіга Левенгаупта, який йшов на з'єднання із армією Карла XII. Наявне у дореволюційних роботах питання про негативний резонанс знищення Батурина серед українців Гетьманщини, що супроводжувався масовою загибеллю його захисників і населення, в радянських працях фактично не згадувалося. Більше того, воно поступилося місцем риторичі про відданість українців на фоні гетьманської зради союзів із російським народом/Росією, а також акцентуванню на висвітленні народної війни, яка була прямою реакцією на «зраду» гетьмана І. Мазепи. Найбільш радикально ця тема прозвучала у доробку

Є. Тарле, який стверджував, що народна війна, розпочавшись відразу після появи шведів на території Сіверської України, після переходу І. Мазепи на бік Карла XII спалахнула із новою силою.

Після розпаду СРСР сучасні російські історики висвітлювали батуринські події, користуючись при їх аналізі як дореволюційними, так і радянськими інтерпретаціями, мало що до них привносячи. Виняток при цьому становить доробок російського україніста Т. Таїрової-Яковлевої, чие бачення батуринської трагедії максимально наближене до її потрактування в українській історіографії. Втім обстоювані дослідницею інтерпретації мають доволі обмежене сприйняття серед її колег.

В той же час наявність неприйняття серед частини російських науковців та політичного істеблішменту українських політичних реалій та відмінностей у трактуванні ранньомодерної історії, породжує прагнення заперечити або істотно применшити сам факт батуринської трагедії. Прописані в контексті «імперської візії» російського минулого подібні підходи, наявні у працях як публіцистів (С. Родін), так і фахових істориків (С. Полтарак, А. Шкваров), презентують читачеві лише один аргумент на підтвердження позиції їх авторів: емоційне неприйняття сучасної української історіографії, що не має обґрунтування у джерелах і є відверто позараціональним.

Спроба поважного російського науковця В. Артамонова надати цьому неприйняттю науковій підвалині навряд є вдалою. Попри критику висвітлення батуринських подій в сучасній українській історіографії, зокрема доробку чернігівського мазепознавця С. Павленка, російський фахівець, завзято прагнучи обстояти імідж «доброї імперії», із цим завданням відверто не впорався, тяжіючи до поглядів і оцінок, наявних у роботах Н. Устрялова та Є. Тарле.

Посилання

1. Костомаров Н.И. Гетман Иван Степанович Мазепа. – К., 1995. – 64 с.
2. Костомаров Н.И. Мазепа. – М., 1992. – 335 с.
3. Грушевський О. Глухів і Лебедин (1708-1709) // ЗНТШ. – 1909. Т. ХСІІ. – С. 21-65.
4. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України – К., 1992. – 559 с.
5. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з німецької О.К. Струкевича; Передмова В.М. Горобця. – К., 2003. – 240 с.
6. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. – К., 1991. – Т. II (Від половини XVII століття). – 349 с.
7. Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.
8. Луців В. Гетьман Иван Мазепа. Життя і діяльність великого гетьмана // Календар «Свободи» на Мазепинський рік 1659. – Джерсі, 1659. – С. 50-56.
9. Manning, Clarence A. Hetman of Ukraine Ivan Mazepa. – New York, 1957. – 234 p.
10. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на

початку XVIII ст. / Пер. з англ. В. Кулика. – К., 1994. – 240 с.

11. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1992. – 69 с.
12. Апанович О. Гетьмани України та Кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – 288 с.
13. Смолій В. Иван Мазепа // Володарі гетьманської булави. – К., 1994. – С. 385-401.
14. Смолій В. А., Степанков В.С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції реалізації. – К., 1997. – 368 с.
15. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Видання друге, перероблене і розширене. – К., 2005. – 584 с.
16. Мицик Ю. Иван Мазепа. – К., 2007. – 72 с.
17. Павленко С. Иван Мазепа. – К., 2003. – 416 с.
18. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2007. – 266 с.
19. Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. – К., 2009. – 270 с.
20. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – 3-е видання, виправлене і доповнене. – К., 2009. – 616 с.
21. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – СПб. – 1830. – Вып. 1. – Т. IV. – 881 с.
22. Гистория Свейской войны (Поденная записка Петра Великого)/ составитель Т.С. Майкова, под общей редакцией А.А. Преображенского – В 2-х выпусках. – М., 2004. – Вып. 1. – 632 с.
23. Полевой Н.А. История Петра Великого. – СПб., 1843. – Т. II. – 305 с.
24. Устрялов Н. Русская история. – Издание пятое, исправленное и дополненное – СПб., 1855. – Ч. II. Новая история. – 600+ VI с.
25. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М. – Харьков, 2003. – Кн. – VIII. Начало 20-х годов XVIII века. – 832 с.
26. Соловьев С.М. Рассказы из русской истории XVIII века // Соловьев С. М. Собрание сочинений. В 3 томах. – Ростов-на-Дону, 1997. – Т. 2. – 544 с.
27. Брикнер А.Г. История Петра Великого. – М., 2002. – 666 [6] с.
28. Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. – СПб., 1899. – Вып. 3. – 193 + III с.
29. Погодин М.П. Начертание русской истории. Для гимназий. – Издание второе, исправленное и умноженное. – М., 1837. – 408 с.
30. Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. / Под ред. В.Л. Янина; послесл. и коммент. Составили В.А. Александров, В.Г. Зимин. – М., 1889. – Т. 4. Курс русской истории. – 398 с.
31. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке. – Пятое посмертное издание – М., 1934. – Часть 1 и 2. От древнейших времен до конца XIX века. – 259 с.
32. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сивохина Т.А. История России. – М., 1999. – 544 с.
33. Орлов А.С., Георгиев В., Георгиева Н.Г., Сивохина Т. . История России. – М., 2004. – 520 с.
34. История России (IX-XX): Учебное пособие / Ответ. Ред. Я.А. Перехов. – М., 2000. – 623 с.
35. Чумаченко Э.Г. История России. 12 веков (IX-XX). Учеб. пособие. – М., 2002. – 511 с.
36. История России: Учеб. для вузов / А.А. Чернобаев, И.Е. Горелов, М.Н. Зуев и др.; Под. ред. М.Н. Зуева, А.А. Чернобаева. – М., 2002. – 479 с.
37. Дворниченко А.Ю., Ильин Е.В., Кривошеев Ю.В., Тот Ю.В. Российская история с древнейших времен до наших дней. – 4-е изд. – СПб., 2002. – 448 с.
38. История России. С начала XVIII до начала XIX / Ответ. ред. член-корр. РАН А.Н. Сахаров. – М., 1999. – 543 с.
39. История внешней политики России. XVIII век (от

Северной войны до войн России против Наполеона) / Отв. ред. Г.А. Санин. – М., 1998. – (История внешней политики. Конеч XV в. 1917 г.). – 304 с.

40. Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б.В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анисимов та ін.; Заг. ред. О.О. Чубар'яна. – К., 2007. – 800 с.

41. Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / ИРИ РАН. – М., 2011. – 880 с.

42. Протопопов А.С., Кузьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). Учебник для вузов / Под. Ред. А.С. Протопопова. – М., 2001. – 344 с.

43. История России: Учебник / Под общ. Ред. Ю.И. Казанцева, В.Г. Десва. – М., 2001. – 472 с.

44. Чунаков А.В. История России с древнейших времен до середины XIX в. Курс лекций. – М., 2007. – 335 с.

45. Ланцов С.А. Политическая история России: Учебное пособие. – СПб., 2009. – 352 с.

46. Кафенгауз Б. Полтавская битва // Историк-марксист. – 1939 – № 4. – С. 44-56.

47. Кафенгауз Б.Б. Россия при Петре I. – М., 1955. – 175 с.

48. Крылова Т.К., Клокман Ю.Р. Первые годы Северной войны и Полтавская битва (1700-1709 гг) // Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I. / Под. ред. Б.Б. Кафенгауза, Н.И. Павленко. – М., 1954. – С. 459-510

49. Тарле Е.В. Карл XII в 1708-1709 годах // Вопросы истории. – 1950. – № 6. – С. 22-56.

50. Тарле Е.В. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – 480 с.

51. Буганов В.И. Петр великий и его время. – М., 1989. – 192 с.

52. Павленко Н.И. Петр Великий. – М., 1990. – 591 с.

53. Каргаманов Ю. Мазепа и другие. Украина в поисках отцов-основателей // Дружба народов. – 2009. – № 2. – С. 120-131.

54. Андреев И. Алексей Михайлович. – М., 2006. – 638 [2] с.

55. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? // Знание-сила. – 2001. – № 4. – С. 119-127.

56. Андреев И.Л. На пути к Полтаве. – М., 2009. – 384 с.

57. Санин Г. Хмельницкий и Мазепа // Красная звезда. – 2008. – 16 апреля (среда) // Режим доступа: http://www.redstar.ru/2008/04/16_04/5_05.html

58. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. – М., 2006. – Вып. 6. – С. 65-90.

59. Артамонов В.А. Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ истории Материалы конференции (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН) // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>.

60. Рогинский В.В. О некоторых исторических и политических аспектах 300-й годовщины Полтавской битвы // Новая и новейшая история. – 2009. – № 4. – С. 3-7.

61. Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. – М., 2006. – 550 с.

62. Кротов П.А. Битва при Полтаве. К 300-летней годовщине. – СПб., 2009. – 416 с.

63. Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. – 2002. – Вып. 2. – С. 206-214.

64. Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. – 2003. – Вып. 2. – С. 137-145.

65. Евлахов А. Хмельницкий и Мазепа: Мифы и факты воссоединения // Власть. – 2006. – № 10. – С. 79-87.

66. Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиция и модернизация. – М., 1999. – 328 с.

67. Анисимов Е.В. Императорская Россия. – СПб., 2008. –

640 с.

68. Анисимов Е.В. Петр Великий: личность и реформы. – СПб., 2009. – 448 с.

69. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и Новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 45-63.

70. Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. – М., 2007. – 271 с.

71. Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011. – 525 [3] с.

72. Указ Президента України № 955/2007 «Про відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» // <http://www.president.gov.ua/documents/6798.html>

73. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2008 р. N 567-р «Про підготовку та відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу» (Із змінами, внесеними згідно з Розпорядженням КМУ N 994-р. (994-2008-р) від 23.07.2008 // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/567-2008-%D1%80>

74. Родин С. Иуда и Мазепа как символы самосознания «украинцев» // Молодая Гвардия. – 2009. – № 5-6. – С. 218-264.

75. Полторац С.Н. О Мазепеведении и иудознательстве. Т.Г. Яковлева-Таирова. Мазепа. М., 2007. Жизнь замечательных людей // Клио. Журнал для ученых. – 2007. – № 3 (38) – С. 131-132.

76. Шкваров А. Петр I и казаки. – СПб., 2010. – 456 с.

77. Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. – СПб., 2008. – 208 с.

78. Артамонов В.А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. – М., 2009. – 704 с.

79. Артамонов В. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. – 2009 – № 7. – С. 16-20.

80. Артамонов В. Устрашение Гетманщины. Катастрофа резиденции Мазепы // Родина. – 2009 – № 7. – С. 29-33.

81. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687-1709. – Вид. друге, доповнене. – Київ-Полтава, 1995. – 312 с.

Яценко В.Б. Батуринская трагедия 1708 р. в освещении современной российской историографии

В статье анализируется освещение в российской историографии событий, связанных с захватом и уничтожением гетманской столицы г. Батурина в ноябре 1708 г. Автор сравнивает, как эти события, тесно связанные с переходом гетмана Ивана Мазепы на сторону Карла XII, интерпретировались в российской дореволюционной, советской и современной историографии.

Ключевые слова: историография, Иван Мазепа, Батуринская трагедия, Петр I, Карл XII.

Yatsenko V.B. Baturyn Tragedy of 1708 in the light of modern Russian historiography

In the paper the reflection of events concerning the capture and annihilation of the Ukrainian hetman capital of Baturyn in Russian historiography in November, 1708 is illuminated. Author compares the ways these events connected with the transition of hetman Ivan Mazepa on the side of Charles XII of Sweden were been interpreted in Russian pre-revolution, Soviet and modern historiography.

Key words: historiography, Ivan Mazepa, Baturyn Tragedy, Peter I, Charles XII.

03.04.2012 p.

ДО ПИТАННЯ ГЕНЕАЛОГІЇ РОДУ САВИЧІВ

Стаття присвячена ролі старшинської родини Савичів в українській історії, а також дослідженню впливу державних посад на позиціонування в офіційній ієрархії влади.

Автор статті показує значення родичання генерального писаря Семена Савича та його нащадків з іншими відомими старшинськими родами Лівобережної України для розширення власних земельних володінь у XVIII ст.

Ключові слова: Семен Савич, старшинські роди, генеалогія, бунчуковий товариш, військовий товариш.

Історія походження та генеалогії відомих українських старшинських родів була дуже складною. Перші спроби систематизації були зроблені, насамперед, в останній чверті XVIII ст. і тривали упродовж XIX ст. Однак, лише деякі із стародавніх родів накопичували історичні документи, переходячи вже від формування суто фамільних збірок до збирання рукописних колекцій українських старожитностей, що містили документи вже не тільки власного роду. Подекуди в їхніх збірках накопичувалися матеріали великої історичної ваги. На цьому тлі фамільний архів Савичів, на нашу думку, практично нічим не виділявся із загальної маси рукописів представників лівобережної родової еліти. На жаль, первісний склад цього родового зібрання до нас не дійшов навіть в описанні.

Найбільший внесок у дослідження історії неурядової старшини зробив Л. Окиншевич [4, 57]. Він проаналізував різні поняття, які співіснували тривалий час: «заслужоний», «знатний», «значний», «старовинний», і на прикладах показав виразне відокремлення знатного військового товариства у 70-90-х роках XVII ст. Увагу неурядовій старшині приділив В. Кривошея [1, 14], який відзначив перехід полкового товариства у значкове товариство, наголосив на існуванні перехідної форми – бунчукових товаришів. Джерелознавчі, регіональні, генеалогічні і майнові аспекти проблеми дослідив І. Кривошея [2, 40-49]. Г. Швидько відзначила, що гетьман використовував бунчукове товариство, «вилучаючи його з-під сотенної і полкової юрисдикції і підпорядковуючи своїй владі і суду» [5, 62].

Українські дослідники В.В. Кривошея, І.І. Кривошея та О.В. Кривошея [3, 322-323] провели величезну роботу по установленню прізвищ, імен та по-батькові, датуванню народження, смерті, початку і основних віх службової кар'єри, знаходженню на посаді чи у відповідному чині, участі у різноманітних акціях, походах, битвах, штурмах, даних про матеріальний стан, наявності маєтків, млинів, селітряних заводів, винокурень, генеалогічних даних, пов'язаних із родовами козацьких старшин, тривалості шлюбу та складу сім'ї неурядових старшинських родів.

Зрештою, незважаючи на досить велику кількість наукових праць з історії генеалогії козацької старшини і наявних джерел, історія родини Савичів залишається малодослідженою. Тому на енергійні зусилля дослідників чекають пошуки родоводу козацьких старшин Савичів і скрупульозні генеалогічні розписи. В цьому ряду стоїть і наша праця. Утім, кілька поколінь істориків, чий імена і персональний внесок зазначено вище, не беручи до уваги певні вади, заклали міцний підмурок, опершись на який можна створити комплексне дослідження козацько-старшинського роду Савичів.

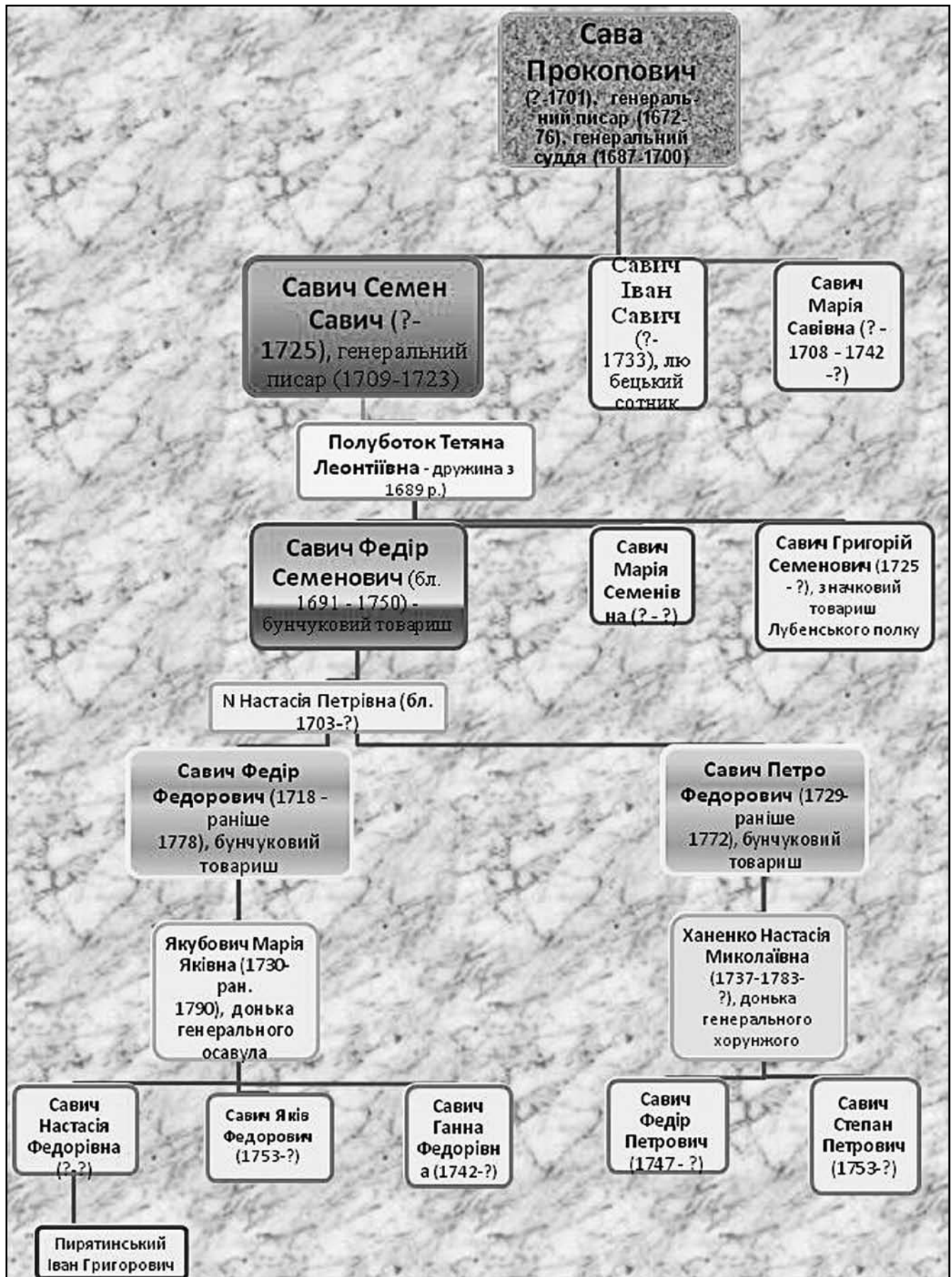
Родоначальником цього роду став Сава Прокопович (?-1701) [6, 34]. Рік його народження, на жаль, невідомий, але вже у 1669 р. він, як воронізький сотник, бере участь в укладенні Глухівських статей. Його роль оцінюють, і він в цьому ж році їде з посольством від гетьмана Дем'яна Многогрішного до Москви [7, 623]. Далі кар'єра розвивається по висхідній. 1671 року Саву Прокоповича призначають Переяславським полковником.

У 1672 р. до влади приходить гетьман Іван Самойлович. Він вводить перспективного діяча до свого уряду. Чотири роки, до 1676 р., Сава обіймає посаду генерального писаря. Але згодом з невідомих причин гетьман відсторонює його від влади. У 1687 р. С. Прокопович спільно з групою генеральних старшин (С. Солониною, А.Гамалією, Я. Лизогубом та С. Забілою) під час невдалого Кримського походу організовує змову проти гетьмана І. Самойловича, і, відтак, в липні 1687 р. на Коломацькій раді підтримує кандидатуру Івана Мазепи (1639-1709) на гетьманство. В свою чергу Іван Степанович, ставши новим гетьманом, вводить Саву Прокоповича до складу генеральної старшини у ранзі генерального судді [8, 78].

Батьківську справу гідно продовжує син Семен (Симеон). Він отримує прізвище за іменем свого знаменитого батька Сави і вже іменується, відповідно, Савичем, разом з ним підписує у 1887 р. Коломацькі статті «вместо себе и брата своего Івана...» [9, 1], а вже 1689 р. в ранзі значного військового товариша супроводжує гетьмана І. Мазепу до Москви. У цей час Семен Савич одружується із Тетяною Леонтіївною Полуботок – донькою переяславського наказного полковника Леонтія Артемійовича Полуботка. Його син Павло Полуботок (бл. 1660-1723), як відомо, був чернігівським полковником (1706-1722) та наказним гетьманом Лівобережної України (1722-1723).

Гетьман І. Мазепа здійснював через С. Савича вплив на чернігівську старшину, у 1701 р. призначивши його на високу посаду писаря Генерального військового суду (1701-1706 рр.) [7, 597-598].

Другий син Сави Прокоповича Іван був товаришем Чернігівського полку (?-1733), любецьким сотником (1709-1725, 1727-1733).

Генеалогія роду Савичів

Будучи при полковому правлінні, він помер у 1733 р. у Чернігові. Його дружиною стала донька любецького священника Феодотія Григорівна Пронкевич (1667-1743) [3, 322].

У Сави Прокоповича була ще донька Марія (?-1708–1742-?). Вона одружилась із глухівським козаком, бунчуковим товаришем Данилом Герасимовичем Кутневським (?-1732). 29 серпня 1699 р. І. Мазепа надав йому універсал про прийняття під бунчук. 8 березня 1715 р. за військові служби він отримав гетьманський універсал на с. Кривоносівку, підтверджений царською грамотою 7 червня 1718 р. [3, 202].

На жаль, відсутні дані про дату народження Семена Савича. Ми припускаємо, що він народився 4 листопада, зокрема у «Журналі, тобто насущній записці справ, що траплялися у Військовій Генеральній канцелярії... Миколи Ханенка...» у цей день був зроблений наступний запис: «цього числа у його милості пана писаря військового генерального (С. Савича – А.Г.) був бенкет, на якому, як усі їхні милості пани колегіати, так і його милість пан полковник Чернігівський (П. Полуботок – А.Г.) із старшиною генеральною бенкетували допізна» [10, 23].

С. Савич пропрацював на посаді писаря Генерального військового суду п'ять років (1701-1706 рр.). У 1709 р. він обирається до уряду Івана Скоропадського генеральним писарем.

Генеральний писар був другим за порядком і найвпливовішим членом ради старшини – Гетьманської або Генеральної військової канцелярії. Він офіційно керував Генеральною (або, як тоді писали, Єнеральною) військовою гетьманською канцелярією, вів дипломатичні зносини, листування. Іноземці, як правило, називали генерального писаря канцлером [11, 227]. Йому відписувалась найбільша (на рівні з обозним) рангова маєтність на 400 дворів [12, 170-173].

У Генеральній військовій канцелярії починали свою державну кар'єру сини генеральної старшини. Це відкривало їм шлях до виконання найвищих управлінських функцій. Пройшовши таку школу, канцеляристи входили до генеральної старшини або ставали полковниками, отримавши ранг військового товариша, а згодом – бунчукового товариша [13, 62].

3 січня по серпень 1718 р. Семен Савич у складі великої делегації Івана Скоропадського перебував у Москві і Петербурзі на весіллі гетьманової доньки Уляни і сина царєвого улюбленця П.А. Толстого Петра. 21 травня 1718 р. Петро І (1672-1725) царською жалувальною грамотою подарував великі маєтності гетьману у довічну власність [14, 49-51].

Дбав С. Савич і про розширення земельних володінь своєї родини. 7 червня 1718 р. царською грамотою було підтверджено гетьманський універсал І. Скоропадського від 8 березня 1715

р. на землі доньки і сестри Савича, а за служби військові його зять (чоловік сестри Марії), глухівський козак Данило Кутневський, отримав право на с. Кривоносівку. 1717 року чоловік доньки С. Савича Марії, значний військовий товариш Роман Федорович Чарниш-Борохович (?-1723) разом із тестем, не враховуючи прав інших спадкоємців, виклопотали універсал на м. Лютенку. У 1718 р. з'явилась ще одна царська грамота на маєтності [3, 202, 396].

Після смерті гетьмана І. Скоропадського в липні 1722 р. Семена Савича перепризначають генеральним писарем в уряді наказного гетьмана Павла Полуботка (бл. 1660-1723). Нагадаємо, що він був одружений із сестрою Павла Леонтійовича, Тетяною [3, 272]. До речі, на його доньці Олені Павлівні (?-1745) у 1714 р. одружився малоросійський генеральний підскарбій, автор 10-томного «Щоденника» Яків Андрійович Маркович (1696-1770), що перетворив с. Сваркове в осередок культури. Він був сином генерального підскарбія Андрія Марковича Марковича (1674-1747), який упродовж 1709-1714 рр. обіймав посаду глухівського сотника [8, 76]. Крім того, новий гетьман покладався на досвід Семена Савича. 4 серпня 1722 р., приїхавши надвечір до Глухова, П. Полуботок, «не їдучи до свого дому, спершу відвідав бутністю своєю його милість пана писаря генерального» [10, 17].

Але недовгим було самостійне правління українських урядовців. У травні 1722 р. (ще при житті І. Скоропадського) замість гетьманського правління в Глухові з'являється І Малоросійська колегія на чолі із Степаном Вельяміновим. А через рік, 23 червня, з'являється ще один імператорський указ: «Всем ведомо, что с Богдана Хмельницкого до Скоропадского все гетманы явились изменниками, от чего много потерпело государство Русское, особенно Малороссия, и потому надобно приискать в гетманы верного и надежного человека, а пока такой найдется, определено правительством, которому надлежит повиноваться и не докучать насчет гетманского выбора» [17, 410]. Після такої інструкції Петра І керманичі України – гетьман Павло Полуботок, генеральний писар Семен Савич та генеральний суддя Іван Чорниш, залишивши свої справи і уряди Малоросійській колегії, 13 червня виїхали з Глухова до столиці «у санктпетербурзьку дорогу» [10, 38].

Почалися допити. Автор «Історії Русів» переповідає про те, що довелося пережити українським керманичам: «Особа, що не призналася до вини, мусила витерпіти все те тортурами через три прийоми або зміни, і різним знаряддям, а наостанку вогняним, себто розпеченою залізною шиною і розтопленою сіркою.

Таким чином, коли Писар Генеральний Савич

у тій Тайній Канцелярії запитуваний був самим Государем: «Чи він знає про лихий замір товаришів його і земляків, які душили баранів?», а він відповідав на те із звичайною тогочасною Малоросійською чемністю: «Не скажу Ваше ці!», то за ті слова, за тую чемність дістав з першого разу доброго поличника, а далі засуджений був на тортури...» [16, 286].

10 листопада 1723 р. п'ятнадцять козацьких старшин на чолі з наказним гетьманом були заточені в колодки і відправлені до Петропавлівської фортеці. Залишились на волі тільки їх служники, у тому числі семеро Семена Савича [15, 417].

Нова імператриця Катерина I Олексіївна одним із перших своїх наказів від 4 лютого 1725 р. звільняє українських арештантів із в'язниці, але дозволяє жити лише в Санкт-Петербурзі. Моральні стреси, фізичні страждання вплинули на здоров'я С. Савича. Він помер, вірогідніше всього, навесні 1725 р. Похований в Невському монастирі [17, 434].

Ми припускаємо, що після визволення українців із в'язниці Катерина I повернула їм все майно, відмінивши наказ свого попередника про конфіскацію всього рухомого і нерухомого майна, маєтків та житлових будинків. Це було зроблено для того, щоб безперешкодно залучити кошти козацької старшини на розбудову Петербургу [17, 434].

Після річного поневір'яння дружині С. Савича в лютому 1725 р. було повернуто її законне майно, у тому числі і землеволодіння [19, 23]. Вона померла у 1729 р. і була похована у Глухові в родинному склепі на цвинтарі біля Михайлівської церкви (не збереглась). Тут також ховали всіх близьких та далеких родичів родини Савичів: у 1723 р. – онуку наказного гетьмана П. Полуботка Уляну Андріївну Полуботок, у 1730 р. – генерального осавула Василя Яковича Жураковського (?-1730), роком раніше його дружину Марію Григорівну Жураківську (?-1729, в дівоцтві Максимович), 1747 р. – члена Генеральної військової канцелярії бригадира Івана Кіндратовича Шитика [18, 112].

У Семена та Тетяни було троє дітей. Найстарший Федір народився приблизно у 1691 р., дата народження доньки Марії невідома. Наймолодший Григорій з'явився на світ у 1725 р. [3, 322, 323, 396].

Про Федора Семеновича Савича (бл. 1691-1750) при житті батька майже нічого невідомо. Однак у 1725 р. він одержує звання бунчукового товариша [20, 298]. Це була група заможного козацтва, що виникла в 70-х роках XVII ст. Вона знаходилась на державній і військовій службі, але була вилучена з-під влади сотенної і полкової старшини і підпорядковувалась безпосередньо гетьману. Характерним явищем у середовищі бунчукових товаришів був принцип родової спадковості.

Бунчукове товариство виконувало доручення центральної влади (гетьмана, Генеральної військової канцелярії): командування окремими

загонами, зустріч і супровід коронованих осіб, супровід гетьмана в поїздках, пишний почет при гетьмані, участь у судовому слідстві, дипломатичні стосунки, участь у перекладі і зведенні правничих книг, складання інструкцій для комісарів, складання опису речей після смерті старшин різного рангу, послуги перевезення, догляд за будівництвом, виправленням шляхів, гетьманськими маєтностями, поштою на окремих трактах, керування похідною канцелярією гетьмана, роздача державної допомоги бідним та неміщим тощо [3, 3-4].

У званні бунчукового товариша Ф. Савич перебував упродовж 1725-1750 рр. Це було підтверджено універсалом від 13 вересня 1735 р. Наступного року він отримав ще і звання військового товариша. Дружиною Ф. Савича була Настасія Петрівна N (бл. 1703-?) [3, 323].

У другій половині XVIII ст. статус військових товаришів був майже обов'язковою сходиною для службового росту синів генеральної та полкової старшини і бунчукових товаришів. Часто звання або чин військового товариша надавалися як підвищення «за служби предків». Головним обов'язком при цьому була військова служба, яка утримувалася власним коштом. Військових товаришів, насамперед, залучали до бойових походів, роботи у різних комісіях, заготівлі провіанту та фуражу, в полковій канцелярії, для перекладу листів із польської та латинської мов, для нагляду за шляхами і поштовими трактами, будівництвом у Глухові і Батурині гетьманських резиденцій та виробничих споруд (наприклад, Федір Федорович Савич), за спорудженням фортець, для обліку гербового паперу. Проживали військові товариші, як правило, на території полку, і підпорядковувалися Генеральній військовій канцелярії або Малоросійській колегії [20, 305-306].

У 1725 р. з подачі бригадира Вельямінова на всіх власників приватних маєтків Лівобережної України було накладено величезні податки. Але через два роки, коли у 1727 р. на зміну Катерині I прийшов малолітній Петро II, великі податки скасували, залишивши тільки ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького» [11, 234-235]. Це помітно підвищило доходи родини Савичів, однак викликало і певні майнові проблеми. Так протягом 1726-1736 рр. Федір Савич був змушений вести суперечку за ґрунти у с. Слоут із сином бунчукового товариша Романом Михайловичем Білоцерківцем, секунд-майором Кирасирського полку Федором Юстом та полтавським полковником Василем Васильовичем Кочубеєм, одруженим на доньці гетьмана Лівобережної України Данила Павловича Апостола Настасії [3, 37, 190].

Влітку 1729 р. канцеляристи провели перепис сіл і маєтностей, з'ясовуючи їх власників. Зібраний матеріал був систематизований і перевірений в

полках. Усні свідчення доповнювалися документами, як то універсали та пожалування. Так виникли полкові книги Генерального слідства про маєтності [21, 188]. На основі нових даних у 1732 р. Федору Семеновичу Савичу було підтверджено право володіння на 9 убогих підданих у с. Гута Чудиська і 24 убогих в с. Дегтярівка Волинської сотні. Відомо, що 2 лютого 1733 р. значковий товариш Стародубського полку Роман Кровницький (?-1735 – 1737-?) продав Федору Савичу за 100 карбованців двір у Стародубі.

У 1736 р. Федір Семенович отримав двір у сл. Веригінська Глухівської сотні, 1 двір підсусідків у м. Бахмач та приїжджий двір у с. Пальчики Батуринської сотні. Станом на 1738 р. він володів 14 хатами посполитих с. Загоровки Борзнянської сотні, постійним двором і шинком у с. В. Загоровці Борзнянської сотні, а також постійними дворами у Батурині та у с. Пальчиках. Однак найбільші володіння Ф. Савича були у с. Слоуті (або як говорили в той час Слоути) Глухівської сотні (43 двори посполитих та 14 підсусідських).

У цей час Федір Семенович мешкав у с. Медвежому [3, 195, 323] (нині – с. Ведмеже Рогинської сільської ради Роменського району Сумської області) [24, 2]. У селі мали володіння й інші Савичі. Так у значкового товариша Лубенського полку Федора Васильовича Савича (1720-?) був житловий двір та три двори малоґрунтових не могучих, 9 тяглих та 3 піших убогих посполитих. 1747 року у Ведмежому підданих убогих налічувалось уже 15 дворів на 17 хат та 10 піших підсусідків і житловий двір, 15 дворів найманих людей та 2 шинки. [3, 323].

Донька генерального писаря Марія Семенівна Савич була одружена з Романом Федоровичем Чарниш-Бороховичем (?-ран. 1723) – значним військовим товаришем, наказним полтавським полковником (1711), полковим осавулом гадяцьким, бунчуковим товаришем. Її другим чоловіком став майор Юрій Федорович Єропкін. У 1744 р. за нею числився спадок чоловіка на 185 димів і 5 кол¹. [3, 46, 396].

Наймолодший син С. Савича Григорій народився у 1725 р. Він розпочав службу 1 вересня 1747 р., а вже 4 жовтня 1749 р. став значковим товаришем Лубенського полку. З 23 вересня 1779 р. він – військовий товариш. Був при Германландському і Борисоглібському драгунських полках за полкового комісара [3, 322].

Онуки генерального писаря поєднали рід Савичів з відомими родами Ханенків та Якубовичів. У Федора Семеновича з дружиною Настасією Петрівною було два сини – Федір (?-1778) та Петро (1729-1772). Федір Федорович народився в с. Ведмеже на Роменщині. Універсалом від 2 травня 1750 р. за служби прадіда, діда і батька отримав чин бунчукового товариша. Був присутній у Генеральному військовому суді.

1. Так значиться в оригіналі

Абшитований у 1768 р.

Дружиною Ф.Ф. Савича стала Марія Яківна Якубович (1730-1790) – донька генерального осавула. Її рідний брат Андрій (1744-?) був хрещеником імператриці Єлизавети Петрівни і разом з братом Дем'яном (1747-?) служив у лейб-гвардії Ізмайлівського полку [3, 213-214, 323, 425].

Федір Федорович Савич уславив себе і як відомий архітектор. Першим його творінням у співавторстві з учителем А. Квасовим та М. Мостипановим став Троїцький собор у Глухові. Упродовж 1766-1782 рр. за проектом А. Квасова Ф. Савич зводив будинок другої Малоросійської колегії – службової резиденції генерал-губернатора Малоросії П.О. Румянцева [23, 4].

Молодший син Ф.С. Савича Петро (14 травня 1729-раніше 1772) служив при Генеральній військовій канцелярії з грудня 1747 р. до 1749 р., а у березні 1749 р. став військовим канцеляристом, отримавши 2 травня 1750 р. звання бунчукового товариша. Його служба спочатку проходила в Лубенському полку, згодом – у Стародубському. Відомо, що у 1751 р. він супроводжував гетьмана К. Розумовського у подорожі до Глухова, 1754 р. був призначений на службу до Ніжинського полку. В 1757 р. П.Ф. Савич вдало одружився на донці генерального хорунжого Настасії Миколаївні Ханенко (1737-?) [3, 322-323]. Нагадаємо, що Микола Данилович Ханенко був визначним політичним і державним діячем Гетьманщини, дипломатом та мемуаристом, генеральним хорунжим [7, 1007]. Він вів «Щоденник», у якому 8 жовтня 1752 р. записав: «обѣдалъ въ Слоутѣ, а около вечерень прибылъ въ Глуховъ» [24, 18].

Подружжя виховало синів Федора (1747-?) та Степана (1753-?), які в 1779 р. служили в Угорському гусарському полку.

У 1761 р. П.Ф. Савич три місяці знаходився у Глухові при гетьмані К. Розумовському. Мав у Стародубі двір: 1 хату господаря, при ній кімнату прибудовану, 2 комори. В ній жив посполитий. Двір на місці шляхетському дістався від предків у спадок. Володів х. Жигалкою у Новоміській сотні поблизу с. Білого Колодязя, де мав греблю з млином на р. Вепринці, винокурню, постійний дім і 13 дворів підданих. У його володінні також знаходилось с. Кривець Топальської сотні, млин, 64 двори підданих [3, 322-323].

Федір Федорович Савич разом із Марією Яківною Якубович мали трьох дітей – доньок Настасію та Ганну та сина Якова (1753-?). М. Ханенко у «Щоденнику...» зазначав, що «15 октоврія (1753 року-Авт.) ... у г. Якубовича обѣдалъ зъ Гудовичемъ, которому вѣдомость пришла, что внукъ ему отъ дочери его, а Федора Савича жены, родился сего мѣсяця 9-го числа, Яковъ...» [24, 18].

Настасія Федорівна була одружена з Григорієм

Васильовичем Пирятинським (1765-?) – військовим товаришем (1782), який не мав підданих. Подружжя мало сина Іван.

Ганна Федорівна (1742-?) в 1767 р. одружилася з Андрієм Андрійовичем Полетикою (1740-?). 1758 року він розпочав службу на посаді військового канцеляриста у Генеральній військовій канцелярії, 12 листопада 1763 р. став військовим товаришем, а 1767 р. – бунчуковим товаришем Лубенського полку. Мав 320 підданих у 1 місті, 1 селі і 4 хуторах [3, 285, 293].

На цьому, звичайно ж, рід Савичів не закінчується. Їх сімейний архів (універсали, купчі, інші фамільні акти 1657-1711 рр.) зберігався в с. Писарівка на Сумщині, м. Богодухів Золотоноського повіту Полтавської губернії. Частина документів, що мала відношення до с. Слоут, знаходилась в архіві О.Ф.фон дер Бріггена [25, 1].

Дослідження еволюції старшинського роду Савичів, періоди їх політичного підйому та занепаду вказують на те, що після вимушеної опозиції в 20-х рр. XVIII ст. молоді представники Савичів завдяки шлюбом з впливовими родами дещо повернули собі вплив у тогочасному українському суспільстві. Це сталося ще й внаслідок того, що владні старшинські родини першої половини XVIII ст. протягом 1764-1782 рр. переорієнтовувалися на російську суспільну ієрархію.

Посилання

1. Кривошея В.В. Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782). – К., 1998. – Ч. I. – С. 14.
2. Кривошея І.І. Неурядова старшина Гетьманщини і міщанська верхівка в середині XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2009 – № 2-3. – С. 40-49.
3. Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К.: Стило, 2009. – 432 с.
4. Окиншевич Л. Значне військово товариство в Україні-Гетьманщині XVII-XVIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. Т. CLVII. – Мюнхен, 1948. – С. 56-59.
5. Швидько Г.К. Бунчукові товариші // Українське козацтво: Мала енциклопедія. / Керівн. авт. кол. Ф.Г. Турченко. Відп. ред. С.Р. Лях. – К. – Запоріжжя, 2006. – С. 62.
6. Шевчук В. Примітки до «Діаріуша або журналу...» Миколи Ханенка // Київська старовина. – 1994. – № 1 (січень – лютий). – С. 31-37.
7. Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. // Прокопович Сава. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.
8. Терлецький В.В. Глухів у житті Павла Полуботка // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини: Матеріали третьої науково-практичної конференції. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – С. 75-79.
9. http://forum.vgd.ru/21/3379/400.htm?a=stdforum_view&o Генеалогический форум ВГД / Черниговская губерния.
10. Журнал, тобто насущна записка справ, що траплялися у Військовій Генеральній канцелярії від смерті ясновельможного його милості пана Іоанна Скоропадського, військ його імператорської пресвітлої величності Запорозьких обох боків Дніпра. Початий року 1722, місяця липня 3 дня [Записи Пилипа Борзаківського] / Переклад з книжної української Валерія Шевчука // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 15-39.
11. Вечерський В.В. Гетьманські столиці України. – К.,

2008. – 256 с.

12. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К.: Дніпро, 1991. – 198 с.
13. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. – 1994. – № 4. – С. 59-64 с
14. Деркач А. Глухів – гетьманська столиця. – К.: Павлим, 2000. – 176 с.
15. Костомаров Н. Павел Полуботок // Исторические произведения. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 403-424.
16. Історія Русів / Пер. І. Драча. – К.: Рад. Письменник, 1991. – 318 с.
17. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Довіра, 1993. – 656 с.
18. Белашов В. І. Глухів – столиця гетьманської і Лівобережної України. – Глухів, 1996. – 146 с.
19. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729-1730 г. – Выпуск 1 / Под редакцией Н. П. Василенко. – Чернигов, 1901. – 9-29 с.
20. Панащенко В. Бунчукові, військові і значкові товариші в Гетьманщині // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2. – 278 с.
21. Коваленко О.П. Сіверщина від давнини до сьогодення. Історичні нариси. – Суми: ЗАТ «Іса-Інтерпапір», 2009. – 310 с.
22. Електронний ресурс: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
23. Терлецький В. Архітектура Глухова 18 століття // Народна трибуна. – 1965. – № 94. – 5 серпня. – С. 4.
24. Електронний ресурс: http://library.ivfr.net/2008/03/09/shhodennik_generalnogo_khorunzhogo_mikoli_khanenka
25. Електронний ресурс: http://www.archives.gov.ua/Publicat/References/Ukrainian_elite.php.

Гриценко А.П. К вопросу генеалогии рода Савичей

Статья посвящена роли старшинской семьи Савичей в украинской истории, а также исследованию влияния государственных должностей на позиционирование в официальной иерархии власти.

Автор статьи показывает значение родственных связей генерального писаря Семена Савича и его потомков с другими известными старшинскими родами Левобережной Украины для расширения собственных земельных угодий в XVIII в.

Ключевые слова: Семен Савич, старшинские роды, генеалогия, бунчуковый товарищ, военный товарищ.

Hrytsenko A.P. To the question of genealogy of sort of Savychi

The article is devoted to the role of petty officer family of Savychi in Ukrainian history, and also to research of influence of public places on positioning in the official hierarchy of power.

The author of the article shows the importance of relatives of general clerk Semen Savych and his descendants with other known petty officer births of Left-bank Ukraine for increasing his owner's earths in the XVIII-th century.

Key words: Semen Savych, petty officer births, genealogy, mace comrade, military comrade.

03.03.2012 p.

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА Д. АПОСТОЛА У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДЖЕРЕЛ

У статті подається короткий аналіз архівних джерел Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Аналізуються деякі відомості з особистого життя гетьмана та його родини, охарактеризовано політику гетьмана на основі архівних документів.

Ключові слова: ЦДІАК, архівні документи, гетьман, економіка, джерела, політичні погляди.

Початок XVIII ст. ознаменувався черговими перипетіями політичного життя у світі, Європі і Україні. Європейський континент потрясло ряд революцій і воєн, в результаті яких виникли нові незалежні, демократичні держави. Україна також була втягнута у вир європейських подій. Північна війна, яку вели Росія і Швеція, безпосередньо торкнулися і Гетьманщини. Гетьман І. Мазепа намагався з допомогою Карла XII «вирвати» Україну з рук Російської імперії, однак спроба була невдалою. Гетьман зазнав поразки, а його намагання мали важкі і непоправні наслідки для держави.

Наслідками «незалежницької» політики І. Мазепи стали скасування інституту гетьманства, заборона виборів нового гетьмана, політичні та фізичні репресії. Запровадження Малоросійської колегії призвело до підвищення податків, збільшення кількості російського війська на заставах тощо.

У зв'язку із загрозою чергової російсько-турецької війни були дозволені вибори нового гетьмана. Кандидатуру обговорив і затвердив російський уряд у Петербурзі. На посаду нового очільника держави було обрано 73-річного миргородського полковника Данила Павловича Апостола. Вибори відбулися 1 жовтня 1727 р.

Прийшовши до влади, новий гетьман почав упорядковувати політичне, економічне і культурне життя держави. Найбільш повну інформацію про діяльність Д. Апостола ми отримуємо із комплексу вітчизняних архівних джерел. Особливу увагу привертає великий масив документів, який знаходиться у фонді № 51 Центрального державного історичного архіву у м. Києві. Фонд містить найважливіші універсали, документи періоду діяльності Д. Апостола. Тут знаходяться, в основному, документи ділового характеру, зокрема Генеральної військової канцелярії.

Важливим джерелом для вивчення політичної діяльності Д. Апостола є гетьманські універсали, які найчіткіше розкривають його державотворчу діяльність. Так універсал від 20 травня 1729 р. містить інформацію про надання права прилуцькій ратуші збирати податки з міських млинів. Податок збирався на утримання козацького війська, а також

російських залог, які на той час перебували на території Гетьманщини. З млинів, як основного джерела доходів, збиралися якнайбільші податки. Млини перебували в основному у приватній власності козацької старшини, тому це свого роду було черговим кроком до розхитування приватновласницького господарства [1, арк. 35].

11 листопада 1727 р. Д. Апостол видав черговий указ, а 20 грудня 1729 р. ще раз його підтвердив. Головна мета універсалу полягала у розмежуванні службових обов'язків у глухівському гончарному цеху. Майстри цеху використовували учнів і підмайстрів у своїх приватних господарствах для будівництва печей, будинків тощо. Також старші майстри, зловживаючи своїм становищем, брали із цеху безкоштовно гончарні вироби для продажу на ринках. У зв'язку із скаргами працівників цеху гетьман видав універсал, який забороняв подібні дії та вчинки. За порушення умов універсалу накладався штраф. Також документ звільняв усіх працівників цеху від відпрацювання панщини [2, арк. 5].

Про гетьмана як господаря держави говорить і інший універсал від 14 жовтня 1727 р. Його було спрямовано гадяцькому полковникові та старшині. Він забороняв вирубку лісу у гадяцькому полку, а також дозволяв забудову греблі біля гадяцького гетьманського двору. Ще одним пунктом універсалу був наказ про збір податку на булаву. Зібрані кошти надходили у державну казну. Д. Апостол відокремив власний приватний скарб від державної казни [5, арк. 3-4].

Велику увагу гетьман приділяв і розвитку торгівлі, зокрема зовнішньої. 26 січня і 22 травня 1728 р. Він видав універсали, які звільняли від сплати митних зборів українських купців. Однак, такі привілеї мали лише купці, які прямували з товарами до м. Риги через м. Стародуб [3, арк. 23].

Видання такого роду універсалу мало позитивне значення для розвитку української зовнішньої торгівлі. Постійні мита, податки і збори загрожували українське купецтво у боргову кабалу, а це зрештою призводило до повного розорення купців. Зменшення хоча б одного виду податків суттєво позитивно впливало на подальший розвиток торгівлі загалом.

Таким чином, ряд універсалів, виданих Д. Апостолом, розкривають його внутрішню політику, дозволяють прослідкувати здійснювані заходи в економіці, торгівлі, зборі податків. Ці документи якнайкраще висвітлюють господарський ентузіазм гетьмана, його спроби покращити внутрішнє життя Гетьманщини в умовах обмеження автономії Російською імперією.

Цікавий комплекс із вивчення приватного життя Д. Апостола та його родини становить документація приватного характеру. 16 травня 1733 р. гетьман написав листа до цариці Анни Іоанівни з проханням повернути його дочці Тетяні

Ломиковській, удові бунчукового товариша Івана Ломиковського, утрачені мастки. Їх у 1709 р. І. Скоропадський забрав у І. Ломиковського і віддав на користь місцевого монастиря. Всі ці події відбувалися під безпосереднім впливом Анастасії Скоропадської, що спричинило особисту неприязнь, яка згодом перетвориться у відкриту ворожнечу між гетьманом Д. Апостолом і Настею Скоропадською [9, арк. 9-10].

У ЦДІАК під номером 8643 зберігається документ, який містить відомості про одруження дочки гетьмана Д. Апостола Тетяни Апостол з бунчуковим товаришем Іваном Ломиковським. Весілля відбулося у першій третині XVIII ст. Конкретної дати нам не відомо. Також справа містить відомості про затрачені кошти на весілля, розмір приданого Тетяни. На жаль, це єдиний документ, який розповідає про приватне життя гетьмана. Про інших його нащадків відомості є не такими обширними [8, арк. 2-2 зв.].

Справа № 1035 містить дані про навчання онуків Д. Апостола. З документу дізнаємося, що гетьман мав онуків лише від двох дочок. Сини нащадків не залишили, тому прямого спадкування прізвища Апостол не відбулося. Онуки навчалися у Петербурзі, де у них були найкращі учителі з Петербурзької академії наук. Д. Апостол за своїм фінансовим становищем був у змозі оплачувати їхнє навчання у столиці імперії. Документ розповідає також про витрачені кошти на навчання, про дисципліни, які вивчали його онуки. Як бачимо зі справи, основними дисциплінами були французька і німецька мови. Таким чином, гетьман намагався дати своїм онукам гарну освіту, наполягаючи на вивченні іноземних мов [4, арк. 27-28].

Д. Апостол тривалий час страждав від захворювання, яке його прикувало до ліжка, – параліча нижніх кінцівок. У травні 1733 р. він пише листа до генеральної старшини та генерала Семена Нарішкіна, у якому повідомляє про свою недугу і просить усі справи державної ваги перенаправляти на розгляд генерала. За даними документу хвороба вразила тіло гетьмана після чергових святкувань Різдва Христового 1733 р. Можна припустити, що це могло статися внаслідок надмірного вживання алкоголю. Організм гетьмана вразив інсульт, в результаті якого відбувся параліч нижніх кінцівок. Він декілька місяців був прикутий до ліжка. У зв'язку з цим основну масу справ він намагався передати представникам козацької старшини і російського уряду [6, арк. 1-4].

Через кілька днів після смерті Д. Апостола 22 березня 1734 р. російський уряд видав указ про створення Правління Гетьманського уряду [7, арк. 2-5], яке виконувало функції керманіча держави. Імператриця намагалася остаточно взяти під контроль Гетьманщину. Вибори нового гетьмана

знову були заборонені.

Аналіз і дослідження універсалів Д. Апостола дають нам чітку картину про його внутрішню політику, заходи у галузі економіки, торгівлі, а також деякі відомості про особисте життя гетьмана та його родини. Використання архівних документів допомагає вивчити і відтворити події, а також виробити певну історичну концепцію стосовно того чи іншого явища.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 43 а, арк. 40.
2. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 162, арк. 4-7.
3. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 438, арк. 23-24.
4. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 1035, арк. 27-28.
5. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 2406, арк. 1-5.
6. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4435, арк. 1-4.
7. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 4907, арк. 1-8.
8. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 8643, арк. 2-2 зв.
9. ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 18665, арк. 9-10.

Засьпко М.В. Государственно-созидательная деятельность гетмана Д. Апостола в свете отечественных источников

В статье подается короткий анализ архивных источников Центрального государственного исторического архива. Характеризуется политика гетмана на основе архивных документов, а также некоторые сведения из личной жизни гетмана и его семьи.

Ключевые слова: ЦДІАК, архивные документы, гетман, экономика, источники, политические взгляды.

Zasupko M.V. State creative activity of hetman D. Apostol in the light of domestic sources

In the article short analysis of the archival sources of the Kievan Central Record historical office is given. The policy of hetman is characterized on the basis of the archived documents, and also some information from the personal life of hetman and his family.

Keywords: CDIAK, archival documents, hetman, economy, sources, political looks.

23.03.2012 р.

ГЛУХІВ І ГЕТЬМАНЩИНА СЕРЕДИНИ XVIII СТ. У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ НІКОЛЯ-ГАБРІЄЛЯ ЛЕКЛЕРКА

У статті здійснено комплексний аналіз одного з важливих джерел з історії України, праці Ніколя-Габрієля Леклерка «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії», на тлі історичних взаємин України та Франції.

Ключові слова: історіографія, Україна, Франція, козаки, Глухів, Ніколя-Габрієль Леклерк.

Одним із важливих історичних джерел з вивчення минулого України є свідчення іноземців, які побували на теренах нашої країни. Вони залишили багато детальних свідчень про українські землі та їх населення. Іноземна присутність в Україні значно посилилася у XVIII ст., коли до Російської імперії линув цілий потік закордонних фахівців з різних галузей знань. Багато хто з цих людей залишив свої спогади та навіть цілі дослідження про минуле й сьогодення «козацької країни», самобутність якої невпинно руйнувалася під наступом самодержавства. Одним із таких авторів став французький медик Ніколя-Габрієль Клерк (1726-1798), якого частіше іменують Ле Клерком або Леклерком.

Розгляду України він торкався в кількох своїх працях, проте головною з них стала «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії», що була видана у Парижі в 1783 р. До другого тому даної книги автор помістив свій трактат «Історія козаків двох боків Бористену, Дону та Сибіру». І хоча тут йдеться про козаків в цілому, основу цієї розвідки складає нарис історії саме українського козацтва.

Українознавчий доробок Леклерка свого часу коротко аналізувався в працях Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко [3], Дмитра Сергійовича Наливайка [2] та ін.

Важливо те, що Леклерк не тільки створив змістовний та об'ємний нарис з історії козацтва, але й мав безпосереднє знайомство з Україною, де проживав певний час і мав змогу на власні очі спостерігати за життям «козацької країни». Будучи вже досить відомим у Франції медиком, Леклерк на запрошення уряду Єлизавети Петрівни приїхав до Росії в 1759 р. Тут його запросив до себе на службу Кирило Розумовський. Між ним і французом швидко установилися теплі та приязні взаємини. На початку 1760 р. Леклерк разом з гетьманом і його родиною вирушив до Гетьманщини. Загалом іноземний фахівець перебував в Україні трохи менше року. Значну частину цього часу він провів у Глухові та Батурині, про що неодноразово зазначав у своїх працях.

Тут чужинець проявив себе і як діяльний лікар, і як науковець, і як здібний і знаючий організатор. Зокрема, він розробив конкретні заходи, спрямовані на боротьбу з інфекційними хворобами та їх профілактику. Він стояв біля початків ветеринарної медицини в Україні. Свої думки, поради та спостереження про покращення стану здоров'я людей і свійських тварин, в тому числі за рахунок боротьби з комахами-розповсюджувачами інфекцій, він виклав у медичному трактаті «Засоби попередження заразних хвороб і зцілення від них», в якості додатку до якого був створений короткий нарис «Історія епідемічних хвороб, що панували в Україні». Цей твір було видано в 1760 р. у Москві [10, 50-51]. Пізніше ця праця Леклерка в цілому була перевидана в Парижі та Брюсселі під назвою «Есе про заразні хвороби худоби, а також засоби уникнення цього та ефективного їх лікування» [4].

Згодом син Леклерка зі слів батька згадував, що в 1760 р. той зміг зупинити поширення серйозної епідемії в Україні й навіть присвятив цьому окремий твір «*Medicus veri amator, ad artis alumnus, anno 1764*» (у перекладі з латини «Лікар, що любить істину, про мистецтво виховання»), опублікований в 1764 р. [9, 84]. Однією з причин поширення інфекцій в Україні Леклерк вважав вживання населенням неякісної води [9, 84-85].

Як лікар, Леклерк був дуже вражений майже повною відсутністю у Гетьманщині елементарної медичної допомоги, невіглаством народу щодо лікувальних заходів і засиллям забобонів. Так, він згадував, що козаки, які захворіли на жовтяницю, «роблять воскову чарку й кладуть на денце золотий медальйон часів першого Сигізмунда... Завдяки цій приготівленій чарці, до якої наливають все своє питво, вони стверджують, що жовтяниця зменшується пропорційно до того, як медальйон набуває жовтого кольору» [7, 316-317]. При сильних захворюваннях вони обмазують тіло хворого коров'ячим навозом, а на його голову ставлять мідний таз із запаленими свічками, до якого наливають воду [7, 317]. Венеричні хвороби, які за спостереженнями Леклерка мали в Україні велике поширення, весь час продовжували розноситися далі, оскільки ніяк або майже ніяк не лікувалися. «За місцевим звичаєм, – свідчить французький автор про лікування таких хвороб, – треба занурити золотник в три фунти оковитої та приймати щоранку по пів-унції цього лікеру» [7, 354-355]. Для підтвердження відсутності медичних знань і невігластва українців Леклерк наводить також наступний факт. Коли один із козаків при падінні з коня зламав собі ногу, він ковтав упродовж кількох тижнів смолу та шматочки міді й олова, вірячи, що це сприятиме швидшому зрощенню кістки, а потім дуже страждав від болів у шлунку [7, 317-318]. З іншого боку, на фоні цієї темноти

та варварства, Леклерк з подивом відзначає звичне прищеплювання українськими матерями віспи своїм дітям – медичну процедуру, яка лише недавно почала поширюватися в Європі [7, 355-356].

Звичайно, як лікар, Леклерк указував українському гетьману на жакливі стан медичної допомоги в його країні й наголошував на необхідності покращення тут лікувальної справи, особисто беручи участь у лікуванні місцевих людей. Втім, не варто перебільшувати медичні знання й самого Леклерка, який багато страшних хвороб пояснював «шкідливими природно-кліматичними умовами» України: «Повітря в Україні в цілому нездорове. Грунт може тут спричиняти серйозні захворювання... Подекуди хтось зазнає нападу хвороби, йому здається, що всі його кістки розбиті. Такі випадки, ймовірно, відбуваються тут через вітер, який дме й переносить багато солі, що нею просякнуті води. Це спричиняє страшні болі в усіх частинах тіла й часто навіть паралічі, які дуже важко виліковуються... Земля України є однією з найродючіших, відомих мені. Різноманітні овочі виростають тут у повному достатку. Зазвичай, тут вирощують горох, квасолю, гречку, кукурудзу, просо, часник, цибулю: перші п'ять з них досить важкі для травлення й закупорюють внутрішні органи, спричиняють коросту, лишаї, а інколи й навіть проказу, два випадки якої я бачив особисто під час свого перебування в Глухові» [9, 84-85]. Однак, вочевидь, такі уявлення про походження хвороб, які сьогодні можуть викликати хіба що посмішку, були доволі типовими для тогочасного рівня медицини.

Незважаючи на значні на його погляд вади українського клімату, Леклерк вважав, що «країна козаків» має перспективи до покращення свого сільського господарства. В тому числі й щодо розведення тих культур, які традиційно не водилися в Україні. Зокрема, як згадував пізніше його син Антуан-Франсуа Леклерк (1757-1816), французький медик «бачив плантацію, яку мсьє радник Теплов створив у цій країні в 1759 р. Шовковиці тут були численні та багатообіцяючі». Й далі Леклерк-син розвиває цю думку: «Я роблю з цього висновок, що з більшим розумом, пильним доглядом і більш чітким захистом з боку уряду, козаки України змогли б утвердити у себе дану галузь вигідної торгівлі.

Грунт України здається придатним також для вирощення таких культур, як виноград та оливки. Пасовиська тут чудові. Козаки утримують на них багато табунів, коні в яких жваві та кремізні. Скот тут великий та дужий і перевищує величиною європейський. Україна щорічно продає близько десяти тисяч биків, яких відправляють до Сілезії та Саксонії. Річки тут постачають багато прекрасної риби та водної птиці. Ліси сповнені

дичиною» [8, 434-435].

Ймовірно, авторитетні погляди французького лікаря щодо шкідливого впливу природно-кліматичних умов України на здоров'я мали значний вплив на його ясновельможного пацієнта. Саме в той час в одному зі своїх листів від 27 травня 1761 р. Розумовський, маючи погане самопочуття, повторює, по суті, слова Леклерка: «О себе доношу, что я не очень здоров, а мучит меня лихорадка, которая в Малой России, особливо в Глухове, не в диковинку» [1, 277].

Є відомості, що зачарований Леклерком Розумовський навіть погоджувався віддати тому в управління Батурин, за умови, що той назавжди залишиться в Україні. Такий намір гетьмана може здаватися цілком правдоподібним, зважаючи на те, що за кілька років по тому, подорожуючи Францією, він виявив бажання подарувати Жан-Жаку Руссо свою величезну бібліотеку, призначити пенсію й надати в користування будь-який зі своїх українських маєтків, якщо тільки видатний філософ погодиться переїхати до України [1, 332]. До того ж, варто згадати, що саме в цей момент Розумовський прагнув здійснити ідею утворення в Батурині університету, й організаційна діяльність тут Леклерка могла бути одним з чинників реалізації даного плану. Як відомо, визнаний медик був не єдиним з французів та й взагалі з іноземців, хто супроводжував у 1760 р. гетьмана до України. Прихильність Розумовського до Леклерка підтверджується власними словами очільника України. У своєму листі до графа та графині Михайла Іларіоновича та Анни Карлівни Воронцових, писаному в Глухові, до речі, французькою мовою, від 8 січня 1761 р., він з боєм повідомляв про від'їзд Леклерка до Москви на вимогу імператриці: «Вперше у своєму житті я дав рекомендацію достойній людині всупереч своєму серцю. Саме прагнення завжди тримати її поряд із собою могло б мене спокусити навіть скористатися шахрайством, якби я не розумів, що така річ повинна була б також завдати шкоди моїй делікатності помислів і завадити долі особи, яку я люблю. Мсьє Клерк, будучи до цього моїм лікарем, проявив стільки своїх гарних здібностей у мене в Україні, що я маю тепер весь час жалітися через розставання з ним» [1, 262, 275-276].

Мабуть саме захоплення знаннями та вміннями свого доктора спонукало Розумовського одразу після його від'їзду запросити до себе на службу двох інших французьких лікарів – Діфана та Ено – з Варшави [1, 277].

Свої заслуги в Україні дещо хвалькувато відзначає й сам Леклерк, говорячи, що його ім'я «записане в літописах козаків» завдяки тим послугам, які він зробив для цього народу [5, 375].

Оскільки Розумовський зі своїм почтом

прибув до України в березні 1760 р., можна чітко визначити час перебування тут Леклерка: з березня 1760 по січень 1761 р., коли його було викликано до Москви.

Незважаючи на своє не досить тривале перебування в «країні козаків», менше року, французький лікар займався не лише медичними справами. Про свою діяльність тут він пише так: «Я вирушив з Москви до України разом з козацьким гетьманом і його родиною. У цій прекрасній провінції, одній з найродючіших у світі, та посеред цих самих козаків, я зібрав багато цікавих фактів, головним чином тих, які згадані в «Історії козаків»» [5, IV]. Леклерк уточнює, що багато часу він проводив у бесідах з Розумовським, якого француз визнає одним із найосвіченіших зі своїх знайомих, а також працюючи в багатій бібліотеці гетьмана. До того ж зі слів французького автора випливає, що він постійно супроводжував гетьмана у його поїздках Україною. Як відомо, тоді Розумовський здійснив об'їзд полків Гетьманщини. Поза сумнівом Леклерк, як особистий лікар гетьмана і близька йому людина, супроводжував того в цих подорожах. Важко визначити, в яких саме місцях України, крім Чернігівщини та Сумщини, побував Леклерк. Достеменно можна говорити про його перебування тільки в Глухові та Батурині, бо, на жаль, він сам обмежився лише тим, що просто засвідчив свої часті подорожі Гетьманщиною, під час яких робив спостереження за країною, оминаючи детальні свідчення й описи відвіданих ним місць. Зважаючи на те, що Леклерк згадував про своє близьке спілкування з запорожцями, цілком можна припустити, що він міг побувати й на Запоріжжі.

Цікавий факт. Спілкуючись з запорожцями, він з подивом відзначив у їхньому середовищі двох своїх земляків: «Я гадаю, що можна визнати навіть двох французів поміж ними: я задав їм багато питань, на які вони розсудили за недоречне відповідати, хоча добре розуміли те, що я їм говорив» [5, 427].

Можна тільки пофантазувати про шляхи потрапляння цих чоловіків, якщо вони дійсно були французами, на Запоріжжя, якщо, звичайно, Леклерк не помилився й не зустрівся просто з козаками, які володіли французькою мовою.

Глухів, як столиця тогочасної Гетьманщини, займав одне з чільних місць в історичних розвідках французького дослідника про Україну. Так, Леклерк доволі докладно висвітлив у своєму творі карколомні події, пов'язані з перенесенням сюди гетьманської столиці після зруйнування Батурина в 1708 р.: страту в Глухові полковників Фрідріха Кенігсена, Дмитра Чечеля та інших соратників Мазепи, заочний процес над самим гетьманом-зрадником, обрання тут новим гетьманом України Івана (в праці Леклерка – Жана) Скоропадського [5, 422; 6, 270].

В другому томі «Фізичної, моральної, цивільної та політичної історії сучасної Росії», підготованому

до друку Леклерком-сином із залученням матеріалів, зібраних його батьком, можна побачити таку стислу довідку про цю гетьманську столицю: «Глухів, місто розташоване на Есмані, в 302 верстах від Києва і в 330 – від Москви, на 52-му градусі 2 мінута 30 секунд довготи та 51-му градусі 40 мінута 45 секунд широти. Після зруйнування Батурина він перетворився на гетьманську резиденцію. Тут перебували також суди й управління» [8, 431-432].

Доводячи висвітлення минулого «козацької країни» до актуального йому часу, французький автор згадує про фактично примусову «добровільну демісію останнього гетьмана Кирила Григоровича Розумовського», яка «позбавила козаків найкращого з їхніх привілеїв, тобто обрання вождя поміж рівних собі» [7, 213]. Він з жалем повідомляє, що замість традиційної гетьманської влади «нині правляча імператриця утворила в Глухові, резиденції останнього гетьмана, колегію з юстиції, що отримала назву Малоросійської колегії, теперішнім президентом якої є фельдмаршал граф Румянцев, генерал-губернатор даної провінції. З того часу козацький народ був наведений до кріпацтва» [7, 213]. Щоправда, утворення вищезгаданої урядової інституції він помилково датує 1763 р., а не 1764.

Загалом Леклерк не приховує свого співчутливого ставлення до «країни козаків», її населення та зневаженого Катериною II українського керманіча Розумовського, котрий відіграв одну з ключових ролей при сходженні цієї цариці на трон. Дослідник неодноразово наголошує, що тим самим були спалювані історичні права України, котра добровільно приєдналася до Росії на певних умовах.

Підводячи підсумок наукового доробку Леклерка, треба визнати, що він був одним із небагатьох французьких дослідників, які особисто відвідали «козацьку країну» напередодні її зникнення й мали змогу безпосередньо її вивчати перед тим, як вона остаточно зійшла з історичної арени. Хоча його «Фізична, моральна, цивільна та політична історія давньої та сучасної Росії» рясніє запозиченнями з інших авторів, він часто викладає свої власні роздуми, спостереження, здогади та припущення, які мають інтерес як в плані вивчення свідомості тогочасних інтелектуалів, так і містять цікаві повідомлення про Україну другої половини XVIII ст. Його свідчення про життя, побут, уявлення та лікувальну справу українців мають характер унікальних історичних джерел тієї епохи.

Посилання

1. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – СПб.: Типография М.М.Стасюлевича, 1880. – Т. 1. – 560 с.
2. Наливайко Дмитро. Очима заходу: Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. – К.: Основи, 1998. – 578 с. – С. 455-458.
3. Полонська-Василенко Н.Д. До історіографії Запоріжжя

XVIII сторіччя (Леклерк і Болтін) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – С. 28-44.

4. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Essai sur les maladies contagieuses du bétail, avec les moyens de les prévenir & d'y remédier efficacement. – Bruxelles: De l'Imprimerie Royale, s.a. – 46 p.

5. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome II. – XXIV+562 p.

6. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1784. – Tome III. – VI+748 p.

7. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1783. – Tome I. – 536+XIII p.

8. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Froullé, Libraire, 1785. – Tome II. – 619 p.

9. Le Clerc [dit], Clerc Nicolas-Gabriel, Leclerc Antoine-François. Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Moderne. – P.: Chez Maradan, Libraire, II an de la République (1794). – Tome III. – VIII+424 p.

10. Quérard Joseph Marie. La France littéraire, ou Dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France, ainsi que des littérateurs étrangers qui ont écrit en français, plus particulièrement pendant les XVIII-e et XIX-e siècles. – P.: Chez Firmin Didot frères, Libraires, 1833. – Tome V. – 668 p.

Луняк Е.Н. Глухов и Гетманщина середины XVIII в. в научных работах Николая-Габриэля Леклерка

В статье сделан комплексный анализ одного из важных источников по истории Украины, работы Николая-Габриэля Леклерка «Физическая, моральная, гражданская и политическая история древней и современной России», на фоне исторических взаимоотношений Украины и Франции.

Ключевые слова: историография, Украина, Франция, казаки, Глухов, Николай-Габриэль Леклерк.

Luniak Ye.M. Hlukhiv and Cossack Hetmanate in the middle of the XVIII-th century in the scientific works of Nicolas-Gabriel Leclerc

In the article the complex analysis one of historical researches of Ukrainian history in the middle of the XVIII-th century is made, the work of Nicolas-Gabriel Leclerc «Histoire physique, morale, civile et politique de la Russie Ancienne et Moderne», against the background of historical mutual relations of Ukraine and France.

Key words: historiography, Ukraine, France, Cossacks, Hlukhiv, Nicolas-Gabriel Leclerc.

УДК 94(477.62)«17»

І.А. Корнацький

БАХМУТСЬКІ, ТОРСЬКІ Й МАЯЦЬКІ КОЗАКИ У XVIII СТОРІЧЧІ

У статті розглядаються шляхи генези та еволюції козацьких військових формувань на території Бахмутської провінції в 1710-1760-х роках. Уточнюється час і причини появи Бахмутської козацької компанії, Торської й Маяцької козацької компанії, Бахмутського кінного козацького полку. Аналізується їх роль у заселенні й господарському освоєнні краю, обороні від турецько-татарських нападів, стосунки з сусідами – запорозькими, слобідськими й донськими козаками. Підкреслено тісний взаємозв'язок між розвитком соляної промисловості краю, зовнішньополітичною ситуацією на південному кордоні Російської імперії та історичною долею Бахмутського козацтва.

Ключові слова: Бахмут, Тор, Маяки, Бахмутська козацька компанія, Торська й Маяцька козацька компанія, Бахмутський кінний козацький полк.

Складність історичного процесу формування національної самобутності й регіональної специфіки Півдня та Сходу України спонукає дослідників звертатися до витоків соціального й політичного розвитку краю в добу козацтва. Стає актуальним детальний аналіз генези й еволюції суспільних станів, військово-політичних інституцій тієї доби в їх регіональному аспекті. Набуває ваги завдання перегляду застарілих або новоутворених схем та стереотипів, що інколи панують у краєзнавстві. Багато нез'ясованих питань містить історія козацтва в місті Бахмут (нині – Артемівськ, районний центр Донецької області). Одне з таких питань стосується місцевих козацьких формувань першої половини XVIII ст., які передували утворенню Бахмутського козацького полку (1748-1764).

Ще навіть у середині 2000-х років відзначалося, що історія козацтва на Донеччині досі не була предметом спеціальних досліджень [1, 24; 2, 5]. Утім, розв'язання даної проблеми започатковано в наукових дослідженнях останніх років. Автор узагальнюючих праць з історії заселення Донеччини Василь Пірко характеризує Бахмутський козацький полк як своєрідне військово-землеробське поселення, яке розміщував царський уряд на південних рубежах імперії [3, 31], а в документальних публікаціях подає витяги з сенатського указу про його утворення [4, 164-165; 5, 15-16].

Стаття в малій енциклопедії «Українське козацтво» відносить появу козацького полку в Бахмуті до 1701 року й ототожнює його з Бахмутським гарнізонним батальйоном та Бахмутською козацькою компанією [6, 31]. Натомість «Енциклопедія історії України» твердить про появу в 1701 р. Бахмутської козацької компанії, на базі якої в 1748 р. було створено Бахмутський козацький полк [7, 205].

У статтях Сергія Татаринова та ін. наводяться версії про появу в Бахмуті в 1721 р. козацького полку С.

Роменського [8, 210] та про заснування Бахмутського кінного полку 27 жовтня 1747 р. [9, 219]. Останнє твердження поруч із документально засвідченою датою (1748 рік) повторюється і в наступних книжкових виданнях Сергія Татаринова, Володимира Суткового, Олега Романенка [10, 35-37; 11, 40-42].

Артемівські краєзнавці Олександр Копил і Дмитро Кравець у своїй роботі зупиняють увагу на завданнях охоронної служби, яку несли козаки Бахмутського полку [12, 72-74]. Стаття Володимира Коцаренка містить цікаві факти з історії козацьких військових формувань у Бахмуті першої половини XVIII ст. [13, 195-196]. У наших попередніх публікаціях з'ясовано питання про час утворення Бахмутського кінного козацького полку [14, 41-43] та джерела його фінансування [15, 18-19].

Отже, в попередніх дослідженнях лише частково розкрито історію створення Бахмутського козацького полку, що інколи призводить до плутанини навіть щодо часу його появи. Існує невизначеність відносно джерел його формування, а також співвідношення з попередніми козацькими частинами, які існували в Бахмуті та його околицях у першій половині XVIII ст. Досі не використані повною мірою інформаційні можливості навіть опублікованих документальних джерел.

Це й зумовлює актуальність даної роботи, мета якої – простежити еволюцію місцевих козацьких формувань у Бахмуті упродовж XVIII ст., з'ясувати джерела утворення Бахмутського козацького полку, уточнити співвідношення понять «Бахмутська козацька компанія», «Торська й Маяцька козацька компанія», «Бахмутський козацький полк».

На початку XVIII ст. піонерами заселення й освоєння земель у середній течії р. Бахмут були слобідські й донські козаки, які вели між собою тривалі суперечки за володіння місцевими соляними промислами, вирішені царським урядом у 1704 р. на користь Ізюмського слобідського козацького полку. Незадовго перед тим слобідськими козаками була збудована Бахмутська фортеця, приписана теж до Ізюмського полку.

Втім, у 1705 р. в Бахмутському містечку місцеві солевари на чолі зі своїм отаманом, донським козаком Кіндратом Булавіним, підняли бунт проти царських урядовців, що став передвістям Булавінського повстання, поширеного в 1707-1708 рр. на весь Дон і частину Слобідської України. Бахмут, один з центрів повстання, був зруйнований царськими військами у липні 1708 р. Але козацтво в Бахмуті після придушення повстання не зникло. Навпаки, саме в цей час з'явилися козацькі формування, що носили особливу назву «бахмутських козаків» і не належали ані до донців, ані до слобожан, ані до запорожців.

Урядмусив відновити й солеварні заводи в сподіванні на чималий прибуток для державної скарбниці, й саму Бахмутську фортецю, оскільки вона в цей час опинила-

ся на кордоні з Кримським ханством.

Південна межа Російської імперії відсунулася від Азовського моря на північ після невдалого для Петра I Прутського походу 1711 р. За умовами мирної угоди з Османською імперією було повернуто туркам місто Азов і зруйновано Троїцьку фортецю (Таганрог), що разом з кількома іншими (Семенівською, Черепашою, Павлівською) утворювала оборонну лінію на Азовському узбережжі. Відтепер головними опорними пунктами для відсічі татарським нападам стали фортеці Бахмут і Тор (сучасний Слов'янськ, районний центр Донецької області).

У тому ж 1711 р. із Семенівської фортеці, розташованої при гирлі річки Міус, був переведений до Бахмутської фортеці ротмістр Василь Павлович Шабельський з командою козаків. Йому було доручено охороняти міста Бахмут і Тор з їх соляними заводами від ворожих набігів. Служба в Бахмутській фортеці була неспокійною: часті приходи кримських татар до її околиць тримали в постійній напрузі мешканців містечка, солеварів, гарнізонний батальйон і козацьку «компанію» [16, 6-7].

Крім військової служби, ротмістр дбав і про обзаведення власним господарством: у 1714 р. він подав до Бахмутської канцелярії прохання про надання йому луків та орної землі для їх безпечного утримання й заготовляння сіна. Виділена йому земля була розташована поблизу Сіверського Дінця в урочищі Перерва, між слободами Бахмутської провінції і слободою Краснянською [13, 195-196].

На початку 1716 р. сенатським указом від 29 лютого було збільшено жалування ротмістру й козакам Бахмутської компанії «для служби їх і розсилки»: ротмістрові по п'ять карбованців понад колишнього окладу, а рядовим – по два карбованці, «і надалі давати по всі роки з бахмутських доходів» [17, 200-201].

Ротмістр Василь Шабельський мав двох синів, Прокопа й Івана, які за прикладом батька пішли на військову службу, захищаючи Бахмут та його округу від татарських набігів. Прокіп Шабельський служив ротмістром Бахмутської компанії з 1729 р., а після закінчення російсько-турецької війни 1735-1739 рр. вийшов у відставку [13, 196].

Поруч із бахмутянами, в Торі й Маяках також жили місцеві козаки, які так само несли охоронну службу. У 1741 р. вони на чолі з Мироном Московитіновим просили Правлячий Сенат звільнити їх від обов'язків щодо постачання обер- і штаб-офіцерів армійських полків фуражем та кіньми в підводи і до робіт [18, 11].

Сенат навів довідки: на якій підставі ці козаки поселені й засновані, скільки їх числом, і чи є в них будь-які укази або жалувані грамоти про звільнення від зазначених повинностей. Кінець кінцем було вирішено забезпечити торських і маяцьких козаків грошовим і хлібним жалуванням у тому ж розмірі, як і бахмутських, і покласти на них обов'язок з охо-

рони торських і бахмутських соляних заводів від ворожих нападів [19, 533].

Незабаром за тутешніми козаками утвердилась офіційна назва «Торська й Маяцька козацька компанія» (за зразком Бахмутської). У березні 1744 р. Бахмутський комендант підполковник Спешнев, через небезпеку чергового татарського нападу, просив виділити на допомогу Бахмутському гарнізонному батальйону солдатів або козаків із полків, що стояли в околицях, а також козаків Торської й Маяцької компанії, які перебували під командою Бахмутської провінційної канцелярії. Сенат розпорядився інакше, наказавши Військовій колегії виділити для охорони Бахмутської й Торської фортець (разом з соляними заводами) з кожного слобідського козацького полку по 10 козаків для роз'їздів [20, 121-122].

Згідно сенатського указу від 27 жовтня 1748 р. із козаків бахмутських, торських і маяцьких був сформований Бахмутський кінний козацький полк чисельністю 300 осіб. Ротмістр Іван Васильович Шабельський був призначений полковником Бахмутського козацького полку з грошовим жалуванням 60 крб. на рік і хлібним жалуванням: борошна – 30 чвертей, круп – 6 чвертей і вівса – 30 чвертей (чверть – міра об'єму, що дорівнює 209,9 літра) [21, 912-914].

У Бахмутському козацькому полку служили й племінники полковника, сини Прокопа Шабельського – Іван-більший і Іван-менший. А серед учнів класу піітики Харківського колегіуму за 1759-1760 навчальний рік у списку, складеному власноручно Григорієм Сковородою, значиться «Симеон Шабельський, Бахмутського козацького полку полковника Івана син», віком 15 років [22, 488]. Згодом Семен Шабельський також пішов на військову службу й дослужився до поручика.

Отже, Бахмутський кінний козацький полк виріс у середині XVIII ст. із нечисленних і розрізнених козацьких формувань, які з'явилися в Бахмуті та його околицях після поразки Булавінського повстання. Командування бахмутськими козаками, як бачимо, було спадковим у родині Шабельських від початку (1711 р.) і до 1764 р., коли Бахмутський козацький полк був перетворений на Луганський пікінерний.

Сусідами бахмутських козаків були запорожці Кальміуської, Орельської й Самарської паланок. Стосунки запорожців із козаками Бахмутського полку були досить складними й неоднозначними. Серед них була й спільна участь у бойових діях проти турків і татар, траплялися й прикордонні суперечки між собою, взаємні наїзди та грабунки. Водночас Бахмут був важливим центром транзитної торгівлі запорожців

На підставі документальних джерел можна зробити висновок щодо безпідставності висловлених раніше в літературі припущень про появу Бахмутського козацького полку в 1701 р., про його тотальність з Бахмутським гарнізонним батальйоном

та Бахмутською козацькою компанією. Слід вважати доведеним існування Бахмутської козацької компанії з 1711 р., Торської й Маяцької компанії з 1741 р. та їх об'єднання в складі Бахмутського кінного козацького полку за Сенатським указом від 27 жовтня 1748 р.

Бахмутські козаки відігравали значну роль у заселенні й господарському освоєнні краю, обороні від турецько-татарських нападів. Історична доля бахмутського козацтва була тісно пов'язана з розвитком соляної промисловості краю та зовнішньополітичною ситуацією на південному кордоні Російської імперії. Перспективи подальших розвідок у даному напрямку пов'язані з обстеженням архівних фондів України та Росії з метою виявлення документальних джерел про військову організацію й повсякденну діяльність місцевих козацьких формувань.

Посилання

1. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко // Південно-Східна Україна: від «Дикого поля» до духовної святині: матеріали Другої Всеукраїнської відкритої історико-краєзнавчої конференції учнівської молоді (м. Донецьк, 25-26 листопада 2005 року). – Донецьк: [Б.в.], 2006. – С. 24-33.
2. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко // Роль козацтва в історії Донецького регіону. – Донецьк: Каштан, 2006. – С. 5-13.
3. Пірко В.О. Козацтво на Донеччині в XVI-XVIII ст. / В.О. Пірко // Рідний край: історико-краєзнавчий альманах. №1. – Донецьк: [Б.в.], 1995. – С. 24-32.
4. История родного края (Часть первая): учебное пособие для 6-9 классов / А.В. Колесник, В.А. Пірко, С.М. Нестерцова, Е.В. Щербинина. – Донецьк: Кардинал, 1998. – 320 с.
5. Джерела до історії населених пунктів Донеччини XVI-XVIII ст. / укл. В.О. Пірко. – Донецьк: [Б.в.], 2001. – 93 с.
6. Бахмутський козацький полк // Українське козацтво : мала енциклопедія / редкол.: Ф.Г. Турченко (кер. авт. кол.), С.Р. Лях (відп. ред.), С.Ф. Плещкий та ін. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – С. 31.
7. Бахмутські козаки // Енциклопедія історії України: у 5-ти т. – Т. 1. / редкол.: В.А. Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В. Кульчицький та ін.; ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 205.
8. Татаринов С. Бахмут – козацьке місто на Донеччині / Сергій Татаринов, Сергій Федяєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. Вип. 11. – К.: Шлях, 2002. – С. 209-210.
9. Татаринов С. Невідомі сторінки козацької історії Бахмуту / Сергій Татаринов, Олександр Галушка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірник наукових статей. Вип. 12. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2003. – С. 217-219.
10. Татаринов С.И. Бахмут казацкий... : Неизвестные страницы истории XVII-XVIII ст. / С.И. Татаринов, В.Л. Сутковой. – Артемьевск: [Б.и.], 2004. – 60 с.
11. Татаринов С.И. Бахмутские казаки / С.И. Татаринов, О.В. Романенко. – 2-е изд., доп. – Артемьевск: [Б.и.], 2008. – 68 с.
12. Копил О. Козаки на Дніці / О. Копил, Д. Кравець // Літопис Донбасу : краєзнавчий збірник. Вип. 13. – Донецьк, 2005. – С. 48-77.
13. Коцаренко В.Ф. Дворяне Шабельские – военные, помещики, меценаты / В.Ф. Коцаренко // Проблемы збереження і використання культурної спадщини в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (на базі Державного історико-архітектурного заповідника м. Святогірськ Донецької області, 25-27 травня 2005 р.). – Слов'янськ: Печатный двор, 2005. – С. 194-207.

14. Корнацький І. Коли ж засновано Бахмутський козацький полк? / Ігор Корнацький // Матеріали IV Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 10-річчю заснування історичного факультету Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир, 18-19 листопада 2011 р.): збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 41-43.

15. Корнацький І.А. Видаткова книга Бахмутської заводської контори 1757 року як джерело з історії краю / Корнацький І.А. // Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Суми, 20 травня 2011 р.): У 2-х ч. Ч. 1. – Суми: Вид-во СумДУ, 2011. – С. 17-21.

16. Фонди Артемівського краєзнавчого музею, ф. 4. спр. 22.

17. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Т.5. 1713-1719. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 780 с.

18. Сенатский архив. Т. 5. Журналы и определения Правительствующего Сената 1741-1743 гг. – М.: Тип. Правительствующего Сената, 1892. – 681, 48 с.

19. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Т. 11. 1740-1743. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 988 с.

20. Сенатский архив. Т.6. Журналы и определения Правительствующего Сената 1744 – 1746 гг. – М.: Тип. Правительствующего Сената, 1893. – 770 с.

21. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е. Т. 12. 1744-1748. – СПб.: Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канцелярии, 1830. – 960 с.

22. Документи про педагогічну діяльність Григорія Сковороди // Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2 томах. Т.2. – К.: Наук. думка, 1973. – С. 484-499.

Корнацький І.А. Бахмутские, торские и маяцкие казаки в XVIII веке

В статье рассматриваются пути генезиса и эволюции казачьих военных формирований на территории Бахмутской провинции в 1710-1760-х годах. Уточнены время и причины появления Бахмутской казацкой компании, Торской и Маяцкой казацкой компании, Бахмутского конного казацкого полка. Анализируется их роль в заселении и хозяйственном освоении края, обороне от турецко-татарских нападений, отношения с соседями – запорожскими, слободскими и донскими казаками. Подчеркнута тесная взаимосвязь между развитием соляной промышленности края, внешнеполитической ситуацией на южной границе Российской империи и исторической судьбой Бахмутского казачества.

Ключевые слова: Бахмут, Тор, Маяки, Бахмутская казацкая кампания, Торская и Маяцкая казацкая кампания, Бахмутский конный казацкий полк

Kornatskyi I.A. Bakhmut, tor and maiaky cossacks in the 18-th century

The article considers the genesis and evolution of Cossack military formations in Bakhmut province in 1710 – 1760's. Clarifies the time and causes of appearance of Bakhmut Cossack company, Tor and Maiaky Cossack company and Bakhmut Riding Cossack regiment. Analyzed their role in the settlement and economic development, defense of the Turkish-Tatar attacks, and relations with neighbors – Zaporozhian, Slobodian and Don Cossacks. Underlined the close relationship between the development of salt industry, foreign policy situation on the southern border of the Russian Empire and the historical destiny of Bakhmut Cossacks.

Key words: Bakhmut, Tor, Maiaky, Bakhmut Cossack company, Tor and Maiaky Cossack company, Bakhmut Riding Cossack regiment.

25.03.2012 р.

УДК 94(477.44) «17»

М.В. Маханьков

МИКОЛА ДАНИЛОВИЧ ХАНЕНКО – ГЕНЕРАЛЬНИЙ ХОРУНЖИЙ ГЕТЬМАНЩИНИ

У статті аналізується життя та діяльність відомого державно діяча періоду Гетьманщини, генерального хорунжого М.Д. Ханенка.

Ключові слова: хорунжий, обозний, наказний, бунчуковий, Гетьманщина.

Розгортання державотворчого процесу в Україні зумовлює зростання інтересу до життя та діяльності видатних державних діячів періоду Гетьманщини, які за несприятливих зовнішніх умов своїм ентузіазмом та мудрою політичною діяльністю сприяли закладенню підвалин формування Української держави. До таких варто віднести відомого державного діяча означеного періоду, генерального хорунжого Миколу Даниловича Ханенка, який залишив по собі згадку в історії не тільки як відомий політик, а й як автор важливого історичного джерела.

До історії діяльності М.Д. Ханенка зверталось не одне покоління науковців, серед яких слід назвати В.В. Вечерського [1], В.Л. Модзалевського [2], Д.Р. Поклонського [4], В.І. Белашова [6]. Здебільшого в процесі своїх наукових пошуків дослідники вивчали та аналізували творчу спадщину Ханенка, проте його діяльність як державного діяча лишалась поза їхньою увагою. Цим і обумовлена актуальність нашого дослідження.

Видатний державний діяч Микола Данилович Ханенко (з 1741 р. – генеральний хорунжий) помер у Глухові 27 січня 1760 р. У 1992 р. глухівчани установили йому надгробок із хрестом на символічній могилі біля Миколаївської церкви в північно-східному куті церковного подвір'я [1, 25]. Працюючи на різних державних посадах у Генеральній військовій канцелярії, яка знаходилась у Глухові, Микола Данилович неодноразово бував у справах у Москві і Санкт-Петербурзі, зустрічався з імператорами, імператрицями та державними діячами Російської імперії, виконував різні доручення гетьманів І.І. Скоропадського, П.Л. Полуботка, Д.П. Апостола, К.Г. Розумовського, і, безумовно, вирішував свої особисті питання. Вірогідно, що численні зустрічі, різні справи і обставини спонукали Ханенка до ведення щоденника з першої половини 1722 р. з перервами до кінця 1753 р. (1727 – 1731, 1742 – до 13 грудня 1753 р.). Щоденник Ханенка, як і щоденник Якова Андрійовича Марковича – генерального підскарбія у відставці з березня 1762 р., власника с. Сваркового з 1718 р., – є одним із найважливіших писемних пам'яток у вивченні історії України доби Гетьманщини [2, 392].

Микола Ханенко народився 30 листопада 1691 р. Його батьком був Данило Лаврентійович Ханенко – наказний полковник лубенський, племінник відомого гетьмана Правобережної України часів Руїни Михайла Степановича Ханенка, матір'ю – донька Івана Васильовича Ломиковського, генерального обозного гетьмана І.С. Мазепи. Микола Данилович рано залишився без батьків. Першою померла мати, батько загинув у 1695 р. під Таванню – знаменитою фортецею біля перевозу через Дніпро в 40 км від Херсону вверх по течії.

Хлопчика взяла на виховання родина діда І. Ломиковського. Спочатку Микола вступив на навчання до Києво-Могилянської академії, згодом, у 1710 р., він закінчив Львівську братську школу і цього ж року розпочав службу у козацькому війську. Його перший похід відбувся 1711 р.

У 1717 р. М. Ханенко, завдяки гетьману І.І. Скоропадському, з яким мав добрі стосунки його дід І. Ломиковський, перейшов на роботу до Генеральної військової канцелярії. Через чотири роки він – уже старший канцелярист, тобто головний помічник генерального писаря – відбув до Москви у складі делегації на чолі з гетьманом.

Після смерті І. Скоропадського у 1722 р. М.Д. Ханенко зміг зберегти своє становище і став довіреною особою наказного гетьмана П.Л. Полуботка. Він включив канцеляриста до складу делегації, направленої до Москви для подання клопотанням про обрання гетьмана за старим звичаєм, яке, на жаль, залишилося без розгляду. Згодом Микола Данилович вирушив у Астраханський похід, під час якого у відсутності царя Полуботок добився від Сенату розпорядження для Московської колегії, щоб вона знайомила гетьмана зі своїми планами й узгоджувала свої дії з українською адміністрацією. Зміни в Україні були не до вподоби московському уряду. У 1723 р. Петро І викликав гетьмана до Петербургу. П. Полуботок, наполягаючи на своєму, так розлютив царя, що той звелів заарештувати і кинути за ґрати гетьмана і всіх українців, які прибули разом із ним. Так М. Ханенко потрапив до в'язниці, звідки був звільнений лише 8 лютого 1725 р. уже імператрицею Катериною І. Але в Гетьманщину його відпустили лише в 1727 р., а до цього він працював учителем офіцерських і солдатських дітей у гарнізонній школі Санкт-Петербургу [3, 229].

Про те, що Микола Ханенко мав тісні особисті стосунки з П. Полуботком, свідчить той факт, що наказний гетьман, не маючи права без дозволу царя, у квітні 1723 р. нагородив канцеляриста селами Перегон і Дешковичі Погарської сотні Стародубського полку (наразі Брянська область, Росія) [4, 127].

Близькі стосунки були у Ханенка і з гетьманом Д.П. Апостолом. Завдяки їм у 1728 р. Микола

Данилович став полковим суддею Стародубського полку, у 1728 р. і 1730 р. супроводжував гетьмана у поїздках до Москви. 1732 року Д. Апостол нагородив Ханенка селами Чубаров і Куров Стародубського полку [4, 129].

Після смерті Д. Апостола на зміну гетьманській владі прийшло правління Гетьманського уряду, яке тривало упродовж 1734-1750 рр. У 1738 р. М. Ханенко отримав уряд полкового обозного. Канцелярист став наказним полковником у поході на Перекоп, у 1739 р. брав участь в Молдавському поході. З 1740 р. він – суддя Генерального суду, з 1741 р. і протягом 20 років до самої смерті – генеральний хорунжий [5, 47]. Він часто виконував й особливі доручення, найважливішим з яких була робота в Комісії з перекладу й зводу правних книг малоросійських.

Микола Данилович одружився з Уляною Корецькою – донькою бунчукового товариша Петра Корецького, з яким він у складі делегації разом із гетьманом Д. Апостолом їздив до Москви. Завдяки цьому одруженню Ханенко породичався з багатьма заможними родинами Стародубщини: Миклашевськими, Шираями, Скорупами, Галецькими, Максимовичами. У подружжя було три сини і п'ять доньок. Будучи високоосвіченою людиною, генеральний хорунжий прагнув дати гарну освіту і своїм дітям. Так середнього сина Василя він направив на навчання до Німеччини в м. Кіль, а меншого – до Санкт-Петербургу (старший син помер у дитинстві).

Зі «Щоденника» Миколи Ханенка дізнаємося про подробиці життя державних службовців Гетьманщини, про виконання ними посадових обов'язків під час тривалих відряджень до Москви і Санкт-Петербургу. Нескінченні візити і зустрічі з потрібними царськими урядовцями, обіди і прийоми потребували терпіння та міцного здоров'я, адже справи вирішувались довго, інколи місяцями. Микола Данилович, добре знаючи цю бюрократичну тяганину, вчасно вмів підійти до потрібних людей. Так, наприклад, 6 березня 1727 р. Ханенко прибув до Санкт-Петербургу з клопотанням і вже 20 березня отримав призначення на посаду полкового судді в Стародубі [4, 127]. Автор «Щоденника» описує свої зустрічі у Москві та Санкт-Петербурзі з майбутнім гетьманом Кирилом Григоровичем Розумовським, з яким у нього також склались гарні стосунки. Вірогідно, професійні здібності М. Ханенка імпонували К. Розумовському. У подальшому це було оформлено універсалом гетьмана від 13 січня 1752 р., відповідно до якого Микола Данилович був нагороджений селами Комань, Лесконоги, Юхнов, Городище, Чауси, Случевськ, Дарєєвськ, Сопичи, Мурав'ї, Подище Стародубського полку. Крім того, Ханенко особисто придбав село Лотаки

з різними землями, на яких населив три слободи: Миколаївку, Курганівку і Конончуківку [4, 131].

М.Д. Ханенко разом із П.Д. Апостолом (сином гетьмана Д. Апостола) і В.А. Гудовичем (сином колишнього Бакланського сотника Стародубського полку) до 1759 р. фактично керували Генеральною військовою канцелярією [5, 47]. Гетьман К. Розумовський наприкінці 1759 р. особисто звертався з клопотанням на «Высочайшее имя» про призначення Ханенка на посаду генерального писаря, але Микола Данилович помер 27 січня 1760 р.

Родинні зв'язки, чудова освіта, особисті здібності, комунікабельність дозволили Миколі Даниловичу впевнено підніматись по службі і множити майно не тільки у «команді» 4 гетьманів, а й при правлінні першої Малоросійської колегії (1722-1727 рр.), так званого «Гетьманського уряду» (1734-1750 рр.), царів Петра I, Петра II, Івана VI, цариць Катерини I, Анни Іоанівни, Єлизавети Петрівни і їхніх численних фаворитів та фавориток, що можна назвати унікальним явищем не тільки в Україні, а й в усьому світі.

Відомо, що М.Д. Ханенко мешкав і працював у Глухові з 1740 по 1760 р. [6, 33] і мав дім на Белополівській вулиці (наразі вул. Шевченка). Відомо, що тут 13 грудня 1759 р. він склав духовний заповіт, в якому розподілив своє величезне майно між синами і дружиною. В заповіті він зазначив: «Что подлежит до погребения грешного тела моего предаю в рассмотрение жены моей и моих наследников... А поколь жена моя, а их мать Иулияна Петровна Корецковна в живых обретать будет, то ей жить в доме нашем городецком (Городище – М.М.) с сыном нашим меньшим Иваном и при себе дочерей – девиц содержать по замужество их» [7].

Так воно і сталося. Микола Ханенко був похований у своєму с. Городище Погарської сотні Стародубського полку в церкві, у якій на кошти канцеляриста в 1743 р. був улаштований приділ на честь святого апостола і євангеліста Іоанна Богослова [4, 155]. Через 15 років поруч з ним була похована і його дружина Уляна Петрівна.

У книзі «Погар. История и современность 1115-2005» місцевий краєзнавець Аркадій Максимович Луферов пише: «Городище – небольшое в прошлом село в 8 км от Погара, получило своё название от здешнего «городища» – остатков древнего земельного поселения человека. Городище 10.12.1739 г. перешло к обозному Стародубского полка Н.Д. Ханенко от Бакланского сотника 1727-1728 гг. Л.Я. Галецкого, и до 1918 г. переходило к потомкам Ханенко. Николай Данилович погребен в Хрестовоздвиженской церкви села в 1760 г., с памятной оловянной таблицей о нем, а жена У.П. Корецкая – в 1775 г.» [8].

Отже, політична, державна та творча діяльність генерального хорунжого М.Д. Ханенка позитивно

вплинула на становлення та функціонування державних інституцій Гетьманщини та сприяла розгортанню державотворчого процесу в зазначений період.

Посилання

1. Пам'ятки історії м. Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2007. – 154 с.
2. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1912. – Т. 3. – 776 с.
3. Кудрицкий А.В. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1005 с.
4. Поклонский Д. Р. Стародубская старина. Исторические очерки. – Клинцы 2004. – Кн. 2. – 418 с.
5. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Вып. 3. – К. – СПб., 2004. – Т. 5. – 76 с.
6. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманщини (До Глухівського періоду історії України (1708-1782 рр.). – Глухів, 2005. – 219 с.
7. Режим доступу: <http://www.Vostlit.info/Texts/Documents/Ukraine/XVIII/1740-1760/Hanenko/saves.Htm>.
8. Режим доступу: <http://pogar-ray.land.run/index.html>.

Маханьков Н.В. Николай Данилович Ханенко – генеральный хорунжий Гетманщины

В статье анализируется жизнь и деятельность известного государственного деятеля периода Гетманщины, генерального хорунжего Н.Д. Ханенко.

Ключевые слова: хорунжий, обозный, наказной, бунчуковый, Гетманщина.

Makhanov M.V. Mykola Danylovych Khanenko – general horunzhyi of Hetmanshchina

The life and activity of famous public figure of Hetmanat period the general horunzhyi M.D. Khanenko is analyzed in the article.

Key words: horunzhyi, obozny, bunchukovy, Hetmanshchina.

25.03 2012 p.

М.Й. Заремський

ПИТАННЯ ВІЙНИ ТА МИРУ В ТВОРЧОСТІ Я.П. КОЗЕЛЬСЬКОГО

У статті аналізуються проблеми війни та миру в соціально-політичній концепції Якова Козельського – видатного українського мислителя епохи Просвітництва, у 1770-1778 рр. – співробітника Малоросійської колегії у м. Глухові, автора концепції «прямої істини» та «прямої доброчесності».

Ключові слова: війна, воєнне право, істинна доброчесність, мир, «чародійні» війни, Яків Козельський.

Предметом дослідження у цій статті є достатньо вагомі проблеми філософії політики – питання війни і миру – у творах видатного українського мислителя XVIII століття Якова Павловича Козельського. Ця онтологічно обґрунтована соціально-політична проблематика в інтерпретації вченого і політичного діяча виростає з метафізичних засад – концепції «прямої істини» та «прямої доброчесності» і витлумачується в контексті соціальних, релігійних, етичних позицій, викладених у знаменитих «Філософічних пропозиціях» (1768), численних перекладах та коментарях до творів західноєвропейських авторів – Томаса Отвея, Рене Обера Верто д'Обефа, Давида-Етьєна Шоффена, Фрідріха Людвіга Гольберга, Карла-Фрідріха Мозера.

Теоретичною основою дослідження також виступають праці філософів, дослідження яких безпосередньо або опосередковано дотичні до задекларованої проблеми, – А. Бичко, І. Бичка, Т.Глоби, В. Горського, Т. Закидальського, В. Лісового, В. Нічик, І. Огородника, А. Приятельчука, М. Поповича, М. Русина, В. Ярошовця та ін.

Маємо нагадати, що у середині 1770 р. у службовій діяльності Козельського трапилася важлива подія. Етап його біографії, пов'язаний з роботою на посаді 3-го департаменту Сенату (в 60-х роках XVIII ст. цей департамент опікувався справами по Україні, Прибалтійському краю, а також по Академії наук і Московському університету) від квітня 1766 р. до березня 1770 р., завершився для нього достатньо неочікувано. «Всеподдайніша доповідь» генерал-прокурора О. В'яземського засвідчує, що в Сенаті на той час було дві обер-секретарські вакансії, одну з яких, згідно зі старшинством, у першу чергу мав посісти Козельський. Однак його кандидатура була відхилена на тій підставі, що він «скільки ни прилежне и ни ревнителем в звании своём, однако ж к правлению обер-секретарской должности не имеет той способности, какую важность сего чина требует, а гораздо способнее быть при других делах» [3].

Таким чином, Козельському довелося здати секретарські справи в Санкт-Петербурзі і відбутися на нове місце служби – у місто Глухів, де знаходилася на той час Малоросійська колегія, членом якої

на полковницьку вакансію він був призначений за поданням її президента П.О. Румянцева. У Малоросійській колегії Козельський прослужив вісім років – до осені 1778 року. Значний відрізок його «глухівської» біографії протікатиме на тлі і під акомпанемент російсько-турецької війни 1768-1774 рр. (п'ятої за рахунком), яка своїм перебігом підтвердить, відкоригує чи спростує багато чого з його теоретичних напрацювань у проблематиці «війна-мир».

Усебічний розгляд розумно побудованого суспільства зумовлював особливу увагу Козельського до проблем зовнішньої безпеки суспільства і пов'язаних з ними питань про війни, їх характер та соціальні наслідки, – інтерес цілком природний для мислителя-гуманіста, життя і діяльність якого проходили під нескінченний акомпанемент воєн XVIII ст.

Цим проблемам практично повністю присвячена частина друга розділу «Політика» – «О попечении начальствующих политиков о наружной безопасности обществ», а також велика кількість коментарів, приміток та зауважень до перекладних творів. Варто також пам'ятати, що до проблеми війни і миру Я.П. Козельський мав суто професійний інтерес: з 1757 до 1766 р. він проходив військову службу, пройшовши шлях від інженер-прапорщика до інженер-капітана. Більше того: можна навіть сказати, що служба, особливо на посаді викладача Артилерійського та інженерного шляхетського кадетського корпусу, позитивно відобразилася на його творчому зростанні і стала поштовхом до перших виступів з самостійними друкованими працями.

В історії політичної думки здавна простежується два протилежні підходи до воєн. З одного боку, визнання їх є закономірним, природним явищем, з іншого – неприпустимим. Прибічники цієї – другої – точки зору (Я.А. Коменський, Г. Гроцій, І. Бентам, Ж.-Ж. Руссо, С. Десницький, І. Кант), спостерігаючи повсюдну збройну боротьбу між державами, коаліціями, соціально-етнічними та іншими спільнотами, шукали шляхи для її відвернення або, принаймні, обмеження.

Одним із найбільш послідовних і яскравих представників саме цього підходу був і наш співвітчизник Яків Павлович Козельський. «Никто на свете не имеет права к войне» [2, 465], – заявляє українець-гуманіст. Він застерігає суспільства, що їм треба уникати сварок та воєн. «Обществам надобно беречься, – пише він, – чтоб не начинать без крайней нужды одному с другим ссоры, а наипаче войны» [2, 543]. Він розумів, що глибинні причини і справжні механізми воєн зумовлюються складним комплексом причинно-наслідкових зв'язків, граничним загостренням суперечностей, які вже не можуть бути вирішені політичними засобами, без застосування зброї.

У «Філософічних пропозиціях» Козельський

висловлює цікаву і глибоку думку про обумовленість зовнішньої безпеки суспільства його внутрішнім добробутом: «Наружная безопасность общества, – зазначає він, започатковуючи розділ, – главную свою силу заимствует от внутреннего его благосостояния» [2, 540]. Виголошуючи цю тезу, Козельський підкреслює, що головну свою силу суспільство черпає якраз у «внутрішньому благополуччі», коли воно стає самодостатнім, зберігає економічну і політичну самостійність, «чтоб как меньше зависеть ему от других обществ» [1, 208].

А оскільки філософія для нього є поєднанням учення про мораль зі спробою вирішення соціально-політичних проблем, то, надаючи дуже суттєвого значення цьому моментові, правило «істинної доброчесності» наш мислитель вбачає у «добром и справедливом его обхождении с другими народами» [2, 541].

Як бачимо, Козельський вважав, що упорядковане суспільство зможе бути провідником справедливої зовнішньої політики, прикладом добросусідства по відношенню до інших народів.

Водночас не варто забувати, що є дуже багато сусідніх держав, які «по множеству своему могут лишить и такое общество благосостояния его», – пише український мислитель. І якщо «доброе и справедливое... обхождение с другими народами» не досягає своєї мети як найкращий і найдієвіший захід збереження зовнішньої безпеки суспільства («сии добродетели мало трогают порочных людей», – саркастично зауважує Козельський), варто потурбуватися про запобіжні засоби – «содержание каждому обществу себя в вооруженном состоянии не обходимо» [2, 541]. Таке поєднання доброчесності і сили повинно стати надійною гарантією зовнішньої безпеки: для одних (якщо вони будуть очевидцями постійності, рівних і миролюбних намірів «чрез долгое время» – аби вони по першому качеству [доброчесності – М.З.] її почитали, а другі по другому не опасались) [1, 208].

Розмірковуючи про зв'язок зовнішньої безпеки з внутрішнім становищем держави, Козельський висловлює деякі найзагальніші тези («некоторые мои генеральные, а не подробные о том рассуждения») щодо опікування військовими справами, забезпечення готовності до відсічі зовнішньому ворогові.

Тут показовою є його ремарка: робить він це «не в намерении поспешествования совершенству сего искусства, но в рассуждении приличества материи», і тому «справедливый читатель не может меня обвинить в отступлении от моего предмета человеколюбия, а рассудит, что чрез сие, хотя, может быть, безуспешно, стараюсь поправить зло меньшим злом, или, как яснее сказать, силюсь облегчить тяжкое зло моей собратии».

І якщо спочатку він, як політик і професійний

військовий, дає слушні поради, рекомендуючи, скажімо, тримати стільки війська, аби кількість його була пропорційною площі території і кількості населення, щоб «в пограничных местах... приучивать всякого звания людей без изъятия уметь обходиться с оружием», про переваги війська, яке формується з добровольців тощо, то все ж левову частку його міркувань слід віднести до пропаганди економічного і культурного співробітництва народів на основі міжнародного права, засудження макіавеллізму в міжнародній політиці, осуду політики тих держав, які «на свете по Макиавелеву правилу почитают то за член веры, чтоб не терпеть благополучия близкого подле себя соседа» [2, 546].

До речі, цинізм і блюзнірство сучасної йому міжнародної політики, побудованої на засадах макіавеллізму, був настільки нестерпним для Козельського, що він ставить, фактично, останню крапку в «Філософічних пропозиціях», полемізуючи з прибічниками цього вчення, які вважали, що «Макиавель не умрет, проклинають его будут очень громко, а подражать очень тихо, потому что беззакония учеников его посвящены великими примерами, обогорожены великими опасностями, присоветованы великими нуждами, вдохновенны великим душой, оправданы великими успехами, одним словом, все здесь велико» [2, 551]. Козельський жалкує, що сучасне йому «всесвітнє право» аж ніяк не схоже на «правость, наблюдаемую от всех вселенные народов в обхождении между собой для взаимного их благополучья» [2, 465].

Різкий протест викликає з боку нашого співвітчизника видумане «ненаситними самолюбцами» так зване «воєнне право», яке, на думку Козельського, «никогда не было, ни есть и не будет правом» [2, 465]. Те, що називають «воєнним правом» – це «бесчеловечное желание, сопряженное с могуществом и силою, чтоб причинять своему ближнему всевозможный вред, даже и саму смерть без страха казни» [2, 465].

Козельський категорично не погоджується з твердженням про те, що «войну вести право имеют обладатели», як вважають теоретики так званого воєнного права: ця теза викликає у Козельського різкий протест, причому, ще й з міркувань суто теоретичних: зовсім некоректним за змістом є саме словосполучення «воєнне право»: право, як визначає його наш філософ на самому початку глави «Про право» розділу «Юриспруденція», є вираз принципу справедливості, і у цій ролі може виступати лише те, що складає основу «доброї чи безсторонньої справи», а тому «право, яке б воно не було, тільки б право, а не криво, не може за своєю сутністю мати в собі ніякої справедливості» [1, 71].

Ніхто не має права піддавати спустошенню землі, знищувати народ. Слабкою і недолугою є та політика, що губить людей в ім'я багатства і слави, адже «на

место потерянных людей нельзя получить ни новых доходов, ни новых таких людей» [1, 212-213]. І взагалі-то, вважає Козельський, «ежели б употребить то число людей, которые бывают в кампании против неприятеля к какому-либо другому делу, то, чаятельно, они не меньше бы принесли трудом своим пользы, как и победою своею» [1, 221].

Ці зауваження, розкидані по всьому тексту «Філософічних пропозицій», свідчать про їх велику значимість для автора твору, є свідченням цілісності його гуманістичних позицій та теоретичної послідовності.

Водночас, будучи принциповим противником воєн, Козельський аж ніяк не був безпринципним пацифістом: позбавляючи правителів «права на війну», він водночас підкреслював, що якщо хто й має підставу для ведення війни, то це такі люди, «которые так обижены, что обида их стоит по справедливости войны», і при тому лише ті із них, які «к доставлению себе удовольствия не имеют другого средства, кроме войны», тобто при ситуації, коли всі інші аргументи вже не можуть діяти, коли, як пише Козельський в іншому місці, «печальных военных приключений миновать почти уже не можно» [2, 546].

У передмові до перекладу «Історії датської» Голберга Яків Козельський особливо гострій критиці піддає так звані «чародійні» війни, тобто «війни за віру»: «...Сия заразительная и лишающая человеческий род здравого разума язва наполняет все веки и времена разорением, убийством, воздыханием, слезами и рыданием» [2, 634].

Головними винуватцями та зачинателями релігійних воєн мислитель вважає вищих церковних ієрархів: «...Сии мнимые пастыри и опекуны христианских народов...оказали себя во многих случаях начальниками и предводителями всех мятежных, кровавых, властолюбивых, сребролюбивых и других безбожных дел» [2, 635].

Як бачимо, війни за загарбання чужих територій та збільшення багатств, а також релігійні війни розглядаються Козельським як несправедливі, оскільки, по-перше, руйнують внутрішній добробут суспільства і, по-друге, не можуть гарантувати й зовнішньої безпеки, оскільки вона, ґрунтуючись на руїнах благополуччя підкорених народів, рано чи пізно вдарить бумерангом по завойовникам, – «пока дойдет и до сих наглецов очередь претерпевать такие же несчастия от других» [2, 621]. «Ежели только посмотреть в неизмеримую глубину времени, – писав він, – и проникнуть великое пространство истории, то сих моих речей истину ясно и откровенно увидеть можно; сколько ни было храбрых, победоносных и почти всею вселенною обладавших народов, но в продолжении времени все они претерпели разные несчастия, и почти все покоренным прежде ими народам попадали в рабство» [2, 622].

Козельський хоче бачити людство назавжди

звільненим від воєн і страждань, але прекрасно розуміє, що в сучасному йому суспільстві, яке прагне «к пышности и высокоумию» і при цьому – зневажаючи «умеренностью, покоем и непорочною добродетелью», – «печальных военных приключений миновать почти уже не можно».

Не зможе позбавитися від воєн і держава, побудована на основі принципу «істинної доброчесності», – аж надто багато у неї «властолюбивих сусідів», а тому через цю обставину варто постійно турбуватися – «иметь попечение о военных делах». І лише тоді, коли всі «області» влаштують своє життя на справедливих засадах, коли «істинна доброчесність» стане, за термінологією Козельського, ґрунтуватися на «всіх правах» – і на «праві громадянському», і на «праві всесвітньому», – тоді і тільки тоді назавжди зникне привид війни.

Але й сам український мислитель мало вірив у те, що реальністю для його часу може стати загальнопланетарна спільнота, в якій поєднуються не тільки інтереси особистості з інтересами народу, але й інтереси одного народу з інтересами всіх інших народів. Суспільний ідеал Якова Козельського в цілому утопічний, але, незважаючи на це, він є чудовою сторінкою в історії як вітчизняної, так і європейської філософської думки XVIII століття.

Посилання

1. Козельский Я.П. Философические предложения / Я.П. Козельский. – СПб, 1768. – 256 с.
2. Козельский Я.П. Философические предложения // Избранные произв. русских мыслителей второй пол.XVIII века / Я.П. Козельский. – М., 2010. – Т. 1. – 216 с.
3. Російський державний архів давніх актів (РДАДА), ф. 268, спр. 3858, арк. 261, 261 звор.

Заремский М.И. Вопросы войны и мира в творчестве Я.П. Козельского

В статье анализируются проблемы войны и мира в социально-политической концепции Якова Козельского – выдающегося украинского мыслителя эпохи Просвещения, в 1770-1778 гг. – сотрудника Малороссийской коллегии в г. Глухове, автора концепции «прямой истины» и «прямой добродетели».

Ключевые слова: война, военное право, истинная добродетель, мир, «чародейные» войны, Яков Козельский.

Zaremskyi M.I. The problem of war and peace in the Ya.P. Kozelsky's creation

This article analyzes the problem of war and peace in the social and political concept of Yakiv Kozelskyi – outstanding Ukrainian philosopher of the Enlightenment, in the 1770-1778 the contributor of Malorussian Board in Hlukhiv; author of the concept of «live truth» and «direct integrity».

Key words: war; military law; direct integrity; peace, «magic» wars, Yakiv Kozelskyi.

03.04.2012 р.

ПЕРШИЙ ПАЛАЦ К.Г. РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ

У статті досліджуються проблеми відбудови Батурина за часів гетьманування К. Розумовського та, зокрема, історія спорудження його дерев'яного палацу.

Ключові слова: Батурин, будівництво, архітектор, дерев'яний палац, гетьман.

Пам'ять про перший дерев'яний палац гетьмана К. Розумовського в місті зберігають батуринські перекази та поодинокі архівні документи. Орієнтовне місце його розташування – сучасна вулиця В. Юшенка, садиба за № 47. Дослідники Ф.Ф. Горностаєв [3], О.Б. Коваленко [5], С.А. Токарев [6], О.М. Лазаревський [18], вивчаючи історико-архітектурну спадщину Батурина, опосередковано звертали увагу і на факт існування в місті дерев'яного палацу гетьмана К. Розумовського, проте, комплексне дослідження даного об'єкту, на жаль, відсутнє.

У даній роботі автор на основі нововиявлених джерел вводить до наукового обігу маловідомі факти будівництва дерев'яного палацу гетьмана К.Г. Розумовського у Батурині, відкриваючи завісу історії його спорудження.

На початку березня 1750 р. у Глухові було обрано останнього гетьмана Козацької держави Кирила Григоровича Розумовського. Логічно, що резиденцією гетьмана мав би стати Глухів. Проте Кирило Григорович попросив імператрицю Єлизавету Петрівну перенести гетьманську резиденцію до Батурина, мотивуючи це тим, що йому не подобається «гнусное место Глуховское» [1, 383].

24 липня 1750 р. імператриця підписала указ «Именной, данный Коллегии иностранных дел. – О назначении Малороссийскому Гетьману резиденции в Батурине. Всемилостивейше соизволяем: Малороссийскому Гетьману резиденцию свою иметь в Батурине, так как и прежние Гетьманы оную там же имели, и бывший тамо город возобновить; а при заложении онаго учинить освящение по церковному обыкновению» [19, 340].

К.Г. Розумовський доклав багато зусиль, щоб повернути Батурина колишню велич. Він намагався створити «миниатюрною копією со двора Петербургского» [2, 37], що зумовило появу «хорошо отстроенного города, действительную столицу Малороссии» [3, 27].

Генеральною військовою канцелярією було доручено керувати «експедицій строений» генеральному бунчужному Дем'яну Васильовичу Оболенському [4, 495]. Архітектором був призначений Андрій Васильович Квасов, який керував будівництвом об'єктів в Козельці, Глухові і Батурині.

Відбудовували Батурин з «регулярними же улицами и порядочным строением господских прочих обывательских домов» [5, 181]. Генеральною канцелярією були видані укази про заготівлю будівельних матеріалів та пошук здібних майстрів. Уже 7 травня Новгород-Сіверський сотник Стефан Судієнко доповідав, що закінчує будівництво «в горах Мезинской и Петровской вапенных заводов», а на річці Десна розпочато будівництво «Пироговской пристани» для сплаву деревини на потреби будівництва в Батурині [6, 23]. Батуринський сотник Дмитро Стожок повідомляв, що в окрузі замовляє цеглу та підшукує «кирпичных мастеров и работников» для будівництва печей по виготовленню цегли на Батуринській цегельні [5, 153].

Розумовський прибув до Батурина 14 вересня 1751 р. Три дні пішло в нього на оглядини та ознайомлення з містом [6, 22]. 17 вересня, «осмотря положение места, учинил потребные учреждения для построения вновь здешнего города» [7, 945] і розташування «к строению соборной церкви святой и в нем некоторых публичных строений, яко то дому гетьманского, канцелярии генеральной и суда генерального, и к содержанию дел архива и прочего» [5, 167]. Кирило Григорович «желал оной город Батурин распространить и населить знатными домами». У випадку, якщо будівництву палаців заважала місцева забудова, то «... хаты и подлые дворы должны были из города выводить, почему как посполитым нашим, так и козакам, в городе Батурине до сего жившим, отвели иные места на их жилища, которыми им и владеть вечно, в замен прежних, от нас повелено» [5, 181].

Відвідавши Батурин та оцінивши стан його будівництва, Розумовський 12 жовтня 1751 р. надсилав листа до імператриці Єлизавети Петрівни, в якому висловлює прохання щодо виділення додаткових коштів, адже «на построение в Батурине церковей Божих, гетьманского дома и прочих публичных апартаментов довольно суммы потребно; на то как скарбу национального, ... крайне недостаточно» [4, 493].

У тому ж році була створена «Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва» на чолі з архітектором А.В. Квасовим [4, 493]. У ній також працювали генеральний осавул Петро Валкевич, бунчужкові товариші Іван Пироцкий, Павло Остроградський, Іван Туринський та полковий осавул Григорій Долинський. Фактично ж все будівництво в Батурині і Глухові підпорядковувалось Григорію Миколайовичу Теплову. Дослідник історії архітектури Ф.Ф. Горностаєв стверджує, що А.Квасов керував відбудовою Батурина до приїзду архітектора Антоніо Рінальді [3, 27].

Кирило Григорович «отличался от прежних гетьманов между прочим и тем, что хорошо был знаком с удобствами не только тогдашней русской столичной жизни, но и заграничной европейской»

[8, 165]. Український дослідник О. Лазаревський стверджує, що «Разумовский поручил известному Теплову сначала построить дом для него, гетмана» [9, 261]. Останній, щоб прискорити будівництво, у селі Великий Самбор знайшов «строение домовое» і в середині жовтня місяця 1752 р. його перевезли «без остатка» в Батурин [6, 25]. До осені фундаменти та цоколь гетьманського палацу були готові, також був складений зруб палацу. При облаштуванні опалювальних печей виникла проблема щодо замовлення кахлів. Батуринський сотник Дмитро Стожок звертався за вирішенням нагальних питань в «Експедицію Батуринського та Глухівського будівництва»: «...меру в ширину, в вышину и в довжину, а каким цветом оные печи и фигурами и здешней ли работы, или калужской, отом от инженер-подполковника не показано» [6, 26]. До речі, ціла колекція виготовлених на голландський манер кахлів, віднайдених за адресою: вул. Ющенка, 47, зберігається у фондах НІКЗ «Гетьманська столиця».

28 жовтня 1752 р. «Експедиція Батуринського та Глухівського будівництва» звертається з проханням до Генеральної військової канцелярії надати додаткові вказівки щодо будівництва гетьманського палацу [6, 26].

Напочатку травня 1752 р. К. Розумовський вирушив на оглядини Гетьманщини. Його супроводжувала велика свита спеціалістів, в т.ч. і архітектор (відомо що під карету архітектора було виділено троє коней). Гетьман наніс візит до Батурина й оглянув будівельні майданчики [6, 25]. Небайдужою до цієї справи була й Катерина Іванівна, дружина Кирила Григоровича, про що свідчать її візити до столиці з чоловіком. 19 травня 1752 р. «гетьманша поехала в Батурин» із своєю свитою [10, 305].

В середині літа 1752 р. К. Розумовський направляє листа до Колегії іноземних справ, в якому пише: «...повелено город Батурин возобновить к битию в нем по прежнему резиденции гетманской. И как тому одного города возобновлению и надлежащие приспособляются уже потребности, но что де в Малой России в инженерстве искусного человека такого (который для всякого при том возобновлении распоряжку и доброй диспозиции необходимо быть потребен) не сискуется...прошу указать оному подполковнику (фон Этингеру) при строении города Батурина бить» [5, 166]. Через декілька тижнів Фрідріх Етингер уже давав технічні консультації. Він розраховував, що для опалення гетьманського палацу необхідно вісім печей [6, 26], виконав зйомку місцевості з нанесенням на план вулиць та будинків «до самой первой улицы, как она на плане Этингеровом положена» [5, 166].

Гетьманський дерев'яний палац знаходився на головній вулиці міста і був «столь великий и через меру пространный дом» [2, 37]. У «Відомості про забудову та землевласників Батурина» вказано, що розташований «Вашего сиятельства на Киевской

улице в отдаленном квартале главный дом со службами и к оному два особах двора, регулярный сад и огород; всего под оным площади 18 889 квадратных сажней (из оных 7 десятин и 2 089 квадратных сажней)» [5, 206] (8,598 га.).

Його місцезнаходження підтверджує і «Опись Батуринской и Его светлости Князя Андрея Кириловича Разумовскаго волостное состояние Черниговской губернии въ Конотопском и Новозыбковском уездах. Учинена 1836-го года сентябрь 26-го дня», де записано, що «въ Батуринъ по большой дороге изъ Киева в Москву идущей ... двор, гдѣ былъ прежде деревянный, съ особыми флигелями домъ, въ коемъ жительствоваѣ покойный Генераль фельдмаршалъ. При семъ же дворъ садъ съ плодовитыми деревьями, обнесенный съ двухъ сторонъ каменною оградой, а съ третьей и четвертой такъ называемымъ дубовымъ частоколомъ, въ саду небольшая каменная ветхая оранжерея» [11].

Ще одним підтвердженням розташування садиби К. Розумовського у Батурині є лист Міністерства землеробства і державного майна № 17769 від 04 жовтня 1902 р., в якому «...поручается Черниговскому Управлению государственных Имуществ отвести Батуринскому земскому училищу, Конотопскаго уезда, Черниговской губернии участок в 2 дес. 1200 кв. саж., из усадебного места «бывший сад Графа Разумовскаго», Батуринскаго лесничества той же губернии» [12]. Частина кам'яної огорожі садиби зберігалася до 1904 р., а потім її розібрали і використали для улаштування фундаментів під будівлю вищого початкового училища ім. М.Ф. Затворницького, яка зараз входить до складу комплексу Батуринської загальноосвітньої середньої школи I-III ступенів.

З 21 жовтня до 7 листопада 1774 р. в Батурині проживав академік, «путешественник, русский врач» Антон Іоганн Гильденштедт. Він залишив опис Батурина, в якому зазначав, що між графськими будівлями проходила дорога з Києва на Москву. З однієї сторони «сад, деревянный дворец, несколько меньших деревянных зданий для кухни и прислуги; с другой стороны — 2 каменных запасных магазина, а по бокам последних — несколько деревянных зданий для жилья и конюшен. Все окрашено в желтую краску. В дворце есть графская библиотека, тысячи в 2 томов, главным образом по изящным наукам; большая часть книг на французском языке, лишь немного — на русском, еще меньше — на немецком, английском и итальянском» [2, 37].

За описами Батурина 1774 та 1810 рр. дерев'яний палац вирізнявся великими розмірами, кількістю кімнат та простою фасаду, і, як описує М. Маркевич, «це був відблиск палацу царського в Петербурзі і не відрізнявся красою та убранством палат» [13, 4].

Після 1753 р. відбудова гетьманської столиці

вже набула широти дій – роботи велись одночасно на багатьох будівельних ділянках. Для гетьманських установ та палацу у 1755 р. було виготовлено 8,5 млн. штук сирій цегли. Будівельними роботами керував німець Гіржберг. Відомі його контракти з теслярами на побудову двох флігелів, льодовника, пекарні та каретні [14, 233]. Іван Фрідріхович Гіржберг замінив в «Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва» інженера-підполковника Фрідріха Етингера, якого в кінці 1752 р. було відкликано в діючу армію, звідки його відіслали до м. Цибелев для організації розселення сербів.

Біля гетьманського палацу «стояли отдельные флигеля для гостей. В 1859 году разобран был последний флигель, построенный для графини С.О. Апраксиной» [15, 463]. Там також знаходилась і домова церква. На замовлення «Експедиції Батуринського будівництва» житель «верхнього города Киева сусального дела мастера Анисима Нежинца» [16] виготовив сусальне золото, ймовірно для гетьманської церкви. З палацу до церкви вела галерея, якою «Его (Розумовського) на креслах поутру перевозили в церковь» [15, 474]. Відомо, що у 1802 р. Варвара Олексіївна Розумовська та князь Микола Григорович Репнін-Волконський (майбутній військовий губернатор України) вінчалися в Батурині. Це був прояв поваги до Кирила Григоровича, який уже нікуди звідти не виїздив. На нашу думку, вінчання могло відбутися лише в церкві біля першого палацу. Після обряду «пышная и веселая свадьба состоялась в Батурине» у палаці Кирила Григоровича.

Подорожуючи Україною у 1810 р., князь І.М.Долгорукий у своєму щоденнику вказував, що керуючий Батуринською економією «отвел нам покой в большом деревянном Графском доме», який «похож на Дворец. Мы не нашли в нем никакого убранства; он обнажен всех своих прелестей, но по огромности своей и количеству покоев, достоин и поныне примечания» [17, 314].

Після смерті Кирила Григоровича Розумовського у дерев'яному палаці ніхто не проживав. У 1819 р. світліший князь Андрій Кирилович зі своєю дружиною Костянтиною приїздив до Батурина [18, 24]. Оглянувши свій масток, він дав наказ розібрати дерев'яний палац, який потребував великих коштів на капітальний ремонт. У 1821 р. дерев'яний двоповерховий житловий будинок фельдмаршала Кирила Григоровича «в Батурине по большой дороге из Киева в Москву идущей...по ветхости разобран и употреблен на постройку при суконной фабрике двух больших флигелей» [11].

Історія відбудови гетьманської столиці Кирилом Розумовським залишається не до кінця з'ясованою і потребує подальшого детального вивчення. Існує чимало утрачених архітектурних об'єктів гетьманської столиці, які чекають на своє відродження.

Посилання

1. Архив князя Воронцова. – М., 1872. – Кн. 4. – 557 с.
2. Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукаго // Киевская старина. – 1893. – № 4. – 2618 с.
3. Горностаев Ф.Ф. Дворцы и церкви Юга. – М., 1914. – 92 с.
4. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских / Оснадацатый век. Исторический сборник издаваемый Петром Бартевым. Книга вторая. – М., 1869. – 721 с.
5. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів // Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. / Ред. О.Б.Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – 786 с.
6. Токарев С. Нововиявлені документи про діяльність «Експедиції Батуринського Глухівського будівництва» на початку 50-х рр. XVIII ст. // Сіверянський архів. – Випуск 2. – Чернігів, 2008. – С. 106.
7. Иноземцев И. Граф К.Г. Розумовский в Батурине // Исторический вестник. – 1903. – Т. ХС IV. – 1256 с.
8. А. Л. Гетьманские дома в Глухове. // Киевская старина. – 1898. – Т. 60. – 2632 с.
9. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Нежинский. Т. 2. – К., 1893. – 559 с.
10. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч. II. – М., 1859. – 528 с.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 133, оп. 5, спр. 2, арк.2.
12. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 46.
13. Терех М.І. Творці архітектурних шедеврів Батурина // Голос Присейм'я – 2004. – 30 червня.
14. Павленко С.О. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – К., 2009. – 265 с.
15. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – СПб., 1880. – Т. 1 – 602 с.
16. Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві, ф. 59, оп.1, спр. 4755, арк. 1-2 (з чорновиків П.Н. Мусієнка).
17. Долгорукий И.М. Славны бубны за горами или путешествие мое кое-куда 1810 года. – М., 1870. – 365 с.
18. Лазаревский А.А. Про дом мой: Семейная хроника XVII-XX вв. – Мегион, 1999. – 147 с.
19. Полное собрание законов Российской империи. Том 13. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Ст. 9786. – 957 с.

Терех Н.И. Первый дворец К.Г.Разумовского в Батурине

В статье исследуются проблемы восстановления Батурина времен гетманства К. Разумовского, строительство его деревянного дворца, место его расположения.

Ключевые слова: Батурин, строительство, архитектор, деревянный дворец, гетман.

Terekh M.I. The first palace of Kyrylo Rozumovskyi in Baturyn

The article researches the reconstruction of Baturyn during the hetmanship of Kyrylo Rozumovskyi and the building of his wooden palaces. Locations of the palace are analyzed.

Key words: Baturyn, building, an architect, a wooden palace, hetman.

28.03.2012 р.

ДЕЯКІ УПОДОБАННЯ ТА СМАКИ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

На основі джерельних матеріалів розглядаються деякі уподобання та смаки гетьмана Кирила Розумовського.

Ключові слова: гетьман, Кирило Розумовський, уподобання, смак.

До особистості Кирила Григоровича Розумовського завжди була прикута суспільна увага. І відповідно існували різні думки про постать останнього гетьмана. «...Из разных поступков его можно было заметить, что он от природы одарен возвышенными чувствами благородного человека» [1, 227]. Саме таке враження склалося у князя І.Долгорукого від спілкування з Розумовським.

Широкому загалу останній гетьман відомий як реформатор, просвітител. Дослідників, зокрема, цікавила його особистість як політика. Але, безперечно, одним із цікавих аспектів життя Кирила Григоровича є його суто людські уподобання. Глибше дізнатись про особистість гетьмана, його сутність, нам допоможуть зрозуміти його захоплення та смаки.

Портрет графа Кирила Григоровича Розумовського генерал-фельдмаршала. П. Батоні. 1766. Рим

«...граф К.Г. Розумовский страдал прямо манией строительства и в последние годы своей жизни увлекся стройкой так же сильно, как и в дни юности» [2, 28].

У домашньому архіві князя Воронцова збереглося чимало листів та ділових паперів, які мають не лише приватне значення, але й загально історичну цінність. Серед документів є листи Розумовського, де йдеться про співпрацю з деякими відомими архітекторами [11, 220]. Про вишуканий смак Кирила Григоровича свідчить Олександр Лазаревський: «...Последний отличался от прежних гетманов между прочим и тем, что хорошо был знаком с удобствами не только тогдашней русской столичной жизни, но и заграничной европейской» [3, 123]. Він завжди йшов крок у крок із модою. Це відобразилось в оздобленні інтер'єру одного із його палаців в Батурині: «...В те времена была распространена любовь к сильной окраске стен в лазоревый и розовый тона. И вот особенно эффективно была, – говорит К.В.Шероцкий, – окраска стен Батуринского дворца. Синий фон обширных зал был сплошь покрыт густой золоченой резьбой, изображающей гетманские клейноды (гербы, доспехи) и т. п. мотивы...» [4, 5]. Можна зробити припущення, що окрасою інтер'єрів були також килими, адже, відомо, що у кінці XVIII ст. на Батуринській суконній мануфактурі було налагоджено їх виготовлення [8, 49]. Також збереглися відомості про пересилання килимів синові Андрію за кордон: «...ковры, посланные к тебе в 4 штуках состоящие, сделаны полотнищами, с тем точно намерением, чтобы их сшивать было можно по пространству комнаты...» [6, 378]. Крім вищезгаданого убранства, зали своїх палаців гетьман оздоблював новинкою того часу – батуринськими тканинами типу шпалер [8, 713].

До кінця своїх днів Кирило Григорович любив все рідне, українське, ніколи не забував про своє козацьке походження. «...Бельэтаж состоял из пышных приемных зал, в них гетман, судя по описаниям, выставлял те предметы, которые напоминали бы его гостям о его крестьянском происхождении...» [4, 5]. К. Розумовський любив слухати українські пісні. Співаки в супроводі оркестру постійно повторювали для нього: «Їхав козак за Дунай», «Ой під вишнею, під черешнею». Вони виконували арії з опер, російські народні пісні [5, 387]. Також він зізнавався, що коли перед ним грає бандура, то повинен скоріше згадати, хто він і де він, щоб не кинутись танцювати гопака. Це був гетьман, який по-справжньому любив Україну і все, що було пов'язане з нею: українську мову, пісню, побут.

Несекрет, що Кирило Григорович мав прихильність до азартних ігор. До речі, його партнеркою в

картярних іграх була сама імператриця Катерина II. Про це пише біограф родини Розумовських О.О. Васильчиков у своїй праці «Семейство Разумовских»: «...Он почти ежедневно бывал у Государыни, акуратно посещал эрмитажные собрания и по-прежнему был ее записным партнером, только вист заменен был рокамболом и бостоном по самой малой цене» [6, 374].

Батуринське життя фельдмаршала Кирила Григоровича на схилі його літ не було таким яскравим, як в молоді роки. Але і тут він не зраджував своїм уподобанням. Однією з розваг для старого екс-гетьмана лишалася давня пристрасть до карт та трик-траку. У своєму листі до дружини від 23 січня 1800 р. Андрій Кирилович пише: «... Батюшка окружен жирными котами ... после часа он играет в триктрак с Адамом (особистим бібліотекарем)...В пять собираются к чаю вокруг большого стола, за которым председательствует кузина. Потом играют в бостон, в чем и я принимаю участие» [6, 472]. Та все ж таки найкращим партнером в іграх лишався його улюблений особистий лікар Хома Дуссик, який в родинній хроніці Розумовських відомий під іменем Чубука. З ним господар повсякчас сварився, сперечався..., але без нього, тим не менш, не міг обійтись рішуче ні однієї хвилини [7, 200].

Чаювання в родинному колі також було традиційним уподобанням Кирила Григоровича. Небайдужим Розумовський був і до кави, більше того вбачав у ній лікувальний засіб: «...всякое утро больше или меньше беспокоит меня заложение в груди, а иногда и головная болезнь, от которых частию кофеем, а частию терпением отделившись утром...» [6, 392]. «...Здоровье мое изрядно. По вечерам, влезши в теплый шлафорок, отдуваюсь и отпиваюсь кофеем вместо опиума, которое делает мне облегчение в груди и сон» [6, 404].

Вибагливим був смак Кирила Григоровича і щодо посуду, який завозився йому з різних країн. Це підтверджує лист синові Андрію від 6 травня 1786 р.: «...Сказывают, что у вас, по причине Датского торгу с Ост-Индиею, вывозят оттуда порцелян Японский или Китайский...а как сего вздору у меня по дому немалое количество выходит, ... то и рекомендую прислать ко мне всякого сорту из лучших...по дюжине тарелок...и по несколько блюд... Не остав наведаться, может-ли сей порцелян так, как наши европейские, терпеть горячую воду и кипяток...». Крім порцеляни Розумовського приваблював і металевий посуд, особливо шведський, який на той час ще не набув широкого вжитку в Росії. Кирило Григорович вважав його безпечнішим для здоров'я, ніж мідний, що був у повсякденному використанні, тому й відписував своєму улюбленому синові в листі: «...Если же усмотрится желаемая выгода и прочность, то и впредь на всю поварню на разные места в моих

домах выписать можно будет» [6, 386-387, 390].

Як відомо, Кирило Розумовський був напрочуд освіченою людиною. Старший брат майбутнього гетьмана Олексій подбав про освіту Кирила. Його разом із наставником Г. Тепловим він відправив до Німеччини, а згодом і до інших країн [5, 374]. Тому, вільно володіючи іноземними мовами, ще на початку свого гетьманування Кирило Григорович, крім «Петербургских газет», бажав «...иметь заграничную корреспонденцию» [6, 158]. Навіть на схилі літ старий граф мав намір бути в епіцентрі всіх новин. Це підтверджується листом Андрія, адресованого батькові від 27 листопада 1801р.: «По вашему приказанию я подписал вас на те Французские и Немецкие газеты, которые мне показались лучшими. В то же время вы мне писали, что не желаете более получать журналы Гуфланда и Лондонского курьера. Прилагаю при сем записку тем журналам, и на которых я вас подписал, а равно других, которых рекомендует здесь книгопродавец». Андрій додав перелік із 6 іноземних видань, на які підписав батька, а також список із 5 видань, порекомендованих продавцем [6, 482].

Але одним із найбільших уподобань Розумовського були, безперечно, саме книги. «Библиотеки графа Бутурлина, Разумовского, Головкина и Демидова были известны по всей Европе...», – зазначає в своїй праці О.О. Васильчиков. [6, 394]. Кирило Григорович дбав про поповнення своєї великої бібліотеки, яка нараховувала близько 2000 томів. Чимало книг йому доставляли з-за кордону [5, 387].

Слід згадати ще про одне захоплення К. Розумовського – музику. Відомо, що гетьман мав вишуканий музичний смак [10, 54]. Його музична бібліотека поповнювалася упродовж десятиліть і до кінця XVIII ст. стала найповнішим і всебічним зібранням нот на всьому європейському сході, відображенням музичної культури цілої епохи.

Перегортаючи сторінки календаря Чернігівської губернії на 1892 р., знаходимо наступні рядки: «...Нет ни одного человека в свете, который в нем искал, чтобы остался необлагодетельствованным. Щедр, ласков, занимателен, добродушен, всегда равномерен...» [9, 169]. До сказаного можна додати, що Кирило Григорович був всебічно розвиненою особистістю, мав витончений смак, любив усе прекрасне, яким оточував себе і наближених до нього людей.

Посилання

1. З опису Батурина кн. І. Долгорукого, який він відвідав під час подорожі Україною // Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. – Чернігів: 2009. – 227 с.
2. Горностаев Ф. Дворцы и церкви Юга. – М., 1914. – С.25-36.
3. Лазаревський А. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Ч. 4. – К., 1898. – С.123.
4. Лукомский Г. Два таинственных дворца Разумовских //

Столица и усадьба. – № 16-17. – 01.09.1914. – С. 5.

5. Павленко С. Післямазепинська доба Батурина // Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упор. В. Коваленко. – К., 2008. – С. 373-399.

6. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. – СПб., 1880. – Т. I.

7. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка та ін.; Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. – 200 с.

8. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. – К., 1990. – С. 49.

9. Граф Разумовский [Алексей Кириллович] // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – С. 169.

10. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія. – К., 2008. – Ч. I. – 240 с.

11. Гетман граф Разумовский и А.В. Олсуфьев. Архив князя Воронцова: (Бумаги разного содержания). – М., 1882. – К. XXV. – С. 220-221.

Герасько М.О. Некоторые пристрастия и вкусы гетмана Кирилла Разумовского

На основе архивных материалов рассматриваются некоторые пристрастия и вкусы гетмана Кирилла Разумовского.

Ключевые слова: гетман, Кирилл Разумовский, пристрастия, вкусы.

Herasko M.O. Some preferences and tastes of the hetman Kyrylo Rozumovskyi

On the basis of source materials some preferences and tastes of the hetman Kyrylo Rozumovskyi are analyzed.

Key words: hetman, Kyrylo Rozumovskyi, preferences, tastes.

27.03.2012 р.

УДК 94(477.44) Казмерчуки «17-18»

Г.Д. Казмирчук

РОДОВІД КАЗИМЕРЧУКІВ: ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ

В дослідженні на основі маловідомих архівних матеріалів, введених в науковий обіг, розкрито становлення та розвиток родоводу Казимерчуків-Казмерчуків.

Ключові слова: рід, архівні матеріали, історія.

Сучасна вітчизняна історична наука все частіше звертається до вивчення найважливішої історіографічних проблеми – олюднення історичної науки. Протягом багатьох століть ця тема була в полі зору істориків. Але як, правило, предметом дослідження були державні, політичні й військові діячі, а до пересічних осіб історичного процесу зверталися дуже мало. Про них частіше говорили як про статистів подій.

Демократизація сучасного українського суспільства найширше розкрила можливості доступу до документів, в яких фіксувалася інформація про жителів України за XVIII – початок XX ст. До них належать «Сповідальні» й «Метричні» книги православних храмів, які зібрані у 127 фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та більшості Державних обласних архівів («Метричні книги» кальницької церкви із 1875 р.), зокрема «Метрична книга» у Вінницькому державному обласному архіві. Зазначимо, що окремі православні парафії мали ці книги, які складалися у різні роки. Більшість зафондовані з кінця XVIII ст., у тому числі кальницької церкви Різдва Пресвятої Богородиці з 1793 р.

Переважає більшість документальних матеріалів Кальницької церкви Різдва Пресвятої Богородиці зберігаються у зазначених архівних установах. У ЦДІА у м. Києві зберігається 42 «Сповідальні книги» (із 1819 по 1866 роки) [1] та 72 «Метричні книги» (із 1808 по 1874 роки). «Метричні книги» з 1875 по 1917 р. мають бути в Державному архіві Вінницької області. Скільки їх там, нам поки що невідомо, але є надія на те, що там їх достатньо. Власне, ці документи і є основою дослідження родоходів, зокрема Казмерів-Казимерчуків [2, 4].

Нами розпочата публікація «Метричних» і «Сповідальних» книг кальницької церкви Різдва Пресвятої Богородиці, які значно розширили можливості дослідників і пересічних кальничан прилучатися до ознайомлення з конкретними родоходами. Так, у 2006 році була опублікована перша «Метрична» книга кальницької церкви із тих, що збереглися в ЦДІА України у м. Києві. У ній вперше зафіксоване прізвище Григорія Казмерчука, у якого 25 березня 1793 р. помер п'ятилітній син Гаврило [3, 90].

Опубліковані дві «Сповідальні книги» за 1819 [4, 9-24] і 1823 [3, 32-49] роки, у яких розписані двори сповідальників, поданий склад сімей, розписаних по дворам на даний рік, виділені діти до семи років, які ще не сповідалися. Зараз готується до друку Сповідальна книга за 1824 р. Співставлення інформації з Метричної та Сповідальної книг переконують користувачів у тому, що укладачі цих матеріалів часто «із стелі» брали цифровий матеріал про народження або смерті кальничанина. Важливі інформативні матеріали щодо родоводів окремих сімей знаходяться у документах Першого Всеросійського перепису 1897 р. На жаль, не всі переписні матеріали кальничан збереглися. Складається враження, що відсутні матеріали дільниці № 10, оскільки в архівній справі відсутні листи із прізвищами службовців цукрового заводу, церковного кліру й окремих селянських родин [6, 87].

Нами зроблена скромна спроба дослідження родоводу Казимирчуків. Проте, недостатньо виявлена і систематизована документальна основа не дозволяє скласти таблицю сімейних поколінь. Опрацьовано всього 31 Метрична книга із 77 наявних та 5 «Сповідальних книг» із 42 [6].

Метою статті є аналітичний аналіз архівних матеріалів з бажанням написання наукового родоводу селянської родини. Це надзвичайно актуальна історична проблема вітчизняної історії. Практично нам невідомі подібні наукові праці, оскільки вся увага дослідників зосереджена на виявленні документів і на їхній основі складанні родоводів представників «голубої крові». Вважаємо, що це перша спроба звернутися до вивчення життя й діяльності декількох поколінь родоводу Казимирчуків, розкрити родинні зв'язки, показати демографічні чинники, які впливали на його виживання.

Спочатку зупинимося на кількох загальних зауваженнях, які ускладнюють вивчення цієї проблеми, ставлять під сумнів достовірність архівних матеріалів, розкривають халатність священнослужителів під час складання «Метричних» та «Сповідальних» книг. Важливим є метод виявлення родоводу. Є дві можливості складання родоводу. Перша – йти від перших документальних згадок в цих документах прізвища Казимирчуків. Тут зустрічаються об'єктивні труднощі – відсутність архівних матеріалів за всі роки, що не дозволить скласти дерево роду. Припускаємо думку про те, що священнослужителі церкви, відповідальні за складання цих документів, незавжди добросовісно заносили до них інформацію про рід. На це підштовхує співставлення метричних даних із даними, які є у Сповідальних книгах, неоднакове описання прізвища; у першій треті в

книгах використовували тільки прізвища й імена поселенців. Необхідно враховувати, що й селяни не знали, коли конкретно вони народжувалися. Існує наступна часто вживана приповідка. Син запитує мамусю: «А скажи, будь ласка, коли ж я народився?» Мати, задумавшись, після відповіла: «Чи три місяці до Паски або три місяці після неї». Другий напрямок, який часто використовують дослідники, – розпочати складання родоводу, використовуючи новітні розповіді рідних – дідусів або бабусь про своїх батьків. Вияснивши всі сімейні зв'язки роду, потрібно звертатися до актових записів загсів, місцевих органів влади і, просуваючись углиб століть, виявляти родинні зв'язки. Ми, виходячи з певного досвіду, пропонуємо поєднати ці напрямки, і, одночасно виявивши першу згадку про далекого прашура, активно рухатися назустріч сучасності. Тільки так, не гаючи часу, можна підготувати наукову працю про родовід.

Залишається ще багато таємниць і загадок в родоводі Казимирів-Казимирчуків – Казимирчуків, зокрема, не вдалося з'ясувати родозасновника, свояцькі зв'язки тощо. Складно прослідкувати зв'язки між колінами кінця XVIII – 30-х років XIX ст., оскільки в документах називали тільки ім'я представників цих родових колін, часто у сім'ях дітей називали одним і тим же іменем, наприклад у Григорія Каземера було два Максима. «Метричні» і «Сповідальні» книги – це не тільки історичні пам'ятки в широкому розумінні цього слова, а й важливі актові документи, які, оновлюючись, не позбавлялися притаманних їм недоліків.

Статистичні матеріали, які є у перерахованих актових книгах, дозволяють трансформувати рівень народжуваності, одруження й смерті в окремому роді, відновити зв'язки поколінь, реконструювати родовід в цілому, створити статистичний ряд для виявлення соціальних й демографічних змін не тільки окремого роду, але й сільського суспільства в цілому, складання родових таблиць – демонстраторів розвитку родоводу. Реконструюючи родовід, згідно думки медієвіста Арона Гуревича, історик воскрешає людей минулих часів (років) із небуття, і ніхто інший, окрім історика зробити це не в змозі. Цьому сприяє використання історичного методу – локальної історії, яка дозволяє виявити трансформації всього суспільства і конкретного родоводу, спорідненості окремих його членів. Досліджуючи селянський родовід, який не користується належною увагою вчених, ми маємо змогу показати частку селянського соціального суспільства протягом кількох століть. Цьому сприяє історична демографія, яка мовою цифр відслідковує чисельність роду на різних етапах його розвитку, виявляє родинні свояцькі зв'язки з іншими родами кальничан та близьких сіл

Дашівського ключа Володимира Потоцького. Ми меншою мірою звертаємо увагу на потомство жінок родоходу Каземерчуків, оскільки вона (жінка) належала після одруження вже до роду їхніх чоловіків, але в разі установаження шлюбних партнерів жінок Казимерів – Каземерчуків – Каземирчуків використовуємо ці матеріали для поглибленого вивчення цього родоходу.

Важливою складовою наукової праці над складанням родоходу є виявлення етимологічного походження і змісту прізвища й імені. Маючи уявлення про його зміст, можна виявити всі складові розвитку родоходу. Отож етимологія слова «**Казимир**, *Казько, Казимира, ст. Казимир* (1349); – р. болг. *Казимир*, др. *Казімір*, Каземир, ч. ст. *Kazimsr*, слц. *Kazimir, Kazimira...* *Kazimir* – запозичення з польської мови; *Kazimierz, Kazimir, Kazmierz* утворене з основ дієслова *kazic* «нищити, руйнувати, псувати», спорідненого з укр. [*казити*], та іменника *мір* «згода, спокій», спорідненого з укр. *мир*, або давньої іменної основи *mer* – «великий, славний»... тлумачення первісної семантики імені як «той, хто порушує спокій» [6, 342].

Чи дійсно це визначення відповідає віковому родоходу Каземер – Каземирчуків? Осібно в цьому ряду стоїть прізвище автора статті. Справа у тім, що я народився 9 травня 1944 р., а метричну випись видали аж у 1956 р. За нею їздила до Дашівського ЗАГСу сестра Катя. І відповідно до рівня освіти особи, яка виписувала метрику, у цьому документі записали прізвище Каземирчук, а сестрі Валі її виписали на прізвище Казмірчук. Таким чином я є, немов би, засновником нового відгалуження роду Каземер-Каземирчуків-Казмірчуків. У яких соціальних, економічних, демографічних галузях людського життя його представники жили й творили себе? На ці запитання нам потрібно відповісти, щоб дізнатися про долю декількох документально відомих нам поколінь роду, створити його генеалогічне дерево.

Каземирчуки були поселенцями, а пізніше до 1861 р. селянами графині Теклі Героїмівни Потоцької, «уродзаної» княжни Сангушко. Після скасування кріпосного права обивателі Російської імперії спочатку продовжували працювати на неї та її сина графа Володимира Володимировича Потоцького, а після до 1917 р. – на акціонерів Кальницького буряко-цукрового заводу, якому кальницькі землі продасть графиня Генрієта Потоцька [7].

Документально родовід згадується наприкінці XVIII ст. Перше його коліно відкриває Меланя Каземерна, яка за підрахунками автора народилася у 1738 р. і відійде за небокрай у 1799 р. Вона і є документально відомим родозасновником нашого роду. У Метричній книзі церкви Різдва Пресвятої Богородиці у «Частині III Про померлих» за 20

січня записано: «Жителька Кальника Меланія Каземерна вдова померла (предствилась, років 64)» [1, оп. 1012, спр. 1149, арк. 78 зв.]. Відштовхуючись від кількості років життя Меланії, ми й вираховували приблизну дату її народження.

Представниками наступного, другого коліна роду є Герасим, Григорій та Василь Каземери. Вперше в актових документах прізвище Григорія Каземера зустрічається у Метричній книзі за 1797 р. Знову ж у третій її частині записано: «Жителя кальницького Григорія Каземерчука син Гаврило представився, 5 [років від народження – авт.]» [1, оп. 1012, спр. 1082, арк. 121 зв.]. Нами підраховано, що він народився 9.09.1756 р. У Метричній книзі за 1820 р. у III частині записано: «9 вересня. Поселянин Григорій Каземер умре, по-старості, 64 (років – авт.)» [1, оп. 1012, спр. 1472, арк. 854]. Правда, у Сповідальній книзі за 1819 р. записано, що Григорію Каземеру у цьому році було 67 р. [2, оп. 1015, спр. 286, арк. 129]. Це дозволяє дату його народження віднести до 1753 р. Він разом зі своєю законною дружиною Ганною (1762 – 14. 12. 1822) мали п'ятьох дітей (напевне їх було значно більше, оскільки серед імен їх дітей немає представників жіночої статі) – Максима Кривого, Максима Сліпого, Михайла, Андрія і Гаврила, який помер у п'ятирічному віці. Ось ці п'ятеро синів Григорія й Ганни і складають третє коліно родоходу Каземерчуків.

Про Герасима Каземера відомо, що він народився близько 1753 р. і відійде у кращий світ у 1839 р. Ім'я його дружини установити не вдалося. У них народилася Марія, 1775 року народження, яка відійде за небокрай 3.11.1839 р. [1, оп. 1012, спр. 1919, арк. 236 зв.]. Скупа інформація є й на Василя. Його згадали у «Метричній книзі» за 1809 р. у зв'язку зі смертю 16 жовтня цього року його 22-річного сина Миколи [1, оп. 1012, спр. 1310, арк. 535 зв.]. За нашими приблизними розрахунками Василь Каземер народився у 1787 р. Продовжувачів роду Герасима і Василя, за винятком Марії Герасимівної та Миколи Васильовича, не прослідковується. Марія не була одружена, але і у актових документах більше не згадується у родоводі Каземирчуків. Микола ж у 22 роки помер, а тому потомства не залишить, оскільки більшість хлопців у 22 роки, як правило, вже були одружені.

Діти Герасима, Григорія і Василя Каземерів складають третє коліно нашого родоходу, яке прослідковується документальними архівними матеріалами. Максим Кривий, Максим Сліпий, Михайло, Андрій і Гаврило Григоровичі є прораховані продовжувачі родоходу. Гаврило (1792-1799) у п'ятирічному віці помер, про що зафіксовано у «Метричній книзі» за 1797 р. [4, 90].

Відомостей про Михайла Каземерчука дуже

мало. Нам невідоме ім'я його дружини. Відомо, що в Михайла 17.06.1804 р. народився син Леонтій [1, оп. 1012, спр. 1239, арк. 435]. Хрещеним батьком був Матвій Гезенко (Кеженко). 11 вересня 1810 р. народилися близнюки Марфа і Марія. Хрещеною матір'ю була Гана Бондарка [1, оп. 1012, спр. 1810, арк. 144]. Мало інформації маємо про продовження родоводу Якіма Григоровича, який народився приблизно у 1797 р. Його дружина Параскева, за нашими підрахунками, народилася у цьому ж році. У 1818 р. в них народився син Афанасій [5, 2], подальша доля якого невідома. Був у них ще один син – Михайло, який народився 22.05.1824 р. Не прослідковуються у «Сповідальній книзі» за 1823 р. їхні батько й мати. Мабуть померли.

Найбільше потомство мали наступні брати: Максим Сліпий – 6 осіб, Андрій – 9, Максим Кривий – 10. Максим Григорович Сліпий, 1791 року народження, був одружений з Марією (1796 – 13.01.1839 ?). У них народилися Євдокія (4.08.1814), Тимофій (1818), Гордій (4.01.1820), Христина (5.10.1821), Ганна (1817 ?). Власне, Ганна зганьбила імена своїх батьків. Так, у «Метричній книзі» за 1842 р. у розділі про одруження записано, що 17 травня цього року відбулося весілля. 24-річний Іван Казюн із села Шабельни одружувався з 24-річною «покриткою Ганною, померлого селянина Максима Казимерчука» [1, оп. 1012, спр. 2093, арк. 1560]. Тимофій і Гордій є репродуктивними продовжувачами роду Казимерчуків. 11 жовтня 1836 р. 22-річний селянин графині Теклі Потоцької містечка Кальника Тимофій обвинчався у місцевій церкві Різдва Пресвятої Богородиці з місцевою 20-річною дівчиною Євдокією Кочмар [1, оп. 1012, спр. 1812, арк. 736]. 31 січня 1843 р. 27-річний Гордій одружився з донькою селянина Карпа Ярошенка Феодосією. Поручителями з боку жениха були Мефодій Васильович Бирик і Яків Миколайович Швець, а зі сторони нареченої – Гаврило Кирилович Корецький і Марко Трохименко [1, оп. 1012, спр. 1316 зв.].

Андрій Григорович Казимерчук, 1878 року народження, побрався з Параскевою, 1795 року народження. Його сім'я із 1825 р. проживала у садибі Гната Прокоповича Груші [2, оп. 1015, спр. 359, арк. 516 зв.]. У їхній сім'ї народиться дев'ятеро дітей – Варфоломій (1816), Андрій (8.08.1818–16.09.1832), Андрій (1820 чи 1821–29.09.1839), Христя (5.10.1821), Уляна (1822), Григорій (25.19.1826 – 7.03.1838), Анастасія (21.10.1828), Яким (8.09.1831), Єфросина (25.09.1835). Коли народився Яким, то у «Метричній книзі» за 1831 р. запишуть: «У жителя містечка Кальника поміщиці графині Теклі Потоцької селянина Андрія Григорєва Казимирчука і його першобрачної дружини Параскеви Іванівни народився син Яким, який молитований

і хрещений приходським священиком Іоанном Левицьким разом з дияконом Федором Поповським і дьяком Арсенієм Новоборським». Хрещеними батьками були Яструбенецький житель Петро Святенко і священикова дружина Варвара Левицька [1, оп. 1012, спр. 1662, арк. 612]. Троє дітей (Андрій, Андрій і Григорій) померли. Представники жіночої статі, за винятком 16-річної Христі, яка одружилася з 22-річним Федором Опанасовичем Матяш [1, оп. 1012, спр. 1841, арк. 749 зв.], за документами поки що не прослідковуються. Продовжувачем роду з цієї сім'ї був Варфоломій. Принаймні, у «Сповідальній книзі» за 1850 р. називаються ще брат і сестри Варфоломія – Уляна (народ. 1822 ?), Яким (народ. 8.09.1831 р.), Євдокія (народ. 25.09.1835) [2, оп. 1015, спр. 795, арк. 833]. Поки що про їхніх дітей мова не йде.

У 1784 р. народився Максим Кривий. Він побрався з Ганною 1792 ? року народження. За документами у їхній сім'ї виявлено 10 дітей – Ганна (09.12.1812), Василь (09.10.1814), Афанасій (05.07.1816 – 09.05.1821), Тетяна (12.01.1820 – 31.05.1821), Христина (05.10.1821), Агрипина (1820 р. н., а 25 квітня 1847 р. одружиться із 32-річним вдівцем з с. Шабельни Остафієм Івановим Чмелем) [1, оп. 1012, спр. 2415, арк. 176 зв.], Дарина (19.01.1822 – 15.04.1844), Семен (3.02.1825; його хрестив міщанин Павло Задорожний), Євдокія (15.02.1827), Євдоким (15.02.1830), яку хрестила шляхтянка Ганна Потуржанська [1, оп. 1012, спр. 1614, арк. 460]. 9 і 31 травня 1821 р. в «поселянина Максима Казимера Кривого Тетяна помре» від віспи. У кінці цього ж місяця від цієї хвороби помре і її брат Афанасій [1, оп. 1012, спр. 1488, арк. 341, 341 зв.]. До речі, у цьому році в селі від віспи померло 14 осіб. На сьогодні ми не володіємо документальними матеріалами про подальшу долю їхніх дітей, які залишилися живими.

Наступним сином Григорія Казимера був Максим Сліпий, 1791 р. н.? У «Метричній книзі» за 1828 р. його записали як Максима Казмерчук Менший [спр. 1602, арк. 499]. Він одружився з Марією (1791 – 13.01.1839 ?). У їхній сім'ї народилися Тимофій (1813), Євдокія (04.08.1814), Гордій (04.01.1820), Христя (05.10.1821), Ганна (1821 чи 1922) і Михайло (22.05.1824). Приймав його від купелі шляхтич Йосип Чорнолуцький [1, оп. 1012, спр. 1531, арк. 479]. Проте у наступних актових книгах Михайло не світиться. Документи переконують, що Тимофій, Гордій і Ганна продовжили родовід Казимерчуків.

Яким Григорович Казимир (1797 р. н.) одружився із дівчиною-кальничанкою Параскевою (1791? р. н.). За «Сповідальною книгою» 1819 р. у них був один син Афанасій (1818).

Андрій Григорович Казмерчук, 1787 р. народження, був одружений з Параскевою Івановною, 1795 р. народження. У їхній сім'ї первістком був Андрій (1820/21 – 29.09.1839). За

ним на світ з'явилися Уляна (1822), Варфоломій (1816), Андрій (08.08.1818 – 16.09.1839), якому було 18 років і помер він від «чахотки», Христя (05.10.1826), Григорій (25.10.1826 – 07.03.1838), Анастасія (21.10.1828), Яким (08.09.1831), Єфросина (25.09.1835). Дав наступне потомство, поки що, на 1850 р. Варфоломій.

Син Василь Григорія Казимера згадується у «Сповідальній книзі» за 1819 р. Йому виповнилося 2 роки. Проживав він в одному дворі з батьками і разом з сім'єю старшого брата Максима. У «Сповідальній книзі» за 1823 р. Василь і його батьки не згадуються [6, 32-49].

Четверте коліно роду презентують Тимофій і Гордій Максимовичі (Сліпого) та Варфоломій Андрійович, які на середину XIX ст. мали вже своє потомство. Відомо, що Христя Андріївна одружилася з Федором Опанасовичем Матяш. Вінчання в церкві Різдва Пресвятої Богородиці й весілля відбулося 8 лютого 1837 р. Ця подія так була описана у «Метричній книзі» за 1837 р.: «Другого числа лютого...селянин Федір Опанасович Матяш, будучи неодружений, обвінчаний з дівчиною Христиною тутешнього жителя Андрія Григор'єва Казимерчука донькою, із яких брачуючі особи, жениху від роду 22, а нареченій 16». Поручителями були «Пархомівські жителі з боку нареченого Тимофій Климов Марценюк, Мойсей Микитів Гончар, з боку нареченої Тимофій Максимів Казимерчук, Іван Іванов Тишко, які і під обиском про це одруження підписалися» [1, оп. 1012, спр. 1841, арк. 749 зв.].

Найплодовитішим у цьому коліні Казимерчуків виявився 22-річний Тимофій Максимович (Сліпого). Разом з 20-річною дружиною Євдокією Степанівною (Кочмар), створивши 1 жовтня 1836 р. сім'ю, наступного року 3 жовтня хрестили свою першу донечку Марію (01.10. 1837). Хрестили її священник Іоанн Левицький і дячок Арсеній Новоборський. Хрещеними батьками були кальницькі жителі Лука Іванов Лосенко і Єфросинія Максимова Вдовиченко [1, оп. 1012, спр. 1841, арк. 747 зв.]. За нею на світ з'явилися Іван (1840 р. н.), Мефодій (16.05.1842), Демид (16.08.1843), хрещеними якого були Лукіян Іванов Лосенко і Єфросинія Максимова Вдовиченко, Текля (18.10.1846), і Софійка (1848 ?), якій у 1850 році виповнилося два роки [2, оп. 1015, спр. 795, арк. 833].

27-річний «села Кальника померлого селянина Максима Казимерчука син Гордій Максимов православного віросповідання першим браком з дівчиною Феодосією дочкою селянина Карпа Ярошенка православного віросповідання першим браком» одружилися. Поручителями з боку нареченого були селяни Мефодій Васильович Бирик і Яків Миколайович Швець, з боку нареченої –

Гаврило Кирилович Корецький і Марко Трохименко. Вінчання провів священник Іоанн Черняк [1, оп. 1012, спр. 2151, арк. 1316 зв.]. У молодій сім'ї 24 листопада 1845 р. народилася Катерина «села Кальника поміщиці графині Потоцької селянина Гордій Максимов Казмерчук і законної дружини Феодосії Іванова ? (вона Карпова) обоє православного віросповідання». Біля купелі були хрещені батьки – однодворець Антон Потуржанський і дворянка Марія Бутковська [1, оп. 1012, спр. 2283, арк. 143 зв.]. У 1847 р. в них народився Дмитро, який записаний у «Сповідальній книзі» за 1850 рік як 3-х річий [2, оп. 1015, спр. 795, арк. 833].

Варфоломій Андрійович, одружившись із Палажкою Іванівною 29 серпня 1843 р., зраділи своїй першій дитині, яку назвали Іваном. Хрещеними батьками був студент Саторін Іванович Волошкевич і священницька донька Палажка Іванівна Черняк [1, оп. 1012, спр. 2151, арк. 1311 зв.]. У наступному році він із своєю сім'єю і 49-річною матір'ю Параскою Андріївною, з якою ще знаходились 13-річний син Яким, 13-річна Анастасія і 9-річна Єфросинія [2, оп. 1015, спр. 672, арк. 808], проживали в одному дворі. У наступні роки Варфоломій і його сім'я за актовими документами не прослідковується.

Отже, наявні архівні документи свідчать, що є можливість дослідити родовід Казимерів-Казимерчуків з середини XVIII до 1850 р., оскільки документи наступних декількох десятиліть ще не опрацьовані. За це століття ми зібрали й систематизували документи п'ятих родових колін. Спроба скласти родовід селянського роду дуже складно. Заважає цьому неповна статистика, часто незрозуміла відсутність конкретних матеріалів про народження, одруження окремих представників роду. Незадовільне ведення «Метричних» і «Сповідальних» книг кліриками церкви Різдва Пресвятої Богородиці містечка Кальника, зміна форм опису матеріалу, час, який негативно вплинув на збереження цих унікальних актових книг, – ось далеко не повний перелік причин, які ускладнюють детальне вивчення документів. Інколи виникають особи роду Казимерчуків, про які раніше не згадувалося, а відсутність у першій чверті XIX ст. використання під час запису в документах їхніх «по-батьку», як і часті занесення суперечливих, взаємно виключаючих імен дружин, дітей, використання вуличних прізвищ не дозволяє точно визначити, до якої сім'ї належить той чи інший нащадок.

Нагальне завдання з метою поглиблення ґрунтового висвітлення цієї проблеми полягає у подальшому залученню інших джерел, зокрема із Державного архіву Вінницької області. Бажано б було звернутися до матеріалів, які, на нашу думку, зберігаються у актошховищах Польської республіки.

Доцільно звернути увагу на всебічне виявлення

сімейних зв'язків між родичами, подальшої долі жінок, які, одружившись, фактично зникали з оточення рідні батька. Дослідження вимагає і більш детального співставлення інформації про родовід із «Метричних» та «Сповідальних» книг.

Посилання

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127, оп. 1012, 1013.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві, ф. 127. – оп. 1015, 1016.
3. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник: Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2006. – С. 85-93.
4. Казьмирчук Г. Роде наш красний: Село Кальник. – Кн. I. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2006. – 118 с.
5. Казьмирчук Г. Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.). Зошит № 1. Документи з історії / Григорій Казьмирчук. – К.: Логос, 2005. – 37 с.
6. Казьмирчук Григорій. Роде наш красний: Село Кальник: – Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст.) / Григорій Казьмирчук, Марія Казьмирчук. – К.: Логос, 2008. – С. 88-232.
7. Етимологічний словник української мови: у семи томах. – Т. 2. «Д – Копці». – К.: Наукова думка, 1985. – 576 с.
8. Краткая записка о деятельности Кальникского свеклосахарного завода со времени его основания 1858-1895/6 год. – К.: Типограф. С. В. Кульженко, 1896. – 64 с.

Казьмирчук Г.Д. Родовод Казимерчуків: к истории изучения

В исследовании на основе малоизвестных архивных материалов, введенных в научное обращение, раскрыто становление и развитие родовода Казимерчуков-Казьмирчуков.

Ключевые слова: род, архивные материалы, история.

Kazymruchuk H.D. The family of Kazymruchuk's: for history of research

Based on the unknown archives materials was investigated and show extension of the family Kazymruchuk-Kazmerchuk.

Key words: family, archives materials, history.

23.03.2012 р.

УДК 94(477.908):658.2:622.221/222:622.3 «17»

**М.Г. Кокшайкін
В.Д. Кириєвський**

ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ ШОСТКИНСЬКОГО ПОРОХОВОГО ЗАВОДУ

Розглядається історія формування та розбудови поселення Шосткинського казенного порохового заводу в XVIII – початку XX ст. як основи подальшого розвитку м. Шостки.

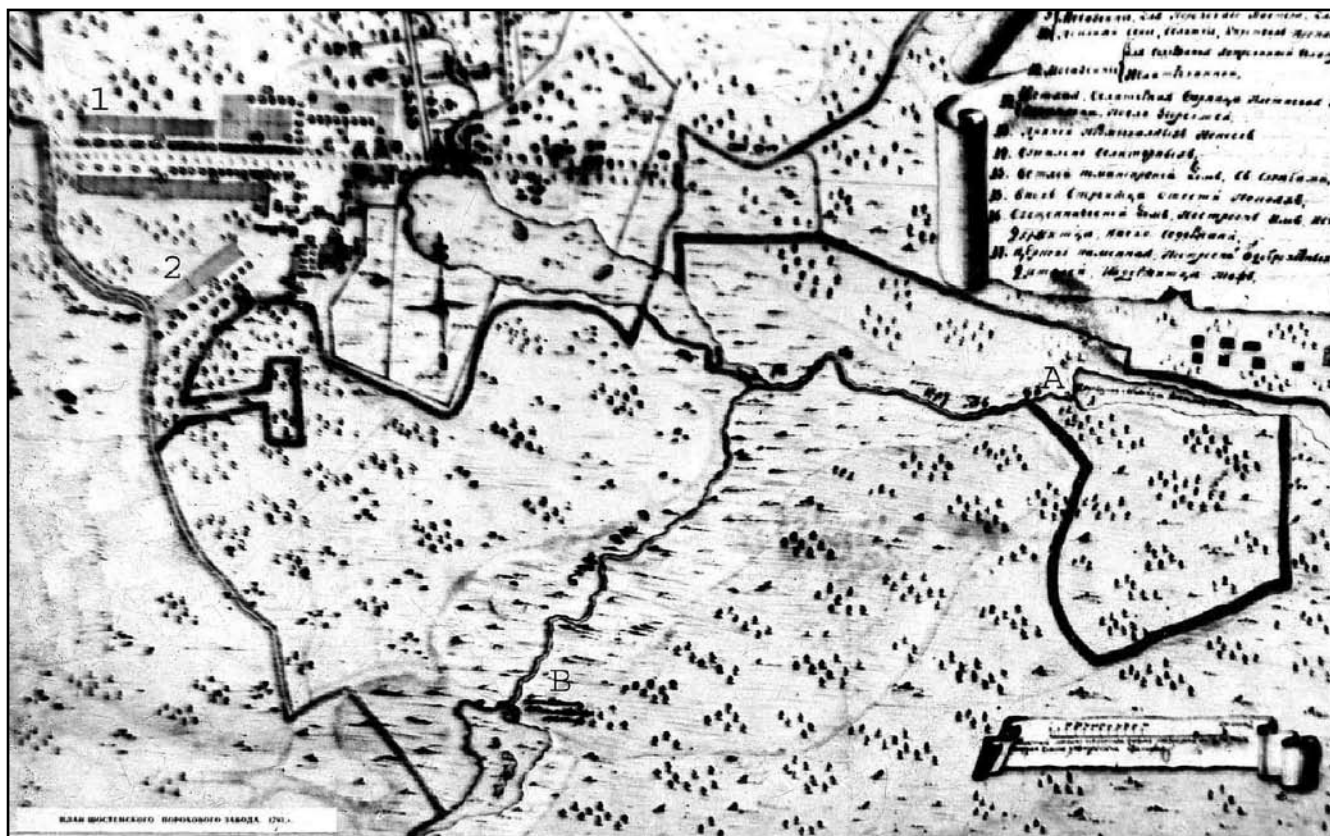
Ключові слова: Шосткинський казенний пороховий завод, поселення, вулиці, будинки, план.

Кожне місто України має свою неповторну історію, дослідженню якої в усі часи приділяли багато уваги як науковці-історики, так і численні краєзнавці-ентузіасты. Одним із таких міст в Україні є Шостка, що виникло та формувалося як поселення Шосткинського порохового заводу (далі – ШПЗ). Його історії присвячено багато окремих монографій та публікацій в періодичній пресі. Офіційна історія Шостки сформульована за радянських часів та оприлюднена у фундаментальному академічному виданні «История городов и сел Украинской ССР. В двадцати шести томах. Сумская область» [4]. Та, на жаль, узагальнено-ідеологізована версія історії міста більше висвітлює партійно-патріотичний пафос, ніж конкретний розвиток цього населеного пункту. Навіть в описах революційних подій 1905 та 1917 років не знайшлося місця для назв вулиць Шостки того періоду. Продовжуючи дослідження історії ШПЗ та його поселення, автори аналізують доступні їм історичні джерела та маловідомі плани ШПЗ різних періодів.

Формування поселення ШПЗ нерозривно пов'язане з історичними шляхами – стратегічним шляхом від Стародуба через Новгород-Сіверський до Глухова і далі до Курської губернії [1, 55-56] та перетинаючим його шляхом місцевого сполучення від містечка Вороніж до селища Крупець. Саме навколо цих шляхів почалася забудова житлової зони ШПЗ та подальший його розвиток до сучасного міста Шостки.

Забудова першого періоду (з 1772 до 1830-х років) відбувалася на землях заводу, які знаходилися по обидва береги р. Шостки та простягалися від неї до звивистого на плані Глухівсько – Новгород-Сіверського шляху і були придбані Рудометовим ще у 1729-1762 рр. [2, 20-25, 27, 29] та додатково у 1771 р.: «а) у казаків Воронежской сотни, села Локоток, лесу дубового и соснового и б) у бунчукового товарища Холодовича «грунту съ рощею»...всего при заводе считалось до 3,000 десятины лесу» [3, 15].

Після переходу заводу у 1771 р. від відання Малоросійської колегії під керування Канцелярії Головної Артилерії та Фортифікації за планом

План Шосткинського порохового заводу 1793 р.

його реконструкції у 1772-1777 рр. були побудовані в першу чергу «пять вододействующих фабрик, четыре сухопутныя и еще одну сухопутную – для измелчения материалов, одну селитренную варницу, а также необходимое число придаточных помещений...для разімки и навески пороха, составочную, ...для сушки пороха,...магазин для сухой литрованной селитры, две конюшни на 64 лошади, и кузницу съ избою» та інші виробничі споруди, а згодом «квартиры для заводских служителей, (которые за наем их платили), выстроены въ 1774 году, лазарет – въ 1777, кладовая и канцелярія – въ 1777. Для постройки последнего здания пришлось делать кирпич на заводе». Штат заводу у 1772 р. нараховував «всего 51 человекі». У 1785 р. була побудована заводська церква «во имя Рождества Христова», до якої у 1809 р. добудували дзвіницю. У 1799 р. був збудований «новый лазаретъ на 39 больниѣхъ» [3, 14-39].

Подальше нарощування виробничих потужностей ШПЗ потребувало не тільки його переоснащення, але й збільшення чисельності працівників та обслуговуючого персоналу. Під час інспекції ШПЗ у 1804 р. «графъ Аракчеевъ на заводе нашель 520 человекъ». Та вже у 1807 р. за його наказом були назначено додатково 389 рекрутів (для роботи на заводі) та гарнізонна рота у складі 289 чол., 1808 р. – ще 134 «ратники Рязанской милиции». Збільшення чисельності працівників вимагало забезпечення їх належними умовами для проживання.

Тому крім перебудови у 1809 р. «казарм для нижних чиновъ (Указъ Военной Коллегии 8 Ноября 1806 г.), выстроень особый домъ для Помощника Командира завода (1809) и домъ для оберъ-офицеровъ» [3, 47-48]. Також «по предписанию графа Аракчеева отъ 7 Июля того же года, учреждена при заводе школа для обученія кантонистов чтенію, письму и арифметике. В последствии введено преподаваніе закона Божія, граммматики, географіи, ...и пороходелія (порохового, селитряного и сернаго производствъ). <...> В 1809 году...Высочайше повелено, въ виду несоразмерности лазарета съ числом людей на заводе, выстроить новый лазаретъ на 100 кроватей, что и выполнено в следующемъ 1810 году (Указъ Воен. Коллегии отъ 27 Июня). <...> Въ 1810 году, въ заводе разрешено построить лавку» [3, 49].

«Наконецъ въ 1824 году построенъ вновь домъ для жительства Командира и две служительскія казармы». Але й цього не вистачало, і у скрутних фінансових умовах, коли коштів «было недостаточно для своевременного ремонта всех зданій, а ...испрошеніе новыхъ ассигнованій было забруднено», Артилерійський департамент виділяв чималі кошти на збільшення маєтності ШПЗ: «1) отъ дворянки Лавренковой 99 десятинь земли, смежной съ заводскою дачею, для возведенія на ней служительскихъ домовъ, всего за 7,500 руб ассиг. (предпис. Арт. Деп. отъ 5 Авг.1818 г.), 2) лесной дачи помещицы Отрешковой – всего 130 десятинь 688 саж. за 25,000 руб. (предпис. Арт. Деп. отъ 7

Марта 1826 года, и 3) домовъ: подпоручика Зубова (предп. Арт. Деп. отъ 7 мая 1819г.) за 3,500 руб.; вдовы цейхвахтера 7 класса Полевой (журн. Общ. Прис. Арт. Деп. отъ 25 Авг. 1819г.) за 2,000 руб., и неизвестного владельца (повеление Генераль-Фельдцейхмейстера отъ 18 Ноября 1820 г.) за 3,000 руб. Первые два дома предназначались для жительства офицеровъ, а последний перестроенный на казенный счетъ за 1,200 руб. – для помещенія в немъ школы кантонистовъ» [3, 56-57].

Новий період розвитку ШПЗ та його поселення пов'язаний із введенням особливого Управління Інспектора порохових заводів та призначенням на цю посаду генерал-майора Кандиби, який особисто інспектував ШПЗ у 1829 р. та виявив цілу низку технологічних порушень і фінансових зловживань з боку керівництва заводу. Для виправлення порушень та недоліків Командиром ШПЗ у 1832 р. був призначений генерал-майор В.В. Гербель. Цю посаду він обіймав протягом 17 років й створив гарні умови для подальшого розвитку заводу та його поселення. Напівзруйновані дерев'яні виробничі споруди були поступово перебудовані на цегляні, а проведення дренажних каналів та осушення болотистої місцевості сприяло покращенню гігієни і здоров'я працюючих та мешканців поселення ШПЗ [3, 68-69].

У 1832 р. до штату ШПЗ був «назначень Архитекторъ (предп. Арт. Деп. отъ 4 февр. 1832 г.)», а вже з 1833 р. за приписом Інспектора порохових

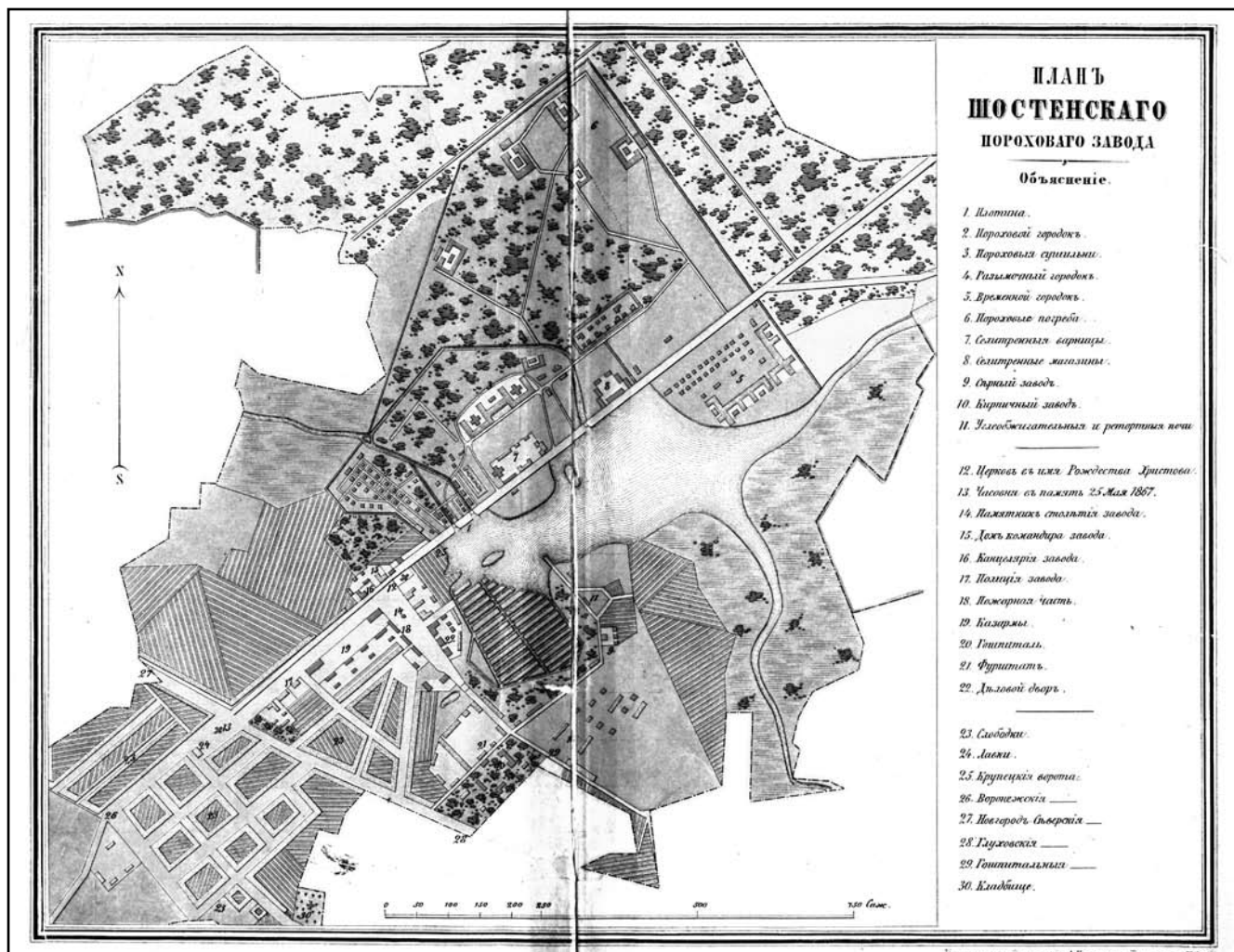
заводів була «заведена общая нумерация всехъ принадлежащихъ заводу въ собственность зданій и строеній». 1838 року «(предп. Арт. Деп. отъ 18 Октября 1838 г.) прикуплена отъ Помещика Забеллы еще каменоломня и лесная дача въ 220 десятинъ за 22,000 руб. ассигнациями» [3, 74,78].

Збільшення земельних мастиностей ШПЗ сприяло розширенню меж його поселення. На «Плане местности Шостенского порохового завода 1843 г.» бачимо чітко окреслені контури прямокутників житлових «слободок» вже з південного боку Глухівсько – Новгород-Сіверського шляху. А верста самого шляху, на відміну від звивистих ліній плану 1793 року, на плані 1843 р. чітко прокреслена вже виправленими лініями майбутньої вулиці. Таким чином верста історичного шляху опинилася в межах поселення ШПЗ і стала одним із векторів розвитку сучасного міста Шостка.

У 1856 р. «на заводе числилось 3360 людей из которых 450 жили в собственныхъ домахъ, а остальные помещались в казармахъ устроенныхъ... только на 640 человекъ. Теснота помещенія была такъ велика, что одна сводная рота съ офицерами должна была помещаться въ Воронеже и в Локоткахъ, на обывательскихъ квартирахъ и оттуда ходитъ на службу въ заводъ». Лише закінчення будівництва нової цегляної казарми у 1860 р. дозволило повернути цю «сводную роту» на завод [3, 91-92]. У 1860 р. в поселенні ШПЗ нараховано вже 3901 людину, з яких «237 офицеров, 2842 нижних чина, 518 отставных и

План місцевості Шосткинського порохового заводу 1843 р.

План Шосткинського порохового заводу 1871 р.

304 вдовы с детьми» [4, 583].

Подальший розвиток заводу та його поселення відображає «Планъ Шостенскаго пороховаго завода» 1871 р., який надруковано у книзі «Столетіе Шостенскаго пороховаго завода» [3]. На ньому бачимо додаткові будівлі у розширених межах як заводу, так і його поселення. До плану додається експлікація («Объясненіе») з 30-ти пунктів. Серед них присутні навіть назви застав поселення: «27. Новгородъ-Северскія ворота; 28. Глуховскія ворота». Але конкретних назв вулиць на ньому не позначено і є лише «23. Слободки» житлової зони.

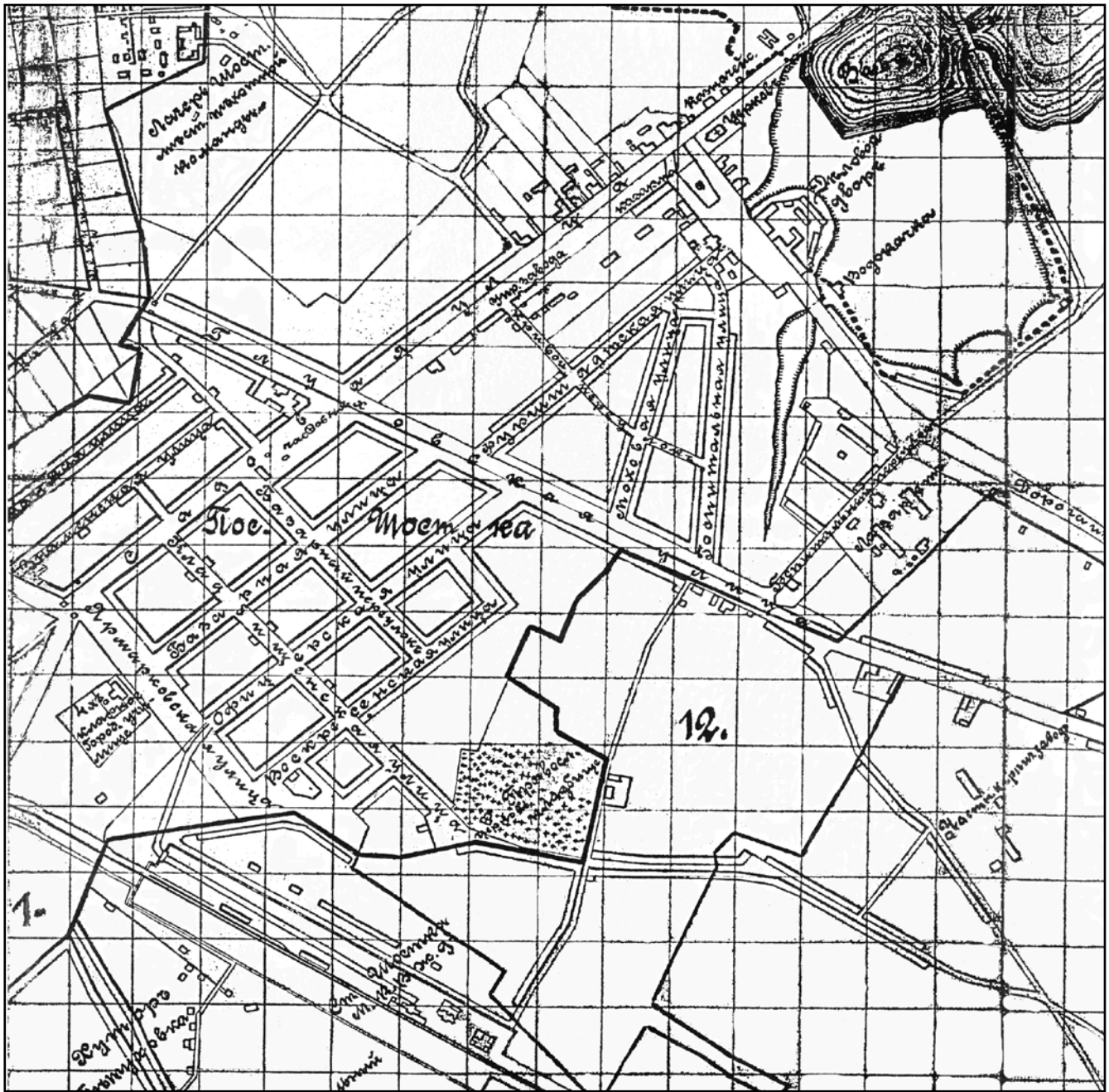
Назви вулиць нанесені вже на «Планъ Михайловскаго Шостенскаго пороховаго завода с поселеніемъ Шостки и капсюльной слободки 1897 года», хоча вони існували значно раніше. В цей час, «по данным переписи 1897г.», в поселенні проживало 4382 людини [4, 583].

У 1879 р. «Почталіон Шостенской Почтовой Конторы Іосиф Марковский» звернувся з «Прошеніем» «Его Превосходительству Господину Начальнику Михайловскаго Шостенскаго Пороховаго Завода» за дозволом «съ передней части двора (№128) перенести ворота в переулоч».

До свого звернення Марковский додавав план, де зазначена вулиця «Садовая», на якій знаходилося його подвір'я з будинком [5, 69-70].

За планом 1897 р. назву «Улица Садовая» отримала частина історичного шляху місцевого сполучення від містечка Вороніж до селища Крупець, на якому був облаштований Шосткинський пороховий завод. А частина історичного шляху від Новгорода-Сіверського до Глухова в межах поселення отримала назву «Глуховская улица». У північному напрямку від неї (у напрямку від Новгорода-Сіверського до Глухівської застави) знаходилися «Садовая, Фурштатская, Моховая, Госпитальная улицы и Госпитальный переулоч», а у південному «Мещанская, Знаменская, Садовая, Базарная, Офицерская и Воскресенская улицы». Чотири останніх перехрещували майже під прямим кутом та невеликим кутом (~ 20° за ходом годинникової стрілки) відносно Глухівської «Базарний переулоч, Кладбищенская и Ярмарковская улицы».

На великому детальному плані поселення Шостки 1897 р. позначений кожний будинок та матеріал, з якого він побудований: дерев'яний – жовтим кольором, цегляний – червоним. На

Фрагмент плану Шосткинського порохового заводу 1912 р.

перехресті Глухівської вулиці з Садовою (з південного боку Глухівської) знаходилася кутова казарма. На її подвір'ї зазначено червоним та жовтим кольорами напівкам'яний будинок. Починаючи від нього, нарахуємо по Глухівській вулиці 10 садиб до Новгород-Сіверської застави. З північного боку Глухівської вулиці нарахуємо 12 садиб та окремий будинок караульні біля застави, два цегляних стовпи якої позначені квадратами червоного кольору. Далі, за Новгород-Сіверською заставою та червоною лінією західної межі заводських земель, жодної садиби на плані немає. Отже, у 1897 р. на західній частині Глухівської вулиці, від перехрестя з Садовою вулицею до Новгород-Сіверської застави, було всього 22 садиби. У протилежному, східному напрямку (на

Глухів), від перехрестя з Садовою вулицею на плані 1897 р. з північного боку Глухівської вулиці бачимо сад, який простягався до будинків Фурштатської вулиці (зараз вул. Карла Лібкнехта). Потім між вулицями Фурштатською та Моховою (зараз вул. Енгельса) нарахуємо по Глухівській вулиці 7 садиб, а від Мохової до Госпітальної вулиці (зараз вул. Короленка) – 8 садиб. Між Госпітальною вулицею та Госпітальним провулком (зараз вул. 9-го січня) також був сад. На східному розі Госпітального провулку знаходився кам'яний будинок («Квартира молодшого врача»), за ним – невеликий сад, в якому позначено дерев'яну «Л»-подібну будівлю, пам'ятну для шосткинців як холерний барак, що потім став першим Народним Домом.

На початку 1903 р. адміністрація порохового заводу несподівано задовольнила вимогу своїх робітників, висловлену ними в четвертій прокламації першого в Шостці таємного соціал-демократичного гуртка, утвореного наприкінці 1901 р. під назвою «Організовані робітники шостенських заводів» («ОРШЗ»), щодо побудови Народного Дому, і надала їм цей старий дерев'яний холерний барак. Робітники власним коштом облаштували його під чайну і клуб. З'явилася там і бібліотека з півтора ста тоненькими книжками на одній полиці. Самодіяльні артисти Шостки ставили в клубі спектаклі але, як згадує колишній драмгуртківець Народного Дому Данило Іванович Кукарешиков, «царські чиновники косо дивилися на українські п'єси і часто забороняли навіть ті, що були дозволені цензурою» [6].

Наприкінці 1905 р. Народний Дім перебував у центрі революційних подій, що охопили поселення. Біля нього проводилися мітинги, розпочиналися демонстрації, які потім продовжувалися на вулицях Шостки. Зокрема 13 грудня (26 грудня за н. ст.) демонстрація з лозунгами «Долой самодержавіє!», «Земля – народу!» пішла від Народного Дому Госпітальною вулицею до будинку № 15. Козаки розігнали демонстрантів нагайками, а 23 грудня (5 січня за н. ст.) поліція підступно спалила Народний Дім, обливши його гасом. [7], [8], [9].

Поруч із кам'яним будинком («*Квартира молодшого врача*») знаходилися два цегляних стовпа Глухівської застави.

Загалом з північного боку Глухівської вулиці від перехрестя з Садовою до Глухівської застави було 15 приватних садиб.

З південного боку Глухівської вулиці від Садової до Базарної було лише 3 садиби, від Базарної до Офіцерської (зараз вул. Миру) – 9 садиб. Ще 3 садиби знаходилися за Офіцерською вулицею і підходили до подвір'я казенного дерев'яного будинку, позначеного за №4 6 як «Дом, занимаемый Председателем Хозяйственного Комитета», з «надворными постройками» за №№ 47-49 (зараз територія дитсадку №2 по вул. Карла Маркса, 36). Отже, маємо на плані 1897 р. повну визначеність приналежності цього загадкового будинку, викресленого ще на плані 1843 р. За будинком Голови господарчого комітету на плані 1897 р. зазначені ще 3 садиби з великими садами до східної межі заводських земель. За межею поселення (яка проходила тут по східному боку Глухівської) позначені, до перехрестя з Госпітальною вулицею (зараз вул. Короленка), ще 2 приватні садиби з великими городами. Далі за стовпами Глухівських воріт до повороту дороги праворуч (нині вулиця Онупрієнка) знаходилися ще 2 великі приватні садиби. Загалом з південного боку Глухівської вулиці від перехрестя з Садовою вулицею до східної межі було 23 садиби, одна з яких казенна. Отже, у 1897 р. на Глухівській вулиці між

Новгород-Сіверською та Глухівською заставами з північного боку існувало 27 садиб, з південного – 33 садиби.

На плані 1897 р. бачимо вузькоколіяку, яка йшла від залізничної станції Шостка по Офіцерській (зараз вул. Миру) та Глухівській вулицях і далі по Госпітальному провулку до заводу. Вона з'явилася після побудови у 1893 р. залізниці, що йшла від Конотопу до Пирогівки. На жаль, на плані не позначено перший водогін Шостки «с запасним краном и двумя водоразборными трубами на случай пожара», який був прокладений у 1894 р. від заводу по Глухівській вулиці [10, 200]. Відтак вулиця першою в поселенні отримала сучасне водопостачання, бо на ній, за спогадами старожилів Якуніна та Ялишева, проживали «найпочесніші жителі тодішньої Шостки». Серед них були купці Філіпенко та Пшоняний, чиновник Бортков, який тримав кабак – «монопольку» [11].

Розвиток поселення Шосткинського порохового заводу на початку ХХ ст. бачимо на плані 1912 р.: з'явилися нові вулиці, які вже значно вийшли за межі поселення, що було умовно окреслено заставами Шостки на планах 1871 та 1897 рр.; ущільнилася забудова існуючих вулиць; виникла будівля «4-х класного Городского училища». Нові вулиці з'явилися і у новгород-сіверському напрямку з північно-західного боку поселення Шостка. Глухівська вулиця за Новгород-Сіверською заставою отримала своє продовження як «Симбирская улица», яка в свою чергу за межами поселення продовжувалася як «Дорога из д. Лазаревка». Від «Симбирской» у південно-західному напрямку відходили «Гражданская улица» (зараз вул. Горького) та «Киснемская улица» (зараз – прохід між харчовим ринком та парком БК «Свема» – далі вул. Шевченка до басейна «Свема»), яка після містка через яр продовжувалась як дорога «Изъ г. Новгород-Северска». Від містка на західному кінці вулиці «Киснемская» під прямим кутом на південь йшла «Озерная улица», а під гострим кутом (~ 30° у південно-східному напрямку) до вулиці «Мещанская» йшла «Вокзальная улица». Південні кінці «Озерной» та «Знаменской» з'єднувала «Линейная улица». «Вокзальную» та «Линейную» посередині з'єднував «Линейний переулок», «Киснемскую» і «Вокзальную» – «Вокзальный переулок», а «Гражданскую» и «Киснемскую» – «Гражданский переулок».

Гострий кут між вулицями «Симбирская» и «Киснемская» позначено як «Площадь» (зараз – харчовий ринок). На північ від «Симбирской» відходили «Депутатская, Рождественская, Яровая, Климашевская (?)», Прорезная и Троицкая улицы», які перехрещували «Центральный, Яровой и Набережный переулки».

У радянський період Симбірська вулиця була

перейменована на Інтернаціональну, Глухівська стала вулицею Карла Маркса, а Садовій дали ім'я В.І. Леніна.

Дослідження історичних джерел та співвіднесення їх з маловідомими планами поселення Шосткінського порохового заводу різних періодів конкретизують знання про його розвиток та розбудову, що безумовно створює умови для подальшого поглибленого вивчення історії міста Шостки та його історико-культурної спадщини.

Посилання

1. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 686 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 580, оп. 1, спр. 2082, 643 арк.
3. Столетие Шостенского порохового завода (1771-1871). – СПб., 1871. – 128 с.
4. История городов и сел Украинской ССР. В двадцати шести томах. Сумская область. К.: Главная редакция УСЭ, 1980. – 698 с.
5. ЦДІАК України, ф. 580, оп. 1, спр. 142.
6. Квашин Е. Еще раз о Шостке // Советское Полесье. – 1990. – 28 августа.
7. Стогнут Б. Ткаченко Григорий Иванович // Советское Полесье. – 1980. – 21 марта.
8. Кукарешников Д. Наша народна культура // Зоря. – 1962. – 25 грудня.
9. Кукарешников Д. Народный дом в Шостке // Советское Полесье. – 1966. – 18 марта.
10. К 125-летию Шостенского порохового завода (1771-1796гг.) // Календарь Черниговской губернии на 1896 год. – Чернигов, 1895.
11. Якунін Б., Ялишев М. Вулиця, на якій ми живемо // Зоря. – 1962. – 7 листопада.

Кокшайкин Н.Г., Кириевский В.Д. Формирование поселения Шосткинского порохового завода

Рассматривается история формирования и развития поселения Шосткинского казенного порохового завода в XVIII – начале XX ст. как основа дальнейшего развития г. Шостки.

Ключевые слова: Шосткинский казенный пороховой завод, поселение, улицы, дома, план.

Kokshaikin M.H., Kyryievskyi V.D. Formation of location of the powder plant on the river Shostka

The history of formation and development of location of the gunpowder plant on the river Shostka in XVIII - early XX century. As a basis for further development of Shostka is considered in this article.

Key words: state gunpowder plant on the river Shostka, location, streets, buildings, plan.

06.04.2012 р.

РОЗДІЛ IV. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(477):(1-22)

С.В. Туник

ВІД ХОЛОПКОВА ДО ПЕРЕМОГИ

У статті висвітлюються основні, найбільш яскраві сторінки історії села Перемога (до 1946 р. – Холопкове) Глухівського району Сумської області від найдавніших часів до сьогодення.

Ключові слова: село Холопкове, село Перемога, Холопківська волость, церква, школа, колективізація, колгосп, Велика Вітчизняна війна, уродженці села.

Так склалось, що село в історії України відіграло значно більшу роль, ніж у багатьох інших країнах, а селянство стало основою української модерної нації. Отже, наукові студії по вказаній проблематиці завжди будуть актуальними.

За роки незалежності України докладено певних зусиль у дослідженні зазначеної проблеми. Видана, зокрема, двотомна «Історія українського селянства», цілий ряд інших монографій і статей. Однак заплановане на нових методологічних принципах перевидання фундаментальної «Історії міст і сіл України» так і не вдалося реалізувати. Відтак перед дослідниками залишається відкритим безмежне поле історії кожного конкретного міста або села, чи, навіть, хутора.

Увазі читача пропонується розвідка про село Перемога на Глухівщині. Не претендуючи на повноцінний історичний нарис, спробуємо все ж таки відтворити основні, найбільш яскраві сторінки минулого цього населеного пункту.

Село Перемога (до 1946 року – Холопкове, більш давні варіанти назви – Холопків, Холопки) розташоване на лівому березі річки Есмань за 15 кілометрів на південь від Глухова уздовж автошляху на Путивль. Має 412 дворів і 1063 жителя (на 1 січня 2012 року).

Місцевість, у якій знаходиться Перемога, була заселена ще в глибоку давнину. Поблизу села виявлено чимало пам'яток археології, що відносяться до різних історичних епох. Так, в урочищі Кут знаходяться залишки багатошарового поселення доби бронзи, раннього залізного віку та розвинутого середньовіччя. У кількостах метрах на північний захід від цього поселення – курган, який теж, ймовірно, відноситься до епохи бронзи. Його діаметр становить 32 метри, висота – 1,8 м. На схід від села, в сторону Клевені, на краю так званого Широкого Болота, знаходиться поселення доби бронзи та раннього середньовіччя. Крім того, уздовж берега Есмані є ще дві пам'ятки археології – поселення доби бронзи та поселення доби раннього середньовіччя. До цього можна додати і

такий цікавий факт стосовно природничої історії: у 1920-х роках у Глухівському краєзнавчому музеї зберігалися кістки мамонта, знайдені поблизу Холопкового [1, 331].

У книзі «Історія міст і сіл УРСР. Сумська область» зазначається, що перша письмова згадка про Холопкове відноситься до 1499 року [2, 243], але з яких джерел узята зазначена дата – не вказано. Очевидно, малось на увазі повідомлення чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), що Холопкове існувало ще при московському «правительстві». Однак, Філарет помилково датує цей період 1499-1682 роками [3, 335-336]. Насправді ж, територія нашого краю перебувала під владою Москви у 1500-1618 рр. Отже, очевидно, в цей час і виникло село.

Як розповідають старожили, спочатку село знаходилося ближче до Есмані, де зараз вулиці Дарківка та Хомутівка. З часом поселення розрослося у східному, північному і південному напрямках, з'явилися нові вулиці.

З книги П. Кулаковського «Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648» дізнаємось, що Холопкове до 1618 р. належало московському цареві. Можливо тому його мешканці називались «холопами», а саме село – Холопковим. За іншими даними, володільцями села в цей час були Мартин Беззубцов та Олексій Касумов. Жителі сплачували податок по 4,5 чверті жита та осьмині вівса (чверть – одиниця виміру сипучих речовин, дорівнює приблизно 210 літрам, осьмина – 105 літрам) [4, 430].

Холопкове згадується також у документах, що відносяться до періоду Великої Смути у Московській державі. Про це свідчить, зокрема, чолобитна ігумені Путивльського Микола-Можайського монастиря Марфи «царю Дмитрію Івановичу» (самозванцю Лжедмитрію II) за 1608 рік:

«Царю государю и великому князю Дмитрею Ивановичю всеа Руси бьет челом, из Путимля, от Николы Чюдотворца Можайскаго из монастыря нищая твоя богомолица инока старица Марфица, еже о Христе с сестрами. Били челом тебе государю царю и великому князю Дмитрею Ивановичю всеа Руси, как ты, государь, был в своей вотчине в Путимле, мы убогие старицы нищии твои богомольцы, об нищенском прибежище об монастырском строенье; и, ты, государь, обещал ко Николу Можайскому Чюдотворцу нас нищих устроить и кельишка наги и босы и голодны скитаемся. И как ты, государь царь и велики князь Дмитрей Иванович всеа Руси, был в Стародубе, и мы, нищие твои богомолицы, слышав

твое царское величество, и били челом об том же манастирском строенье и об корму; и ты, государь, нас нищих своих царских богомолиц пожаловал, велел нам хлеб дати и приказал воеводе Александру Тряпезову: и нам нищим старицам хлеба по твоему жалованью, не дали. И опять, государь, вьдругое били челом тебе государю о хлебе ж, государь нас пожаловал, велел нам дати с дворцового села с Холопкова и свою царскую грамоту давал: и твоей царской жалованной грамоты не послушали, хлеба нам и по той грамоте не дали ж. И как ты, государь, был на Орле, и мы нищие опять били челом тебе государю об том же манастирском строенье и о хлебе; и ты, государь, нас нищих своих богомолиц, для своего царского величества и многолетнего здравия, пожаловал в дом Николы Чюдотворца в Ноугородцком уезде селцо Холопково со всякими угодья, в вотчину нам нищим и на хлебокормление на речке на Есма[ни] ..., а меня нищую пожаловал быть у своего царского богомолья строителем; да Николе ж Чюдотворцу в дом ты ж, государь, пожаловал на манастирь мне нищей богомольце с сестрами на корм, в Путимльском уезде озерком Олшаницею с оболоньем на реке на Семи: и на то, государь, селцо Холопково дали мне нищей с сестрами грамоту твою царскую, а не вотчиную, за закрытою печатью, с Дворца, в Путимль к воеводе Ивану Игнатьевичю к Вилитову да городовому приказщику к Жедену к Милюкову и выборным людям Сергею Онтыкову с товарищи. И по грехом нашим в грамоте прописали, а поставили то селцо в Путимльском уезде, а не в Ноугородцком, а то селцо в Ноугородцком уезде в Северском Холопково: и потому, государь, нам селца не дали и не отводили. - Милосердый государь царь и великий князь Димитрей Ивановичь всеа Руси: помилуй нас нищих своих богомолиц в дом к Николе Чюдотворцу, на то селцо Холопково да на озерко на Олшаницы с оболоньем, своею царскою жалованною грамотою, в вотчину, для своего царского величества и многолетнего здравия. Царь государь, смилуйся, помилуй!» [5, 269-270; 6, 84-88]

Як бачимо, ігумена Путивльського Миколо-Можайського монастиря кілька разів зверталась до царя-самозванця надати монастиреві сільце Холопкове; самозванець, у свою чергу, давав жалувані грамоти, однак справа не вирішувалась. Останнього разу причиною невирішення стала бюрократична помилка: сільце Холопкове було вказане у Путивльському повіті, а насправді воно знаходилось у Новгород-Сіверському. Нам невідомо, чи отримав Путивльський монастир Холопкове, чи ні. У будь-якому разі жалувана грамота царя-самозванця у подальшому не мала юридичної сили.

Після 1613 р., коли Земський собор обрав царем Михайла Романова, смута в країні пішла на спад і життя потрохи нормалізувалось. Та Сіверщина все ще вирувала. Неспокійно було в Путивльському

та Новгород-Сіверському повітах. Саме за ці землі точилася тоді запекла боротьба між Московським царством та Річчю Посполитою. Ось один із прикладів: 6 серпня 1618 р. польсько-литовські війська з'явилися в 30 верстах від Путивля «в деревне Хлопково», пограбували місцевих мешканців. Князь Семен Борятинський переслідував відступаючих грабіжників, наздогнав їх уже за Сеймом в 100 верстах від Путивля, розгромив і взяв у полон 12 чоловік, зокрема, й ротмістра Павла Волинця [7, 508-509].

Нарешті 1 грудня 1618 р. між Росією і Польщею було підписане Деулінське перемир'я. Холопкове відійшло до Речі Посполитої і було включене до Підпутивльського стану Новгород-Сіверського повіту. Згідно реєстру збору подимного у 1619 р. в селі було чотири підданих. Належало воно Теофілу Ковнацькому. У 1638 р. Холопкове налічувало 12 димів (селянських господарств) і його володільцем був уже Адам Вишневський. Потім село належало Яну Гарабурді, який поступився ним у 1644 р. Стефану Речинському – особі, тісно пов'язаній з відомим польським магнатом Олександром Пісочинським. У 1640-х роках він був поручним надвірної хоругви О.Пісочинського. Займав послідовно уряди (посади) мечника, підсудка, судді Новгород-Сіверського повіту [4, 238-239, 407-408, 430].

Володільці села та його мешканці докладали зусиль щодо освоєння і розвитку прилеглої території. Вони обробляли землю, розводили худобу, займалися різними промислами. Важливе економічне значення мали також холопківські ліси, що тяглися уздовж правого берега річки Есмані. Лісові ресурси використовувались для виготовлення поташу, смальцуги та інших лісових товарів. Поблизу Холопкова та Баничів були влаштовані ставки, які використовувались для розведення риби, а греблі – для влаштування водяних млинів [4, 30, 358].

З початком Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648 р.) польські феодали покинули Україну. Холопкове, певно, деякий час було вільним селом. Та вже у 1658 р. гетьман Іван Виговський віддає Петропавлівському монастиреві два «сельце» – Холопкове та Баничі, «поглядаючи на убожество велебного отця Уриила Івановича, ігумена монастиря святих верховных апостолов Петра и Павла Глуховского, з братиею при нем там же зростаючою» [8, 467]. Однак, не всі жителі села опинились у феодальній залежності від Петропавлівського монастиря. Так, козаки, які теж проживали в Холопковому, залишалися вільними і монастиреві не підкорялися.

Місцевій владі доводилось регулювати відносини між козаками і монастирем, які нерідко загострювались. Причиною ускладнень, зазвичай, були земельні та майнові питання. Так, у 1696 р. глухівський сотник Василь Федорович видав отаманові холопківському з товариством наказ,

«чтоб козаки тамошние просили прощения от игумена тамошнего Петропавловского за то, что оны жалились о забойстве и о кривдах, якобы деющихся им от игумена, да того не доказали». Того ж року сотник видав ще один наказ, в якому велів козакам холопківським «чтоб оны монастырских грунтов не занимали и утиснений монастырским подданным не чинили, а жили бы на тех грунтах, кои оны козаки заняли за прежних игуменов давно уже» [9, 143-145].

Ось ще такий приклад. У 1727 р. холопківський козак Федір Негреба позичив у монастиря велику суму грошей – 200 золотих – за умови «если бы он тех денег не отдал, то отдаст двор свой со всем грунтом в монастырское владение». Однак у наступному році Негреба позичає ще 100 золотих, а за ті 200, які він позичив раніше, «отдал в монастырь двор свой з грунтами и себе отдает в подданство монастырю и чинш платит обязуется» [9, 161-162].

З часом крім монастирських селян і козаків у Холопковому з'явилися селяни, які належали приватним власникам (кріпаки). Зокрема, у 1709 р. гетьман Іван Скоропадський видав універсал, яким «за службу и претерпенные у турок бедствия» наказний ніжинський сотник Сидір Легкобит отримав маєток у селі Холопкове разом із селянами. Подальші нащадки дворянського роду Легкобитів володіли цим маєтком тривалий час. Зокрема, Сидорів син Павло, а також правнук Степан, 1737 року народження, який, будучи абшитованим (відставним) сотенним осавулом, мешкав у Холопковому, де мав 5 підданих [10, 469; 11, 465].

Легкобити отримали російське дворянство (а, заодно, і зрусифіковане прізвище Легкобитови), мали свій герб. Опис герба міститься, зокрема, в «Малороссийском гербовнике» В.К. Лукомського та В.Л. Модзалевського: «Щит разделен на три части, из коих в верхней части в красном поле между двух орлиных серебряных крыльев находится такого же металла сердце, в нижней части, в золотом поле, находятся в правой стороне в латы обложенная рука с поднятым вверх мечем, а с левой, в голубом поле четырехконечный крест. Щит увенчан обыкновенным дворянским шлемом с дворянскою на нем короною и тремя страусовыми перьями. Намет на щите красный и голубой, подложенный золотом» [12, 94, IX].

Крім Легкобитів, відомі прізвища і деяких інших невеликих поміщиків і чиновників, які мешкали у Холопковому. Це – Садовські, Козачинські, Бутевичі.

За ревізією 1736 р. у Холопковому налічувалось 45 дворів: 26 селянських (6 «грунтових і 20 «убогих») та 19 козацьких (9 «грунтових», 6 «убогих», 4 «підсусідки»).

У 1781 р. в селі було вже 68 дворів і 90 хат (селянських – 53 двори і 60 хат, козацьких – 15 дворів і 30 хат) [7, 465]. Крім землеробства, мешканці села займалися також винокурінням. На узліссі,

поблизу Клевенського болота, Іван та Ігнат Боженки заснували хутори, де діяли винокурні (6 винокурних котлів), на яких гнали горілку. Горілку возили на продаж до Глухова [9].

Після секуляризації монастирських землеволодінь на Україні у 1786 р. монастирські селяни були віднесені до категорії «казенних» (різновид державних селян). Козаки з кінця XVIII ст. також відносяться до державних селян.

До 1782 р. Холопкове входило до складу Глухівської сотні Ніжинського полку. Після ліквідації полкового устрою на Україні село стало центром волості Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва. З 1796 р. Холопкове – у складі того ж повіту Малоросійської, а з 1802 р. – Чернігівської губернії.

Холопківська волость проіснувала з 1782 по 1923 рік. Її межі протягом часу змінювались. Наприкінці XIX – на початку XX ст. до Холопківської волості належали села Холопкове, Баничі, Вікторове, Уздиця, Кочерги, Сваркове, Ховзівка, Ротівка, Волокитине, Будищі, Мацкове, В'язенка, Семенівка, Черневе, а також ряд менш значних населених пунктів (хуторів, слобідок). Приміщення волосної управи знаходилось на місці сучасної зупинки при повороті на Черневе. На цьому місці зараз залишилися каштани. Там був також пам'ятник царю Миколі II. У приміщенні управи знаходився карцер, куди саджали бешкетників, п'яниць.

У другій половині XIX ст. населення села швидко зростало. За даними на 1859 р. Холопкове налічувало 137 дворів і 866 жителів. За соціальним станом мешканці села ділились на державних (казенні селяни та колишні козаки) і приватновласницьких селян [13, 31].

У книзі «Волости и важнейшие селения Европейской России» (1885 р.) зазначається, що в Холопковому – 173 двори і 1247 жителів, волосне правління, 2 православні церкви, каплиця, школа, 2 постійні двори, 2 крамниці, 3 водяні і 4 вітряні млини, цегельний завод [13]. А у 1897 р. село налічувало вже 264 двори і 1796 жителів [15, 175].

Скасування кріпосного права і реформа державного села, а також інші реформи, здійснені за царювання Олександра II, сприяли економічному піднесенню країни. Деякі холопківські селяни, скориставшись можливостями ринкової економіки, спромоглися стати заможними господарями. Так, Єгор Милка (його двір знаходився на місці сучасного відділення зв'язку) мав паровий млин, пасіку, лавку, круподерню. В лавці продавали все необхідне для селян, але не всі мали змогу придбати товар через бідність. Хазяї Ковалі мали великий наділ землі, кузню, постійний двір, який був розташований на місці колгоспного двору. Селянин Кутик мав цегельню, де виготовляли цеглу, яку продавали не тільки в Холопковому, а й постачали в інші села.

Разом з тим, значна частина селянських господарств залишалася слабкою, ледь зводячи кінці з кінцями.

З давніх-давен у селі існувала церква. Як розповідають старожили, спочатку вона знаходилась на Дарківці (сучасна вулиця Набережна). У 1867-1877 рр. було зведене нове приміщення трьохпрестольного храму. Центральний престол присвятили Архістратигу Михаїлу, два бічні – Казанській іконі Божої Матері та Воздвиженню Чесного Животворящего Хреста Господнього [16, 76; 17, 65-67]. Після зведення нової стара церква ще деякий час існувала, про що свідчить уже згадана книга «Волости и важнейшие селения Европейской России». Про давність холопківської церкви свідчить те, що в ній зберігались Євангеліє київського друку 1668 р., ще одне київське Євангеліє 1697 р., Трифолог 1678 р., виданий у Новгороді, та Апостол 1688 р. московського друку [3, 336].

1866 року в селі відкрили початкову школу. Вона розміщувалась у дерев'яному приміщенні, критому соломою. Фінансувало школу повітове земство, виділяючи на її утримання 240 карбованців щороку. У 1897 р. тут навчалось 65 учнів (48 хлопчиків і 17 дівчаток). У числі перших учителів школи були син місцевого священика Василь Васильович Борзаковський, пізніше – Антоніна Кирилівна Антоненко, яка закінчила Глухівську жіночу прогімназію. Закон Божий викладали священики Михайло Ягдовський, Григорій Кучеровський та інші. Попечителем школи був холопківський волосний старшина Павло Степанович Каштан. При школі діяла бібліотека-читальня [18, 55; 19, 106].

Усе приміщення школи розділялось холодним коридором на класні кімнати і квартири вчителів. Класна кімната була обладнана довгими партами, на яких сиділо по 7-8 дітей, виляючи, тріснутою у всю довжину, класною дошкою. В кутку висіли ікони. Ніяких наочних посібників не було.

Така ж картина спостерігалася і в церковній школі з трирічним строком навчання. Контингент учнів, що складав 40-50 чоловік, підбирався самим учителем. Щороку закінчували школу 7-8 дітей (інколи менше).

Земство виділяло незначні кошти на будівництво шкільних приміщень, тому в Холопковому ініціативу по спорудженню нової школи взяла на себе жителі села. За підтримки сільського старости Іллі Яковича Міщенка коштом холопківців в с. Годунівка був куплений і розібраний на будівельні матеріали поміщицький будинок. Зведення нової школи проводилось без будь-якого нагляду, і вона почала валитись ще недобудованою. Тоді Глухівське земство вирішило взятись за будівництво школи в 1910 році. Стіни розібрали і поставили на новий міцний фундамент. Роботи були завершені у 1912 р. Це приміщення збереглося до наших днів. Церковна школа була ліквідована. Діти учились в одній школі

з чотирьохрічним навчанням.

Після революції 1917-1920 рр. нова влада вдалася до рішучих змін у всіх сферах життя: адміністративній, економічній, соціальній, політичній, духовній.

У 1923 р. було ліквідовано Холопківську волость, і село увійшло до Глухівського району Новгород-Сіверського (з 1925 року – Глухівського) округу. В липні 1930 р. Глухівський округ включили до складу Конотопського, однак у вересні того ж року округи були ліквідовані. В лютому 1932 р. Холопкове у складі Глухівського району відійшло до Київської, а в жовтні того ж року – Чернігівської області. В 1935 р. село було включене до Шалигинського району Чернігівської, а з 1939 р. – Сумської області. З ліквідацією Шалигинського району в 1959 р. Перемога знову відійшла до Глухівського району.

В період непу життя селян суттєво поліпшилось. Збільшилось виробництво сільськогосподарської продукції, пожвавилась торгівля, діяли приватні крамниці, утворилось сільське споживче товариство, яке очолив Іван Миколайович Гавриленко. Улітку, на свято Петра і Павла, в селі влаштовували ярмарок, який тривав три дні [20, 223].

За переписом 1926 р. у селі налічувалось 418 дворів, де проживало 2272 особи, у підпорядкованому Холопківській сільраді хуторі Кут – відповідно 13 дворів і 69 жителів [21, 15].

У 1920-х роках розпочались гоніння на церкву. Настоятелем холопківського храму в цей час був протоієрей Кіпріан Соловйов. Це була високоосвічена і духовна людина з даром проповідництва. Він закінчив Київську духовну академію, гарно співав і грав на скрипці. Святий Іоанн Кронштадтський, до речі, назвав його «Кіпріаном-Златоустом». У Холопковому отець Кіпріан організував молодіжний церковний хор. У 1927 р. проти священика двічі порушували кримінальну справу за «агітацію проти суспільного ладу». Його судили, дали три роки заслання до Казахстану, яке «затяглося» на дев'ять років. У 1937 р. отця Кіпріана, який служив тоді в Алма-Аті, знову заарештували, засудили, приговорили до розстрілу [22].

Сільську церкву закрили на початку 1930-х років. З храму зняли хрест і, дзвони, порозбивали ікони. Коли в церкві перестали правити, в неї вдарила блискавка і розбила одну сторону. Двері були відкриті і в приміщенні гуляв вітер. За переказами, вночі на дах споруди прилітали сичі і кричали, ніби віщуючи біду. Віруючі вважали наслідками цих подій колективізацію, голод 1932-1933 років та страшну війну, яка розпочалася у 1941 р.

У 1929 р. в селі були створені перші колгоспи: ім. Червоної Армії (голова Іван Миколайович Гавриленко) та «Перше Травня» (голова Михайло Шутко). Згодом колгоспи об'єднались в одне господарство ім. Червоної Армії. У передвоєнні

роки головою холопківського колгоспу був Федот Данилович Матющенко.

Сталінська колективізація була жакливою наругою над українським селянством, яке у переважній більшості не бажало вступати до колгоспів. Ось, наприклад, що розповідає про долю своїх батьків Марія Степанівна Талан, 1938 р. н.: «Мої батьки – Талан Степан Тимофійович і Талан Ганна Данилівна проживали в Холопковому по вулиці Хомутівка (Хомувка). Землі мали небагато, тримали коня, корову, 5-6 овець. Землю обробляли самі, найманою працею не користувались. Батько був майстром на всі руки: бондар, столяр, тесля, умів також робити рибальські човни і плести сіті. Жили разом із старими батьками. Перед колективізацією вже було троє дітей. З ними жив також батьків брат Гаврило, отже всього було вісім чоловік, тому вирішили побудувати нову хату. Купили зруб десь на півночі області, на конях перевезли і на Михайла ми вже були у новій хаті. Але прожили в ній тільки рік, бо вже наступного «Михайла» всіх вигнали на вулицю. Якби записалися до колгоспу, може б цього і не сталося. Однак дід Тимофій дуже виступав проти колгоспу, а молоді тоді не могли суперечити старшим. Коли мати дізналась, що йде «бригада» розкуркулювати, вона понадягала на дівчинку, що лежала в колисці, побільше одежі. Активісти зняли з дитини все, потім розкрили вікно і так тримали, щоб знищити «куркульське» покоління. Дівчинка простудилась і незабаром померла. Забрали все: одяг, продукти, худобу. Хату і амбар розламали і перевезли на колгоспний двір.

Ось у такому стані опинилися мої батьки. Сусіди боялися пускати ночувати, це було заборонено. На Шпилю, що на протилежному березі Есмані, була лісницька хатка. Лісником був друг батька Ковбаса Юхим Потапович, він і пустив перезимувати. А їсти що? На болоті збирали мерзлу калину да в лісі мерзлі яблука-кислиці. Простудилась і захворіла друга дитина і невдовзі теж померла. Навесні попросилися в село, взяла на квартиру вдова Меланія (це бабуса Миколи Васильовича Гурця та його брата – оперного співака Гурця Олександра Васильовича), у неї прожили чотири роки, але їсти все одно було нічого, особливо взимку. Весною, коли з'явився каїр (аїр), дід Тимофій його наївся, йому стало зле, він днів три провалявся на погребні і помер. Щоб якось прожити, бабуса найнялась до когось у няньки, мати пішла працювати у кар'єр. Батько скитався по селах, теслював, а потім приїхав додому, подали заяву до колгоспу. Нас прийняли. Роки два попрацювали, увійшли в довіру. Їм виділили ділянку для садоби, де побудували «временку». У ній народилася і я, ставши від народження колгоспницею, а в колгоспі я працювала 39 років.

Хоч і тяжка доля випала моїм батькам, але я ніколи не помічала у них якогось озлоблення чи

бажання помсти. Мати, згадуючи ті часи, казала, що так Богом дано. І я від себе хочу сказати: «Всіх обидящих і ненавидящих нас, прости, Господи!».

На хуторі Кут, який виник під час столипінської аграрної реформи, жили переважно заможні селяни. Звісна річ, вони не бажали вступати до колгоспу. Їх також безжалісно «розкуркулили». Так, у Ковбаси Єгора Марковича, його дружини Оксені Денисівни, їхніх дітей Петра, Ганни та Івана відібрали хату, сарай, клуню, три гектари землі, півгектара сінокошу. Забрали коня, корову, теля, кролів, а також зерно, дрова, скриню з одягом, відра, посуд, лісоматеріал. Хазяїна засудили на десять років заслання до Сибіру, але коли зібрались його арештовувати, – він утік із дому. Та коли вийшла сталінська стаття «Запаморочення від успіхів», справу переглянули і дали один рік примусових робіт у Баницькому кар'єрі. Побудували собі землянку, в якій жили чотири роки, аж поки усіх мешканців хутора переселили у Холопкове.

З початком Великої Вітчизняної війни в селі формується Холопківський партизанський загін. Командиром загону став Панас Якович Саганюк, комісаром – Федот Данилович Матющенко. Пізніше загін став називатися Шалигинським (командир – Ф.Д. Матющенко, комісар – Федір Сидорович Фесенко). У лютому 1942 р. загін увійшов до партизанського з'єднання С.А. Ковпака. У цей час партизани-шалигинці здійснили ряд вдалих операцій і розгромили німецько-поліцейські гарнізони в Холопковому і Баничах, вивели з ладу залізничну станцію Баничі [23, 228-230].

У роки війни фашисти спалили в селі 75 будинків місцевих мешканців, 195 чоловік відправили до Німеччини, 18 мирних жителів розстріляли [24].

На фронтах билися з ворогом 240 жителів села, 180 загинули в боях за Батьківщину, 174 нагороджені орденами та медалями [25, 280]. За мужність і героїзм орденом Червоної Зірки був нагороджений Михайло Якович Козлов. Уродженець села Макове Шосткинського району Степан Петрович Бідненко брав участь у бойових діях на території Північного Кавказу, України, учасник штурму Берліна та Праги. Командував танковим взводом. Тричі був поранений і тричі контужений. У 1945 р. він отримав звання Героя Радянського Союзу, був нагороджений також орденами Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями. У 1948-1970 рр. Степан Петрович працював директором Перемозької школи. Його плідна педагогічна діяльність відзначена медаллю «За трудову відзнаку» та медаллю імені Макаренка, званням заслуженого вчителя України [26, 44-46].

У повоєнні роки колгосп ім. Червоної Армії перетворився в один із найбільших і передових господарств у районі. Його очолював колишній командир Шалигинського партизанського загону П.Я. Саганюк. Починаючи з 1959 р., колгосп то укруп-

нювали, приєднуючи сусідні, більш слабкі господарства, то розукрупнювали. Час його найбільшого піднесення припадає на 1970-1980-ті роки, коли до складу входили бригади сіл Перемога, Чернєве, Баничі, Мацкове та Будищі. Господарство мало 5920 га сільськогосподарських угідь, в тому числі 4152 га ріллі. Колгосп вирощував зернові і технічні культури, займався м'ясо-молочним тваринництвом. Тут діяв цегельний завод та рибний цех «Есмань». У 1988 р. від господарства спочатку відокремився колгосп ім. Кірова (Баничі, Будищі, Мацкове), а пізніше – чернєвська бригада. Після кількох реорганізацій у 2000 р. виникло ТОВ «Перемозьке».

Зараз Перемога – велике, упорядковане і перспективне село. В ньому є чимало закладів соціально-культурного призначення: магазини, фельдшерсько-акушерський пункт, школа, дитсадок, стадіон. У селі діє церква Архістратига Михаїла. З 1995 р. тут працює приватне підприємство «Скопенко В.В.», яке займається виготовленням пускозарядних пристроїв для автомобільних і тракторних двигунів, електрозварювального обладнання, «електропастухів», засобів для електроосвітлення, водопостачання та охоронної сигналізації. Крім того, підприємство орендує 500 га орної землі і стільки ж пасовищ, займається вирощуванням зернових і технічних культур, тваринництвом (200 голів овець). Керівник підприємства – Віктор Васильович Скопенко – народився у Перемозі 1950 р. Після кількох десятиліть служби в армії вийшов у відставку у званні майора. Крім роботи на підприємстві, Віктор Васильович є депутатом обласної ради, здійснює благодійницьку діяльність, постійно надаючи матеріальну допомогу школам, інтернатам, закладам культури, а також багатьом мешканцям Перемоги та інших навколишніх сіл.

Чимало уродженців Холопкового – Перемоги стали відомими далеко за межами своєї «малої» батьківщини. Так, холопківський селянин Григорій Божок (1890-1993) побував у більшовицькій в'язниці (1919 р.), разом з армією Денікіна опинився в еміграції: спочатку в Єгипті, потім – у Чехословаччині та Угорщині. Вів активну громадську роботу серед українських емігрантів. Після закінчення Української господарчої академії у Подебрадах став інженером-технологом. У повосенні роки викладав у Регенсбурзі (Німеччина), а 1948 р. емігрував до Австралії, де жив в Аделаїді. Автор спогадів «Українці в Єгипті» [27].

Інакше склалася доля іншого холопківця – Івана Якимовича Додакова (1916-1994). Свою трудову діяльність він розпочав з учителя, а в повосенні роки зробив кар'єру на партійній роботі. Очолював партійні організації Шалигинського та Червоного районів. З 1960 по 1980 рр. працював першим секретарем Крелевецького райкому Компартії

України. 1971 року за досягнення у розвитку сільськогосподарського виробництва йому було присвоєне звання Героя Соціалістичної Праці.

Уродженцем села є відомий український художник Григорій Іванович Гавриленко (1927-1984), який працював у галузі станкової та книжкової графіки, живопису, ілюстрував твори Т. Шевченка, П. Мирного, М. Бажана, А. Данте, Ш. Руставелі та інших письменників. Роботи митця побували на виставках у Лейпцизі, Києві, Сумах та інших містах. Художня творчість Григорія Гавриленка асоціюється з українським конформізмом та шістдесятництвом, а його творам притаманні гармонія, світло та душевний спокій.

У Перемозі народився (1957 р.), провів дитячі та юнацькі роки народний артист України Олександр Васильович Гурець. Тут він розпочав свою трудову біографію рядовим трактористом у місцевому колгоспі. Пізніше доля привела його у заслужену капелу бандуристів, потім до хору ім. Г. Верьовки. 1988 року він закінчив Київську державну консерваторію ім. П.І. Чайковського, з 1991 року – соліст Національної опери України, на сцені якої блискуче виконав чимало оперних партій. Брав участь у міжнародних конкурсах, гастроллював у Польщі, Росії, Німеччині, Франції, Голландії, Ізраїлі, Швейцарії та багатьох інших країнах. На думку музичних критиків Олександр Васильович Гурець є кращим тенором України.

Автор вдячний В.В. Скопенку і Т.В. Скопенко за допомогу і підтримку у підготовці цієї розвідки. Спільними зусиллями ми зможемо у подальшому суттєво розширити наші знання про кожне конкретне село на українській землі.

Посилання

1. Пудовкіна А.С. Глухівський музей в археологічних дослідженнях 1920-х рр. // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип.3. – К. – Глухів, 2010. – С. 330-332.
2. Історія міст і сіл УРСР. Сумська область. – К., 1973. – 696 с.
3. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 7. – Чернигов, 1873. – 439 с.
4. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618 – 1648. – К., 2006. – 496 с.
5. Дополнения к Актам Историческим. Т.1. – СПб., 1846. – 434 с.
6. Чурочкин А., протоиерей. Путивльская земля в X – начале XX веков. Церковно-археологический очерк. – Путивль, 2010. – 360 с.
7. Зорин А.В., Стародубцев Г.Ю., Шпилев А.Г., Щеглова О.А. Очерки истории Курского края. От каменного века до Нового времени. – Курск, 2008. – 624 с.
8. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Т.2. Полк Нежинский. – К., 1893. – 559 с.
9. Ситий І.М., Белашов В.І. «Памятная книга» Глухівського Петропавлівського монастиря // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 6. – Суми, 2010. – С. 134-168.
10. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 -1781). – К., 1931. – 593 с.

11. Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – 792 с.
12. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. Репринтное издание. – К., 1993. – XXVI, 214, LXVIII, 14 с.
13. Черниговская губерния. Список населенных мест по сведениям 1859 г. – СПб., 1866. – 196 с.
14. Волости и важнейшие селения Европейской России. Вып. III. – СПб., 1885.
15. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. Т. 2. – Чернигов, 1899. – VII, 337. Приложение 312 с.
16. Календарь Черниговской епархии на 1891 год. Без м.и г. изд. – 340 с.
17. Книга Пам'яті Сумської області. Т.П. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. – Суми, 2007. – 324 с.
18. Губернские и уездные учреждения Черниговской губернии. Памятная книжка на 1878 год. – Чернигов, 1878. – 173 с.
19. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1898 год. Часть IV. Черниговская губерния. – К., 1897. – 218 с.
20. Довідник Глухівщини. 1928. – Глухів, 1929. – 264 с.
21. Список населенных местностей Глухівщини. – Глухів, 1927. – 66 с.
22. Крест на Красном обрыве: <http://nikolski.kz/skalski/cross13.htm>
23. Ковпак С.А. Воспоминания, очерки, статьи. – К., 1987. – 388 с.
24. Газета «Сталинский луч» (Шалыгино). – 1949. – 16 октября.
25. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. – К., 1980. – 700 с.
26. Гриченко И.Т., Головин И.М. Подвиг. Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков, 1977. – 40 с.
27. Проект «Українці в світі»: <http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/about45/49/86/88>

Тупик С.В. От Холопкова к Перемоге

В статье освещаются основные, наиболее яркие страницы истории села Перемога (до 1946 г. – Холопково) Глуховского района Сумской области от древнейших времен до современности.

Ключевые слова: село Холопково, село Перемога, Холоповская волость, церковь, школа, коллективизация, колхоз, Великая Отечественная война, уроженцы села.

Tupyk S.V. From Kholopkove to Peremoha

This article lights up main, the brightest historical chapters of village Peremoha (to 1946 – Kholopkove) Hlukhiv area of Sumy region since earliest time till present-day.

Key words: village Kholopkove, village Peremoha, Kholopkove village-area, church, school, collectivization, collective farm, Great Patriotic War, native of village.

21.03.2012 р.

УДК 94 (477.908): 323.3

А.М. Подоляка
М.П. Недюха
В.Д. Зуй

НАРОДНІ ПРОМИСЛИ СІВЕРЩИНИ

В статті проведений аналіз народних промислів Сіверського краю, здійснена характеристика деяких його видів.

Ключові слова: поташ, селітра, гутне скло, рудня, речі домашнього вжитку.

Українське ужиткове мистецтво має давнє коріння. Завдяки літописам і пам'яткам, що дійшли до нас із доби Київської Русі, відомо, що вже тоді існували промисли, які потім стали власне українськими. Вони нерозривно поєднані з магічно-обрядовою і господарською діяльністю людини. Саме тому твори народного промислу містять як духовні, так і матеріальні ознаки. Між звичайними побутовими предметами з дерева, глини, каменю та інших матеріалів і предметами-творами народного мистецтва не існує чіткої межі. Поширене твердження, що кожна річ, виготовлена вручну, має певні художні якості. Щоправда ці якості співрозмірні лише з природними властивостями матеріалу та результатом його обробки (фактурою, текстурою, кольором тощо). Усі природні й технологічні показники неодмінно утворюють художню виразність первинного рівня. Народні промисли яскраво характеризують особливості нації, локальні відмінності етнографічних груп. В історичному аспекті народне мистецтво передусім розвивалося як творчість селян і мешканців передмість у вільний від хліборобства час. Вони виробляли необхідні предмети для власних потреб.

Проблематикою народних промислів займалися такі відомі вчені, як С.А. Макаруч [1], В.І. Наулко [2], В.Б. Борисенко [3], С.П. Павлюка та Г.Й. Горинь [4]. Їх роботи носять науково-публіцистичний характер і розглядають питання народних промислів в цілому, або аналізують той чи інший вид народних ремесел. Характеристика ж їх за регіональним спрямуванням у цих роботах відсутня. Комплексним дослідженням народних промислів Сіверщини ні історики, ні краєзнавці повноцінно не займалися.

Актуальність теми також визначена значущістю формування у сучасної молоді патріотичного мислення на основі глибокого розуміння процесів, явищ і зв'язків з життям українського народу в давнину.

У скарбниці української ужиткової культури чільне місце належить народному мистецтву Сіверщини, яка у порівнянні з іншими культурно-етнічними зонами України залишається чи не найменш вивченою у цьому аспекті.

Чернігівщина здавна славилася виготовленням глиняного і дерев'яного посуду, домашнього білого полотна, заліза, скла, поташу, дьогтю, селітри,

пороху, речей домашнього вжитку тощо.

Для кращого розуміння систематизації народних промислів досліджуваного регіону варто звернутися до Переписних книг 1666 р., в яких чітко зазначені соціальна структура краю та майновий стан населення, що зумовлює можливість аналізу ужиткової культури сіверян. Зокрема, зазначається, що «у местечке Погаре Стародубского полка Кирило Дмитрович войт, в него сын Тимофей, пашенный человек двома коньми. Андре Дмитров сын, в него два сына – Лаврен и Опанас, пашню пашет двома коньми, Гаврило Коропечь, бездетен, живет в чужой хате, резник. Ничипор Игнатов бездетен, мает хату и коня, торговый человек, а пашни не пашет, крамар. Демитр Максимов, в него сын Матвей, живет в чужой хате, пивовар, пашни и коня нет [5, 198]... Города Батурина мещанин Клим Лукьянов, у него два сына, Левка и Лучка, пашенный человек, пашет четырьмя волами, у него ж конь для промыслу, конем не пашет. Мещанин Василий Семенов ремесленный человек, кушнер, цехмистр, бездетен» [5, 206].

У давні часи на Сіверщині, де були несходимі ліси, добували дьоготь. Ще у XVII-XIX ст. існувала професія «майданщик», який за плату знімав (спускав) кору з беріз, що у весняну пору під час сокоруху легко відставала від деревини. Кора підсихала, її звозили на майдани – місця, де суху кору складали у викопані лійкоподібні ями, обкидали її землею і підпалювали. Відбувалася суха перегонка. З одного воза кори витоплювали від 3-х до 4-х відер майданного дьогтю, який стікав униз. Пізніше «майданщики» вигоняли дьоготь у печах у спеціальних чавунних котлах, які вироблялися в Німеччині. Ті ж місця, де жили «майданщики» у хатах-курницях, називали «будами». І тепер у деяких лісах є місця, які називають «майдан», а звідки походить ця назва, знають далеко не всі. Зокрема, у Краснохутірському лісництві за 5 км від села Орлівки Новгород-Сіверського району один з лісів має назву «будище» і в ньому є місце – «майдан». Немає сумніву, що у давні часи тут жили у «будах» «майданщики» і добували дьоготь.

«Буда» – це найдавніше житло населення даного регіону. Від «буда» утворилися такі слова, як «будувати», «будівля», «будівництво» тощо. Як писав у середині XIX ст. український письменник А.Свидиницький у оповіданні «Первая хата», «буда» – це курінь, укритий соломою чи очеретом круглої або видовженої форми з гострим верхом. Він є родоначальником курниці або чорної хати. Такі хати складалися з необтесаних деревин різної товщини і довжини без обмазування глиною. Верх курниці поступово звужувався, залишаючи велику дірку для виходу диму з вогню, який горів посередині. Близько до вогню було жарко, а далі під стінами холодно і морозно. Дверей не було. Вхід закривали старою рядниною або мішком. Ще до

середини XIX ст. на Чернігівщині нараховувалося до десяти тисяч курниць; у 1886 р. їх було 7096 [6, 502]. Вважалося, що у чорній хаті повітря чистіше, ніж у білій з комином. З часом біла хата поступово витіснила чорну курницю.

Важливу роль відігравав попіл. Його використовували для вибілення полотна, оброблення шкіри, виробництва мила, фарби. Випалювання попелу носило масовий характер. Починаючи з прадавніх часів і майже до середни 50-х років XX ст. деревний попіл використовували для прання білизни. Для цього у кожному дворі було жлукто, ширітвас і хрестовина. Ширітвас – широка невисока дерев'яна діжка із соснових дощочок заввишки до 0,8 м, діаметром близько 1,5 м. На дно ширітваса клали хрестовину, на якій встановлювали жлукто, що виготовлялося з товстого стовбура липи чи осики.

Жлукто – це дерев'яний циліндр заввишки 1-1,5 м, діаметром 0,6-0,8 м і товщиною 5-10 см. Всередину жлукта вниз клали стару свиту і кидали на неї трохи брудної білизни (штани, сорочки тощо), посипали все це просіяним попелом. Далі на шар попелу знову накидали шар білизни і так, чергуючи ці шари, заповнювали жлукто аж до верху. Все це робилося у хаті біля печі, де жарко горіли дрова. Біля вогню стояли великі чавуни з водою. Як тільки в чавуні закипала вода, його виймали з печі, крутий кип'яток виливали в жлукто і накривали його свитою або товстим чехмілем (буркою). Так робили багато разів поки в ширітвасі не збиралося чимало гарячої води. Накрите жлукто упарювалося півдня. За цей час темно-коричнева гаряча вода, насичена поташем, заповнювала наполовину ширітвас і охолоджувалася. Тоді хазяйка завалювала набік жлукто, підтикувала спідницю, залазила босими ногами у ширітвас і починала прати білизну, беручи кожен річ зі жлукта окремо. Це тривало декілька годин. Перетерта ногами і руками білизна на санках, возику чи на коромислі доправлялася до річки, ставка чи копанки. На березі, впритул до води, клали широку товсту дошку – кладку. Білизну полоскали у воді, клали на дошку і почергово вибивали прачем (замашна колодочка з ручкою). Жінка працювала кілька годин, стоячи на кладці босими ногами. Взимку вони були у неї червоні «як у гуски».

Випрану чисту білизну у дворі розвішували на вірьовках, щоб просихала. Суху білизну та інші речі качали рубелем (видовжена деревина з зубцями) на качалці і складали у скриню чи в якесь інше місце в хаті.

У другій половині XIX ст. набуло широкого поширення плетіння. В якості сировини для нього використовували лозу, кору деяких дерев, насамперед молоді липи (лико) та берези (береста, луб), верболоз, хвойну та дубову скіпку, коріння ялини, сосни тощо. Способом плетіння виконували

стіни клунь, хлівів та кошар, живоплоти тощо. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя. Для плетіння постолів (тодішне взуття), виготовлення коробок та інших дрібних виробів використовували кору липи, в'яза, дуба. Якщо на постолі годилася кора молодих дерев і гілок, то для кошуль (бортів високих чумацьких возів – маж), рійниць, ободів решет, коробок потрібна була товста і широка кора липи, яку здирали з товстих дерев. Заготівля такої сировини вимагала неабиякого досвіду та вміння. За спогадами очевидців, на початку минулого століття у с. Орлівці навесні один чоловік у лісі сам спускав (знімав) кору з товстої липи. Він обрубав сокирою навкруги зверху і знизу кору високого дерева, розрубав її зверху донизу, заліз на дерево та почав відділяти кору від деревини, для чого засунув ноги під кору. Внутрішня її частина під час весняного сокоруху дуже слизька. Будучи під корою, ноги чоловіка ковзнулися донизу і під своєю вагою бідолага опустився метрів на два-три нижче. В цей же час верхня частина відстовбурченої кори піднялася і замкнулася. Чоловік виявився затиснутим під корою. Йому нікому було допомогти, там він і загинув.

У XVII-XVIII ст. у кожному козацькому полку в багатьох місцях готували «селітряну землю». Для цього у вибране місце за селом звозили бур'яни, листя буряків, відходи боєнь, гній тощо. У теплу пору року під дією кисню і нітробактерій усе це перегнивало. Час від часу добавляли воду, перелопачували. Ця суміш осідала і через декілька років ставала матеріалом, з якого виварювали селітру.

У той час в Новгороді-Сіверському (Стародубський полк) на місці княжого двору працювала селітроварня. На високому місці привезену селітряну землю клали у великі діжки з подвійним дном (внутрішнє дно мало дірки) і заливали її водою. Через добу воду спускали, наливали свіжу, і це повторювали декілька разів. До одержаного розчину додавали певну кількість поташу (деревний попіл), утворювався непотрібний осад. Зливши з осаду рідину, її випаровували на вогні у мідних або залізних (чавунних) чанах до появи кухонної та інших солей. Після відстоювання рідину зливали в чани-кристалізатори, в яких утворювалися кристали селітри та солі. Солі видаляли повторною кристалізацією в котлах, додаючи клей для утворення піни, яку потім також видаляли. У котлах залишалася прозора рідина, яку зливали у мідні плоскі довгі чотирикутні ящики з пологим дном. Рідину постійно перемішували для того, щоб одержати найдрібніші кристали – селітряне борошно. До 36 разів це борошно промивали водою у продовгуватих дерев'яних ящиках з подвійним дном спочатку розчином, а потім чистою водою. Селітру згрібали і висушували на полках, де її час від часу перелопачували дерев'яними лопатами. З одного кубічного сажня (1 сажень – 2,13 м) буртової

землі добували 4-8 пудів селітри (до 100 кг).

Отриману селітру звозили до м. Шостки, де працював пороховий завод. Необхідне для виготовлення пороху деревне вугілля виробляли з деревини м'яких пористих порід (верба, тополя, осика, липа, крушина, черемха), яку 2-3 роки витримували у штабелях, висушували і розпилювали на бруски 40 x 5 x 5 см. Бруски завантажували у залізні реторти і звуглювали нагріванням при температурі не вище 500°C. Одержане вугілля змішували у певній пропорції з селітрою і сіркою. Суміш цих речовин ставала порохом.

Поташ вироблявся з деревного попелу і був важливим промисловим продуктом Сіверщини, який вивозили за кордон і використовували в миловарінні, при виготовленні скла, кристалю, селітри. Його застосовували при фарбуванні тканин, у чинбарстві тощо. Деревний попіл добували спалюванням беріз, гілля повалених (спіляних) дубів і сосен, кушів, малоцінної деревини тощо. Кора берези, як найцінніша, навесні збиралася окремо і з неї добували дьоготь.

У минулі століття на берегах річок Сожу, Десни та їхніх приток існували невеличкі підприємства для виплавки металу – так звані рудні з горнами, в яких з болотної руди витоплювали залізо. На рудні силою падаючої води приводилися у дію шкіряні міхи, які роздували горна, де горіло деревне вугілля і топилася руда. З сиродутного заліза виготовляли лемеші для сохи і плугу, різне сільськогосподарське знаряддя. На Чернігівщині таких рудень було близько сотні. У назвах сучасних 34-х сіл і хуторів регіону присутнє слово «Рудня».

На Сіверщині досить поширеним заняттям було гутництво — виготовлення скла і виробів з нього. Гутництво набуло значного розвитку ще за часів Київської Русі. Для його повноцінного виробництва необхідна була велика кількість поташу, а також кварцевий пісок, крейда і вапно, що залягали на території регіону. Ремісники-склярі виготовляли різноманітні сорти «простого», зеленого, синього, димчастого скла, а також віконне й лампове скло, кухонний, горілчано-винний посуд (пляшки, баклаги, штофи, чарки, стакани), таріли й тарілки, вази тощо. Виплавляли скло у спеціальних печах, що мали декілька вогнетривких посудин-донниць. Деякі вироби, особливо фігурний посуд у вигляді ведмедиків, зайців тощо розписували олійними фарбами. Часто на піщаних місцях, багатих лісом і водою, зустрічаються назви сіл Гута, Гутище. Це і є місця колишніх скловарних заводів. На гуті у селі Криски, Коропського району виробляли віконне скло, сулії, пляшки, глечики і аптечний посуд, який вивозили в Ригу, Москву, Петербург та в інші міста [7, 119].

Народні ремесла та промисли посідали чільне місце у виробничій діяльності та духовному житті

українського народу, зрозуміло, з врахуванням його соціальної диференціації, локальних особливостей. Їх розвиток та побутування визначалися багатьма факторами, зокрема, природно-географічними умовами певної території. Наприклад, наявність покладів відповідної глини зумовлювала розвиток гончарства, сприятливі погодні умови для вирощування конопель та льону – ткацтва і т.д. Велику роль при цьому відігравали торговельні та етнокультурні зв'язки.

Посилання

1. Етнографія України / Навчальний посібник. За ред. С.А. Макарчука. – Львів: Світ, 2004.
2. Культура і побут населення України. Навчальний посібник. За ред. В. І. Наулко. – К., 1993.
3. Українська етнологія. За ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2007. – 400 с.
4. Українське народознавство. Навчальний посібник. За ред. С. П. Павлюка та Г. Й. Горинь. – Львів, 1994. – 608 с.
5. Переписні книги 1666 року [Перевидання]. – К., 1993. – 444 с.
6. Календарь Черниговской губернии на 1887 год, год второй. – Чернигов: Типография губернского правления, 1886. – 703 с.
7. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Чернигов: 1898. – Т.2. – 328 с.

Подолька А.М., Недюха М.П., Зуй В.Д. Народные промыслы Северщины

В статті проведено аналіз народних промыслов Северского края, проведена характеристика некоторых его видов.

Ключевые слова: *поташ, селитра, гутное стекло, рудня, вещи домашнего употребления.*

Podoliaka A.M., Nediukha M.P., Zui V.D. Home crafts of Sivershchina

In the article the system of home crafts of Sivershchina is analyzed, made some characteristic of its species.

Key words: *potash, salpetre, art glass, mine, household goods.*

УДК 261.5 (477.51)

Д.В. Рига

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ БУДИНОК ГУБЕРНАТОРА НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ. (ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ТА БУДІВНИЦТВО У 1802-1805 РР.)

У статті йде мова про створення, становлення і перші роки діяльності Чернігівського будинку губернатора на початку ХІХ ст.

Ключові слова: *Чернігівський будинок губернатора, будівництво, генерал-губернатор.*

Упродовж ХІХ ст. Чернігів активно розвивався. Цьому сприяли різні чинники (як об'єктивні, так і суб'єктивні), внаслідок яких відбувалося збільшення чисельності населення міста. Нові віяння у соціально-культурному та політичному житті вплинули на пожвавлення будівництва архітектурних споруд громадського призначення.

Історичною частиною Чернігова вже тоді був Дитинець. Наприкінці ХVІІІ ст. після реконструкції фортеці тут стали споруджувати різні адміністративні будівлі. Будинок сучасного історичного музею ім. В. Тарновського, так званий будинок губернатора, який якраз знаходиться на Валі, має досить цікаву історію створення. Його поява була тісно пов'язана з новими кардинальними політичними змінами, передусім у адміністративно-територіальному плані. У цьому контексті викликають інтерес не тільки стильові архітектурні риси цієї пам'ятки, а й постаті, які були безпосередньо пов'язані з її будівництвом.

На початку ХІХ ст. Чернігівщина відчувала нові реформаційні процеси. Модернізація у суспільно-політичному житті відбувалась, загалом, у контексті перетворень всієї Російської імперії. Так за указом Сенату від 27 березня 1802 року у зв'язку з ліквідацією Малоросійської губернії була створена нова адміністративна одиниця – Чернігівська губернія, до складу якої увійшло 12 повітів (Борзнянський, Глухівський, Городянський, Козелецький, Конотопський, Глинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Стародубський і Чернігівський). Але згідно цього ж указу були утворені ще три нові повіти: Кролевецький, Суразький, Остерський. Відповідно кількість повітів Чернігівської губернії стала дорівнювати 15 (187 волостей, 5780 населених пунктів, у т.ч. 19 міст і 49 містечок) [1, 867].

Чернігівська губернія була аграрним краєм, де зберігалися кріпосницькі пережитки – велике поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянське малоземелля і безземелля. Фактично відразу після її створення постало питання керівництва новою адміністративно-територіальною одиницею.

Першим Чернігівським губернатором 27 лютого 1802 році став Іван Васильович Френсдорф. У цей

же час була введена нова державна посада генерал-губернатора, на яку призначили Олексія Куракіна. Він здійснював нагляд за ретельним виконанням законів і розпоряджень російського уряду, діючи через губернське правління.

Слід зупинитися на біографії першого генерал-губернатора Чернігівської губернії. Відомо, що рід Куракіних походив від литовського князя Гедиміна. Рідний брат Олексія Олександр виховувався разом із московським цесаревичем Павлом Петровичем – майбутнім імператором Павлом. Цілком зрозуміло, що знатність роду та зв'язки при дворі сприяли кар'єрі Куракіних.

Після смерті останнього гетьмана України Кирила Розумовського О. Куракін перебував на посаді генерал-губернатора анексованих гетьманських полків упродовж 1802-1807 рр. Хоча він і працював на користь Російської імперії, але його діяльність значно вплинула на соціально-економічний розвиток України.

Після повернення О. Куракін став другим в історії міністром внутрішніх справ Російської імперії. Змінивши на цій посаді уродженця Полтавського полку Віктора Кочубея, він обіймав її упродовж 1807-1810 рр. У 1821 р. О. Куракін очолив Департамент державної економії Державної Ради, з 1826 р. займав посаду канцлера Російських орденів, перебуваючи в цей час дійсним таємним радником першого класу. Цікаво, що О. Куракін був членом Верховного кримінального суду над декабристами. Помер у 1829 р., проживши 70 років. Мав трьох дітей у шлюбі з Наталією Головіною.

У 1802 р. постало питання про резиденцію чернігівського губернатора. Як відомо, у 1798 р. Чернігівська фортеця, у якій до того розміщувались державні установи, перестала виконувати роль адміністративного центру. На початку Смоленської вулиці упродовж трьох років зводиться губернаторський будинок. Але генерал-губернатор Олексій Куракін (1802-1806 рр.) розпорядився передати його в тимчасове користування щойно заснованої гімназії. Отож саме тут навчалися перші чернігівські гімназисти, аж поки для них не добудували будинок на сучасному Валі [2, 105]. Першим директором чоловічої гімназії був М.Є.Марков [1, 867].

Видатний зодчий Андріан Дмитрович Захаров у 1803 р. створив дев'ять типових проектів для губернських міст, серед яких, до речі, був і проект будинку цивільного губернатора у Чернігові. План побудови затвердив сам цар Олександр І. Цікаво, що в перше десятиріччя у Російській імперії було побудовано шість десятків подібних будівель. Якраз в цей час з'являються нові адміністративні будівлі в Чернігові.

Отже у 1804 р. на Валі виникає нова споруда, збудована у стилі російського класицизму

за типовим проектом петербуржця Андріяна Захарова. У приміщенні класичної чоловічої гімназії, так званому будинку губернатора, зараз розміщується історичний музей ім. В. Тарновського [2, 18]. Будинок мурований, прямокутний у плані, з виступами-ризалітами з боку двору. На невисокому рустованому стилобаті першого поверху розміщено розкішний шестиколонний портик тосканського ордеру, який завершується горизонтальною лінією аттика [1, 202].

Слід зазначити, що Андріан Захаров уже на той час був досить відомим і успішним архітектором. Народився він 8 серпня 1761 року у Санкт-Петербурзі в сім'ї адміралтейського службовця. Родина Захарових проживала на околиці міста, за Коломною. У шестирічному віці хлопчика віддали на навчання до художнього училища при Академії. Його викладачами були А.Ф. Кокоринов, Ж.Б. Валлен-Деламот, Ю.М. Фельтен, І.Е. Старов.

У 1778 р. Андріан отримав срібну медаль за проект заміського будинку, в 1780 році – Велику срібну медаль за «архітектурну композицію, що представляє будинок принців». 1782 р. він закінчив навчання в Академії з Великою золотою медаллю і правом на продовження навчання за кордоном. У Франції А. Захаров навчався у архітектора Ж.Ф.Шальгрена. Після повернення у 1786 р. до Санкт-Петербургу займався викладацькою діяльністю, у 1794 р. отримав звання академіка, в 1797 р. – професора.

Імператор Павло І, призначивши Андріяна Захарова архітектором Гатчини, звільнив його від роботи в якості академічного архітектора, що дозволило більше часу приділяти навчанню молодих архітекторів. У Гатчині Захаров брав участь у перебудові імператорського палацу і багатьох міських та палацово-паркових споруд. Там же він складав проекти адміралтейських стасень, мавзолею Павла І і інших будівель.

У 1803-1804 рр. архітектор створив проект об'єднання старих будівель Академії наук в єдиний комплекс, але це задум не був реалізований. В цей же час він працював і над планом забудови стрілки Васильєвського острова.

Новий імператор Олександр І у 1805 р. призначив Андріяна Захарова головним архітектором Адміралтейств-колегії. Завдяки цьому він зміг створити свою найвідомішу будівлю в Санкт-Петербурзі – Адміралтейство – єдине спорудження архітектора, що дійшло до наших днів без змін.

На цій же посаді А. Захаров спроектував кілька об'єктів для Кронштадта, у тому числі Андріївський собор. Крім того, для Санкт-Петербургу ним були створені проекти перебудови провіантських складів, Морських казарм (на місці Палацу Праці), Морського шпиталю і Галерного порту. Закінчити будівництво Адміралтейства архітектор не встиг. Після тривалої

хвороби він помер. Сталось це 27 серпня 1811 р. Похований на Смоленському кладовищі.

Цікавим є той факт, що будівництво будинку цивільного губернатора у Чернігові очолив губернський архітектор Антон Карташевський. Він був призначений на цю посаду у 1802 р. Під його керівництвом на початку XIX ст. на теренах губернії проходило активне будівництво кам'яних будівель громадського призначення, здійснювалася реконструкція Чернігівської фортеці. А. Карташевський мав здібних помічників, серед яких помітно виділявся Павло Андрійович Дубровський – майбутній київський архітектор.

Відомо, що А. Карташевський, крім керівництва над проектом будинку цивільного губернатора, у 1802-1806 роках керував роботою по реконструкції будинку архієпископа [3, 174-175], займався будівельними роботами архіву губернського правління (ремонт даху, переобладнання кімнат тощо) [4, арк. 15].

Отже, зважаючи на нові політичні, соціальні і економічні умови, у яких опинилась наша держава на початку XIX ст., увагу сучасних істориків привертають постаті, які брали участь у її суспільно-політичному житті взагалі і Чернігова зокрема. Велику роль у створенні важливих архітектурних споруд міста у цей період, безумовно, відіграли постаті архітекторів Андріяна Захарова та Антона Карташевського, чиї творіння вимагають від нас поглибленого вивчення.

Посилання

1. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1007 с.
2. Сапон В. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів., 2007. – 128 с.
3. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX ст. Біографічний довідник. – К., 1999. – 477 с.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 179, оп. 1-а, 15 арк.

Рига Д.В. Черниговский дом губернатора в начале XIX ст. (к вопросу о создании и строительстве в 1802-1805 гг.)

В статье речь идет о создании, становлении и первых годах деятельности Черниговского дома губернатора в начале XIX в.

Ключевые слова: Черниговский дом губернатора, строительство, генерал-губернатор.

Ryha D.V. Chernihiv house of governor is in beginning of the XIX-th century (to the question about creation and building in 1802-1805 years)

In the article the question is about creation, becoming and the first years of activity of Chernihiv house of governor in the beginning of the XIX-th century.

Key words: Chernihiv house of governor, building, governor general.

23.01.2012 р.

УДК 930.22(47)«19»

Б.О. Галь

ГЛУХІВСЬКЕ РЕКРУТСЬКЕ ДЕПО НАПЕРЕДОДНІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ 1812 Р.

У статті реконструюється еволюція російських дивізійних учбових частин напередодні Вітчизняної війни 1812 р. на прикладі Глухівського (запасного артилерійського) рекрутського депо (1808-1812).

Ключові слова: рекрут, учбова частина, запасне артилерійське депо, рота, Вітчизняна війна.

Коротка історія Глухівського рекрутського депо, – спочатку загальноармійської (1808-1811), а потім вузькоспеціалізованої артилерійської учбової частини (1811-1812), – яскраво ілюструє пріоритети, можливості і обмеження російського уряду у справі адміністративного осучаснення імперії. Задекларована оточенням Олександра I модернізація сфери цивільного управління ледве торкнулася російської провінції доби наполеонівських воєн, – реформаторський запал вкотре продемонстрував «безплідність у законодавстві того часу» [2, 30]. Натомість, десятки провінційних містечок зачепила важлива і, як, виявилось, випереджаюча свій час (а, отже, нетривка) новачка у сфері військового управління – виділення в окремі підрозділи дивізійних учбових частин (рекрутських депо). І цей факт не має дивувати, оскільки попри все імператорська Росія початку XIX ст. була, за визначенням П. Андерсона, типовою «абсолютистською державою», тобто «машиною, побудованою головним чином для битви» [1, 31].

Спеціально історія Глухівського (запасного артилерійського) рекрутського депо не досліджувалась. Втім, деякі відомості про (запасні) рекрутські депо загалом і Глухівського зокрема знаходимо на сторінках узагальнюючих робіт з історії організації російської армії (В. Щепетильников, Г. Габаєв, Л. Бескровний, Л. Богданов), російської артилерії (К. Ігошин, В. Бобков), рекрутської справи на Чернігівщині напередодні та під час Вітчизняної війни 1812 р. (Л. Нестеренко, М. Чуприна) [17; 6; 3; 5; 7; 4; 9; 16]. Вкупі з законодавчими матеріалами із Повного зібрання законів Російської імперії (тт. XXX-XXXII) і діловодними матеріалами Військового сухопутного міністерства за 1808-1812 рр. вони дозволяють реконструювати структуру Глухівського рекрутського депо, принципи комплектування офіцерського, рядового і рекрутського складу, а також особливості взаємодії рекрутських депо із місцевою адміністрацією і обивателями [11; 12; 13; 14].

Важко сказати, коли і ким було вперше висловлено думку про необхідність заснування запасних рекрутських депо. Втім, напевно відомо, що до реальної їх появи наприкінці 1808 р. призвела ініціатива міністра військових сухопутних сил (1808-1810), генерал-інспектора усієї піхоти і кавалерії (1808-1832), графа О.А. Аракчеєва [10;

8]. За його дорученням міністерський чиновник В.Р. Марченко у травні 1808 р. зібрав і впорядкував усі пропозиції з цього питання. Із виправленнями і доповненнями міністра документ було попередньо схвалено Олександром I 23 травня 1808 р. і остаточно затверджено у вигляді Положення «Про прийом рекрутів і утримання їх у запасних рекрутських депо» від 10 жовтня 1808 р. (перша частина) і 12 серпня 1809 р. (друга частина).

На півночі Лівобережжя рекрутські депо створювались у три етапи: на першому було започатковано загальноармійські учбові частини у Новгороді-Сіверському і Глухові (жовтень 1808 р.), на другому запроєктовано спеціалізовані артилерійські учбові частини у Стародубі та Конотопі (січень 1811 р.), але невдовзі на артилерійські було змінено профіль Глухівського і Брянського депо, а загальноармійські депо із цих двох міст переведено до Стародуба і Конотопа (лютий 1811 р.).

Протягом наступних майже півтора років до вторгнення Наполеона відбулися зміни назви і статусу цих чотирьох і, зокрема, Глухівського депо. Так, 12 березня 1811 р. запасні рекрутські депо було перейменовано у просто рекрутські депо, а 10 вересня 1811 р. (зі створенням при гарнізонних внутрішніх батальйонах рекрутських депо 2-ої лінії) – у рекрутські депо 1-ої лінії. Того ж дня рекрутські депо 1-ої лінії були зведені у дві дивізії і одну виділену бригаду, причому Глухівське артилерійське рекрутське депо ввійшло до складу Артилерійської бригади Другої резервної дивізії [12, 835-836]. 22 листопада 1811 р. резервні дивізії було перетворено на корпуси, а бригади – на дивізії, отже Глухівське артилерійське рекрутське депо опинилося у складі Артилерійської дивізії Другого резервного корпусу (командир – генерал-майор Ф.Ф. Ертель, місце розташування корпусного командира – м. Ромни Полтавської губ.) [12, 909].

Усі російські (запасні) рекрутські депо знаходилися «у головній дирекції одного генерала», посада якого до 12 березня 1811 р. називалася «головний командир запасних рекрут», після перейменування запасних рекрутських депо у просто рекрутські – «головний командир рекрутських депо», а від 22 листопада 1811 р. – «черговий генерал при військовому міністрі із рекрутської частини» [11, 603; 12, 909]. Відомо, що усі ці пертурбації статусу протягом 1811 р. припали на долю генерал-майора Ставицького.

Дивізійне командування щорічно призначало нові команди, які «утримувати і навчати мають рекрутів у запасних депо» [11, 605]. До складу стандартної команди депо входили штаб-офіцер не із командирів батальйонів (він же – командир депо), 6 обер-офіцерів із поручиків чи підпоручиків, 24 унтер-офіцери «із найсправніших і в тому числі дещо письменних», 240 рядових зі «старих солдатів» або ж тих, хто прослужили не менше 3 років, 2 барабанщиків, 3 циркульників, 3 лазаретних служителів. В якості

ад'ютанта до командира рекрутського депо прикріплювався офіцер місцевої інвалідної роти з командою із унтер-офіцера і 10 рядових [11, 627].

Чи обов'язково міністр військових сухопутних сил мав затверджувати запропонованого дивізійним командуванням кандидата на посаду командира депо – про це у Положенні не йдеться, але міністр мав право залишити попереднього командира на тому самому місці і на другий рік [11, 622].

Останнім командиром загальноармійського Глухівського (запасного) рекрутського депо був майор Бібіков [12, 546]. Особа його наступника невідома, але сам принцип відбору командирів артилерійських рекрутських депо внаслідок указу від 31 січня 1811 р. зазнав змін. По-перше, пропонувалося вже не дивізійному начальству, а інспектору від артилерії, генерал-лейтенанту, барону П.І. Меллеру-Закомельському «вибрати нині ж штаб-офіцерів у командири», кандидатури яких надати військовому міністру і повідомити головного командира запасних рекрут. По-друге, інспектору від артилерії надавалося право обрати на посаду командира депо не обов'язково штаб-офіцера, а й «справного капітана, якщо виявиться якась незручність в обранні штаб-офіцера» [12, 536].

Одночасно із діючим командиром у депо міг перебувати його наступник, оскільки після відправки останньої партії рекрутів командир депо надавався іще місяць для завершення звітів, в той час як новий командир депо прибував на квартиру депо задовго до прибуття першої партії для прийняття справ і підготовки до зустрічі нових рекрутів [12, 545-549].

Щодо порядку призначення обер-офіцерів (командирів рот) у Положенні є протиріччя, адже всупереч згаданих вище тезі про їх відбір дивізійним командуванням, далі по тексту йшлося про призначення щорічно 142 офіцерів із молодих дворян, які навчалися у Другому кадетському корпусі, не прямо у полки, а наперед у запасні депо, по 6 чоловік у кожне [11, 628].

Крім офіцерів рекрутського депо на території його квартири могли іще перебувати будь-які проїжджі офіцери, від яких обов'язково вимагалось здійснити огляд депо і надати звіт міністру військових сухопутних сил, і офіцер, який приводив партію рекрут до депо, – в очікуванні на оформлення рекрутів і видачу коштів на повернення до дивізії чи то на гауптвахті депо за надмірної кількості хворих рекрутів (більшу за десяту частину партії). В останньому випадку «партіонний» офіцер не виїжджав до свого підрозділу до прибуття хворих рекрутів зі шпиталів.

Кількість нижніх чинів, тобто унтер-офіцерів (командири капральств) і рядових, не була сталою, а визначалася рекрутським набором. Так, зокрема, меншою за нормативну вона була у 1808 р., оскільки «число рекрутів при заліку квитанцій у тих губерніях, де утворена була міліція, буде меншим

проти загально прогнозованого» [11, 617].

Загальна кількість рекрутів, що із жовтня 1808 р. мали навчатись протягом року у всіх рекрутських депо Російської імперії, становила близько 58.000 осіб. Таким чином, на одне депо припадало близько 2280 осіб, що їх становили рекрути:

- ✓ із рекрутських партій;
- ✓ переведені із інших депо (у зв'язку із переведенням депо із одного населеного пункту до іншого або його перепрофілюванням);
- ✓ видужалі, які наздоганяли свою партію чи приписувались до найближчого до лазарету депо;
- ✓ рекрути недоїмочні або поставлені в залік майбутніх;
- ✓ біглі;
- ✓ бродяги і злочинці.

Своїм зовнішнім виглядом рекрути відрізнялися як від обивателів, так і від рядових. Обов'язковий набір рекрута складався з речей, що їх надавала громада, яка виставляла рекрута, і казна, уже в рекрутському депо. З приводу перших у Положенні від 10 жовтня 1808 р. сказано, що ще 23 травня 1808 р. імператор звелів «змінити рекрутський одяг, скільки для того, що він більше личить військовій людині, стільки й тому, щоб зміною цією винищити втечі рекрутів». З цього часу рекрут приймали на службу із наступними речами:

- ✓ каптан солдатського крою з обтяжними гудзиками і стоячим коміром;
- ✓ дві сорочки;
- ✓ краватка суконна з манишкою;
- ✓ панталони суконні на полотняній підкладці;
- ✓ дві пари портків;
- ✓ фуражирка (фуражна шапка);
- ✓ пара чобіт твердої шкіри, особистих або чистим дьогтем вимазаних;
- ✓ онучі літні та зимові;
- ✓ одні рукавиці;
- ✓ ранець для поклажі рекрутського багажу;
- ✓ одна шуба [11, 603].

Вже у депо рекрути отримували від казни:

- ✓ ще одну сорочку;
- ✓ панталони літні;
- ✓ чоботи мушкетерські (так само і плаття рекрутам призначалась солдатська по мушкетерському окладу – 9,5 крб.);
- ✓ шинель (світло-, темно-сірого або білого кольору), –

і грошима 50 копійок на шиття, мастило чобіт і шкарпетки.

Втім, отримували усі ці речі не в готовому вигляді, а в якості матеріалів, які заздалегідь мав заготовити командир запасного депо (селянське сукно овечої шерсті на шинель, «фламське» полотно або равендук на панталони, полотно на сорочку, шевський товар), і за зразками (зріст, довжина і ширина шинелі і сорочки), наданими головним командиром запасних рекрут командирам депо,

виготовляли ці речі «полковим кроєм», щоб «через те й самі могли привчатися» [11, 620, 621].

Крім того, у деяких рекрут було поголені лоби як знак схильності до втечі (як покарання застосовувались іще різки і пониження до звання фурлейта (візника) зі зменшенням платні до 8 крб.).

Щодо комплектації Глухівського запасного рекрутського депо, перші відомості маємо відносно осіннього рекрутського набору 1809 р. (виписка із розкладу, датована 21 вересня 1809 р.). Глухівське депо мали укомплектувати рекрутами із Гродненської (загальне число рекрут – 2.808, розподіляються партіями на 5 депо), Віленської (відповідно, 3.132 рекрути і 3 депо), Курської (3.035 рекрут і 3 депо), Воронежської (2.632 рекрути і 3 депо) губерній [14, 15]. У 1810 р. Глухівське запасне рекрутське депо призначили для 15-ої дивізії, і восени згаданих рекрутів (загальним числом 2.872) було відправлено до Ясс на доукомплектування полків Молдавської армії з піонерними ротами (2.373 піхотних рекрути і 189 кавалерійських) і до Кам'янця-Подільського на доукомплектування Курінського мушкетерського полку (310 піхотних) [14, 20].

Під час осіннього рекрутського набору 1810 р. Глухівське запасне рекрутське депо мали укомплектувати рекрути Тамбовської (числом 1.976 осіб, 7 партій) і Тульської (числом 1.200 осіб, 4 партії) губерній (виписка із розкладу, датована 30 вересня 1810 р.) [14, 27, 29]. Але у зв'язку із переведенням 7 лютого 1811 р. загальноармійського Глухівського запасного рекрутського депо до Конотопа, натомість із відкриттям у Глухові артилерійського рекрутського депо, до Глухова направлялося 800 рекрут із Нижегородського депо. Запізнілі партії рекрут із Тамбовської і Тульської губерній, які не встигали до переведення депо до Конотопу і прибували до Глухова після 1 березня 1811 р., так само залишались для укомплектування новоутвореного артилерійського депо «для відвернення усіляких незручностей» [12, 546, 547]. 21 березня 1811 р., «оскільки число їх для артилерії недостатнє», рекрутів до новоутворених артилерійських депо вирішили перевести у 1811 р. ще й з Ярославського рекрутського депо, а на майбутнє змінити порядок комплектування артилерійських рекрутських депо, – починаючи з осені 1811 р. вони комплектувалися рекрутами не з губерній, а з інших рекрутських депо. Зокрема, Глухівське артилерійське рекрутське депо набирало рекрутів із Роменського, Ахтирського, Ізюмського і Зміївського рекрутських депо [12, 591]. Згідно Розкладу комплектування артилерійських бригад від 10 вересня 1811 р. рекрути Глухівського артилерійського депо мали із 1 жовтня 1811 р. поповнити 6-8 резервні, 4 запасну, 8, 13, 19, 20 артилерійські бригади, а за уточненою версією розкладу від 16 вересня – 10, 16, 22 замість 19 і 20 артилерійських бригад [12, 848-849].

Мабуть, востаннє Глухівське рекрутське

депо було укомплектоване рекрутами на початку 1812 р., як довідуємось із Розкладу рекрутів 81-го рекрутського набору по рекрутським депо першої лінії. Відповідно до указу від 21 березня 1811 р. його склали рекрути Роменського і Ахтирського депо (по 300 рекрут), Зміївського (400) і Ізюмського (600) депо загальним числом 1600 осіб [14, 32].

В організації рекрутських депо були широко задіяні місцева цивільна влада і обивателі. Так, лише після перемовин міністерства військових сухопутних сил із цивільними губернаторами у спеціальних розкладах визначались міста, посади, містечка, села і селища, «які навіки вже залишаться квартирами запасних рекрутських депо», і місця літніх таборів, куди рекрути кожного депо зводились із 1 червня до 15 серпня (у положенні від 10 жовтня 1808 р. згадувалось, що розклади додаються до тексту Положення, але до Повного зібрання законів вони не потрапили) [11, 605, 625-626].

Треба зауважити, що кожне депо займало не один лише населений пункт, ім'я якого носило, а доволі значну територію навколо того пункту (квартири). Так, наприклад, відомо, що у Брянську знаходились лише штаб-квартира депо, лазарет, капральство першої роти і квартира ротного командира, а загалом Брянське депо мало у своєму складі шість рот, які квартирували на відстані від міста в окружності до 74 верст [4, 172].

Також цивільні губернатори розпоряджались поставками дрібного лісу, хворосту, прутнику для куренів і цегли та глини для пічок для облаштування літніх таборів рекрутів, відводом будівель під лазарет (на 150 осіб) і магазинами рекрутського депо (для речей і провіанту), їх опаленням і забезпеченням соломомою, доставкою хворих рекрутів до лазаретів із селищ, які складали квартири запасних депо, а також зносились із міністром внутрішніх справ з приводу висловленого обивателями бажання побудувати магазини і лазарети, а з приводу продовольства рекрутів – із командирами депо [11, 605, 623, 622, 626].

Крім цивільних губернаторів офіцери депо контактували із повітовим казначейством, земською поліцією і міськими лікарями. Так, повітове казначейство отримувало від офіцерів рекрутських партій шнуrowі зошити на ревізію (яка тривала не довше 3 діб) і залишки дорожніх коштів, натомість видавало їм квитанції і гроші на прогони і продовольство нижніх чинів на час шляху до полку [11, 603]. Земська поліція відводила будівлі для провіанту і, ймовірно, розміщення лазаретів [11, 622]. В останніх були задіяні міські або вільнонаймані лікарі, а члени Лікарняних управ мали ревізувати ці лазарети [11, 623].

Від обивателів вимагалось поставляти дрібний ліс, хворост, прутник для куренів, цеглу і глину для пічок задля облаштування літніх таборів рекрутів. Якщо під депо не було відведено казенних будівель, то обивателі могли побудувати лазарети і магазини

«від себе, аби через те звільнитися від зайняття власних їх будівель» [11, 626]. Так само вони могли добровільно брати продовольство рекрутів на себе, отримуючи натомість рекрутську пайку з тим, аби вони «годували рекрутів хлібом, приварком і іншою їжею, яку самі вживають» [11, 622].

Указом від 13 березня 1812 р. на базі артилерійських рекрутських депо почалося створення артилерійських рот, – із березня до липня 1812 р. було сформовано 24 роти – 17 піших (3 батареїні і 14 легких) і 7 кінних. Зокрема, у Глухові було сформовано 52 батареїну, 66, 67, 68 легкі, 28 і 29 кінні роти у складі 4-ої запасної Артилерійської бригади [13, 229]. Фактично цим актом уряд офіційно підвів ризик під історією рекрутських депо. Адже по закінченні наполеонівських воєн рекрутські депо вже не відроджувались. Російський військовий історик В. Щепетильников з цього приводу відзначав: «Загалом, стало зрозумілим, що добре мати такий великий запас рекрутів, який утримувався в депо, але все-ж за умови передбачення війни у недалекому майбутньому; тримати ж його постійно – не вигідно: існувати він власне може лише як плюс до армії, але плюс все ж не вповні наділений її властивостями» [17, 149, 150].

Еволюція рекрутських депо і Глухівського (запасного артилерійського) рекрутського депо, зокрема, слугує підтвердженням теоретичної моделі структурної де-диференціації Е. Еффрата [18]. Відповідаючи на виклик наполеонівської Франції, російський уряд змушений був діставати людські ресурси, уніформу, зброю, місця розквартирування і, головне, гроші для військової діяльності, створюючи для цього спеціалізовані адміністративні структури (у термінах «перехідної» концепції модернізації М. Леві-мол., сучасні фрагменти або центри в рамках запізненого у своєму розвитку суспільства), але після мобілізаційного ривку виявився неспроможним їх контролювати та підтримувати і свідомо відмовився від деяких модернізаційних здобутків у військовій сфері [15, 180].

Посилання

1. Андерсон П. Родословная абсолютистского государства / пер. с англ. И. Куриллы. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2010. – 512 с.
2. <Анучин Е.Н.> Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. Составлен, по распоряжению Министра Внутренних дел, Чиновником особых поручений при Министре Е. Анучиным. – СПб.: Тип. МВД, 1872. – 239 с.
3. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 616 с.
4. Бобков В.А. Брянский неперемный арсенал в начале – первой половине XIX века // Русский сборник. Выпуск 4. (Кафедра отечественной истории древности и средневековья Брянского государственного университета). – Брянск, 2008. – С. 172-182.
5. Богданов Л.П. Русская армия в 1812 году: Организация, управление, вооружение / Л.П. Богданов. – М.: Воениздат,

1979. – 192 с.

6. Габаев Г.К. Роспись русским полкам 1812 года. Справочник о полках регулярной пехоты и кавалерии 1812 года, с указанием названий полков в 1812 г., их дальнейшей судьбе, принадлежности в 1812 г. к армиям, корпусам и дивизиям, формы обмундирования, знамен и штандартов 1812 г. и наград за боевые подвиги 1812, 1813 и 1814 гг. / Г.К. Габаев. – К., 1912. – 298, 36 с.

7. Игошин К.Г. Некоторые сведения об изменении в организации российской полевой артиллерии 1803-1812 // [Электронный ресурс] // http://www.reenactor.ru/ARH/PDF/Igochin_03.pdf.

8. Коваленко А.Ю. Военный министр граф А.А. Аракчеев: «Честному человеку всегда трудно занимать важные места государства» // [Электронный ресурс] // Военно-исторический журнал. – 2001. – № 10. – С. 42-46 (<http://regiment.ru/Lib/C/95.htm>).

9. Нестеренко Л. Діяльність волосних правлін Чернігівщини в першій пол. XIX ст. по організації Рекрутської повинності // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 89-98.

10. Пискунов Б.А. Комплектование и размещение полков русской армии в XVIII и в начале XIX века в городе Торопце // [Электронный ресурс] // Научные чтения, посвященные 925-летию г. Торопца и 160-летию юбилею М.П. Мусоргского (<http://www.toropets.net/modules.php?name=History&pa=showpage&pid=8>).

11. Полное собрание законов Российской империи (далее: ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Т. XXX. – 1404, 8, 2 с.

12. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – 944, 9 с.

ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. XXXII. – 1107, 14, 5 с.

13. Приложения // <Щепетильников В.В.> Столетие военного министерства. 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование императора Александра I. / Главный редактор генерал-лейтенант Д.А. Скалон. Редактор исторического очерка Главного штаба генерал-майор Н.П. Михневич. Составил штабс-капитан В.В. Щепетильников. – СПб., 1902. – Т. IV. – Часть I. – Книга I. – Отдел II. – С. 1-91.

14. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992 гг. / пер. с англ. Менской Т.Б. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 328 с.

15. Чуприна М. Участь населения Чернігівщини у війні проти французьких загарбників // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 62-71.

16. <Щепетильников В.В.> Столетие военного министерства. 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование императора Александра I. / Главный редактор генерал-лейтенант Д.А. Скалон. Редактор исторического очерка Главного штаба генерал-майор Н.П. Михневич. Составил штабс-капитан В.В. Щепетильников. – СПб., 1902. – Т. IV. – Часть I. – Книга I. – Отдел II. – С. 1-211 с.

17. Effrat E. Introduction to social change and development // Explorations in general theory in social science: Essays in honor of Talcott Parsons / Ed. By Loubser J. et al. – N.Y., 1976. – Vol. 2. – Pp. 662-680.

Галь Б.А. Глуховское рекрутское депо накануне Отечественной войны 1812 г.

В статье реконструируется эволюция российских дивизионных учебных частей накануне Отечественной войны 1812 г. на примере Глуховского (запасного артиллерийского) рекрутского депо (1808-1812).

Ключевые слова: рекрут, учебная часть, запасное артиллерийское депо, рота, Отечественная война.

Hal' B.O. Hlukhiv recruit depot on the eve of the Patriotic War of 1812

The article reconstructs the evolution of Russian divisional training units on the eve of the Patriotic War of 1812 on the example of Hlukhiv (reserve artillery) recruit depot (1808-1812).

Key words: recruit, the training unit, reserve artillery depot, company, the Patriotic War.

30.03.2012 p.

УДК 94 (477.15) «18»

О.О. Тригуб

НОВІ ВІДОМОСТІ ПРО ГОСПОДАРСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОМІЩИКІВ ТУМАНСЬКИХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

У статті висвітлюються невідомі епізоди господарської діяльності поміщиків Туманських у першій половині XIX ст.

Ключові слова: Туманські, Чернігівська губернія, поміщицьке господарство, земельні володіння.

Дослідження еліт українського суспільства належить до пріоритетних завдань української історіографії. Проте тенденції до позитивних зрушень у цьому напрямі окреслились лише в останні десятиліття. Але, як правило, основну увагу науковці приділяли правовій інтеграції козацької старшини до складу дворянської верстви Російської імперії та його нобілітаційним змаганням у першій третині XIX ст. У той час, на думку Т. Литвинової, місце та значення соціальної еліти в суспільстві, господарському житті, специфіка стосунків, у тому числі поземельних, з представниками інших станів, ставлення до залежного населення, функціонування корпоративних органів потребують подальшого поглибленого вивчення [1, 68].

Козацько-старшинський рід Туманських, нобілітований російським урядом на зламі XVIII – XIX ст., являє собою яскравий приклад пересічних поміщиків-землевласників Чернігівської губернії. Не випадково О. Лазаревський, говорячи про Туманських, відзначив, що це «фамилия интересная» [2, 220]. На думку ж О. Оглоблина, вони «кі маєтків особливих не нажили, і злочинів особливих не робили» [2, 220]. Втім, досі науковці переважно зосереджували увагу на різних аспектах громадської та культурної діяльності окремих представників роду. Серед них відзначимо студії Г. Милорадовича, В. Модзалевського, С. Брайловського О. Оглоблина, а також О. Журби, Т. Литвинової, О. Ільїна, Ю. Шемшученка. Мета даної розвідки – на основі документів, виявлених у Державному архіві Чернігівської області, доповнити наявні відомості про Туманських-поміщиків новим фактичним матеріалом.

Незважаючи на те, що переважна більшість володінь була закріплена поміщиками де-юре ще наприкінці XVIII ст., земельні суперечки траплялися і на початку XIX ст. Так, 7 грудня 1816 р. Сенат розглядав скаргу поміщиці А.Й. Туманської та нащадків поміщика І. Силича на бунчукового товариша К. Лизогуба «о заволодінні належного им (позивачам – О.Т.) по предку их части в имении селах Ивановке, Полуботков и деревни Певцов» [3, 22]. Було вирішено за строком давності маєтки в с. Полуботки та с. Півці залишити у володінні К. Лизогуба, а от с. Іванівка було

передано Туманським [3, 22]. Майже 30 років тривав судовий процес між У.Д. Туманською і поміщиками Гриневськими та Миклашевськими за розташований у Городнянському повіті Ковпитівський острів. Тільки в липні 1864 р., після численних засідань, Городнянський межовий суд виніс рішення про остаточне розмежування спірних угідь [4].

Суперечки за землю виникали і між поміщиками та селянами. У лютому 1816 р. до Сосницького нижнього земського суду з позовом на В.Й. Туманського, звернулася удова диякона Стахевича, звинувачуючи його у крадіжці сіна та дров [5]. У відповідь В.Й. Туманським представив суду купчий запис на м. Нові Млини та с. Велике Устя, отриманий від графа О.К. Розумовського. У ньому зазначалося, що «без означения живущих помещиков, козаков великоустьенских, владеть ему, Туманскому, всеми теми угодиями, коими граф владел, но в каких именно местах оное положение имеет и с кем граничит – не сказано» [5, 11]. Лише у березні 1825 р. Сосницький повітовий земський суд ухвалив остаточне рішення: «оставив притом лес Клунище с сенокосом в владении Стахевичей, а Туманскому отказать» [5, 116].

На початку XIX ст. до судових установ продовжували надходити численні скарги про закріпачення поміщиками козаків. До подібних дій вдавалися і Туманські. Так, селянин М. Вакуленко повідомив Глухівський повітовий суд, що його батько разом із братами у ревізіях 1782 і 1795 рр. були записані «при казачьем звании», а його з якихось причин в ревізії 1782 р. пропущено [6, 4]. Тому, відповідно до указу від 3 травня 1783 р., за яким «где кто записан состоит, там тому вечно оставаться надлежит», він опинився серед кріпосних У.Ф. Туманської. Суд відхилив усі докази М. Вакуленка і справа була завершена на користь поміщиці.

Певна неузгодженість окремих законодавчих актів Російській імперії щодо селян часто призводила до суперечок та судових позовів. 11 січня 1824 р. в Державній Раді розглядалась справа «О оставлении в своей силе купчей крепости на продажу генерал-майором Яковом Шемшуковым ротмистру Василию Туманскому малороссийских крестьян без земли» [7, 702]. Останній у 1822 р. придбав 63 селянина, «состоящих Черниговской губернии в Глуховском и Сосницком поветах, на свод, без земли, с их семействами и имуществом». Проте Генеральний суд керувався указом Сенату від 30 червня 1816 р., відповідно до якого дворянам дозволено «совершать купчие крепости на продажу владельцами крестьян, без земли». Не врахувавши указ від 16 вересня 1798 р., відповідно до якого заборонялось продавати селян Лівобережної України без землі, суд вирішив, що продаж особистий відрізняється від продажу з сім'єю «на свод»,

проте надіслав справу на розгляд міністру юстиції, а той, у свою чергу, в Сенат. Останній постановив, що Генеральний суд прийняв до уваги укази від 19 травня 1769 р., 20 жовтня 1782 р., 31 грудня 1804 р. та 30 червня 1816 р., що стосувалися селян тих губерній, «кои руководствуются, во всех случаях, общими государственными постановлениями», у той час, як у Чернігівській і Полтавській губерніях відповідно до постанови Сенату від 16 вересня 1798 р. заборонялось продавати селян без землі. Виходячи з цього, ця купча з юридичної точки зору була недійсна. Та завдяки клопотання В. Туманського, який стверджував, що куплені селяни отримали достатню кількість землі і вже оселились на ній, купча була залишена в силі. 15 лютого 1825 р. Державна рада ухвалила відповідне рішення [7, 702].

Для поповнення своїх статків Туманські, як і більшість поміщиків, не гребували і відвертими зловживаннями по відношенню до селян та козаків. У ніч з 15 на 16 жовтня 1811 р. дворові люди поміщиці У.Ф. Туманської вчинили напад на пасіку козака с. Чорторики Д. Саченка, в результаті якого були «выбиты 22 улья пчел и забрано мед, причинив тем самым убытков на 300 руб.» [8, 43].

У першій половині XIX ст. дворяни-поміщики Чернігівської губернії почали активно долучатися до промислової діяльності. Цей процес був зумовлений поступовим наростанням кризи традиційного суспільства, переходом від натурального до товарного господарства та поглибленням спеціалізації в землеробстві. Наявні земельні володіння у поєднанні з кріпосними селянами та підтримкою уряду дали змогу поміщикам дедалі частіше засновувати у своїх маєтках промислові підприємства, які насамперед були тісно пов'язані з сільським господарством.

Найбільшу увагу дворянство губернії приділяло гуральництву, яке було його привілеєм. Царський уряд провадив політику протекціонізму щодо дворянських гуралень, що передбачало привілеї у виробництві і збуті горілки, водночас інші верстви населення зазнавали певних обмежень. До Глухівського земського суду звернувся єврей Ю. Борохович з проханням звільнити його від сплати штрафу у розмірі 420 руб. за шинкування в маєтку поміщика Туманського на хуторі Сорокових Бальчиках [9, 1]. Позивач скаржився на неправомірні дії суду і повідомляв, що він не продавав горілку в шинку, а лише допомагав у її перевезенні. Втім, його скарга не була задоволена.

Як зазначав один із тогочасних дослідників, «успехи винокурения зависят прежде всего от легкости сбыта и от системы налогов, которые определяют цену этого продукта и могут более или мене затруднить или ограничить производство» [10, 65-66]. Звільнені від податків на користь держави, гуральні влаштувалися в більшості поміщицьких господарствах. У першій

половині XIX ст. найбільша кількість гуралень у Чернігівській губернії була зосереджена у Глухівському та Сосницькому повітах [11, 290]. Тож не дивно, що Туманські, які володіли тут численними маєтками, мали кілька гуралень. Аналіз наявних джерел дозволяє виявити їх місцезнаходження.

Глухівський повіт:

с. Бригінці – гуральня поручика Г.Ф. Туманського, в якій на початку XIX ст. щорічно викурювалось 1500 відер вина [12, 236];

с. Хотьминівка – гуральня В.Й. Туманського потужністю 500 відер [13, 19];

с. Чорторики – гуральня В.І. Туманського, яка в середині XIX ст. мала потужність 15,121 відер спирту на рік. У 1860-1861 рр. у ній було викурено близько 20,531 відер спирту [11, 306].

Городнянський повіт:

с. Паперня – гуральня поміщиці У.Д. Туманської (потужність – 10,462 відер спирту на рік);

с. Івашківці – гуральня поміщика З.Ф. Туманського (потужність – 17,526 відер спирту на рік; викурено у 1860-1861 рр. – 9,127 відер спирту) [11, 312].

Козелецький повіт:

с. Сивухи – гуральня поміщиці Туманської (потужність – 22,146 відер спирту на рік).

Остерський повіт:

с. Гута – гуральня поміщиці К.Ф. Туманської (потужність – 8,887 відер спирту на рік).

Продукцію гуральництва Туманські реалізовували здебільшого в облаштованих в їхніх селах шинках або вивозили в інші губернії.

Надлишок зернових поміщики зберігали у власних хлібних магазинах. У 1841 р. в Чернігівській губернії Туманські мали 4 такі магазини: у с. Бригінці магазин поручика М. Туманського та його дружини [14, 40 зв.], у с. Чорторики – штаб ротмістра В. Туманського [14, 97 зв.], х. Вознесенському – генерал-майорші А. Туманської [14, 105], у с. Хотьминівка – ротмістра В. Туманського [14, 105 зв.].

Іншою важливою галуззю промисловості, в якій поміщики досягли успіхів у першій половині XIX ст., було цукроваріння. Виробництво цукру в Чернігівській губернії було започатковано в 1825 р, але розширення цукрової галузі почалось лише з 40-х рр. У 60-х роках губернія за кількістю цукрових заводів посідала друге, а за кількістю виготовленого цукрового піску – третє місце в імперії [11, 329]. Один із цукрових заводів заснував у 1850 р. у слободі Володимирській Глухівського повіту В.І. Туманський. Як і переважна більшість подібних підприємств, він був «вогневим» і оснащеним 4 гідравлічними пресами з діаметром циліндрів 10 дюймів [11, 328].

Одним із головних чинників, що змушував поміщиків дедалі активніше вдаватися до

використання найманої праці, була низька продуктивність роботи кріпаків та їх небажання працювати, а іноді й навмисне псування обладнання. Так, у ніч з 28 на 29 березня 1809 р. в маєтку глухівського підкоморія В.Й. Туманського у с. Хотьминівка сталася пожежа, внаслідок якої згоріла гуральня поміщика. Хоча суд не виявив винуватців, можна припустити, що сталася вона внаслідок недбалості кріпаків, задіяних на виробництві [13].

У період наростання кризових явищ у поміщицьких господарствах важливу роль відігравали кредитні установи, які були покликані обслуговувати їхні потреби. Державний позичковий банк кредитував дворян на досить вигідних умовах. За положенням 1824 р. позики цим банком видавалися під заставу поміщицьких маєтків терміном до 24 років з виплатою 8 % річних. Під заставу житлових цегельних будинків позики видавалися лише на 12 та 8 років. У 1830 р. термін по позиках під заставу маєтків був продовжений до 37 років [15, 122]. Кредитами банку користувалися і Туманські, господарства яких у середині XIX ст. почали стрімко занепадати.

Дружина предводителя дворянства Городнянського повіту секунд-майора Ф.А. Туманського Агафія подала клопотання ім'я імператору Олександрю І: «Имею я надобность занять в Государственном заемном банке денег под залог недвижимого имения моего Городницкого повета в с. Ивашковке, состоящего мужского пола 150 душ с их имуществом и угодьями» [16, 1]. Штаб-ротмістр В.І. Туманський для отримання кредиту повідомляв Державний позичковий банк про склад свого маєтку «Черниговской губернии, Глуховского уезда в с. Черторики 274, местечке Воронеж 26, хуторах Крутишинском 31, Михайловском 12, итого 352 душ мужского пола по 8 ревизии крестьян. При них в чрезполосном владении земли: пахотной 1365 десятин, 1345 квадратных саженой; сенокосной 164 десятин, 222 квадратных саженой; под дорогами и улицами 10 десятин, 824 квадратных саженой; лесу (?) 376 десятин, 841 квадратных саженой; лесу дровяного 783 десятин, 1609 квадратных саженой; под усадьбами 93 десятин, 636 квадратных саженой. Господский дом в с. Черториках, два винокуренных завода, водяная мельница в хут. Круты на р. Осмин, 2 ветреные мельницы и кирпичный завод. А всего же в год получается дохода от 20 до 22 тысяч рублей» [17, 6].

Розмірковуючи про фінансовий стан поміщицьких господарств Чернігівської губернії, М. Домонтович констатував, що згідно зі звітом губернатора за 1859 р. більша частина маєтків (особливо це стосувалося дрібних господарств) була обтяжена боргами за несплату казенних повинностей і недоїмок, перебувала в опіці. Серед

причин накопичення величезних боргів автор називав недостатній розвиток промисловості, відсутність приватного кредитування, ділового хисту у багатьох дворян-підприємців, відсутність належних шляхів сполучення [11, 153].

Буденним явищем у фінансових стосунках серед дворян були борги. Зі скаргою на титулярного радника З.Ф. Туманського до Миколи І звернулася дочка померлого надвірного радника І. Барановська. У своєму листі вона писала, що «онный 1 мая 1824 г. занял у меня под заемное письмо 2500 руб. на годовое время» і до цього часу їх не повернув. Позивачка просила стягнути з З.Ф. Туманського «из числа денег присланных в Черниговский Генеральный суд под залог его Туманского 360 душ крестьян из числа 380 душ состоящих Городницкого повета в с. Ивановке и деревнях Паперне и Рудне» [18, 1].

Таким чином, набуті Туманськими наприкінці XVIII ст. земельні володіння створили міцне підґрунтя економічного благополуччя роду. У середині XIX ст. їхні маєтки в Чернігівській та Полтавській губерніях зосереджувались у Глухівському, Козелецькому, Городнянському, Стародубському, Сосницькому, Остерському, Мглинському, Лубенському та Гадяцькому повітах.

Напередодні скасування кріпацтва, у деяких повітах Туманські належали до числа найбільших землевласників, чий володіння перевищували 3 тис. десятин. Зокрема, у Глухівському повіті поряд з родинами Неплюєвих (25 тис. десятин), Кочубеїв (15 тис.), Туманським належало від 5 до 7 тисяч десятин [19, 345]. У Гадяцькому повіті вони мали від 4 до 6 тис. десятин [19, 429] і також входили до числа найбільших землевласників. Значні володіння Туманських знаходились також у Козелецькому, Городнянському та Остерському повітах. Поява у першій половині XIX ст. в їхніх маєтках промислових підприємств для виробництва товарів на ринок свідчила про руйнування натуральних підвалин кріпосницького господарства та поступове втягування їх в ринкові відносини. Широкий внутрішній ринок і захисне мито були для Туманських-поміщиків надійною гарантією своєчасного збуту виробленої у власних господарствах продукції. Проте, в середині XIX ст. їхні господарства, як і переважної більшості поміщиків, почали занепадати. Це пояснювалося, насамперед, застосуванням у великих розмірах примусової праці на виробництві, обмеженістю обігових коштів, недостатньою ініціативністю і морально-психологічними установками дворянства щодо підприємництва [16, 133; 20].

Посилання

1. Литвинова Т. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 67-78.

2. Оглоблин О. Люди Старої України. – Мюнхен, 1959. – 327 с.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 239, оп. 6, спр. 901.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 3 а, спр. 2145.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 5879.
6. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 6, спр. 208.
7. Архив Государственного Совета. Царствование императора Александра I: 1810 – 19 ноября 1825: Журналы по делам департамента Гражданских и духовных дел: Ч. 1. – СПб., 1892 г. – Том 4. – Ч. 1. – 724 с.
8. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 4732.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 3, спр. 3161.
10. Павловский И.Ф. К истории винокурения в Малороссии // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Полтава, 1908. – Вып. 5. – С. 65-66.
11. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 686 с.
12. Відомості про розташування і обшири міст Чернігівської губернії 1810 р // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст. – К., 1997. – 324 с.
13. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 3023.
14. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 8470.
15. Донік О. Участь дворян України у промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) // Проблеми історії України XIX–XX ст. – К., 2007. – Вип. 13. – С. 121-136.
16. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 2, спр. 3051.
17. Держархів Чернігівської обл., ф. 128, оп. 1, спр. 5073.
18. Держархів Чернігівської обл., ф. 239, оп. 6, спр. 1414.
19. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Том седьмой. Малороссия. / Под редакцией В. П. Семенова (репринтное издание 1903 г.). – Х., 2009. – 552 с.
20. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 9 а, спр. 3071.

Тригуб А.А. Новые сведения о хозяйственной деятельности помещиков Туманских в первой половине XIX века

В статье освещаются неизвестные эпизоды хозяйственной деятельности помещиков Туманских в первой половине XIX в.

Ключевые слова: Туманские, Черниговская губерния, помещичье хозяйство, земельные владения.

Tryhub O.O. New information about economic activity of the Tumansky landlords in the first half of the nineteenth century

This article describes some unknown episodes in economic activity of the Tumansky landowning family in the first half of the nineteenth century.

Key words: the Tumanskies, Chernihiv Province, landlord farming, landholdings.

24.03.2012 р.

ДО ПИТАННЯ ВІДКРИТТЯ В НІЖИНІ ЖІНОЧИХ ПАНСІОНІВ

Стаття розкриває один з аспектів жіночої освіти на Ніжинщині.

Ключові слова: освіта, жінки, пансіон.

Ніжин в усі часи був містом енергійних людей, яким необхідно було мати освіту як для ведення фінансових справ, так і для кар'єрного зростання. Оскільки освіта спочатку була прерогативою представників чоловічої статі, то на долю жінок випадало ведення домашнього господарства, виховання дітей, рукоділля, світські прийоми та візити. Але не всі жінки та дівчата погоджувались вести подібний спосіб життя. Багатьох з них приваблювала можливість вчитись далі, займатись наукою, як Софія Ковалевська або Марія Жоліо-Кюрі. Небажання жінки вести життя «домостроєм» породжувало у неї прагнення вчитись.

Деякі питання відкриття жіночих пансіонів в Ніжині вивчалося Г.В. Самойленком, О.Г. Самойленком («Ніжин – європейське місто»), О.К.Проніковою, О.К. Білоусовою («Система нижньої та середньої освіти в Чернігівській губернії ХІХ – поч. ХХ ст.»), проте комплексне і системне дослідження з даної теми відсутнє. Метою даної статті є висвітлення стану жіночої освіти на Ніжинщині у ХІХ ст.

Невдовзі після видання статуту 1804 р. уряд дозволив відкривати дворянські гімназії і пансіони. В Україні у зв'язку з цим почали діяти гімназія у Харкові, комерційна гімназія в Одесі, вища гімназія в Ніжині. З'являються і жіночі освітні заклади – інститути шляхетних дівчат, які були першими середніми школами для жінок в Росії. На території України перший такий заклад було відкрито у 1818 р. у Харкові. Такі ж інститути почали працювати і в інших українських містах: Києві, Полтаві, Одесі. Згодом жіноча освіта була представлена ще й жіночими гімназіями, які відкривалися Міністерством народної освіти. За гімназіями слідували пансіони. Звернемось до класики. Ось як характеризує ці заклади «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Єфрона: «Пансіони або інтернати започатковуються під управлінням місцевого начальства гімназії або прогімназії. До складу пансіону входять пансіонери, які знаходяться на повному утриманні, та напівпансіонери, які користуються тільки обіднім столом. Вихованці пансіону відвідують класи і підпорядковуються відносно вступних іспитів і перевodu до вищих класів і взагалі порядку навчання правилам, загальним для всіх учнів. Під приватним пансіоном розуміються ті

приватні учбові заклади, які слугують не тільки для викладання наук, а й для утримування і виховання учнів [1, 703].

У цей час по всій державі почали відкриватися навчальні заклади не тільки для хлопчиків, а й для дівчат. Ця тенденція спочатку зі столичних, а згодом і з губернських стала поширюватися і в повітових містах, у тому числі і в Ніжині.

Учбові заклади відкривались, перш за все, для дітей дворян і чиновників, але оскільки такий прошарок населення в повітовому містечку був незначний, то до них стали приймати дітей інших соціальних груп: купців, осіб духовного звання, обер-офіцерських дітей. Метою відкриття пансіонів було розповсюдження початкових знань, які базувалися на правилах віри і моралі.

Учениці у переважній більшості були православної віри, але зустрічались римо-католики та діти з інших конфесій. Цікавий той факт, що діти греків завжди відмічалися окремим рядком, а не за соціальним станом і не за віросповіданням [2].

У початкових закладах для дівчат викладали взагалі однакові предмети, оскільки вони були за статусом на ступені повітового або приходського училища, інколи – трикласної гімназії. Виходячи з цього і предмети викладали однакові з училищними. У першу чергу це був Закон Божий, який викладав священик або (як його ще називали) законовчитель. Саме з Закону Божого в кожному свідоцтві і в кожному атестаті починався перелік предметів з оцінками учня. А далі з невеликими варіаціями перелічувались інші предмети: російська і всесвітня історія, російська і всесвітня географія, арифметика. Далі йшли мови: російська, німецька, французька, а також малювання, чистописання, музика, танці та рукоділля і співи [3].

До пансіонів дозволялось приймати дітей віком до дванадцяти років.

Для відкриття пансіону треба було дотриматись багатьох вимог: наявність приміщення, гроші на утримання закладу, обладнання і обов'язково – відповідна освіта упорядниці. Так, наприклад, дочка відставного колезького асесора Лідія Олександрівна Даніч отримала освіту в Петербурзькому Олександрівському училищі; дівчиця Уляна Богданова, а пізніше – дружина ніжинського грека Анастасія Кунелакіса – Уляна Кунелакіс закінчила курс навчання в училищі Святої Олени; пані фон Сміттен отримала освіту в Імператорському Виховальному Товаристві шляхетних дівчат [4].

Крім атестату майбутній власниці потрібно було пред'явити паспорт, метричне свідоцтво, свідоцтво про благонадійність, службовий список батька або чоловіка, а також вказати адресу будинку, де буде відкрито пансіон [5].

Інколи пансіони влаштовувались у власному будинку. У своєму проханні Уляна Кунелакіс писала:

«Для розміщення школи маю власний будинок на Базарній площі» [6]. Дочка титулярного радника Ольга Густавівна фон Сміттен мала намір відкрити пансіон в найманому будинку у пана Ганзена [7].

В заяві особи, яка бажала відкрити пансіон, зазначалась мета відкриття закладу, предмети навчання, приблизна кількість дітей, які будуть в ньому навчатись. Так, пані Кунелакіс вказувала, що метою відкриття пансіону на правах приходського училища є «розповсюдження первинних відомостей, заснованих на правилах віросповідання та моралі» [8].

В пансіонах, як і в училищах, і в гімназіях, в першу чергу діти вивчали Закон Божий. Тому обов'язковим для навчального закладу була наявність книг церковного змісту і друку.

На другому місті за значенням знаходились читання за книгами церковного та цивільного друку, чистописання, мови, математика, географія, малювання та жіноче рукоділля. Такий курс наук мав проводитись в пансіоні пані Кунелакіс, де планувалось навчати 30 дітей одночасно. Річна плата за ученицю становила 60 руб. за рік [9]. Насправді ж учнів було менше, адже відомо, що у 1871 р. тут здобувало освіту троє хлопчиків і п'ятеро дівчат. Всі учні мали православну віру, четверо з них були дітьми дворян і чиновників, всі діти проживали в місті. В 1873 р. упорядниця планувала відкрити первинне жіноче училище на ступені приватного учебного закладу 3-го розряду.

У січні 1858 р. удова поручика Емілія Серікова-Антонович з дозволу Міністра народної освіти відкрила в Ніжині жіночий пансіон шляхетних дівчат на правах повітового училища. Це стало можливим за наступних умов: у навчальному закладі повинно навчатися 32 особи (повні пансіонерки та напівпансіонерки) у трьох класах і одному підготовчому, навчати дітей мають один законовчитель і вісім світських вчителів, пансіон матиме одну наглядачку, одну класну даму із вихованок державних учебных закладів на кожних 15 вихованок для нагляду та тренувань в мовах, а для викладання наук повинні бути запрошені вчителі Ніжинської гімназії [10]. В разі захворювання пансіонерок планувалось розміщувати в окремому приміщенні, а для лікування запрошувати відомого своєю досвідченістю медика без додаткової батьківської плати, яка при цьому мала йти лише на придбання ліків [11]. Плата за ж повних пансіонерок повинна була складати 120 руб. сріблом на рік, за напівпансіонерок – 75 руб. на рік, при цьому всі вони повністю брали на себе витрати на пошиття форми (плаття темного кольору) та придбання необхідних учебных посібників. Повні пансіонерки при вступі мали внести столовий та чайний посуд, столову білизну та срібні ложки, які після закінчення навчання

лишалися власністю закладу [12].

Відомо, що у іншому ніжинському приватному жіночому пансіоні пані Богровської у 1870 р. за 55 ученицями доглядало 7 класних дам, викладало четверо професорів Ніжинської гімназії і сім учителів гімназії. Пансіон на правах училища існував за рахунок внесків за навчання: за повну пансіонерку на рік він становив 200 руб., за напівпансіонерку – 100 руб. Пансіон мав задовільну навчальну базу: 408 різних учебных посібників, 65 атласів та глобусів, географічні та історичні карти різного масштабу, 318 моделей для малювання та креслення, 25 прописів та 442 інші навчальні посібники. У 1871 р. у зв'язку з переводом учителя Разумова до Канівського училища його предмет тимчасово викладав наглядач Царевський, котрий на уроках геометрії звертав увагу виключно на те, що в цій науці придатне для життя [13].

Пані утримувачка виявилась патріотично налаштованою і практичною людиною. Особливу увагу при викладанні різних предметів вона звертала на рідну мову, про що дізнаємось із її звіту: «К сожалению большая часть учителей этого важного предмета из-за грамматического разбора со всею его докучливой терминологией забывают, что удел преподавания – научить правильному употреблению русского языка на практике, в жизни» [14].

В архівних документах одним із перших у Ніжині згадується пансіон під керівництвом Луїзи Піотровської, в якому у 1841-1842 навчальному році перебувало 28 дітей [15]. У 1848 р. був відкритий пансіон Емілії Лельєвр. Цього року у ньому навчалось 26 дітей [16]. Під 1853 р. у документах значиться приватний жіночий пансіон на ступені повітового училища Стефаниди Яківни Захаревич. В ньому перебувало 43 особи. Відомо, що навчальний заклад не мав власної бібліотеки, але випишував 3 журнали. Підручники купувались у гімназичному книжковому магазині. Проіснував пансіон до 1863 р., коли закrywся через стан здоров'я пані Захаревич [17].

Утримувачка приватної жіночої школи на правах повітового училища ніжинська гречанка Надія Муратова доповідала, що в її закладі працює один духовний учитель і одна світська вчителька, які навчають 18 дітей.

Іноколи пансіони змінювали статус. Так у 1865 р. утримувачка пансіону благородних дівчат Фрідріха Неметті надіслала папери з приводу передачі в її підпорядкування пансіону шляхетних дівчат і перейменування його в пансіон на правах гімназії. В тому ж році, але пізніше, у зв'язку зі шлюбом п. Неметті з учителем місцевої гімназії Шарко пансіон отримав назву за прізвищем її чоловіка.

Були й випадки, коли відкриття пансіону, до якого все було вже готове, не відбувалося внаслідок змін життєвих обставин пані утримувачки (наприклад,

шляхетна панні фон Сміттен назавжди виїхала з Чернігівської губернії) [19].

Справа жіночої освіти дуже різнопланова і багатогранна. В історії цього питання ще багато білих плям, які необхідно досліджувати. Так авторці неодноразово зустрічались згадки про відкриття і функціонування в місті пансіону Єлизавети Россет. Відомо, що існував він майже 20 років і закрився в 1825 р.

Посилання

1. Енциклопедичний словник Ф. Брокгауза і І. Єфрона. – СПб., 1897. – Т. 44. – С. 703.
2. Відділ забезпеченості збереження документів Чернігівського обласного державного архіву в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1359, оп. 1, спр. 1162, арк. 7.
3. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1173, арк. 2.
4. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1167, арк. 4.
5. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1164, арк. 8.
6. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1173, арк. 2.
7. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1170, арк. 8.
8. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1161, арк. 2.
9. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1171, арк. 1.
10. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1171, арк. 6.
11. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1171, арк. 9.
12. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1161, арк. 2.
13. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1164, арк. 4.
14. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1173, арк. 3.
15. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1156, арк. 4.
16. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1159, арк. 8.
17. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1164, арк. 2.
18. ВДАЧОН, ф. 1359, оп. 1, спр. 1168, арк. 4.
19. ВДАЧОН ф. 1359, оп. 1, спр. 1170, арк. 7.

Диденко Т.А. К вопросу открытия в Нежине женских пансион

Статья раскрывает один из аспектов женского образования на Нежинщине.

Ключевые слова: образование, женщины, пансион.

Didenko T.O. To the issue of women's boarding-schools opening in Nizhyn

This article explains one aspect of women's education in Nizhyn area.

Key words: education, women, boarding-school.

22.03.2012 р.

УДК 94 (477.51) «18»

Л.В. Мохір

УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПРЕДСТАВНИКАМИ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ГЕОГРАФІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Стаття висвітлює відкриття та функціонування Імператорського Російського Географічного Товариства, проаналізована діяльність представників Товариства у галузях етнографії, географії, картографії та статистики на території Чернігівської губернії.

Ключові слова: Імператорське Російське Географічне Товариство, етнографічні експедиції, тригонометричні зйомки.

Становлення і розвиток географії, етнографії, статистики та картографії як наукових дисциплін пов'язане з функціонуванням Імператорського Російського Географічного Товариства. Історія створення та діяльність Товариства висвітлена у декількох роботах. Перші наукові розвідки з'явилися у кінці XIX ст., зокрема дослідженнях П.П.Семенова [23], в яких автор висвітлив головні етапи становлення та розвиток наукової установи. Якісно новий етап у дослідженні історії та функціонування Товариства розпочався у радянські часи. У 1948 р. вийшла друком робота Л.С. Берга [1], де автор розкрив головні напрямки роботи відділень Товариства. У 1970 р. з'явилась колективна монографія під редакцією С.В. Колесника [11], в якій розкрита діяльність Товариства за імперські та радянські часи. Проте залишається малодосліджуваним питання стосовно проведених досліджень на Україні, зокрема на території Чернігівщини. Тому дана стаття висвітлює діяльність Імператорського Російського Географічного Товариства на території Чернігівської губернії. Джерелами для дослідження теми, головним чином, слугували періодичні видання Географічного Товариства, на шпальтах яких опубліковувався матеріал.

У травні 1845 р. адмірал Ф.П. Літке подав міністру внутрішніх справ Російської імперії Л.А. Перовському доповідну записку «Об основании Русского общества этнографическо-статистического», в якій обумовлював причини відкриття Географічного Товариства на теренах Російської імперії [2, 3]. Головним поштовхом, який спонукав відкрити організацію, було функціонування подібних закладів в провідних країнах західної Європи. Так, наприклад, з 1821 р. діяло Паризьке Географічне Товариство, з 1828 р. – Берлінське, а з 1830 р. – Лондонське. Для того, щоб не відставати від західних держав, влада в Російській імперії підтримала ідею організації Географічного Товариства державного значення, надавши йому імператорського статусу. По-друге, дослідження,

проведені владою через державну потребу, не завжди задовольняли вимоги науки. Часто матеріал не опубліковувався, був недоступним для широкого кола людей. Частина інформації, яку збирали офіційним шляхом, залишалася у користуванні приватних осіб [2, 22, 31-32]. Тому доцільно було відкрити Товариство, котре за короткий час стало потужним науковим осередком. До головних завдань Імператорського Російського Географічного Товариства відносилося збирання і розповсюдження на території Російської імперії та за її межами повної і достовірної інформації з географії, етнографії, статистики, картографії та ін. У географічному аспекті збирався матеріал, який відносився до земельного опису певної місцевості, фізичних властивостей країни, див тамтешньої природи. В етнографічному напрямку досліджувалися різні народності за моральними, мовними, суспільними особливостями, які проживали в різних частинах імперії. У статистичному відношенні вивчалися стихії суспільного життя в кількісному взаємозв'язку. Пріоритетним напрямком роботи був етнографічний. Представники Географічного Товариства вважали за необхідне досліджувати різні народності імперії через швидке скорочення рис народного життя, що породжувало загрозу вимирання різних народностей, втрату їх національної історії. У другій половині XIX ст. вважалося, що дослідження народного життя є досить важливим та пріоритетним напрямком для антрополога та історика. Дане твердження визнавали авторитетні етнографічні товариства західних країн – Німеччини, Франції та Англії. У Росії на середину XIX ст. відбулося лише становлення етнографії як науки. Дослідженням такого виду приділялося досить мало уваги, тому Російське Географічне Товариство вважало за необхідне проводити етнографічні розвідки [2, 33-34].

7 жовтня 1845 р. у великому конференц-залі Академії Наук відбулися перші загальні збори членів Товариства під керівництвом Ф.П. Літке. На засіданні були присутні дійсні члени, серед яких слід згадати П.Ф. Анжу, К.І. Арсеньєва, В.І. Даля, Е.К. Гофмана, В.П. Врангеля, А.П. Заблоцького-Десятовського та ін. [2, 37]. Російське Географічне Товариство ділилося на спеціальні відділення. Перше мало назву «Географія загальна». Його очолював Ф.П.Врангель. Керівником другого відділення «Географія Росії» був В.Я. Струве, третього «Етнографія Росії» – К.М. Берг, четвертого «Статистика Росії» – П.І. Кеппен. Під час роботи Товариства всі відділення співробітничали з організаціями «Топографическое Депо главного штаба» та «Гидрографический департамент Академии Наук» [2, 39]. Згідно зі статутом 1849 р. відділення Товариства змінювали назви відповідно: географія математична, географія фізична, статистика та етнографія. Лише у 1931 р. відбулися

кардинальні зміни у структурі Товариства. Замість чотирьох відділень залишили лише два: соціально-економічне і фізичної та математичної географії. Таким чином, організоване в Санкт-Петербурзі Імператорське Російське Географічне Товариство стало важливою науковою установою, завданням якої було вивчати та досліджувати матеріали географії, етнографії, статистики, здійснювати спеціальні експедиції та опубліковувати висновки робіт. Товариство об'єднало навколо себе велику кількість науковців, мореплавців, військових. Якщо у 1845 р. кількість членів становила 100 осіб, а у 1850 р. їх налічувалося вже 419, то до 1917 р. цей показник став складати 1000 чоловік [12, 14].

Дорадянських часів Товариство мало свої відділи та підвідділи. Вони виступали як територіальні підрозділи. Відкриття будь-якого відділу тривалий час обговорювалося на Раді Товариства. Перевага надавалася відділам, які відкривалися на окраїнах імперії, оскільки вони були віддалені від центру, а шляхи сполучення були неналагоджені. Місцеві осередки займалися питаннями історії, етнографії, географії, статистики краю [12, 15]. У 1851 р. були відкриті перші відділи Російського Географічного Товариства – Кавказький та Сибірський. У 1877 р. в Омську був відкритий Західно-Сибірський відділ, тому назву Сибірський змінили на Східно-Сибірський. У 1867 р. відкрили Східно-Західний відділ у м. Вільно, але він проіснував до 1876 р. і лише у 1910 р. зумів відновити свою діяльність. Проте Перша світова війна остаточно зупинила його роботу. У 1867 р. був затверджений статут Оренбурзького відділу.

Важливою подією для України стало відкриття Південно-Західного відділу [12, 48]. На початку 70-х років XIX ст. репресивні заходи самодержавства щодо української інтелігенції дещо послабились. Це дало можливість колишнім громадянам знову об'єднатися та продовжити справу, розпочату у 60-х роках. Про це досить влучно зазначив П. Житецький: «Ми вже добре знали, що однієї свободи мало – без науки, без європейської освіти» [17, 180]. Тому Громада почала приймати до своїх лав переважно високоосвічених, ерудованих діячів із глибокими національними переконаннями [22, 82]. Реалії тогочасного життя вимагали створення єдиного координуючого центру, легальної установи, яка могла б об'єднати всі наукові сили тогочасної України. Така інституція повинна була надати громадянам можливість значно розширити свої починання в царині українознавства, збільшити обсяг видавничої літератури, користуватися допомогою багатьох наукових та адміністративних установ, залучати до роботи нових кваліфікованих фахівців.

Першими кроками в етнографічній діяльності стала організована та проведена П. Чубинським експедиція у Південно-Західний край. Результати роботи експедиції додали йому авторитету

у Російському Географічному Товаристві, а організаторські здібності допомогли у вирішенні питань у ряді вищих інстанцій.

Офіційне відкриття Південно-Західного Відділу відбулося 13 лютого 1873 р. у м. Києві у приміщенні Державного Банку, який був наданий М.Х. Бунге. Головував на засіданні князь О.М. Дондуков-Корсаков, проте він відмовився від пропозиції очолити організацію. Він запропонував своє місце відомому меценату Г. Галагану. Керівником справ Відділу назначили П. Чубинського, його заступником – О. Русова. На засіданні Відділу обрали перших дійсних членів, членів-«сореєнователів» та засновників. Заступником Г. Галагана став представник контрольної палати, дійсний член В.В. Борисов [23, 22]. Членами-засновниками були обрані В.Л. Беренштам, В.І. Бооль, М.Х. Бунге, Ф.К. Волков, П.І. Житецький, В.І. Зайончевський, О.В. Клосовський, М.О. Константинович, Ю.Ю. Цвітковський та ін. [16, 31]. Протягом наступних місяців 1873 р. на чергових засіданнях Відділу затверджувалися нові дійсні члени. Основний контингент складали представники українських Громад. Провідне місце за кількістю займала громадськість Київської губернії, друге – Чернігівської, від якої до складу Відділу увійшли О.М. Лазаревський, Л.О. Милорадович, О.І. Ханенко, О.Ф. Ліндфорс, В.В. Тарновський, М.О. Константинович, М.І. Тхоржевський, С.Д. Ніс, П.С. Іващенко, А.А. Кандиба та інші [ІР НБУ ім. Вернадського, ф. II, спр. 6777, арк. 2-5]. У 1874 р. до списку приєднався Ц.О. Понятовський, а у 1876 р. – В.Ф. Семеренко [23, 274-275].

Після відкриття координуючого центру та його відділень відразу розпочалися ґрунтовні дослідження. На теренах Чернігівської землі проводилися географічні, картографічні, статистичні та етнографічні експедиції. Перші експедиції Етнографічного відділення Імператорського Російського Географічного Товариства були проведені у 1846 р. Серед засновників відділення були найавторитетніші діячі – антрополог К.М. Бер, лінгвіст та етнограф В.І. Даль.

Стаття К.М. Бера «Об этнографических исследованиях вообще и в России в особенности» була надрукована у 1846 р. В ній автор сформував головні задачі етнографії як наукової дисципліни, цим самим окреслив напрямки роботи відділення [19, 93-115]. Коли у 1848 р. К.М. Бера на чолі відділення змінив М.І. Надеждин, був одночасно змінений і напрямок його роботи. Голова етнографічного відділення виступив із програмною доповіддю «Об этнографическом изучении народности русской», в якій підкреслив, що головним завданням відділення має бути дослідження «русского человека», його життя, побут, традиції та культура [20, 61]. Збір і систематизація матеріалу проходила за спеціально

створеною програмою, яку розробив особисто М.І. Надеждин. Програма охоплювала широке коло питань – від побудови житла до традицій, звичаїв народів. Сім тисяч примірників програми були розіслані по території Російської імперії. До 1853 р. кількість надісланого матеріалу перевищувала дві тисячі [12, 194].

У лютому 1851 р. на черговому засіданні етнографічного відділення було поставлене питання про організацію видання «Этнографического сборника», який мав вмішувати найкращі етнографічні матеріали, надіслані до відділення. Головним редактором назначили дійсного члена Товариства К.Д. Кавеліна. В останніх матеріалах, які надійшли до етнографічного відділення із 36 губерній Російської імперії, чільне місце займала Чернігівська. Звідти були надіслані рукописні матеріали, місцеві словники з Суразького і Ніжинського повітів [4, 117]. О. Сементовський надіслав етнографічний матеріал у вигляді усної народної творчості, яку зібрав у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях.

Робота «Малоросійські та Галицькі загадки» була надрукована в черговому номері «Вестника Императорского Российского Географического Общества» за 1851 р. Автор статті зазначав, що дослідження такого напрямку в етнографії лише починаються і він має важливу цінність для становлення етнографії як науки. До О. Сементовського лише О. Боровиковський надрукував 20 малоросійських загадок в «Ластівке» та галицький поміщик Г. Ількевич у 1841 р. видав збірник прислів'їв «Галицкие Припověлки и загадки». О. Сементовський зібрав 380 загадок, які були опубліковані з роз'ясненнями кожного слова для окремої губернії. Матеріал розміщувався послідовно від природи, людини, її сім'ї, будинку, побуту та діяльності [4, 22-23].

На засіданні відділення статистики 16 лютого 1852 р. були обговорені питання публікування матеріалів М. Маркевича щодо опису Полтавської та Чернігівської губерній. Було вирішено, що матеріали будуть надруковані в одному із наступних номерів та перейдуть у повне користування відділення [5, 71]. Також М. Маркевич надіслав до Географічного Товариства «Историческое и статистическое описание Чернигова» [6, 96]. На черговому засіданні відділення етнографії 21 травня 1852 р. обговорювалось питання проведення спеціальних експедицій по губерніях Російської імперії. У Білорусію та Україну було відправлено О.Д. Башмакова з метою збору етнографічного матеріалу. Маршрут експедиції проходив по Смоленській, Могилевській та Чернігівській губерніях. На засіданні була схвалена спеціальна програма, за якою повинен був збиратися матеріал. З метою отримання відповідей етнографічного

характеру від місцевого населення програму надіслали до вказаних губерній [6, 49].

14 листопада 1858 р. на засіданні статистичного відділення був розглянутий відгук Маріана-Горжковського з Чернігова на дослідження І.С.Аксакова про українські ярмарки. За цю роботу дослідника нагородили Константинівською медаллю [7, 7-8]. У своїй статті «Обозрение украинских ярмарок» учений зазначав, що внутрішня торгівля завжди була предметом дослідження для економістів та статистів. У її розвитку спостерігаються всі особливості економічного побуту народу, його економічне світобачення, традиції, які разом утворюють загальний образ економічного життя людей [7, 227]. Матеріал статті був розділений на три частини, у першій з яких (вступі), подавалися загальні відомості про українські ярмарки, розвиток торгового руху, зв'язок з іншими ринками Російської імперії, характеристика торгового життя купців як окремої верстви населення. Друга частина присвячувалася більш детальному опису кожної ярмарки зі звітами оборотів торгівлі, у третій аналізувався процес купівлі та продажу кожного з виду товару чи їх групи [7, 229].

Серед інших оптових ярмарок автор виокремив Хрестовоздвиженську у м. Кролевець Чернігівської губернії та ніжинську ярмарку, яка славилася великим вибором іноземного товару. В середині XIX ст. вона поступово починає втрачати своє значення. Протягом тридцяти років XIX ст. влада неодноразово намагалася закрити ярмарку в Кролевці, проте так і не змогла це зробити [7, 234]. Ярмарки проводились купцями. Переїжджаючи з місця на місце після Харківських торгів, вони поспішали до Кролевця – крайнього західного пункту українських торгів. Кролевецька ярмарка після 200-літнього розквіту та занепаду в середині XIX ст. знову перетворилася на одну з найбільших ярмарок не тільки Чернігівського регіону, а й взагалі імперії. Кролевець був останнім містом, де проводилася оптова торгівля московських купців, хоча вона не була останньою у низці торгів. Останнє місце займала Харківська Покровська ярмарка, що проводилася першого жовтня. До неї московські купці після кролевецької ярмарки вже не їздили, проте звідти починало торгувати багато володимирських купців, поступово просуваючись по всій території України [7, 235].

Напрямок проведення ярмарків йшов переважно з південної до південно-західної частин України. Для реалізації деяких товарів (наприклад заліза, скла, кришталю) була вигідна посередницька торгівля, яка проходила по Дніпру і Десні в Чернігівській та Київській губерніях [7, 239]. Торгівлею з одного боку займалися торговці – купці, фабриканти, їх прикажчики, чумаки, прасолови, самовози. З іншого боку покупцями при цьому виступали євреї, караїми, слобожани (останні зустрічалися найчастіше в

Чернігівській губернії). Кожен із типів торговців мав власну мову, форми комерційних справ, умови кредиту, торгові шляхи [7, 240].

Священик Г. Базилевич надіслав до Імператорського Російського Географічного Товариства роботу «Местечко Александровское Черниговской губернии Сосницкого уезда». Рукопис був надрукований в етнографічному збірнику [26, 126]. Автор досліджував історію містечка, життя, побут, традиції та культуру місцевих мешканців. Олександрівка була селом до 1784 р., коли отримала від Сенату дозвіл про проведення торгів та ярмарок. З цього часу дана місцевість змінила статут села на містечко [26, 313]. Проте місцева господиня земель встановила високу ціну на отримання дозволу купцям торгувати, тому ярмарки перестали проводитися в містечку, але торги відбувалися регулярно, кожної п'ятниці. На них продавали глиняний посуд, сіль, перець, цитрусові зерна та ряд інших дрібних товарів. Місцеві жителі розмовляли на змішаних мовах – литовською та малоросійською. У містечку на той час проживали 1.361 чоловік і 1.423 жінки, діяло дві церкви. Назву отримало від жителя Олександра, котрий оселився біля Верховісся. Місцеві жителі, згадуючи про нього, говорили: «... підемо до Олександра». Так за населеним пунктом і закріпилася назва Олександрівка [26, 314]. Містечко розташовувалося уздовж двох старих царських доріг. Одна називалася Царським шляхом і простягалася від Чернігова через Синявку та Кисельовку до Новгорода-Сіверського. Друга дорога йшла через села від півночі Чернігова до Новгорода-Сіверського [26, 315]. Автор проаналізував матеріал етнографічного характеру, зокрема звичаї, традиції, які зберігалися та дотримувалися населенням. Так, наприклад, кожний хазяїн мав зберігати у своєму будинку три речі – хрест, артос та святу воду. Хрест пекли самостійно з кислого хлібного тіста у середу (цей день особливо називали Хрестовим) і засушували. Він мав лежати в амбарі на житньому борошні. Артос кожного року отримували в церкві від священика, засушували та зберігали за іконою. Святу воду приносили із церкви до оселі [26, 319]. Автор описав традиції святкування Нового року, Василя Великого, Різдва, Св. Трійці, Воздвиження Чесного Хреста та ін. з усіма обрядами, піснями, звичаями [26, 320-323]. Цілий розділ був присвячений характеристиці місцевого населення, який, незважаючи на убогість і слабкість, був дуже працелюбним [26, 319-333]. Стаття Г. Базилевича значно розширює уявлення про життя місцевого люду Чернігівщини другої половини XIX ст.

У вивченні історії чернігівського краю вагоме місце займає дослідження побуту, умов життя, традицій, культури різних верст населення. Саме цим питанням присвячена робота «Быт малорусского крестьянина» [11, 19-46]. Автор

статті охарактеризував побут українських селян, збираючи інформацію переважно з Полтавської та Чернігівської губерній. Робота розділена на розділи, перший з яких присвячений географічному розташуванню південно-західних земель Російської імперії, опису флори та фауни. Тут робиться наголос на те, що Чернігівська губернія багата на фарфорову глину, а вироби з неї відомі в Петербурзі. У другому розділі подається характеристика малоросів (тобто українців), їх характеру, головних занять, звичок. Оскільки українці жили на родючих чорноземах у сприятливому кліматі, то логічно, що одним з головних їх занять було сільське господарство. Головною рисою українців був гумор, який іноді проявлявся у грубій формі. Третя частина присвячена побуту малоросів, відносинам у сім'ї, яка є повністю патріархальною. Проте тут вказується, що зустрічаються сім'ї, що живуть разом під патріархальністю діда – голови сім'ї. Селяни в основному жили у містечках, селах та хуторах, розкиданих у степовій частині. Старі поселення будувалися в основному по берегах річок і оточувалися лісами. Будинки рідко розташовувалися у послідовності, вулиць майже не існувало [11, 22, 23]. Хати малоросів відрізнялися одна від одної якщо не внутрішнім убранством, то обов'язково зовнішнім виглядом, чистотою і порядком [11, 25]. Четвертий розділ присвячувався традиціям, звичаям, обрядам, пов'язаним із народженням дітей, відносинами хлопців та дівчат до одруження, сватанням, весіллям, здоров'ям та похоронами. Матеріал п'ятої частини висвітлював головні заняття українців, зокрема польові роботи, а шоста була присвячена одягу (чоловічому і жіночому як святковому, так і буденному). Автор також повідомляв про фольклорні особливості місцевості [11, 26-46].

Важливий етнографічний матеріал був зібраний в м. Стародуб Чернігівської губернії, який стосувався розвитку народного театру та місцевого фольклору. З давніх часів народні пісні в українському житті відображали звичаї, традиції та побут людей. Фольклорний матеріал розділений на жнивні, конопляні (ці пісні співалися під час збирання коноплі), осінні пісні, хоча в Стародубі цей вид пісень був дещо переплутаний, тому виконувався не тільки під час осінніх робіт, а й на дівочих вечорах, напередодні вінчання, коли молода йшла на вінчання, «з під вінця» до молодого, під час поділу подарунків, коли молоду вели на першу шлюбну ніч. У наступному розділі фольклорний матеріал також ділився на частини. Під час виконання пісень «звездоносцев» місцеві жителі робили шести- або восьмикінцеву зірку з паперу, кінчики якої прикрашали паперовими кистями, а в середині зображували картину Різдва Христового або образ Божої Матері. У середину зірки ставили свічку, котра освітлювала картину, яка виготовлялася з промислового паперу. Зірка прикріплювалася до високої палки.

Людей, які брали участь у створенні зірки, називали «звездоносцями». Зазвичай їх було 10-20 чоловік. З нею вони ходили від хати до хати та під вікнами співали святкові пісні [13, 88-103]. Наступний розділ фольклорного матеріалу був присвячений пісням та звичаям, які виконувалися на Масляну. В Стародубі у її святкуванні брала участь основна частина молоді. Танці супроводжувалися піснями:

«Хвалилась масляная, што семь недель –
Ажно одинь донь – У – У
Та ни стьжички, ни дорожачки,
Якъ поъхал мой миленькій да въ вароточки – У
– У» [13, 68].

Черговий розділ містив пісні, які виконувалися до і після свята Івана Купала до того часу, коли їх змінювали жнивні пісні:

«На Петра хльбъ пекла,
А на Ивана святого.
А на Духа спекло брюхо
На Ивану святого» [13, 75].

Восьмий тиждень після Пасхи мав назву «грянний». Стародубці називали його ще й русальським. Упродовж тижня люди не займалися городніми справами, адже вважалося, що саме у цей час русалки плетуть вінки і не люблять, щоб це саме робили люди. Вони вірили в те, що на того, хто робить господарські справи в ці дні, чекає багато нещастя [13, 76].

Етнографічний нарис, що містив етнографічний матеріал Глухівського повіту Чернігівської губернії, побут та пісні населення, складався із опису географічного розташування місцевості, історичної довідки, опису одягу та різних видів пісень і свят. Глухівський повіт займав східну частину Чернігівської губернії. Межував з Орловською і Курською губерніями та Новгород-Сіверським повітом.

Опис місцевості автор проводить на прикладі містечка Вороніж, котре було батьківщиною П.Куліша. З давніх часів воно було оточене густим лісом, в якому водилося багато ворон, звідти і пішла назва «Вороніж». У другій половині XVII ст. містечко пережило пожежу, внаслідок чого населення стало бідним настільки, що не могло сплачувати податки і було звільнене на десять років від всіляких повинностей. Хоча Вороніж декілька разів відбудовувався та перебудовувався, але зберіг характер давнього поселення [1, 513]. Існувала особлива цехова організація ремісників (братство) на чолі з виборним цехмейстром. Серед усіх видів ремесел найкраще розвивалося ткацтво. Місцева населення мало право самостійно обирати священиків та назначати їм плату. Воно ділилося на козаків, міщан та селян, хоча перші зберегли лише назву і не відрізнялися від інших ані одягом, ані мовою. Автор опису зазначає, що чоловіки переважно носили свиту (кафтан) із домашньої

тканини (рідко із фабричної), чоботи, самодільний войлочний «шаламок» (іноді куплену на ярмарці шапку). Нижній одяг виготовлявся із домашньої тканини. Одружені жінки полюбили білі спідниці із домашнього сукна, які можна було побачити в білоруських жінок. Літом дівчати носили корсети, короткий верхній одяг без рукавів, виготовлений з фабричних тканин. Одяг вишивався гладдю або хрестиком. Іноді корсети замінялися кофтою; тоді з-перед одягався білий фартух, пов'язаний червоним шерстяним поясом. Шію прикрашало різноманітне намисто, і чим більше його було, тим вважалося гарніше. Жінки взувалися у «черевики» на високих підборах. Зимом верхній одяг являв собою «кожушанку», яка покривалася сукном або паперовою тканиною. Майже всі хлопці носили піджаки та брюки [1, 515].

Оскільки Глухівський повіт межував із російською та білоруською територією, у тамтешню мову увійшло багато запозичених слів. Особливості мови яскраво спостерігаються у піснях [1, 516]. Вони були достатньо різними за тематикою та жанром. У піснях оспівувалися буденні та святкові події (наприклад «обжинки», які зберігали в архаїчній формі поезію сільськогосподарського побуту). У Глухівському повіті жнива закінчувалися в кінці липня. Женці, повертаючись з поля, влаштовували свято на честь цієї події. Незаможні селяни часто закінчували роботу без пісень. Голова сім'ї, дожавши останній сніп, робив із нього хрест так, щоб із трьох сторін снопа були колоски, та тихо йшов додому і клав цей сніп під ікону [1, 520]. Голосно і урочисто святкували закінчення жнив багаті селяни. Вони вдома топили піч, готували багато різноманітних страв. Після завершення роботи попереду селян йшла дівчина, яка несла обжинок, а за нею йшли всі інші та співали:

«Очиняй, пане, ворота:

Йде твоя піхота!

Ой панночку наш,

Обжиночок наш...

Очиняй пане хату

Давай жінцям плату...!» [1, 521].

Таким чином, глухівська місцевість у другій половині XIX ст. зберігала багато давніх звичаїв та традицій, які передавалися із покоління в покоління.

Крім вище зазначених експедицій, до Чернігівщини приїжджали з метою вивчення її у географічному, статистично-економічному та картографічному відношеннях, для чого була розроблена спеціальна програма. Складені перші мапи губерній України, у тому числі Чернігівської, присвячувалися суперечливим питанням межування з російською територією [20, 54]. Представники Російського Географічного Товариства провели чернігівську тригонометричну зйомку. У 1848 р. був

отриманий дозвіл на проведення геодезичних робіт. Після закінчення проведення тульської тріангуляції, була здійснена тріангуляція Калужської і Орловської губерній. Потім роботи перенесли до Чернігівщини (1848 р.), де провели тріангуляцію до меж Київської губернії [19, 182-183].

На початку XX ст. у 1909 р. етнографічний відділ Російського музею Імператора Олександра III відправив у етнографічну експедицію для збору матеріалу в Орловській, Курській та Чернігівській губерніях. Висновки проведеної експедиції були надруковані у періодичному органі етнографічного відділення «Живая старина». Етнографічна межа між великоросами, малоросами та білорусами чітко не була встановлена. Головними ознаками для її встановлення слугували діалектичні відмінності та одяг [13, 3]. Етнографічна межа між великоросами та малоросами співпадала з географічною межею між Орловською та Чернігівською губерніями. Проте вона була умовною. М. Левченко, що збирав матеріал у 1861 р., зазначав: «Любопытно наблюдать изменение вместе с шапками и народным говором.... Близь Новгород-Северского заметно, что верх шапки белый, там говор белорусский, но где встречается хоть небольшая полоска темного цвета, там еще слышан говор малороссийский». Вплив малоросійського наріччя зустрічається в назвах предметів домашнього побуту, наприклад рушників. Селяни часто використовували рушники як прикрасу над святими образами чи як пов'язку для головного убору. Їх дарували солдатам, які йшли на службу [26, 16]. Д. Святский зазначає, що рушники мали різноманітні візерунки, які, наближаючись до території Чернігівської губернії, ставали все біднішими [26, 17].

Таким чином, зібраний етнографічний матеріал в Чернігівській губернії служив вагомим джерелом для дослідження історії краю. Рукописи надходили до редакцій відділень Товариства та друкувалися у періодичних виданнях. Серед них варто зазначити наступні роботи: від чернігівського громадського губернатора, дійсного статського радника Гессе матеріал «Исторические развития технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние» [26, 44], від штатного наглядача повітового училища Спаватинського «Метеорологические наблюдения в г. Остре Черниговской губернии 1851 г.» [26, 57], від С.І.Котмерова «Статистическое описание Черниговской губернии в сельскохозяйственном отношении» [27, 8], «Записки Горыгорецкого земледельческого института: Извлечение из отчета об агрономическом путешествии в Черниговскую губернию», де подавалися свідчення про види ґрунту та замітки про місцеве населення Чернігівщини [8, 36], Д.І. Мацкевича «Исторические, статистические, этнографические сведения о городах губерний:

Черниговской, Орловской и Санкт-Петербургской» [11, 36]. У Віснику за 1858 р. повідомлялося про гравірування 68 аркушів створення топографічних мап (Чернігівська губернія) [11, 152]. Співробітником Географічного Товариства Мозелем були проведені військово-статистичні роботи на території Чернігівщини [3, 44], а один із найвідоміших істориків другої половини XIX ст. з Чернігівщини О.М. Лазаревський надіслав до редакції Географічного Товариства історичну розвідку «Виды государственной внешней торговли за 1852 г.» [10, 30]. Слід згадати статтю «О положении Полтавских и Черниговских волостных крестьян» співробітника Товариства Галль-Трединника, збірник малоросійських прислів'їв та приказок, зібраний та систематизований Шишацьким-Ілічем [11, 9, 85-86].

Отже Чернігівщина займала вагоме місце у дослідженнях представників Імператорського Російського Географічного Товариства. Постійне вдосконалення методів збору інформації за допомогою спеціальних програм та опрацювання матеріалу забезпечило їм високий рівень інформативності, особливо щодо світобачення та повсякденного життя українців на території Чернігівської губернії. Вдалося дослідити основні звичаї, традиції, обряди, народний одяг, фольклорні особливості. Важливе значення та високий рівень науковості містять географічні, картографічні та статистичні матеріали, які допомагають створити цілісну картину з життя Чернігівщини XIX ст.

Посилання

- Абрамов И. Черниговские малороссы. Быт и песни населения Глуховского уезда Черниговской губернии // И. Абрамов // Живая старина. – СПб., 1905. – Вып. 3-4. – С. 513-551.
- Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за сто лет / Л.Берг. – Москва-Ленинград: Академия наук СССР. – 1948. – С. 3, 22, 31-39.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1860. – Вып. 6. – С. 44.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1851. – Ч. 1. – С. 117, 22-23.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1852. – Ч. 1. – Кн. 1. – С. 71.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1852. – Ч. 5. – Кн. 5. – С. 49, 78, 96.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1852. – Ч. 2. – С. 227, 229, 234, 235, 239, 240.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1856. – Кн. 2. – С. 36.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1857. – Вып. 3. – С. 152.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1854. – Вып. 4. – С. 30.
- Вестник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1858. – Вып. 1. – С. 9, 85-89.
- Географическое Общество за 125 лет / Колесник С.В.: Наука. – Ленинград, 1970. – С. 14 – 194.
- Живая старина. Отделение этнографии Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1905. – Вып. 3-4. – С. 513-551.
- Житецкий Г. Південно-Західний Відділ Географічного Товариства у Києві (3 приводу 50-річчя його закриття у 1876 р.) / Г. Житецкий // Украинская жизнь. – 1927. – Кн. 5. – С. 31.
- 3 історії київської української громади. Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах // Записки НТШ. – 1913. – Т. CXVI. – Кн. 4. – С. 180.
- Записки Российского Географического Общества. – СПб., 1846. – Кн. 1. – С. 93-115.
- Записки Российского Географического Общества. – СПб., 1847. – Кн. 2. – С. 61.
- Записки Российского Географического Общества. – СПб., 1849. – Кн. 1-3. – С.3, 182-183.
- Известия Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1877. – Вып. 1-6. – С. 54.
- ІР НБУ ім. Вернадського, ф. II, спр. 6777, арк. 2-5. Сношения с членами Отдела и лицами поставляющий материал.
- Мезерницкий П. Народный театр и песни в г. Стародуб Черниговской губернии / П. Мезерницкий // Живая старина. – СПб., 1909. – Вып. 1. – Год. XVIII. – С. 80-89.
- Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початку XX ст.) / Н. Побірченко. – К.: Науковий світ, 2002. – С. 82.
- Савченко Ф. Заборона українства, 1876 р. Південно-Західний Відділ Рос. Географ. Товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Емський указ. / Ф.Савченко. – Харків-Київ, 1930. – С. 274-275.
- Святский Д. Крестьянские костюмы в области соприкосновения Орловской, Курской и Черниговской губернии / Д. Святский // Живая старина. Отделение этнографии Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1910. – Вып. 1-4. – С. 3-17, 88-120.
- Семенов П.П. Истории полувесковой деятельности Императорского Российского Географического Общества 1845-1895 гг. / П. П.Семенов: Типография В. Безобразова. – СПб., 1896.
- Этнографический сборник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1853. – Кн. 2. – Вып. 1. – С. 44, 57, 126-333.
- Этнографический сборник Императорского Русского Географического Общества. – СПб., 1858. – Вып. 3. – С. 8, 19-46.

Мохир Л.В. Украиноведческие студии в исследованиях Черниговской губернии представителями Императорского Российского Географического Общества

Материал статьи раскрывает открытие и функциональность Императорского Российского Географического Общества, анализируется деятельность представителей Общества за направлениями этнография, география, картография и статистика на территории Черниговской губернии.

Ключевые слова: Императорское Российское Географическое Общество, этнографические экспедиции, тригонометрические съемки.

Mokhir L.V. Ukrainian problem's works in researches of the Chernihiv province by the representatives of Emperor's Russian Geographical Society

The article is sanctified to the history of creating and functioning of Emperor's Russian Geographical Society. The activity of representatives of society is in fields of ethnography, geography, cartography and statistics in the Chernihiv province is analyzed.

Key words: Emperor's Russian Geographical Society, ethnographic expeditions, trigonometric photo.

21.03.2012 р.

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XIX СТ.

В статті приділено увагу становленню та розвитку жіночої освіти в Російській імперії XIX ст., створенню системи навчальних і виховних закладів для жінок. На підставі аналізу історичних джерел зроблений висновок про історичну значущість освітніх реформ.

Ключові слова: жіноча освіта, гімназії, прогімназії, пансіонати.

Проблема розвитку жіночої освіти у Російській імперії належить до розряду малодосліджених сюжетів вітчизняної історіографії. Разом із тим, окремі аспекти цієї багатогранної та комплексної проблеми знайшли висвітлення у працях дореволюційних дослідників, зокрема, питання розвитку освіти у Російській імперії загалом досліджуються у роботах Н. Зінченко, С.Рожественського, О. Ліхачової та ін. Показово, що в багатьох дослідженнях вказується на роль Церкви в справі народної освіти. Проте значно менше уваги у приділено саме жіночим освітнім закладам. Актуальною є потреба розкриття проблеми у період складної історичної ситуації XIX ст., коли зароджується система середньої жіночої освіти не лише для привілейованих станів, а й для незаможних людей.

Відтак, зважаючи на значну актуальність проблеми, ми зробили спробу проаналізувати основні етапи державної політики щодо розвитку жіночої освіти у Російській імперії XIX ст. При цьому основна увага приділяється юридично-правовому забезпеченню діяльності початкових та середніх жіночих освітніх установ.

Потреба вдосконалення та розбудови системи жіночої освіти особливо чітко проявилась після реформи 1861 р. Відміна кріпосного права сприяла прискореному розпаду станово-патріархальної системи, за якої жінка була замкнена у сімейному просторі й досить рідко залучалась до активного суспільного життя. При цьому це стосувалось не лише простолюдинок, а й дворянських дочок. Разом із тим слід наголосити, що російські жінки і за законом, і за звичаєм користувались набагато більшими правами, ніж жінки європейських країн. Наприклад, у 21 рік жінка мала такі ж майнові права, що і чоловік, а перебуваючи у шлюбі, вже у 17 років могла керувати своїм майном, навіть незалежно від чоловіка. Разом із тим розширення освітнього поля та залучення до нього жіноцтва стало нагальною потребою ще й в силу розвитку промисловості та господарства загалом.

Між тим у суспільстві із середини XIX ст. почав проявлятися гарячий, живий інтерес до питання жіночого виховання та освіти. Воно все частіше виноситься на публічне обговорення через пресу. Цікавою у цьому контексті була стаття І. Пирогова, надрукована у «Морском Сборнике» 1856 р. Автор був прихиль-

ником надання жінкам права на освіту та закликав до всебічного розвитку їхньої особистості, що мало позитивно позначитись на родинному житті та вихованні дітей. «Сетуя на прошлое, – зазначав він, звертаючись до чоловіків, – в боротьбі з собою, ви почали перевоспитывать себя. Трудясь и роясь в душе, вы научились жертвовать собой. С трудом вы дошли, наконец, и до известной степени самопознания... Протекло полжизни... Вам предстоит решить вопрос: как устроить ваш семейный быт и как найти сочувствие в кругу своих? Но что если вас не поймет та, в которой вы хотите найти сочувствия к убеждениям, так дорого приобретенным, в которой вы ищите сотрудницу в борьбе за идеал?... Что, если спокойная, беспечная в кругу семьи, жена будет смотреть с бессмысленной улыбкой идиота на вашу заветную борьбу? Или, как Марфа, расточая всевозможные заботы домашнего быта, будет проникнута одною лишь мыслью – угодить и улучшить материальное, земное ваше бытие? Что, если, стараясь нарушить ваши убеждения, купленные полжизнью вашего перевоспитания, трудной борьбы, она не осуществит еще и основной мысли при воспитании детей?...» [1, 17-19].

Стаття видатна тим, що тут І. Пирогов передбачає зміни, котрі відбудуться не лише у господарському житті, а й у сфері духовній, культурній та освітній. Він дійшов до висновку, що «не стан жінок у суспільстві, а виховання їх, котре вміщує в себе загальнолюдське виховання, ось що потребує докорінних змін».

Варто наголосити, що тривалий час проблема жіночої освіти заможних членів російського суспільства вирішувалась шляхом організації домашнього виховання. Саме вона і передувала створенню середніх жіночих закладів навчання як офіційно-організованої системи освіти. Домашнє виховання і до сьогодні ще не стало предметом спеціального наукового дослідження, оскільки науковців більше цікавило народження офіційно-організованої системи освіти. Проте ми маємо як низку офіційних документів, котрі регламентували діяльність домашніх вчителів, так і ряд наративних джерел, що розкривають механізм функціонування домашньої освіти для дівчат.

Значна частина представників заможного суспільства мешкала в маєтках вдалечині від міст, де було зосереджено освітні заклади. Деякі дворяни досить прискіпливо і навіть без довіри ставились до державних закладів освіти, де освітній процес знаходився на примітивному рівні. У першій половині XIX ст. домашня освіта була сталою традицією виховання та освіти дітей [2, 291]. Викладачами були священнослужителі, викладачі вищих закладів освіти, студенти університетів та академій, іноземці, а подекуди й освічені слуги. За нормативно-правовими документами вони отримали назву «домашніх учителів», їхній статус прописаний у положенні Міністерства народної освіти, прийнятому 1834 р., де також вказується на необхідність та наявність атестату про складення міністерських іспитів [3, 89]. У

«Положенні» були прописані обов'язки, освітній ценз, матеріальне забезпечення та привілеї домашнього вчителя, а також робився наголос на його християнському віросповіданні. Але в справі атестації були й виключення, наприклад, штатні вчителі з досвідом роботи не менше трьох років приймалися на посаду домашнього вчителя без іспитів. На іспитах кандидати на посаду домашнього вчителя мали довести, що вони мають не тільки загальні, необхідні для навчання знання, але також володіють більш ґрунтовними пізнаннями в тих предметах та дисциплінах, які мають намір викладати [4, 776]. Був і спеціальний циркуляр, який роз'яснював, що претенденти на звання вчителів та викладачів чиstopисання у початкових та середніх навчальних закладах звільняються від сплати «гербового збору» і сплачують тільки за іспити на користь екзаменаторів від 3 до 10 руб. Кандидати «недостатнього майнового стану» за рішенням педагогічної ради звільнялись від сплати. Цікаво, що домашні вчителі знаходились на дійсній службі по відомству МНО і навіть мали право носити службовий мундир. Десять років їхньої служби нагороджувалися медаллю О. Невського. Але пільги та зарплатня знаходилась на низькому рівні.

Що стосується засобів навчання, котрі застосовувались під час домашньої освіти, то навчали за підручниками, які були схвалені та використовувались у державній системі початкової та середньої освіти. Проте, програма освіти у домашніх умовах могла варіюватись у залежності від побажань та вимог батьків дівчаток [5, 68].

Науковці не дійшли спільної думки щодо початку цілеспрямованої діяльності держави у сфері середньої жіночої освіти. Одні, наприклад С. Рождественський, розпочинали відлік із 1764 р., ознаменованого появою першого закладу для дівчат, заснованого за наказом Катерини II – Виховного товариства шляхетних дівчат у Петербурзі, де навчалось 200 учениць і при ньому було училище для міщанок, де навчалось 240 учениць. Разом із тим, за статутом 1786 р. створюються малі народні училища, де дозволялось навчання і дівчат, але їх відсоток був малим [6, 67]. Інші дослідники вважають, що більш системною політика щодо жіночого навчання та виховання стає лише на початку XIX ст. і пов'язана вона із відкриттям перших інститутів шляхетних дівчат у Харкові (1812), Полтаві (1818), Одесі (1829). Проте, показово, що всі ці заклади фінансово підтримувала не держава, а функціонували вони переважно за допомогою індивідуальної ініціативи. Через питання дорожнечі освіти можливість її отримувати в гімназіях мали тільки діти дворян та чиновників. А деякі дослідники схильні розпочинати історію жіночої освіти ще з 1086 р., коли княгиня Гана Всеволодівна, сестра Володимира Мономаха, заснувала жіноче училище при київському Андріївському монастирі [7, 5].

Разом із тим, слід наголосити, що поряд із державною та приватною ініціативою у галузі жіночої

освіти традиційно вагому роль відігравала і Церква. Відомі випадки, коли дівчат навчали при монастирях, і саме вони були постійним джерелом збереження та розвитку грамотності на Русі. До того ж при монастирях жили цілими родинами. Дослідник С.М.Соловйов в праці «История Руси» висловлює думку, що закритий простір у стінах монастиря на дівчат діяв згубно, вони ставали грубіші. А в праці Н. Зінченко «Женское образование в России» автор відмічає, що освіта при монастирях обмежувалась елементарними знаннями: вмінням читати та писати; вища ступінь – вміння тлумачити Священне Писання [8, 16].

З XVIII ст. починають своє існування приватні пансіони, які до першої половини XIX ст. відігравали важливу роль у вихованні та навчанні дівчат. Це були приватні учбові заклади закритого типу, які в своїй більшості доступні тільки дітям привілейованих станів. У них вивчали Закон Божий, геометрію, арифметику, історію, малювання, рукоділля, музику, світські манери, російську та французьку мови. Система виховання була досить жорсткою. Для кожного класу надавались 4 вихователі, 12 вчителів та монахині. Дівчата, яким було 12 років, не полишали стіни пансіону, батьки не забирали їх додому. За тогочасними звичаями вважалось недостойним, щоб дівчина, а тим більше вихованка учбового закладу, ходила по вулиці одна, і тому навіть учениці, які не мешкали в пансіонаті, а жили вдома, залишались на цілий день і йшли додому тільки біля восьмої вечора, коли їх забирали батьки. Відтак батьки, окрім сплати за навчання, сплачували за харчування дітей протягом цілого дня, за нагляд після закінчення занять та допомогу при вивченні домашнього завдання тощо. Це було по кишені небагатьом [9, 19]. Вихованки були вдягнені у форми різного кольору і мало спілкувались між собою. Обов'язковим було дотримання суворого режиму дня. Утримували їх переважно на кошти французів та німців. Пансіони на власний розсуд організовували навчально-виховний процес, але урядом було знайдено багато порушень, зокрема, у вигляді покарання дівчаткам не давали їжі, не дотримувались прийнятих статутів. Врешті-решт уряд обмежив відкриття пансіонів.

Потім з'являються інститути шляхетних дівчат. За статутом в 1812 р. інститут шляхетних дівчат розширював коло своїх учениць. Ними могли ставати не тільки діти вищого дворянства, але й дочки бідних дворян, при чому для кожного повіту було два безкоштовних місця [10, 59-62]. З 1818 р. інститут перейшов під покровительство Марії Федорівни, що дало змогу вчителям закладу отримувати платню. Мета, яку переслідував цей заклад, – надання освіти жінкам, які потім зможуть самі викладати й реалізовувати себе як освітянки. Відтак, вони здобували не тільки наукові знання, а й ще загальні чи енциклопедичні. Звичайно ж, інститути надавали кращі знання, ніж пансіонати,

та й спектр дисциплін цих закладів був ширший, наприклад, у Полтавському інституті вивчали ще й логіку, риторику та курс міфології [11, 289].

Ще на початку XIX ст. починають своє існування Будинки працелюбності – заклади, де теоретичне навчання поєднували з практичними вміннями майстерності. Фінансувались вони на пожертви, при чому таким чином, щоб вихованка з бідної родини отримала придане.

Аналізуючи законодавчу базу, ми можемо побачити, що у другій половині XIX ст. урядом починається розбудова нововведень системи середньої освіти, на перший план виходять такі заклади освіти, як гімназії, прогімназії та училища. Вже 5 березня 1856 р. міністр О. Норов звернувся до імператора з доповіддю, де підкреслив, що населення середнього стану не має можливості дати своїм донькам належної освіти, на що отримав схвальну резолюцію від Олександра II і так з'явилося «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти». 9 січня 1868 р. було затверджено статут жіночих гімназій [12, 137-139], а положення 1872 р. надавало приватним гімназіям такі ж права та статус, що і державним. Приватні гімназії повинні були дотримуватися правил та програм, установлених міністерством освіти, та підпорядковувалися місцевому навчальному округу [13, 10]. Відтак жіночі гімназії з'явилися у Києві, Житомирі та Кам'янці-Подільському. У травні 1870 р. було затверджено положення про гімназії та прогімназії, в якому наголошувалося на введенні в гімназіях повного курсу, який складався з семи років замість попереднього шестирічного, бо досвід указував, що шести років недостатньо для базового засвоєння програм навчання. Також з'явився і педагогічний восьмий клас.

Скептики середньої жіночої освіти критикували цей педагогічний восьмий клас. Вони висловлювали думку, що він слугує для здешевлення підготовки викладацьких кадрів народних училищ та гімназій. Навчання у 8 класі не давало необхідної професійної підготовки, а складання програм з педагогіки покладалось на самих викладачів. До того ж вони спирались на інформацію старих підручників, а навчальний план обмежував кругозір майбутніх викладачів. Між іншим, гімназії потерпали від відсутності досвідчених учительських кадрів, що проявлялося у недостатності всебічної підготовки, послідовної теорії педагогічних прийомів, відсутності почуття такту. В провінційних гімназіях рівень професійних якостей викладачів був незадовільним, як і самі навчальні програми, в яких нелогічно поєднувалися різні науки.

Відмітимо, що вагомий внесок у розвиток жіночих гімназій зробили М. Вишнеградський та К. Ушинський. Їм належить розробка організаційно-педагогічних, теоретичних і методичних основ середнього жіночої освіти в Росії. Видатні педагоги критикували

замкненість, привілейованість жіночої освіти, її родовиту становість, відрив від життя, іномовність навчання (викладання велось французькою мовою), зневага досвіду вітчизняної культури. М. Вишнеградський склав план створення такого жіночого учбового закладу, куди родини із середнім та малим достатком могли б віддавати дітей для ґрунтовної освіти, не ускладнюючи надмірними тратами родинний бюджет, запропонувавши відкрити при Павловському інституті шляхетних дівчат класи для так званих «приходящих девиц», які б, залишаючись жити в родині, слухали б уроки за інститутською програмою [14, 38].

В цілому в 70-х рр. XIX ст. нараховувалось близько 200 жіночих гімназій, більшість з яких були приватними, тому що міністерство не мало достатньо коштів для їх утримання. В діючому «Положенні» підкреслювалося, що державні жіночі гімназії утримуються за коштів місцевих засобів і тільки незначна частина сплачується з державної скарбниці. Державні субсидії не перевищували 10% всього їх бюджету. Приватні ж жіночі навчальні заклади взагалі залишались зовсім без фінансового впливання з казни [15, 19].

За міністерством закріплювався контроль за діяльністю середніх жіночих навчальних закладів, які кожного року надавали детальні звіти, де вказували чисельність та національну приналежність учениць, склад викладачів, їх навантаження та оплату праці, витрати на господарчі потреби, результати та зміст виховних заходів, і навіть додаткової (позакласної) виховної роботи.

Але не можна діяльність міністерства зводити тільки до керівної функції. Воно також проводило роботу по отриманню інформації про нові засоби навчання – підручники, нові посібники, загальну та спеціальну літературу тощо. В цих рекомендаціях можна навіть прослідкувати реалізацію ідеологічної тріади, котра визначала освітню державну політику Росії того періоду: «Православ'я, Самодержав'я, Народність». Влада постійно намагалась проводити курс русифікаторської політики, навіть дозволяла керівництву закладів навчання збільшувати кількість годин для вивчення російської мови.

Поряд із гімназіями та прогімназіями, де навчались здебільшого нащадки заможних станів, паралельно йде навчання в родинних середнього та малого достатку, а також дочок духовенства. Середина XIX ст. – це період, коли погляд урядових сфер зосереджується на ролі церкви в наданні освіти. З цих часів приймається ряд рішень, які мають за мету розвиток та становлення церковно-приходських закладів. Жіночі приходські училища виникли ще в I половині XIX ст. Статутами учбових закладів від 5 листопада 1804 р. та від 8 грудня 1828 р. дозволено було відкриття жіночих приходських училищ – навчальних закладів із елементарним курсом навчання. Звичайно ж утримання було тільки з боку

приватних пожертвувань, лише великі міста надавали грошову допомогу. Мета цих закладів визначалась статутом 1843 р. – в них повинні виховуватись «достойне супруги служителей Алтаря Господня».

Термін навчання складав 6 років. Тільки з 1907р. жіночі приходські училища перетворюються на семирічні. Для сиріт і бідних дівчат навчання було безкоштовне, а для дочок православного духовенства та світських дівчат – платне [16, 27]. Першими відкрили подібні училища у Харкові, Києві, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Тульчині, Чернігові. Формально керівництво здійснювала імператриця, реально вони підпорядковувалися Священному Синоду, а на місцях – єпархіальному Преосвященству.

Історія жіночої освіти звичайно не розпочинається з середини XIX ст. Її зародження починається декількома століттями раніше в монастирських стінах, за лавами пансіонатів. Однак централізованою, законодавчо-підпорядкованою освіта стає з середини XIX ст.

З 60-х років XIX ст. під егідою Міністерства народної освіти розпочинає свій розвиток централізована мережа середніх жіночих навчальних закладів. Повний курс навчання надавався в гімназіях, більш скорочений – у прогімназіях. Офіційне становлення нового типу жіночих безстанових учбових закладів розтягнулось на 15 років. Формування системи середньої жіночої освіти, безумовно, – велике досягнення порівняно з попереднім періодом розвитку сфери навчання Росії (з плином часу до розвиненої системи жіночих гімназій приєднуються єпархіальні училища, започатковані силами Духовного відомства).

І все ж таки середня школа була доступна тільки для дівчат із заможних родин (в залежності від міста плата за навчання була від 25 до 50 руб. за рік). Окрім того, порівняно з освітою чоловіків, жіноча освіта мала більш низький рівень. Після завершення курсу в жіночих гімназіях освіта для дівчат фактично завершувалась, окрім тільки випадків здобуття її за кордоном. Навіть відкриття у 1880-х рр. Вищих жіночих курсів в університеті зрушень не дало: дівчата студентками не вважались, вони були просто слухачами, тому диплому по закінченні не отримували.

Підсумовуючи вище сказане, можна відмітити, що становленню та розвитку системи середньої жіночої освіти в більшості сприяла підтримка видатних людей, діячів літератури та мистецтва, викладачів великих університетів Росії. Також за підтримки держави у XIX ст. відбувається масштабне перетворення та вдосконалення системи навчальних закладів, розпочинається розбудова освітянської традиції. Стосовно жінок, то вони знаходять нові шляхи для своєї самореалізації, відбувається еволюція їх психолого-емоційної сфери. Жіноча освіта стала реальною ареною втілення прогресивних ідей у життя.

Посилання

1. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России 1856-1880. – СПб., 1801. – С.206.
2. Миллюков П. Н. Очерки по истории русской культуры: в 3 т. – Т.2. – Ч. 2. – М., 1994. – С. 496.
3. Положение о домашних наставниках и учителях // Сборник постановлений по МНП. 2-е изд. – Т. 2. – СПб., 1875. – С.112
4. Об испытании домашних учителей // Сборник постановлений по МНП. 2-е изд. –Т. 1. – СПб., 1875. – С.1019.
5. Литарова Н.В. Частные средние учебные заведения в системе образования России конца XIX – начала XX века: Автореф.дис...канд. пед. наук. – М., 1994. – С.207.
6. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802 – 1902). – СПб., 1902. – С.373.
7. Зинченко Н. Женское образование в России. – СПб., 1901. – С.46.
8. Там же. – С. 16.
9. Там же. – С. 19.
10. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. О Харькове и уездных городах Харьковской губернии. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7 – К., 1981. – С.64.
11. Первая страничка из истории Полтавского института благодных девиц // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 283-290.
12. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения (1858-1905). – СПб., 1905. – С.139.
13. Основные положения, нормальная табель и учебные планы женских институтов и гимназий. – М., 1912. – С.92
14. Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. – М., 2009. – С. 272.
15. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения. – СПб., 1884. – С. 27.
16. Смирнов В.З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. – М., 1954. – С. 83.

Корниенко К.С. Этапы развития женского образования в Российской империи XIX в.

В статье уделено пристальное внимание становлению и развитию женского образования в Российской империи XIX в., созданию системы образовательных и воспитательных учреждений для женщин. На основе анализа исторических документов сделан вывод об исторической значимости образовательных реформ.

Ключевые слова: женское образование, гимназии, прогимназии, пансионаты.

Korniienko K.S. The stages of development of women education in the Russian Empire in the XIX-th century

The paper focuses on the foundation and development of the women education in the Russian Empire in the XIX-th century, the creation of the educational institutions for women. Emphasized here is the conclusion of the historical significance of the educational reforms made under the analysis of the historical documents.

Key words: women education, gymnasia, classical schools, boarding schools.

УДК 94 (477.51)«18»: 64.011.22

Ю.М. Петровська

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПОВІТОВИХ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В 60-90-Х РОКАХ ХІХ СТ.

В статті розглядаються особливості діяльності повітових земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в 60-90-х рр. ХІХ ст. Особлива увага приділяється діяльності повітових земств із вироблення заходів, здатних оптимізувати процес видачі хлібних позичок населенню під час неурожаю. Аналізуються причини невдач земських діячів у цьому напрямку.

Ключові слова: Чернігівська губернія, повітові земські установи, сільська громада, хлібна позичка.

Актуальність даної розвідки зумовлена, насамперед, потребою наукового осмислення ролі земських установ Чернігівської губернії у вирішенні питання продовольчого забезпечення населення, необхідністю визначення специфіки земської діяльності в продовольчій сфері упродовж 60-90-х рр. ХІХ ст. Аналіз праць сучасних дослідників земської історії демонструє, що об'єктом їхньої уваги виступає, перш за все, соціально-економічна, культурно-просвітницька та самоврядна діяльність земських установ [1; 2; 3]. Натомість така важлива складова діяльності земств, як заходи, спрямовані на вирішення продовольчого питання, не знайшла свого повного відображення у вітчизняній історіографії. Зауважимо, що розробкою цього питання в контексті дослідження соціально-економічної діяльності земських установ в Україні займалася О. Обметко [4]. Проблема продовольчого забезпечення населення Російської імперії привертає до себе увагу зарубіжних дослідників, зокрема, К. Мацузато, який здійснив ґрунтовний аналіз основних елементів сільської хлібозапасної системи, окреслив її завдання, а також схарактеризував діяльність земських установ у напрямку вирішення продовольчого питання [5].

Метою нашої статті є розгляд особливостей діяльності повітових земських установ Чернігівської губернії з продовольчого забезпечення населення в 60-90-х рр. ХІХ ст., адже саме на них 1864 р. держава поклала обов'язок здійснення безпосереднього контролю за організацією продовольчої справи на повітовому рівні. Зважаючи на багатовекторність проблеми, в даній розвідці ми зосередимо увагу на такому її аспекті, як діяльність повітових земських установ у напрямку оптимізації процесу видачі хлібних позичок селянам у неурожайні роки.

Відомо, що з 1864 р. повітові земські установи мали наглядати за станом хлібозапасних магазинів сільських громад, у яких зберігалися натуральні припаси їхніх членів, а також стежити за тим, щоб сільські сходи не порушували правил, які регла-

ментували порядок зберігання та використання у неурожайні роки цього «резерву». Внаслідок того, що держава заборонила земцям видавати будь-які розпорядження, які стосувалися зміни порядку внесення, зберігання та використання натуральних припасів, селяни часто-густо вдавалися до хаотичного й безпідставного розбору хліба з магазинів. Більш того, в багатьох випадках вони вважали, що позички, видані з хлібозапасних магазинів, взагалі не потрібно було повертати [6, 69]. Деякі з селян розраховували на те, що їхній борг повертатимуть діти [7, 17]. Стурбовані неконтрольованою видачею продовольчих позичок, чимало земств Російської імперії подали клопотання урядові про зміну механізму видачі позичок сільському населенню [8, 193]. Так, наприклад, Чернігівське губернське земство обстоювало думку про те, що видача хліба з хлібозапасного магазину мала починатися лише після затвердження повітовою земською управою наданих їй громадських присудів, попередньо засвідчених волосними правліннями [9, 46-47]. Під тиском об'єктивних обставин держава в 60-х рр. визнала за необхідне установити наступні правила видачі позичок із хлібозапасних магазинів: видача позичок у обсязі, що не перевищував половини наявного в магазині хліба, мала здійснюватися з дозволу повітової земської управи, а у випадку необхідності видачі позичок із другої половини наявних натуральних припасів відповідний дозвіл мала надати губернська земська управа [10, 358; 11, 313-314].

Однак надання земствам права втручатися в процес видачі позичок із хлібозапасних магазинів значно погіршило їхні відносини з сільською громадою, члени якої, самотужки дбаючи про стан, ремонт, охорону своїх хлібозапасних магазинів, а також про їхнє своєчасне наповнення хлібом [12, 244, 247-248] не розуміли, чому земські установи, які не допомагали засіювати, обробляти селянські лани, ремонтувати приміщення хлібозапасних магазинів, оплачувати працю сторожів та наглядачів, мали право втручатися в процес видачі хлібних позичок. Позиція ж земців була протилежною. До того ж, вони майже відразу помітили той факт, що в випадку відсутності належного контролю з їхнього боку ті члени сільської громади, які дійсно потребували продовольчої допомоги, могли ніколи її не отримати. Так закон долучив до процесу накопичення хлібних припасів сільської громади як бідних, так і заможних її членів. Однак, зрозуміло, що в більшості випадків наповнення хлібозапасних магазинів було справою рук заможних членів сільської громади. Незважаючи на це, скористатися продовольчою позичкою могли лише ті селяни, які не мали «хліба насущного», фактично – найбідніші члени сільської громади. Закон суворо забороняв поголовний розподіл хліба між членами сільської громади, покладаючи відповідальність за його

порушення на сільське начальство [13, 252].

Такий підхід до процесу видачі продовольчих позичок викликав невдоволення заможних членів сільської громади, адже внаслідок існування кругової поруки саме вони повинні були повертати позички, видані з хлібозапасних магазинів їхнім бідним односельцям, якщо останні не мали змоги самостійно ліквідувати свій борг [14, 253]. Відтак часто-густо в сільській громаді панувало негласне правило: у випадку необхідності правом на отримання продовольчої позички користувалися лише ті члени сільської громади, які регулярно зсипали хліб до магазину. Тобто хлібні припаси з громадських перетворювалися на приватні [15, 115], а хлібозапасні магазини слугували лише тимчасовим приміщенням для зберігання хліба, який належав конкретним особам. Користуючись своїм впливом, заможні члени сільської громади чинили тиск на сільського старосту та волосного старшину, які повинні були пильнувати, щоб до громадського присуду потрапляли лише прізвища тих, хто дійсно потребував продовольчої допомоги [16, 244, 247-248]. Однак заможні члени сільської громади змушували сільських старост та волосних старшин включати й їхні прізвища до присуду, погрожуючи відмовою його підписання. Показово, що навіть, коли присуд складався з дотриманням усіх вимог, після того, як сільська громада отримувала позичку, хліб розподілявся між усіма її членами. Траплялися випадки, коли незаможні члени сільської громади взагалі не включалися до громадських присудів, а заможні члени, отримавши позичку, видавали її бідним односельцям за умови повернення «з відсотками» [17, 33-35] або продавали хліб за завищеними цінами [18, 38-39]. Інколи селяни, як тільки дізнавалися про складання громадського присуду, «для замилювання очей» відбирали ключі в сільського старости та грабували хлібозапасні магазини. При цьому ні в кого з представників «влади» не вистачало сміливості притягнути якого-небудь селянина до відповідальності за «грабунок приватної власності» [19, 55-57].

Земці Чернігівської губернії прагнули до більш справедливого розподілу позичок із хлібозапасних магазинів. Своє першочергове завдання вони вбачали в упорядкуванні процесу їхньої видачі. Одним із варіантів розв'язання цієї проблеми була перевірка земцями присудів сільських громад, на чому, до речі, наполягало й законодавство. Так, повітові земські управи після отримання присуду сільської громади були зобов'язані безпосередньо на місці перевірити майнове становище тих її членів, які претендували на отримання позички, а також скласти відповідний акт обстеження. Однак, як виявилось згодом, організувати повноцінну перевірку громадських присудів сільських громад земствам, головним чином, внаслідок нестачі «вільних робочих рук» було дуже важко. Незважаючи на те, що деякі

повітові земства намагалися дотримуватися букви закону й ретельно перевіряли громадські присуди, в результаті чого до них потрапляли лише ті, хто дійсно потребував продовольчої позички [20, 33; 21, 51-52], в більшості випадків перевірка громадських присудів безпосередньо в населеному пункті виявлялася цілковитою фікцією. Крім того, заможні селяни завжди мали можливість приховати свої хлібні припаси та продемонструвати допитливому земцю своє вкрай «сутужне» становище [22, 68-69]. Таким чином, земським діячам не залишалося нічого іншого, як оперувати інформацією, зафіксованою в громадських присудах та засвідченою волосним старшиною. Однак волосні правління на чолі з останнім не могли стати земцям надійними помічниками під час вирішення питань, пов'язаних із продовольчим забезпеченням населення. Користуючись тим, що земці не мали на них жодних важелів впливу, волосні правління відкрито ігнорували прохання повітових земських управ [23, 161], не перевіряли громадських присудів про видачу позичок [24, 29-32], не вели ніякої поточної документації, яка б фіксувала видачу хліба з магазинів [25, 22; 26, 210, 215], приховуючи в такий спосіб власні махінації, пов'язані з нецільовим використанням хлібних припасів [27, 78; 28, 193-194]. Траплялися випадки, коли волосні старшини дозволяли видачу хлібних припасів із хлібозапасних магазинів, не чекаючи дозволу повітової земської управи [29, 188].

Низький рівень матеріального добробуту населення Чернігівської губернії, низка неврожайних років, починаючи з 1867 р., відсутність належного контролю за видачею продовольчих позичок у відносно благополучні роки, відсутність у практиці повітових земських управ єдиної схеми обліку хлібних припасів призвели до значного зменшення останніх (наприклад, у 80-х рр. виявилось, що населення Мглинського повіту втратило 97 % хлібних припасів, Суразького – майже 4/5) [30, 36]. З метою упорядкування процесу видачі позичок земці ще наприкінці 70-х рр. наполягали на необхідності ліквідації їх «філантропічного начала», надання їм оборотного характеру. Позички з хлібозапасних магазинів, на думку земських діячів, мали видаватися на постійній основі всім бажаючим їх отримати, незалежно від мети, яку переслідував позичальник, та його майнового стану. Земці були впевнені, що такий спосіб видачі позичок відучив би селян від самовільного розбору хліба та сприяв би виробленню в них рис «підприємництва» та «винахідливості» [31, 53]. Інтереси найбідніших селян, яким громада могла відмовити у видачі позички, обстоювали Борзнянські повітові земські збори. На початку 80-х рр. вони порадили звертатися таким особам безпосередньо до земської управи, члени якої після обстеження матеріального становища нужденного приймали відповідне рішення й особисто слідували за тим, щоб продовольча позичка дійшла до свого

адресата [32, 35-36]. У свою чергу, Суразьке повітове земство наголошувало на необхідності залучення до процесу складання списків осіб, що потребували позичок, членів повітової земської управи [33, 1-2]. Після запровадження 1889 р. інституту земських начальників Глухівські повітові земські збори наполягали на тому, щоб дозвіл на видачу позичок із другої половини хлібних припасів, які зберігалися в хлібозапасних магазинах, надавала не губернська земська управа, а повітові земські управи та земські начальники [34, 368-369]. Однак всі ці проекти, на жаль, не могли кардинально змінити механізм видачі позичок, оскільки, як зауважив у своєму зверненні до земських гласних голова Борзнянських повітових земських зборів, «доки до існуючих правил не будуть внесені зміни, до тих пір нічого не зробите» [35, 39]. Відомо, що всі земські клопотання про реорганізацію хлібозапасної системи, які мали більш-менш важливе значення, уряд відхиляв [36, 100], вважаючи її такою, що повністю відповідала поточному моменту.

Отже, діяльність повітових земських установ Чернігівської губернії у напрямку покращення продовольчого забезпечення населення в 60-90-х рр. XIX ст. шляхом оптимізації процесу видачі хлібних позичок під час неврожайів виявилася мало ефективною, що було обумовлено, перш за все, існуючим законодавством, яке, з одного боку, змушувало повітові земства наглядати за тим, щоб сільська громада не порушувала існуючих правил накопичення та використання хлібних припасів, однак, з іншого боку, позбавило земців владних повноважень щодо її членів. Відтак, незважаючи на те, що теоретично кожен елемент сільської хлібозапасної системи на повітовому рівні мав перебувати під наглядом повітового земства, яке повинно було пристосувати продовольче законодавство до місцевих потреб та скерувати в потрібному напрямку діяльність сільської громади з продовольчого забезпечення своїх членів, на практиці ні за одним із елементів сільської хлібозапасної системи земцям так і не вдалося встановити повноцінний контроль.

Посилання

1. Горохов С.В. Соціально-економічна діяльність земств Харківської та Чернігівської губерній наприкінці XIX – на початку XX століття : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Горохов Сергій Вікторович. – К., 2008. – 218 с.
2. Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття / О.А. Редькіна. – К.: Куприянова, 2008. – 192 с.
3. Стецюк В.Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / В.Б. Стецюк. – Чернівці, 2009. – 20 с.
4. Обметко О.М. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (середина 60-х – 90-х років XIX ст.) : дис. ... кандидата іст.

наук : 07.00.01 / Обметко Оксана Миколаївна. – К., 2002. – 204 с.

5. Мацузато К. Сельская хлебозапасная система в России 1864–1917 годы / К. Мацузато // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С. 185-197.
6. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 807, оп. 1, спр. 2316, 78 арк.
7. ДАЧО, ф. 734, оп. 1, спр. 131, 22 арк.
8. Карышев Н. Земские ходатайства 1865–1884 гг. / Н. Карышев. – М.: Издание книжного магазина А.А. Ланга, 1900. – 272 с.
9. Журналы заседаний Черниговского Губернского Собрания 1866-го года с 25 ноября по 15 декабря. – [Б.м. : б.и.], [б.г.]. – 90 с.
10. Ск. Продовольствие народное / Ск. // Энциклопедический словарь. Изд. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. – СПб.: Типо-Литография И.А. Ефрона, 1898. – Т. XXV. – С. 354-361.
11. Временные правила для земских учреждений по делам о народном продовольствии. (Св. зак. т. XIII, уст. нар. прод., по прод. 68 г.) // Мыш М.И. Положение о земских учреждениях со всеми относящимися к нему узаконениями / М.И. Мыш. – СПб.: издание неофициальное, 1875. – С. 312-325.
12. Правила устава о обеспечении народного продовольствия (т. XIII, изд. 1889 г.) // Положение о земских учреждениях 12 июня 1890 года и дополнительные к нему постановления об отдельных отраслях деятельности земства / [сост. Н. Воеводский и барон Ю. Икскуль]. – СПб.: [В государственной типографии], 1890. – С. 243-273.
13. Там само.
14. Там само.
15. По вопросу об устройстве центральных хлебных магазинов // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1876. – № № 9, 10, 11 и 12 (сентябрь, октябрь, ноябрь и декабрь). – С. 110-118.
16. Правила устава о обеспечении народного продовольствия...
17. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 11 (ноябрь). – С. 33-36.
18. Журналы XXVII очередного Борзенского Уездного Земского Собрания 1891 года. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1892. – 141 с.
19. Прения по продовольственному вопросу в общем собрании И. В. Э. Общества. (Стенографический отчет) // Труды Императорского Вольного Экономического общества. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1898. – Том первый. – Кн. 3. – С. 1-149.
20. Журналы XVI очередного заседания Борзенского уездного земского собрания 1880 года. – Нежин: В Типографии Е.Ф. Венгера, 1881. – 98 с.
21. Вопрос о народном продовольствии в Черниговском уезде – в Черниговском Уездном Земском Собрании // ЗСЧГ. – 1881. – № 6 (июнь). – С. 50-55.
22. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 1 (январь). – С. 61-70.
23. Вопросы о народном образовании, сельских хлебных запасах, подводной повинности и друг. в Черниговском Уездном Земском Собрании. (Из журн. очередных и чрезвычайных заседаний Черниговского Уездного Земского Собрания) // ЗСЧГ. – 1872. – № 7 (июль). – С. 130-164.
24. Записка, представленная в Черниговскую губ. земск. управу, 22 мая 1881 г., г. председателем ее после посещения им Стародубского, Мглинского и Суражского уездов для удостоверения на месте о нуждах поселян в продовольствии и семенах на яровые посевы, а также в правильности раздачи пособий // ЗСЧГ. – 1881. – № 5 (май). – С. 26-36.
25. Журналы чрезвычайного и очередного Кролевецкого уездного земского собрания 1882 года. Смета и раскладка на 1883 год. – [Б.м. : б.и.], [б.г.]. – 244 с.
26. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1875–76 год. – Чернигов : Земская Типография, 1876. – 407 с.
27. Журналы очередных заседаний Черниговского

Губернского Земского Собрания 1868 г. – Чернигов: В Ильинской Типографии, [б.г.]. – 192 с.

28. Земская медицина, хлебные продовольственные запасы и народное образование в Стародубском уезде. (Из отчета Стародубской Уездной Земской Управы за 1871-72 г.) // ЗСЧГ. – 1872. – № 8 (август). – С. 189-197.

29. Земская медицина, народное образование и состояние народного продовольствия в Кролевецком уезде // ЗСЧГ. – 1872. – № 8 (август). – С. 177-189.

30. По вопросу о народном продовольствии // ЗСЧГ. – 1885. – № 3-й и 4-й (март и апрель). – С. 31-58.

31. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1877. – № № 5, 6, 7 и 8 (май, июнь, июль и август). – С. 50-62.

32. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 11 (ноябрь). – С. 33-36.

33. Народное продовольствие // ЗСЧГ. – 1882. – № 12 (декабрь). – С. 1-2.

34. Свод постановлений Уездных Земских Собраний Черниговской губернии очередных и чрезвычайных сессий, происходивших в 1898 г. / [сост. Д. Н. Недточаев ; ред. С. И. Лашкевич]. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – 474 с.

35. Журналы XXVII очередного Борзенского Уездного Земского Собрания 1891 года. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1892. – 141 с.

36. Карышев Н. Вказ. праця.

Петровская Ю.М. Особенности деятельности уездных земских учреждений Черниговской губернии по продовольственному обеспечению населения в 60-90-е гг. XIX ст.

В статье рассматриваются особенности деятельности уездных земских учреждений Черниговской губернии по продовольственному обеспечению населения в 60-90-е гг. XIX ст. Особое внимание уделяется деятельности уездных земств по выработке мероприятий, способных оптимизировать процесс выдачи хлебных ссуд населению во время неурожая. Анализируются причины неудач земских деятелей в этом направлении.

Ключевые слова: Черниговская губерния, уездные земские учреждения, сельская община, хлебная ссуда.

Petrovska Yu.M. Features of activity of povit zemstvo establishments of Chernihiv province in food providing of population in the 60-90th of the XIX-th century

The article reviews the features of activity of povit zemstvo establishments of Chernihiv province in food providing of population in the 60 – 90-th of the XIX-th century. The special attention is applied to the activity of povit zemstvos in formation of measures, able to optimize the process of delivery of grain loans for population during crop failures. Reasons of failures of zemstvo figures in this direction are analysed.

Key words: Chernihiv province, povit zemstvo establishments, rural community, grain loan.

24.03.2012 р.

УДК 94(477.51) «18/19»

А.В. Ващенко

СУДОВІ ПОВНОВАЖЕННЯ ЗЕМСЬКИХ НАЧАЛЬНИКІВ ТА ЗАСОБИ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті, в контексті проблеми реформування системи управління та суду Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., розглядаються питання про обсяг судових повноважень земських начальників та засоби їх реалізації.

Ключові слова: Російська імперія, Чернігівська губернія, судова система, земські начальники, судові повноваження, селянство.

Українські землі, на різних етапах інкорпоровані до Російської імперії, у другій половині XIX ст. перебували під впливом змін, котрі на тривалий час визначили напрямок історичного розвитку. Визначальними у цьому плані стали реформи 1860-1870-х рр. Однак практична їх реалізація виявила цілий комплекс проблем, пов'язаних як із масштабністю перетворень, так і з їхньою паліативністю, відтак на 80-90 рр. XIX ст. припадає період кореляції, котрий був позначений впливом більш консервативної стратегії державного управління. Досить показовим у цьому плані було запровадження 1889 р. інституту земських дільничних начальників, котрий був наділений як адміністративними, так і судовими повноваженнями. Саме таке поєднання повноважень та становий характер інституту (посаду земського начальника могли обіймати місцеві спадкові дворяни за участі дворянської корпорації) зумовили досить критичне ставлення до нього з боку частини сучасників [1; 2; 3], та визначили віднесення його до розряду найбільш реакційних заходів уряду Олександра III представниками радянської історіографії [4; 5; 6; 7]. Однак аналіз практичної діяльності земських начальників дозволяє зробити висновок, що у період значних трансформацій російського суспільства інститут сприяв вирішенню ряду важливих проблем як у системі місцевого управління, так і у судочинстві.

Зважаючи на потребу більш об'єктивного підходу до питання місця та ролі інституту земських начальників у системі місцевого суду періоду 1890-1912 рр., залучивши переважно документальні джерела, розглянемо їхні судові повноваження та вкажемо на межі реалізації на прикладі діяльності земських начальників Чернігівської губернії.

У першу чергу слід наголосити, що компетенція земських начальників у галузі судочинства поширювалася на усіх жителів дільниці, незалежно від їхнього статусу. Великі міста та містечка не входили до дільниць земських начальників і судову владу в них здійснювали міські судді. Це був значний поступ у питанні подолання становості у системі суду. Зважаючи на це, 1889 р. до законів про стани та Загального

положення про селян були внесені відповідні поправки [8, ст. VIII]. Архівні фонди зберігають справи про розгляд земськими начальниками справ між селянами та представниками інших станів, наприклад, між козаком із Суразького повіту Чернігівської губернії М. Железним та почесним громадянином Д. Пашинським і т.п. [9].

Земські начальники розглядали як цивільні, так і карні справи. По цивільному судочинству до їхньої компетенції входили окремі справи по суперечкам та позовам на суму до 500 руб., вони стосувались передовсім оренди землі. Проте, абсолютна більшість справ, котрі розглядались земськими начальниками, передбачала суму позову до 300 руб. [8, ст. 48]. Також земські начальники розглядали справи про порушення правил виготовлення, зберігання та продажу церковних свічок, коли сума позову не перевищувала 300 руб. [10, ст. 162²].

Кількість справ цивільного судочинства у дільницях була неоднаковою і коливалась у межах від 160 до 350 на рік. Так, у земського начальника Суразького повіту Чернігівської губернії В.О.Шамраєва на вересень 1908 р. у реєстрі було 164 справи, 52 з яких лишились з минулого року, а 2 – ще з 1906 р. [11, арк. 86]. За даними Чернігівського губернатора Є.К. Андрієвського, за 1893 р. на розгляд земських начальників губернії надійшло 10394 цивільні справи. Цей документ дає можливість простежити й характер таких справ. Зокрема, найбільше (2698) виникло у зв'язку із вимогою поновити порушене право володіння, 1121 – про потрави та інші пошкодження полів й угідь, 527 стосувались оренди землі, найму на сільськогосподарські роботи чи службу, 45 – про особисті образи тощо [12, арк. 11].

У контексті цивільного судочинства із відомства земських начальників виключались справи про визнання права власності, справи, пов'язані з інтересами казенних установ, позови проти осіб із невідомим місцем проживання або іноземців, суперечки про право винаходу, та справи, підсудні волосному суду тощо.

Згідно карного судочинства до компетенції земського начальника переходили справи мирових суддів (за виключенням тих, що перейшли до міських суддів), а також справи з безпатентного продажу алкогольних і тютюнових виробів, коли інтереси казни не були представлені [10, ст. 162]. Названі справи не підлягали розгляду земського начальника у наступних випадках: коли вони були в компетенції волосного суду (виключенням була взаємна згода обох позивачів); предметом позову було право власності чи право на володіння нерухомістю; коли в справі були присутні інтереси держави; справи про привілеї та винаходи; про питні збори, вартість яких перевищувала 300 руб.; справи про порубку або пошкодження лісу, коли сума збитків перевищувала 300 руб.

Саме останніх справ у судовій практиці земських начальників Чернігівської губернії було дуже багато [13]. Так, за даними ревізії 1908 р. у дільниці земського начальника Суразького повіту Чернігівської губернії В.О. Шамраєва третина справ була саме про самовільну вирубку лісу, а загалом у 1906 р. земський розглянув 123 карні справи, у 1907 р. – 107 [11, арк. 86]. У період активізації селянського руху протягом 1905-1907 рр. зростає кількість справ про потрави в поміщицьких угіддях та казенних лісах, що додало роботи земським начальникам. Загалом справи про потрави були досить багаточисельними. Так, у земського начальника 5-ї дільниці Суразького повіту Чернігівської губернії у 1912 р. їх було понад 30 [13].

У своїй записці до Земського відділу Міністерства внутрішніх справ Чернігівський губернатор Є.К.Андрієвський вказав, що за 1893 р. до земських начальників губернії надійшло 11707 справ. Переважна більшість стосувалась наступних питань: псування та крадіжки чужого лісу (4392); крадіжок, шахрайства та присвоєння чужого майна (2440); «пооскорбленням чести, угрозам и насилію» (1304); про самовільне використання чужого майна та його псування (888); порушень проти порядку управління (348); порушення порядку, спокою та «благочиния» (289); порушення закону про питні збори (289); порушення Будівельного статуту та законодавства про шляхи сполучення (222); порушення суспільного благоустрою (136); порушення правил протипожежної безпеки (122); «проступки против народного здравия» (110) та ін. [12, арк.10-11].

У своїй судовій практиці при розгляді карних справ земський начальник послуговувався Статутом карного судочинства, «Уложением о наказаних уголовных и исправительных» (1845 р.), «Уставом о наказаниях, налагаемых мировыми судьями» (1864 р.) та «Уголовным уложением» (1903 р.) [14].

Разом із тим земські начальники за ст. 61 Положення про земських дільничних начальників та ст. 63 Загального положення про селян мали право карати селян на власний розсуд без формального вирішення справи. Саме на такі їхні рішення було дуже багато скарг. Проходили вони і по Другому департаменту Сенату, котрий відміняв найбільш одіозні постанови. Серед них були такі: арешт за швидку їзду у полі; арешт за неявку о 12 год. ночі на вимогу земського начальника без пояснення мети та причини виклику; арешт захисника при слуханні карної справи за порушення тиші; арешт за неявку до земського начальника особи, що проживала в іншій дільниці; штрафування 175 селян за невиконання наказу про ремонт дороги; те ж за невисадку дерев [15, 263] тощо. У перших трьох справах земські начальники явно скористалися своєю дискреційною владою, а у останніх – вони не знали законів, бо подібні справи підпадали під іншу статтю.

Стаття 61 Положення 1889 р. та 57 ст. Загального положення про селян були відмінені царським указом 5 жовтня 1906 р., а от ст. 63 залишалась і земські начальники могли широко користуватись нею. Загалом по цих статтях земські начальники Російської імперії за 10 років (1899-1908) винесли рішення по багатьох справах, але більшість із них були відмінені Сенатом: по ст. 57 – 475 (з них 394 відмінено), по ст. 58 – 192, (відмінено 161), а по ст. 63 – 33 постанови (відмінено 20) [15, 280.]

Переслідуючи мету упорядкування правової системи держави, законодавці намагались наблизити новостворений інститут до норм загальнодержавної судової системи. Саме тому реалізація судових повноважень земських начальників здійснювалась за чіткими правилами [10]. Розглянемо ті з них, котрі дають уявлення про особливості процесу судочинства у земських начальників. Позов чи скарга подавалися за місцем проживання, а якщо позивач і відповідач проживали в різних дільницях – за вибором позивача. Справи про закладене майно або спадщину подавались тому земському начальнику, де воно знаходилося. Заходи по забезпеченню доказів він доручав загальній, волосній чи сільській поліції. Розгляд справ здійснювався земським начальником або за місцем його проживання, або на місці скоєння проступку. Слухання були публічними, а при закритих дверях практикувалися під час вирішення справ про порушення проти сімейних прав, згвалтування тощо. Земський начальник сам вирішував питання про форму слухання. У судовій практиці земських начальників застосовувався й заочний розгляд справ при неявці однієї із сторін без поважної причини [16].

Розгляд справ земський начальник проводив одноосібно: вирішував питання про необхідність свідків і викликав їх, обирав форму допиту (під присягою чи ні) і допитував в дільниці чи за місцем проживання, визначав дійсність представлених доказів, і, нарешті, вислухавши суть справи і завершивши дебати, виносив рішення. При цьому до земських начальників разом із частиною повноважень мирових суддів перейшов головний принцип їхньої діяльності – намагання примирити сторони. Для цього він міг відтермінувати слухання або призупинити справу на значний термін до трьох років. Коли окремі моменти справи вимагали більш детального роз'яснення, то земський начальник сам, або на прохання позивача, звертався до компетентних людей, наприклад, для визначення суми збитків. Після оголошення постанови, земський начальник мав пояснити сторонам порядок її оскарження, а позивачу видати виконавчий лист.

Закон не обмежував земських начальників у термінах розгляду справи, і тому цей процес іноді затягувався на місяці і навіть роки. Часто

це пояснювалося об'єктивними причинами, наприклад, хворобою чи відсутністю учасників процесу, а інколи – місцевими звичаями. Так, наприклад, земський начальник Суразького повіту Чернігівської губернії В.О. Шамраєв пояснював ревізорам затримки у розгляді справи звичаєм дільниці не проводити судові слухання влітку через інтенсивні польові роботи [11, арк. 86]. А у 1-й дільниці Кролевецького повіту Чернігівської губернії, де на 1902 р. земським начальником був М.М. Аммосов, губернська ревізія установила, що у 1902 р. не було жодного судового засідання, а деякі справи вже пролежали 4 роки. Загалом у цього земського начальника накопичилось 362 справи [9, арк. 113]. Такі випадки були непоодинокі. Так, ревізія 4-ї дільниці Суразького повіту Чернігівської губернії, де земським начальником з липня 1907 р. був С.М. Долгово-Сабуров, виявила в реєстрі 142 судові справи, внесені 1908 р., і 335 з минулих років, – всього 477 справ. 182 з них ще не були в розгляді, а 43 були відкладені. Але ревізор порахував, що ще 400 справ, не внесених до реєстру, було вже розглянуто цим земським начальником. Таким чином, за досить короткий проміжок часу (трохи більше року) він розглянув понад 500 справ [9, арк. 92].

Судові постанови земських начальників мали обов'язково заноситись до протоколів, що висвітлювали обставини справи.

Процедура підготовки та слухання карних справ була дещо іншою. Справи порушувались за скаргами, повідомленням адміністративних чи поліцейських органів, або ж на власний розсуд, коли земський начальник бачив, що порушується закон. Про справи, що були пов'язані із проступками священиків чи монахів, земський начальник мав обов'язково повідомляти вищі духовні інстанції.

У питаннях карного судочинства земський начальник активно співробітничав із місцевою поліцією, зокрема доручав представникам повітової поліції проводити попереднє дідання або збирати докази чи необхідні дані, а поліція мала повідомляти земського начальника про всі помічені правопорушення на території його дільниці.

У карному судочинстві, на відміну від цивільного, широко практикувався попередній арешт підозрюваного, а земський начальник міг дозволити застосування поручительства чи заставу, розмір якої визначав сам. Порядок оголошення постанови та приведення її в дію був таким же, як і в цивільних справах.

Забезпечення виконання рішень земського начальника покладалось на місцеву волосну або повітову поліцію, а самому начальнику подавались скарги на неправильне чи повільне виконання його рішень. На нього також покладался контроль за відшкодуванням збитків, присуджених потерпілому. Для цього він сам вирішував, який спосіб

забезпечення позову слід було обрати (арешт майна, поручительство чи ін.), міг розстрочити виплату або змінювати форму забезпечення, наприклад, арешт – грошовою виплатою. Особливу увагу земський начальник мав приділяти неповнолітнім злочинцям, і коли за вчинений проступок покаранням було передбачено тюремне ув'язнення, то переважно замінював його перебуванням у виправних колоніях чи притулках [17].

Апеляції чи скарги на судові рішення земських начальників подавались тому ж начальнику, чие рішення оскаржувалось, а він повинен був протягом трьох днів передати їх до повітового з'їзду, де розгляд відбувався без його участі. Зауваження щодо виконання земськими начальниками судових повноважень загалом чи скарги на вирішення окремих справ за законом мали подаватися до повітового з'їзду земських начальників або Губернського присутствія. Та на практиці скарги інколи, обминаючи ці установи, потрапляли до Канцелярії міністра внутрішніх справ і, навіть, до імператора, а вже звідти передавались до Губернських присутствій. Вищою касаційною інстанцією щодо рішень земських начальників були I-й та II-й департаменти Сенату, які могли відмінити навіть остаточні їхні постанови.

Суперечки про підсудність між декількома земськими начальниками чи між ними і міськими суддями вирішувались місцевими повітовими з'їздами, а при виникненні непорозумінь між новоствореними органами та мировими судовими установами або повітовими з'їздами окружних судів, вони вирішувались окружними судами. Якщо виникали спірні питання із самими окружними судами або ж військовим начальством чи судами духовного відомства, то їх розв'язувала місцева Судова палата в особливому присутствії. В крайніх випадках суперечки виносились на розгляд I-го і Касаційного департаментів Сенату, де й вирішувались остаточо [18, ст. 42¹; 236²].

Коли ж виникала ситуація, за якої було вчинено декілька злочинів, що були підсудні і земському начальнику чи міському судді з одного боку та загальним судовим установам, то перевага надавалась останнім [14, ст. 205²]. Земський начальник повинен був відмовитись від ведення судової справи, коли в ній були присутні його інтереси. Такі справи вирішував інший земський начальник або ж кандидат.

За матеріалами ревізій місцевих адміністративно-судових установ та архівними документами вдалося встановити обсяг навантаження земських начальників у контексті виконання судових повноважень. Так, наприклад, до земського начальника 2-ї ділянки Остерського повіту Чернігівської губернії В.М. Калиновського тільки за перше півріччя 1896 р. надійшла 341 судова справа, а до земського начальника 1-ї ділянки Кролевецького

повіту М.М. Аммосова у 1902 р. їх надійшло 267 [9]. Ці дані ще раз підтверджують значне загальне навантаження земських дільничних начальників із вирішення судових справ.

Щодо співвідношення між карними та цивільними справами, то чітка тенденція не простежується, але у більшості випадків переважали саме цивільні справи, хоча по Чернігівській губернії за 1893 р. співвідношення було абсолютно іншим: карних – 11707, цивільних – 10394 [12, арк. 11].

Також слід наголосити, що коло остаточних рішень земських начальників було досить вузьким. Це постанови з позовів на суму до 30 руб.; ті скарги, що не підлягали оцінці; стягнення з рухомого майна до 50 руб.; всі інші рішення, на які не було подано апеляцій. Земські начальники не могли ані змінювати, ані відмінити своїх рішень. Як видно, одноособово він міг вирішувати лише незначні позови, а більш складні справи разом з апеляційними скаргами передавались до повітового з'їзду земських начальників, де вони вирішувались колегіально, у судовому присутствії. Однак, із судової практики земських начальників Чернігівської губернії видно, що до з'їзду часто передавались і зовсім незначні справи.

Загалом, земському начальнику було дуже важко поєднувати адміністративні та судові повноваження, бо загальний обсяг судових справ був досить значним, а їхня кількість постійно зростала. В результаті у більшості випадків йому доводилось надавати перевагу одній із сфер своєї діяльності, що було неприпустимо. Тому подальша законодавча практика уряду була спрямована на перетворення інституту земських начальників на суто адміністративний орган управління. Зокрема, 1912 р. після тривалих дебатів та критики на адресу уряду і земських дільничних начальників, яка стосувалась, перш за все, принципу поєднання в одній особі судових та адміністративних повноважень, було проведено реформу судової системи, за якою від земських начальників вилучали судові повноваження та контроль за волосними судами і було поновлено мировий суд. Мирових суддів було включено до загальної системи судочинства, інститут міських суддів ліквідовано. Дільниці мирових суддів не співпадали із ділянками земських начальників, до того ж їх було значно більше. Так, у Чернігівській губернії на 1913 р. діяло 156 мирових суддів і 75 земських начальників. Загалом, законодавцям вдалося перетворити мировий суд на близький та доступний населенню, а земських начальників звільнити від значної кількості справ і вивільнити час для адміністративної роботи.

Інститут земських начальників мав риси становості через суто дворянський характер посади та поширення юрисдикції земського начальника у адміністративному відношенні на селянський стан. Але у питанні здійснення судових повноважень було

зроблено відхід від станового принципу. Зокрема, земські начальники розглядали справи, суб'єктами позовів яких були усі жителі дільниці, незалежно від станової приналежності. Вищий нагляд і контроль за земськими начальниками здійснював Земський відділ Міністерства внутрішніх справ і безпосередньо сам міністр. Вищими судовим інстанціям вони не підпорядковувались.

Запровадження інституту земських дільничних начальників внесло вагомі зміни до структури судових органів, наблизивши суд до населення і встановивши контроль за волосними судами, але сама система судочинства все ще залишалась досить складною. Поряд із мережею загальних судових установ було збережено станові судові органи, зокрема для селян. Виправити ситуацію була покликана реформа 1912 р., за якою земські начальники позбавлялись судових повноважень і перетворились на адміністраторів, а мировий суд було поновлено.

Посилання

1. Джаншиев Г. Эпоха великих реформ. Изд. 6-е, доп. – М.: Тов. «Рассвет», 1896. – 797 с.
2. Генкин Д.М. Местный суд и его реформа. – М.: Тип. «Русский труд», 1910. – 94 с.
3. Гессен И.В. Судебная реформа. – СПб., 1905. – 267 с.
4. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
5. Зайончковский П.А. Закон о земских начальниках 12 июля 1889 г. // Исторические науки. – 1961. – № 2. – С.42-72.
6. Корелин А.П. Дворянское дело в пореформенной России. 1861-1904. Состав, численность, корпоративная организация. – М.: Наука. – 1979. – 303 с.
7. Дякин В.С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907-1911 гг. – Л., 1978. – 245 с.
8. Положение о земских участковых начальниках // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. 1889 г. – Т. IX. – СПб., 1891. – № 6196.
9. По жалобам на действия земских начальников Черниговской губернии. – 1897 – 1903. – 411 арк. // Российский государственный исторический архив (далее – РГИА), ф. 1291, оп. 29, спр. 135.
10. Правила об устройстве судебной части и производстве судебных дел в местностях, в которых введено Положение о земских участковых начальниках // СЗРИ. – Прод. 1912 г. – Ст. к Т. XVI.
11. О результатах ревизии крестьянских учреждений Черниговской губернии. – на 216 л. – март 1908 – июнь 1909 // РГИА, ф. 1291, оп. 31, д. 99.
12. Дело Земского Отдела со сведениями о числе и роде судебных дел в рассмотрении каждого земского начальника Черниговской губернии. – 15 октября 1894 – 13 января 1905. – 310 л. // РГИА, ф. 1291, оп. 39, д. 44.
13. Дело земского начальника 5 участка Остерского уезда. Дело о нарушении лесного устава в Косневском лесничестве и другие документы. – 1912. – 125 л. // Государственный архив Черниговской области (далі – ДАЧО), ф. 901, оп. 1, спр. 1.
14. Устав уголовного судопроизводства // СЗРИ. – 1898. – Т. XVI. – Ч. I.
15. История Правительствующего Сената за 200 лет. 1711-1911 гг.: В 4 т. – СПб., 1911. – Т. 4. – 529 с.
16. Повопросам о зочном разбирательстве по гражданским делам, о понудительном исполнении по актам, сокращенном судопроизводстве и об обеспечении доказательств в местностях, где введено Положение о Земских участковых начальниках // РГИА, ф. 1291, оп. 30, д. 79.

17. По вопросу о разъяснении земским начальникам относительно обязательности и для них обращать несосершеннолетних, при указанных в законе условиях, взамен тюремного заключения в исправительные приюты или колонии для несовершеннолетних преступников. – Январь 1901 – март 1902. – 13 л. // РГИА, ф. 1291, оп. 30, д. 44.

18. Устав гражданского судопроизводства // СЗРИ. – Изд., 1898. – Т. XVI. – Ч. I.

Вашенко А.В. Судебные полномочия земских начальников и средства их реализации (на материалах Черниговской губернии)

В статье, в контексте проблемы реформирования системы управления и суда Российской империи второй половины XIX – начала XX вв., рассматриваются вопросы объема судебных полномочий земских начальников и средства их реализации.

Ключевые слова: Российская империя, Черниговская губерния, судебная система, земские начальники, судебные полномочия, крестьянство.

Vashchenko A.V. Land captains' court authorities and means of their realization (based on materials of Chernihiv governorate)

The article reviews issues of the scope of land captains' court authorities and means of their realization – in the context of the problem of executive system and court reforming in Russia empire in the second half of the XIXth – the beginning of XXth century.

Key words: Russian empire, Chernihiv governorate, legal system, land captains, court authorities, peasantry.

24.03.2012 р.

УДК 94(477):347.191.11(477.41) «1861-1917»

М.Г. Казьмирчук

СКАРГИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЗМІН У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1861-1917 РР.)

У статті аналізуються скарги населення Київської губернії пореформеного періоду та можливості вивчення їх як повноцінних джерел з вивчення соціально-економічних процесів.

Ключові слова: скарги, соціально-економічні зміни, Київська губернія, пореформений період.

Скарги становлять більшу частину джерел з вивчення соціально-економічного розвитку Київської губернії другої половини XIX – початку XX ст. Вони зберігаються у вітчизняних та зарубіжних архівах і мають певні особливості. Деякі дослідники використовують скарги при дослідженні, але на їхню характеристику мало звертають уваги. Джерелознавці ж аналізують скарги, мало звертаючи уваги на їхній потенціал у розкритті історії повсякденності та соціально-економічних процесів. Тому актуальність вивчення скарг як джерел, що висвітлюють пореформені зміни у Київській губернії, полягає у малодослідженості цієї проблеми серед сучасних науковців. Звернення

до цієї теми актуалізує проблему джерел, які не використовувалися дослідниками соціально-економічних процесів в Україні.

Значну кількість матеріалів ЦДІАК України становлять скарги, доповідні, кримінальні справи, що стосуються формування пореформених відносин селян, поміщиків та буржуазії. Так, у фонді 442 міститься справа про вбивство сільською сторожею у містечку Богуславі Канівського повіту селянина Ляшенка, поміченого при порубці поміщицького лісу [19, 1-5 зв.] та доповідна про утиски з боку місцевого цукрового заводу селян Яроповичів Сквирського повіту [30, 24-25]. У таких справах, як правило, присутні офіційні документи з проведених розслідувань із найдрібнішими деталями, що дає змогу відтворити обставини виникнення, хід справи, але у небагатьох випадках прочитати також резолюцію начальства про розв'язання проблеми. Серед скарг, підписаних окремими людьми та групами осіб, є також анонімні доповідні [30].

Взаємини між сільськими властями та поміщиками пореформеного села можна простежити у заяві-скарзі сільського старости села Кантеліна Липовецького повіту на місцевого поміщика [31, 2-2 зв.]. Земельні суперечки між міщанами, селянами та поміщиками після аграрної реформи 1861 р., особливо за розмежування пасовиськ та сіножатей, можна знайти у рапортах та матеріалах допитів, проведених справниками [19, 1, 2 зв.]. Становище селянської молоді, процеси урбанізації, складання відносин робітників і роботодавців, а також політику підприємців у робітничому питанні можна простежити за матеріалами прохання-скарги селян села Ксаверів Черкаського повіту у 1912 р. на Скомороський цукровий завод [33].

Дослідження скарг висвітлює також проблему взаємовідносин церковнослужителів і селян, засвідчує ступінь релігійності селянства, діяльність вищого духовенства в залагодженні конфліктних ситуацій у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. До того ж це певною мірою спростовує тезу про «релігійну забитість» селянства, довірливість, пасивність, несвідомість та аморфність цього стану [23].

Вивчаючи соціально-економічні зміни у Київській губернії другої половини XIX – початку XX ст., слід окремо виділити прохання і скарги робітників, їхніх сімей на тяжкі умови праці [33] та на невідгідне для селян сусідство з цукровими заводами [32]. До рук дослідника цілком завершена справа потрапляє рідко, але трапляються випадки, коли можна відстежити всі перипетії скарг та урядових постанов щодо них. Такою є справа про орендатора-єврея А. Фердмана та робітників-селян. У ній присутня характеристика самого орендатора-роботодавця, відомості про заробітну плату, умови роботи та реакція на них робітників. Окрім цього,

у справах є урядові розпорядження з приводу скарг робітників на роботодавців [28].

Важливою проблемою пореформеного періоду стало повернення боргів дворянами, що висвітлюється у скаргах, проханнях і доповідних записках. Так, відомий землевласник граф В. Потоцький скаржився на єврея-купця Л. Френкля, який був його головним кредитором [24, 1], а дворянин Ф. Пашковський скаржився на несправедливе позбавлення його майна та розорення [18, 2, 3]. Цінним матеріалом при дослідженні соціально-економічного життя у Київській губернії можуть слугувати фінансові претензії священиків до поміщиків. Зокрема, скарги священиків про повернення боргів надходили на поміщиків Сквирського повіту Хамця [26, 11-13 зв.], Таращанського повіту Свейковського [26] та поміщика із села Махедон Абрамовича [27, 1].

Суттєвий інтерес становлять неопубліковані наративні джерела, тобто джерела особового походження, а саме листи-скарги за 1889-1890-ті рр. службовців мастків та заводів Ф. А. Терещенка на роботу заводів та з особистих питань. Так, із листів можна довідатися про заробітну плату, умови праці, тривалість робочого дня та вільного часу, житлові умови, розвиток охорони здоров'я тощо. Саме у цих листах найбільше прохань та скарг [35, 138]. Окремі листи стосуються натуральної зарплати та охорони здоров'я робітників, які фінансово лягали на промисловців, а отже є і численні скарги за 1897-1898 рр. фабрикантів до уряду [7]. Рівень життя робітників Київської губернії висвітлюється у скаргах робітників за 1902-1909 рр. [8; 9]. Напружені відносини на заводах висвітлюють скарги робітників на несанкціоновані стягнення та штрафи. Так, збереглася скарга батьків неповнолітніх робітників із села Ксаверівки Київської губернії на директора економії Товариства Скомороського цукрового заводу у Сквирському повіті. Правління цукрового заводу звернулося до суду Сквирського повіту із позовом про невиконання артільного договору та відкриття кримінальної справи за самовільну втечу з роботи. На основі цього було проведено опис майна батьків неповнолітніх та створені торги для його продажу [33, 1-7].

Скарги розкривають і такі важливі аспекти соціально-економічних змін, як трансформація відносин у сімейно-родинних групах Київської губернії. Особливо ці зміни простежуються в середовищі духовенства, для якого шлюб був лише угодою та «ідеальною моделлю» для її наслідування парафіянами [6, 458]. Скарги від паніматок стали у другій половині XIX ст. звичним та поширеним явищем. Так, у 1899 р. Київська консисторія розглядала скаргу дружини священика Євфросинії Богорської на перелюб її чоловіка Андроника Митрофановича Богорського з Марією Василівною

Ласкавою та на погане до неї ставлення [15, 3, 70]. Паніматка Марія Оппокова із села Рудого Сквирського повіту Київської губернії скаржилася на свого чоловіка Володимира Оппокова, бо терпіла його знущання 39 років. Чоловік її бив, а вона голодувала та бідувала через нього. Панотець не давав ніякого одягу та виганяв її із квартири, на очах у свідків бив ледь не до смерті [14, 2, 5]. У жорстокому ставленні до паніматки та селян був звинувачений у 1905 р. і священник Михайло Поржецький із села Красеньке Липовецького повіту Київської губернії. Паніматка Марія скаржилася на розтрата чоловіка, побої та утримання панотцем ще й співмешканки Варвари Лисакової [13, 4, 6, 15].

Скарги від селян стосувалися поведінки та особистого життя духовенства Київської губернії. За скаргою селянки Анни Скиргойли священник із села Ромашок Канівського повіту Київської губернії В. Шумський топив свою дружину Катерину у криниці, часто бив її [17, 2, 4]. У 1875 р. селянин Ткач порушив справу про зловживання місцевого священника села Янишівки Таращанського повіту Д. Демуцького. Слідство виявило «вкрай непомірні вимогання грошей при виконанні духовних треб священником Демуцьким, якому за здійснення таїнства шлюбу бідняком селянином Євдокимом Коваленком було сплачено 15 руб.». У 1875 році до Демуцького було принесено дитину Коваленка і той відмовився її охрестити. Селянину довелося звертатися до священника сусіднього приходу в селі Богатирка Таращанського повіту, але той, «побоюючись помсти священника Демуцького», також відмовився хрестити немовля. Лише у далекому селі Кривець Таращанського повіту вдалося дитину охрестити. В результаті через поїздки з дитиною взимку у пошуках церкви для хрещення немовля застудилося і померло. Коли ж Коваленко звернувся з проханням про поховання немовляти, то Демуцький відмовився й це зробити, і лише наступного дня церковний причетник поховав небіжчицю. Такі вчинки Демуцького пояснювалися злобою до Коваленка через його скаргу і повернення грошей [23].

Того ж року було відкрито справу парафіяльного священника села Юшки Київського повіту Якова Тарасевича, який погоджувався відспівувати померлих та здійснювати свої обов'язки лише за умови обробітку його земель. Коли у селянина Петра Горбача померла мала дитина і він прийшов до священника, той вигнав його, бо селянин не обробляв його землю. Дії священника настільки обурили громаду, що Тарасевичу було наказано протягом двомісячного терміну знайти собі інше місце, бо у Юшках він не міг залишатися [23, 1, 5].

У 1875 р. відбулася ще одна гучна справа – селяни-власники Ситківців Липовецького повіту подали скаргу губернаторові на місцевого

священника В. Оппокова за нестерпне вимагання грошей при виконанні духовних треб, при чому настільки великих, що вони не в змозі були сплачувати державні повинності. Селяни писали: «Не можемо далі терпіти та переносити дії та помсту священника нашої парафіяльної церкви Василя Оппокова, який дозволяє собі, незважаючи на закони, називати власних парафіян під час богослужіння різними лайливими словами, кожного лаяти та мститися невідомо за що». Селяни сумували за попереднім священником Василем Кудрицьким, добрим та уважним, якого перевели в село Сичівку Уманського повіту невідомо чому, а на його місце із Сичівки перевели Василя Оппокова. Можливо, як у попередньому випадку, Оппоков вже провинився там і йому наказали знайти собі інше місце, але замість того, щоб заспокоїтися, він почав мститися новим парафіянам. Спочатку було помітно, що Оппоков намагався виправити свої колишні дії та зажити на новому місці добру славу, тому селяни ні в чому йому не відмовляли, працювали своєю худобою на городі священника, аби поправити його становище. Але так тривало недовго. Оппоков постановив, що коли хтось у селі помре, то родичі мають сплатити за поховання від 6 до 20 руб.; проведення ж шлюбної церемонії коштувало від 12 до 15, а то й 25 руб. сріблом, освячення – від 3 до 5 руб. Якщо селяни не давали за поховання 6-20 руб., то священник не входив із дому і небіжчика ховали без відспівування, «можна сказати, як єврея», а якщо не сплачували за шлюбну церемонію, то шлюб вважався незаконним [23].

Ще однією гучною справою у 1877 р. стало прохання до Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора селян Юрківки Звенигородського повіту. Селяни М. Мошура, Г. Дмоганенко та П. Лисенко скаржилися на утиски з боку парафіяльного священника Саввіна, через що всі вирішили не звертатися до нього за потребами. Селяни вимагали його переведення на інше місце, однак митрополит Київський Арсеній визнав це передчасним. Слідство проводив священник міста Шполи Звенигородського повіту Іван Стасіневич. Ця справа розглянута у Київській духовній консисторії. Священик Саввін обжалував вирок на скаргу селян, тому справа була передана на розгляд священнику Іоанну Бересяницькому. Слідство затягнулося, бо селяни були незадоволені результатом. Саввін, студент Київської Духовної семінарії, мав церковні нагороди і підтримку протоієрея Сікорського. Але у зв'язку з великою кількістю скарг селян Саввіна зрештою було переведено до села Кобринове Звенигородського повіту [22].

Дослідження етнорелігійних відносин у Київській губернії упродовж 1861-1917 рр. також можливе завдяки скаргам населення. Серед них є скарги євреїв-їудеїв до Міністерства внутрішніх справ та до Сенату на відмову надавати дозвіл на

побудову синагог та закриття молельень, що не припинялися протягом 1869-1897 рр. [12, 200]. Так, збереглася скарга 1889-1910 рр. євреїв міста Києва про відмову Київського губернського правління відкрити у центральній частині міста єврейську молельню та хедери – молитовні школи [10, 180]. Причиною відмови було те, що в центральній частині Києва євреям, за винятком купців першої гільдії, заборонялося проживати. Але у 1898 р. відомий цукрозаводчик Лазар Бродський власним коштом побудував у Києві єврейську синагогу (на нинішній вул. Шота Руставелі) [2, 240]. Таким чином, покровителями іудаїзму були купці та буржуазія єврейського походження [11, 46].

Особливо велика кількість скарг збереглася від селян Київської губернії. Це заява-скарга сільського старости села Кантелини Липовецького повіту на місцевого поміщика про недотримання ним святкових днів і примус до праці у ці дні власних селян-службовців. Із резолюції на скаргу можна довідатися, що поміщик залишався особою непідзвітною селянському управлінню і староста не міг пред'являти йому претензій, та ще й в обхід власного начальства [31, 2-2 зв.]. Анонімною є записка-скарга на управителя-німця із Юзефівського маєтку Бобринських у Чигиринському повіті, який не визнавав ані свят, ані «високорождественних» днів, а примушував працювати і у свята, і у царські дні [30, 24; 34, 10]. Скаржився і робітник-селянин із Мотижина Київського повіту на поміщика А. Фердмана у 1883-1884 рр. за те, що із робітників вираховувалося 1-2 руб. за кожен пропущений день, який припадав на невелике свято [28, 2].

Отже, інформативним джерелом з вивчення соціально-економічних змін у Київській губернії є листи-скарги. Вони містять повідомлення про подію, (нехай дещо суб'єктивне), яке більшою або меншою мірою висвітлює всі перипетії. Увага дослідника повинна зосереджуватися не тільки на тому, що відбулося на думку автора скарги, а й як саме він розповідає про події, як через них відтворюються уявлення дописувача про ідеальне, бажане, порушення та правила. Тільки так можна наблизитися до об'єктивності проблеми, адже аналізуючи події давнини, слід брати до уваги настрої та сподівання людей, які жили у досліджуваний період.

Посилання

1. Благочинные церквей вне г. Киева // Адрес-календарь личного состава Киевской епархии, с алфавитным списком протоиереев и священников за 1894 год. – К., 1895. – 37 с.
2. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Олександр Донік. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 271 с.
3. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 10 (6 мая). – С. 135.
4. Киевские епархиальные ведомости. – 1895. – № 2 (16 января). – С. 13.

5. Кучеренко М.О. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / Кучеренко М.О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. – К.: Кий, 2006. – 454 с.

6. Опря Б.О. Дружини православних священників та їх роль у сім'ї в кінці XIX – на початку XX ст. / Б.О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України, 2009. – Вип. XVI. – С. 458-464.

7. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 20, оп. 13 а, спр. 5, 44 арк.

8. РДІА, ф. 23, оп. 20, спр. 598, 40 арк.

9. РДІА, ф. 23, оп. 24, спр. 1175, 57 арк.

10. РДІА, ф. 821, оп. 1, спр. 151, 185 арк.

11. РДІА, ф. 821, оп. 8, спр. 53, 170 арк.

12. РДІА, ф. 821, оп. 8, спр. 53, ч. 1, 221 арк.

13. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 946, спр. 113, 125 арк.

14. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 947, спр. 166, 8 арк.

15. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 954, спр. 460, 240 арк.

16. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1821, 300 арк.

17. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1063, спр. 69, 6 арк.

18. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 38, спр. 147, 4 арк.

19. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 43, спр. 172, 5 арк.

20. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 124, 59 арк.

21. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 216, 5 арк.

22. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 279, 8 арк.

23. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 371, 9 арк.

24. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 174, спр. 63, 6 арк.

25. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 58, 36 арк.

26. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 181, спр. 115, 4 арк.

27. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 191, спр. 27, 1 арк.

28. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 536, спр. 52, 26 арк.

29. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 614, спр. 60, 18 арк.

30. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 617, спр. 238, 28 арк.

31. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 620, спр. 98, 6 арк.

32. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 710, спр. 387, 8 арк.

33. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 711, спр. 360, 7 арк.

34. ЦДІАК України, ф. 574, оп. 1, спр. 205, 334 арк.

35. ЦДІАК України, ф. 830, оп. 1, спр. 541, 340 арк.

Казмирчук М.Г. Жалобы как источник изучения социально-экономических преобразований в Киевской губернии (1861-1917 гг.)

В статье анализируются жалобы населения Киевской губернии после реформенного периода и возможности их изучения как полноценных источников по изучению социально-экономических процессов.

Ключевые слова: жалобы, социально-экономические преобразования, Киевская губерния, пореформенный период.

Kazmyrchuk M.H. Complaints as a source for study of socioeconomic transformation at the Kyiv province (1861-1917)

In the article complaints of the population of Kyiv province at the after reformation period and their potential as source of full value for socioeconomic investigation are analyzed.

Key words: complaints, socioeconomic transformation, Kyiv province, after reformation period.

23.03.2012 р.

ЗЕМСЬКИЙ ЛІКАР М.М. ЄВРЕЙНОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадської діяльності земського лікаря, гласного Городнянського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань М.М. Євреїнова (1860 – 1918).

Ключові слова: Микола Євреїнов, Ваганичі, Городня, Чернігів, земство, гласний, лікар.

Микола Миколайович Євреїнов (1860 – 1918) – відомий на Чернігівщині земський лікар та громадський діяч. Деякі аспекти його життя висвітлені у публікації Л. Феофілової [1]. Втім, його життєвий шлях та громадська діяльність ще не знайшли належного відображення в історичній літературі. У даній статті зроблена спроба розглянути саме цей аспект проблеми.

Дворянський рід Євреїнових відомий на Чернігівщині з середини XVIII ст. і веде свій початок від «коллежского советника, таможенного директора» Михайла Васильовича, одруженого на дочці бунчукового товариша Анні Андріївни Стахович. Його син Андрій (1767 – ?) дослужився до військового звання майора і командував Чернігівським губернським військом, а онук Іван (1796 – до 1859), продовжуючи родинні військові традиції, був командиром Ольвіопольського уланського полку. За бойові заслуги полковник І.А. Євреїнов був нагороджений орденами св. Володимира 4 ступеня з бантом (1831) та св. Георгія також 4 ступеня (1840), польськими військовими нагородами. Останні роки життя проведені ним у маєтку в с. Ваганичі Городнянського повіту [2, 56].

М. М. Євреїнов народився у 1860 р. в родині штаб-ротмістра Миколи Івановича Євреїнова (1835 – ?) та його дружини Олімпіади Іванівни Липської. Подружжя крім сина Миколи мало ще дочок Марію (1861 р. н.) та Єлизавету (1863 р. н.) [3, 89].

Батько Миколи був відомим громадським діячем. Його турботами у Ваганичах було відкрито парафіяльне училище, для якого М.І. Євреїнов виділив приміщення. Значні кошти та матеріали він пожертвував на будівництво нової церкви в селі [1, 292]. М.І. Євреїнов упродовж 1871 – 1879 рр. був гласним Городнянського повітового земського зібрання та плідно працював у земських комісіях [4, 532-533]. Зокрема, на засіданні зібрання 20 жовтня 1878 р. він був обраний до складу комісії, яка обговорювала проект «Устава Черниговского общества охоты» [4, 34]. З 16 вересня 1875 р. згідно обрання він був почителем Ваганицького земського початкового училища, а з 13 червня 1881 р. по 12 вересня 1884 р. почителем закладу була

дружина штаб-ротмістра О. І. Євреїнова [4, 552]. Як попечитель він отримував від повітового земства 200 руб. на рік на утримання вчителя та приміщення школи. Разом з тим М.І. Євреїнов мав за обов'язок «снабжать школу пособиями на свой счет» [4, 227]. 10 жовтня 1879 р. повітовим земським зібранням він був обраний почесним мировим суддею Городнянського повіту (15 проти 3) [4, 387].

Середню освіту М.М. Євреїнов здобув у 1-й київській гімназії, вищу – на медичному факультеті Київського університету св. Володимира. Під час навчання в університеті у вересні 1884 р. за участь у студентському русі він перебував під слідством у Київському жандармському управлінні. Закінчивши у 1886 р. університет, М.М. Євреїнов повернувся до маєтку у с. Ваганичі і працював спочатку «вольнопрактикующим» лікарем, а потім упродовж тривалого часу – земським лікарем. Разом з тим він господарював у маєтку, який на початку XX ст. становив 1081 $\frac{3}{4}$ дес. землі [5, 1] і знаходився у 3 верстах від станції Хоробичі Либаво-Роменської залізниці по дорозі на посад Добрянку.

На земських виборах влітку 1886 р. землевласники Городнянського повіту обрали М.М.Євреїнова гласним повітового земського зібрання, на засіданні якого 21 жовтня його було обрано ще й гласним Чернігівського губернського земського зібрання [6, 52, 60]. Тоді ж гласні включили М.М.Євреїнова до складу кошторисної та комісії проектів, обрали попечителем Ваганицького земського училища та членом Городнянської повітової училищної ради [6, 71, 608, 610].

Фактично з 1886 р. по 1917 р. з незначними перервами М.М. Євреїнов обирався гласним Городнянського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань і зробив чимало корисного для підвищення рівня медичного забезпечення та освіти мешканців Городнянського повіту та Чернігівської губернії. Він обирався попечителем Ваганицької, Переписької та Хоробицької народних шкіл [7, 16], протягом 21 року був почесним мировим суддею Городнянського повіту. Лише у 1913 р. з невідомих причин Сенат відмовив у затвердженні М.М. Євреїнова на посаді почесного мирового судді [8, 11].

Заслугує на увагу діяльність М.М. Євреїнова як члена Городнянської повітової училищної ради. Через рік роботи на засіданні повітового земського зібрання 9 жовтня 1887 р. він доповів про стан освіти в повіті та вніс пропозиції щодо його покращення. Доповідь знайшла підтримку в комісії і зібрання згідно пропозицій М.М. Євреїнова збільшило заробітну плату вчителям народних шкіл на 1 руб. 75 коп. до 17 руб. на місяць, у Тупичівському земському училищі запровадило посаду помічника учителя, зобов'язало Солонівську сільську громаду до 1 січня 1888 р. привести у належний стан

приміщення школи [9, 168, 182]. Була підтримана пропозиція М.М. Євреїнова щодо створення при повітовій земській управі центральної учительської бібліотеки [9, 204].

На засіданні зібрання 8 жовтня 1888 р. М.М. Євреїнов, доповідаючи про стан шкільництва у повіті, зокрема, зазначив: «Прозабавление наших школ в истекшем году было такое же неприглядное, как и в прошлом; те же самые элементы, тормозившие развитие школьной жизни, остались не устраненными и в отчетном году. В этом году в 3 селах местное духовенство пыталось совершенно уничтожить земские школы, для чего священник в Солоновке и псаломщик, с ведома священника, в Дроздовице заняли самоуправно училищные здания под свои квартиры и выдворить их оттуда было довольно трудно. В Боровичском училище произошли разные дразги между учителем и законоучителем, благодаря чему законоучитель ни разу не посещал училища, и чрез это не могло быть выпуска». М.М. Євреїнов знову запропонував ряд заходів для покращення стану народної освіти. Згідно його пропозицій було збільшено заробітну плату помічників вчителів на 3 руб. на місяць та вчителів на 12 руб. на рік. Того ж таки дня «по заявленію члена училищного совета Евреинова» зібрання ухвалило видати вчителю Лиственської школи «квартирные деньги в размере 30 р.» і доручило земській управі на наступне зібрання скласти кошторис на капітальний ремонт шкільного будинку у с. В. Листвен [9, 189-190].

Невідомо з якої причини 9 жовтня 1888 р. М.М. Євреїнов відмовився від посади члена повітової училищної ради, однак на наступному зібранні 20 жовтня 1889 р. він знову був обраний до її складу переважною більшістю голосів [9, 219]. На засіданні зібрання 9 жовтня 1890 р. він оприлюднив змістовну доповідь з питань народної освіти [9, 222-241] і зібрання «по предложению председателя Ф.А. Лизогуба, постановило: выразить Н.Н. Евреинову благодарность за его энергичную и благотворную деятельность по улучшению школьного дела в Городнянском уезде» [9, 241]. Зібрання підвищило заробітну плату педагогам, запровадило посади помічників вчителів у Ваганицькій та Дроздовицькій земських школах. Лише одна пропозиція М.М. Євреїнова була відхилена – «ходатайство о предоставлении учителям земских школ права преподавать Закон Божий, в виду полной безнадёжности удовлетворения такого ходатайства» [9, 246]. 11 жовтня 1890 р. М.М. Євреїнов був обраний до складу комісії по створенню у Городні ремісничого училища [9, 267].

Упродовж ряду років, починаючи з 17 жовтня 1889 р., М.М. Євреїнов обирався земцями до складу повітової комісії для складання розкладки земських податків [10, 84]. На засіданні повітового

земського зібрання 8 червня 1908 р. він разом з О.О. Бакуринським та О.О. Свечиним знову були обрані до складу комісії, яка мала переглянути норми оцінки фабрик та заводів та підготувати підстави для земського оподаткування [11, 129].

Не менш плідною була його діяльність у медичній сфері. У с. Ваганичах М.М. Євреїнов збудував зразкову земську лікарню, будинок для лікаря та фельдшера. На Городнянському повітовому земському зібранні у 1909 р. під час обговорення кошторису на будівництво квартир для лікаря і фельдшера у с. Ваганичах було ухвалено: «Поручить управе приступить к устройству дома, причем, имея в виду, что средства для этой надобности предоставлены врачом Н.Н. Евреиновым, отказавшимся от получения жалованья, каковых средств к концу 1909 г. будет до 2000 руб., – на постройку в смету никакой суммы не вносить» [12, 95]. Його лікарська діяльність була відзначена земцями на повітовому земському зібранні у жовтні 1911 р.: «Осведомившись об оставлении гласным-врачем Н.Н. Евреиновым его деятельности по непосредственному заведыванию Ваганичским врачебным участком, собрание выразило Н.Н. Евреинову глубокую благодарность за его полезные труды в деле врачевания» [13, 80]. Власний медичний інструмент та чималу медичну бібліотеку (683 прим.) він подарував у власність Ваганицької земської лікарні [1, 294]. Й надалі М.М. Євреїнов значну увагу приділяв розвитку медицини. Зокрема, 16 квітня 1914 р. на засіданні санітарної ради при Городнянській повітовій земській управі він був обраний до складу комісії, яка мала підготувати питання щодо створення при лікарнях інфекційних відділень [14, 9].

М.М. Євреїнов був одним із шести членів-засновників та відповідальною особою Ваганицької народної бібліотеки-читальні, яка була заснована наприкінці 1895 р. на кошти членів-засновників. Він готував статут бібліотеки та намагався поповнити її книжкові фонди за допомогою Чернігівського губернського земства, оскільки на губернському земському зібранні 29 січня 1896 р. розглядалося клопотання засновників Ваганицької народної бібліотеки про надання їй субсидії [15, 159]. Незабаром фонд бібліотеки становив близько 1,5 тис. книг і нею користувалося понад 300 абонентів [1, 294].

У власній садибі М.М. Євреїнов обладнав метеорологічну станцію, де з кінця 1889 р. він спостереження за кліматичними умовами, результати яких передавав до метеорологічної служби Чернігова. Цей аспект його діяльності знайшов відображення у публікації агронома Е.Гарлицького [16].

У складний час Першої світової війни М.М. Євреїнов був головою кошторисної комісії Городнянського повітового земського зібрання і

намагався разом із повітовою управою полегшити становище населення. Зокрема, на засіданні 20 липня 1916 р. він доповів про необхідність збільшення заробітної плати земським службовцям та встановити тверді ціни на жито, ячмінь, та овес, які були підтримані гласними [17, 5-6]. На засіданнях зібрання у листопаді 1916 р. М.М.Євреїнов перебував у центрі уваги 9 листопада був обраний переважною більшістю голосів до складу Городнянських повітових училищної ради, оціночної комісії та Чернігівської губернської економічної ради. За пропозицією голови, «собрание выразило благодарность Н.Н. Евреинову – председателю сметной и проектной комиссий, наиболее энергичному и деятельному гласному Городнического земского собрания» [17, 95-96].

Не менш плідно працював М.М. Євреїнов як гласний Чернігівського губернського земського зібрання. Вже на засіданні 4 грудня 1886 р. його обрали до складу ревізійної та проектною комісій [18, 16]. У складі названих комісій він працював майже весь час перебування губернським гласним.

На засіданні зібрання 14 грудня 1891 р. у зв'язку з вибуттям зі складу Чернігівської губернської земської управи М.М. Миклашевського та П.П.Червінського М.М.Євреїнов був обраний разом з Л.Я. та М.Л. Рудановськими, І.Л. Шрагом членами названої управи і виконував ці обов'язки протягом 1892 р. на громадських засадах [19, 408-409].

На засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання М.М. Євреїнов приділяв увагу питанням розвитку медицини та освіти. Зокрема, на засіданні 5 грудня 1902 р. під час обговорення питання «о ветеринарной помощи населению» він підтримав пропозицію гласного міської думи А.Г. Розенеля про необхідність створення в Чернігові «бактериологического института для приготовления сывороток для борьбы с эпизоотиями» [20, 13-14]. 8 грудня того ж таки року його обрано до складу комісії, яка мала підготувати питання «о мелкой земской единице» [20, 26]. Наступного дня «Н.Н. Евреинов прочел доклад по вопросу об устройстве общеобразовательных курсов для учителей Черниговской губернии в г.Чернигове летом 1903 года». Зібрання підтримало висновки комісії і внесло у кошторис 7500 руб. на їх організацію [20, 5-6].

М.М. Євреїнов був у складі тих 53 з 94 членів Чернігівського губернського земського зібрання чергової 40-й сесії (26 листопада – 14 грудня 1904р.), які 5 грудня підготували на ім'я імператора адресу про необхідність суттєвих змін у чинному законодавстві у напрямку демократизації країни [21, 59]. За це він був виключений зі списку гласних. Однак, незважаючи на цей виступ, 8-10 березня 1905 р. Городнянське повітове земське зібрання знову обрало М.М. Євреїнова разом

з іншими підписантами адреси губернськими гласними [22, 286].

15 січня 1909 р. М.М. Євреїнов був обраний до складу новоствореної постійної комісії з питань народної освіти [23, 3], а восени того ж таки року – делегатом на Харківський з'їзд лікарів [24, 100]. На тому ж таки зібранні гласний П.Я.Дорошенко повідомив про те, що ним «совместно с гласным Евреиновым, осмотрена Черниговская ремесленно-исправительная колония, при чем оказалось, что колония находится в хорошем состоянии и что прошлогодние дефекты устранены, и предложил возобновить ассигновку колонии, с чем согласилась и сметная комиссия». Внаслідок їх висновків губернське земське зібрання асигнувало колонії 300 руб.[24, 102].

М.М. Євреїнов взяв участь в Обласному з'їзді лікарів і представників земств у Харкові, який розпочав роботу 26 травня 1910 р. і був присвячений питанням боротьби з епідеміями. Він вніс пропозицію щодо зміни напрямку робіт, вважаючи завданням «областного съезда – объединения санитарных мероприятий по губерниям, а также установления формы взаимоотношений всех земств южных губерний» [25, 130]. Виступаючи з приводу кількості земських лікарів в Чернігівській губернії, він зазначав: «Действительно, врачей мало, но население и особенно гласные от крестьян – еще не достаточно ценят деятельность врачей, считают их «панями» и охотнее пользуются услугами фельдшеров. Вот почему земства вынуждены сначала устраивать фельдшерские пункты, а затем уже переделывать их на врачебные». М.М. Євреїнов вважав за необхідне створити у Городнянському повіті ще один лікарняний пункт [25, 133].

Зазначимо, що крім роботи в органах земського самоврядування, М.М. Євреїнов плідно працював у громадських організаціях. Зокрема, він був членом «Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии», заснованого 4 січня 1899 р. [26, 66]. М.М. Євреїнов сприяв поповненню колекцій Музею українських старожитностей В.В. Тарновського. Зокрема, у 1906 р. він пожертвував Музею «накладку на ворот платья гетманши Скоропадской и универсал гетмана Скоропадского сотнику Стаховичу на с.с. Семковку, Быриловку и Кусяювку» [27, 111].

М.М. Євреїнов активно працював у Городнянському повітовому та Чернігівському губернському земстві фактично до весни 1917р. Зокрема, на засіданні губернського земського зібрання 1 березня 1917 р. у зв'язку зі смертю відомого земця В.М. Хижнякова, за пропозицією М.М. Євреїнова, «собрание постановило: выразить семье покойного искреннее соболезнование в постигшем их горе и глубокое чувство скорби,

которое испытывает собрание от этой потери». На тому ж таки засіданні М.М. Євреїнов був додатково обраний до складу ревізійної комісії [28, 12].

М.М. Євреїнов взяв участь у засіданнях Чернігівського губернського земського зібрання 12-22 травня 1917 р., до якого на хвилі революційних подій увійшов у повному складі Губернський виконавчий комітет і представники від Губернської ради селянських депутатів. На останньому засіданні зібрання 22 травня «по предложению гл. Каминера и Евреинова собрание постановило: выразить глубокую благодарность старому составу управы и от имени земского собрания старого цензового состава выразить глубокую благодарность третьему элементу за его труды на пользу населению» [29, 6].

17-21 грудня 1917 р. відбулось Городнянське повітове земське зібрання. У складі гласних М.М. Євреїнова вже не було. Він був обраний тільки гласним Яриловицького волосного зібрання Городнянського повіту [30, 3].

Життєвий шлях М.М. Євреїнова обірвався 9 квітня 1918 р. Знаходячись у своєму будинку, він був убитий пострілом у вікно [31, 3]. Про цю трагічну подію М.М. Могилянський писав, що коли М.М. Євреїнову казали, що «лишатися у Ваганичах небезпечно, відповідав: «Нехай уб'ють, а з Ваганичів я не поїду. І невідомий злочинець вистрілом через вікно увірвав корисне і плідне життя громадського діяча» [32, 10]. Напевно, це було замовне вбивство. Напередодні Великодня 1917 р. у місцевій пресі була оприлюднена його кореспонденція. М.М. Євреїнов звертав увагу громадськості на погане забезпечення села продовольством та зловживання з його розподілом. Він зазначав: «Подходит теперь праздник Пасхи. Нужна пшеничная мука, но ее отпускают по 2 ф. на душу, да и то по спискам населения, составленным 15 лет тому назад. Муки не хватает. Пробовали кооперативы обращаться в кассу с просьбой о выдаче удостоверений о вывозе муки из других губерний, но в этом было отказано. Между тем на нашу ж. д. станцию Хоробичи постоянно приходят вагоны с мукой для частных торговцев, главным образом, евреев п. Добрянки. Каким образом получают торговцы удостоверения – мне неизвестно, – но все это, вместо требуемого данной минутой успокоения, вносит в население смуту и неудовольствие» [33, 6].

Напевно, шукання справедливості призвело М.М. Євреїнова до загибелі. Після смерті його приватна різноманітна за змістом бібліотека у 8195 прим. опинилась у фондах Городнянської повітової радянської бібліотеки і, на жаль, була знищена у повоєнний час [1, 295].

Так завершив свій життєвий шлях відомий земський лікар, громадський діяч і благодійник

М.М. Євреїнов, який зробив чимало корисного для піднесення життєвого та культурного рівня населення Чернігівщини.

Посилання

1. Феофілова Л. Добрим ділам не згубитися в часі. Пам'яті М.М. Євреїнова / Л. Феофілова // Скарбниця української культури. – Чернігів, 2007. – Вип. 8. – С. 292-297.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 3а, спр., 844, 108 арк.
3. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. II. – Ч. 3. – 407, 9, 33, 16, CX с.
4. Свод постановлений уездных земств Черниговской губернии. Том. 1-й. Городничий уезд (с 1865 по 1884 включ.). Составил М.С. Гаврилов. – Чернигов, 1886. – XIV, 600 с.
5. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 1134, 156 арк.
6. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 год с приложением смет и раскладок на 1887 г. Составил С. И. Лисенко. – Чернигов, 1890. – 843 с.
7. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 882, 104 арк.
8. По Черниговской губернии // Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1914. – № 1. – 3 января.
9. Свод постановлений Городничьего земского собрания по народному образованию за 1885-1891 гг. // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1893. – № 3-4. – С. 163-272.
10. Бакуринский Ал. Земское обложение в Городничьем уезде (1865 г. – 1909 г.) / Ал. Бакуринский // ЗСЧГ. – 1909. – № 2. – С. 64-143.
11. Городнянское собрание // ЗСЧГ. – 1908. – № 10. – С. 125-130.
12. Городнянское собрание // ЗСЧГ. – 1910. – № 1. – С. 89-102.
13. Городнянское очередное земское собрание 1911 года // ЗСЧГ. – 1912. – № 3. – С. 77-81.
14. Г. Городня // Корреспонденции // ЧЗН. – 1914. – № 27. – 4 июля.
15. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXI сессии 1895 г., с 16-го января по 1-е февраля 1896 года. – Чернигов, 1896. – 499 с.
16. Гарлицкий Э. К вопросу об осадках и вообще о климатических условиях в Черниговской губернии (по данным Ваганичской метеорологической станции с 1890 по 1904 – 1905 г.) (Посвящается автором искренне уважаемому Ник. Ник. Евреינוву) // ЗСЧГ. – 1906. – № 9. – С. 117-176.
17. Журналы Городнянского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 20-го июля и 52 – й очередной сессии 1916 года. – Городня, 1918. – 374 с.
18. Черниговское губернское земское собрание XXII очередной сессии с 4-го по 19-е декабря 1886 года (Журналы собрания и стенографический отчет). – Чернигов, 1887. – 424 с.
19. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVII очередной сессии с 4 по 14 декабря 1891 года). – Чернигов, 1892. – 410 с.
20. Черниговское губернское земское собрание XXXVIII очередной сессии (окончание) // ЗСЧГ. – 1903. – № 1. – С. 4-29.
21. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XL очередной сессии (26 ноября – 14 декабря). – Чернигов, 1905. – 87, 236 с.
22. Белокопский И.П. Земское движение / И.П. Белокопский. – М., 1914. – 397 с.
23. Губернское земское собрание // Черниговское слово. – 1909. – № 631. – 17 января.
24. Черниговское губернское земское собрание очередной сессии 1909 года // ЗСЧГ. – 1909. – № 12. – С. 91-123.

25. Котельников М.Н. Областной съезд врачей и представителей земств в г. Харькове / М.Н. Котельников // ЗСЧГ. – 1910. – № 6. – С. 128-136.

26. Журнал очередного общего собрания Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим в Черниговской губернии 1 июня 1900 года // ЗСЧГ. – 1900. – № 9. – Приложения. – С. 1-81.

27. Музей украинских древностей В.В. Тарновского в 1906 г. // ЗСЧГ. – 1908. – № 1. – С. 110-115.

28. Черниговское очередное губернское земское собрание // Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – № 20. – 9 марта. – С. 11-13.

29. Черниговское губернское земское собрание // ЧЗГ. – 1917. – № 45. – 16 июня.

30. Городнянское уездное земское собрание // ЧЗГ. – 1918. – № 3 – 4. – 12 января.

31. Н.Н. Евреинов (Некролог) // ЧЗГ. – 1918. – № 25-26.

32. Могилянський Мих. М.М. Євреїнов (Некролог) / Мих. Могилянський // ЧЗГ. – 1918. – № 29-30. – 26 квітня.

33. Е.Н. С. Ваганичи, Городнянского уезда / Н.Е. // ЧЗГ. – 1917. – № 26-27. – 31 марта – 4 апреля.

Рахно А. Я. Земский врач Н.Н. Евреинов: вехи жизни и общественной деятельности

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественной деятельности земского врача, гласного Городнянского уездного и Черниговского губернского земских собраний Н. Н. Евреинова (1860 – 1918).

Ключевые слова: Николай Евреинов, Ваганичи, Городня, Чернигов, земство, гласный, врач.

Rakhno O. Ya. Zemstvo doctor M.M. Yevreinov: milestones of life and public activity

The article is devoted to analysis of M.M. Yevreinov's (1860–1918) course of life, his public activity as zemstvo doctor, councilor of Horodnia district and Chernihiv provincial zemstvo assemblies.

Key words: Mykola Yevreinov, Vahanychi, Horodnia, Chernihiv, zemstvo, councilor, doctor.

23.03.2012 р.

УДК 94(477.51 «1868/1940»

Р.І. Огієвська

ВЛАСНИК БАТУРИНСЬКОЇ САДИБИ В.П. КОЧУБЕЙ

На основі джерельних матеріалів розглядається життєвий шлях власника батуринської садиби Василя Петровича Кочубея.

Ключові слова: Батурин, Василь Петрович Кочубей, маєток, посада, статський радник.

До наших днів у Батурині збереглися унікальні пам'ятки – Будинок Генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея та парк «Кочубейський», власником яких в кінці XVII – на початку XVIII ст. був Василь Леонтійович Кочубей. У фондовій збірці НІКЗ «Гетьманська столиця» зберігаються матеріали, які допомогли нам визначити, що останнім із нащадків генерального судді, хто володів батуринською садибою, був Василь Петрович Кочубей. Листи від головного лісничого Старо-Гутського лісництва до сторожа батуринської садиби Дмитра Косьмовича Дяченка були передані до фондів музею у 1988 р. Надією Єгорівною Дяченко. Розбірливо читається перша половина прізвища лісничого «Павлов...», а з календаря Чернігівської губернії за 1903 р. точно дізнаємося його ім'я: «Лесничий потомственного дворянина В.П. Кочубея, Губернский секретарь П.А.Павлович» [1, 13]. На штампах листа від 7 березня 1904 р. (фондовий номер КВ-2 – 2000/Д-2-683) та листа від 20 вересня 1911 р. (фондовий номер 334/Д-1-н/д) зазначено: «М.З. и Г.И. Корпусъ лѣсныхъ лѣсничихъ Старо-Гутского лѣсничества Василя Петровича Кочубея». Іменний відкритий лист від 12 вересня 1912 р. (фондовий номер КВ-2-2000/Д-2-684) вгорі містить напис: «Старо-гутское лесное управление Стацкого Советника В.П.Кочубея», а внизу зазначена адреса: «м. Батуринъ Черниговской губ. Сторожу *Батуринской усадьбы В.П. Кочубея*, Дмитрию Дьяченко».

Разом із листами до фондів були передані два конверти (фондові номери 904/Д-2 н/д, 905/Д-2-н/д), на яких в адресі чітко вказаний власник садиби: «В м. Батурин Черниговской губернии, Конотопского уезда в *усадьбу В.П.Кочубея*, сторожу Дмитрию Дьяченко». Отже ми дістались висновку, що на початку XX ст. власником батуринської садиби був Василь Петрович Кочубей. Про нього і піде мова в даному дослідженні.

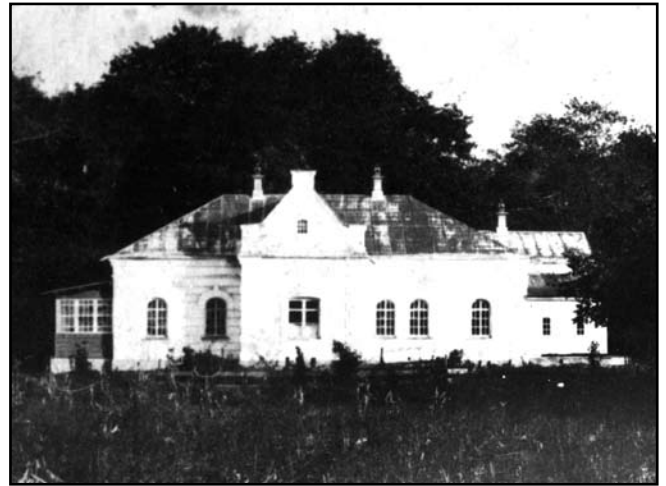
Василь Петрович Кочубей народився у 1868 р. у родовому маєтку с. Згурівка Київської області в сім'ї Петра Аркадійовича Кочубея та Варвари Олексіївни Кушельової-Безбородько [2, 551]. Його батько очолював Імператорське російське технічне товариство, був почесним членом Академії наук. В Полтавській та Чернігівській губерніях йому належало 16,5 тис. десятин землі [2, 548].

Василь Кочубей отримав освіту в Петербурзькому університеті, який закінчив у 1890 р. Він володів сімома мовами, серед яких п'ять – східні. Після закінчення університету в 1890 р. одружився на доньці двоюрідного дядька – Варварі Василівні Кочубей. Вона народилась 9 лютого 1869 р. у Москві в родині Василя Васильовича Кочубея та Марії Іванівни Драгневич [2, 551]. Після весілля молода сім'я оселилася в Липках – на той час одному з елітних районів Києва. У 1896 р. в цьому ж районі, по вулиці Інститутській, 19/5, Василь Петрович придбав нову садибу, яку з 1902 р. почав розбудовувати. Спочатку зводився двоповерховий будинок, а через шість років – трьохповерховий флігель. У ньому розміщувалась контора маєтків, прислуга та кілька квартир, що здавались у найм. В будинку оселились господарі [3]. Кочубей мали чотирьох синів (Василь (1892), Олександр (1897), Микола (1903), Григорій (1905) й чотири доньки (Варвара (1893), Катерина (1894), Марія (1895), Олена (1899) [2, 552]. Про старшого сина Василя відомо лише те, що він брав участь у бойових діях Першої світової війни. Олександр у 1917 р. закінчив сім класів 13-ї петроградської гімназії, а з 26 серпня 1917 р. по 1 червня 1918 р. вчився у восьмому класі київської 8-ї гімназії. По її закінченні став студентом юридичного факультету київського університету Св. Володимира. Про доньок відомо, що Варвара і Марія навіть певний час працювали в лазареті с. Згурівка Чернігівського повіту. З ними жив і молодший брат Григорій, який помер у 14 років.

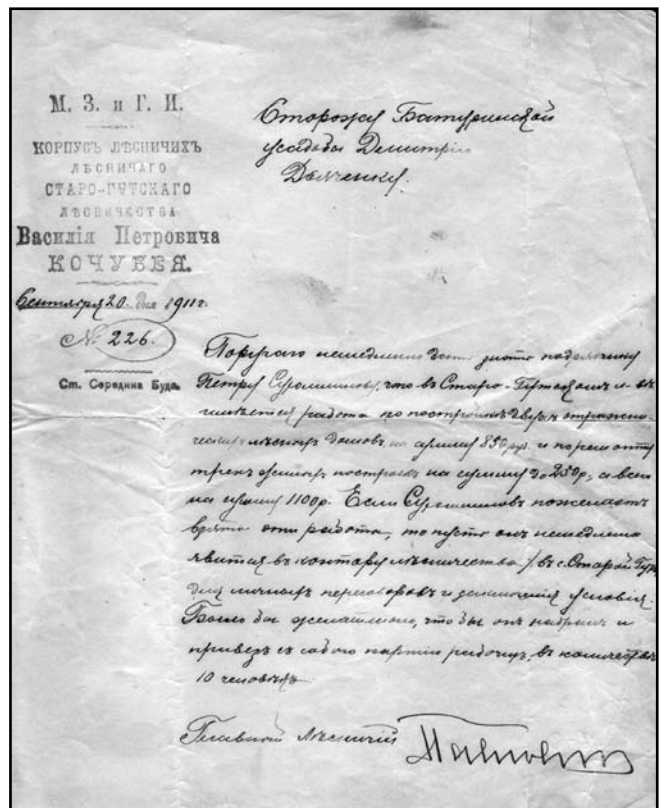
Василь Петрович був власником майже 8,5 тис. десятин землі, які знаходились в Чернігівській та Полтавській губерніях, з них 0,9 тис. десятин він придбав за власні кошти, а 0,2 тис. десятин отримав як посаг. Частина ж земель та маєтків, серед яких був і маєток у Батурині, перейшла у спадок після смерті батька. Підтвердження того факту, що батуринським маєтком володів Петро Аркадійович Кочубей, знаходимо у праці «Семейство Разумовских» О.О.Васильчикова: «В самом Батурине в саду П.А.Кочубея, называемом Кочубеевщина, существует еще дубовый пенъ, на который, по преданию, любил садиться Разумовский» [4, 199].

За рішенням Київського дворянського зібрання від 14 серпня 1896 р. Василь Петрович був занесений до списків дворян Київської губернії. Відтоді і по 1905 р. він обіймав посаду камер-юнкера та глухівського повітового предводителя дворянства [5, 178], займався справами життя глухівського повіту на рівних правах із губернатором, захищав інтереси громади, а також брав участь у засіданнях. Він увійшов до складу особливої комісії по заснуванню у Глухові зібрання предметів місцевої старовини і таким чином став причетним до створення місцевого краєзнавчого музею [6, 278].

Василь Кочубей був членом ради Слов'янського

Будинок генерального судді Василя Кочубея, 1911 р.

Лист головного лісного Старо-Гутського лісництва до сторожа батуринської садиби Дмитра Косьмовича Дяченка від 20 вересня 1911 р.

благодійного товариства у Києві. Метою діяльності товариства було збереження пам'яток мистецтва та старовини, створення музею, в якому б розміщувались історичні, археологічні та художні зібрання. До того ж він і сам мав багату колекцію творів українського, російського, західноєвропейського мистецтва і старовини, серед яких були роботи Т.Г. Шевченка [7, 137]. У 1911 р. з нагоди 50-річчя смерті Кобзаря у Києві було влаштовано виставку, на якій експонувалися оригінальні малярські твори поета-художника; серед них були картини із зібрання В. Кочубея [8].

Спільно із заможними промисловцями та

банкiрами краю Василь Петрович заснував Російське акціонерне товариство та очолив його. Члени товариства підтримували розвиток харчової промисловості в Україні – цукрової, борошномельної, горілкової.

З 1910 р. В.П. Кочубей – головний церемоніймейстер Імператорського двору. У Придворному календарі за 1911 р. зазначалося: «Василь Петрович Кочубей, С.С., Почетный Попечитель Глуховского Учительского Института, кав. Ордена: св. Владимира 4 ст. и св. Станислава 2 ст.» [9, 241]. Від імператора Миколи II він одержав «высочайшее разрешение» на будівництво невеликого особняка в Царському Селі і у 1911 р. за проектом архітекторів А. Тамянова і М. Лансере розпочав роботи. Внутрішнє оздоблення особняка розробили архітектори М. Лансере і В. Романов.

У жовтні 1913 р. родина Кочубеїв переїхала до нового помешкання, а в січні 1914 р. відбувся бал на честь новосілля. Гості були вражені красою палацу та вишуканим інтер'єром. В одній із кімнат було влаштовано фотостудію. Була передбачена і кімната-сейф, де господар зберігав свою унікальну колекцію. Багато картин, рукописів і меблів із колекції В.П.Кочубея експонувались на виставках в Петербурзі. У 1914 р. на виставці російської та іноземної книги XV-XIX ст. був представлений рідкісний французький манускрипт, прикрашений яскравими мініатюрами, а також рідкісні книги видавництва XVI ст. У 1916 р. частину своєї унікальної колекції В.П.Кочубей перевіз до с. Ярославця. Що сталося з іншою частиною – невідомо.

Проживаючи в Царському Селі, Василь Кочубей повністю поринув у службові справи. Його дружина, Варвара Василівна, працювала в Царськосільському лазареті сестрою милосердя для поранених воїнів.

У 1917 р. В.П. Кочубей приїхав в Україну. У цей період він входив до складу Протофісу (Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства). У вересні 1918 р. він очолив делегацію до Берліну. Про це згадує в своїх спогадах гетьман П.Скоропадський: «В Берлин приїхала промисленна, торгова і сільськогосподарська делегація під председательством Василя Петровича Кочубея. Эта делегация, кажется, объехала некоторые промышленные центры Германии и повела энергичную и успешную борьбу с «Аусфур Гезельшафт», действия которой сильно тормозили товарообмен. Во время моего пребывания в Берлине я видел и Василя Петровича Кочубея, и всех членов делегаций, которые во время моего посещения театра там представились мне» [10, 52]. До речі, гетьман П.Скоропадський мав родинні зв'язки з Кочубеями. Його дружиною була Олександра Дурново – донька княгині Марії Кочубей.

Перший нарком просвітництва А. Луначарський, зацікавившись В.П. Кочубеєм, запропонував йому

посаду в Народному комісаріаті іноземних справ під керівництвом Л.В. Троїцького, на що Василь Петрович відповів: «Я присягал Государю и на другое правительство работать не буду». Після цього родина Кочубеїв протягом доби вимушена була покинути РСФСР. В.П. Кочубей замкнув свій особняк в Царському Селі, залишивши у вестибюлі ключі та складений листок паперу з написом: «От России получил – России возвращаю».

У 1918 р. родина Кочубеїв емігрувала до Бельгії. Помер В.П. Кочубей у 1940 р.

Нова політична ситуація змінила не лише долі людей, а й долі їхніх маєтків. Особняк В.П. Кочубея в Царському Селі був переданий Народному комісаріату просвітництва для розміщення дитячого притулку. У 1927 р. приміщення пристосували під Будинок ветеранів революції 1905 р. В період Великої Вітчизняної війни особняк був розграбований та частково зруйнований. На початку 1950-х років відбулась його реставрація.

Садибу Кочубеїв в Києві чекала сумна доля – на початку червня 1920 р. двоповерховий будинок був майже зруйнований. У травні 1924 р. І.В. Прекул (зять відомого російського ученого і літератора М.Філіппова) виявив бажання взяти садибу в оренду на п'ятнадцять років, але за умови звільнення його від орендної плати на три роки. Щоб привести у належний стан зруйнований будинок, потрібна була сума у 2300 руб. Міська влада від цього відмовилася.

Батуринська садиба родини Кочубеїв збереглася. Упродовж 1923-1932 рр. вона знаходилась в оренді товариства бджолярів, які у 1925 році відкрили тут музей ім. П.І. Прокоповича. В 1932 р. у будинку розмістився Батуринський райвійськомат. Під час Другої світової війни пам'ятка зазнала значної руйнації. Рішення про її реставрацію було прийняте у 1973 р. З 1975 р. і до сьогодні його використання пов'язане з музейною справою.

Посилання

1. Календарь Черниговской губернии 1903 год. – Чернигов, 1902. – 602 с.
2. Модзелевский В.Л. Малороссийский родословник [Т. 2.], Е – К. – К., 1910. – 20 с.
3. Друг О., Малаков Д. Особняки Киева. – К., 2004. – 823 с.
4. Батурин: сторінки історії / Упорядн. Коваленко О.Б. – Чернігів., 2009. – С. 197 – 199.
5. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998. – 522 с.
6. Терлецький В.В. Кочубей у призабутих зв'язках з Глухівщиною // Сіверщина в історії України: збірник наукових праць. – Київ – Глухів, 2011. – С. 274-278.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах. – К., 1963. – Т. 10. – 176 с.
8. Лацого А. З історії формування унікальної національної скарбниці. М.Ф. Біляшівський – ініціатор виставки творів Т.Г.Шевченка 1911 року // Музеї України. – К., 2011.
9. Придворный календарь на 1911 год. – СПб., 1911. – 683 с.
10. Павло Скоропадський: Спогади (кінець 1917 – грудень 1918) – К.: Київ – Філадельфія, 1995. – 493 с.

Огневская Р.И. Владелец батуринской усадьбы В.П.Кочубей

На основании исторического материала рассматривается жизненный путь владельца батуринской усадьбы В.П. Кочубея.

Ключевые слова: Батурин, Василий Петрович Кочубей, усадьба, должность, статский советник.

Ohiiivska R.I. V.P. Kochubei – the owner of Baturyn's estate

On the basis of source materials the lifetime of Vasyl Petrovych Kochubei, the owner of Baturyn's estate is analyzed.

Key words: Baturyn, Vasyl Petrovych Kochubei, an estate, a position, a state councillor.

21.03.2012 р.

УДК 37.018.7+[640.522]:37.037

Н.О. Ковальова

ШКОЛА-ГОСПОДАРСТВО ПЕТРА ПРОКОПОВИЧА: НАВЧАННЯ І ДУХОВНЕ ВИХОВАННЯ МОЛОДІ

У статті розглядається педагогічна діяльність П.І. Прокоповича, особливості функціонування створеної ним школи бджолярів, аналізується організація навчально-виховного процесу.

Ключові слова: школа бджолярів, професійна освіта, виховання, педагог-організатор.

Петро Іванович Прокопович – талановитий учений-винахідник, засновник вітчизняної бджільницької науки та першої в Європі школи по підготовці бджолярів. Він розробив власну систему освіти, яка успішно діяла протягом п'ятдесятирічного існування створеної ним школи і з таким же успіхом діятиме і зараз. Її засади складає освіта, поєднана з працевитістю та вихованням за канонами християнської релігії.

Життєвий шлях і діяльність П. Прокоповича досліджували А. Бага, В. Власенко, М. Горніч, М. Гурець, С. Жданов, І. Зінченко, В. Зуй, С. Ільченко, В. Корж, І. Москальов, В. Різніченко, В. Скуратівський, І. Швець, М. Яременко. Детально вивченню педагогічної діяльності П. Прокоповича присвятили свої праці Н. Демиденко, Л. Зевахін, Л. Корж-Усенко, Л. Нестеренко, Г. Писаренко та ін.

Метою статті є дослідження діяльності та організації навчально-виховного процесу школи-господарства Петра Івановича Прокоповича. Завданнями дослідження є висвітлення особистості П. Прокоповича як талановитого педагога-організатора, розкриття головної цілі школи, створеної ученим.

Свій життєвий шлях Петро Прокопович розпочав 12 липня (29 за старим стилем) 1775 р. на Чернігівщині у с. Митченки поблизу Батурина

в сім'ї священика Іоана Прокоповича. Освіту здобув у Київській духовній академії. Тут він вивчив німецьку, французьку та латинську мови.

Ідея створення школи з підготовки бджолярів виникла у П. Прокоповича після багаторічної праці і досліджень в галузі бджільництва. Для передачі та розповсюдження накопиченого досвіду, знань про бджільницьку науку він вирішив створити навчальний заклад для підготовки професійних пасічників.

Перша в Європі школа по підготовці бджолярів почала діяти з 1827 р. Її офіційне відкриття відбулось 1 листопада 1828 р. за підтримки Московського товариства сільського господарства. Спочатку школа знаходилась у с. Митченки, а в 1830 р. П. Прокопович перевів її у с. Пальчики, де вона перебувала до кінця свого існування [4, 139].

Зустрічаються різні дані стосовно терміну навчання в школі. Деякі дослідники зазначають, що тривалість його становила три роки, інші вказують на дворічний термін навчання. Також не з'ясовано, чи існувала плата за навчання.

У школі переважно навчались селяни вільних станів. Деяким верствам населення не подобалась ідея навчання селянських дітей. П. Прокопович, стаючи на захист простих робітників, говорив: «Мета моєї праці – розповсюдження справжньої науки про бджіл, кращого від дотеперішнього способу пасічництва, відкриття можливостей піднести сю багату галузь господарства в нашій батьківщині на найвищу ступінь досконалості і широчини, закласти міцні підвалини цієї справи. Для проведення сього всього в життя – конче потрібно дати освіту людям того стану, який зовсім несправедливо називають «подлим»: «подлими» треба вважати дармоїдів, а не людей, що становлять силу і багатство держави. Ці самі «подлі» люди не гірш здатні до науки, ніж привілейовані класи, а може, навіть, і краще» [5, 131].

Розпочинаючи кожний навчальний рік 1 січня, фундатор звертався до своїх учнів з промовою. Він наголошував на тому, що заняття з бджолами дарують «премудрость великого художника для свого ума, умилення для своєї душі, сладость для свого серця. Оно может доставить добро нравственное с добром житейским, обеспечить его благосостояние. При этом ум, искусство, неусыпная деятельность, честность неотъемлемо имеют при себе изобилие и прочность состояния, доверие и уважение сограждан». Також він підкреслював, що «никакое худое дело, никакой порок, ни малейшая лень или лукавство не должны иметь место в моей школе» [6, 97]. Тож головними завданнями організатора були підготовка справжнього професіонала, людини, закоханої у свою справу, та виховання високоморальної особистості, яка розуміється на справжніх людських цінностях.

Школа швидко набула популярності і бажаючих

навчатися в ній ставало дедалі більше. Петро Іванович забезпечував учнів спеціальною формою, харчуванням, яке складалось з традиційних блюд української національної кухні. Він вимагав дотримуватися єдиного режиму і вести здоровий спосіб життя. Вихованці зобов'язувались «люльку не курити, тютюну не нюхати, горілки не пити і не волочитися вулицями» [1, 10]. Оскільки без дотримання чіткої дисципліни не могло бути ані плідного навчання, ані роботи, дисциплінованість виховували мудрі настанови організатора та його власний приклад працьовитості і доброти. Покарань для своїх учнів він не застосовував.

Поряд із наукою про бджільництво Петро Іванович викладав і загальноосвітні предмети: читання, письмо, елементи арифметики, а також квітникарство, садівництво, столярну справу тощо, адже після закінчення школи випускнику необхідні були різноманітні знання, щоб розвивати, удосконалювати ідеї свого учителя та мати змогу навчати інших. Також учням викладали Слово Боже, читали книги про мораль та суворо стежили за виконанням усіх призначених обов'язків [3, 56]. У навчальному закладі вивчали історію пасічництва, досвід бджільництва у єгиптян, греків, шведів, данців, німців, французів.

Редактор «Земледельческого журнала», побувавши у садибі Прокоповича, так описав роботу в школі: «Увесь сад заставлений вуликами. Учні поділені на групи, опікуються роїнням бджіл. Тут я бачив столітні липи, під кроною яких Петро Іванович просто неба, оточений садами й вуликами, викладав учням свої уроки. Потім я оглянув усі приміщення, навчальний зал, спальню й майстерні. Всюди відчувається простота, ніщо не відокремлює учня від попереднього побуту. Це цілком простонародна теоретично-практична Школа, де аудиторія просто неба, а взимку – в майстернях та у звичайній вибіленій хаті» [1, 11].

У школі Петра Івановича мали змогу навчатися росіяни, башкіри, поляки, болгар, угорці, німці, італійці, адже сам наставник володів латинською, польською, грецькою, французькою, італійською та німецькою мовами і міг вести викладання предметів багатьма мовами.

Система навчання у школі Прокоповича була результативною. За нею учні допомагали один одному відповідати на запитання, які ставили старші, більш обізнані учні. Так колективно засвоювались нові знання [1, 10].

Вихованці вели активну дослідницьку роботу. З першого року навчання усі школярі працювали з бджолиними сім'ями. Учням, які гарно справлялись із завданнями по догляду за бджолами, наступного року довіряли керувати пасікою. Діти обробляли землю, висівали до 200 десятин нектароносів. Також учні школи оволодівали столярною майстерністю,

власноруч виготовляючи вулики. За кожен зроблений вулик Петро Іванович давав винагороду – 50 копійок. Це було гарним стимулом для учнів, адже вони намагались швидше навчитись та зробити як можна більше вуликів [5, 131].

Після закінчення школи випускникам видавали спеціальний документ – «Свидетельство Малороссийской Черниговской губернии Конотопского повета из состоящей в селе Пальчиках школы пчеловодства». В ньому перераховувались засвоєні предмети, зазначались успіхи в навчанні й поведінці. Але не всі вихованці отримували таке посвідчення, а тільки ті, у здібностях яких Петро Іванович був упевнений [7, 1]. Учні, які були не здатні до навчання та дотримання дисциплінарних норм, встановлених організатором, виключали зі школи.

Міністерство державних маєтностей організовувало працевлаштування випускників і установлювало грошовий оклад. У 1851 р. заробітна плата випускників школи мала бути не меншою 70 руб. у рік, окрім продовольства [5, 132].

За багаторічну самовіддану діяльність, вклад у розвиток бджільницької науки П.І. Прокопович у 1827 р. був обраний членом-кореспондентом Імператорського Московського товариства сільського господарства. З 1829 р. він уже стає Дійсним членом цього товариства і отримує в нагороду за вагомий вклад у розвиток науки срібну, а згодом і золоту медалі. Подарований мікроскоп дуже допомагає йому при проведенні лабораторних досліджень. Маючи беззаперечний авторитет у наукових колах, він з 1831 р. обирається дійсним членом Імператорського Вільного Економічного Товариства, яке також нагороджує П.І. Прокоповича золотою медаллю. Отримує він і державну нагороду – орден Святого Володимира 4-го ступеня [1, 7].

Попри визнання, авторитет та нагороди, Петру Прокоповичу не надали дозвіл відкрити власним коштом друкарню та опублікувати свої рукописи. Від керуючого міністерством внутрішніх справ він отримав відмову. Члени секретної комісії зробили обшук, конфіскували рукописи та друкарські пристрої [8, 80]. Такі події стали душевною трагедією для ученого, адже праця всього життя, яку він творив для свого народу та для усього світу, вже ніколи не буде надрукована.

Життєві труднощі та негаразди похитнули здоров'я Петра Івановича. Він відчув загострення ревматизму, тяжко переживав, що не мав сил займатися звичними справами. 4 квітня (22 березня за старим стилем) 1850 р. П. Прокопович помер. Відповідно до заповіту його було поховано в степу, недалеко від х. Пальчики. Надгробком став вулик, зроблений власноруч ще у 1814 р. Через деякий час на могилі був споруджений цегляний склеп із високим дубовим хрестом.

У «Журнале министерства народного

просвещения» за 1854 р. повідомлялось, що в день святкування 25-ї річниці школи у склепі над прахом засновника першого та єдиного учбово-господарського закладу П.І. Прокоповича була здійснена панахида. Видання, описуючи святкування, наголошувало на користі існування школи, розповсюдженні знань і мистецтва бджолярської науки: «В течении этого времени школа пчеловодства возобновляла 26 раз свои учебные занятия, окончила 12 курсов и сделала 12 выпусков учеников». Також у статті розповідалось «о строгом соблюдении доброй нравственности учащихся, в течении всего существования школы, при жизни её основателя и сохранении и ныне этого важнейшего правила, служащим главнейшим основанием к успехам не только при занятии пчеловодством, но и во всех других делах. О нынешнем улучшенном содержании школы, для удобнейшего существования обращается большая часть дохода от школьного пчеловодства. Принесено благодарственное моление Всеблагому Творцу за благополучное двадцатипятилетнее существование школы, с испрошением для неё такого же и на будущее время» [2]. На жаль, з плином часу не знайдеться жодної зацікавленої особи, яка б зберегла цей унікальний навчальний заклад та гідно продовжила б розпочату П. Прокоповичем справу.

Після смерті П. Прокоповича опікуватися пасікою і керувати школою став його позашлюбний син, не менш відомий український пасічник Степан Великдан. За життя свого батька він практично виконував обов'язки учителя, вів теоретичні заняття, пізніше став завідувачем школи. Про це засвідчив в одному із своїх останніх звітів її організатор: «Проіснувавши 20 років, Школа Прокоповича мабуть не перестане служити для загального добра і в майбутньому: за се ручиться ім'я бувшого помічника фундатора Великдана, під чиє керівництво вона перейшла тепер» [8, 87].

Степан Великдан опікувався школою та пасікою, зберігаючи традиції свого батька та охороняючи його авторитет. На хуторі був відкритий склад для продажу україномовних книг, і кожен селянин міг вільно користуватися потрібною літературою або її придбати. За активну наукову діяльність та організаційську роботу С. Великдан був нагороджений орденом св. Володимира та обраний дійсним членом-кореспондентом Вільного економічного товариства.

Після смерті С. Великдана у 1879 р. школа бджільництва, яка підготувала більше ніж 500 фахівців, серед яких М. Витвицький, Я. Костецький, О. Покровський-Журавко, С. Пономарьов, М. Цвін та ін., припинила своє існування. Пасіка, все майно, цінніша бібліотека, що нараховувала три тисячі томів, були нещадно знищені. Так співвітчизники Петра Івановича «подякували» йому за науку та благо, що він їм подарував, і на довгий час зупинили

розвиток такої корисної і прибуткової для країни галузі сільського господарства, як бджільництво.

Безсумнівно, вклад П. Прокоповича у розвиток бджільництва є безцінним. Із звичайного ремесла він підняв його до самостійної галузі сільського господарства. Петро Прокопович був людиною з Божим даром, все робив за покликанням серця і своїм прикладом виховував в учнів високу мораль, доброту, чесність, справедливість і любов до Батьківщини. На жаль, йому довелося зустрітися з підлістю, заздрістю, байдужістю, які зламали його, тим самим причинивши непоправну шкоду галузевій науці.

Посилання

1. Видатні діячі Батуринського краю: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 230-ій річниці від дня народження П.І. Прокоповича. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – 144 с.
2. Журнал министерства народного просвещения. Ч.81 – СПб.: тип. Императорской академии наук, 1854. – 435 с.
3. Зевахин Л. Воспитание нравственности / Л.Зевахин // Пчеловодство. – 2010. – № 8 – С. 56-57.
4. Ільченко С. Петро Прокопович – основоположник науки про бджільництво / С. Ільченко // Пам'ять століть. – 2001. – № 6 – С.138-142.
5. Нестеренко Л. Школа П. Прокоповича – перший навчальний заклад для підготовки бджоларів у Чернігівській губернії / Л. Нестеренко // Українознавство. – 2009. – № 1. – С.130-132.
6. Прокопович П.І. Вибрані твори: у 3 т. / П.І. Прокопович; ред. кол.: В.М. Корж (координатор проекту) [та ін.]. – Х.: Фактор, 2010. – Т. 1.: Сімейства бджолині. – 2010. – 256 с.
7. Трех М.І. Степан Великдан // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. Випуск 4. – Київ-Глухів Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК – 2011. – С. 263-266.
8. Скуратівський В. Геніальний бджолар П. Прокопович, або «Я віддав йому все життя» / В. Скуратівський // Берегиня. – 1997. – № 3-4. – С.72-93.

Ковалёва Н.А. Школа-хозяйство Петра Прокоповича: обучение и духовное воспитание

В статье рассматривается педагогическая деятельность П. Прокоповича, особенности деятельности, созданной им школы по подготовке пчеловодов, анализируется организация учебно-воспитательного процесса.

Ключевые слова: школа пчеловодства, профессиональное образование, воспитание, педагог-организатор.

Kovalova N.O. School-equipment of P. Prokopovych: study and moral education

The article describes pedagogical activity of P. Prokopovych, peculiarities of activity of beekeepers school founded by P. Prokopovych, organization of educational and study process is analyzed.

Key words: beekeepers school, professional school, education, pedagogue and mastermind.

20.12.2012 р.

ПРОБЛЕМА ПРОТИСТОЯННЯ ДВОРЯНСЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ТА ІМПЕРСЬКОЇ ВЛАДИ У ПОРЕФОРМЕНІЙ РОСІЇ В АМЕРИКАНСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ ДИСКУРСІ

У статті проілюстровано американську історіографію проблеми протистояння дворянства і влади у пореформеній Росії. Увага зосереджена на демонстрації американськими вченими спроб дворянства активізувати свою роль у житті імперії попри інституційну слабкість й подекуди спротив самодержавства.

Ключові слова: американська історіографія, американська історична русистика, Російська імперія, пореформена доба, самодержавство, дворянство.

Історична русистика у США як напрямок наукових досліджень розпочала свій шлях наприкінці XIX ст., але лише по закінченні Другої світової війни можемо вести мову про активну фазу її розвитку. Причину цього слід шукати у потребі еліт на Заході ознайомитися з минулим СРСР у контексті всебічного аналізу цього відтепер (в умовах «холодної війни») потужного політичного, ідеологічного, військового тощо супротивника.

Як результат, у повоєнний час були засновані десятки росієзнавчих навчальних установ, дослідницьких центрів, курсів й академічних програм. Видавалися наукові праці, постійно захищалися дисертаційні роботи, було започатковано декілька спеціалізованих часописів й періодичних журналів. У чималому ступені за такі успіхи слід завдячувати державним і приватним фінансовим вливанням.

Природно, що у США за таких умов змогла сформуватися ціла плеяда істориків-русистів і, зокрема, спеціалістів з пореформеної Росії. Не вважаючи наразі доцільним перелічувати останніх, відзначимо лише їхній інтерес до широкого діапазону питань політичного, економічного, соціального, культурного тощо життя імперії. Відтак неодноразово увага вчених зосереджувалася і на соціальних групах тогочасного суспільства. Проте якщо, наприклад, селянському стану чи робітничому класу приділялася серйозна увага, то щодо російського дворянства (тут ведемо мову про усіх приналежних до дворянського стану мешканців імперії, а не суто етнічних росіян – О. Ж.) того ж періоду спостерігаємо зовсім іншу ситуацію. Спеціально присвячені цьому питанню монографії практично відсутні, а статті є нечисленними й стосуються вузького кола проблем.

Американські історики І. Бенек й П. Бушкович в есе «Дворянство в історії Росії та Східної Європи» [2] пояснюють це тим, що у XIX ст., на відміну від Західної Європи, у Східній модернізаційні процеси індустріалізації, урбанізації, зародження буржуазії

не відтіснили дворянство («nobility») у сфері соціально-економічних відносин на другий план, оскільки, принаймні, великі магнати продовжували управляти величезною частиною земельних ресурсів країн регіону. «Як самодержавство Романових, так і «конституціоналізм» Габсбургів гарантували авангардну роль дворянства у бюрократії, армії та, особливо, у придворних колах, які продовжували бути важливим чинником у політичному житті двох великих імперій східної частини Європи», – наголошують автори й переконують, що така незвична для західних вчених роль дворянського стану в житті Росії стала причиною його слабого систематичного вивчення [2, 1].

На наш погляд, суть проблеми полягає у надмірному інтересі західної і, зокрема, американської історіографії, до питання виникнення СРСР як головного у всіх відношеннях на той час супротивника США. Отже, об'єктами більшості наукових студій стали витоки російських революцій початку XX ст. та їхні можливі альтернативи, «падіння» самодержавства («autocracy»), а також більшовизм як соціально-політична доктрина. Логічно буде стверджувати, що увага приділялася скоріше політично, економічно чи соціально активнішим суспільним категоріям, які й стали так чи інакше рушійними силами революцій – робітникам, селянам, представникам професійних груп тощо. У свою чергу духовенство і дворянство продемонстрували свою принаймні соціальну консервативність, замкнутість, інертність й в решті-решт стали тією частиною російського суспільства, яка прогала у підсумку державних перетворень. Не дивно тому, що вивчення цих станів не призвело до нагромадження значного наукового доробку.

Тим більше актуальним буде проілюструвати у цьому нарисі певні здобутки американської історіографії у дослідженні пореформеного російського дворянства. Наразі зосередимо увагу виключно на проблемі, яка нерідко у світовій історіографічній практиці ставала об'єктом наукових студій – проблемі протистояння дворянської корпорації та імперської влади.

Відтакнайпершеслідвідзначитифундаментальну працю Г.Л. Фріза «Станова парадигма й соціальна історія Росії» [1] (1986 р.), де був викладений один із найбільш визнаних у американській русистиці поглядів на соціальну модель пореформеної Росії та на, зокрема, місце у ній дворянства. Автор переважно спирається на нормативно-правові акти імперських часів і низку праць дореволюційних, радянських, американських і західноєвропейських дослідників суспільного устрою та права імперії.

Уважавеногоприкутадотерміну«стан»(«estate»), який, на його думку, напередодні Великих реформ увібрав до себе категорії спорідненості, роду занять, правового статусу, корпоративності й особливої

культури. Кількість станів не обмежувалася чотирма, бо вони «...виступали неймовірно складними скупченнями соціальних категорій з численними внутрішніми підрозділами» [1, 139]. Ступінь їхньої консолідації перебільшувалася тогочасною владою, адже приналежність до того чи іншого стану досягалася шляхом особистого вибору та заслуг або офіційно визнаних економічних успіхів.

З іншого боку, зокрема, для привілейованої знаті, Г.Л. Фріз фіксує тенденцію до злиття численних соціальних категорій у більші групи. Держава ж хоча й підтримувала цей процес, але не здатна була його завершити: «...їй не вистачало ідеологічних і семантичних категорій для проведення послідовної й систематичної соціальної політики, тому вона не тільки мирилася з різноманітністю елементів всередині встановлених нею соціальних категорій, але й сама породжувала та юридично оформлювала нові спадкові групи...» [1, 141-142].

Г.Л. Фріз доводить, що хоча станова система і відчувала тиск якісно нових соціально-економічних змін у житті імперії після Великих реформ, але виявилася надзвичайно живучою і проіснувала до кінця царського режиму. Спадковість статусу й сильно виражена тенденція до внутрішньогрупової ендогамії базувалася не лише на діючому законодавстві, але й на відносинах власності, звичаях та міркуваннях престижу. Деякі з дворян, наприклад, опинилися в опозиції до влади й використовували свою корпоративну організацію для вираження протесту проти розкріпачення селян та для вимоги надати їм ширші політичні повноваження. Більш, ніж коли-небудь, це посилювало наміри режиму зберегти відособленість і стабільність традиційного дворянського стану. Подібні тенденції лише активізувалися за доби «контрреформ», коли консервативні представники останнього розраховували домогтися вигідного для себе законодавства шляхом представлення станової системи як фундаменту самодержавства [1, 147-148].

Подібних висновків дійшов М. Раєв, використовуючи переважно праці своїх американських колег [7]. Він стверджує, що «...звільнення кріпаків завершило звільнення російського дворянства від держави. Але це поставило його збіднілих та неідеальних представників у залежність від прихильності до них уряду й, окрім того, відокремило чиновництво від дворянства, не дивлячись на їхнє нерідко спільне соціальне походження» [7, 116]. М. Раєв додає, що у цьому випадку слід вести мову про відокремлення не на юридичному, а на психологічному рівні. Чиновники («officials») розглядали себе виключно як слуги держави й відчували сентиментальну зверхність до дворянства, ігноруючи більшість його представників внаслідок пасивності та

неприспосованості до умов сучасності.

Внаслідок неохайності або неспроможності нести державну службу, дворяни намагалися створити для себе локальні осередки оплоту в рамках земств, у яких вони домінували юридично і фактично, але відчували спротив з боку уряду, який «...ототожнював ліберальний, активний рух місцевих земців з опозицією та навіть революційними намірами, і тому не дозволив йому сформуватися» [7, 117].

Іншим напрямком активізації дворянства було звертання до підтримки економічних ініціатив російських підприємців. У цій площині успіхи були більш значними внаслідок не протидії, а конкуренції з урядом, який зробив ставку на просування промисловості замість сільського господарства, особливо за часів міністерства С.Ю. Вітте. Після 1906 р. П.А. Столипін змінив курс і підтримував інтереси «благородних землевласників» («noble landowners») і заможних селян в їхніх зусиллях створити нову соціальну основу самодержавства.

На думку М. Раєва, ставлення пореформеного дворянства до держави все ж було дуже неоднозначним. Держава, у свою чергу, не розцінювала дворянство як «правлячий клас» («ruling class»): «Позитивні та взаємовигідні стосунки існували між окремими дворянами на державній службі та монархом; змінюючись за необхідністю, вони мали б дублюватися на місцевому рівні між «благородними землевласниками» та їхніми кріпаками. Допоки державою управляв монарх і селяни були керовані дворянами, ці стосунки могли більш-менш адекватно функціонувати. Але вони були знищені зусиллями держави у процесі «модернізації», яка логічно спричинила зникнення подібних персоналізованих зв'язків» [7, 117].

Дослідник доходить висновку, що поступове розширення прірви між царським режимом і дворянами викликало сильне прагнення останніх підкреслити моральну і культурну автономію індивіду, «...звеличити творчий акт особистого і духовного звільнення від вимог і традицій державної служби» [7, 118]. Це призвело до утворення нової загальностанової категорії – різночинної інтелігенції, яка здобула дещо ширший діапазон впливу на життя дореволюційної Росії. У підсумку, зазначає М. Раєв, дворянство все ж залишалося аморфним й інституційно слабким.

Напротивагу М. Раєву, Т. Еммонс відштовхується від визнання за дворянським станом кінця XIX ст. пільгового доступу до різноманітних державних ресурсів. Її дослідження, проведене на межі політичної та соціальної історії з широким використанням доробку радянських істориків, піднімає питання ролі джентрі («gentry»), тобто нетитулованого дрібного дворянства, в утворенні перших російських відкритих політичних

партій та їхньої участі у виборах курії великих землевласників. Науковець намагається довести неспроможність джентрі до солідарних дій з останніми на політичному просторі, незважаючи на спільні інтереси [3, 177].

Описуючи численні невдалі спроби дворянства відігравати домінуючу політичну роль у призначеній для нього «Третьочервневій системі» («Third of June System»), дослідниця відмічає загалом слабкий розвиток соціальної бази російського політикуму в напрямі конституційної демократії аж до 1917 р. Поряд з цим, для окресленої доби характерні незначні прояви політичної опозиції до царського режиму, що проявилось у критиканській поведінці джентрі у Третій та Четвертій Думах. На жаль, констатує Т.Еммонс, позиція представників дрібного дворянства являла собою конгломерат різноманітних і нестійких поглядів окремих індивідів. Причиною цього були національні, освітні, регіональні, економічні та ідеологічні розбіжності: «...політична відсталість була приписана традиції, успадкованій від земств та елітарних установ, яка базувалася на особистих і родинних зв'язках, ворожих для розвитку партійної політики» [3, 211].

Дослідниця вбачає причину політичної слабкості джентрі також у обмеженості владних повноважень Думи. Діяльність у її межах не давала їм можливості повністю задовольнити свої політичні амбіції, тому вони змушені були посилювати вплив на інші, ефективніші інститути державного управління – міністерства, Державну Раду, та особливо на коло наближених до царя осіб. Таким чином, джентрі потенційно могли виробити єдину політичну стратегію, але не партію.

Доцільно у зв'язку з висновками Т. Еммонс згадати розвідку Г. М. Гамбурга [5], в якій, на основі аналізу переважно документальних джерел та різножанрових дореволюційних друкованих видань, простежується спроба пояснити, чому частина впливових дворян зневірилися у самодержавстві напередодні революційних подій 1905 р. Автор знаходить причину цього у тому, що «... цар ... не спромігся вирішити хронічну аграрну кризу» [5, 239]. Він вважає, що довга депресія на ринку зерна, починаючи з 1880-х рр., поєднана зі стабільними або зростаючими витратами сільськогосподарського виробництва, скоротила прибуток у багатьох дворянських маєтках. Такий економічний тиск підштовхнув джентрі до масових скарг щодо аграрної політики влади. Високі банківські відсоткові ставки, а також непродумані правила успадкування землі призвели до критики з боку земств та дворянських зборів. До цього додалось занепокоєння дворянства селянським питанням: після повстань 1902 р. на Полтавщині навіть консервативна частина еліти відчувала, що уряд повинен провести реформи, щоб поліпшити

становище селян для унеможливлення революційної ситуації. Ліберальні дворяни додавали до цього й вимогу проведення земельних реформ, зокрема, націоналізації землі як частини схеми ліквідації соціальної нерівності у сільській місцевості [5, 249]. Таким чином, Г.М.Гамбург намагається переконати, що впливові аграрії з числа дворян певною мірою кинули виклик режиму в той момент, коли він уже відчував тиск революційних перетворень.

Наразі звернемося до статті Дж. У. Кіппа й У.Б. Лінкольна «Самодержавство та реформа: бюрократичний абсолютизм й політична модернізація у Росії XIX ст.» [6], написаної, як це подекуди характерно для американської історичної русистики, на основі обробки низки наративних джерел імперської доби й з використанням доробку як російських дореволюційних і радянських науковців, так і науковців Заходу.

Автори фіксують вимоги політично активних дворян щодо збільшення ролі в управлінні державою, щоб компенсувати втрачену владу над кріпаками після 1861 р. Але замість суб'єкта внутрішньодержавних процесів, вони навпаки стали об'єктом маніпуляцій з боку імператора. І замість перетворення Росії на сучасну державу, яка базувалася б на загальній рівності всіх суспільних груп, останній прагнув зберегти роль самодержавства як посередника між станами. Відповідно, він докладав зусиль, аби групи за інтересами грали одна проти одної так, щоб при цьому його привілейована позиція залишалася непохитною. Самодержавство, таким чином, брало на себе функції головного арбітра під час зіткнень різноманітних бюрократичних клік. Дж. У. Кіпп та У.Б. Лінкольн констатують, що такий стан речей скоріше стримував, ніж стимулював внутрішній розвиток імперії [6, 13].

Іноді дворянство взагалі ставало жертвою вузьких інтересів самодержавства в залежності від поточної ситуації. Зокрема, у 1863 р., під час повстання у Польщі, замість підтримки місцевої шляхти царат оголосив їй своєрідну «класову війну». І хоча в цілому російська еліта не ризикувала вдаватися до жорстких реакційних дій стосовно еліт інших народів імперії та віддавала перевагу політиці русифікації, наступ проти «...традиційних прав та привілеїв спадкового дворянства на прикордонних землях ... руйнував підтримку самодержавства» [6, 15].

Наостанок розглянемо дослідження Б.А. Енджел, побудоване на основі спогадів, мемуарів, листів переважно дворянок-інтелігенток до- й післяреволюційної доби [4]. Серед іншого, автор зосереджує увагу на морально-етичних причинах схильності до радикальних і навіть антивладних ідей у середовищі аристократок у пореформений час. Ці причини вона шукає у сімейних традиціях російського дворянства першої пол. XIX ст. Серед

них – жорстка ієрархізованість родини відносно статусу (батьки-діди) й віку, а тому часто сувора підпорядкованість дівчат бажанням і прагненням батьків і гувернанток.

Цілком природними у такому разі були спроби культурного (на противагу психічному) бунту проти контролю матерями життя дочок. Особливо це стало поширеним у 1860-х рр. на хвилі ліберальних реформ. Радикальні критики «...робили випадки у сторону авторитарної сім'ї та кріпосництва і закликали покінути з патріархальними відносинами» [4, 50], а молодь природно підхоплювала ці модерні заклики.

І хоча більшість матерів, як представниць «старшого» консервативного покоління, засуджувала таку тенденцію, все ж деякі «...співчували чи навіть поділяли нетрадиційні прагнення дочок» [4, 44]. Ці матері були ліберальні у поглядах й намагалися відійти від традиційних сімейних схем, виховувати дочок самостійними, з простим способом життя. Вони більше співчували радикальним ідеям, ніж чоловіки, «...вірогідно тому, що отримали менше влади й привілеїв від існуючого порядку і мало що втрачали» [4, 57]. Невдоволеність власним становищем штовхала їх до пошуків кращої долі бодай для власних дочок, а отже підтримувати гонитву останніх за освітою, кар'єрою та новими суспільними ідеалами, що нерідко призводило до революційної активності. Таким чином, старше і молодше покоління, як бачимо, підштовхували один одного до радикальних поглядів.

Підсумовуючи відзначимо, що на думку американських істориків, у пореформений період дворянський стан як ніколи раніше відчував свою інституційну інертність, хиткість привілейованої позиції. Компенсувати втрату впливу над закріпаченими селянами та невміння пристосуватись до викликів епохи він намагався вимогами до влади розширити політичні й економічні повноваження.

Влада, у свою чергу, хоча й теоретично позиціонувала аристократію як фундаментальну складову своєї соціальної бази, але на практиці не сприяла її інтеграції до нової суспільної ситуації. Пасивність дворянства була подекуди зручною, адже мінімізувала спротив з його боку і давала можливість для кращого контролю. Активні дії навпаки могли викликати невдоволення.

Спроби дистанціювання самодержавства від суспільних груп, аби в разі їхнього протистояння залишитися над ним, лише підсилювали їхнє інстинктивне прагнення до автономізації й вироблення вузькокорпоративної позиції. Це могло б, тим не менше, сприяти більшій згуртованості певної соціальної групи для відстоювання власної ролі у житті імперії. Але у випадку дворянства, головним чином внаслідок його інституційної слабкості та роз'єднаності, цього досягти у повній мірі також не вдалося, як не вдалося і суттєво

розширити політичний та економічний вплив.

Посилання

1. Фриз Г.Л. Сословная парадигма и социальная история России // Американская русистика: Вехи историографии последних лет. Императорский период: Антология / Сост. М. Дэвид-Фокс. – Самара: Самарский университет, 2000. – С. 121-162.
2. Banac I., Bushkovitch P. The Nobility in the History of Russia and Eastern Europe // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Banac I., Bushkovitch P., ed. – New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. – P. 1-16.
3. Emmons T. The Russian Nobility and Party Politics Before the Revolution // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Banac I., Bushkovitch P., ed. – New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. – P. 177-219.
4. Engel B. A. Mothers and Daughters: Family Patterns and the Female Intelligentsia // The Family in Imperial Russia. New Lines of Historical Research / Ransel D. L., ed. – Urbana, Chicago, London: University of Illinois Press, 1978. – P. 44-59.
5. Hamburg G. M. The Russian Nobility on the Eve of the 1905 Revolution // Imperial Russian History II, 1861-1917 / Hamburg G. M., ed. – New York, London: Garland Publishing Inc., 1992. – P. 237-252.
6. Kipp J. W., Lincoln W. B. Autocracy and Reform: Bureaucratic Absolutism and Political Modernization in Nineteenth-Century Russia // Imperial Russian History II, 1861-1917 / Hamburg G. M., ed. – New York, London: Garland Publishing Inc., 1992. – P. 1-22.
7. Raeff M. The Russian Nobility in the Eighteenth and Nineteenth Centuries: Trends and Comparisons // The Nobility in Russia and Eastern Europe / Banac I., Bushkovitch P., ed. – New Haven: Yale Concilium on International and Area Studies, 1983. – P. 99-121.

Житников А.В. Проблема противостояния дворянской корпорации и имперской власти в пореформенной России в американском историческом дискурсе

В статье проиллюстрировано американскую историографию проблемы противостояния дворянства и власти в пореформенной России. Внимание сосредоточено на демонстрации американскими учеными попыток дворянства активизировать свою роль в жизни империи, несмотря на институциональную слабость и местами сопротивление самодержавия.

Ключевые слова: американская историография, американская историческая русистика, Российская империя, пореформенный период, самодержавие, дворянство.

Zhytnikov O.V. The problem of nobility and imperial authority confrontation in post-reform Russia in American historical discourse

The article reviews American historiography outline of the problem of post-reform Russia nobility and authority confrontation. Attention is concentrated on American scientists' display the attempts of nobility to activate its role in empire life in spite of institutional weakness and sometimes of autocracy resistance.

Key words: American historiography, American historical rusistics, Russian empire, post-reform period, autocracy, nobility.

24.03.2012 р.

**ДРУКОВАНА ТА ЗОВНІШНЯ РЕКЛАМА
В СУМАХ НА МЕЖІ XIX – XX СТ.**

У статті розглядається питання розвитку друкованої та зовнішньої реклами в Сумах на межі XIX–XX ст. Акцентовується увага на жанровій палітрі рекламних видань. У загальному плані окреслено особливості різних видів реклами.

Ключові слова: реклама, рекламні видання, історія реклами.

Рекламні видання Сумського краю періоду 1861–1917 рр. представлені досить широким спектром. Їх цільове призначення – від імені конкретного виробника, рекламодавця якнайкраще (щодо змісту тексту та його оформлення) представити потенційному споживачеві чи покупцеві товари, ідеї, послуги.

Рекламна діяльність – комплекс заходів, які використовує фірма (товаровиробник, посередник) для інформування, переконання чи нагадування споживачам про свої товари чи послуги. Поняття «реклама», попри значну роль, яку остання відіграє в суспільстві, та широке застосування цього слова в побуті, у сучасній науковій літературі належить до числа дискусійних. Більш того, категорія «реклама» аналізується з багатьох точок зору (праці Н. Сидоренко, В. Георгієвської, Р. Іванченка, І. Імшинецької, В. Ученова, С. Шомова, Т. Грінберга, інших), і кожний такий підхід характеризується неоднозначністю й неоднорідністю сприйняття зазначеної категорії й чисельністю наукових визначень [2; 4; 9]. В Україні питання історичного дискурсу реклами, становлення й розвитку друкованої та зовнішньої реклами (на відміну від рекламно-довідкової преси) залишається майже не дослідженими. Отже, виникає потреба звернути увагу саме на цей елемент соціальної комунікації та масової культури як складової частини важливого комунікативного процесу.

Якщо використовувати критерій історичної хронології, то первинним розумінням реклами було ставлення до неї, як до однієї з форм комерційної комунікації. В усі часи реклама є найпереконливішим і найдешевшим засобом інформування потенційних споживачів про конкретний товар або послугу.

Ведучи мову про рекламу, варто звернути увагу на близькість її до процесів розвитку людської культури. Вона вже давно не тільки інформує потенційних покупців, але й активно збуджує їхні емоції, звертає увагу на вишукані форми мистецтва, змушує замислитися не тільки над споживчими характеристиками товару, але й над важливими життєвими проблемами. Вона формує естетичні стандарти, є частиною естетичного довкілля тощо. Тому справедливим є підхід до реклами як до явища людської культури та прояву

прикладного мистецтва.

У другій половині XIX ст. рекламні видання здобувають не тільки масову популярність, а й стають основним компонентом у боротьбі за «просування» товару й послуг, елементом конкуренції у «битві за споживача» [3].

Рекламні жанрові різновиди важко структурувати, а тим більше, знайти їм чітку й однозначну класифікацію. Жанрові конструкції здатні до взаємопроникнення. На кожному етапі розвитку прості конструкції ускладнювалися додатковими елементами і кожне таке ускладнення спричиняло трансформацію у нові форми.

Загалом дослідники розглядають друковану рекламу за наступними жанрами: оголошення, розгорнуте оголошення, «життєва історія», консультація фахівця, каталог, прейскурант, афіша, листівка. До основних видів зовнішньої реклами належать вивіска, вітрина, плакат.

Інтенсифікація торгівельних взаємин, розвиток промисловості, потреба в інформаційних каналах, які б спрощували шлях до отримання довідок і повідомлень комерційного, торгівельного чи іншого характеру, сприяли масовому поширенню друкованих оголошень. Здебільшого у заголовках використовувалися універсальні назви: «оголошення», «шукаю», «потрібні», «приймається передплата». Головне – оголошення слід було написати так, щоб на нього звернули увагу, щоб слова (і зображення) переконали і спонукали до дії.

Майже монопольне становище на ринку рекламних видань в Сумах тримав К. Пашков. Більша частина збережених до нашого часу друкованих оголошень – продукція друкарні підприємця.

На межі XIX – XX ст. почалося бурхливе розповсюдження рекламних повідомлень за допомогою рекламної графіки для всіх прошарків населення (етикетки, проспекти, фірмові бланки тощо). Всі форми графічної реклами являють собою знакову систему, бо, як правило, для передачі інформації рекламодавець обирає будь-яке символічне зображення, що стане зрозумілим для всіх. Будь-які упаковки, етикетки, оголошення, проспекти, товарні знаки, торгово-промислова реклама тощо виконують утилітарну функцію, що пов'язано, передусім, із завданням реклами, для якої комерційний успіх запропонованого товару чи послуги – бажане обов'язкове завершення рекламних зусиль. Звідси впливає своєрідність художньої мови реклами та тих засобів асоціативного впливу, до яких звертаються митці.

До нашого часу збереглися рекламні листівки магазину книжкового та канцелярського приладдя й паперових виробів К. Пашкова, у яких покупцям пропонувався великий вибір товару: відкритих листівок; канцелярського, учнівського, креслярського, рисувального та художнього

приладдя, паперу, папок, рамок та інших предметів. У рекламі зазначалася адреса та телефон магазину, використовувалися різні види шрифтів та віньетки.

Утвердження якісної продукції було справою честі кожного об'явника, тому на достоїнствах товару наголошувалось особливо, при цьому об'явники гарантували якість своєї продукції чи послуги. Як приклад – надруковане з дозволу справника Отрохова у типолітографії К. Пашкова у 1899 р. оголошення фабрики віялок та сортувань І. Вараксина в Сумах, яке містить текст-історію. Засновник підприємства повідомляв, що комбінована у 1883 р. віялка «Успіх» певний час слугувала зразком для деяких найкрупніших заводів та малих майстерень. Її копіювали з незначними змінами та під різними назвами виставляли на багатьох сільськогосподарських виставках, отримуючи при цьому різні нагороди. Але, враховуючи ряд проведених дослідів, було виявлено певні недоліки. Зокрема, при зміні нахилу одного сита погіршувалось положення іншого, потребували вдосконалення пробивні решета, від роботи ковша виникав гуркіт. Тому, детально розглянувши недоліки, підприємство налагодило випуск нових віялок, про переваги яких також інформувало оголошення. Виготовлювач при цьому застерігав споживача від покупки підробок. Для того, щоб відрізнити новинку від попередника, перші машини синього кольору було перефарбовано у червоний та кожну з них супроводжено написом «Привілеї Вараксін Суми». Охоронні свідоцтва № 7283 та 7284. Подальший текст оголошення – ціни на продукцію фабрики. Бланк оголошення виконаний у зеленуватому кольорі, текст – звичайною чорною фарбою. Наприкінці подано ілюстрацію нової віялки фабрики. Оригінал оголошення зберігається у Державному архіві Харківської області.

У фондах Сумського обласного художнього музею знаходимо театральну афішу 1891 року, видану в друкарні К. Пашкова. Вона виконана шрифтами різних форматів, має декоративні прикраси. Її зміст засвідчує наявність у Сумах згуртованих представників творчої інтелігенції, адже містить інформацію про те, що у приміщенні Громадського зібрання міста Суми 17 лютого 1891 р. гуртком любителів драматичного мистецтва був даний спектакль із благочинною метою на користь найбідніших вихованців Олександрівської класичної гімназії, що закінчили восьмий клас. Комедія-фарс у трьох діях мала назву «Ні хвилини спокою» (автор М'яслицький). З афіші дізнаємося, що ціна квитків становила від одного до трьох руб. У також ній зазначені місця, де можна придбати квитки на виставу (магазин Реньєн та біля входу до будинку зібрання), вказані прізвища осіб, які у подальшому стануть відомими серед музейних працівників (П. Безсонов), музикантів (подружжя Кагадєєвих), художників (К. Власовський).

Цікавим зразком реклами, що зберігається у приватній колекції В. Токарева, є проспект «Театр и сад «Швейцария», виданий цією ж друкарнею. Перша сторінка в ньому – афіша, друга – план театру, третя – ціни на квитки у ложах-бельетаж, ложах бенуару, партері, на балконі, у амфітеатрі. Особливо зазначено вартість квитка для учнів (з правом займати місця не ближче шостого ряду) та плату за вхід. У афіші повідомляється про виставу «Перехожі» в чотирьох діях (автор В. Шишков), яка мала відбутися 5 травня 1912 року в приміщенні театру, перераховано прізвища усіх діючих осіб, головного режисера, його помічника, адміністратора. Наступні сторінки проспекту містять фотографії акторів, задіяних у виставі. Певну частину аркушів віддано під рекламні оголошення магазинів, ресторанів, фабрик, які знаходилися на центральній вулиці міста – Соборній. Напевно, видання здійснювалося коштом рекламодавців і продавалося разом із квитками на виставу. Тут же розміщено рекламу книжкового та паперового магазину І. Ільченка.

Особливого поширення на початку XX ст. набув такий вид рекламної продукції, як книжковий каталог. Відомо, що у другій половині XIX ст. було надруковано близько 100 книготоргових каталогів, а до цього ще у XVIII ст. їх виготовляли у друкарських майстернях Києво-Печерської лаври,

Почаївської лаври, Львівському ставропігійному братстві [8, 50].

Надзвичайно популярними на початку XX ст. були каталоги книжкових магазинів російських книгопродавців Суворіна та Вульфа [6; 7]. В Сумах у 1887 р. друкарнею К. Пашкова було видано книжковий каталог бібліотеки для читання І.Реньєн [5]. Нині він зберігається у фонді Російської національної бібліотеки (м. Москва). Потенційним читачам та покупцям пропонувалося 1442 книги різних за змістом і галузями знань, 23 найменування газет та журналів, зібрання художніх творів (загальна кількість назв становила 1537 одиниць).

Зчасом жанр книжкового каталогу змінюється, вдосконалюється. У ньому з'являється показник цін. Таким чином виникає преїскурант. Каталоги-преїскуранти поглиблюються спеціалізацію за видами товарів і послуг, зорієнтованих на різні групи населення.

Два-три рази на рік першою друкарською артілью м. Суми видавалися каталоги квітів, які поступали у продаж до крамниці А. Аболтина, раз на рік виходив преїскурант. Каталоги готувалися до друку А.Аболтиним та О. Лашенко (Архангельською). У них рекламувалися 446 сортів троянд, 104 – левкоїв, 135 – айстр, 162 – в гвоздик, 80 – кавунів, які можна було придбати на замовлення. Всім бажаючим, а також дитячим притулкам, школам

Сумського повіту А. Аболтин безкоштовно розсилав ілюстровані каталоги насінневого матеріалу. Садівниче господарство було нагороджене великою золотою, двома великими срібними й малою срібною медаллю, про що дізнаємося з титульного аркуша преїскуранта за осінь 1915 – весну 1916 рр.

Схожим рекламним виданням був «Каталог садівництва «Експорт», продукції магазину Ю.Перковича в Сумах. Він видавався раз на рік у серпні місяці друкарнею П. Вертікова. Копії з каталогів зберігаються у приватній колекції М. Манька. На титульному аркуші у лівому верхньому куті бачимо зображення жінки-янгولا у прекрасному саду, що викликає естетичне задоволення. У центральній частині аркуша жирним шрифтом відокремлюються текст, який інформує про послуги магазину квітництва (оформлення кошиків, букетів, вінків з живих квітів тощо). Розцінки на продукцію розташовані у правому верхньому куті аркуша. Нижня частина аркуша інформує про гарантії рекламодавця: «виконання замовлень ретельне, акуратне й ціни загальнодоступні». Відомо, що у 1911-1916 рр. випускалися рекламні буклети та довідники товару магазину Ю. Перковича. У місті видавався також каталог садівника Коровая.

Каталог, головною метою якого є залучення потенційних передплатників та покупців, є одним із найпоширеніших видів сучасної реклами. Постійно трансформуючись, вдосконалюючись, збагачуючись графічними та ілюстративними елементами, поліграфічними деталями, образами, він подає різнобічну інформацію про конкретні адреси (куди необхідно звертатися для придбання тієї чи іншої продукції), видавничі подробиці (хто видав), особливості придбання товару (як правило, на які знижки можуть розраховувати оптові покупці, як відбувається процес розсилки, яка передплата тощо).

Як засоби реклами широко використовувалися й книги та різноманітні довідники. Мала місце бібліографічна реклама, що виникла у XVIII ст. у формі списків щойно виданих книг. Бібліографічні дані відбивали інформацію в певному систематизованому порядку. Прикладом такої реклами є списки попередньо випущених праць Сумської сільськогосподарської станції, які розміщувалися на звороті кожного їх наступного випуску. Звичайно, що це не була реклама в «чистому вигляді», проте її означені форми інформували потенційних покупців про новинки у видавничій сфері, спонукаючи таким чином до їх придбання, що і є головною функцією реклами. Повідомлення про друкування нових творів сприяли їхньому продажу і були виявом попередньої реклами, адже саме у ній містилася оціночна інформація, тобто характерна особливість рекламного тексту.

Надзвичайно популярними наприкінці XIX – початку XX ст. в регіоні були вивіски та постійні вітрини. Якщо торговець мав декілька магазинів, він замовляв для них однакові вивіски. Найчастіше траплялися текстові вивіски, оскільки живописні коштували дорожче. Зазвичай, вивіски виготовлялися із покрівельного заліза, що набивався на підрамник, текст писався масляною фарбою. Часто, крім вивісок, використовували емблеми [1, 37-40].

Таким чином, в процесі дослідження виявлені жанри друкованої та зовнішньої реклами: оголошення, «життєва історія», каталог, прейскурант, афіша, листівка, бібліографічна реклама, вивіска, вітрина. У видавничій сфері періоду 1861-1917 рр. рекламарозвивалась у двох напрямках: рекламування власне видавничої продукції і рекламування інших продуктів та послуг засобами друкованого слова. При цьому перший напрям стимулював розвиток другого, формуючи окреме явище – друковану рекламу. Рекламні методи використовувалися також у формі списків нових книг, рецензій, оглядів, оголошень і стосувалися передплати та інформування публіки про публікування новинок.

Посилання

1. Булах Т. Історія реклами у видавничій справі / Т. Булах // Вісник книжкової палати. – 2007. – № 8. – С. 37-40.
2. Георгієвська В. Реклама – рушій розвитку: рекламно-довідкова преса на території Східної України (XIX – початок XX ст.): моногр. / Вікторія Георгієвська, Наталія Сидоренко. – К.: Адеф-Україна, 2010. – 320 с.
3. Георгієвська В. В. Становлення та розвиток рекламно-довідкової преси на території Східної України XIX – на початку XX століть: Автореф. дис. ... канд. наук із соціальних комунікацій 27.00.05 / В. В. Георгієвська; Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2009. – 18 с.
4. Имшинская И. Жанры печатной рекламы или сундук с идеями для копирайтера / И. Имшинская. – М.: РИП-холдинг, 2002. – 130 с.
5. Каталог из библиотеки для чтения Ив. Ив. Реньен в Сумах. – Сумы: Тип. К.М. Пашкова, 1887. – 46 с.
6. Каталог книжного магазина «Нового времени» А.С.Суворина с алфавитным указателем 1878-1901. – СПб, 1902. – IV+1012 с.
7. Каталог учебных книг и пособий книжных магазинов т-ва М. О. Вульф. – СПб: Изд. Т-ва Вульф, 1903. – 247 с.
8. Люзник М.М. Українська науково-популярна книга кінця XIX – початку XX ст. як соціокультурний феномен: З історії виникнення та становлення / М.М. Люзник. – Львів: Атлас, 2000. – 376 с.
9. Ученкова В.В. История отечественной рекламы. 1917-1990: учеб. пособ. по дисциплине «Основы рекламы и паблик рилейшнз» для студентов вузов, обучающихся по направлению 520600 и специальности 021400 «Журналистика» / В.В. Ученкова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 287 с.

Подольяк Н.С. Печатная и внешняя реклама в Сумах на рубеже XIX – XX ст.

В статье рассматривается вопрос развития печатной и внешней рекламы в Сумах на рубеже XIX – XX в. Акцентируется внимание на жанровой палитре рекламных изданий. В общих чертах очерчены особенности разных видов рекламы.

Ключевые слова: реклама, рекламные издания, история рекламы.

Podoliaka N.S. Printing and external advertising in Sumy on a boundary of the XIX-th – the XX-th centuries

The question of print and outdoor advertising in Sumy on the verge of the XIX-th – the XX-th centuries. The attention to genre palette advertising publications. The general plan outlines the features of different types of advertising.

Key words: advertising, promotional publications, the history of advertising.

07.03.2012 р.

УДК 94(477.51) «18/19»:355

В.Б. Стецюк

ГАРНИЗОНИ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (КІНЕЦЬ XIX ст. – 1914 р.)

В статті характеризується структура, чисельність, склад і повсякденне життя гарнізонів Сіверського краю з 80-х років XIX ст. до початку Першої світової війни.

Ключові слова: гарнізон, військовий начальник, 175-й піхотний Батуринський полк, Михайлівський Шосткинський пороховий завод.

Одним з аспектів військових реформ 60-70-х років XIX ст. стали зміни в системі дислокації російської армії. До того часу війська влітку зосереджувалися у польових таборах, а в зимовий час розміщувалися на так званих «просторових квартирах», тобто вояки розподілялися по житлах селян і міщан. Подібна система, зменшуючи витрати на утримання військ, водночас не дозволяла стабільно проводити бойову підготовку (з переходом від рекрутської системи до призовної цей фактор значно загострився); ускладнювала керівництво підрозділами, зазвичай розкиданими по різних селах, а також знижувала мобільність частин; породжувала чимало проблем в побуті як військовослужбовців, так і цивільного населення.

В 70-х роках XIX ст. розпочалось масштабне будівництво казарм, метою якого було зосередити військові частини у відносно невеликій кількості населених пунктів, переважно губернських і повітових міст, з метою підвищення їх мобільності та керованості. Зворотню стороною процесу стало зосередження військ, що раніше були відносно рівномірно розподілені регіонами імперії, у прикордонних регіонах – Царстві Польському, Прибалтиці, Правобережній Україні.

Лівобережна Україна, в тому числі Сіверський край, в досліджуваний період була глибоким тиловим районом, тож тут було зосереджені досить незначні військові контингенти. Умовно серед них можна виділити три елементи. Першим з них слід назвати регулярні польові та резервні частини. Так,

станом на 1877 р. на Сіверщині розміщувався 19-й піхотний Костромський полк (штаб і стрілецька рота – в Глухові, 1-й батальйон – в Шостці, 2-й батальйон – у Кролевеці) [6, 377], чотири батареї 5-ї артилерійської бригади (місця дислокації – Путивль, Конотоп, Кролевець, Батурин) [6, 458], а також 15-й і 21-й резервні піхотні батальйони (відповідно у Путивлі і Глухові) [5, 441]. Згодом 19-й полк було перекинуто до Чернігова, а резервні батальйони переформовано в регулярні польові частини.

У 1896-1903 рр. взагалі не зафіксовано постійного перебування на території Сіверського краю підрозділів польових військ (кілька підрозділів залишилися на теренах краю після масштабних маневрів 1902 р.). Цей факт дав свої наслідки в період першої російської революції, коли у повітах Сіверщини мала місце низка селянських і робітничих виступів. Оскільки їх поширення загрожувало стабільній роботі Шосткинського порохового заводу, довелося направляти до містечка підрозділи 42-ї піхотної дивізії, дислокованої у Києві [4, 114]. Певний час розміщеною в Шостці ротою командував капітан Борис Володимирович Геруа, в майбутньому генерал-майор Генерального штабу, відомий діяч білогвардійського руху. Водночас його заступник, штабс-капітан Всеволод Павлович Кононович-Горбацький, також завершив першу світову війну у званні генерал-майора, однак надалі перейшов на службу до Червоної Армії і згодом був репресований в ході справи «Весна» [4, 114-115].

Також в цей час на Сіверщині було розміщено й інші частини та підрозділи регулярної армії – зокрема, відомо, що в Путивлі розмістили одну із сотень 17-го Донського козачого полку генерала Бакланова [18, 134].

Перебування цих підрозділів сприяло тому, що значних виступів в районі порохового заводу не відбулось. Тим не менш, факт незахищеності важливого оборонного підприємства змусив доопрацювати плани дислокації частин. Коли в 1910 р. на територію Чернігівської губернії передислокували 44-у піхотну дивізію, 175-й піхотний Батуринський полк розмістили в Глухові [15, 100].

Другим сегментом імперської військової присутності на Сіверщині були управління повітових військових начальників. Запроваджена в 1874 р. посада військового начальника приблизно відповідала посаді сучасного військового комісара – на нього покладалась функція призову новобранців, їх розподілу і відправки до частин; обліку військовослужбовців запасу, їх скликання на навчальні та перевірочні збори; пересилка арештантів; соціальне забезпечення («призрение») нижніх чинів і членів їх сімей; збирання військово-статистичних відомостей і збереження військового майна [3, 1-2].

Повітовими військовими начальниками

призначались за спеціальним кандидатським списком капітани і підполковники, що мали досвід перебування на посадах ротного командира, старшого ад'ютанта або столоначальника [3, 1]. В опублікованих джерелах згадуються наступні офіцери, що були військовими начальниками в повітах Сіверщини:

Борзенський повіт: Петро Іванович Фріз (1885) [8, 147], Дмитро Дмитрович Губенко (1890-1895) [9, 258; 11, 401], Федір Олексійович Ковалевський (1900-1903) [12, 46; 13, 59], Клавдій Францевич Добровольський (1909) [14, 71], Русинов (1910) [15, 79], Георгій Фомич Джомардідзе (1914 р.) [16, 89].

Глухівський повіт: Матвій Домінікович Саїдзінський (1885) [8, 148], Юлій Юлійович Левестом (1890-1895) [9, 258; 10, 411; 11, 411], Боніфатій Андрійович Губанов (1900) [12, 51], Петро Миколайович Кобельков (1903-1910) [13, 67; 14, 81], Ілля Миколайович Веселовський (1910-1914 р.) [15, 92; 16, 103].

Конотопський: Віктор Олександрович Валковський (1885) [8, 148], Олександр Костянтинович Скальковський (1890-1894) [9, 258; 10, 420], Микола Семенович Галицький (1895-1900) [11, 427; 12, 74], Леонід Михайлович Козубський (1903) [13, 98], Микола Іванович Петров (1909-1914 р.) [14, 120; 15, 149].

Кролевецький: Олександр Казимирович Кржицький (1885) [8, 148], Андрій Якович Шереметьєв (1890) [9, 258], Микола Георгійович Лібов (1894-1900) [10, 425; 11, 432; 12, 81], Олександр Іванович Суков (1903) [13, 108], Олександр Никанорович Кошелєв (1909-1910) [14, 135; 15, 151], Іван Миронович Климчук (1914 р.) [16, 165].

Новгород-Сіверський: Андрій Степанович Садовський (1885-1894) [8, 149; 9, 258; 10, 442], Михайло Миколайович Меншиков (1895-1900) [11, 443; 12, 93], Микола Пилипович Іванов (1903) [13, 125], Юліан Володиславович Середницький (1909) [14, 154], Володимир Павлович Полонський (1910-1914 р.) [15, 173; 16, 189].

Сосницький: Михайло Павлович Складєв (1885-1890) [8, 150; 9, 258], Михайло Миколайович Сомов (1894-1895) [10, 484; 11, 473], Володимир Миколайович Пушкар'єв (1900-1903) [12, 131; 13, 177], Микола Йосипович Деренговський (1909) [14, 213], Олександр Іванович Семенов (1910) [15, 243], Георгій Миронович Беляєв (1914 р.) [16, 267].

Путивльський: Володимир Ілліч Андросов (1894) [21, 88], Федір Омелянович Войцехівський (1909-1913) [18, 283; 19, 317].

До 1881 р. повітові начальники підпорядковувались губернським військовим начальникам, а з того часу – начальникам місцевих бригад. Внаслідок специфічного географічного розташування Чернігівської губернії, її військові начальники

виявились розділеними між двома бригадами різних військових округів – Мінською бригадою Віленського округу і Полтавською бригадою Київського військового округу [6, 372] (це єдиний подібний випадок в європейській частині імперії).

При управлінні кожного повітового начальника діяла конвойна команда, типовий штат якої включав трьох офіцерів і 205 нижніх чинів [3, 2]. Щоправда, в більшості випадків укомплектувати команду до штатної чисельності не вдавалось.

Нарешті, особливе місце в системі військових частин і структур, дислокованих в регіоні, займав Михайлівський Шостенський пороховий завод. Завод упродовж XIX ст. залишався головним постачальником пороху для російської армії. Так, наприклад, у 1885-1890 рр. завод виготовив 392572 пуди пороху [1, 394]; для порівняння – Охтенський пороховий завод за цей час виготовив 342626 пудів, Казанський – 167506 пудів, а всі приватні заводи – 112425 пудів пороху [1, 394].

У 80-х роках відбулась масштабна модернізація підприємства, в ході якої фактично було створено нове підприємство з виготовлення бездимного пороху. Парадокс, але саме провідна роль підприємства як головного постачальника димного пороху зіграла в цей час з ним злий жарт – щоб не зменшувати масштаби виробництва необхідних для старих зразків зброї боєприпасів, завод у Шостці реконструювали повільніше за інші. Тому, коли в 1894 р. Охтенський і Казанський заводи виготовили відповідно 80374 і 50616 пудів бездимного пороху, Шосткинський все ще завершував налагодження нової виробничої лінії [1, 394]. Лише з 1895 р. виробництво відновилося, однак в останній рік XIX ст. Михайлівський пороховий завод випустив лише 35000 пудів пороху – стільки ж, скільки підприємство у Казані, однак на третину менше за Охтенський завод (виготовив 53700 пудів) [1, 394]. Не змінилась ситуація й надалі – так, в 1906 р. у Шостці виготовили 53,8 тис. пудів пороху, в Казані – 43 тис. пудів, в Охті – 73,3 тис. пудів [2, 106]. Водночас Шосткинський завод був єдиним, де продовжувалось виробництво чорного пороху (1 тис. пудів), а також виготовлялись капсулі до патронів (до 50 млн. щороку) і освітлювальні ракети (4600 ракет) [20, 359-360].

Функціонування Михайлівського заводу забезпечували місцева команда (до 1900 р. – артилерійська, згодом – піхотна), а також військовий лазарет і церква при заводах [12, 52-53]. Певний час у містечку знаходився також відділ Курського окружного артилерійського складу, однак у 1897 р. його було розформовано [12, 53].

Попри досить невелику насиченість військами, з Сіверщиною виявились пов'язані долі цілого ряду відомих діячів імперської армії. Зокрема, 175-м Батуринським полком в період його перебування

в Глухові послідовно командували полковники Микола Антонович Герцик та Павло Ернстович фон Коцебу. Особливо цікава доля останнього – у 1914 р. на чолі Батуринського полку він виступив на фронт, де відзначився у боях в Галичині, був нагороджений орденом Святого Георгія та підвищений до звання генерал-майора. Згодом обіймав посади начальника штабу корпусу, командира бригади та дивізії. По завершенні світової війни Павло Ернстович, вже генерал-лейтенант, дивізія якого діяла на Румунському фронті, придбав невеличкий будинок у Болграді і створив там майстерню з виготовлення глиняного посуду, цегли та керамічної плитки [7, 325-326].

На чолі заводу у Шостці стояли цілий ряд талановитих інженерів: Ісаак Павлович Пилков (очолював завод близько двадцяти років), Олександр Васильович Сібірський, Гаврило Петрович Кіснемський. Особливо варто відзначити останнього – Гаврило Петрович був визнаним фахівцем в галузі виробництва вибухових речовин, тож саме йому довірили «підтягнути» Шосткинський завод, який помітно відставав від Охтенського і Казанського. За успішне виконання цього завдання Кіснемський отримав «за отличие» (достроково) спершу звання генерал-майора, а згодом – генерал-лейтенанта.

Ще одним свідченням значення Шосткинського заводу є той факт, що його начальник мав чин генерал-майора (в той час, коли, наприклад, повітовий військовий начальник був підполковником), серед прикомандированих військовослужбовців було чимало гвардійських офіцерів. Так, станом на 1900 р. гвардійцями були двоє з трьох начальників відділів, всі троє помічників начальників відділів, двоє з чотирьох начальників майстерень [12, 53-54].

Зауважимо також, що життя розміщених на Сіверщині військ не зводилось виключно до бойової підготовки та повсякденних турбот. Наприклад, в розміщених тут частинах і установах діяли власні церкви, що підпорядковувались не місцевому єпархіальному керівництву, а протопресвітеру армії і флоту. Щоправда, тривалий час практично єдиним подібним храмом на теренах краю залишалася Михайлівська церква при Шосткинському заводі.

Після переведення до Глухова 175-го піхотного полку постало питання про задоволення духовних потреб військовослужбовців частини, котрі до того часу користувались власним храмом в м. Умані. Було вирішено передати полку домовий храм М.І. Терещенка. Водночас почалась підготовка до спорудження полкової церкви – міське самоврядування виділило ділянку, полковий священник зібрав 1100 карбованців, 5000 крб. пожертвував М.І. Терещенко, стільки ж «полк имеет получить из Киевской канторы почетного гражданина О.Н. Терещенко при положении 1-го камня» [23, 328]. Суми, яка була в розпорядженні полкової парафії, вистачило б не більше, ніж на

чверть процесу будівництва. Тим не менше, шляхом залучення коштів меценатів і військового відомства процес спорудження вдалось би завершити, якби не початок Першої світової війни.

Попри обмеженість відомостей, можемо припустити, що військовослужбовці дислокованих на теренах Сіверщини частин і установ активно долучались до культурного життя. Свідченням може бути, наприклад, інтенсивні контакти із Київським окружним відділом Імператорського Російського військово-історичного товариства, призначеного для вивчення та популяризації військової історії, збереження військово-історичних пам'яток, опрацювання та збереження архівних матеріалів тощо. До складу відділу входили ряд офіцерів 175-го Батуринського полку: полковник О.М. Кривецький, капітани І.О. Веліжев, М.О. Заблоцький, С.Г. Макропліо, П.Т. Павлов, Т.О. Підкопаєв [22, 192-209]. Щоправда, жоден із них не відзначився активною співпрацею із науковим осередком – немає жодних відомостей про участь цих осіб у засіданнях чи подання матеріалів до друку в часописі відділу. Більше того, коли відділ розпочав анкетне опитування командирів частин і представників військової адміністрації щодо об'єктів військово-історичної спадщини в місцях дислокації, інформацію йому надіслали настоятель соборного храму Різдва Пресвятої Богородиці в Конотопі (повідомив про замок з ключем від міського укріплення, два прапори 1812 р. і ікону, виготовлену у 1856 р. на кошти ратників 203-ї Конотопської дружини народного ополчення) та командир дислокованого в Чернігові 167-го піхотного Острозького полку, який повідомив, серед іншого, про залишки фортечних мурів у Глухові, Кролевці й Новгороді-Сіверському [22, 103-104].

Іноді мали місце доволі кумедні ситуації. Наприклад, полковник Ю. Левестам, колишній військовий начальник Глухівського повіту, поставив питання про реконструкцію пам'ятника П. Румянцеву в Глухові. Однак повітовий військовий начальник підполковник П. Кобельков, до якого Київський відділ ІРВІТ звернувся з цією пропозицією, пояснив, що відбуває до нового місця служби і запропонував звернутись до чергового штаб-офіцера Полтавської місцевої бригади, тобто того ж таки Ю. Левестам [22, 112].

Існують також уривчасті відомості про святкові заходи для солдатів, в тому числі з використанням «чарівного» ліхтаря (проектора) [18, 113].

Як бачимо, наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Сіверського краю дислокувались цілий ряд військових частин і установ – Михайлівський Шосткинський пороховий завод, управління повітових військових начальників, а також частини польових військ. Військовослужбовці цих частин сприяли забезпеченню стабільності (як її розуміла

імперська адміністрація), вели досить активне культурне життя – брали участь у спорудженні й функціонуванні військових храмів, долучались до роботи військових наукових товариств тощо.

Посилання

1. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке: Военно-экономический потенциал России. – М.: Наука, 1973. – 615 с.
2. Бескровный Л.Г. Армия и флот России в начале XX века: Очерки военно-экономического потенциала. – М.: Наука, 1986. – 238 с.
3. Воинские начальники, уездные // Военная энциклопедия. – Т. 7. – СПб.: Товарищество И. Д. Сытина, 1912. – С.1-2.
4. Геруа Б.В. Воспоминания о моей жизни. – Т.1. – Париж, 1969. – 278 с.
5. Ежегодник Русской армии за 1870 год. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1870. – 471 с.
6. Ежегодник Русской армии за 1877 год. Часть II. – СПб.: Военная типография, 1877. – 488 с.
7. Залесский К.А. Кто был кто в Первой мировой войне. Биографический энциклопедический словарь. – М.: АСТ, Астрель, 2003. – 892 с.
8. Календарь Черниговской губернии на 1886 год, год первый. – Чернигов: Типография губернского правления, 1885. – 552 с.
9. Календарь Черниговской губернии на 1891 год, пятый год. – Чернигов: Типография губернского правления, 1890. – 323 с.
10. Календарь Черниговской губернии на 1895 год, девятый год издания. – Чернигов: Типография губернского правления, 1894. – 546 с.
11. Календарь Черниговской губернии на 1896 год, десятый год издания. – Чернигов: Типография губернского правления, 1895. – 540 с.
12. Календарь Черниговской губернии на 1901 год. Год пятнадцатый. – Чернигов: Типография губернского правления, 1900. – 526 с.
13. Календарь Черниговской губернии на 1904 год. Год издания восемнадцатый. – Чернигов: Типография губернского правления, 1903. – 562 с.
14. Календарь Черниговской губернии на 1909 год (простой). Год издания двадцать третий. – Чернигов: Типография губернского правления, 1909. – 470 с.
15. Календарь Черниговской губернии на 1911 год (простой). Год издания двадцать пятый. – Чернигов: Типография губернского правления, 1910. – 379 стр.
16. Календарь Черниговской губернии на 1914 год (простой). Год издания двадцать восьмой. – Чернигов: Типография губернского правления, 1914. – 608 с.
17. Корреспонденция «Разведчика». Глухов // Разведчик. – 1899. – № 433. – С. 113.
18. Курский адрес-календарь 1909 г. – Курск: Типо-Литография губернского правления, 1909. – 412 с.
19. Курский адрес-календарь 1913 г. – Курск: Типо-Литография губернского правления, 1913. – 459 с.
20. Михайловский Шостенский пороховой завод // Военная энциклопедия. – Т. 16. – СПб.: Типография И.Д. Сытина, 1914. – С. 359-360.
21. Памятная книжка Курской губернии на 1894 год. – Курск: Типография Курского губернского правления. – 535 с.
22. Федорова Л. Д. Київське військово-історичне товариство в пам'яткоохоронному і краєзнавчому русі Наддніпрянської України початку 20 ст. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 261 с.
23. Цитович Г.А. Храмы армии и флота (состоящие в ведомстве протопресвитера военного и морского духовенства).

Историко-статистическое описание. В 2-х ч. – Пятигорск: Типо-литография А.П.Нагорнова, 1913. – 520 с.

Стецюк В.Б. Гарнизоны русской армии на территории Северщины (кон. XIX в. – 1914 г.)

В статье характеризуются структура, состав и повседневная жизнь гарнизонов Северского края с 1880-х годов до начала Первой мировой войны.

Ключевые слова: гарнизон, уездный воинский начальник, 175-й пехотный Батуринский полк, Михайловский Шосткинский пороховой завод.

Steciuk V.B. Russian Army garrison on the Sivershchyna (late XIX – 1914)

The article is dedicated the structure and everyday life Sivershchyna's garrisons with 1880th before the First World War.

Key words: the garrison, the military chief, 175th Baturyn Infantry Regiment, Michael Shostensky's gunpowder factory.

10.04.2012 р.

УДК 355.48 (477): «18/19»

С.М. Єсюнін

ДО ІСТОРІЇ 175-ГО БАТУРИНСЬКОГО ПІХОТНОГО ПОЛКУ

У статті розглядається історія 175-го піхотного Батуринського полку в 1877-1914 рр. та подаються біографічні відомості про видатних військовослужбовців, що служили в роки дислокування полку в місті Глухові (1910-1914 рр.).

Ключові слова: 175-й піхотний Батуринський полк, генерали, офіцери, Глухів.

Для дослідників минушини та пам'яткоохоронців Сіверщини певну зацікавленість становить історія 175-го піхотного Батуринського полку, який в окремі роки другої половини XIX – початку XX ст. перебував на території Чернігівської губернії. За останні роки з'явилися публікації у наукових і періодичних виданнях та на електронних ресурсах, в яких розглядаються різні аспекти історії згаданого полку. Серед робіт привертають увагу, передусім, дослідження Ю. Коваленка [12] та О. Мірошніченка [13], а також доробок авторів електронного ресурсу <http://regiment.ru> [26]. Проте, дотепер ще існують певні неточності та прогалини у висвітленні історії 175-го Батуринського полку, зокрема у датуванні подій, зазначенні місць дислокації та послідовності перебування на посадах командирів. Малодослідженими залишаються біографії видатних генералів та офіцерів, які служили у полку.

Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. було сформовано чимало резервних військових підрозділів по всій Російській імперії. Серед них – 35-й резервний піхотний батальйон, який був створений 31 липня 1877 р. з кадру

Тулського місцевого батальйону [2, 419; 5, 217]. 10 жовтня 1878 р. батальйон перейменували в 66-й резервний піхотний (кадровий) полк та ввели до складу Харківського військового округу з місцем дислокації у Чернігівській губернії. 66-й резервний піхотний полк увійшов до 12-ї місцевої бригади, яка складалась з чотирьох полків та дислокувалась у Полтавській (63-й та 64-й полки) та Чернігівській (65-й та 66-й полки) губерніях [1, 183-185; 7, 151]. Найвищою грамотою від 31 березня 1880 р. полку надали прапор зразка 1880 р. із світло-синіми медальйонами і золотим шиттям, армійським наверхам зразка 1857 р. та чорним древком [24].

У 1888 р. був ліквідований Харківський військовий округ, а губернії (Харківська, Чернігівська, Полтавська та Курська), що входили до його складу, віднесли до Київського військового округу. Одночасно відбулись деякі зміни у дислокації військ. Зокрема, 66-й резервний піхотний полк у листопаді 1888 р. залишив Чернігівщину і був переведений до Подільської губернії. Місцем дислокації визначили місто Могилів-Подільський (нині – Вінницька обл.) [6, арк. 2].

25 березня 1891 р. полк був переформований в Батуринський резервний батальйон. Але вже 1 грудня 1892 р. його реорганізували в двобатальйонний 188-й резервний піхотний Батуринський полк [5, 217]. Командиром призначили полковника Миколу Федоровича Редигера – старшого брата видного державного та військового діяча, воєнного міністра (1905-1909) Олександра Федоровича Редигера [18, 203]. У 1892 р. в штаті полку була створена полкова (похідна) Свято-Миколаївська церква [23, 346]. У зв'язку із значним збільшення особового складу, постала проблема розміщення військових чинів. Для її вирішення за ініціативою міського голови І. Дурача в 1893-1894 рр. у Могилеві-Подільському для 188-го резервного піхотного Батуринського полку було споруджено військове містечко. На двох садибних ділянках східної околиці міста побудували цегляні казарми, двоповерховий цейхгауз, будівлю для учбової команди, лазарет, пекарню, кузню, пральню, будинок для майстерні та музичної команди, приміщення полкового храму. Для бюджету Могилів-Подільського спорудження цього військового містечка обійшлося у 61 тис. 107 руб. [6, арк. 44-45].

Але у новозбудованих казармах батуринцям довелося пробути буквально рік. У 1894 р. в Умані розпочалося формування 47-ї резервної піхотної бригади, до складу якої були введені чотири резервні полки (186-й Кам'янецький, 187-й Роменський, 188-й Батуринський та 189-й Переволоченський). Таким чином, у 1895 р. 188-й резервний піхотний Батуринський полк залишив Могилів-Подільський та прибув до Умані [17, 48-49].

На початку 1898 р. за наказом воєнного

відомства від 01.01.1898 р. розпочалось комплектування двох нових армійських корпусів (20-го та 21-го), для чого були створені чотири нові піхотні дивізії. На їх комплектування пішли 16 двобатальйонних резервних полки, які переформували у чотирьохбатальйонні [14, 308]. Потрапив під дію вищезгаданого наказу й 188-й резервний піхотний Батуринський полк – у січні 1898 р. в ньому були сформовані ще два батальйони, а сам полк переведений у діючі війська з наданням 175-го номеру. Реорганізований 175-й піхотний Батуринський полк (місце дислокації – Умань) увійшов до складу 44-ї піхотної дивізії (штаб – Умань), в яку також увійшли 173-й Кам'янецький (Черкаси), 174-й Роменський (Черкаси) та 176-й Переволоченський (Звенигородка) полки, а також 44-та артилерійська бригада (Млеєвський завод, Черкаський повіт) [16, 210, 219].

У 1905 р. Батуринський полк брав участь в Російсько-японській війні.

Під час квартирування 175-го піхотного Батуринського полку в Умані відбулось декілька змін командирів: 4 лютого 1898 р. замість М.Ф.Редигера командиром полку призначили полковника Михайла Микитовича Іванова [20, 1001], у 1901-1904 рр. полком командував полковник Миколай Петрович Решиков, у 1904-1909 рр. – полковник Адам Адамович Бояровський, у 1909-1910 рр. – полковник Сергій Сергійович Тишин. 7 серпня 1910 р. командування прийняв полковник Миколай Антонович Герцик [21, 128], якому одночасно віддали наказ про передислокування полку до міста Глухова Чернігівської губернії.

Зміна дислокації у 1910 р. торкнулась усієї 44-ї піхотної дивізії: її штаб та два полки (173-й Кам'янецький та 174-й Роменський) із Черкас перевели до Курська, 175-й Батуринський полк – із Умані до Глухова, 176-й Переволоченський – із Звенигородки до Чернігова, 44-ту артилерійську бригаду – до Ніжина [9, 100-102, 223; 15, 375-379; 23, 345-348].

Таким чином, восени 1910 р. 175-й піхотний Батуринський полк прибув на квартирування до Глухова. Спочатку підрозділи розміщувались здебільше у найманих приміщеннях. Тим часом у південному передмісті Глухова, що мало назву «Солдатська Слобідка», для потреб полку розпочалось будівництво казарм. Ще у травні-серпні 1910 р. чернігівським губернським правлінням та міською владою були затверджені креслення та кошториси на побудову казарм. Всього було зведено три будівлі: дві з них – триповерхові, одна – одноповерхова [13, 366-368].

Щодо особового складу та штату 175-го піхотного Батуринського полку, докладні відомості із зазначенням прізвища, ім'я, по-батькові та звань офіцерів знаходимо у розділі «Глуховский уезд» в «Календаре Черниговской губернии на 1911 год»,

виданого Чернігівським губернським статистичним комітетом наприкінці 1910 р. Там зокрема зазначено, що командиром полку був полковник Герцик Миколай Антонович (див. Додаток), полк мав 4 батальйони у складі 16 рот, нестроеву роту, кулеметну команду, команду розвідників, цейхгауз, лазарет, полкову церкву, офіцерське зібрання. Склад офіцерів та службовців включав двох полковників (згаданого командира М.А. Герцика та штаб-офіцера, полковника Лук'янова Миколу Івановича), 5 підполковників, 16 капітанів, 16 штабс-капітанів, 11 поручиків, 32 підпоручика, трьох лікарів, завідувача лазаретом, завідувача зброєю, полкового священика [9, 100-102].

10 листопада 1911 р. полковник Герцик отримав призначення на посаду командира 4-го гренадерського Несвижського полку та відбув до нового місця служби. За шість днів (16.11.1911) командиром 175-го піхотного Батуринського полку призначили полковника Павла Аристовича фон Коцебу – досвідченого офіцера, який до приїзду в Глухів очолював ряд полкових та дивізійних штабів, пройшов російсько-японську війну, був командиром 195-го піхотного Оровайського полку (див. додаток).

З перших днів перебування на посаді, новий командир зайнявся не лише підвищенням боєздатності Батуринського полку, але й сприяв подальшому благоустрою життя та побуту солдат та офіцерів. Було найняте більш просторе приміщення для лазарету та розширений штат військових лікарів з трьох до п'яти фахівців. Для відпочинку та організації вільного часу впорядкували офіцерське зібрання. Також командування була досягнута домовленість із спадковим почесним громадянином, цукрозаводчиком М.І. Терещенко про проведення полкових богослужінь у його Трьох-Анастасіївському храмі, поки для полкової церкви не побудують приміщення. Зазначимо, що командування Батуринського полку передбачало побудувати полкову церкву на відведений містом ділянці по вул. Путивльській. Для спорудження церкви були зібрані початкові кошти: 1.100 руб. церковних сум, 5.000 руб. пожертвувані М.І. Терещенко на користь церкви, й ще 5.000 руб. полк мав отримати з Київської контори спадкового почесного громадянина О.М. Терещенка при «закладці першого каменю» [23, 346].

Але полкову церкву не встигли побудувати, адже на початку серпня 1914 р. мирну службу 175-го піхотного Батуринського полку перервала Перша світова війна. Під командою полковника П. фон Коцебу полк у складі 44-ї піхотної дивізії відправився до діючої армії. Тут почалась нова історія полку: важкі героїчні бої на різних фронтах війни у 1914-1917 рр., «українізація» і повернення у січні 1918 р. до Глухова, антибільшовицький виступ полку та знищення його червоногвардійцями у березні 1918 р.

Підводячи підсумок довоєнної історії 175-го піхотного Батуринського полку, зазначимо, що серед офіцерів, які служили у 1910-1914 рр. в Глухові, було чимало видатних військових. Так, згаданий командир полку П. фон Коцебу дослужився до звання генерал-лейтенанту, відзначився на фронтах Першої світової війни та був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ст. та Георгіївською зброєю. Валентин Максимович Трутенко також був відзначений Георгіївською зброєю, а з 1917 р., прийнявши присягу на вірність УНР, став згодом генерал-хорунжим української армії. Справжніми героями Першої світової війни стали офіцери Лев Петрович Гармашев, Олександр Опанасович Левандовський, Іван Миколайович Вольський, прапорщик Петро Іванович Жуков. Перші двоє були відзначені Георгіївською зброєю, Вольський – орденом св. Георгія 4-го ст., а Жуков став повним Георгіївським кавалером. Отже, до когорти славних імен, життя яких було пов'язане з Глуховом, можна сміливо записати вищезгаданих військових (див. додаток).

Таким чином, 175-й піхотний Батуринський полк із перших днів свого створення до початку Першої світової війни чималий час був розквартирований у Чернігівській губернії – спочатку як резервний (1878-1888), а згодом як регулярний (1910-1914). Останній із названих періодів полк дислокувався у місті Глухові.

Додаток

Біографії видатних військовослужбовців 175-го піхотного Батуринського полку, які служили в Глухові у 1910-1914 рр.

Вольський Іван Миколайович (29.5.1870 – 7.10.1914) – підполковник. У Глухові служив у 1910-1914: капітан, командир 10-ї роти.

Син статського радника Харківської губернії. Закінчив Харківське реальне училище та Чугуївське піхотне юнкерське училище. На службу вступив 18.09.1891 в Старобельський резервний батальйон «вольноопределяющимся» 1-го розряду. 4.04.1892 став молодшим унтер-офіцером, а 25.07.1894 – підпрапорщиком, 20.02.1895 – підпоручиком; переведений до 21-го піхотного Муромського полку, 1.05.1899 – поручиком. 7.08.1899 переведений до 4-го Варшавського фортечного піхотного полку, де 1.05.1903 отримав звання штабс-капітана, з 24.01.1905 став начальником учебної команди, з 4.10.1905 – полковим скарбником, з 2.04.1908 – полковим квартирмейстером, з 18.12.1908 – в. о. діловода по господарській частині, з 8.01.1909 командиром 2-ї роти та отримав звання капітана (28.04.1909). 29.9.1910 переведений до 175-го піхотного Батуринського полку на посаду командира 10-ї роти, з серпня 1914 – 3-го батальйону. Учасник Першої світової війни. Героїчно загинув 7 жовтня 1914 р. та посмертно нагороджений орденом Св. Георгія 4-го ст. «за то, что 4-го, 5-го и

6-го октября 1914 г., в боях на р. Сан, командуя правым боевым участком полка и находясь на наиболее опасном фронте к стороне д. Ниско, неоднократно с беспримерным упорством отбивал сильнейшие атаки противника, нанося ему громадный урон; 7 октября, отбив атаку неприятельского батальона, увлекая нижних чинов личным примером, перешел в контратаку, увенчавшуюся полным успехом, сам же сраженный неприятельской пулей смертью своей запечатлел содеянный им подвиг, давший полку возможность перейти в общее наступление на д. Рословице и занять ее северо-восточную окраину» (Височайший наказ від 19.05.1915). Також посмертно нагороджений орденами св. Станіслава 2-го ст. (15.01.1915) та св. Анни 2-го ст. (14.02.1915). Удові капітана Віри Костянтинівни Вольській з доньками Оленою і Валерією призначена пенсія. 26.02.1915 поступило «Высочайшее соизволение на исключение из списков с чином подполковника» (Височайший наказ 2.03.1915) [3; 25].

Гармашев Лев Петрович – полковник. У Глухові служив у 1910-1914: штабс-капітан, командир нестроевої роти, з 1912 – капітан, командир 3-ї роти.

Учасник Першої світової війни. Нагороджений Георгіївською зброєю (наказ 09.03.1917) [3; 9, 101; 10, 108].

Герцик Микола Антонович (27.03.1862 – 14.08.1914) – полковник. У Глухові служив у 1910-1911: полковник, командир полку.

Здобув освіту в 3-й військовій гімназії. На службі з 30.08.1880. Закінчив 1-е військове Павловське училище. Випущений до 16-го стрілецького батальйону. Підпоручик гвардії (7.08.1882), поручик (7.08.1886), штабс-капітан (6.12.1896), капітан (6.05.1900), полковник (6.12.1905). Командир 248-го Осташківського резервного батальйону (19.08.1908-7.08.1910). Командир 175-го піхотного Батуринського полку (7.08.1910-10.11.1911). Командир 4-го гренадерського Несвижського полку (з 10.11.1911). Учасник Першої світової війни. Помер в діючій армії. Похований в Новодівочому монастирі в Петрограді. Нагороди: ордена св. Станіслава 2-го ст. (1898); св. Анни 2-го ст. (1901); св. Володимира 4-го ст. (1904); св. Володимира 3-го ст. (1913) [21, 128].

Жуков Петро Іванович (1888 - ?) – прапорщик. У Глухові служив у 1910-1914: молодший унтер-офіцер, з 1912 – старший унтер-офіцер.

Народився 1888 р. у с. Лисичанське Грайворонського повіту Курської губернії. У 1909 р. зачислений в 8-муроту 175-го піхотного Батуринського полку. З 1912 – старший унтер-офіцер, з 1913 – на надстроковій службі. 11.10.1914 потрапив у полон, звідки втік та 25.01.1916 зарахований до списків 11-ї роти. 15.04.1916 переведений до 19-го Кавказького стрілецького полку, в команду піших розвідників. 30.04.1916 отримав звання підпрапорщика. У 1917 «за

боевые отличия» призведений у прапорщики. За роки Першої світової війни став повним Георгіївським кавалером – отримав Георгіївські хрести I-IV ст. [4].

Коцебу Павло Аристович (Ернестович) фон (8.06.1865 – після 1933) – генерал-лейтенант, командир корпусу. У Глухові служив у 1911-1914: полковник, командир полку.

Син тайного радника, камергера, дипломата Ернста-Пауля (Павла Карловича) фон Коцебу (1838-1914). Освіту отримав в Перновській класичній гімназії. На службу вступив 6.08.1885. Закінчив Тверське кавалерійське юнкерське училище та Миколаївську академію Генштабу (1895). Командував ескадроном, служив при штабі 14-го і 5-го армійських корпусів. З 9.04.1900 начальник штабу Карської фортеці, з 15.06.1900 – штаб-офіцер для особливих доручень при штабі 14-го армійського корпусу, з 7.01.1902 – старший ад'ютант штабу військ Забайкальської області. З 30.12.1902 – штаб-офіцер при управлінні 4-ї Східно-Сибірської стрілецької, з 25.05.1903 – 5-ї Східно-Сибірської стрілецької, з 2.10.1903 – 1-ї Сибірської резервної бригади. З початку російсько-японської війни 1904-1905 його бригада була 4.02.1904 розгорнута в 1-у Сибірську піхотну дивізію, а Коцебу очолив її штаб. З 22.09.1904 він виконує обов'язки начальника штабу 54-ї піхотної дивізії. З 18.07.1905 – командир 213-го піхотного (з 12.09.1910 – 195-го) Оровайського полку. 16.11.1911 отримав у командування 175-й піхотний Батуринський полк, на чолі якого вступив у Першу світову війну в складі 44-ї піхотної дивізії. Відзначився в боях в Галіції, на Сяні. За успішне керування 175-м піхотним Батуринським полком нагороджений орденом св. Георгія 4-ї ст. 28.10.1914 отримав звання генерал-майора та призначений начальником штабу 24-го армійського корпусу, де став найближчим помічником генерала Д.П. Зуєва. Нагороджений Георгіївською зброєю (9.03.1915). З 11.11.1915 він – начальник 1-ї стрілецької бригади, яка 27.01.1916 була розгорнута в дивізію. Після Лютневої революції 14.5.1917 призначений командиром 47-го армійського корпусу 6-ї армії Північного фронту. 20.05.1917 отримав звання генерал-лейтенанта. Після Жовтневої революції емігрував до Румунії [19; 21, 38].

Левандовський Олександр Опанасович – капітан. У Глухові служив у 1910-1914: штабс-капітан, молодший офіцер.

Учасник Першої світової війни. Загинув у бою 08.12.1914 р. Посмертно нагороджений Георгіївською зброєю (Височайший наказ 11.04.1915) [3; 9, 101; 11, 113].

Трутенко Валентин Максимович (12.3.1881 – 30.1.1953) – генерал-хорунжий Армії УНР. У Глухові служив у 1910-1914: штабс-капітан, молодший офіцер.

Народився у м. Звенигородці Київської губернії. Закінчив Володимирський Київський кадетський корпус, Київське піхотне юнкерське училище (1901),

Миколаївську академію Генерального штабу. Служив у 175-му піхотному Батуринському полку: підпоручик, поручик (до 1910), штабс-капітан (1910-1914), капітан (1914-1915), підполковник (з листопада 1915). Учасник Першої світової війни, за відзнаку в боях 2-7.11.1914 нагороджений Георгіївською зброєю (Височайший наказ 20.11.1915). У 1916 він виконував обов'язки командира 175-го піхотного Батуринського полку. Після Лютневої революції 1917 – організатор українського військового з'їзду Західного фронту у Ризі, здійснював українізацію частин 12-ї російської армії. У листопаді 1917 очолив і привів на Чернігівщину українізований Батуринський полк, який взимку 1918 брав участь у боях з більшовицькими військами. За Гетьманату командував частинами на Катеринославщині й Черкащині. Під час антигетьманського повстання виступив на боці Директорії УНР. У листопаді 1918 призначений начальником Могилів-Подільської юнацької школи. З січня 1919 – ад'ютант Житомирської юнацької школи, згодом помічник начальника і начальник тієї ж школи. З 3.12.1919 – помічник командира 3-ї Залізної дивізії, а під час Першого зимового походу 1919-1920 виконував обов'язки командира. У 1920 прикомандирований до штабу Діючої армії УНР, з 8.08.1920 – помічник начальника Кам'янець-Подільської об'єднаної юнацької школи. Генерал-хорунжий армії УНР. Учасник боїв на більшовицькому фронті восени 1920. З листопада 1920 перебував серед військовиків інтернованих частин Армії УНР у Польщі, начальник об'єднаної юнацької школи (1922). У 1924 після ліквідації таборів виїхав у Німеччину, де приєднався до прихильників гетьмана П.П. Скоропадського. Обирався отаманом Українського вільного козацтва, був військовим аташе гетьманського уряду в Німеччині. Після Другої світової війни деякий час перебував у німецькому таборі Міттенвальд. У 1948 емігрував у Чилі, помер у місті Сантьяго [3; 9, 101; 11, 113; 22].

Посилання

1. Адрес-календарь Полтавской губернии на 1887 год. – Полтава: тип. Питуренко, 1886. – 285 с.
2. Батуринский 175-й пех. полк // Военная энциклопедия / Изд. Сытина. – СПб, 1911. – Т. IV. – С.419-420.
3. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769-1920. Библиографический справочник / Отв. сост. В.М. Шабанов. – Москва: Русский Мир, 2004. – 928 с.
4. Георгиевский архив. Сборник. Вып. 3. Списки нижних чинов – георгиевских кавалеров. – Екатеринбург, 2004.
5. Гренадерские и пехотные полки. Изд. 2-е. Справочная книжка Императорского Главной квартиры / Под ред. В.К.Шенк. – СПб., 1909. – 230 с.
6. Державний архів Хмельницької обл., ф.117, оп.1, спр. 94.
7. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – Чернигов, 1885. – 214 с.
8. Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1888. – 311 с.
9. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. – Чернигов, 1910. – 376 с.
10. Календарь Черниговской губернии на 1913 год. –

Чернигов, 1912. – 407 с.

11. Календарь Черниговской губернии на 1914 год. – Чернигов, 1913. – 453 с.

12. Коваленко Ю. 175-й стрілецький Батуринський полк / Юрій Коваленко // Соборний майдан. – 2010. – №1 (37). – С. 6.

13. Мірошніченко О. Казарми 175 стрілецького Батуринського полку в Глухові як потенційна пам'ятка історії / О. Мірошніченко // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип. 4. – К. – Глухів, 2011. – С. 365-368.

14. Михайлов М. История 131-го пехотного Тираспольского полка. – К: Тип. штаба Киевского военного округа, 1900. – 367 с.

15. Общий список офицерским чинам Русской императорской армии / Сост. по 1 января 1910. – СПб, 1910. – 1123 с.

16. Памятная книжка Киевской губернии на 1904 год. – К., 1904. – 274 с., прилож.

17. Подольский адрес-календарь / Сост. В. Гильдман. – Каменец-Подольский, 1895. – 452 с.

18. Редигер А. Ф. История моей жизни. Воспоминания военного министра. В двух томах. – М.: Канон-пресс; Кучково поле, 1999. – С. 203.

19. Решетов С. Г. Род Ипитис и его потомки // Вестник Одесского историко-краеведческого музея. – Одесса, 2009. – Вып. 7.

20. Список генералам по старшинству / Сост. по 1 сентября 1904. – СПб., 1904. – 1384 с.

21. Список полковникам по старшинству / Сост. по 1 марта 1914. – СПб., 1914. – 1439 с.

22. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917-1921) / Я. Тинченко. – К., 2007. – 539 с.

23. Цитович Г. Храмы армии и флота. Историко-статистическое описание. – Пятигорск, 1913. – 520 с.

24. Электронный ресурс: <http://vexillographia.ru/russia/army031.htm>

25. Электронный ресурс: <http://www.numismat.ru/au.shtml?au=40&per>

26. Электронный ресурс: <http://regiment.ru/reg/II/B/175/1.htm>

Есюнин С. Н. К истории 175-го пехотного Батуринского полка

В статье рассматривается история 175-го пехотного Батуринского полка в 1877-1914 гг. и даются биографические данные выдающихся военнослужащих, которые служили в годы дислокации полка в городе Глухове (1910-1914).

Ключевые слова: 175-й пехотный Батуринский полк, генералы, офицеры, Глухов.

Yesiunin S. M. On the history of the 175-th Baturyn Infantry Regiment

The history of the 175-th Infantry Baturinsky Regiment in 1877-1914 years and biographical information about the outstanding military who served during the deployment of the regiment in the town of Hlukhiv (1910-1914).

Key words: 175-th Baturyn Infantry Regiment, generals, officers, Hlukhiv.

09.03.2011 р.

УДК 91(477.51) «19»:342.849.2

Л. М. Шара

ВИБОРЧА КАМПАНІЯ 1901 Р. У ЧЕРНІГОВІ: ДЕЛЕГУВАННЯ ДО ІНСТИТУЦІЙ МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

У статті висвітлено процедуру делегування до інституцій міського громадського управління Чернігова у 1901 р.; проаналізовано чисельний склад виборців і гласних, процес формування думи та управи.

Ключові слова: міське громадське управління, дума, управа, виборці, гласні.

У сучасних містознавчих студіях чільне місце належить проблематиці муніципального управління в українських губерніях Російської імперії. Особливий інтерес викликає період другої половини XIX ст., коли у процесі всебічної модернізації відбулося трансформування міського громадського управління відповідно до Положень 1870, 1892 рр. Переформатування законодавчої бази стосувалося, передусім, принципів виборчої системи та кола повноважень самоврядних інституцій – думи (розпорядча) й управи (виконавча).

Практика виборчих кампаній у Чернігові і за реформою 1870 р., і за реформою 1892 р. вже потрапляла у поле зору дослідників. Приміром, Ю. Нікітін [1] і В. Руденок [2] акцентували на особливостях формування й функціонування Чернігівської думи в останній третині XIX ст., Т. Демченко і О. Тарасенко [3] розглядали обрання гласних та їхню діяльність через призму революційних подій 1905-1907 рр. Укомплектування громадського управління Чернігова у 1901 р. належить до маловивчених сторінок історії, отже є актуальним у плані наукового пошуку. У перспективі, на основі вибіркової деталізації виборчих кампаній, постане можливість простежити їх особливості в динаміці й підготувати комплексне дослідження. Наразі ж мета нашої студії полягає у тому, аби проаналізувати процедуру делегування до інституцій чернігівського самоврядування, сформованого 1901 р.

Задля реалізації окресленої мети, звернімо увагу на підстави отримання виборчих прав. Реформою 1892 р. допускалися до голосування фізичні особи, товариства, установи, компанії та спілки, які не менше одного року володіли у межах міста нерухомим майном, оподаткованим на користь місцевого бюджету. При цьому законодавчо визначався фіксований мінімум ціни нерухомості, з якої стягувався оціночний збір. Для Чернігова, де мешкали менше 100 тис. осіб, він сягав 1000 руб. За попереднім Міським положенням 1870 р. умовою набуття виборчого права слугував по-

датковий ценз. Оподаткування бодай у розмірі кількох копійок апріорі гарантувало проходження до списку виборців, через що була більшою їхня чисельність. Приміром, 1870 р. могли голосувати 3,5 % населення [4, 1], 1887 р. – 5,7 % [4, 1, 5], тоді як на час перших виборів за Положенням 1892 р. – лише 1,1 % [9, 1, 2].

Проведення виборчої кампанії 1901 р. покладалося на членів управи попереднього скликання на чолі з міським головою Миколою Рудиним. Вони підготували список виборців і, як того вимагала процедура, оприлюднили його на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» за три місяці до голосування із зазначенням, що упродовж двох тижнів дозволялося оскаржити неточності. По завершенні зазначеного строку список вважався остаточним й передавався на схвалення губернатора. Варто наголосити, що окремі представники чернігівської спільноти з інтересом ставилися до міських виборів, ревниво стежили за дотриманням усіх нюансів. Зокрема, четверо осіб позивалися до управи через незаконне, з їхньої точки зору, занесення до списку виборців 14 чернігівців, які менше року володіли нерухомістю. Службовці виконавчої інституції продемонстрували обізнаність у чинному законодавстві, роз'яснивши, що однорічний ценз осілості рахується не з дня опублікування списку виборців, а до дня проведення виборів, що свідчить про відсутність правопорушення. Якби позивачі не погодилися з такою аргументацією управи, то могли б апелювати до губернатора. Він би адресував її до Губернського по земських і міських справах присутствія, чиє рішення вважалося остаточним, не підлягаючи оскарженню [5, 8].

Станом на 1900 р. у Чернігові проживали 30256 городян [11, 50]. Право голосу отримали 488 осіб або у відносному вимірі 1,6 % від загальної чисельності населення [8, 7]. Серед них – 463 власники нерухомості, 15 власників торгових закладів, 8 представників юридичних осіб (міністерств внутрішніх справ, народної освіти, фінансів, Головного управління пошти і телеграфів, чернігівських окружного суду, губернського земства, попечительства Воскресенської церкви, дитячого притулку) і 2 власники промислових підприємств. Від єврейської громади могли проголосувати 164 особи або 33,6 % усіх виборців. Верхньою межею від фіксованого мінімуму вартості нерухомості була власність дружини дворянина Олександри Двужильонової, оцінена у 25770 руб., Міністерства внутрішніх справ – 22325 руб., Міністерства фінансів – 163500 руб., міщанки Олімпіади Снегірьової – 14205 руб. Найменше коштувало майно дружини кондуктора Надії Михайлової, подружжя Григорія та Єфросинії Мацків, Івана та Агафії Пржибаловсь-

ких – по 1010 руб. [5, 5-5 зв.].

Незважаючи на обмежене число виборців, їхня активність виявилася невисокою. Першого дня, 29 квітня 1901 р., на територіальну дільницю прийшли 207 осіб або у відносному вимірі 42,4 %. Якщо порівняти з аналогічними показниками за попередні роки, то можемо стверджувати, що 1901 р. спостерігалось розширення списку виборців, але зменшення їхньої активності. Зокрема, 1897 р. право голосу мали 460 чернігівців, а скористалися ним 227 [8, 7].

Інертним виявився й процес балотування у гласні Чернігівської думи. Її склад обрахували на підставі квот, визначених у ст. 56 Положення 1892 р. У міських поселеннях, де виборців більше 100, кожні 50 осіб делегують по троє гласних, але в цілому число думців не повинно перевищувати 60 [10, 22]. З огляду на це, розпорядча інституція громадського управління Чернігова мала формуватися з 41 гласного, серед яких – 2 представники єврейської громади і 8 думців-кандидатів [8, 7].

Обрання гласних тривало 4 дні: 29-30 квітня, 10-11 травня 1901 р., делегувалися 158 чол., тобто, більшість присутніх. Голосування відбувалося занадто повільно. Обумовлювалося це, насамперед, громіздким способом балотування кульками. Кожному претендентові призначалася скринька, розділена навпіл. Опускаючи кульку в одну частину, виборець голосував «за», в іншу – «проти». Щоби оптимізувати балотування, список виборців розділили на кілька частин. Так, 29 квітня голосували за п'ятьма списками, у кожному з яких було зареєстровано по 12 претендентів. Запротокольовані дані засвідчили, що поміж кандидатів першого списку обрали 11 осіб, другого – 9, третього – 2, четвертого – 4, п'ятого – лише 1 гласного. Вочевидь, такі результати дають підставу констатувати низький рівень авторитетності більшості балотованих кандидатур. Чим це зумовлене? Можливо, справді, мали місце об'єктивні причини, а ймовірно, для когось вибори могли послугувати ареною, аби поквитатися через особисті порахунки. Як би там не було, але атмосфера недовіри, що запанувала у залі Чернігівської думи, позбавила присутніх бажання продовжити голосування.

Міський голова змушений був оголосити перерву до 19 год. наступного дня. Утім, 30 квітня стало ще гірше. Прийшовши на виборчу дільницю, присутні не погоджувалися добровільно пропонувати власні кандидатури для балотування, зрештою, умовили 9 осіб. Проголосували, однак, підрахувавши кульки, з'ясувалося, що їх недостатньо, аби легітимізувати обраних [5, 26]. За таких обставин Микола Рудін, керуючись ст. 53 Міського положення (якщо відразу не змогли укомплектувати думу, то виборче зібрання скли-

калося удруге), оголосив про припинення балотування. Наступне зібрання запланували на 10-11 травня 1901 р. Таким чином, упродовж двох днів виборчої кампанії до думи делегували 27 гласних або 65,9 % необхідного кворуму [5, 26 зв.].

Зібравшись у травні, виборці спромоглися обрати ще 12 гласних і 6 кандидатів [5, 33]. Відтак, розпорядчу інституцію самоврядування представляли 41 думець (2 чол. від єврейської меншини) і 6 кандидатів, серед яких 33 гласні й 4 кандидати отримали виборче право, сплачуючи податки з нерухомості, 8 думців і 2 кандидати – за змішаним цензом, себто як платники оціночного збору з нерухомої власності й торгово-промислових зборів [8, 7].

Делегати від єврейської спільноти залучалися до громадського управління на підставі рішення Губернського по земських і міських справах присутствія. Їхні кандидатури не балотувалися, а вибиралися членами присутствія із заздалегідь окресленого кола осіб, для яких уможливлювалася участь у самоврядуванні. «... по своему общественному положению и нравственным качествам, – читаємо рапорт поліцмейстера, – представляются подходящими кандидатами в гласные ... Думы: провизор Исаак Маркельс, почетный гражданин Леон Мерперт, купцы: Залман Монозон и Гирша Урин. Из всех же этих лиц наибольшего внимания заслуживают по своему развитию и образу мыслей Маркельс и Мерперт» [5, 58 зв.]. Губернське по земських і міських справах присутствіє затвердило гласними купців Шлему Мойсейовича Шлепянова та Гіршу Урієва Уріна [2, 59 зв.]. 27 травня 1901 р., відповідно до вказівки губернатора Євгенія Адриєвського, оприлюднили остаточний список думців на шпальтах «Черниговских губернских ведомостей» [5, 63 зв.].

За три дні новообрана дума зібралася на перше засідання. 3-поміж питань порядку денного найважливішим було формування управи. Царина її діяльності розкривалася через такі функції, як реалізація розпоряджень думи, вироблення проекту бюджету та його використання, організація й координування роботи усіх галузей муніципального господарства.

Управа обиралася на 4 роки у складі міського голови, заступника («товариша»), секретаря і кількох членів. Усі вони, відповідно до Положення 1892 р., набули статусу державних чиновників, обіймали посади згідно з Табелем про ранги, користувалися правом на пенсії. Кожні два роки штат управи поновлювався, що дозволяло зберігати її працездатність. Службовці, які зарекомендували себе з найкращого боку, неодноразово переобиралися. Натомість тих, хто не справили надію, усували з посади по

закінченні строку.

Голосування за посадовців виконавчої структури, порівняно з виборами, відбулося оперативніше. Гласний Степан Зубок-Мокієвський запропонував делегувати тих, хто служив у попередній управі. Оскільки іншої пропозиції не надійшло, то на посаду міського голови балотували Миколу Рудіна, якого підтримали 30 думців, 11 осіб проголосували «проти». Перемігши за більшістю голосів, голова «торжественно обещал посвятить свое время и силы на служение данному городу» [5, 82]. Міським секретарем переобрали Аркадія Верзилова. За його кандидатуру проголосували 39 гласних, 2 – «проти». Службовець «выразил Думе глубокую благодарность за избрание, которого она удостоивает его в третий раз и эту необычайно лестную для него оценку, которая дана его труд; он надеется и впредь оправдать доверие Думы» [5, 82]. Членом управи обрали лише одну особу – Василя Нероду. Володимир Харченко і Григорій Красовський, делеговані гласними попередньої думи, продовжили виконувати свої обов'язки до квітня 1903 р. [5, 82]. По закінченні їхньої каденції думці вдруге віддали перевагу Володимир Харченку [5, 98], іншу звільнену вакансію посів Олександр Ляшенко [5, 105 зв.].

Виконавча інституція самоврядування Чернігова мала складну організаційну структуру. Вона містила канцелярію і бухгалтерію, відділи по окремих галузях міського господарства. Задля ефективного наповнення бюджету залучалися «зовнішні агенти», зокрема торгові інспектори, міські комісари, наглядачі, контролери. Таким чином, до роботи в чернігівській управі була залучена 31 особа: міський голова, секретар, 3 члени управи, бухгалтер, 3 його помічники, касир, 2 діловоди, 10 канцеляристів, 9 комісарів, наглядачів, старост [7, 5].

Щоденні клопоти у різноманітних сферах господарювання доручалися спеціальним виконавчим комісіям. Їх зорганізували протягом червня – липня 1901 р. у кількості 5: для контролю за міськими підприємствами (водогін, електростанція, цегельний завод та інші), місцевими базарами, закладами народної освіти, санітарна і театральна. Очільниками обрали відповідно Миколу Рудіна, Івана Селюка, Петра Солонину, Маврикія Фрідмана та Іллю Шрага. Штат комісій визначався залежно від широти повноважень, зокрема, найбільшою була комісія, яка опікувалася муніципальними підприємствами – 17 осіб на чолі з Миколою Рудінін, найменшою – театральна: 6 думців під керівництвом Іллі Шрага. Зауважимо, що деяких гласних делегували одночасно до кількох комісій, що, безумовно, свідчило про їхній авторитет і підтверджувало компетентність, оскільки вони вже виконували ці обов'язки за попередньої думи. Наприклад, Кузьму

Ходота обрали до чотирьох комісій. Він не увійшов лише до однієї – для нагляду за базарами. Шестеро думців (Володимир Демидович, Володимир Сачок, Петро Солонина та інші) працювали у 3 комісіях, 9 осіб (Аркадій Верзилов, Борис Комінер, Олексій Муханов, Олександр Сац та інші) – у двох, решта – 9 чол. (Степан Давиденко, Альфред Розенель, Северіан Свидзинський, Петро Сеткін та інші) були залучені до однієї. Відтак, конкретні обов'язки покладалися на 25 гласних і ще 6 осіб запросили зі сторони. Приміром, голову повітової земської управи Дмитра Тризну – до санітарної комісії, заступника директора громадського банку Андрія Ласкоронського та підприємця, ініціатора електрифікації Чернігова Матвія Зюкова – до комісії з контролю за муніципальними підприємствами. Це було в інтересах міського господарства, вказувало на прозорість у діяльності громадського управління, дозволяло посилювати комісії фахівцями. Загальна чисельність членів комісій налічувала 56 чол., оскільки деякі особи трудилися одночасно у декількох [6, 1-7].

У цілому, штат чернігівського самоврядування складався з 106 осіб або 22,4 % від числа працівників громадського управління міст Чернігівської губернії. Власне, це найбільше, порівняно з повітовими центрами. Так, у Ніжині в органах самоврядування працювали 46 чол., Стародубі – 37, Конотопі – 21, Козельці – 19, Новгороді-Сіверському – 15 чол. [7, 69]. Лідерство Чернігова у цій царині пояснювалося наявністю об'єктів комунальної інфраструктури, кредитних установ муніципальної форми власності, закладів соціальної сфери. Мова йде про електростанцію, безперервне функціонування якої забезпечували 13 чол., водогін, де трудилися 5 осіб, міський банк і ломбард – 21 чол., у закладах соціального спрямування, як от ремісничому училищі, 4-й початковій школі, богадільні, лікарняних установах, служили 33 особи [7, 5-5 зв.].

Викладений матеріал засвідчив, що згідно з Міським положенням 1892 р. право голосу отримали 1,6 % жителів Чернігова, серед них 95 % – домовласники, 3,4 % – платники торгово-промислових зборів, 1,6 % – представники від установ. У день голосування на територіальну дільницю прийшли менше половини виборців, які індиферентно поставилися до балотування гласних. Протягом чотирьох днів все ж вдалося сформувати думу, більшість у якій представляли обрані на підставі сплати майнового податку. Значно жвавішою виявилася процедура делегування до управи. Її службовцями стали авторитетні гласні, переобрані з управи попередньої каденції. Для вирішення поточних проблем у різних галузях муніципального господарства були укомплектовані спеціальні виконавчі комісії.

Посилання

1. Нікітін Ю. Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність у Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С. 57-62.
2. Руденок В. Як вибирали міську владу наші прашури [Органи самоврядування в губернському центрі позаминулого століття, коли Чернігів входив до складу Рос. імперії] / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2006. – 22 березня. – С. 22.
3. Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27-35.; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11-19.
4. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 1, од. зб. 158, 20 арк.
5. Там само, оп. 2, од. зб. 1165, 126 арк.
6. Там само, од. зб. 1167, 7 арк.
7. Там само, од. зб. 1289, 69 арк.
8. Там само, од. зб. 1318, 100 арк.
9. Там само, оп. 6, од. зб. 158, 10 арк.
10. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8-9. – 292 с.
11. Черниговская памятка. Справочная книжка на 1900-1901 гг. Путеводитель по г. Чернигову. – Чернигов, 1900. – 320 с.

Шарая Л.Н. Избирательная кампания 1901 г. в Чернигове: делегирование в институции городского общественного управления

В статье отражена процедура делегирования в институции городского общественного управления Чернигова в 1901 г.; проанализирован численный состав избирателей и гласных, процесс формирования думы и управы.

Ключевые слова: городское общественное управление, дума, управа, избиратели, гласные.

Shara L.M. 1901 election campaign in Chernihiv: urban public institutions management delegation

The article deals with the procedure of delegation to institutions of urban management in Chernihiv 1901; the number of electorate and hlasnyi, the process of дума and municipal council formation are analyzed.

Key words: urban management, the state дума, the municipal council, electorate, hlasni.

25.03.2012 р.

УДК 94 (477. 51)

Л.В. Ясновська

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ОКРУГИ ЛІТОПИСНОГО ГОРОДЦЯ ОСТЕРСЬКОГО У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядаються археологічні пам'ятки IX – XIII ст. на території Нижнього Подесення, що локалізуються в окрузі літописного Городця Остерського. Зроблена спроба висвітлити історію їх вивчення, нагадати прізвища прибутих дослідників, з'ясувати їхній внесок у реконструкцію історичних подій у регіоні.

Ключові слова: Нижнє Подесення, Городець Остерський, розкопки, городище, курган, Остерська божниця.

Територія Нижнього Подесення входила до складу Давньоруської держави, що обумовлює інтерес науковців до її історії, яка висвітлена на сторінках літописів та літературних творів давньоруської доби, підтверджується «живими» свідками – городищами, поселеннями, курганами та архітектурними спорудами. Тому є потреба окреслити особливості досліджень, згадати імена археологів, які проводили тут розкопки, запровадити до наукового обігу архівні матеріали.

Пробудження інтересу до слов'янської старовини в Росії припадає на початок ХІХ ст. Значного

поширення набули «наукові мандрівки», що мали на меті пошук та реєстрацію середньовічних старожитностей. Російська Академія наук «по Высочайшему повелению» створила експедицію під керівництвом К.М. Бороздіна, покликану виявити і зафіксувати давньоруські пам'ятки. У 1810 р. він разом із О.І. Ермолаєвим, художником Д.І. Івановим та архітектором Максютіним об'їхали територію Північного Лівобережжя, відвідали Чернігів, Любеч, Остер, Ніжин та Біловежу [22, 68-72].

У поясненнях до плану Остра К.М. Бороздін виправив похибку В.М. Татищева щодо місця розташування Городка Остерського, відзначивши, що «городок, вероятно, был на самой сей реке (Остер) по правую ее сторону: там и теперь находится, в версте от города Остра, слободка, принадлежащая к городу, и именуемая Старогородка, где еще видны следы бывших укреплений» [22, 70] (Рис. 1). Ця локалізація літописного міста і сьогодні не викликає у дослідників жодного сумніву [5].

У цей же час до пам'яток літописного Городця Остерського звернувся чернігівський історик, один із кореспондентів Румянцевського гуртка М.С. Марков. У своїй праці «О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи и в продолжении оной до 1206 года» він описав залишки укріплень літописних міст Чернігівщини,

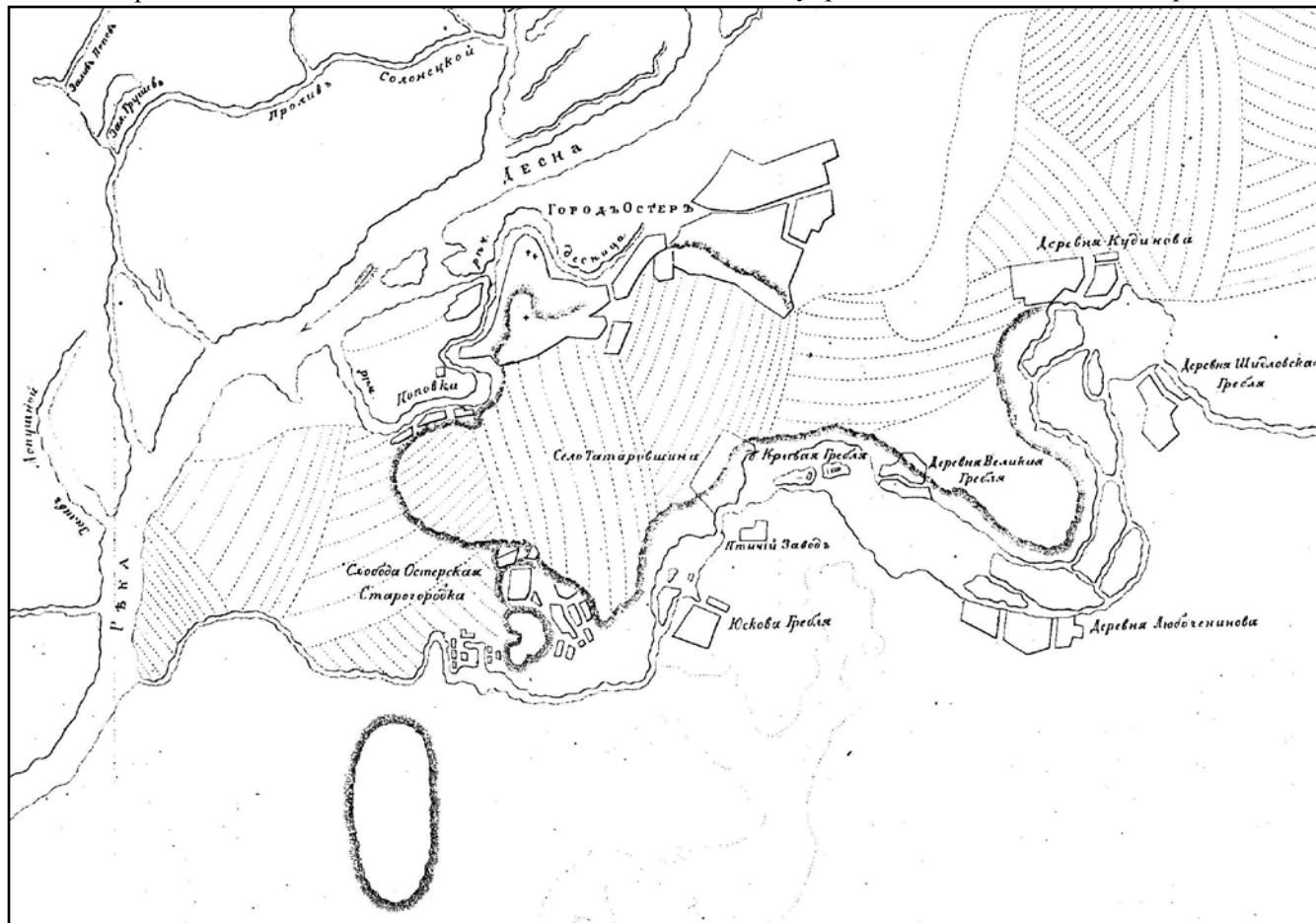

Рис. 1. Карта м. Остра з околицями, виконана під час експедиції К. М. Бороздіна у 1810 р.

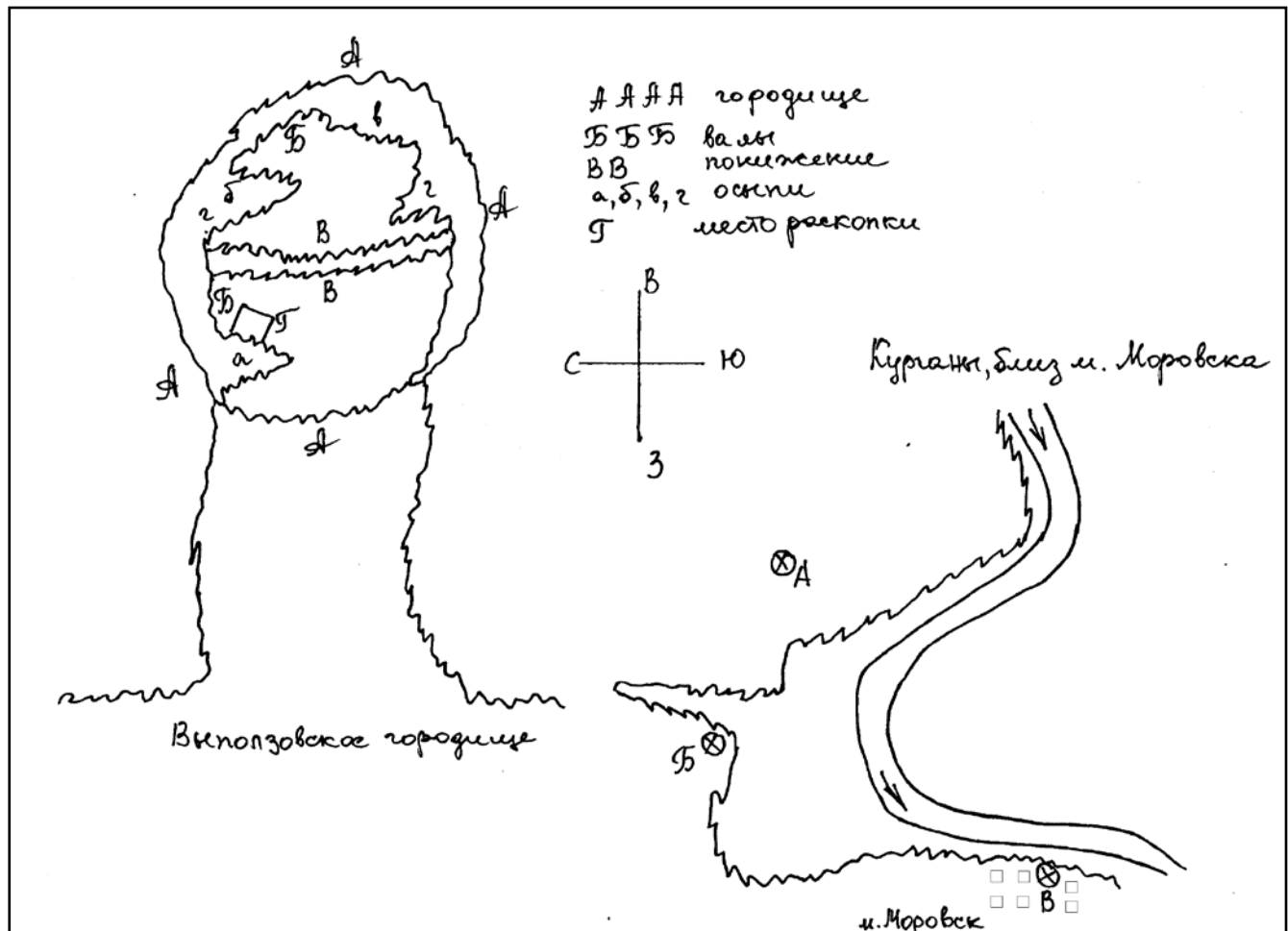

Рис. 2. Схем-план розташування курганів біля с. Морівська та місце розташування шурфа на Виповзівському городищі (за В. Л. Беренштамом, РА ИМК РАН, ф. 1, оп. 1889, спр. 48, арк. 6)

в тому числі і Городця Остерського [10].

Утворення в 1859 р. Імператорської археологічної комісії (далі – ІАК), безперечно, сприяло розвитку вітчизняної археології. Було налагоджено контроль за проведенням розкопок та розподілом старожитностей, уніфікацією документації, виділення державних коштів на археологічні дослідження, що значною мірою сприяло координації та об'єднанню зусиль археологів. О.О. Бобринський вважав, що археологічні дослідження слід проводити в усіх без винятку регіонах, а ІАК покликана «распределить добытый материал по категориям и подвести что следует под известные общие знаменатели» [1, арк. 3]. Відтак, програма досліджень, розроблена ІАК наприкінці 80-х рр. XIX ст., включала територію сучасної України в цілому і Чернігово-Сіверщини зокрема.

Так, у 1889 р. ІАК організувала археологічну експедицію до Остерського повіту Чернігівської губернії, яку очолив В.Л. Беренштам. Його увагу привернули комплекси археологічних пам'яток, пов'язані із літописними містами – Лутавою та Морівськом, що згадуються під 1152 р. У першу чергу він звернувся до вивчення курганного некрополя літописного Морівська, який за

«Сведениями 1873 г.» складався з одного кургану в центрі Морівська та 3-х в його околицях [31, 95]. Один із цих курганів розташовувався на лівому березі р. Десни (Рис. 2), і, враховуючи те, що «у ближайшую новую воду гора, на которой он стоит, будет подмыта со стороны оврага водою и следовательно вследствие обвала ему предстояло исчезнуть без следа», був розкопаний колодязем. Під насипом (висота 2, 2 м, по колу курган 34 м), виявлено поховання за обрядом трупопалення на місці [30, 62; 24, арк. 6 зв.-7]. Дослідження городища, що розміщувалося в центрі містечка, дослідник не проводив.

В.Л. Беренштамом започатковано розкопки літописної Лутави, котру науковці звичайно ототожнювали з городищем між селами Лутава та Виповзів. У звіті до ІАК він надає опис та план Виповзівського городища та його околиць (Рис. 3), розглядає підйомний матеріал – кераміку. Описуючи городище, археолог відзначив залишки валів висотою біля 2 м, що на сьогоднішній день практично ледь помітні. На майданчику городища було закладено шурф (3,40 x 3,15 м), у якому виявлено залишки гробовища та «монета шведская». З отриманого матеріалу він зробив висновок, що городище являє собою сільський цвинтар XVII ст. [24, арк.

4-5зв]. Ця інформація на кілька десятиліть увела в оману дослідників і згодом була виправлена представниками Чернігівської губернської вченої архівної комісії.

Значну увагу ІАК приділила так званій Остерській божниці – залишкам давньоруського храму архангела Михаїла у с. Старогородка Остерського повіту (Рис. 4). У листопаді 1891 р. до ІАК надійшов лист від київського ученого, археолога і мистецтвознавця М.Ф. Біляшівського, який повідомляв, що розташований у с. Старогородка один з «древнейших памятников русского зодчества в настоящее время близкий к полному уничтожению». Він описав стан пам'ятки, звернув увагу на фрески у вівтарній частині, які «с течением времени все больше и больше разрушающиеся, никем еще вполне не скопированы и не срисованы» і запропонував свої послуги у дослідженні Остерської божниці [25, арк. 1-1 зв.]. Втім, про все це ІАК було відомо з відповіді чернігівського губернатора на запит, зроблений у лютому 1888 р. Уже натоді власник землі, на якій знаходилась Остерська божниця, М.О. Константинович намагався залучити професора А.В. Прахова до порятунку вівтарної частини, але не знайшов підтримки [23, арк. 17-17 зв.].

Для розгляду порушеного М.Ф. Біляшівським питання ІАК від 20 січня 1892 р. звернулася до «знатока местных древностей» В.Б. Антоновича з проханням дати експертний висновок щодо стану пам'ятки. У квітні 1892 р. В.Б. Антонович відповів, що Остерська божниця справді являє собою храм «княжеского времени, и часть фресок довольно явственно уцелела». Надіславши фотографію вівтарної частини, В.Б. Антонович зауважив, що разом зі своїми співробітниками готовий виготовити план пам'ятки й малюнки фресок [26, арк. 9 зв.]. Однак копії фресок того ж таки року «при самых неблагоприятных условиях» було знято А.В. Половцевим разом із дружиною. У грудні 1892 р. на засіданні ІРАТ він зробив повідомлення про стан фресок XII ст., «найденных им в развалинах часовни Юрьевской Божницы», що викликало жваве обговорення за участю В.Г. Бока, О.Ф. Бичкова, М.В. Покровського, М.В. Султанова та В.В. Суслова [28, арк. 201 зв.]. Малюнки і плани до ІАК не надійшли, й у 1907 р., коли постало питання про видання М.О. Макаренком фрескового розпису Остерської божниці, вона звернулася до О.М. Половцевої з проханням дати дозвіл «издать кальки исполненных вашим мужем с фресок старинной церкви» [25, арк. 28].

Питання про заходи щодо збереження пам'ятки в липні 1899 р. знову порушила Остерська повітова земська управа. ІАК відповіла, що повна реставрація споруди неможлива, оскільки «при незначительности сохранившихся от храма остатков, такая реставрация могла бы привести лишь к искажению памятника» [25, арк. 25], і

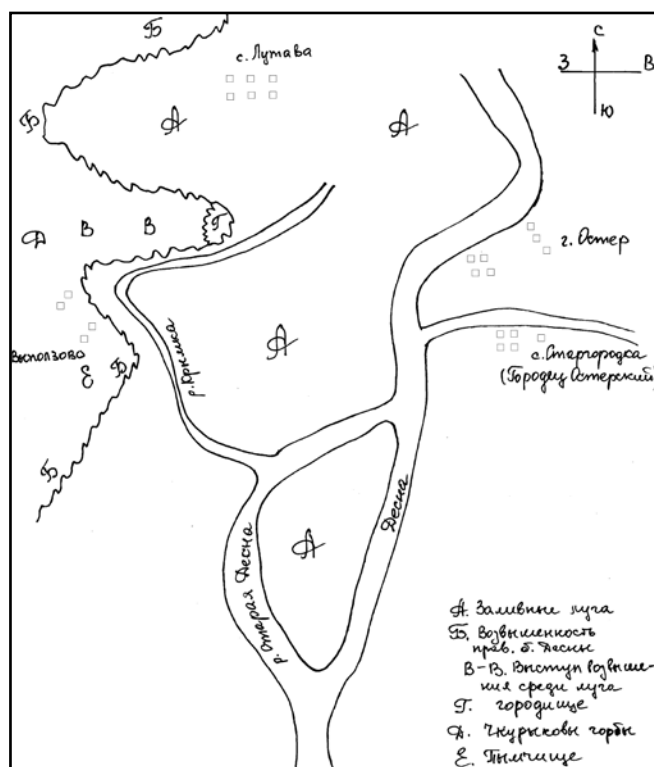

Рис. 3. Карта-схема розташування Городища Остерського та Воповизівського городища (за В. Л. Беренштамом, РА ІМК РАН, ф. 1, оп. 1889, стр. 48, арк. 5)

Рис. 4. Акварель А. Васильківського «Юрьєва божниця»

порадила запросити для проведення реставраційних робіт досвідченого архітектора, звести навіс над вівтарною частиною для захисту від негоди, залити цементом тріщини у склепіннях та установити навколо споруди огорожу від худоби. На зібрані кошти Остерське повітове земство на власний розсуд провело ремонтні роботи, які, власне, являли собою консервацію руїн Остерської божниці.

У жовтні 1902 р. до ІАК з проханням видати Відкритий лист на дослідження Остерської

божниці звернувся О.К. Хребтов. ІАК зажадала від нього доказів фахової підготовки, запропонувавши зробити фото пам'ятки та надіслати план майбутніх археологічних досліджень. У листі до О.О. Бобринського О.К. Хребтов зауважив, що проведені Остерською повітовою управою ремонтно-реставраційні роботи завдали пам'ятці значної шкоди – на «свод навалено несколько видов кирпичей и все они покрыты железом, а на верху небольшая главка, подобное безобразие трудно представить». ІАК відповіла, що схильна доручити проведення досліджень спеціалісту-архітектору і, «не найдя новых указаний относительно предложенных Вами раскопок, не сочла возможным выдать Вам просимый Открытый лист» [26, арк. 1, 4 зв.].

І лише у серпні 1906 р. під час підготовки до XIV Археологічного з'їзду ІАК відрядила на Чернігівщину професора Д.В. Айналава, який оглянув Юр'єву божницю і відзначив у звіті поганий стан пам'ятки після реставрації. Він також звернув увагу на те, що «фрески не только в некоторых местах обвалились, но и испортились и выветрились» [29, арк. 64]. Того ж таки року церкву оглянув М.О. Макаренко, який у доповідній записці до ІАК від 30 січня 1907 р. зазначив, що «фрески не защищены от дождя и снега, обрыв у церкви не укрепляется» і запропонував установити навіс над руїнами, зміцнити штукатурку, що відвалюється, сфотографувати й скопіювати фрески [25, арк. 25 зв.].

У травні 1907 р. за дорученням ІАК художник-архітектор П.П. Покришкін провів обміри, фотофіксацію Остерської божниці та доповів, що «по кирпичам, кладке и устройству арки постройка может быть относится к XI в.». Він також розробив проект реставраційних робіт, який був затверджений і запропонований Остерській повітській управі [2, 19].

Подальші археологічні дослідження в околицях літописного городця Остерського проводили члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧГВАК). У 1910 р. В.А. Шугаєвський оглянув Остерську божницю і запропонував установити дерев'яний навіс над західною частиною пам'ятки. Щоправда, інші члени ЧГВАК М.О. Доброгаєв та Є.О. Корноухов вважали, що ця пам'ятка є «в настоящее время достаточно хорошо защищена от дальнейших разрушений». Відтак кошти на реставрацію Остерської божниці, зібрані за ініціативи губернатора А.А. Хвостова, так і залишились на рахунку ЧГВАК [3, 220].

Члени ЧГВАК звернулись також до вивчення городища біля с. Виповзів. В.А. Шугаєвський, Ф.Ф. Садовський та Є.О. Корноухов, які у 1911 р. під час поїздки до Остра придбали у аматора-археолога К.А. Ставровського речі з Виповзівського городища (арабський дирхем, бронзові лунницю

та бляшки з рослинним орнаментом, наконечник списа, рибальський гачок, ножі, фрагмент тигля, шиферне грузило, кістяне знаряддя з рогу оленя), спростували висновок В.Л. Беренштама [20, 5-6].

У 1912 р. В.А. Шугаєвський та Є.О. Корноухов продовжили дослідження Виповзівського городища. Для визначення часу його заснування та потужності культурного шару було закладено траншею, 2 шурфи й розкопано декілька «бугрів», у яких виявили 3 печі, скоріше за все, виробничого призначення, можна припустити для випічки хліба. Серед речового матеріалу дослідники у своєму звіті виділили два денця з клеймами у вигляді лунниці та «знака, очень похожего на загадочный знак на монете Владимира Святого». В одному з шурфів зафіксовано залишки будівлі, на долівці якої знайдено шиферне пряслице, точильний камінь, залізне знаряддя, зібрані фрагменти криці, що дозволило інтерпретувати залишки споруди як кузню [21, 9-10]. Крім того, у місцевих селян були придбані випадкові знахідки з Виповзівського городища – залізні ножі, рибальські гачки, шильця, проколки, бронзова підвіска-дзвіночок та срібна сережка київського типу, пастові та кришталева намистини, які було передано до музею ЧГВАК [6, 17].

Подальші археологічні дослідження Нижнього Подесення охоплюють 20-ті роки ХХ ст. Помітним осередком історико-археологічних досліджень у цей час став Остерський краєзнавчий музей, який очолював А.Г. Розанов. Під його керівництвом у регіоні розгорнулися польові студії, в яких брали участь члени Остерського товариства краєзнавців [7, 347]. У серпні 1923 р. А.Г. Розанов порушив клопотання про виділення коштів на ремонт Юр'євої божниці в Острі [12, арк. 1-1 зв.]. Звіти А.Г. Розанова за 1924-1927 рр. свідчать, що музей і товариство мали на меті впорядкування археологічної карти Остерщини, проведення археологічних розвідок і розкопок, збереження пам'ятки давньоруської архітектури – церкви архангела Михаїла.

У 1924 р. на кошти, виділені губвиконкомом, були проведені архітектурно-археологічні дослідження Остерської божниці. А.Г. Розанов з'ясував конструктивні особливості фундаменту церкви й особливості кладки. Виявлені під час розкопок артефакти надійшли до Остерського музею (фрагменти голосників, кілька шматочків фрескового розпису, уламок полив'яної зеленої плитки від долівки). Крім того, на цвинтарі була «знайдена велика плита лілового шиферу (може, частина гробниці або долівки церкви)» [18, арк. 2; 4, 2-3]. Внаслідок обстеження прилеглої території А.Г. Розанов виготовив план земляних укріплень літописного Городця Остерського [16, арк. 1].

Під час проведення розвідок А.Г. Розанов уперше зафіксував кілька давньоруських городищ. Так, на південь від Остра, біля с. Крехаєва в ур. Городище,

він виявив городище «на око приблизно 25 десятин, 2 колоцентричні вали, з них один більший, другий менший, 3-є воріт». На північ від Остра А.Г. Розанов зафіксував ще одне городище біля с. Карпилівка [14, арк. 21], а на схід – городище в ур. Ісаєва Гора, поблизу с. Кошани, де збереглися рештки валу і трапився підйомний матеріал «великокнязівської доби» – фрагменти посуду, наконечники стріл, кам'яні та олов'яні хрестики, скляні браслети. Речі потрапили до фондів Остерського музею [18, арк. 4]. Інформацію про нововідкриті пам'ятки А.Г. Розанов надіслав до Всеукраїнського археологічного комітету (далі – ВУАК), але, на жаль, її не було своєчасно опубліковано. Це призвело до того, що ці городища довелося знову виявляти І.І. Ляпушкіну та Ф.Б. Копилову наприкінці 40-х рр. XX ст. [8, 96; 9, 298].

Протягом 1924-1925 рр. А.Г. Розанов досліджував Виповзівське городище. Дослідник зауважив, що воно «дуже зруйновано, насип заввишки з південного сходу приблизно 40 метрів. Культурний шар визначається окремими плямами на південний схід високості перед «городищем». А.Г. Розанов заклад пробний розкоп на схилі городища та шурф, в якому було знайдено денце посудини з 3 отворами, що свідчило про існування лісохімічного виробництва, фрагменти посуду та жорна, намистини, шиферні пряслиця, залізні предмети, хрестики та срібний медальйон із зображенням св. Варвари. А.Г. Розанов локалізував на Виповзівському городищі літописну Лутаву [14, арк. 21; 17, арк. 1].

До вивчення давньоруських старожитностей Нижнього Подесення долучилися і представники Чернігівського державного історичного музею. Так, під час перерви в роботах Шестовицької археологічної експедиції П.І. Смолічева у 1925 р., дослідники провели розвідку в нижній течії Десни, оглянувши околиці с. Морівська, біля якого, за матеріалами П.С. Уварової, була відома курганна група з 5 насипів. П.І. Смолічев уперше обстежив ур. Валок, зробивши висновок, що його територія – є «старое городище». Крім того, він установив, що на той час залишилося лише два кургани, один з яких уже наполовину розкопаний та розорюється, а інший зберігає форму, завдячуючи своїм розмірам і крутим відкосам [11, арк. 47зв.].

Член Остерського наукового товариства краєзнавства Я.М. Морачевський обстежував околиці сіл Пархомів, Вовчок та городище літописного Морів'їська, але звіт про свої студії до ВУАК не надіслав [16, арк. 1]. Співробітники Остерського музею стежили за проведенням земляних робіт на території с. Старогородки. Зібрана інформація дозволила розпочати розкопки на території посади літописного Городця Остерського [18, арк. 5]. Загалом дослідження остерських істориків і археологів за методикою «зборів на поверхні городищ» були високо оцінені ВУАК [15, арк. 12].

Співробітники Остерського музею досліджували й поодинокі поховальні пам'ятки. Так, під час розвідок біля сіл Бугайівка та Булахово були виявлені поховання XI-XII ст. із залишками гробовищ та інвентарем, серед якого виділяється «позолочене намисто (24 шт.), бронзова сережка з дроту, ритуальний посудик сіро-жовтої глини» та «широка срібна каблучка, орнаментована» [14, арк. 21 зв.; 19, арк. 1 зв.].

В.С. Козловська, ознайомившись із археологічними роботами Остерського музею, визнала їх «надзвичайно цікавими» й перспективними, і з огляду на загрозливий стан місцевих пам'яток запропонувала «знарядити на Остерщину експедицію з представників ВУАК на розкопки в с. Євминку, Кошани, Виповзово» [14, арк. 22]. Втім, представники ВУАК спромоглися провести дослідження лише на пізньотрипільському поселенні біля с. Євмінка. У 1928 р. А.Г. Розанов виїхав з Остра, що негативно позначилося на діяльності наукового осередку – до вивчення давньоруських пам'яток у межиріччі Десни та Дніпра археологи повернулися лише наприкінці 40-х рр. XX ст.

Посилання

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, ф. II, спр. 30372, 4 арк.
2. Известия Императорской археологической комиссии. – СПб., 1908. – Вып. 26 (Вопросы реставрации. Вып. 1). – 125 с.
3. Журналы заседаний Черниговской губернской ученой архивной комиссии // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1913. – Вып. 10. – С. 203-255.
4. Зуммер В. Юрієва Божниця / В. Зуммер // Записки Историко-филологического відділу УАН. – К.: Друкарня Української Академії наук, 1927. – Кн. 15. – С. 1-7.
5. Казаков А.Л. Новые раскопки Остерского городца / А.Л. Казаков, П.Н. Гребень // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: Второй областной научно-практический семинар: Тезисы докладов и сообщений. – Полтава, 1989. – С. 78-79.
6. Каталог [Черниговского соединенного исторического] музея. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1915. – 86 с.
7. Коваленко О.Б. Розанов Анатолій Григорович. Український історик і географ, музейний працівник, активний учасник краєзнавчого руху 20-х років / О.Б. Коваленко, В.В. Ткаченко // Репресоване краєзнавство (20-30-ті рр.). – К.: Рідний край, 1991. – С. 347-348.
8. Копилов Ф.Б. Археологічні розвідки по нижній течії Десни / Ф.Б. Копилов, С.М. Одинцова, О.Г. Шапошникова // Археологічні пам'ятки. – 1952. – Т. 3. – С. 93-97.
9. Ляпушкін І.І. Дослідження Дніпровської Лівобережної експедиції 1947-1948 рр. / І.І. Ляпушкін // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. 3. – С. 285-306.
10. Марков М.Е. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи и в продолжении оной до 1206 года / М.Е. Марков // Окремий відбиток з: Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1815. – № 40. – С. 1-60.
11. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАНУ), ф. 6, спр. 23, арк. 47 зв.
12. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 8, 7 арк.
13. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 17/1-100, арк. 21.
14. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 17/20, 2 арк.
15. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 34, арк. 12.
16. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 46/17, 1 арк.

17. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 109/16, 6 арк.
18. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 116/40, 5 арк.
19. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 552, 4 арк.
20. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1911 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1912. – 31 с.
21. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1912 год. – Чернигов: Типография Г. М. Веселой, 1913. – 19 с.
22. Поленов Д.В. Описание Бороздинского собрания рисунков к его археологическому путешествию по России с гг. Ермолаевым и Ивановым, в 1809-1810 гг. / Д.В. Поленов // Труды I Археологического съезда в Москве в 1869 г. / [под. ред. графа А. С. Уварова]. – М., 1871. – Т. 1. – С. 69-77.
23. Рукописний архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії наук (далі – РА ПМК РАН), ф. 1, оп. 1888, спр. 15, 76 арк.
24. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1889, спр. 48, 8 арк.
25. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891, спр. 175, 46 арк.
26. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1891, спр. 44, 67 арк.
27. РА ПМК РАН, ф. 1, оп. 1903, спр. 96, 38 арк.
28. РА ПМК РАН, ф. 3, оп. 1, спр. 400, 210 арк.
29. РА ПМК РАН, ф. 4, спр. 53, 414 арк.
30. Самоквасов Д.Я., Уварова П.С. Выписки из дел Императорской археологической комиссии 1860-1905 гг. и Черниговского губернского Статистического комитета 1901 г., пополненные сведениями из архива графини П.С. Уваровой (О нахождении денежных кладов и других древностей) // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. – М., 1906. – Вып. 1. – С. 41-69.
31. Сведения 1873 г. о городищах и курганах. Черниговская губерния // Известия археологической комиссии. – СПб., 1903. – Вып. 5. – С. 92-95.

Ясновская Л.В. К истории археологического изучения древнерусских древностей округа летописного Городка Остёрского в XIX – начале XX вв.

В статье рассматриваются археологические памятники IX – XIII вв. на территории Нижнего Подесенья, которые локализируются в округе летописного Городка Остёрского. Сделана попытка проследить историю их изучения, напомнить фамилии забытых исследователей, выяснить их вклад в реконструкцию исторических событий в регионе.

Ключевые слова: Нижнее Подесенье, Городок Остёрский, раскопки, городище, курган, Остёрская божница.

Yasnovska L.V. On the history of archaeological study of ancient antiquities of the territory of chronicle Horodets Osterskyi and it's surrounding territories in the nineteenth – early the twentieth century

The article deals with archeological monuments of the IX – XIII centuries in the Lower Podessennia which are localized in the territory of chronicle Horodets Osterskyi and it's surrounding territories. The attempt to highlight the history of their study, recall the names of forgotten researchers, determine their contribution to the reconstruction of historical events in the region.

Key words: Lower Podessennia, Horodets Osterskyi, excavation, mound, barrow, Oster gods.

24.03.2012 р.

УДК 94 (092) (477.51) «19»

С.Г. Скоренко

**УЧАСТЬ А.В. ВЕРЗИЛОВА
У НАУКОВОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ
ЖИТТІ ЧЕРНІГОВА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано діяльність А.В. Верзилова на початку ХХ ст., визначено його внесок у розвиток наукового та культурного життя Чернігова.

Ключові слова: А.В. Верзилов, міська дума, освіта, «Просвіта», історія.

Аркадій Васильович Верзилов (1867-1931) – відомий громадський діяч Чернігівщини. Деякі аспекти його діяльності відображені у публікаціях Г. Кураса [1] та О. Ісаєнко [2]. Втім, його життєвий шлях, участь у науковому та культурному житті Чернігова ще не знайшли висвітлення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу розкрити саме ці аспекти проблеми.

Аркадій Васильович Верзилов народився 8 грудня 1867 р. у с. Ковчині Чернігівського повіту в православній родині [3, 1]. Батьком Аркадія був син секретаря Чернігівської палати кримінального та цивільного суду Василь Данилович Верзилов (1843-1882), матір'ю – донька поштового чиновника Марія Іванівна Делегурова [4, 7 зв.-8].

Дитячі роки А.В. Верзилова пройшли у рідному селі. Мати Аркадія була напівграмотною, тому початкову освіту він здобував вдома за допомогою батька та його письменників.

Протягом навчання у Чернігівській класичній гімназії у 1879-1887 рр. [5, 496-497] А.В. Верзилов входив до молодіжного гуртка, який виник у 80-х роках XIX ст. Це була стихійно створена громадка, члени якої вільний від навчання час присвячували вивченню творів Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша, М.І. Костомарова, а також проявляли цікавість до української мови та історії. На той час це було небезпечним заняттям через реакцію з боку уряду та поліції і загрожувало репресіями та переслідуваннями, тому зібрання студентської громади були таємними. Громадівці облаштували бібліотеку та читальню, де зберігалося чимало «нелегальних» видань. Разом з А. Верзиловим до гуртка входили П. Полторацький, М. Страдомський, О. Білопільський, С. Гречинський. Вони були здібними учнями і мали бездоганну поведінку, тому як не стежило за ними «недрімотне око начальства», але не могло викрити [6, 80-84].

З 1887 р. А.В. Верзилов навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету Св. Володимира майже одночасно з відомими у майбутньому українськими істориками та громадськими діячами М.С. Грушевським та М.В. Довнар-Запольським. Він належав до гурту молоді, що об'єднувався довкола В.Б. Антоновича, під керівництвом якого А.В. Верзилов працював у

Київському центральному архіві, де збирав матеріали з історії та археології [7, 150]. Свої студентські роки він згадував у споминах про В.Б. Антоновича, який залишився у пам'яті як талановитий учений, добра, чуйна і відкрита людина.

На першому курсі навчання в університеті, займаючись гімнасткою, А.В. Верзилов отримав пахову грижу і потрапив до лікарні, де його прооперували. Увесь цей час за нього клопоталися В.Б. Антонович та І.В. Луцицький [8, 86-105]. Ця травма нагадувала про себе історика до кінця його життя.

З кінця 80-х рр. XIX ст. починається самостійна науково-дослідна праця А.В. Верзилова. У 1889 р. він брав участь у археологічних розкопках на Соборній площі Чернігова, детальний опис яких опублікував на сторінках місцевої преси. Він не полишав і своє давнє захоплення – збирав народні пісні та легенди, які оприлюднював на сторінках місцевих видань під псевдонімом Ковчинець [9].

Дослідника зацікавили проблеми історії торгівлі й промислів на Україні часів Литовської доби. Він ретельно готувався до семінарів, підбирав матеріал у архіві, на ґрунті якого згодом написав свою наукову працю «Очерки торговли Южной Руси с 1480-1569», яку подав до Державної комісії як кандидатську працю й одержав диплом 1-го ступеня [10].

Після закінчення університету А.В. Верзилов працював у Центральному архіві Києва, публікував красномовні праці. У 1893 р. повернувся до Чернігова, і з цього часу розпочалась його діяльність у міському самоврядуванні. У 1893 р. він був обраний на посаду міського секретаря [11, 26 зв.-28 зв.].

Історик не зміг не звернути увагу на створення у цей час в Чернігові архівної комісії і 7 листопада 1900 р. став її членом [12, 6]. Варто зазначити, що А.В. Верзилов погодився на дану посаду за рекомендацією тодішнього губернатора Є.К. Андрієвського. Наявні протоколи засідань Чернігівської архівної комісії засвідчують, що він брав активну участь в обговоренні проблем діяльності комісії, здобув собі репутацію компетентного дослідника та завоював повагу серед істориків. Так відомий український громадський діяч, історик, публіцист Д.І. Дорошенко називав А.В. Верзилова одним із найвпливовіших членів Чернігівської архівної комісії [12]. На сторінках її «Трудов» дослідник опублікував чимало своїх нарисів, присвячених відомим історичним діячам [13, 13-20].

Результатом плідної роботи в комісії стало обрання А.В. Верзилова до складу «Комісії з розробки програми для збирання археологічних, історичних та етнографічних відомостей про Чернігівську губернію». Головним його обов'язком було складання розділу про археологічні, юридичні та історичні старожитності [14, 33].

У 1903 р. А.В. Верзилов був делегований від Чернігівської думи до Полтави на відкриття пам'ятника

українському письменнику І. П. Котляревському.

Під час революції 1905-1907 рр. він став членом Конституційно-демократичної партії і 18 квітня 1906 р. був обраний чернігівським міським головою від поступової і ліберальної більшості думи [3, 4]. А.В. Верзилов багато встиг зробити на цій посаді, сприяв розбудові міського водогону, розробив проект електрифікації міста, будівництва електростанції, лазні, Вільної пожежної команди, брав участь у підготовці та проведенні XIV Археологічного з'їзду у 1908 р., присвяченого 1000-річчю першої літописної згадки про Чернігів. На честь цієї події він підготував «Очерк истории Чернигова 907-1907 гг.». Міський голова багато уваги приділяв вирішенню гуманітарних питань, дбав про збереження та вивчення історичних пам'яток, увічнював пам'ять славетних співвітчизників. Так, постановою Чернігівської міської думи від 28 січня 1909 р. було засновано стипендію ім.М.В. Гоголя для підтримки бідних учнів чернігівських навчальних закладів. У 1910 р. А.В. Верзилов брав участь у розробці питання з увічнення пам'яті графа Л.М. Толстого. Було прийнято рішення, починаючи з 1912 р., розповсюджувати серед народу твори Л.М. Толстого, а випускники навчальних закладів повинні були обов'язково писати твір, присвячений роману Л.М. Толстого «Війна та мир» [15].

У зв'язку із 100-річчям від дня народження Т. Г. Шевченка, за ініціативою А. В. Верзилова 26 лютого 1914 р. міська дума ухвалила рішення перейменувати Театральний сквер Чернігова на Шевченківський, а у міській громадській бібліотеці створити відділ Кобзаря. Ім'я поета було увіковічене і в системі освіти. З цього часу талановиті діти з найбідніших прошарків населення отримували Шевченківську стипендію на навчання в художніх та музичних закладах [16].

У 1914 р. А.В. Верзилов задовольнив прохання директора народних училищ Чернігівської губернії про надання фінансової підтримки в розмірі 20000 руб. для створення в місті двох вищих начальних училищ. Він позитивно відгукнувся на дане прохання, аргументуючи це тим, що міське самоврядування повинно допомагати не лише розвитку початкових освітніх закладів, але й розвитку вищих училищ в місті [17]. З жовтня 1915 р. у Чернігові за сприяння міського голови, членів міської думи та губерньського земства почали діяти курси малювання, креслення та ліпки для кустарів та ремісників на базі Петроградського товариства вчителів малювання.

За діяльність на чолі Чернігівського міського самоврядування А.В. Верзилов неодноразово нагороджувався медалями та орденами [18, 20 зв.-25 зв.]. Водночас його громадсько-політична діяльність насторожувала місцеву владу й за ним стежила поліція. Так, у таємному донесенні чернігівського поліцеймейстера губернатору М.О. Маклакову, зокрема зазначалося, що у політичному відношенні

А.В. Верзилов є особою з лівими поглядами, і на підставі цього поліцмейстер вважав недоцільним затверджувати А.В. Верзилова головою міської думи на новий термін [19, 6 зв.]. Однак чернігівці шанували свого голову, популярність якого була великою, і обирали його на цю посаду протягом десяти років – до 1917 р. Такий сталий вибір можна пояснити не тільки енергійністю А.В. Верзилова, але і його справедливістю при вирішенні громадських справ.

1917 рік став вирішальним у діяльності А.В.Верзилова. Він вийшов із загально-російської кадетської партії, в якій перебував з 1906 р., та вступив до Української партії автономістів-федералістів. Протягом 1917 р. обіймав посаду заступника міського голови. На першій нараді міської думи, скликаній 17 січня 1917 р., піднімалося питання про заснування в Чернігові технічного училища. В результаті обговорення було визнано необхідним заснування в Чернігові середньотехнічного професійного училища та перетворення існуючого в місті ремісничого училища ім. Олександра Благословенного на чотирикласне середньотехнічне училище з відділами механіки та будівництва [20].

Після революції 1917 р. поновила свою роботу Чернігівська «Просвіта». Перші її загальні збори відбулись 24 квітня 1917 р. Вони проходили в залі колишнього Дворянського зібрання в присутності 150 членів. Головою зборів було обрано І.Л. Шрага, секретарем – І.О. Коновала. Відкриваючи збори, А.В. Верзилов привітав присутніх з відкриттям «Просвіти» і висловив побажання, щоб «відродившись в часи волі, «Просвіта» як найбільше поширила свою діяльність на полі культурно-національної освіти». Тоді ж його обрали одним з 15 членів ради Товариства [21].

5 квітня 1917 р. на першому засіданні з'їзду учителів А.В. Верзилов зачитав доповідь «Етнографічний склад людності на Чернігівщині», в якій навів кількісні показники українського населення в північних та південних повітах губернії. Він вважав, що Чернігівський, Городнянський та Новгород-Сіверський повіти належать до українських повітів. В процесі обговорення доповіді Аркадій Васильович висвітлював ситуацію з українізацією шкіл із позицій державної автономії. В результаті дебатів, що розгорнулися навколо цього питання та проблеми створення єдиної системи навчання українською мовою, А.В. Верзилов, наводячи чисельні приклади, наполягав на доцільності реформування системи мовної освіти в школах [22].

Влітку 1917 р. у Чернігові було створено Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, що взяло під свій догляд ті культурно-історичні цінності, що зберігались у музеях та архівах Чернігівщини. Історик неодноразово брав участь у зборах Товариства та виступав з промовами.

28 серпня 1917 р. міським головою Чернігова було обрано П.Я. Соколова, а його першим заступником – А.В. Верзилова [23]. У зв'язку з відмовою від

посади П.Я. Соколова 28 лютого 1918 р. міським головою знову став А. В. Верзилов. На цій посаді він перебував до скасування радянською владою в січні 1919 р органів місцевого самоврядування.

Аркадій Васильович брав активну участь у культурно-національному житті Чернігова. Зокрема, він був директором першої україномовної гімназії, в якій викладав курс «Історія України і Руси з XI по XVII ст.», читав курс «Історія Чернігова» в Чернігівському народному університеті, викладав на учительських та кооперативних курсах і виступав з доповідями про І.С. Мазепу, М.П. Драгоманова, Л.І. Глібова. Тоді ж історик почав писати твори українською мовою.

На виборах губернських земських гласних, що проходили у квітні 1918 р., він разом із О.О. Бакуринським та І.З. Брегиним був обраний до складу Чернігівського губернського земського зібрання від Чернігівського міського самоуправління [24].

У той складний час Аркадій Васильович опікувався збереженням експонатів чернігівських музеїв. На засіданні губернського земського зібрання 21 квітня 1918 р., доповідаючи про стан чернігівських музеїв, він наполягав на необхідності їхнього об'єднання [25].

У 1918 р. вийшла публікація А.В. Верзилова «Дві мови». Її можна вважати продовженням доповіді про українізацію шкіл 1917 р. В ній автор детально аналізує існуючі моделі двомовних держав Європи та висловлює своє критичне ставлення до прийняття Україною двох державних мов, оскільки, на його думку, «це антидемократично й суперечить принципам педагогії, принципам самоозначення народів, йде всупереч із ходом відродження слов'янських народів» [26].

Того ж таки року була надрукована його стаття «Шевченківський і галицький «языки». Алегорія, використана в самій її назві, відображає спрямованість публікації, в якій йшлося про абсурдність поділу української мови на шевченківську та галицьку. Автор зазначав, що, виділяючи особливості тієї або іншої мови, людина, яка робить даний поділ, сама ледве спілкується українською. Наприкінці статті історик попереджає про можливість використання «культу Шевченка», що і було зроблено пізніше більшовиками [27].

3 нагоди 25-ї річниці від дня смерті славетного українського байкаря Л.І. Глібова А.В. Верзиловим була підготовлена доповідь у якій йшлося про найголовніші періоди в житті та діяльності письменника [28].

30 квітня 1919 р. краєзнавець звернувся до Комітету охорони пам'яток старовини з проханням призначити його завідуючим міським історичним музеєм «В пам'ять тисячелетия г. Чернигова», додавши своє резюме [29, 30-30 зв.], але 17 травня 1919 р. на цю посаду було призначено В.Г. Дроздова [30, 33].

В останній період діяльності Чернігівської архівної комісії А.В. Верзилов виконував обов'язки її голови. Про це говорить документ-посвідчення виконуючого обов'язки голови комісії А.В. Верзилова на дозвіл проводити в межах Чернігівської губернії дослідження пам'яток старовини й мистецтва, зокрема архівів і бібліотек. Досвідченому фахівцеві було доручено здійснити заходи щодо охорони пам'яток від знищення, пошкодження або пограбування. Усім ревкомам та комбідам пропонувалось сприяти історикам в цій справі [31, 100].

Під час війни денікінців із більшовиками Аркадій Васильович мусив виїхати з Чернігова до Єлисаветграда, де мешкав у 1920-1921 рр., викладаючи українознавство у тамтешніх навчальних закладах. У 1922 р. він повернувся до рідного міста, де працював спочатку головою розбіркової комісії при губміськкомунгоспі, потім учителем у землевпорядному технікумі. Влітку 1924 р. його відвідав М.С. Грушевський, який декілька днів перебував у Чернігові [32]. У грудні 1928 р. А.В. Верзилов був змушений звільнитися з роботи за станом здоров'я, але, незважаючи на труднощі, продовжував займатися науковою роботою, готував статті, виступав на народних зборах та наукових конференціях. Історик активно співпрацював з Постійною комісією УАН-ВУАН, яка складала Біографічний словник діячів України, упорядковував список діячів Чернігівщини, готував біографічні статті про видатних земляків, зокрема П.І. Дорошенка та П.М. Добровольського.

14 липня 1931 р., змучений тяжкою хворобою, А.В. Верзилов пішов із життя. Смерть колишнього міського голови пройшла непоміченою для мешканців міста. Відсутність газетного некрологу була обумовлена, перш за все, несприятливою соціально-економічною та політичною ситуацією в країні. На початку 30-х р. продовжувалася ліквідація академічних установ та наступ на українську інтелігенцію. В місцевих газетах розглядалися зовсім інші проблеми, які, на жаль, не стосувалися діяльності видатного діяча. Пізніше історики через брак інформації навіть не могли вказати точну дату його смерті. Проте Аркадій Васильович Верзилов залишив помітний слід у науковому й культурному житті Чернігова початку ХХ ст.

Посилання

1. Курас Г. М. А. Верзилов у Чернігівській губернській вченій архівній комісії / Г. М. Курас // Сіверянський архів. – 2007. – Вип. 1. – С. 72-78.
2. Ісаєнко О. Доповідь у міський думі: (До 135-річчя від дня народження А.В. Верзилова) // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 108-110.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. Х, спр. 4930, 12 арк.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 244, оп. 1, спр. 427, 114 арк.
5. Столетие Черниговской гимназии 1805-1905. Краткая историческая записка, составленная преподавателем истории и географии Черниговской гимназии М.Т. Тутолминым. –

Чернигов, 1906. – 513 с.

6. Скугар-Скварський М. Спомини про П.О. Куліша / М. Скугар-Скварський // Україна. – 1930. – Липень-серпень. – С. 80-84.
7. Верзилов А. Мої спогади про чернігівських археологів / А. Верзилов // Український історик. – 1991. – № 1-2. – С. 150.
8. Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1906-1908. – Вып. 7. – С. 86-105.
9. Ковчинев. Легенда о Петре Великом. Народное предание об императрице Екатерине II Великой // Черниговские губернские ведомости. – 1889. – № 5. – Часть неофициальная. – С. 6.
10. Верзилов А.В. Очерки торговли Южной Руси с 1480-1569 / А.В. Верзилов // Земский сборник Черниговской губернии. – 1898. – № 1. – С. 44-66; № 2. – С. 40-52; № 3. – С. 11-32; № 7. – С. 16-41.
11. ДАЧО, ф. 127, оп. 14, спр. 4031, 349 арк.
12. Труды Черниговской губернской архивной комиссии – Чернигов, 1902. – Вып. 4. – С. 6.
13. Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 13-20.
14. Там само.
15. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя – 1914. – № 50. – С. 2.
16. Земская и городская хроника Черниговской губернии // Черниговская земская неделя – 1914. – № 9. – С. 7.
17. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 890, арк. 480.
18. ДАЧО, ф. 145, оп. 3, спр. 2719, 113 арк.
19. ДАЧО, ф. 145, оп. 2, спр. 1373, 10 арк.
20. Средне-техническое училище в Чернигове // Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ) – 1917. – № 65. – 25 августа. – С. 3.
21. Перші загальні збори Чернігівської «Просвіти» // ЧЗГ. – 1917. – № 34. – 28 квітня. – С. 4-5.
22. Учительський з'їзд в Чернігові // ЧЗГ. – 1917. – № 37. – 19 травня. – С. 5-7.
23. Вибори // ЧЗГ. – 1917. – № 68. – 5 вересня. – С. 3.
24. Земская и городская хроника Черниговской губернии // ЧЗГ. – 1917. – 12 апреля. – С. 3.
25. Черниговское очередное губернское земское собрание // ЧЗГ. – 1918. – № 31-32. – 20-27 апреля. – С. 6-8.
26. В.А. «Дві мови» / А.В. // ЧЗГ. – 1918. – № 81-82. – С. 12-13.
27. В.А. Шевченківський і галицький «языки» / А.В. // ЧЗГ. – 1918. – № 85-86. – С. 71-72.
28. Глібовське свято // ЧЗГ. – 1919. – № 93-94. – С. 7.
29. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 56, 46 арк.
30. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 33.
31. ДАЧО, ф. Р-593, оп. 1, спр. 52, арк. 100.
32. Коваленко О., Курас Г. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові / О. Коваленко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 152.

Скоренок С.Г. Участие А.В. Верзилова в научной и культурной жизни Чернигова начала ХХ в.

В статті проаналізована діяльність А.В. Верзилова в началі ХХ ст., визначено його вклад у розвиток наукової та культурної життя Чернігова.

Ключевые слова: А.В. Верзилов, городская дума, образование, «Просвита», история.

Skorenok S.H. Arkadii Verzylov's participation in scientific and cultural life of Chernihiv of the beginning of the 20th century

The article deals with the analysis of A.V. Verzylov's work and determination of his contribution to development of scientific and cultural life of Chernihiv.

Key words: A.V. Verzylov, municipal council, education, «Prosvita», history.

13.03.2012 p.

В.В. Терлецький

ОЛЕКСАНДР ДОВЖЕНКО ЯК ХУДОЖНИК

У статті досліджуються малярські замальовки О.П.Довженка, його наміри присвятити цьому виду мистецтва усе своє життя.

Ключові слова: Глухів, Житомирщина, Варвара Семенівна, Варшава, Берлін, Микола Глуценко, Харків, шаржі, карикатури, малюнки, портрети.

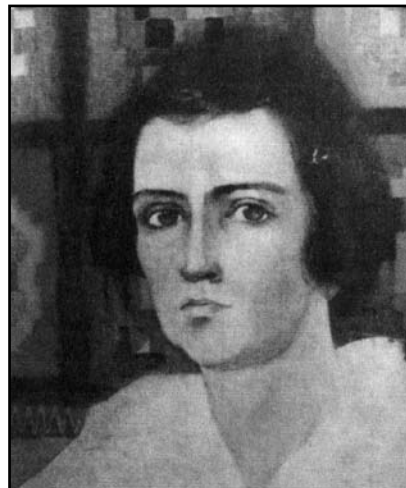
Багато хто, пишучи про Олександра Петровича Довженка (1894-1956), справедливо зазначає, що він був видатним художником-мислителем. Мається на увазі його художницький підхід, праця на тлі письменництва і, перш за все, кінорежисерства. Тут варто і доречно згадати вислів Чарльза Спенсера Чапліна: «Слов'яни в особі Довженка дали світові виняткового художника екрану – мислителя і поета».

Тема «Олександр Довженко як художник» чомусь залишалась поза увагою дослідників. У кожному з біографічних довідників «Митці України» (К., 1991), «Мистецтво України» (К., 1997) згадується лише по одному джерелу, у яких побіжно говориться про власне художні здібності письменника і кіномитця: у першому – загальна праця І. Корнієнка «Олександр Довженко» (1978), у другому (вже з вказівкою на художні твори митця) – книга Т. Дерев'янка, Є. Глушенко, А.Козачини та ін. «Олександр Довженко: Літопис життя, фільми, малюнки, задуми» (1994). Отож, маємо, по суті, більш-менш докладно описати доробок О.П. Довженка в царині художньо-малярської творчості.

Щезраннього дитинства вихідця із хліборобської родини старовинного повітового містечка Сосниці Чернігівської губернії притягувало до себе суто малярство. Що сприяло цьому? Напевно те, що його мати Одарка Єрмолаївна (за дівочих літ Некрасова, 1862-1948) була дочкою ткача-художника. І, маємо думати, надихали Сашка красоти річки Десни, яку згодом він назвав «зачарованою».

В автобіографії Довженко зазначав: «В дитинстві у мене був певний нахил до споглядальності... Загалом мої мрії у виборі майбутньої професії літали у сфері архітектури, живопису» [1, 22]. І тут же продовжував: «В моєму дитинстві було вирішальним для характеру моєї творчості – це любов до природи, правильне відчуття краси природи. У нас була казкова сіножатя на Десні. До самого кінця життя вона залишиться в моїй пам'яті як найкрасивіше місце на всій землі» [1, 21].

Восени 1911 р. Олександр Довженко вступив на навчання до Глухівського учительського інституту. Його майстерний погляд на оточуюче середовище бачиться, зокрема, в художницькому описі цього навчального закладу. У листі до глухівчанки, вчительки Ірини Андріївни Коваль він писав: «Учительский мой институт. Он стоит предо мною как живой, белый, чистый, со штамбовыми розами и

Малюнок «Портрет дружини О. Довженка», 20-ті роки XX ст.

посыпанными желтым песком дорожками сада» [2].

На початку червня 1914 р. Довженко одержав атестат про закінчення інституту. З низки предметів він мав оцінки «удовлетворительно» а з чистопису, креслення і малювання – «весьма удовлетворительные».

Цікаво: хто ж був тоді викладачем малювання? Певно, живописець, вихованець Санкт-Петербурзької Академії мистецтв, з 1891 р. – класний художник 3-го ступеня Василь Андрійович Мохов (1859-бл.1952), який викладав названі дисципліни з 1897-го по 1924 р. В усякому разі, не вихованець московського Строганівського училища, «ученый рисовальщик», батько відомого композитора Ю.О. Шапоріна Олександр Павлович, який викладав чистопис, креслення і малювання в Глухівському учительському інституті з 1880 р. й помер в 1897-му.

1 липня 1914 р. О.П. Довженко був зарахований учителем вищепочаткових училищ на Житомирщині (Кутузовське, 2-е Житомирське). Читаємо в його автобіографії щодо занять того часу: «Відмовився від запропонованої посади інспектора, «мотивуючи... своєю молодістю і потай мріючи вчитися» А пізніше доповнював: «Я не мав права на вступ до університету. В той час я мріяв стати художником, а малював дома і брав приватні уроки малювання, мріючи коли-небудь потрапити в Академію художеств вільним слухачем» [1, 14].

На початку 1917-го року Довженко одружився з Варварою Семенівною Криловою, також учителькою 2-го Житомирського вищепочаткового училища. До нашого часу дійшов малюнок Довженка «Портрет дружини» (20-ті роки), а також світлина колективу учителів Житомирського училища, на якому бачимо і Олександра Петровича, і Варвару Крилову (Довженко).

Після важкої і невдалої операції у Житомирі, пролежавши більше місяця у лікарні, він заліковувався у рідній Сосниці, виношував намір все ж отримати вищу освіту.

З 29 квітня до 14-го грудня 1918 р. Олександр

Петрович навчався в Академії мистецтв (Київ), та невдовзі покинув її. «Так мені всього хотілося, – писав він в автобіографії, – і так з мене тоді нічого не вийшло» [1, 25-26]. З червня 1920 р. він працював у Києві секретарем губернського відділу народної освіти, завідував відділом мистецтв.

1 жовтня 1921 р. в Житомирі Варвара Семенівна звільнилася з роботи, бо мала виїхати з Олександром Довженком до Варшави. Звідти він часто в службових справах їздив до Німеччини, а 31 липня 1922 р. надіслав із Берліна заяву до ЦК КП(б)У, у якій просив залишити його в Німеччині на один рік з метою вивчити графіку, композицію, різьбу по металу, журнальну ілюстрацію з тим, щоб бути для України корисним працівником. І отримав на це дозвіл із Харкова, тодішньої столиці України.

У вересні того року Довженко вступив для навчання живопису до Берлінського приватного художнього училища професора Е. Геккеля. Влітку 1923 р. митець повернувся із-за кордону до Харкова і на початку серпня влаштувався на посаду художника-ілюстратора в редакцію республіканської газети «Вісті ВУЦВК».

«На сторінках «Вістей», – згадував Микола Бажан, – чи не щодня почали з'являтися дотепні й гострі карикатури, підписані ім'ям «Сашко». Сашко стає улюбленцем читацької маси, проводирем українських карикатуристів» [3, 78]. Під його рукою народжуються карикатури, дружні шаржі, малюнки, портрети як художника-ілюстратора по 1926 рік. Цьому, безперечно, сприяло навчання в Німеччині у згаданого професора Е. Геккеля, стипендія з Наркомосу, яку надали йому в розмірі 40 доларів на місяць, а також знайомство у Берліні у 1922 р. з художником Миколою Глущенком, який студіював класиків живопису в місцевій академічній вищій школі. Вони заприятелювали, часто зустрічалися. М. Глушенко тоді написав портрет Довженка: «Пальто з піднятим угору коміром драпірується широкими складками, і у всій зовнішності молодій людини багато природної витонченості. Дуже гарна голова – вміло побудована, широко й точно написана, й особливо обличчя, суто «довженківський» вираз напруженої самозаглибленості» [4, 10].

У Харкові співробітництво Довженка в газеті «Вісті» розпочалося після того, як член ЦК, поет Василь Блакитний (1894-1925) побачив його малюнки. Василь Михайлович навіть надав Довженкові, тоді бездомному, канапу для ночівлі у своєму кабінеті. Тут слід навести декілька рядків розповіді про Василя Еллана-Блакитного (справжнє прізвище – Елланський) з літературознавчих пошуків автора статті...

У «Сіверянському літописі» (1995, № 6) в статті «Злам Еллана-Блакитного» Володимир Бойко писав: «1905 року Василь з мамою, Галиною Василівною, переїжджає до Чернігова; виїздили у села Козел чи

Тулиголове Глухівського повіту до відомої української родини Модзалевських (до бабусі Василя)».

Автор прикро помилився. У с. Тулиголове на Глухівщині мешкала не «невідомо родина Модзалевських», а Мозолевські. Мати поета була в заміжжі за священником м. Чернігова. А з селищем Козел (нині Михайло-Коцюбинським) на Чернігівщині походив колега Елланського по службі, священник Євграф Вікторович Мозолевський. Отож, напевно, матір'ю дружини Елланського була жителька с. Тулиголове, бабуся Василя Елланського (Блакитного). Е.В. Мозолевський мав (за переказами його нащадків) 12 дітей, серед яких був, зокрема, Віктор. Відшукалися дані про Івана Вікторовича Мозолевського, який народився в с. Тулиголове Глухівського повіту 1 квітня 1862 р. в сім'ї священника. Він навчався в Глухівській гімназії, в 1880 р. закінчив у Києві відому колегію Павла Галагана, потім у Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії отримав вищу освіту [5, 386].

Василя Еллана-Блакитного, як гадаємо, єднала з Глухівщиною увага до нього з боку Василя Баєва, активного члена Глухівської літературної федерації «Вперед». Хіба не про це говорить стаття «Шляхи розвитку української пролетарської літератури» з описом творчого доробку Еллана в місцевій газеті «Червоне село» (1929 р.) під криптонімом «В. Б.», тобто «В(асиль) Б(асок)»? [6, 31].

Не можемо не прислухатися до рядків Р. Соболева, автора книги «Олександр Довженко», яка вийшла в серії «Жизнь в искусстве»: «Возможно, Довженко, и стал бы большим художником. Специалисты высоко оценивают его сохранившиеся рисунки. В конце концов он был невероятно талантлив в любом деле, за которое брался, даже если это дело было ему и незнакомо, – парадоксально, но факт... Все же живопись жила в его памяти, как живет память о первой любви» [7, 31].

«Пам'ять про першу любов»... 1925 року трагічний випадок і шкідливе лікування від туберкульозу зробили Варвару Крилову (Довженко) інвалідом. Вона по щирості душі не могла стати тягарем на шляху Довженка. І поклала на папір такі рядки: «Дорогий, рідний, коханий мій! Я прощаюсь із тобою. Я від тебе їду назавжди. Розумію все-все. Перш за все – те, що жити разом ми не можемо. Ти ідеш у велике мистецтво. Ти віддаєш йому всього себе... Не тривожся за мене, коханий мій. Залишаю тебе свідомо. Не хочу, щоб моя недуга травмувала твою душу. Бо ти повинен творити, працювати по-справжньому».

Я буду жити з тобою до останнього подиху, у споминах, думках і снах. І буду спостерігати за твоєю красивою ходою. Вірю і знаю, що ти створиш багато прекрасного, доброго, вічного...

Прощай. Хай іде до тебе добро і щастя від Землі, від Неба, від Води!

Твоя навіки Варвара Довженко» [8].

Цей, по-суті, заповіт – «працювати по-справжньому» – Довженко виконував як на сторінках «Вістей ВУЦВК», так і надалі упродовж усього свого життя.

Вражає кількість і актуальність його праць, розміщених у газеті. Назвемо хоча б деякі з карикатур, надрукованих у 1923 р.: «Лицар на роздоріжжі», «Святе мистецтво», «Думки американського дяді», «Крокодиліачі сльози», «Останні часи», «Махно на волі», «Христос рождається, славіте...», «Хліборобська культура». Слід згадати і малюнки «Ждемо», «Не буде так!», «Ще один виклик», «Ножиці» та шарж «Верхівець без голови».

Наступного 1924 р. з'являються карикатури «Володар світу», «Ну й лусне...», «Новий «спец-гаманець», «Політика миру», «Оце пісня гарна, нова, починайте її знову», «Наш проект», «Друг друга обнімаєм... І возопієм», «Тайна міністерського архіву», «Сказана художина», «Після нафтової операції», «У сусіда хата біла».

Виступав Довженко у «Вістях ВУЦВК» включно по червень 1926 р. Подібні праці з'являлися також у газетах «Коммунист», «Література, наука, мистецтво», «Селянська правда». Зрозуміло, що Довженко був сином країни, очевидцем подій того періоду. Отож, спрямованість його праць несла в собі загальнополітичні, державницькі і особисті погляди.

Про працю на цьому відрізку часу О. Довженко пізніше напише: «Я заробляв собі на життя ілюстраціями, а в вільний час навчався живопису. Я ще не був тоді хорошим художником, мені було дуже важко вчитися самому, та в мене була віра в свої здібності, глибока впевненість, що років через десять-п'ятнадцять упертої роботи я «вироблюсь» на хорошого художника» [1, 26].

У тодішній столиці України – Харкові – навколо редакцій «Вістей» і «Селянська правда» згуртувався український літературний світ; діяли письменницькі об'єднання «Гарт», «Плуг». Знайомство з майстрами друкованого слова викликало появу дружніх шаржів О. Довженка на багатьох з них – Володимира Сосюру, Павла Тичину, Олександра Копиленка, Сергія Пилипенка, Валер'яна Поліщука, а також на актора і режисера Гната Юру, ученого і письменника Агатангела Кримського. Особливо зійшовся Олександр Довженко з Остапом Вишню. На сторінках «Селянської правди» (1924, 11 травня, № 52) було надруковано три дружні шаржі на свого приятеля з текстами самого художника: «Оце такий Остап Вишня, як ви про нього думаєте»; «Оце такий, як він думає писати фейлетон»; «Оце такий, як у гості йде». Коли вийшла друком книжка Остапа Вишні «Літературні усмішки», то в ній читачі побачили ілюстрації «Сашка» – дотепні шаржі на відомих діячів літературно-мистецького кола.

Остап Вишня не міг не відгукнутися на роботи Довженка: «Хто ж не знає його знаменитих шаржів, його до корчів смішних карикатур?» [9, 59].

Того ж 1924 р., як і «Літературні усмішки», побачив світ альманах «Плуг», ілюстрований серією дотепних дружніх шаржів Довженка під усталеним підписом «Сашко». Петро Панч назвав їх як такі, що «вражають глибокою характеристикою». У «Вістях ВУЦВК» (1924, № 141) Довженко вмістив портрет Т.Г. Шевченка.

Відомо, що в газеті «Література, наука, мистецтво» (1923, № 6) було надруковано автошарж художника «Сашка» – Довженка. Микола Бажан так сповістив про це: «Він змалював і самого себе, відбивши і задерикуватість, і внутрішню гордливість своєї художницької темпераментної натури, яка не давала йому й миті супокую, звертаючи його інтерес і кидаючи його енергію мало не до всіх галузей мистецької творчості, зв'язуючи його зі всіма осідками тодішнього культурного життя молодой української радянської столиці» [3, 78].

Національний педагогічний університет у Глухові нині носить ім'я Олександра Довженка. Гадаємо, що має з'явитися перед будівлями вищого навчального закладу пам'ятник славетному кінорежисеру, письменнику, а в університетському музеї (чи то окремо, присвяченому вихованцю Глухівського учительського інституту О.П. Довженку) розмістяться експозиції про його життєво-творчий шлях.

Посилання

1. Автобіографія. 1939. Довженко Олександр. Твори у п'яти томах. – Т.1. – К.: «Дніпро», 1964 – С. 20-31.
2. Довженко О. Лист до І.Коваль, 1949, до З.Х. – Архів Сосницького меморіального музею; Куценко М.В. Сторінки життя творчості О.П.Довженка. – К.: «Дніпро», 1975 – С. 14.
3. Бажан М. Довженко Олександр / М.Бажан // Путі людей. – К.: «Дніпро», 1969. – С.78-93.
4. Павленко В. Ліричний щоденник Миколи Глуценка / В.Павленко. – К.: «Україна», 1972. – С. 10-26.
5. Смольницька М. Колегія Павла Галагана в національно-культурному житті України (1871-1920 рр.) / М.Смольницька – К., 2007. – 386 с.
6. Терлецький В. Поети Глухівщини 1920-1930 років / В.Терлецький // Альманах «Українська хвиля»: Вип. 3 – Шостка, 2009. – С. 26-34.
7. Соболев Р. Олександр Довженко / Р. Соболев. – М.: «Искусство», 1980. – 304 с.
8. Гурець М. Величю-трагічне кохання / М. Гурець // Неделя. – № 18/369. – 6 травня – 2006.
9. Вишня О. Полум'яне життя / Остап Вишня // Спогади про Олександра Довженка. – К.: «Дніпро», 1973. – 59 с.

Терлецький В.В. Олександр Довженко как художник

В статье исследуются живописные зарисовки А.П. Довженка, его намерения посвятить этому виду искусства всю свою жизнь.

Ключевые слова: Глухов, Житомирщина, Варвара Семеновна, Варшава, Берлин, Николай Глуценко, Харьков, шаржи, карикатуры, рисунки, портреты.

Terletsy V.V. Oleksandr Dovzhenko as a painter

The article researches drawinhs of O.P. Dovzhehko, his intentions to devote to this kind of art all his life.

Key words: Hlukhiv, Zhytomyrshchyna, Varvara Semenivna, Warsaw, Berlin, Mykola Hlushchenko, Kharkiv, caricatures, drawings, portraits.

26.03.2012 р.

УДК 94(477) 904 (093.01)

А.М. Острянюк

ЗНАХІДКИ РИМСЬКИХ МОНЕТ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ В.А. ШУГАЄВСЬКОГО)

Стаття присвячена листуванню В.А.Шугаєвського з В.Г.Ляскоронським, яке доповнює існуючі відомості про знахідки римських монет на Чернігівщині.

Ключові слова: листування, В.А. Шугаєвський, В.Г.Ляскоронський, римські монети, Чернігівщина

Упродовж останніх десятиліть українська історіографія віддає шану тим історикам, імена яких були незаслужено забуті. З когорти дослідників, які зазнали утисків і репресій у 20-30-х рр. ХХ ст., й через це змушені були залишити батьківщину, виділяється Валентин Андрійович Шугаєвський (1884-1966), життєва та історіографічна доля якого пов'язана з Чернігівщиною. За радянських часів його ім'я лише принагідно згадувалось у студіях з нумізматики [4, 249; 5, 7-9, 60; 6, 173, 174, 178-180; 15, 191]. По-справжньому для вітчизняної історіографії В. Шугаєвського «відкрив» Г. Курас, який у низці статей здійснив реконструкцію біографії науковця, а також звернувся до вивчення його пам'яткоохоронної діяльності та наукового доробку [7; 9; 10]. Студії В. Шугаєвського донині не втратили своєї наукової цінності. Свідченням того є постійні перевидання оприлюднених свого часу його робіт, а також видання маловідомих широкому загалу досліджень ученого [8; 19].

Складні перипетії життя ученого залишили для дослідників його інтелектуальної біографії чимало білих плям. Відтак, чи не єдиним у цьому випадку шляхом їх заповнення є залучення нових джерел. Зокрема, листування В. Шугаєвського донедавна залишалося маловідомим, і його запровадження до наукового обігу повинно розширити інформаційне поле про його наукову діяльність та приватне життя.

Листування В. Шугаєвського з Василем Григоровичем Ляскоронським (1859-1928), яке збереглося у особовому фонді останнього в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського Національної академії наук України, розкриває його наукові плани і цікаві сторони творчих взаємин між ученими, піднімає завісу над листуванням як суспільним явищем у роки політичної нестабільності (1917-1919 рр.), збагачує існуючі уявлення про В. Шугаєвського-нумізмата. Про ці листи побіжно згадав Г. Курас у своїй розвідці [7, 90], проте, на нашу думку, вони є достатньо цінним історичним та історіографічним джерелом, аби бути оприлюдненими повністю.

Нами виявлено два листа В. Шугаєвського до В.Ляскоронського, написані у період з грудня 1918 по січень 1919 р. з Києва до Ніжина.

В. Шугаєвський у грудні 1917 р. був змушений ненадовго повернутися в Україну з Петрограда, де з 1909 р. працював у нумізматичному відділі Ермітажу й займався описом монет й монетних скарбів цього музею. Його перші статті, присвячені римським монетам на території України [16; 17; 18], засвідчили набутий у Петербурзі досвід у цій справі й стали основою для більш ґрунтовного вивчення монетних знахідок.

У той же час В. Ляскоронський – учень В. Антоновича – працював професором Ніжинського історико-філологічного інституту князя О. Безбородька [14]. У листопаді 1918 р. його було обрано ординарним професором по кафедрі російської історії [1, ф. 1105, оп. 1, спр. 1547, арк. 80, 82, 83]. У Ніжині він продовжив розпочаті раніше нумізматичні студії [13, 383]. Напередодні буремного 1917 р. він завершив монографію «Римская монета в пределах Южной Руси, как исторический источник для древнейшего периода русской истории». За спогадами В. Дубровського, рукопис цього дослідження вряжав – «це був досить грубий стос дрібно списаних сторінок – сотні сторінок» [2, 51]. В. Ляскоронському вдалося оприлюднити лише першу його частину [11]. Він продовжив роботу над дослідженням римських монет, результатом якої став рукопис монографії «Римская монета в Южной России и сопредельных странах как исторический источник», яку вчений закінчив у 1927 р. і яка увібрала в себе усі зібрані ним відомості про знахідки римських монет [5, 9]. Оприлюднено було також лише фрагмент цього дослідження [12]. В ході написання цієї роботи В. Ляскоронський часто-густо спирався на неперевірені дані, за що згодом підпав під критику колег по «цеху», серед яких був і В. Шугаєвський [5, 9]. Це сталося вже після смерті В. Ляскоронського, а тоді, на зламі 1918-1919 р., він звертався до нього по допомогу як до фахівця у цій справі.

Тексти листів дають можливість стверджувати, що у нашому розпорядженні опинився лише фрагмент листування між ученими. Вони написані на аркушах паперу, які тоді використовувалися для написання листів. Збереглися й конверти цих двох поштових відправлень, які відіграють важливу роль в атрибуції цих текстів. Зокрема, за штемпелями на конверті вдалося уточнити дату написання листа, який В. Шугаєвський датував помилково 1918 роком. Очевидно, це сталося через те, що лист було написано на самому початку нового року – 3 січня 1919 р. й тому, можливо автоматично, В. Шугаєвський невірною вказав рік. Крім того, на конвертах збереглися поштові марки Української Народної республіки, випущені 1918 р., вартістю 20 і 50 шагів [3, 6].

Головний лейтмотив листів – дослідження знахідок римських монет на півдні Росії. У листах відображено прагнення В. Шугаєвського посприяти дослідженню

монетних скарбів Чернігівщини. Зокрема, наведено окремі відомості про знахідки римських монет на території Північного Лівобережжя, а також окреслено перспективи створення узагальнюючої праці з цієї проблеми. Крім того, листи побіжно характеризують напруженість у країні – у висловах В. Шугаєвського відчувається занепокоєння з приводу цього; також він помітно переймається долею матеріалів, які залишив у Петербурзі. Водночас, з листів стає відомо, що політична нестабільність досить швидко далася взнаки в інших сферах життя – з'являються проблеми з доставкою листів до адресатів, що знайшло свій вияв у зниженні довіри до пошти й зменшенні обсягів кореспонденції в цілому. Цим можна частково пояснити незначну кількість листів, які відклалися в особистих зібраннях істориків за 1917-1920-й рр.

Пропоновані два листи В. Шугаєвського до В. Ляскоронського публікуються мовою оригіналу за хронологічним принципом, згідно з датами, позначеними на поштових штемпелях на конвертах. Слова, прочитання яких викликало сумніви, взяті у квадратні дужки. Також у квадратних дужках розкриті текстові скорочення. Текст листів поданий з урахуванням норм сучасного правопису та пунктуації зі збереженням морфологічних та стилістичних особливостей тексту оригіналу.

№ 1

18 дек[абря] 1918 г.

Многоуважаемый Василий Григорьевич!

Я не отвечал до сих пор на Ваше письмо, потому что был почти уверен, что оно по общему положению вещей не попало бы к Вам. Теперь обстоятельства иные и я думаю, что это письмо дойдет до Вас. – С удовольствием узнал о Вашей работе о находках римских монет и общие ее задания. Но мне очень хотелось бы знать о характере ее подробнее. Думаете ли Вы ограничиться лишь перечислением находок монет или поставит вопрос о них более широко – разобрать причины проникновения сюда римских монет, состав кладов, их распределение по различным частям Юга России и сделать возможные отсюда выводы? Любопытствую потому, что сам давно уже интересуюсь находками римских монет и собираю относящиеся сюда материалы. Вотдаленном будущем я предлагаю составить общий список всех находок римских монет на территории России, в настоящее же время разобрать статистически, и в связи с этим и археологически доступные мне клады монет. К сожалению, мне удалось собрать немного соответствующего материала: 4-5 кладов, относительно которых я добыл распределение их монет по императорам (личной работой в архиве Императорской Археологической Комиссии и из литературы) и 2-3 клада, пришедших в Эрмитаж через мои руки, которые я распределил не только по

императорам, но и определил, насколько это возможно по существующим источникам время чеканки каждой монеты – вот тот материал, с которым я начал статистически оперировать и наметил кое-какие перспективы. К сожалению, мне не удалось развить работы: в декабре 1917 г. я уехал из Петрограда на 2 недели, как предполагал, но остался здесь и по сие время. Не имею сведений, уцелело ли мое имущество и в частности материалы моих научных работ. Для меня будет весьма тяжелой потерей их пропажа. В частности в Петрограде остались и мои материалы по монетным находкам Черниговской губернии, собранные в немалом количестве и через частных лиц; среди этих материалов были и касающиеся находок римских монет. На память могу указать Вам только находку 1) денария М. Аврелия при постройке Реального училища в Чернигове; 2) медной монеты имп[ератора] Галлиена александрийского чекана в Чернигове же (кажется на территории городского кирпичного завода на глубине 1 саж[ени]; обе монеты в Черниговском музее архивной комиссии), 3) денария Люциллы в г. Остре, и 4) 2-х денариев М. Аврелия и Комода – в районе с. Рудки, Черниговского уезда. Видели ли Вы каталог названного музея? Там отмечены места находок части римских монет, хранящихся в музее. Там же, в предисловии к монетному отделу, написанном мною, есть, кажется, кое-какие указания о находках римских монет в губернии. За сим советую Вам обратиться к некоему Константину Ивановича Самбурскому в с. Гужовку Борзенского уезда; прежде он был псаломщиком, теперь – не знаю. Он большой любитель старины, интересовался между прочим кладами и отдельными находками монет в Черн[иговской] губернии и сообщил мне немало сведений о них. Сведения эти – увы! – остались тоже в Петрограде. Вам, думаю, он повторит их и дополнит с большой любезностью.

Беру на себя смелость обратить Ваше внимание при определении кладов римских монет на то обстоятельство, что не все монеты с портретами и титулами данного императора относятся к его царствованию. Так, монеты Комода начинаются с титулом «Цезаря» с 176 г., между тем, как вступил этот император на престол в 180 г.; денарий М. Аврелия чуть ли не с 149 г., а вступил он на престол с 161 г. Кажется, то же имеет место и в отношении других императоров. Нечего и говорить, что обстоятельство это весьма важно, ибо до сих пор принято все монеты данного императора относить лишь к годам его царствования, и таким образом при хронологическом распределении монет создавать совершенно неправильную их группировку. – Быть может, Вам это все хорошо известно, но на всякий случай я счел должным обратить Ваше внимание на это обстоятельство.

Известен ли Вам каталог музея Подольского

Церковного Историко-археологического] Общества? Там перечисляется состав клада с. Переорки – всего 400 штук денариев.

Надеюсь, что Вы не откажетесь ответить на это письмо и вообще информировать меня о ходе Вашей работы, весьма меня интересующей.

С искренним уважением
К Вам – В.Шугаевский.

Киев, Дмитриевская ул., д. 78, кв. 2.

*Институт рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.Вернадського, ф. 90, спр. 406, арк. 1-1 зв.-2-2 зв.-3-3 зв.
Автограф.*

№ 2

21 дек[абря] ст[арого] ст[иля] –
3 янв[аря] 1918¹ г. нов[ого] ст[иля]
**Глубокоуважаемый
Василий Григорьевич!**

Вчера получил Ваше письмо и, пользуясь существующим пока почтовым движением, спешу ответить Вам. – К глубокому моему сожалению, я не могу сообщить Вам сведений о тех находках римских монет, о которых я упоминал в своей брошюре «О научн. знач. мон. находок»². В памяти эти сведения у меня не удержались, записи же остались – увы! – в Петрограде. Что касается римских монет Черниговского музея, то сведения о них помещены полностью, если не ошибаюсь, в Каталоге музея. – Других сведений, насколько помнится, не существует. С большим удовлетворением узнал из Вашего письма, что Ваш труд о римских монетах в России закончен. Значит, у нас будет едва ли первое серьезное и полное сочинение о находках монет в нашем отечестве и притом из столь интересной, но в тоже время и неясной эпохи, как переходная от классической к переселению народов. Не найдете ли Вы возможным самым кратким образом указать мне, какая причина, по Вашему мнению, являлась главной в деле занесения римских монет к нам? Мне известны мнения ученых по этому вопросу, и очень хотелось бы знать, какое из них, по Вашим наблюдениям, оказывается наиболее правдоподобным.

Вместе с тем обращаюсь к Вам с другой просьбой. Я давно задумал и собрал порядочный материал по вопросу о кладах в России пражских грошей XIV в. (Венцеслава II – Венцеслава IV). Весьма желательно было бы пополнить материал теми сведениями – а их, несомненно, немало – которые не попали в печать. Думаю, что при собирании Вами данных о находках римских монет, Вам попадались таковые и о пражских грошах. Буду весьма обязан Вам, если

1. У тексте листа В. Шугаевским позначена дата «1918». Однак, штемпелі на конвертах неспростовно доводять, що лист був відправлений 3 січня 1919 р.

2. Очевидно, йдеться про роботу В.Шугаєвського «Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии», видану у Чернігові 1915 р.

Вы не откажетесь сообщить их. Очень важно было бы знать место находки, число найденных монет, их внешний вид (обычно гроши Венцеслава IV страшно истерты), что найдено с ними, а также где хранятся найденные монеты.

Не откажите, глубокоуважаемый Василий Григорьевич, исполнить, поскольку это, возможно, мою просьбу.

Желаю Вам всякого благополучия,
искренно уважающий Вас
В. Шугаевский.

*Институт рукопису Національної бібліотеки України
ім.В.Вернадського, ф. 90, спр. 407, арк. 1-1 зв.-2-2 зв. Автограф.*

Посилання

1. Державний архів Чернігівської області.
2. Дубровський В. Проф. В.Г. Ляскоронський / Василь Дубровський // Український історик. – 1965. – № 3-4. – С. 48-52.
3. Каталог поштових марок, конвертів та карток України (1918-2008) / [упорядники І.В. Гончарюк, Д.В. Рипела]. – К., 2009. – 392 с.
4. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України у вітчизняній історіографії / М.Ф. Котляр // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип. 4. – С. 236-252.
5. Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР. – М., 1961. – 114 с.
6. Кропоткин В.В. Новые находки византийских монет на территории СССР / В.В. Кропоткин // Византийский временник. – 1965. – Вып. 26. – С. 166-189.
7. Курас Г. В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат / Григорій Курас, Раїса Яушева-Омельянчик // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 88-96.
8. Курас Г. Валентин Шугаєвський про зруйнування Успенського собору Києво-Печерської Лаври / Григорій Курас // Пам'ять століть. – 1997. – № 6. – С. 149-152.
9. Курас Г. Науковатажителі та доля одного з основоположників української нумізматики В.А. Шугаєвського / Г.Курас // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: Матеріали всеукр. наук. конф. – Харків, 1995. – С. 319-324.
10. Курас Г. Український історик та краєзнавець В.А. Шугаєвський / Г.Курас // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 236-237.
11. Ляскоронский В.Г. Римская монета в пределах Южной России, как исторический источник для древнейшего периода русской истории // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1920. – Т. XXXIII. – С. 1-16.
12. Ляскоронський В. Римські монети, які знайдено на території м. Києва / В. Ляскоронський // Український музей. – 1927. – Вип. 1. – С. 29-41.
13. Мельник-Антонович К. Василь Григорович Ляскоронський (Некролог) / К. Мельник-Антонович // Записки Историко-Филологічного Відділу ВУАН. – К., 1929. – Кн. XXIV. Праці історичної секції. – С. 367-387.
14. Острянюк А.М. Василь Ляскоронський і Ніжинська вища школа / А.М.Острянюк // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 30. Культура Полісся та України в історичному, філологічно-мистецькому контексті. – С. 105-111.
15. Спасский И.Г. Нумизматика в Эрмитаже. Очерк истории Минцкабинета – Отдела нумизматики / И.Г.Спасский // Нумизматика и эпиграфика. – М.: Наука, 1970. – [Том] VIII. – С. 123-234.
16. Шугаевский В. Клад русских медных монет XVIII в., найденных близ с. Глинки, Стародубского уезда, Черниговской губернии / В.Шугаевский // Труды Черниговской архивной комиссии. – Чернигов, 1913. – Вып. X. – С. 74-90.

17. Шугаевский В. Краткий обзор монетных находок Черниговской губернии / В. Шугаевский. – Чернигов, 1915.

18. Шугаевский В. Монета и денежный счет в Левобережной Украине в XVII веке / В. Шугаевский. – Чернигов, 1918. – 47 с.

19. Шугаевський В. Уманський скарб римських денаріїв I-II століть й основні риси скарбів римських срібних монет в Україні / В. Шугаевський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том CCLX. – Книга 1: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін / [Наукове товариство імені Шевченка]. – Львів, 2010. – С. 452-484.

Острианко А.Н. Находки римских монет на Черниговщине (из эпистолярного наследия В.А. Шугаевского)

Статья посвящена переписке В.А. Шугаевского с В.Г.Ляскоронским, которая дополняет существующие сведения о находках римских монет на Черниговщине.

Ключевые слова: переписка, В.А. Шугаевский, В.Г.Ляскоронский, римские монеты, Черниговщина.

Ostrianko A.M. Finds of the Roman coins in the Chernihiv area (from V.A. Shuhaievs'kyi's epistolary heritage)

The article is devoted to the V.A. Shuhaievs'kyi's letters to V.H.Liaskorons'kyi which supply existing data on the finds of the Roman coins in the Chernihiv area.

Key words: epistolary, V.A. Shuhaievs'kyi, V.H. Liaskorons'kyi, Roman coins, Chernihiv area.

26.03.2012 р.

УДК 908 (913): 930

Я.М. Гирич

**ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ
ДОСЛІДЖЕННЯ Ю. ВІНОГРАДСЬКОГО**

Стаття присвячена аналізу історико-краєзнавчих досліджень Чернігівщини, здійснених Юрієм Виноградським у першій половині XX ст.

Ключові слова: Ю. Виноградський, краєзнавство, музей, Сосниця, Чернігівщина, топоніміка, археологічні пам'ятки.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки серед напрямів історичних досліджень особливої актуальності набувають теми, пов'язані з регіоналістикою – не лише власне регіональною, а й локальною, місцевою міською та сільською історією. Новим смислом наповнюється вивчення феномену регіональної специфіки культурного розвитку, ментальності, ідентичності, традицій, значення релігійного чинника тощо. У світлі цього поступово зростає роль історичної урбаністики, дослідження кола питань, пов'язаних з історичними витоками формування територій, відцентрових та доцентрових традицій, міграційних і колонізаційних процесів. У зв'язку з цим, уже в наш час, краєзнавчі дослідження постають не лише як частина етнологічно-фольклорних розвідок, а як перспективний розділ історичної науки XXI ст.

Важливою частиною історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині у першій половині

минулого століття став науковий доробок сосницького краєзнавця Ю. Виноградського.

Юрій Степанович Виноградський народився в родині священика Свято-Покровської церкви 23 квітня 1873 р. у м. Сосниця, що на той час була повітовим центром Чернігівської губернії. У 1892 р. він закінчив Чернігівську гімназію, де навчався разом із українським громадсько-політичним діячем та науковцем М. Могилянським. Юрій Виноградський закінчив юридичний факультет Київського імператорського університету Святого Володимира, де навчався у 1892-1896 рр., одночасно відвідуючи лекції на історико-філологічному факультеті. Був серед активних учасників Першого Всеросійського перепису населення 28 січня 1897 р., за що отримав бронзову медаль із правом її носіння на стрічці «з государевих кольорів» [10, 54-55]. Родина Виноградських була шанованою в місті. Підтвердженням цьому стало обрання у 1905 р. брата Ю. Виноградського Олександра міським головою Сосниці.

Трудовий шлях Юрій Степанович розпочав у Варшаві, працюючи за фахом та займаючись канцелярською роботою. Водночас він був членом Контрольної комісії зі спорудження та введення в дію Варшавського головного архіву давніх актів. З 1907 р. працював у Петриківському окружному суді. Невдовзі Ю. Виноградський вступив до наукового «Товариства історії, філології та права» Імператорського Варшавського університету.

Свою історико-краєзнавчу діяльність Ю. Виноградський розпочав після переїзду з Варшави до Чернігова у 1915 р., де залучився до роботи губернської вченої архівної комісії, став одним із засновників видавництва «Сіверянська думка». У 1919 р. він очолив губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старожитностей, став організатором III радянського музею у Чернігові [8].

Навесні 1920 р. Ю. Виноградський повернувся до Сосниці, отримавши право дослідження та охорони пам'яток старовини у Сосницькому, Борзнянському, Кролевецькому та інших повітах Чернігівської губернії. Наступного року він створив Сосницьке науково-дослідне товариство у складі історико-соціально-економічної і природничо-математично-методичної секцій та філії у містечку Мена [4]. Важливим результатом діяльності товариства стало створення Сосницької повітової наукової бібліотеки, фонди якої нараховували близько 2 500 томів.

У 1920-х роках краєзнавець співпрацював з Історико-географічною комісією ВУАН, що працювала над створенням Історико-географічного словника України.

Головним дітищем Ю. Виноградського став заснований 1 липня 1920 р. історико-археологічний та етнографічний музей (з 1947 р.

– краєзнавчий). У 1920-1953 рр. краєзнавець був його директором. Музей став одним із перших на Чернігівщині поряд з подібними у Чернігові та Новгороді-Сіверському.

Наприкінці 1930-х рр. Ю. Виноградський був звинувачений у причетності до «контрреволюційної української націоналістичної організації» та пробув під арештом від червня до грудня 1938 р. [2]. У роки війни краєзнавцеві вдалося зберегти від знищення та вивезення окупантами значної частини експонатів музею, за що його було відзначено медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.».

Дослідник відкрив 5 стоянок доби неоліту і доби бронзового віку, 9 давньоруських городищ, брав участь в археологічних експедиціях Інституту історії матеріальної культури АН СРСР та Інституту археології АН УРСР (1946, 1949, 1954 рр.), які у повоєнну добу проводилися в межах Сосниці та Сосницького району [1, 55]. Окрім того, Ю. Виноградський декілька десятиліть поспіль робив записи стану погоди, співпрацював з редакцією УРЕ, ще 1931 р. був атестований Вищою кваліфікаційною комісією УСРР як науковий працівник, що здійснював самостійну науково-пошукову роботу [1, 55].

Помер краєзнавець 4 березня 1965 р. в Сосниці. До 120-ї річниці від дня народження у 1993 р. Сосницькому краєзнавчому музею було присвоєне ім'я його засновника та названо його іменем вулицю, на якій знаходиться установа.

Загалом науковий доробок Ю. Виноградського становить близько 20 праць, статей та повідомлень з історії, фольклористики, етнології, педагогіки, мовознавства. Окрім того, до цього переліку варто додати близько шістдесяти газетних статей, розміщених переважно в районній газеті, що стосувалися краєзнавчої тематики. Зрушення у систематизації наукової спадщини відбулися 2010 р. у Чернігові, коли в серії «Історики та краєзнавці Чернігівщини» вийшов бібліографічний покажчик праць краєзнавця [11].

З огляду на відомі на сьогодні публікації, історико-краєзнавчу спадщину Ю. Виноградського можна поділити на три групи:

1. неопубліковані статті, серед яких варто виділити завершені статті та повідомлення, що нині зберігаються в фондах наукових установ, та недатовані статті й чорнові замітки;
2. статті, надруковані за життя краєзнавця;
3. статті, які побачили світ після смерті Ю. Виноградського.

Загалом дослідники відшукали сорок п'ять неопублікованих статей Ю. Виноградського, які містяться у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України, Центрального

державного архіву-музею літератури і мистецтв України, Російського державного архіву літератури та мистецтва, Державного архіву Чернігівської області, Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю.С. Виноградського. Це матеріали за 1926-1965 рр., серед яких слід згадати «Згадки про землетрус в м. Сосниці» (1926 р.), «Устенсько-Марієнтальське коло передісторичних стацій Нижнього Посейм'я (Лівобережжя р. Сейма між Новими Млинами та с. В. Устям)» (1930 р.), «Пам'ятки передісторичної індустрії на Сосницькому Поліссі» (1931 р.), «Пам'ятки з часів ранньої історії феодалізму та передфеодальних на Сосниччині» (1932 р.), «Новознайдені в 1932 р. стації родового суспільства на Сосниччині» (1933 р.), «3 розшуків слідів життя стародавніх слов'ян на Чернігівщині» (1944 р.), «Неолітичні стоянки Сосниччини» (1946 р.), «К вопросу о топографии древнего Чернигова в связи с лингвистическими данными» (1953 р.), «Предки О.П. Довженка: Исторична довідка» (1960 р.), «Черниговщина. Очерки истории городов, поселков и сел Черниговской области» (1962 р.), «3 фольклорних пережитків у минулому» (1965 р.) [11, 9-12].

Частиною історико-краєзнавчої спадщини Ю. Виноградського виступають недатовані вісім статей та заміток, що нині перебувають переважно у фондах Сосницького краєзнавчого музею ім. Ю.С. Виноградського та Наукового архіву Інституту археології НАН України («Дещо про Десну» (чорновий варіант), «Дещо про мову населення Менщини», «Передісторичні стації Нижнього Посейм'я та суміжного з ним Наддесення: (Коротке звітлення)», «Приказки і прислів'я», «Святозерский клад», «Толока», «Торфовищні знаходки пам'яток матеріальної культури на Сосниччині») [11, 12]. У деяких випадках, аналізуючи фонетико-граматичні особливості мови автора, можна зробити припущення, що замітки були створені на межі 1920-1930-х рр. в часи українізації та існування «скрипниківського» правопису української мови.

Певна частина наукового доробку Ю. Виноградського була опублікована вже після смерті автора. Між 1972-2006 рр. побачили світ вісім статей. У збірнику спогадів про О. Довженка «Полум'яне життя» (1973 р.) з'явилася замітка «Рід Олександра Довженка», присвячена питанню походження видатного сосничанина. У різних варіантах (із доповненнями) упродовж 1991-2005 рр. виходила стаття «Вуличка імені Горького в Сосниці». У передмові до публікації у «Сіверянському літописі» (1995 р., №4) М. Кравченко висловив думку, що цей матеріал не публікувався

у радянську добу через згадку у ньому нащадків гетьмана П. Дорошенка (перебував у 1676-1677 рр. у Сосниці в почесному засланні), зокрема про його брата Андрія, який став сосницьким сотником наприкінці XVII ст. [6]. У 2006 р. у Чернігові в збірнику наукових праць «Скарбниця української культури» було опубліковано статтю «Про деякі пам'ятки старовини м. Чернігова», підготовлену до друку з примітками та передмовою О.Б. Коваленка та Л.В. Ясновської.

Важливою та позитивною рисою історико-краєзнавчої спадщини Ю. Виноградського є той факт, що значна її частина вийшла друком за його життя. Ці праці можна поділити на дві групи – наукові та краєзнавчо-публіцистичні.

Першою статтею краєзнавця стало «Повідомлення про діяльність Сосницького історико-археологічного та етнографічного музею з дня його заснування», вміщене у першому числі «Бюлетеню Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка» за 1925 р. [11, 5].

Деякі публікації Ю. Виноградського побачили світ у перших номерах «Історико-географічного збірника» («Марія Дорошиха» (1927, т. I), «Середня Чернігівщина наприкінці XVIII та на початку XIX в.» (1928 р., т. II), «До історії колонізації середньої Чернігівщини» (1929 р., т. III), «До історії колонізації середньої Чернігівщини, ч. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356 – 1503 – 1618)», (1931, т. IV.) [11, 5-6].

Також у довоєнний час статті краєзнавця були опубліковані в низці вітчизняних наукових видань: «Етнографічному віснику» («Кобзар П.В. Кулик» (1926 р., кн. 3), «Співак Антін Матющенко та його репертуар» (1928 р., кн. 7), «Українському діалектологічному збірнику» («До діалектології Задесення», (1928 р., кн. 1), збірнику «Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали» («Сосниця та її околиці: Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості» (1928 р.), «Хроніці археології та мистецтва» («Археологічні розшуки на Сосниччині 1927 р.»), (1931 р., вип. 5) [11, 5-6].

У повоєнний час Ю. Виноградський подав декілька повідомлень в «Краткие сообщения Института археологии АНУССР» («Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосницы» (1952 р., вып. 1), «Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея» (1955 р., вып. 5), «Находки бронзовых украшений в Менском и Сосницком районах» (1960, вып. 9) [11, 7].

Дослідженню діалектів, топонімії, фольклору Чернігівщини присвячені розвідки, вміщені у часописах «Мовознавство» («Назви міст, сіл та річок Чернігівщини», «Холми» (1957 р., т. XIV) й «Українська діалектологія і ономастика» («Про деякі фонетичні особливості менських і сосницьких

говірок на Чернігівщині в пам'ятках XVII - XVIII ст.» (1964 р., т. I), «Народна творчість та етнографія» («Спогади про кобзарів і лірників Менського району Чернігівщини» (1964, № 1) [11, 7-8].

Внаслідок проведення польових робіт за його сприяння складено детальні археологічні карти Сосницького та суміжних придеснянських районів. Краєзнавець брав активну участь у збиранні матеріалів до «Історії міст і сіл Української РСР». Він опрацював ономастичні дані 1610 населених пунктів та понад 100 назв річок і урочищ краю [9].

Невід'ємною частиною історико-краєзнавчої спадщини Ю. Виноградського є статті у районній та обласній пресі. В першу чергу, це замітки у Сосницькій районній газеті, що у різні роки мала різні назви – «Известия» (1917-1920 рр.), «Наш путь» (1920-1923 рр.), «За соціалістичну Сосниччину» (1935-1937 рр.), «Зоря комуни» (1937-1941 рр.), «Червоний прапор» (1944-1962 рр.), «Колгоспна правда» (1962-1965 рр.), «Радянський патріот» (з 1965 р.). Краєзнавець розпочав друкуватися у «районці» з 1936 р. У газеті «За соціалістичну Сосниччину» з'являлися статті «Вік торфу на в'юниському болоті» (1936 р.), «Рідкі знахідки речей з бронзи» (1936 р.), «Школи на Сосниччині» (1936 р.). У «Зорі комуни» були надруковані наступні публікації: «Рідкі наукові знахідки» (1937 р.), «Сосницькі торфовища» (1937 р.), «На допомогу музею В.І. Леніна» (1938 р.), «Зрушення криги та замерзання р. Убеді й інших річок» (1940 р.), «Про повідь в Сосницькому районі (з явищ природи)» (1940 р.), «Убедь (загальні дані)» (1940 р.), «Великі повіді» (1941 р.), «Пам'ятки первисно-общинного ладу» (1941 р.) [11, 6].

Найбільше історико-краєзнавчих розвідок Ю. Виноградського надруковано в газеті «Червоний прапор», частина яких у співавторстві з Д. Лав'юком. Статті стосувалися широкого кола питань історії Сосниці та земель колишнього Сосницького повіту: історії окремих населених пунктів («Козляничі» (1961 р.), «З минулого Сосниці» (1959 р.), «Хутір Синютин» (1959 р.), «Ганнівка – Веселе» (1960 р.), «Село Чорнотичі» (1960 р.), «З історії села Савинок і його околиць» (1960 р.), «Минуле і сучасне села Лав» (1960 р.), окремих історичних періодів («Далеке минуле Сосниці і її жителів» (1960 р.), «Сосниччина в епоху Київської Русі» (1960 р.), «Сосниччина в складі Литви і Великого князівства Московського» (1960 р.), «Сосниччина під владою Польщі» (1960 р.), «Сосниччина за часів Визвольної війни українського народу проти панської Польщі» (1960 р.), подій («Навала військ Яна Казимира на Сосниччину» (1960 р.), «Сосниця в час перепису населення 1666 року» (1960 р.), аспектів («Герб Сосниці», «Де була в Сосниці кріпость» (1959 р.), «Школи – ювіляри. До історії села Велике Устя» (1960 р.), «З історії

народної освіти Сосниччини» (1960 р.), постатей («Сосницький Тарас Бульба» (1959 р.), економіці («Будівництво Сосницького цегельного» (1959 р.), археологічним дослідженням («Археологічна експедиція на Сосниччині» (1946 р.), «Археологічні розкопки в околицях м. Сосниці» (1949 р.), описові географічних об'єктів («Чубакова або Типова гора» (1961 р.), «Убідь та її притоки» (1960 р.), «Пісня» (1960 р.), «Люта» (1960 р.), «Ліси Сосниччини» (1960 р.), їх топоніміці («Звідки назва річки Убідь» (1959 р.), «Звідки ці назви» (1959 р.) та кліматичним особливостям («Клімат Сосницького району» (1946 р.) [11, 6-8].

Залишившись на окупованій території, краєзнавець не полишав пошукової роботи. Примітною є його стаття «Сосницький музей» у чернігівській газеті «Українське Полісся» (10 червня 1942 р., співавтор В. Білоровська), яка видавалася «мельниківцями» [11, 6].

Під час адміністративно-територіальної реформи 1962-1965 рр. Сосницький район було ліквідовано, а районний центр і разом районну газету перенесено до сусіднього містечка Мена. Там тоді видавалася газета «Колгоспна правда», де Ю. Виноградський у 1964 р. надрукував вісім статей («Дещо з історії Дягови», «Кобзарі та лірники Менщини», «Минуле Менщини», «Село Бужанка», «Село Жовтневе», «Спогади про кобзарів і лірників Менського району Чернігівщини», «Туристи», «Яків Скидан – прототип Тараса Бульби») [11, 9].

Статтю про археологічну експедицію 1949 р. також було надруковано в обласній газеті «Деснянська правда» («Науково-дослідницька експедиція в Сосницькому районі»). У «Вечірньому Києві» вийшли дві замітки Ю. Виноградського «Унікальний експонат районного музею» (1958 р., співавт. Д. Лав'юк) та «Слідами меланхленів» (1962 р.) [11, 7-8].

Певна частина науково-краєзнавчої спадщини міститься у особовому фонді № 103 (Ю. Виноградського) в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Це наукові та творчі, біографічні, картографічні матеріали, відомості про громадську та службову діяльність, листування, фотографії [7, 76-77].

Отже, статті та розвідки Ю. Виноградського стали вагомим частиною історико-краєзнавчих досліджень Північного Лівобережжя. Зокрема, наслідком ґрунтовного вивчення низки аспектів історичного минулого Сосниці та територій колишнього Сосницького повіту стали близько восьмидесяти наукових та публіцистичних статей. Багаторічна робота пошукова робота на чолі Сосницького краєзнавчого музею завершилася створенням стрункої конструкції історичних подій в краї від найдавніших часів до початку ХХ ст.

Статті Ю. Виноградського є міцним підґрунтям

для подальшої розробки широкого кола аспектів історії, археології, етнології, топоніміки, діалектології, природознавства Придеснянського краю та Посейм'я. Особливу цінність становлять його неопубліковані статті та чорнові матеріали, у яких краєзнавець визначив перспективні напрями історико-краєзнавчих досліджень.

Посилання

1. Історія Сосниці та її довкілля / [упор. Адаменко М.]. – Сосниця, 2001 – 2005. – 100 с.
2. Коваленко О. Виноградський Юрій Степанович / [Коваленко О., Ткаченко В., Ясновська Л.]. // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки) – К., 1991. – С. 335-336.
3. Коваленко О. Виноградський Юрій Степанович / Коваленко О. // Українські архівисти: біобібліогр. довідн. – К., 1999. – Вип. 1. – С. 71-72.
4. Коваленко О. Сосницьке науково-дослідне товариство / [Коваленко О., Дятлов В.] // Минуле Сосниці та її околиць. – Чернігів, 1990. – С. 87-88.
5. Лобода В.В. Виноградський Юрій Степанович / Лобода В.В. // Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 66.
6. Ненадруковані розвідки Ю. Виноградського (підготовка до друку і передмова М.Кравченка) // Сіверянський літопис. – 1995 – № 4. – С. 136-138.
7. Особові архівні фонди інституту рукопису. Путівник / [відп. ред. Онищенко О. С.]. – К.: НАН України, НБУ ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису, 2002. – 768 с.
8. Петров В. Краєзнавець Ю.С. Виноградський / Петров В. // УДЖ. – 1966. – № 1. – С. 116-117.
9. Скрипник П. Виноградський Ю.С. / Скрипник П. // Українські історики. – Вип. 2. – Ч. 2 (2004). – С. 82-83.
10. Сосниця – європейське місто / Сіверський інститут регіональних досліджень; [Леп'яков С. А. (голова ред.) та ін.]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2010. – 64 с.
11. Юрій Степанович Виноградський: (Біобібліогр. покажч.) / [Упоряд. В.М. Пригоровський, П.В. Грищенко; наук. ред. О.Б.Коваленко; ред. І.Я. Каганова; відп. за вип. П.В.Грищенко]. – Чернігів, 2010. – 21с. – («Історики та краєзнавці Чернігівщини»; Вип. 15).

Гирич Я.Н. Историко-краеведческие исследования Ю.Виноградского

Статья посвящена анализу историко-краеведческих исследований Черниговщины, проведенных Юрием Виноградским в первой половине XX в.

Ключевые слова: Ю. Виноградский, краеведение, музей, Сосница, Черниговщина, топонимика, археологические памятники.

Hyrych Ya.M. Yurii Vynohradskyi's historical and naturalistic studies

The article focuses on the historical and naturalistic studies of Chernihiv region made by Yurii Vynohradskyi in the first half of the twentieth century.

Key words: Yu. Vynohradskyi, Local History, museum, Sosnytsia, Chernihiv, toponymy, archaeological sites.

31.03.2012 р.

РОЗБУДОВА СУДОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Автор у даній статті розкриває особливості становлення та структуру судової системи України періоду червня 1917 – квітня 1918 рр.

Ключові слова: генеральний секретаріат судових справ, Генеральний Суд УНР, апеляційний суд, прокурор, Міністерство судових справ, націоналізація судової системи.

З утворенням і поступовою еволюцією Української Центральної Ради від громадського органу до вищого законодавчого органу (парламенту) постало гостре питання формування національної судової системи.

Проблемою становлення української державності та формування її інституцій у період української революції 1917-1920 рр. займалися як історики, так і юристи. Вагомий внесок у дослідження цих питань зробили М.Л. Копиленко [1], О.Л. Копиленко [2], О.М. Мироненко [5].

У статті автор ставить за мету розкрити етапи становлення судової системи за доби Української Центральної Ради, вивчити особливості функціонування судової установи та визначити структуру національної судової системи в часи українських змагань 1917-1921 рр.

27 червня 1917 р. була опублікована «Декларація Генерального Секретаріату», де вперше окреслено коло діяльності секретаріату судових справ: «... завданням Секретаріату в справах судових має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якому вони мають бути в автономній Україні. Ця робота має розпадатись на підготовку справи українізації та демократизації суду і виробу відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладу на Україні» [3, 3]. Незабаром, 15 червня 1917 р., на Засіданні Малої Ради секретарем судових справ був затверджений В. Садовський. Проте, за «Інструкцією Тимчасового уряду Генеральному Секретаріату» від 4 серпня 1917 р. дана посада не передбачалась [4, 1].

Отже, на думку сучасного історика О.М. Мироненка судова система України перебувала в підпорядкуванні центру. «У перші пореволюційні місяці на Україні судова система майже нічим не відрізнялась від інших територій Росії, де Тимчасовий уряд ліквідував військові польові суди, станові «особливі присутствія», посади земських начальників, відновив діяльність мирових судів, які були скасовані на Україні ще у 1889 р., за виключенням Одеси, Харкова, привів судові установи у відповідність з першою редакцією

«Судових інститутів 1864 р.» [5, 69]. Таким чином, лише з поваленням Тимчасового уряду і захопленням влади більшовиками в Петрограді з'явилась можливість знову поставити питання про створення національної судової системи.

На засіданні Української Центральної Ради 30 жовтня 1917 р. було схвалено рішення про доповнення складу генерального Секретаріату «комісарами по справах військових, продовольчих, залізничних, пошти і телеграфу, судових» [6, 375]. 1 листопада 1917 р. комісаром судових справ став есер М. Ткаченко. 7 листопада 1917 р. назву «Генеральний комісаріат судових справ» було замінено на «Генеральний секретаріат судових справ» [7, 35]. 20 листопада 1917 року Українська Центральна Рада прийняла постанову «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки» [7, 36].

Після створення Генерального секретаріату судових справ Української Центральної Ради було вирішено розпочати реформування судової системи. Перш за все, постала необхідність приступити до створення найвищого судового органу. Законопроект про створення Генерального Суду було внесено і обговорено на засіданні Генерального Секретаріату 29 листопада 1917 р., після чого він був ухвалений Українською Центральною Радою [8, 98-99].

Отже, Генеральний Суд мав діяти на засадах, що визначені законом, до прийняття Конституції. В статті 1 даного закону зазначалось: «Генеральний Суд складається з трьох департаментів – цивільного, кримінального, адміністративного, і виконує на цілій території України всі функції, належні досі Правительствующему Сенатові в справах судових і справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства, також тимчасового, до розв'язання питання про скасування особливих судів, виконує функції головного воєнного суду, щодо справ, вирішених на території України» [9, 1]. Недоліком даної статті стало те, що Генеральному Суду надавалися функції Правительствующего Сенату тільки «в справах судових, і справах нагляду над судовими установами, особами судового відомства». В свою чергу, інструкції, що вирішували всі інші справи, що входили до компетенції найвищого судового органу, не було створено. І лише 2 червня 1918 р. Генеральному Суду були надані «всі функції, належні до утворення його Правительствующему Сенатові» [10, 14].

Місцем перебування Генерального Суду визначили Київ. Члени Генерального Суду отримували звання «генеральний суддя» на основі Конституції. Їх повноваження визначались відповідним дореволюційним російським законодавством.

Ведення конкретної справи доручалось одному із суддів. Керівництво канцелярії, «розпорядною» та господарською частиною мав здійснювати суддя за призначенням генерального секретаріату

судових справ.

При Генеральному Суді утворювалась також прокуратура, яку очолював старший прокурор. Регламент її роботи затверджувався Генеральним Секретаріатом судових справ. В прокуратурі Генерального Суду згідно штатного розпису були посади старшого прокурора, прокурора, писаря і помічника [11, 21 зв.].

17 грудня 1917 р. Українська Центральна Рада затвердила закон «Про заведення апеляційних судів». За даним законопроектом передбачалось створення 3 апеляційних судів – Київського, Харківського, Одеського [7, 169-170].

Юрисдикція Київського апеляційного суду поширювалась на територію Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської, Подільської губерній; Харківського – на територію Харківської і Катеринославської губерній та Бердянського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії; Одеського – на територію м. Одеси, а також Херсонську губернію і Дніпровський повіт Таврійської губернії.

Апеляційні суди в своїй діяльності керувались правилами, установленими раніше для судових палат, але з деякими змінами. Так, згідно ст. 7. Закону посади голів департаменту і посада «старшого голови» не передбачалися. «Порядкуючий» в кожному департаменті обирався на «загальному засіданні апеляційного суду звичайною більшістю на 3 роки». З числа «порядкуючих» на загальному зібранні обиралась особа, яка виконувала функції «Старшого Голови щодо розпорядку і догляду за всім апеляційним судом». В разі, якщо вибори зазначених осіб не відбулись, генеральний секретар юстиції призначав їх своїм наказом.

Прокурорів апеляційних судів призначав, як і прокурорів всіх інших судових установ, генеральний секретар судових справ. В прокуратурі Київського апеляційного суду згідно з затвердженим штатом передбачалися наступні посади: старший прокурор, прокурор, писар, помічник писаря. 23 грудня 1917 р. був прийнятий спеціальний закон «Про урядження Прокурорського нагляду на Україні» [7, 176].

Всіх суддів апеляційних і Генерального суду призначала Українська Центральна Рада (далі УЦР) на підставі закону «Про умови осадження і порядок обрання суддів Генерального і апеляційних судів» від 23 грудня 1917 р. [7, 178].

Право на зайняття посади суддів і прокурора зазначених вище судів мала особа з вищою освітою. Але при отриманні 3/5 голосів присутніх членів УЦР, судьями могли бути обрані і особи без вищої освіти.

Особи, які бажали бути обраними судьями Генерального і апеляційних судів, подавали заяву через генеральний секретаріат судових справ в УЦР. Генеральний і апеляційні суди, після сформування

персонального складу, мали право пропонувати своїх кандидатів на вакантні місця.

Вибори суддів відбувались шляхом таємного голосування. Обраним вважався кандидат, що набрав більшість голосів, за винятком випадку, коли необхідно обрати 3/5 голосів присутніх членів УЦР.

21 січня 1918 р. відбулися вибори суддів Генерального і Київського апеляційного судів. Судьями Генерального суду були обрані наступні кандидатури: М.Д. Пухтинський, П.М. Ачкасова, О.М. Бутовський, Г.С. Попов. Судьями Київського апеляційного суду обрали Р.М. Лашенка Н.М. Яценка, В.О. Коренєва, Т.І. Гречуха, О.І. Подгорського, І.В. Малютіна, М.І. Юдіна, С.П. Гречинського [12, 1].

Штат Генерального і Київського апеляційного судів був малочисельним, особливо якщо зважити на ту роль, яку вони відігравали у функціонуванні всієї судової системи. До штату Генерального суду входили 15 суддів, 4 писаря, 10 помічників писаря, 3 судові виконавці, регістратор, архіваріус. У Київському апеляційному суді було передбачено 20 посад суддів, 4 писаря, 15 їх помічників, 2 судових виконавці, скарбник, архіваріус [11, 21-22 зв.].

Слід зазначити, що переважна більшість судових органів УНР наприкінці 1917 – початку 1918 рр. не функціонувала. На думку Д.І. Дорошенка, «Більшовицька окупація кінця 1917 і початку 1918 рр. внесла велику дезорганізацію в судове життя: багато судових діячів було замордовано, багато десь поховалось і повтікало. Міністри судових справ С.П. Шелухину, який фактично перший організував міністерство судових справ, довелося відновляти судовий апарат на місцях і робити багато нових призначень на судові посади» [13, 310].

На жаль, процес творення української судової системи в зазначений період був знівельований з причин нестабільності і недовготривалості діяльності уряду УНР, проте в історії залишився досвід творення національної судової системи, який варто використовувати на сучасному етапі реформування та упорядкування українських судів.

Посилання

1. Копиленко О.Л. Копиленко М.Л. Держава і право України 1917-1920 рр. [Навчальний посібник] / О.Л. Копиленко, М.Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 182 с.
2. Копиленко О.Л. «Сто днів» Центральної Ради / О.Л. Копиленко. – К.: Україна, 1992. – 204 с.
3. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – № 10. – червень. – 150 с.
4. Вісті з Української Центральної Ради. – № 20/21 – листопад. – 152 с.
5. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради / О.М. Мироненко – К., 1995. – 230 с.
6. Українська Центральна Рада Документи і матеріали в II томах. – К., 1997. – Т. I. – 470 с.
7. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 1115, оп. 1, од. зб. 1, 180 арк.

8. ЦДАВОВУ, ф. 1063, оп. 3, од. зб. 1, 102 арк.
 9. Вісник Генерального Секретаріату. – 1917. – 9 грудня. – 160 с.
 10. ЦДАВОВУ, ф. 1064, оп. 1, од. зб. 77, 107 арк.
 11. ЦДАВОВУ, ф. 1063, оп. 1, од. зб. 6, 56 арк.
 12. Вісник Генерального Секретаріату Української Народної Республіки. – 1918. – № 2. – 11 січня. – 160 с.
 13. Дорошенко Д.І. Історія України 1917-1923 рр. У 2-х т. / Д.І. Дорошенко. – Ужгород, 1930. – Т. II. – Українська Гетьманська Держава. – 320 с.

Грибенко А.Н. Реконструкция судебной системы Украины в период Украинской Центральной Рады: исторический аспект

Автор в данной статье показал особенности становления и структуру судебной системы Украины в период деятельности Украинской Центральной Рады.

Ключевые слова: генеральный секретариат судебных дел, Генеральный Суд УНР, апелляционный суд, прокурор, Министерство судебных дел, национализация судебной системы.

Hrybenko O.M. Development of judicial of Ukraine under the Ukrainian Central Soviet: historical aspect

In this article the author retimed becoming features and structure of the judicial system of Ukraine in the period of Ukrainian Central Advice.

Key words: general secretariat of cases, General Court of UNR, appeal court, public prosecutor, ministry of cases, nationalization of the judicial system.

05.04.2012 р.

УДК 94 (477.51) «18/19»

О.О. Хаценко

ДІЯЛЬНІСТЬ П.Я. ДОРОШЕНКА НА ЧОЛІ ГОЛОВНОГО УПРАВЛІННЯ МИСТЕЦТВА І НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена аналізу діяльності П.Я. Дорошенка на чолі Головного управління мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтв.

Ключові слова: П.Я. Дорошенко, культура, мистецтво, театр, музика, бібліотека.

Петро Якович Дорошенко (1858-1919) – видатний громадський та культурний діяч України. Втім, його діяльність на чолі Головного управління мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтв Української Держави ще не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Зазначимо, що П.Я. Дорошенко до проголошення Української Держави відносився прихильно. Він вважав, що гетьманат – українська традиційна форма державності – краще ніж яка інша забезпечить самостійну національну державу. Він тривалий час знав гетьмана П.П. Скоропадського. Їх зв'язували дружні стосунки, адже вони були сусідами по

маєтку. Ще в юнацькі роки П.Я. Дорошенко мав вплив на П.П. Скоропадського, пробуджуючи в ньому українську національну свідомість, інтерес до рідної минувшини [1, 20].

Думка про реорганізацію уряду виникла у П.П.Скоропадського ще у червні 1918 р. Гетьман мав намір об'єднати в уряді діячів національного українського напрямку. І тоді П.Я. Дорошенку було запропоновано посаду прем'єр-міністра. За дорученням гетьмана Д.І. Дорошенко вів переговори з П.Я. Дорошенком у Чернігові. Останній декілька разів рішуче відхиляв цю пропозицію, як не умовляли його. Він мотивував свою відмову старим віком, поганим здоров'ям і незвичною для нього роботою, та ще в такі часи. Але він поїхав до Києва, де зустрівся з Гетьманом, який також не зумів умовити П.Я.Дорошенка обійняти посаду прем'єр-міністра. До речі, І.Л. Шраг і Д.І.Багалій також відмовилися від цієї пропозиції [2, 99].

Однак П.Я. Дорошенко перебрався до Києва, згодившись на посаду головноуправляючого Головного управління мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтв. О. Войнаренко згадував, що створенню цієї установи треба завдячувати нікому іншому, як самому Гетьману. Це у нього виникла думка виділити з Міністерства народної освіти всі інституції й справи, які безпосередньо торкалися національної культури (бібліотеки, музеї, театри) і сконцентрувати в особливому відомстві мистецтва і національної культури [3, 15].

У 1918 р. Міністерство народної освіти було настільки перевантажено важливою та складною поточною роботою з організації та діяльності шкіл, що не могло приділити належної уваги питанням культури та мистецтва. Тому необхідно було сконцентрувати всі заклади національної культури України в окрему установу. Для проведення в життя проекту потрібна була постанова Ради Міністрів, а також приміщення для цього відомства. Найбільш відповідною для управління на той час була новобудова Ольгинської жіночої гімназії [4, 2].

21 червня 1918 р. Радою Міністрів було ухвалено закон «Про утворення Головного управління мистецтва і національної культури й про перейменування Міністерства Народної Освіти в Міністерство Народної Освіти та Мистецтва». Це управління, залишаючись у відомстві Міністерства народної освіти і мистецтва, було цілком автономним й мало свій окремий бюджет, а головноуправляючий діставав права заступника міністра народної освіти та мистецтва. 15 липня 1918 р. П.Я. Дорошенка було призначено управляючим Головного управління мистецтва і національної культури Міністерства народної освіти та мистецтва [1, 251].

Вже 18 липня 1918 р. міністр М.П. Василенко писав П.Я. Дорошенку: «Прошу Вас керувати справами самостійно, згідно з вашими поглядами і досвідом,

звертаючись до мене лише з питань принципового характеру. Ви можете особисто робити доповіді як у Малій, так і у Великій Радах Міністрів» [5, 20].

За розпорядженням міністра народної освіти та мистецтв М.П. Василенка була створена комісія для розмежування справ між Міністерством народної освіти та мистецтв, Головним управлінням мистецтва і національної культури та Академією наук, яку очолив П.Я. Дорошенко. До складу її увійшли відомі діячі П.І. Холодний, І.А. Красуський та академік В.І.Вернадський [5, 28].

27 липня 1918 р. відбулося перше засідання комісії, на якому головував П.Я. Дорошенко. Він зробив коротку доповідь про склад і завдання комісії, а також з'ясував історію заснування Головного управління мистецтва та національної культури Міністерства народної освіти та мистецтв. На засіданні було вирішено, що Головному управлінню мистецтв та національної культури будуть підпорядковані художньо-промислові школи, Головний національний архів, призначення директора якого узгоджується з Академією наук. Тоді ж було ухвалено заснувати Національний музей [5, 22].

На засіданнях комісії 3 жовтня та 6 листопада того ж таки року була узгоджена передача Головному управлінню мистецтв та національної культури Архитектурного інституту та Археографічної комісії [5, 36].

П.Я. Дорошенко з глибокою повагою відносився до української культури. Д.І. Дорошенко згадував, що Петро Якович справою національної культури займався з усім запалом і відданістю. У нього були дуже широкі плани щодо розвитку усіх галузей української культури й мистецтва [3, 22].

До нового управління перейшли справи, які раніше були зосереджені у театральному відділі та відділі охорони пам'яток старовини й мистецтва Міністерства народної освіти. Було засновано ще новий архівно-бібліотечний відділ, на чолі якого став В.Л. Модзалевський [6, 12].

Під керівництвом досвідченого й відданого справі П.Я. Дорошенка, Головне управління мистецтва і національної культури розгорнуло жваву діяльність. У липні 1918 р. П.Я.Дорошенко звернувся до Ради міністрів з клопотанням про асигнування Головному управлінню мистецтв і національної культури 300000 крб., але Рада Міністрів асигнувала на рахунок річного бюджету 1918 р. лише 100250 крб. [6, 13].

П.Я. Дорошенко був причетним до плану організації Національної бібліотеки Української Держави. Наказом Гетьмана «Про утворення фонду Національної Бібліотеки Української Держави» від 2 серпня 1918 р. започатковано створення Національної української бібліотеки. Згідно цього наказу був створений Тимчасовий Комітет по заснуванню Національної бібліотеки в Києві, який

надав аванс у півмільйона крб. на перші видатки і окреслив завдання бібліотеки. Бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духового життя українського народу і України (рукописні й друкарські): книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії й інші твори друкарень, літографій і металографій, видані в Україні та поза її межами. Фактично бібліотека почала функціонувати вже 3 серпня 1918 р. [1, 251].

П.Я. Дорошенко доручив спеціалістам скласти план організації Національного архіву, в якому мали бути сконцентровані архівні матеріали, розкидані по різних провінційних архівах України, а також збірки колишнього Центрального архіву при Археографічній комісії у Києві [1, 252].

У липні 1918 р. П.Я.Дорошенко зробив доповідь Гетьману. Він звертав увагу на те, що Перша світова війна поставила у велику небезпеку коштовні скарби народної творчості в галузі мистецтва і культури. У вогні кривавих подій пропали музеї, архіви і бібліотеки із зібраними в них протягом декількох віків пам'ятками старовини і мистецтв. На великий жаль, громадянська війна ще більше викличе небезпеку майбутнього знищення речей народної творчості. Такими умовами побажають скористатися різні спекулянти і підприємці, що скуповують з метою наживи коштовні пам'ятки мистецтв і вивозять їх за межі Української Держави. У зв'язку з цим він просив П.П. Скоропадського виділити із Державної Скарбниці в розпорядження Головного управління мистецтв та національної культури 1 млн. крб. на купівлю у власність держави пам'яток старовини і мистецтв. Для зазначеної мети П.Я. Дорошенку було доручено організувати комісію з членів дорученого йому Головного управління, представників від Академії мистецтв, державного контролю [6, 15].

Відділ охорони пам'яток старовини енергійно взявся до підтримки існуючих вже українських музеїв в провінції, до реєстрації і порятунку деяких колекцій, яким загрожувала небезпека, продовжував дослідження пам'яток старовини [1, 252].

У серпні 1918 р. відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва почав дослідження церков. При огляді 26 серпня 1918 р. «Золотих Воріт» з'ясувалось, що якщо не вжити своєчасно рішучих заходів, то незабаром від надзвичайно цінних з історичного та наукового боку старовинних останків не залишиться нічого. Було запропоновано 2 варіанти проекту реставрації будівель [7, 29].

На початку жовтня 1918 р. голова відділу охорони пам'яток звертався до П.Я. Дорошенка з доповідною запискою про необхідність будівництва пам'ятника Т.Г. Шевченку в Києві. Щодо місця для пам'ятника, на його думку найкращим був би виступ над Дніпром наприкінці Петровської Алеї з відповідним облаштуванням схилу Царського Саду. А якщо це неможливо – то єдине місце, яке

зостається – Михайлівська площа [8, 11]. 9 жовтня 1918 р. Рада Міністрів звертається до П.Я. Дорошенка з пропозицією негайно порушити справу про пам'ятник Т.Г. Шевченку [8, 12]. 18 жовтня того ж таки року була створена відповідна комісія. На жаль, реалізувати цей проект не вдалося [8, 15].

Головним управлінням мистецтва та національної культури Міністерства народної освіти та мистецтв було намічено план і розроблені підготовчі заходи щодо організації в Києві Національної галереї мистецтва та Історичного українського музею [1, 252].

Особливу увагу Головне управління звернуло на справу українського театрального мистецтва. Загальне керівництво цією галуззю культури належало Театральній раді, сформованій навесні 1917 р. Ще передзаснуванням Головного управління, Міністерство народної освіти 14 червня 1918 р. провело через Раду Міністрів постанову про допомогу українським театрам у Києві. Так, Українському національному театрові під керівництвом О. Саксаганського до 1 вересня 1918 р. була надана субсидія в сумі 165500 крб., а товариству «Молодий Театр у Києві» під керівництвом Л. Курбаса – в розмірі 100000 крб. Театральна рада складалась із членів, яких затверджував П.Я. Дорошенко як управляючий Головного управління мистецтв і національної культури. Рада мала стежити за художньою стороною всіх вистав державних театрів [9, 49]. Задля того, щоб поставити українське драматичне мистецтво на висоту сучасних вимог щодо виконання, добору репертуару й техніки, 28 серпня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон про заснування в Києві Державного драматичного театру [1, 252].

14 серпня 1918 р. П.Я. Дорошенком було підписано розпорядження про затвердження в Києві Державного народного театру в Троїцькому народному домі. Цей театр був заснований ще в 1917 р. Він утримувався за рахунок власних прибутків, але з боку держави також надавалася допомога. У жовтні 1918 р. П.Я. Дорошенко підписав розпорядження про заснування в Києві Державного мандрівного культурно-просвітнього кінотеатру. Він також мав утримуватися за рахунок прибутків та отримувати допомогу держави [10, 22].

П.Я. Дорошенко вболівав за відродження української національної культури. Державна скарбниця надавала субсидії на створення музичних шкіл та інститутів, де талановита українська молодь училась мистецтву. У серпні 1918 р. Художня рада відомої приватної музично-драматичної школи ім. М.В. Лисенка, яка існувала з 1904 р., прохала музичний відділ Головного управління мистецтва та національної культури реформувати школу у Вищий музично-драматичний інститут, який би надавав учням закінчену художньо-технічну освіту і по успішному закінченню – звання вільного художника. Незабаром музично-драматичну школу ім. М.В. Лисенка було

одержавлено і перейменовано в Український музичний інститут. П.Я. Дорошенко також підтримував ідею відкриття в Одесі музичної академії [11, 11].

Українська преса висловлювалась за необхідність організації Української національної опери. В свою чергу П.Я. Дорошенко писав про необхідність створення у Києві Державного оперного театру. Вже з осені 1918 р. почались підготовчі роботи по перетворенню міської опери в Києві в Українську національну оперу. Члени театального відділу Головного управління мистецтв та національної культури під керівництвом П.Я. Дорошенка, обмірковуючи питання створення Національної опери, ухвалили створити Українську державну оперу і орендувати для цього Київський міський оперний театр. У листопаді 1918 р. були запрошені співаки-українці, артисти колишніх імператорських театрів у Петербурзі та Москві, замовлені переклади лібретто світових опер українською мовою, підготовлено репертуар для майбутнього сезону 1919-1920 рр. Тимчасову дирекцію оперного театру театральна рада доручила М. Садовському [10, 33].

На той час кобзарство було важливою галуззю національного музичного мистецтва, для підтримки і розвитку якого було засновано в Києві Кобзарську школу. Теоретичну частину в школі викладали люди з вищою музичною освітою, а для навчання гри на бандурі було запрошено 8 кобзарів різних шкіл (Харківської, Полтавської і Чернігівської) [1, 253]. У Києві була організована і перша Капела кобзарів, якою керував В. Ємець. При Українському музичному інституті згодом було відкрито клас бандури, на який було запрошено В. Ємця [3, 25]. Після першого публічного виступу в одному з найбільших театрів Києва, Капела кобзарів мала стати Державною Капелою. Музичний відділ Головного управління мистецтв та національної культури підготував відповідний законопроект на затвердження Ради Міністрів та на підпис Гетьмана. На жаль, реалізувати це не вдалось.

Для піднесення музичної культури на Україні з ініціативи композитора і диригента К. Стеценка, який працював у музичному відділі Головного управління мистецтв та національної культури, талановитого диригента О. Приходько було організовано у Києві Український національний хор під керівництвом відомого диригента О. Кошиця, пізніше перетворений в Українську державну капелу [1, 253].

У жовтні 1918 р. Рада міністрів ухвалила законопроект про заснування симфонічного оркестру ім. М.В. Лисенка в Києві. 1 грудня того ж таки року було засновано Український державний симфонічний оркестр ім. М.В. Лисенка під керівництвом О. Горілого. Головне управління асигнувало на його утримання у 1918 р. 66300 крб. У статуті, підписаному П.Я. Дорошенком, йшлося про те, що метою створення оркестру є виконання найкращих творів української, слов'янської а

також всесвітньої симфонічної музики і сприяння поширенню серед народних мас України естетичних поглядів, підвищення художньо-музичних смаків українців [10, 40].

Головне управління мистецтва та національної культури звертало велику увагу на національну кінематографію. 8 серпня 1918 р. П.Я. Дорошенко писав до Ради міністрів: «За останні часи вплив кінематографа на народні маси дуже поширився – кінематограф став мистецтвом простонароддя. Цей фактор можна широко використовувати з культурно-просвітньою та агітаційною метою. Кінематограф мусить стати засобом поширення серед народних мас рідної культури, засобом збудження національної свідомості, любові до рідного краю і його історії» [12, 8]. Потрібно було створювати і кінолабораторію, на влаштування якої було асигновано 233000 крб. [12, 10].

Таким чином, діяльність П.Я. Дорошенка на чолі Головного управління мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти і мистецтв була спрямована на розвиток української культури та збереження пам'яток історії та культури.

Посилання

1. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. [У 2 т.]. – Ужгород, 1930. – Т.2. – 360 с.
2. Дорошенко Д. Записки до історії 1918 року на Україні. – Відень, 1921. – С.100.
3. Войнаренко О. З гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918. – Детройт, 1950. – 30 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 2457, оп. 1, спр. 1, арк. 4 зв.
5. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 3, арк. 38 зв.
6. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 5, арк. 3 зв.
7. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 2, спр. 4, арк. 105 зв.
8. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 37, арк. 15 зв.
9. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 60, арк. 49 зв.
10. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 61, арк. 48 зв.
11. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 2, арк. 11 зв.
12. ЦДАВО України, ф. 2457, оп. 1, спр. 62, арк. 64 зв.

Хаценко А.А. Деятельность П.Я. Дорошенко во главе Главного управления искусства и национальной культуры Министерства народного образования и искусства

Статья посвящена анализу деятельности П.Я.Дорошенко во главе Главного управления искусства и национальной культуры Министерства народного образования и искусства.

Ключевые слова: П.Я. Дорошенко, культура, искусство, театр, музыка, библиотека.

Khatsenko O.O. P.Ya. Doroshenko's activity as a chief of a Department of Art and National Culture of Ministry of Education and Art

The article is devoted to analysis of P.Doroshenko's activity as a chief of a Department of Art and National Culture of Ministry of Education and Art.

Key words: P. Doroshenko, culture, art, theatre, music, library.

26.03.2012 р.

УДК 325.454:(477+477.75):303.466»192»

Г.Н. Кондратюк

КОРЕНИЗАЦИЯ ВЫСШИХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ И УПРАВЛЕНИЯ В УССР И КРЫМСКОЙ АССР: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (20-Е ГОДЫ XX ВЕКА)

В статье освещаются процессы коренизации органов власти в УССР и Крымской АССР в 1920-х годах. Анализируется коренизация различных органов власти в мероприятиях национальной политики ВКП(б).

Ключевые слова: национальная политика, коренизация, Крымская АССР.

Поиск оптимальной модели этнополитики является одной из важнейших задач современной Украины. Национальная политика в Украине призвана обеспечить реализацию интересов народов, живущих в стране. Сохранение межнационального мира и стабильности является важнейшим условием успешного государственного строительства и экономических реформ. Национальная политика должна содержать комплекс превентивных мер по предупреждению этнических конфликтов. Актуальность данной темы определяется также необходимостью выработки модели регулирования межнациональных отношений. Помочь в этом может анализ опыта осуществления межнациональной политики в 1920-х годах. Необходим объективный подход к изучению межвоенного периода, как без идеализации, так и излишней его драматизации. Советский вариант регулирования межнациональных отношений является одним из источников сегодняшних сложностей в этнической сфере. Преодоление последствий депортации крымскотатарского народа – одна из важнейших задач региональной политики в Автономной Республике Крым.

Цель данной статьи состоит в том, чтобы проанализировать коренизацию органов власти в УССР и Крымской АССР в 1920-х годах как реализацию практических мероприятий национальной политики РКП(б).

Национальная политика межвоенного периода получила название политики коренизации. Она обладала региональной спецификой и в УССР получила название украинизации, а в Крымской АССР – татаризации.

Отдельные аспекты политики коренизации стали предметом внимания современных исследователей. Это работы П.И. Надолишней, В.Б. Кузьменко, В. Устименко [1]. Однако, коренизация в управленческой сфере в Крымской АССР не стала предметом отдельного изучения, а исследователи анализировали процессы, происходившие в УССР.

Для реализации политики коренизации, провозглашённой XII съездом РКП(б), была создана

специальная система органов. После того, как в апреле 1923 года состоялся XII съезд РКП(б), определивший основные направления политики коренизации, её реализация в Крыму стала осуществляться по нескольким направлениям.

Ещё первый съезд Советов Крымской ССР, проходивший в ноябре 1921 г., определил функционирование двух государственных языков в органах власти полуострова – русского и крымскотатарского. 10 февраля 1922 г. был принят декрет ЦИК и СНК Крымской ССР о проведении коренизации органов власти и управления. Изначально он получил название татаризации и в обиходе назывался «декретом о татаризации». После преодоления последствий голода на полуострове, коренизация органов власти началась более интенсивно и нашла оформление в декрете ЦИК и СНК Крымской ССР от 28 августа 1923 г. В своём отчёте ЦИК и СНК автономии констатировали, что «органы власти в районах с преобладающим татарским населением становятся под руководство татарских работников, татарский язык вводится обязательным деловым языком соворганов этих районов... применение двух языков... это единственно правильный путь для осуществления принципов татаризации» [2, 44].

Однако в процессе коренизации планировалась не только татаризация высших органов власти и управления, но и системы региональных и местных органов власти, в частности системы советов. Коренизация региональных органов власти и управления обсуждалась на совещании ответственных татарских работников. Совещание проходило в Симферополе 28 и 29 июня 1923 г. с повесткой дня: «Национальная политика в Крыму». Одним из докладчиков был председатель СНК Крымской АССР Саид-Галиев. В резолюции по итогам работы совещания была поставлена задача «довести до конца начавшуюся татаризацию первичных советских аппаратов: сельсоветов, райисполкомов, в районах с преобладающим татарским населением; во всех крупных учреждениях, сталкивающихся с татарским населением, необходимо иметь татарского работника, или, по крайней мере, по одному переводчику; считать необходимым знание местного татарского языка русскими работниками, ведущими работу в районах с преобладающим татарским населением» [3, л. 25]. Руководство республики стремилось осуществить коренизацию местных органов власти как создание вертикали, которая бы являлась проводником партийных решений в различные сферы жизни общества. В отчёте ЦИК Крымской ССР отмечал, что «последние перевыборы советов проводились уже под углом зрения расширения и углубления татаризации. В результате в новом составе сельсоветов число членов татар возросло более чем на одну треть прежнего состава (1922 было 610, в 1923 – 831 человек)» [4, 44].

Нормативная база фиксировала направления коренизации органов власти и управления. В изданных декретах и постановлениях значительное внимание уделялось расширению сферы применения крымскотатарского языка в государственном строительстве. Так, в декабре 1921 г. было издано постановление СНК и ЦИК Крымской АССР «О татаризации Советских государственных аппаратов и о применении татарского языка в учреждениях Республики». Этот документ, в частности, фиксировал необходимость создания ряда органов по реализации национальной политики в связи с созданием в ноябре 1921 г. Крымской ССР. В том числе необходимо было «образовать при КрымЦИКе постоянную комиссию по татаризации советских аппаратов и применению татарского языка в государственном быту... при Крымсовнаркоме учреждается Центральная Коллегия переводчиков в составе председателя и пяти членов. На местах при ОкрИсполкомах учреждаются должности переводчиков... всякого рода документов бумаг» [5, л. 18].

Доктринальное положение большевизма утверждало, что государственный аппарат – это аппарат диктатуры пролетариата. Он формируется из представителей пролетариата. Крестьянство должно привлекаться в партию и соответственно в систему управления в стране, где большинство жителей – это крестьяне. В своём отчёте к XI областной конференции РКП(б) обком крымской организации отмечал, что «основное внимание парторганизации было направлено на работу по коренизации аппаратов и по вовлечению лучших активистов татар в ряды РКП(б)... в составе сельсоветов из 2080 человек – 806 татар или 39,9 %, из 143 председателей сельсоветов – 54 человека – 40 % татар. Работники татарской национальности втянуты и в состав районных и центральных советских органов: КрымЦИК избран из 75 членов, из них 30 человек или 40 % татар, а в составе членов РИКов – татар 20 %» [6, 37].

Стратегическим направлением работы органов управления явилось расширение количества советских функционеров определённой национальности. В середине 1920-х годов основное внимание уделялось привлечению в процессы советского государственного строительства крымских татар. Резолюция XII областной партийной конференции отмечала, что «конкретные задачи в национальном разрезе нашего строительства в Крыму: максимальное вовлечение трудящихся татар и нацмен в дело строительства пролетарского государства и усиление влияния партии на национальные трудящиеся массы» [7, 9]. На конференции был отмечен тот факт, что практические мероприятия по коренизации сложно осуществимы из-за недостатка подготовленных практических работников. Они должны были являться лояльными партии людьми и владеть национальными языками. В своих решениях, несмотря на констатацию трудности, коренизации

органов управління, XII областна конференція поставила задачу «продовжати роботу по переводу на рідний мову внутрішнього виробництва сільських рад з переважаючим більшістю татарського і національного населення, забезпечивши застосування мови меншини населення на території даної сільської ради» [8, 10].

Сільські ради розглядалися як основне поле діалогу влади і різних національних груп. Увага в націоналізації віддавалося переважно вищим органам управління (ЦИК і СНК автономії) і системі сільських рад. Націоналізація системи сільських рад означала їх структурування за етнічним критерієм і вибір відповідного персоналу. З 1927 р. почалася програма «розширення» сільських рад. До її початку налічувалося 143 сільських рад. За два роки їх кількість була збільшена до 418. Головний критерій – об'єднання однією сільською радою однієї етнічної групи. Повністю реалізувати цей принцип виявилось складно і тому ряд рад був так званою «мішаною». З 418 сільських рад 215 стали національними, з них кримськотатарських – 141, німецьких – 32, болгарських – 9, грецьких – 8, естонських – 2, армянських – 2, єврейських – 5, чеських – 1. Згідно даних перепису 1926 р. українських сільських рад налічувалося всього 3 при кількості українців в Криму більше 77 тис. осіб. В ряді сільських рад ведення виробництва було переведено на національні мови. Так в 94 сільських радах виробництво велося на кримськотатарській мові [9, 93].

Процеси збільшення кількості національних сільських рад були продовжені і в наступні роки. До 1929/30 р. в Кримській АССР налічувалося 427 сільських рад, з них російських – 109 (частину цих рад становили «мішані»), кримськотатарських – 145, а 273 ради представляли інтереси різних етнічних груп Криму [10, 33]. ВКП(б) всебічно стимулювала даний процес, прагнучи таким чином розширити своє вплив на національне селянство. В резолюції обласного партійного зібрання по питаннях національного будівництва, проходившого в грудні 1929 р., ставилася задача підготувати працівників для даних національних рад [11, 66].

В процесі націоналізації вищих органів влади і управління і системи рад здійснювався процес квотування для службовців. В цьому бачилася деяка справедливість, коли кількість службовців визначалася національністю і буде відповідати чисельності етносу в кримській АССР. Так, за станом на жовтень 1929 р. з 16141 працівника російських налічувалося 9635 осіб (59,7 %), кримських татар – 2091 осіб (13 %), представників різних народів – 4415 осіб (27,3 %). По категоріях так званих «працівників» загальною кількістю

1284 осіб російські становили 46,2 %, кримські татари – 25,5 %, німці – 4,6 %, євреї – 7 %, греки – 4,5 %, болгары – 1,1 %, армяне – 1,5 % [12, 370-371].

Вибір радянських службовців за етнічним критерієм підкріплювався подальшим розширенням застосування рідної мови в національних сільських радах. 3 липня 1929 р. ЦИК і СНК Кримської АССР видали декрет про переведення документації на кримськотатарську мову не тільки в районах, але і в сільцях з великою кількістю кримських татар. Відповідно до цього документа всі установи і організації, що знаходилися на території Бахчисарайського і Судакського районів, повинні були вести всю документацію на кримськотатарській мові. Цей фактор повинен був стимулювати перехід на застосування латинської графіки для кримськотатарської мови.

Процес квотування кількості службовців за національним критерієм був продовжений на рубежі 1920-1930-х років. Так, за станом на 1 липня 1930 р. кількість працівників кримських татар в системі обласного апарату збільшилося з 7 % до 9,3 %, а в районних апаратах – з 7,4 % до 28,6 % [13, 50]. Квотування забезпечувало соціальну базу для більшовицької влади. Воно вирішувалося методом так званою «видавничою кампанією». Видавничі, що походили з соціальних низів, підвищенням свого статусу були зобов'язані влади і безперечно реалізовували практичні установки ВКП(б). Видавничі, в більшості випадків, були людьми малограмотними, володіли тільки початковим освітою. З метою підвищення їх кваліфікації були організовані відповідні курси керівників сільських рад, секретарів і ряду інших категорій. Тільки за 1928 р. було організовано 34 різних курсів, на яких навчалося 1714 осіб. За національним складом слухачів курсів становили з 537 кримських татар (31,3 %), 62 німців (3,6 %), 315 євреїв (18,3 %) [14, 371]. На вибір «видаєжаних» кадрів для радянських службовців звернуло увагу Бюро Кримського обкому ВКП(б). Обком партії являвся головним органом, визначавшим характер, хід і специфіку націоналізації радянських органів влади. В своїй резолюції по питаннях націоналізації радянського, кооперативного і профсоюзного апарату, ухваленій 22 серпня 1929 р., Бюро Кримського обкому ВКП(б) відзначало, що необхідно «рішуче видвиження во всі ланки радянського, кооперативного і профсоюзного апарату як на керівну, так і на технічну роботу робітників, батраків і селян бідняків і середняків татар і національних, навіть до заміни осіб, не володіючих місцевим мовою, в організаціях, безпосередньо зв'язаних з національною масою» [15, 7]. Націоналізація органів управління стала набувати

формально-механический характер. Партийность и национальность, а не профессиональные качества стали важнейшими критериями. Коренизация явилась своеобразным «социальным лифтом» для молодёжи в изменении своего социального статуса.

Коренизация выступила инструментом для подчинения большевистской партии национального крестьянства, расправы с традиционной интеллигенцией и замены её на советских выдвиженцев-функционеров. Об этом однозначно отмечалось на партийных пленумах и конференциях. Так, в частности, указывалось, что «вопрос национального строительства нельзя рассматривать изолированно, оторванно от общей политики нашей партии. А политика нашей партии – это политика на дальнейшую индустриализацию Крыма и социалистическую реконструкцию сельского хозяйства, на развёртывание культурной революции в Крыму» [16, 22]. Плановость в проведении коренизации органов власти нашла реализацию в создании осенью 1929 г. при ЦИК Крымской АССР Комиссии по коренизации (татаризации) государственного и кооперативного аппарата и общественных организаций. В состав Комиссии входили представители всех народных комиссариатов, крымских отделов общесоюзных структур, задача которых была в реализации плановых заданий и отслеживании ситуации в области коренизации управленческих структур.

Важно отметить, что власть чётко определила приоритеты в выделении квот для различных национальных групп. В резолюции VI Объединённого пленума ОК и ОКК ВКП(б) о национальном строительстве отмечалось: «В национальном строительстве Крыма основное внимание должно быть сосредоточено на работе с коренной национальностью – с татарами. Центральной задачей парторганизации в этом отношении является широчайшее развитие татарской культуры, решительный поворот внимания парторганизации к татарским районам, культурно-хозяйственный подъём и развитие южных национальных районов» [17, 58].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что коренизация управленческого аппарата стала одним из важнейших направлений регулирования национальных отношений в УССР и Крымской АССР. Политическое руководство стремилось к тому, чтобы советский аппарат был проводником кампаний и осуществлял контроль за основными социальными слоями общества.

Ссылки

1. Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. – К.: Видавництво УАДУ, 1998. – 262 с.; Кузьменко В.Б. Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917-1939рр.): правові аспекти. – Одеса: ОДУВС, 2009. – 810 с.; Устименко В. Етнонаціональна політика як фактор державотворення в Україні (1917-1920рр.) / Відп. ред. Р.Я.Піріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 144 с.

2. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений III Всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь: Б.и., 1923. – 417 с.
3. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК), ф. П. 1, оп. 1, д. 287, л. 25.
4. Отчёты КрымЦИКа, Совнаркома, Наркоматов и Госучреждений III Всекрымскому Съезду Советов. – Симферополь: Б.и., 1923. – 417 с.
5. ГААРК, ф. П. 1, оп. 1, д. 62, л. 18.
6. Отчёт Крымского областного комитета РКП(б). К XI областной партконференции. – Симферополь: Крымполиграфтрест, 1925. – 70 с.
7. Резолюции XII крымской областной конференции. – Симферополь, 1927.
8. Там же, с.10.
9. Отчёт правительства Крымской АССР VI съезду Советов. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929. – 120 с.
10. Десять лет советского Крыма. Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930.
11. Решения IV пленума ОК ВКП(б) декабрь 1929 года. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1929.
12. Десять лет советского Крыма. Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930.
13. Вегер Е. Отчёт крымского областного комитета ВКП(б) XV партконференции. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1932.
14. Десять лет советского Крыма. Под ред. И. Козлова. – Симферополь, 1930.
15. Коренизация аппарата Крымской АССР (к вопросу о вовлечении трудящихся татар в производство, государственные, кооперативные учреждения и общественные организации). – Симферополь: Издание орготдела КрымЦИКа, 1929. – 29 с.
16. Козлов И. О национальном строительстве в Крыму. Переработанная стенограмма доклада на VI Объединённом Пленуме ОК и ОКК. – Симферополь: Крымское государственное издательство, 1931. – 60 с.
17. Там же.

Кондратюк Г.М. Коренізація вищих органів влади і управління в УССР і Кримській АРСР: порівняльний аналіз (20-ті роки XX ст.)

У статті висвітлюються процеси коренізації органів влади в УССР та Кримській АРСР в 1920-х роках. Проаналізовано коренізаційні заходи в різних органах влади у здійсненні заходів національної політики РКП(б).

Ключові слова: національна політика, коренізація, Кримська АРСР.

Kondratiuk H.M. Korenisation of higher authorities in the USSR and the Crimean ASSR: comparative analysis (20s years of XX century)

The thesis is dedicated to integrated research of history of korenisation in Crimean ASSR in the period between two world wars.

Key words: national policy, korenisation policy, Crimean ASSR.

16.04.2012 p.

УДК: 94(477.7151) «1920/1930»:378

І.В. Мошик

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ГЛУХОВА У 20-ті – 30-ті РОКИ ХХ СТ.

В статті проаналізована роль студентського середовища у формуванні етичних та естетичних пріоритетів молоді України у 20-ті – 30-ті роки минулого століття, визначені деструктивні чинники руйнування інтелектуально-кадрового потенціалу республіки.

Ключові слова: радянська освіта, студентство, вишівська аудиторія, гуртожиток, навчальний процес.

20-ті – 30-ті роки минулого століття виявилися тяжким випробуванням для українського народу. Воєнні дії, що точилися під час Першої світової війни та національно-визвольних змагань, голодомор та репресивна політика більшовицького уряду негативно позначились на становищі республіки. Загальна руїна призвела до масового зубожіння населення. На порядку денному стояла відбудова зруйнованого народного господарства та відновлення природного потенціалу, що вимагало надмірних зусиль. Однією з важливих умов позитивних зрушень були кваліфіковані фахівці, які змогли б підняти економіку на належний рівень.

Виокремлення й аналіз проблем кадрового забезпечення вищою школою України за умов радянського експерименту модернізації освіти в загальноісторичному контексті 1920–1930-х років дозволяє з'ясувати справжню роль студентського середовища у формуванні етичних та естетичних пріоритетів молоді, виявити деструктивні чинники руйнування інтелектуально-кадрового потенціалу республіки.

Освітньо-культурні, суспільно-політичні й соціально-професійні аспекти життя та діяльності студентської молоді УСРР 20-х – 30-х років минулого століття висвітлювали такі дослідники, як В.К.Майборода [1], В.В. Липинський [2], О.Висовень [3], І.І. Мартинчук [4], І.О. Кліцаков [5], І.В. Богинська [6]. Однак, поряд з дослідженнями в науковій літературі окремих фрагментів зазначеної проблеми, системного опрацювання питань повсякденного життя студентської молоді Глухівщини донині не було. Цим і обумовлене звернення автора до вивчення визначеної теми.

Внаслідок неконструктивної освітньої політики більшовицького уряду України, вищі навчальні заклади республіки в цей час знаходились у досить скрутному становищі, оскільки перебували на самозабезпеченні. Фінансування освітніх закладів мало залишковий характер. Виділених коштів не вистачало на ремонт аудиторій, придбання необхідного приладдя, станків, і навіть – зарплатню викладачам. Студенти страждали від цього чи не найбільше. Крім того, що вони не мали можливості

повноцінно навчатися, молодь позбавлялася засобів до існування. Матеріальне становище студентства залишалося досить скрутним, що негативно впливало не лише на навчальний процес у вишах, а й безпосередньо на стан здоров'я самих студентів. Через неспроможність відвідування занять студентами навіть припинявся навчальний процес. У липні 1921 р. відділ професійної освіти Чернігівської губернії довів до відома вишів регіону розпорядження про тимчасове припинення навчання з причин гострої продовольчої кризи [7, 35]. У зв'язку з цим іспити у вишах Чернігівщини проводились у вересні місяці.

Молодь харчувалася вкрай незадовільно. Їжа була одноманітною та низькокалорійною. «Сидиш, а їсти хочеться. Голова болить в очах іскри. Силкуєшся зосередити увагу, хоч трохи забути про голод, але ні. Як та спасівська муха, думка про їжу, про завтрашній день, не дає спокою і в'ється біля тебе. Тільки ти її проженеш, вона знову сіла в другому місці, знов кусає. Кінець лекції, ледве сидиш. Голову зовсім стисло, палає, як в огні. Скінчилися заняття... Всі поспішають на обід. Але який обід з «чотирьох блюд». Каша – борщ, а якщо хочеш, то борщ – каша, а якщо ще захочеш, то можна побавитись з H_2O . І роздме тобі живіт. У вечорі знову чай, комісії, підкомісії, гуртки, збори ціла орава. І вертаєшся ти ледве дихаєш, знову з такою ж важкою думкою про завтрашній день» [8], – з таким душевним надриком описував у 1926 р. у газеті «Червоне село» свій навчальний день студент Глухівського педтехнікуму Микола С. У середньому студенти протягом дня вживали продукти харчування, енергетична цінність яких складала 500-840 калорій, у той час як для здорового молодого організму необхідно 2 – 2,5 тис. калорій. Треба врахувати і той факт, що крім інтелектуальної діяльності, більшість студентів у той час займалася важкою фізичною працею. Тому не дивно, що на питання травневої анкети 1923 р.: «Чи буваєте ви голодні?», 64 % студентів дало позитивну відповідь і підтвердили своє напівголодне існування [9, 28]. Студенти Глухівських вишів харчувалися у їдальні Міськробкопу, яка недостатньо забезпечувала потреби молоді. Обіди коштували 42 крб. на місяць, хліба отримували 300 гр. на день [10, 13]. Відмічалася «зовсім нікудишня якість страви. За нормою студент щодня повинен отримувати кіло картоплі і капусти та жирів 50 гр. Але цього вони не одержують. Ложок ніколи не миють. Вішалок для одягу та головних уборів не влаштовано. Крім того, значна частина студентів не одержувала хліба протягом року, а тому їм доводилось постачатись продуктами харчування з дому» [11].

Бракувало студентам і одягу. По півроку, з перших холодів і майже до літа, вони носили

кожухи, шинелі, дуже рідко – пальта. Особливо скрутно було із взуттям (чоботами, туфлями), тому ходили на заняття й на роботу у калошах або по черзі. Через це, зокрема у Глухівському ІНО, у 1923 р. висіло оголошення «Відсутність студентів на заняттях, а персоналу на роботі через брак взуття не буде вважатися поважною причиною» [12, 48]. У 1926-1927 навчальному році на 153 студенти Глухівського педтехнікуму було виділено всього 30 стипендій, що на 21 стипендію нижче норми. Із зазначених причин велика кількість першокурсників не мала можливості далі навчатися. Ті, що залишилися на власному утриманні, виявили надзвичайно високий відсоток академзаборгованостей. З місцевого бюджету технікум стипендій не отримував і перспектив таких не мав [13, 73 зв.].

Заходом щодо поліпшення фінансування навчальних закладів стало запровадження платні за навчання. «Кодекс законів про народну освіту» 1922 р. проголосив ліквідацію всіх обмежень в отриманні права на освіту, які існували до цього, її безкоштовність. Але остання умова з самого початку практично не виконувалася. Вже 2 березня того ж року вийшла постанова РНК УСРР «Про запровадження платні за навчання у вузах УСРР», яка зобов'язала студентів інститутів, технікумів, вищих 3-річних педагогічних курсів вносити потриместрово диференційовану платню в золотих карбованцях. Розпорядженням Чернігівського Губпрофосу № 1771 від 10.05. 1922 р. В Глухівському ІНО плата за навчання складала 12 золотих карбованців і вводилася з 1 травня того ж року. [12, 23]. У випадку несвоєчасного внесення певної суми студенти вважалися такими, що вибули з навчального закладу і не мали права відвідувати заняття. Отже, безкоштовне навчання, про яке так багато говорила радянська влада – міф. Не зважаючи на ліквідацію старих порядків, нові мало чим поступалися.

Великою проблемою для Глухівського педінституту була відсутність достатньої кількості приміщень для навчання. «Помещения для лабораторий очень тесны и плохо оборудованы. Дальнейшее расширение института совершенно невозможно. Это было одной из причин в отказе от весеннего триместрового приема студентов. Открытая осенью 1920 г. опытная школа располагается в частном доме и занятия приходится в две смены, что совершенно нежелательно и недопустимо» [14, 3]. Приміщення вишу не ремонтувалося з 1915 р. Тоді ж спеціальна технічна комісія, виявивши тріщини і розходження зовнішніх капітальних стін, ухвалила рішення укріпити їх металевими струнами, що й було зроблено того ж року. Проте в ухвалі комісії зазначалося, що це тимчасовий

захід і через 7-8 років будівля потребуватиме капітального ремонту. На жаль, через брак коштів у ті часи його так і не здійснили, якщо не брати до уваги косметичних заходів у вигляді побілки та підфарбування [14, 8].

У 1920 р. інституту був виданий ордер на бувший Неплюєвський будинок, який знаходився поряд, проте не було вирішене питання надання кредиту на його ремонт і з часом будівлю віддали окружній інспекції народної освіти для облаштування сирітського притулку для дітей Поволжя. Проблема відсутності навчальних приміщень для вишу так і залишилася відкритою [14, 5].

До найгостріших проблем студентства того часу відносилося забезпечення житлом. Приміщень для гуртожитків катастрофічно не вистачало. Тому переважна кількість студентів проживала у знайомих та родичів. Серед них більшість складали дівчата, яких не задовольняли умови гуртожитків або вчинили так на вимогу батьків. У гуртожитки або Будинки пролетарського студентства (БПС) поселялися в основному ті студенти, яких прийняли на основі системи відряджень. Це – вихідці із пролетарсько-селянського середовища та службовці. Діти представників інтелігенції, ремісників залишалися фактично поза стінами гуртожитків, тому самі шукали собі квартири [15].

Гуртожиток Глухівського інституту народної освіти був відкритий 20 грудня 1923 р. в приміщенні колишньої дослідної школи. Ним користувалося 15 студентів 9 юнаків і 6 дівчат. «Средства на содержание и оборудование общежития получены частью путем сборов, частью же от эконом. отдела исполбюро, а именно – 30 рублей золотом и натурой, 12 пуд. И 3 фута ржаной муки, 16 п. и 3 ф. картофеля 15 ф. посного масла. Живущие в общежитии получают обед из двух блюд утром и вечером чай с хлебом и сахаром» [16, 59 зв.].

Складність полягала не лише у відсутності потрібного житла, але й у недостатній житловій площі. Кімнати були переповнені, не вистачало ліжок, доводилося спати на підлозі, у шафах, на столах. Молоді бракувало й ковдр, постільної білизни, забезпеченість яких склала 60 % [17, 9]. Студенти скаржились на погане освітлення кімнат, сирість, недостатність палива. Це пояснювалося тим, що під гуртожитки пристосовували казарми, бараки, тюрми, житлові будинки, церкви, трактири, планування яких не відповідало потребам студентів. Зокрема, незадовільним залишалося опалення студентського житла. Так, у 1922/1923 навчальному році опалювалися 44,3 % кімнат, частково – 36,4 %, рідко – 11,1 %, зовсім не опалювалися 8,3 % [15]. Студенти Глухівського ІНО зазначали: «Из внешних негативных условий следует отметить отсутствие топлива. Жить и работать все время приходилось при температуре

+3, +4 градуса, редко удавалось поднять температуру до +6,+8. При такой температуре существовать становилось почти невозможно. Вторым неблагоприятным моментом было отсутствие света. Электрическое освещение было случайным, а керосина не было» [14, 8 зв.].

У 1926 р. Окрмісьгоспом у розпорядження Глухівського педтехнікуму були передані два будинки, в яких мешкало 60 студентів; площа приміщень для такої кількості жителів була недостатньою. У наступному навчальному році частину студентів додатково розмістили у трьох кімнатах дослідної школи. Всі три помешкання потребували термінового ремонту (фарбування вікон, дверей та підлог). Нагальною була потреба в поповненні гуртожитків устаткуванням [18, 34].

Внаслідок проведеної кампанії пролетаризації вишів, в кінці 20-х на початку 30-х років студентський контингент помітно змінився. Більшість його становили вихідці з робітників та селян, що зумовило погіршення санітарного стану гуртожитків. Через неохайність та небажання прибирати в кімнатах, коридорах та на сходах було брудно. За кожною кімнатою прикріплювалась прибиральниця, яка змінювала білизну, відносила її до пральні і забидала. Часто білизну не змінювали по кілька місяців. Залишки їжі студенти кидали у вікна або залишали у кімнаті. Не дивно, що після цього заводились таргани, кліщі, і тому підвищувався ризик захворювання туберкульозом та різними інфекціями.

Правилами внутрішнього розпорядку студентських гуртожитків Глухівського педтехнікуму категорично заборонялося «прати й сушити білизну в кімнатах та коридорах, плювати та наливати воду на підлогу, палити цигарки в кімнатах, держати під ліжком сміття, розгорнуту брудну білизну та непотрібні речі, залишати неприбраними ліжка та столи після їжі й хоронити харчі розкиданими та непокритими, чистити взуття, трусити одяг в кімнаті, розпалювати примуси в кімнатах та коридорах, держати різних тварин» [7, 32]. На жаль, цих правил дотримувались далеко не всі студенти.

Поряд з цим керівництво вишів через брак коштів не могло створити для студентів належних умов проживання. Зокрема, в акті перевірки гуртожитку Глухівського педкомбінату зазначалося: «Шибки в вікнах вибиті, столи позбавлені з дошок. Тумбочок немає, вся брудна білизна лежить під ліжками, а то й під головами. Дверні замки у більшості кімнат не справні. Підлогу миють раз на тиждень, і то не миють, а витирають мокрою ганчіркою. У кімнаті №3 матраци не набиті, у дверях нема крючка. На ніч студенти зачиняють двері палкою. Поруч кімнати №3 де живе студент Атирок, відпочивають на

ліжках обутими. Простиралда забруднені, пральні немає. Не створено в кімнатах і культурних умов. Занавісок на вікнах немає. Немає квітів, гардеробів, скатертин для столів, графінів для води. Немає в гуртожитку перевареної води. Ще гірше на студентському подвір'ї. Тут повно бруду, покидьків. Для студентів цього гуртожитку не обладнано як слід вбиральні. Вбиральня забруднена, з одною ручкою, без поділу на чоловічу та жіночу половини» [11].

З метою поліпшення умов молоді самотужки будувала або ремонтувала приміщення. Вирішенням цього питання займалися й спеціально створені організації, особливо економічні, які намагалися вирішити проблеми харчування, житла тощо. Вони влаштовували вечірки, вистави, екскурсії, лотереї, кошти яких йшли на закупівлю необхідних речей: предметів першого вжитку, білизни, меблів [19, 64].

Зрозуміло, що нормальними житловими умовами студенти не були забезпечені, бо часто не мали навіть необхідного. Це впливало не лише на порушення санітарно-гігієнічних норм, але й відбивалося на академічних показниках, міжособистісних стосунках, що призводило навіть до трагедій. Отже через мізерність фінансування молоді вимушена була жити в неприйнятних умовах: у вологих, холодних, темних кімнатах, підвалах та напівпідвалах. До антисанітарних умов додавалася скупченість у кімнатах, мізерність або відсутність необхідних меблів та приладів. Загальними недоліками у забезпеченні студентів житлом залишалися його несвоєчасне надання, незадовільне постачання будівельного матеріалу та устаткування, відсутність санітарно-технічного обладнання. Студенти самотужки здійснювали кроки до поліпшення свого становища: будували, ремонтували житло, зверталися з проханнями до господарських та державних органів з відповідними клопотаннями. Часто вони залишалися без відповіді або відкладалися на невстановлений термін. Кошти, що виділяв уряд, були недостатніми.

Таким чином, держава не змогла виконати своїх зобов'язань та обіцянок перед молоддю, що негативно впливало на міжособистісні стосунки та знижувало рівень академічної успішності.

Посилання

1. Майборода В. К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР 1917 – 1941 рр. / В.К. Майборода // УІЖ. – 1990. – № 11. – С. 28-32
2. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. / В.В. Липинський – Донецьк: РВА ДонДТУ, 2000. – 254 с.
3. Висовень О. Педагогічна інтелігенція в національно-культурному розвитку України (1920 – поч. 1930-х рр.): історіографія. / Олександр Висовень // Наук. записки з укр. історії Переяслав-Хмельницького держ. пед. ін-ту ім. Г. Сковороди. –

1994. – Вип. XIII. – С. 112-115.

4. Мартычук И. И. Подготовка национальных педагогических кадров в 1920-е годы / И.И. Мартычук // Новые страницы в истории Донбасса: Сб. ст. – Донецк, 1997. – С. 47-53.

5. Кліцаков І. О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.) / О.І. Кліцаков – Донецьк: Юго-Восток, 1997. – 210 с.

6. Богінська І. В. Система підготовки педагогічних кадрів в умовах поступового згортання політики українізації (1933 – 1939) / І.В. Богінська // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. – Луганськ, 2001. – С. 58-62.

7. Державний архів Чернігівської області, ф. Р-674, оп. 1, спр. 33, 52 арк.

8. Життя студента // Червоне село. – № 58. – 30.11.1926 р.

9. Жизнь современного украинского студенчества. По данным студенческих переписей и других обследований. – 112 с.

10. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 2, спр. 2021, 114 арк.

11. Створити студентам культурно-побутові умови // Колективіст Глухівщини. – № 214. – 20.10.1934 р.

12. ДАЧО, ф. Р-674, оп. 1, спр. 70, 52 арк.

13. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 6, спр. 4847, 77 арк.

14. Там само, оп. 1, спр. 826, 47 арк.

15. Василенко. Про територіальне розселення мешканців будинків пролетстуду // Студент революції. – 1926. – №4. – С.31.

16. ЦДАВОВ України, ф. 166, оп. 2, спр. 1055, 94 арк.

17. Там само, оп.2, спр. 955, 10 арк.

18. Там само, оп. 2, спр. 4844, 75 арк.

19. На одонфаку ХМІ // Студент революції. – 1924. – № 3 – 5. – С.63-66.

Мошик І.В. Будни студенческой молодежи Глухова в 20-е – 30-е годы XX в.

В статье проанализирована роль студенческой среды в формировании этических и эстетических приоритетов молодежи Украины в 20-е – 30-е годы прошлого века, определены деструктивные факторы разрушения интеллектуально-кадрового потенциала республики.

Ключевые слова: советское образование, студенчество, вузовская аудитория, общежитие, учебный процесс.

Moshyk I.V. Every day life of Hlukhiv students in 20s-30s years of the XX century

In this article the role of student environment in forming of ethics and aesthetic priorities of young people of Ukraine in 20s – 30s years of the last century is analyzed. The destructive factors of destruction of intellectual-skilled potential of republic are determined

Key words: soviet education, students, dormitory, educational process.

02.04.2012 р.

УДК 94 (477) «1933/1935»

М.В. Горох

ТОРГСИН У ГЛУХОВІ: ОСОБИСТІСНИЙ ВИМІР

У статті автор, використовуючи широке коло архівних документів, розглядає невідомі раніше сторінки з історії функціонування «Торгсину» в Глухові. Особлива увага приділена поновленню імен працівників крамниці «Торгсин».

Ключові слова: система «Торгсин», Глухів, крамниця, біографія.

«Спеціальна контора для торгівлі з іноземцями на території СРСР» (скорочено «Торгсин») почала функціонувати на теренах Радянського Союзу з 18 липня 1930 р. Спочатку вона обслуговувала виключно іноземців та радянських громадян, що розраховувалися інвалютою, а також отоварювала грошові перекази із-за кордону [1, 11 та зв.]. Проте в червні 1931 р. в її житті відбулися революційні зміни – держава дозволила радянським громадянам купувати в крамницях системи товари в обмін на золоті монети старого карбування. З часом перелік цінностей, які приймав Торгсин, суттєво розширився. До нього увійшли побутове золото, срібло, іноземна валюта, платина та коштовне каміння. Проіснувало об'єднання до 1 лютого 1936 р. [2, 23]. Своє представництво воно мало і на Чернігівщині у вигляді створеної в кінці 1932 р. обласної контори [3, 1].

Попри велику кількість праць, присвячених соціально-економічним перетворенням 1930-х рр. у Радянському Союзі, проблематика Торгсину досі залишається малодослідженою та недостатньо вивченою. Авторами більшості робіт з історії Всесоюзного об'єднання, Всеукраїнської контори та окремих обласних контор є російські дослідники О. Осокіна [4], І. Павлова [5], В. Толмацький [6], О. Савінов [7], а також вітчизняні – В. Марочко [8], О. Мельничук [9], В. Даниленко [10]. У своїх працях вони переважно намагалися схарактеризувати основні напрями роботи об'єднання, визначити його роль та місце в системі мобілізації валютних цінностей державою. Натомість окремим торговим пунктам та долі їх персоналу вчені приділяли недостатньо уваги.

Метою даної розвідки є спроба поновити імена працівників Глухівської крамниці «Торгсин», прослідкувати їхній життєвий шлях, а також схарактеризувати досягнення та недоліки їхнього перебування на посаді. Дослідження ґрунтується на широкому колі уперше введених до наукового обігу джерел. Переважно це архівні матеріали, що зберігаються в архівних установах Чернігова, Ніжина та Києва. Хронологічно робота обмежена часом існування осередку об'єднання в Глухові (1933-1935 рр.). Зауважимо, що наявна інформація

Рис. 1. На цьому місці знаходився будинок, у якому з 1933 р. до 1935 р. розміщувалася крамниця «Торгсин» у Глухові. Фото автора, 2010 р.

про співробітників системи переважно стосується часу перебування їх на роботі в торговому пункті, а також фрагментарними даними про рік народження, походження, освіту, партійну приналежність, наявність чи відсутність доган та покарань. Подальша ж доля персоналу системи залишається, як правило, невідомою.

Крамниця «Торгсин» у Глухові відчинилася 5 лютого 1933 р. в приміщенні колишньої фруктової крамниці Ноймана по вул. Радянській [11, 191]. Під час бомбардування 1943 р. будинок був зруйнований. Зараз на цьому місці стоїть пам'ятник В. Леніну (рис. 1) [12, 4]. У своєму розпорядженні торговий пункт мав складське приміщення та пункт скуповування цінностей, який знаходився поза межами крамниці [13, 74; 14, 42]. До її компетенції входив увесь спектр торгових послуг від оформлення грошових переказів, скуповування золота, срібла, іноземної валюти та діамантів до продажу товарів. Кількість працівників, що обслуговувала крамницю, не була сталою. У жовтні 1933 р. в ній значилося 11 осіб [15, 2], березні 1934 р. – 14 [16, 8], а в січні 1935 р. – 8 [17, 3]. Так, у 1935 р. в штаті торгового пункту значилися директор міжрайонної бази (він же завідувач магазину), 2 продавці, 2 працівника касово-контрольного та 3 – обслуговуючого (охорона) апарату, а загальний фонд заробітної плати становив 960 крб. 60 коп. [17, 3]. Пункт прийому цінностей обслуговував приймальник-оцінювач [14, 42]. Партійці серед персоналу

крамниці складали лише 7 % – 9 %. Невисоким був і освітній рівень працівників. Так, у жовтні 1933 р. в ній працювало 4 особи або 36,4 % з середньою, стільки ж з нижчою та 3 або 27,3 % з домашньою освітою [15, 2]. Наступного року в крамниці значилося 9 осіб або 64,3 %, що мали нижчу освіту, вищу, середню, домашню мали відповідно по 1 особі, 1 працівник був взагалі малоосвічений [16, 8]. Стосовно національного складу, то в жовтні 1933 р. у крамниці працювало 5 росіян, 4 українці, євреї та латиш, а в березні 1934 р. – 5 росіян, 8 українців та 1 євреї [15, 2; 16, 8].

Можна припустити, що першим керівником крамниці «Торгсин» у Глухові був член партії Ковшуля. Його ім'я та дату призначення на посаду в архівних документах наразі віднайти не вдалося, проте достеменно відомо, що станом на 25 березня 1933 р. він перебував на посаді директора [18, 4]. Зарекомендувати себе вправним керівником йому не вдалося. У травні 1933 р. комісія з перевірки апарату об'єднання запропонувала РПК замінити Ковшулю на більш сильну кандидатуру [19, 313], а місяць потому і взагалі зняти з роботи за невиконання плану другого кварталу [19, 310]. Виявлений наказ по Чернігівській облконторі «Торгсин» від 19 грудня 1933 р. за № 229 засвідчує, що рекомендацію було виконано. Крім того, на колишнього директора завели кримінальну справу за розтрату та крадіжку товарів [20, 204], у якій зазначалося, що він нібито взяв з крамниці безкоштовно 2 пуда борошна [21, 7]. Справу

передали до суду, але розглянути не встигли, бо фігурант на той час уже помер [21, 51].

Цілком ймовірно, що на посаді директора його змінив росіянин, член КП(б)У Павло Іванович Худяков, якого призначили наказом по Чернігівській облконторі «Торгсин» від 11 липня 1933 р. [22, 4 зв.]. Народився він у 1907 р. у с. Реполово [23, 50], здобув нижчу освіту [15, 2]. На роботі П. Худяков себе не проявив, допускаючи порушення інструкції під час видачі пайка [24, 25], в результаті чого утворилася різниця в бік збільшення його вартості майже на 55 зол. крб. Крім того, незважаючи на невиконання валютного плану торговим пунктом, він збільшив розмір власного пайка на 2 крб., видав пайки працівникам бухгалтерії та кур'єру, який не мав на нього права [25, 69]. Пропрацювавши на посаді лише два місяці, наказом від 25 вересня 1933 р. П. Худяков був звільнений з роботи [22, 19 зв.].

Наступним керівником крамниці став член ВКП(б) єврей Михайло Савич Лучинський. Народившись 1900 р. у Дніпропетровську в сім'ї робітників, він здобув нижчу освіту і з 1916 р. почав працювати електромонтером. Через два роки його прийняли до партії [26, 164]. Упродовж 1921-1924 рр. він служив у Червоній Армії в Смоленську начальником берегових частин [26, 165 зв.]. На посаду директора Глухівської крамниці «Торгсин» його призначили наказом від 20 жовтня 1933 р. [22, 23 зв.]. За п'ять днів він приступив до роботи [27, 125 зв.]. У березні 1934 р. коло його обов'язків суттєво розширилося. Це було пов'язано зі створенням Глухівської міжрайонної бази [28, 35]. Відтепер М. Лучинський опікувався не лише потребами торгового пункту в Глухові, але й розподіляв товари між крамницями в Шостці та Новгороді-Сіверському, скеровував їхню господарську роботу.

В характеристиці, розміщеній в особистому листі обліку кадрів за 1934 р., зазначалося, що на посаду директора М. Лучинський влаштувався недавно, торгову роботу знав слабо та справлявся з нею задовільно [26, 164 зв.]. Відсутність схвальних відгуків, низькі показники виконання плану мобілізації цінностей та критичні зауваження сприяли його звільненню 23 квітня 1934 р. [28, 45]. До того ж на нього була заведена кримінальна справа, яку в червні 1934 р. передали місцевому прокурору. Колишнього директора Глухівської міжрайонної бази звинувачували у перевитраті фонду заробітної плати та безгосподарності, яка призвела до збитків на загальну суму 726 крб. Розгляд справи затягнувся. Чи був М. Лучинський покараний – невідомо, в усякому випадку на початок 1935 р. рішення по ній ще не було прийняте [29, 170].

Аби стабілізувати ситуацію, обласна контора вирішила направити до Глухова одного з найкращих

своїх працівників, ударника, члена ВКП(б) з 1927 р. та директора Конотопської міжрайонної бази Якова Кузьмича Долгозвяга [28, 45]. Народився він у 1900 р. в українській селянській родині. На відміну від своїх попередників здобув середню освіту [30, 82а]. Спочатку навчався у Конотопському училищі, протягом 1914-1917 рр. – у залізничному училищі (на техніка), а згодом відвідував вечірню радпартшколу [26, 174]. У червні 1932 р. Яків Кузьмич обійняв посаду директора конотопського універмагу «Торгсин» [27, 65 зв.] та зарекомендував себе як кваліфікований працівник.

Його перебування у Глухові проходило під акомпанемент розгляду справи про «безгосподарну переробку пряників» в Конотопі, коли він очолював там осередок Торгсину. Не дочекавшись результатів розслідування, керуючи Чернігівською облконторою Е. Рудаєв 27 серпня 1934 р. звільнив Я. Долгозвяга з роботи та передав справу до суду. З подібним рішенням Яків Кузьмич категорично не погоджувався. До Конотопу направили спеціальну комісію, що мала встановити всі обставини справи. Виявилось, що завдяки ініціативі Я. Долгозвяга вдалося не лише збільшити попит на кондитерські вироби, але й врятувати від псування вершкове масло, на яке майже не було попиту. Засвідчила комісія і незначний прибуток від реалізації виробленої продукції. Спираючись на результати перевірки, у вересні 1934 р. Я. Долгозвяг звернувся до уповноваженого зовнішторгу в Чернігові з проханням скасувати рішення Е. Рудаєва про його звільнення [29, 103-105]. Схоже, наведені докази були цілком переконливими. Його поновили на посаді директора, на якій він перебував до моменту ліквідації Глухівської міжрайонної бази. Після цього, згідно з наказом по Чернігівській облконторі від 3 грудня 1934 р., він очолив Конотопську міжрайонну базу [31, 71].

Попри згадане непорозуміння, в архівних документах зустрічаємо численні схвальні характеристики на Якова Кузьмича. Так, під час переведення до Глухова його називали найкращим працівником та одним зі старіших беззмінних директорів Торгсину. За успіхи в роботі його неодноразово преміювали, відмічали як кращого ударника та навіть пропонували Правлінню Всесоюзного об'єднання та редакції інформаційного бюлетеня «Торгсиновець» включити до переліку знатних людей Торгсину [32, 162 зв.]. У протоколі від 1 грудня 1934 р. зазначається, що Я. Долгозвяг мобілізував колектив Глухівської крамниці «Торгсин» на виконання валютних планів, використовував у роботі технічні виробничі наради, організував випуск стінгазети. Ці заходи сприяли перевиконанню планових показників листопада (план залучення цінностей виконано на 112,6 %, а з реалізації – на

112,9 %), за що директору висловили подяку та прийняли рішення вручити грамоту найкращого ударника з грошовою премією [32, 162]. Наявність великої кількості схвальних відгуків не означала, що в роботі Я. Долгозвяга не було недоліків. Так, у лютому 1935 р. за підсумками огляду крамниць системи у Конотопі, які він на той час очолював, йому оголосили догану [33, 13]. В березні 1935 р. керуючий облконторою Е. Рудаєв відзначав, що протягом 3 років роботи в Торгсині Яків Кузьмич проявив себе як чесний та дисциплінований працівник, але він так і не зміг освоїти торгову справу, а його поверховий підхід до роботи не дозволяв забезпечити достатній культурний рівень роботи [34, 16].

Слід зупинитися й на майже детективній історії його зникнення. 7 квітня 1935 р. секретар конотопського РПК Левін звернувся до секретаря обкому КП(б)У П. Маркітана зі скаргою на Чернігівську обласну контору «Торгсин», яка, за його словами, без їхнього відома та рішення обкома відкликала в своє розпорядження Я. Долгозвяга. Наголошувалося, що подібна практика без дозволу парторганізації є неприпустимою. Через тиждень до Конотопу надійшла несподівана відповідь, що Долгозвяга ніхто не відкликав [35, 53-54]. Складається враження, що Яків Кузьмич, скориставшись викликом В/О «Торгсин» та певною неузгодженістю сторін, виїхав з міста без будь-яких дозволів та санкцій. В наступні два місяці справа не прояснилася. Заступник керівника Ради праці та оборони Баскін попереджав Я. Долгозвяга, що, якщо той не повернеться в Чернігівську область, РПК та обком будуть змушені підняти питання про його «партійне дезертирство» [35, 55]. Подальший розвиток подій залишається невідомим.

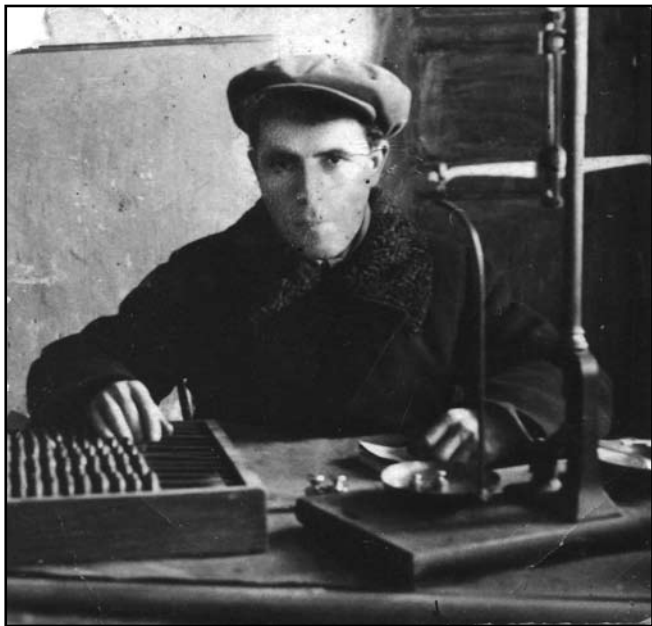
На час, коли Я. Долгозвяга відсторонили від управління крамницею та міжрайонною базою в Глухові, обов'язки керівника виконував член ЛКСМ Григорій Демидович Третяк. Народився він у 1909 р. в родині селян-бідняків. Здобувши вищу освіту за спеціальністю економіст-планувальник [36, 6], він щонайменше два роки пропрацював за фахом [30, 82a]. Директором торгового пункту його призначили з 7 липня 1934 р. [36, 6]. Після звільнення в кінці серпня 1934 р. Я. Долгозвяга, на Г. Третяка були покладені й обов'язки директора міжрайонної бази. Проте стан справ в крамниці не покращився. Тому після реабілітації Я. Долгозвяга в кінці вересня – на початку жовтня 1934 р. Григорія Демидовича зняли з посади.

Проокремі причини та обставини його звільнення дізнаємося зі статті «Дива в Шостці», яка з'явилася 26 жовтня 1934 р. на сторінках Бюлетеня конкурсної комісії Чернігівської облконтори «Торгсин». Колишнього директора Глухівської міжрайонної

бази Г. Третяка та колишнього керівника крамниці у Шостці М. Іващенко звинувачували в поганому збереженні товарів, внаслідок чого кондицію втратило 4,6 т гречаної крупи та 9 т борошна пшеничного 85 % помелу [30, 42a]. Нарікання на роботу Г. Третяка віднаходимо й у доповідній записці інспектора М. Мірецького, складеній восени 1934 р. Йому закидали незнання проблем не лише в підпорядкованих торгових пунктах, а й в самому Глухові [29, 172]. Він зовсім не цікавився роботою міжрайонної бази, створював нездорові відносини (склоку, «зажим самокритики»), в результаті чого з роботи звільнилися бухгалтер, приймальник-оцінювач та два робітники прилавку [37, 7]. Складалося враження, що Г. Третяк лише шукав приводу позбутися посади. М. Мірецький вважав за необхідне провести кадрові перестановки в крамниці. Він звернувся до РПК з проханням подати кандидатуру на посаду директора Глухівської міжрайонної бази, однак одержав звідти різку відмову. Згодом РПК все ж таки запропонував кандидатуру колишнього директора крамниці «Торгсин» у Глухові П. Худякова [29, 172 зв.], яка була відхилена. Що ж стосується самого Г. Третяка, то в листі уповноваженого НКЗТ СРСР М. Каттеля від 21 листопада 1934 р. ми віднаходимо запис олівцем про його звільнення та передачу справи на нього до суду [29, 195 та зв.].

Після ліквідації Глухівської міжрайонної бази та переведення Я. Долгозвяга до Конотопу Глухівську крамницю очолив член ЛКСМ Лазар Ісаакович Стискін. Наказ про призначення його на посаду датується 30 листопада 1934 р. [38, 242], а працювати він почав з грудня. Народився Л. Стискін у 1915 р., здобув нижчу освіту та спеціальність слюсаря, за якою пропрацював 3 роки [39, 9]. Його доля була типовою для більшості директорів торгових пунктів об'єднання. Вже у лютому 1935 р. на нього наклали адміністративне стягнення за доведення до стану непридатності 14 кг круп [40, 181]. Покращення в роботі крамниці не спостерігалось, тому 10 травня 1935 р. Л. Стискіна за невиконання валютно-торгового плану, ігнорування вказівок облконтори, відсутність організації технавчання, погане зберігання товарів, антисанітарний стан крамниці та складу з посади директора зняли, призначивши на його місце безпартійного М. Майліса (1895 р.н.) [31, 112].

Про особу нового керівника відомо небагато. З 5 березня 1935 р. М. Майліс мав очолити роз'їзний торговий пункт «Торгсин» в Острі [41, 7 зв.], але вже за тиждень ситуація докорінно змінюється. Його терміново направляють до Шостки на посаду завідувача місцевою крамницею, а після її ліквідації переводять до Глухова [42, 399]. До своїх обов'язків, як і решта керівників, він відносився не надто ретельно. Вже 10 липня 1935 р. М. Майліс

*Рис. 2. Яків Маркович Мурашковський –
приймальник цінностей у Глухівському «Торгсині»
(з колекції Глухівського міського краєзнавчого музею)*

одержав попередження за антисанітарний стан в крамниці [33, 46]. Подальша його доля нам невідома. Цілком можливо, що це був останній директор осередку Торгсину в Глухові.

У документах збереглися прізвища й рядових співробітників крамниці, що працювали в ній в різний час. З 18 лютого 1933 р. до 30 листопада 1934 р. посаду завідувача продовольчою групою обіймав безпартійний, українець за національністю, Захарій Іванович Загородний [38, 242; 43, 192]. Народився він у 1897 р. в родині робітників. Освіту здобув нижчу, за фахом значився прикажником та робітником прилавку [27, 74; 43, 192]. Перебуваючи на посаді, З. Загородний запам'ятався систематичним складанням фіктивних актів інвентаризації, що було виявлено під час обстеження Глухівської міжрайонної бази. Його разом із рештою членів інвентаризаційної комісії було вирішено віддати під суд. Крім того, З. Загородного звинуватили в розтраті на суму майже в 6 зол. крб. [38, 242].

Продавцями в крамниці працювали Давид Борисович Функов та Петро Васильович Шевченко. Про останнього відомо лише те, що він народився у 1886 р. та працював в торговому пункті від дня його створення. Натомість інформації про Д. Функова набагато більше. Народився він у 1903 р. в родині кустарів. Освіту здобув нижчу, добре володів російською, єврейською та українською мовами, за фахом був кооперативним робітником. З січня до травня 1934 р. Давид Борисович очолював крамницю «Торгсин» у Шостці, де його звинуватили в завданні збитків філії на суму в 910 крб. (вартість простою вагону на залізничній станції). Справу передали на розгляд прокурору, але рухалася вона

надто повільно. Схоже, що суттєвих наслідків, окрім звільнення з посади, Д. Функову вона не завдала, адже в січні 1935 р. він уже значився продавцем Глухівської крамниці «Торгсин» [42, 398-399].

Серед працівників бухгалтерії згадаємо безпартійних українців Володимира Федоровича Руля та Євгена Дмитровича Хітька. Так, В. Руль народився у 1898 р. та здобув середню освіту [15, 2]. У Глухівській крамниці він працював старшим бухгалтером. 19 грудня 1933 р. його (на той час уже колишнього співробітника Торгсину) віддали під суд, звинувативши в доведенні звітності до хаотичного стану, сприянні розбазарюванню валютних ресурсів та присвоєнні товарів [20, 204]. Його колега Є. Хітько народився в 1904 р. у родині службовців [30, 82 а]. З 1923 р. до 1927 р. він навчався в Київському кооперативному інституті на економічному факультеті, володів французькою та німецькою мовами зі словником. На посаді старшого бухгалтера Глухівського Торгсину Євген Дмитрович працював з 23 листопада 1933 р. [26, 154-155]. Та вже за рік колишньому працівнику Торгсину закидали хаотичність у веденні документації, що призвело до переотovarювання товарних книжок [38, 242]. Інформації про деталі обох справ та подальшу долю фігурантів виявити не вдалося.

Особливу когорту працівників Торгсину становили приймальники цінностей. Саме через їхні руки щодня проходили різноманітні коштовності, а від кваліфікації, професіоналізму та чесності залежали прибутки як окремого торгового пункту, так і об'єднання загалом. Відомі прізвища трьох працівників пункту скуповування в Глухові: це Лев Йосипович Воловик, Яків Маркович Мурашковський та Усок. Л. Воловик народився у 1903 р. (або 1909 р.?) в родині кустарів, здобув нижчу освіту та фах годинникаря. З червня 1933 р. він працював приймальником цінностей в Хутір-Михайлівській крамниці «Торгсин» [16, 14], а за рік, з липня 1934 р., обіймав аналогічну посаду в Глухові [39, 28]. Його колега Я. Мурашковський (рис. 2) походив з родини ювелірів (батько та дід були у Новгороді-Сіверському відомими спеціалістами). Немає чіткої інформації стосовно того, коли саме Яків Маркович перебував на посаді приймальника цінностей. Натомість є підстави припустити, що це було у 1933 р. [25, 31]. Достеменно відомо, що він загинув на фронтах Другої світової війни [44, 87-89]. Майже відсутні відомості особу на прізвище Усок. Він був малокваліфікованим працівником. Фіксувалися випадки його відмови приймати цінності (злитки, лом золота та срібла), привласнення золота, грубого поводження з відвідувачами. Крім того, він «виявив себе хуліганом серед працівників крамниці», за що і був звільнений з роботи [40, 2 зв.].

Таким чином, дана розвідка є лише першою спробою систематизації розрізнених даних про співробітників торгового пункту «Торгсин» у Глухові. Їхні біографії потребують подальшого уточнення і розширення. Разом з тим необхідно продовжувати роботу по установленню імен решти працівників крамниці та пошуку інформації про їхню подальшу долю. Розгляд функціонування Торгсину через призму особистостей його співробітників дозволить з іншого боку поглянути на об'єднання, його значення в становленні радянської промисловості, а також відносин держави з власними громадянами.

Посилання

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 5444, арк. 1-14.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-2063, оп. 1, спр. 776, арк. 1-68.
3. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 6, арк. 1-339.
4. Осокина Е.А. За зеркальной дверью Торгсина / Е. Осокина // Отечественная история. – 1995. – № 2. – С. 86-104.; Її ж: Доллары для индустриализации: валютные операции в 1930-е годы / Е. Осокина // Родина. – 2004. – № 3. – С. 76-81.; Її ж: Золото для индустриализации: «Торгсин» / Е. Осокина. – М., 2009. – 592 с.; Її ж: Маслины для голодных / Е.А. Осокина // Родина. – 2009. – № 8. – С. 131-133.
5. Павлова И.В. Торгсины в Западно-Сибирском крае / И.В. Павлова // Экономика и организация. – 2003. – № 3. – С. 162-169.
6. Толмацкий В. Время Торгсина / В.А. Толмацкий // Антикварное обозрение. – 2005. – № 3. – С. 66-69.
7. Савинов А. Блеск и нищета Торгсина / А. Савинов // Знание – сила. – 2008. – № 12. – С. 80-86.
8. Марочко В.І. «Торгсин»: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933) / В.І. Марочко // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 90-103.; Його ж: Обмін побутового золота на хліб в Україні періоду Голодомору 1932–1933 років / В.І. Марочко // Український історик. – 2008. – № 3-4. – С. 194-209.; Його ж: Торгсини Києва в роки Голодомору / В.І. Марочко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 15. – Ч. 2. – К., 2009. – С. 63-77.
9. Мельничук О.Ю. Номенклатура системи «Торгсину» в УСРР (на матеріалах Київської області) / О. Мельничук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. – К., 2010. – С. 99-105.; Її ж: Грошові перекази як джерело доходу системи «Торгсину» в УСРР / О. Мельничук // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 36. – К., 2010. – С. 203-212.
10. Даниленко В.М. Розкрадання продуктів та промтоварів госорганами та системою Торгсину / В.М. Даниленко // Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні: місто Київ / Відп. ред. В.І. Марочко. – К., 2008. – С. 66-73.
11. Горох М.В. Створення та діяльність Глухівської крамниці «Торгсин» (1933-1935 рр.) / М.В. Горох // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2009. – Вип. 2. – С. 191-194.
12. Сбитный И. Улицы родного города Глухова // Соборный майдан. – 2010. – № 6 (листопад-грудень). – С. 4-5.
13. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 571, арк. 1-292.
14. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 38, арк. 1-97.
15. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 58, арк. 1-42.
16. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 73, арк. 1-42.
17. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 103, арк. 1-147.
18. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 55, арк. 1-55.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 180, арк. 1-320.
20. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-1379, оп. 1, спр. 21, арк. 1-205.
21. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 1-124.
22. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 7, арк. 1-32.
23. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 56, арк. 1-59.
24. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 49, арк. 1-70.
25. ДАЧО, ф. Р-323, оп. 1, спр. 411., арк. 1-83.
26. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 125, арк. 1-207.
27. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 1-241.
28. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 62, арк. 1-79.
29. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 334, арк. 1-237.
30. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 181, арк. 1-123.
31. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 8, арк. 1-134.
32. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 330, арк. 1-291.
33. ДАЧО, ф. Р-5599, оп. 1, спр. 88, арк. 1-59.
34. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 113, арк. 1-44.
35. ДАЧО, ф. П-470, оп. 1, спр. 933, арк. 1-65.
36. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 33, арк. 1-392.
37. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 52, арк. 1-137.
38. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 190, арк. 1-321.
39. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 119, арк. 1-59.
40. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, арк. 1-224.
41. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 166, арк. 1-20.
42. Горох М.В. До історії Шосткинської крамниці «Торгсин»: особистісний аспект / М.В. Горох // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. – К. – Глухів, 2011. – Вип. 4. – С. 397-401.
43. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 133, арк. 1-215.
44. Часницький М.М. Глухов. Евреи. Память жива / М. Часницький. – К., 2009. – 317 с.

Горох Н.В. «Торгсин в Глухове»: личностное измерение

В статье автор, используя широкий круг архивных документов, рассматривает неизвестные ранее страницы из истории функционирования «Торгсина» в Глухове. Особое внимание уделено восстановлению имен работников магазина «Торгсин».

Ключевые слова: система «Торгсин», Глухов, магазин, биография.

Horokh M.V. «Torgsin» in Hlukhiv: personal survey

In this article author using the wide circle of archived documents examines previously unknown pages from history of functioning of «Torgsin» in Hlukhiv. The special attention is spared to renewal of workers' names of Torgsin's shop.

Key words: system of «Torgsin», Hlukhiv, shop, biography.

26.02.2012 p.

ВИКОРИСТАННЯ ТАНКІВ ПРИ ОБОРОНІ (ОБЛОЗІ) ОДЕСИ У 1941 р.

У статті розглянуто питання використання танків захисниками Одеси і румунськими військами у 1941 році, досліджено порядок і ефективність їх використання, кількісні та якісні характеристики танків воюючих сторін.

Ключові слова: танки, оборона, бронетрактор, Одеса, гармата.

Друга світова війна була «війною моторів» як на суші, так в повітрі і на морі. Головною ударною силою сухопутних військ всюди були танки.

В дослідженнях феномену героїчної оборони Одеси танкам також приділяється чимало уваги. Але в роботах різних часів і авторів існує багато розбіжностей. Мета даного дослідження полягає у визначенні порядку і ефективності використання танків воюючих сторін, їх кількісних та якісних характеристик.

Одеса, за планами фашистського командування, повинна була стати важливою базою постачання гітлерівських військ, що наступали на Крим і Кавказ. Тому фашисти кинули на захоплення міста всю 4-у румунську армію, а також частини 72-ої німецької піхотної дивізії. Всього на Одесу наступало 18 дивізій, із них одна танкова. Захищала місто окрема Приморська армія в складі 2-х стрілецьких і 1-ї кавалерійської дивізії, в яких на початок серпня справних танків практично не було. Створивши шестикратну перевагу в силах і засобах, противник розраховував взяти Одесу сходу і на 10 серпня 1941 р. вже призначив парад своїх військ на Соборній площі. Однак радянські війська відбили всі атаки переважаючих сил румунської армії і завдали їй тяжких втрат.

Дослідників використання танків в Одеському оборонному районі обмежує вузькість джерельної бази щодо дій сухопутних військ Приморської армії (в основному через загибель в Криму архівів Приморської армії, а також принципову відмову радянських дослідників від використання архівних матеріалів супротивника), тому деякі історичні статті щодо використання танків під Одесою виявляються тільки повторенням написаних ще наприкінці 40-х років мемуарів Г. Пенєжко «На Одеському плацдармі», які, на жаль, мають багато помилок і ідеологічних штампів. Так, очевидно з міркувань політкоректності того часу (Румунія входила до табору соціалістичних країн), Г. Пенєжко зазначає підбиті під Одесою німецькі (в кращому разі «фашистські») танки [1, 34-40]. В його мемуарах не проводиться реальна оцінка кількості, якості, втрат і тактики застосування танків, і, взагалі, більше уваги приділяється питанням переобладнання тракторів у бронетрактори «НИ»,

полишаючи поза увагою важливий факт того, що більшого значення для оборони Одеси мало використання бойових танків, отриманих військами з одеських заводів. Капітальний і відновлювальний ремонт пошкоджених радянських танків БТ-7 і БТ-5 проводився на заводах із фонду, отриманого з двох залізничних ешелонів накопичених в Одесі і ще одного – відбитого у румун.

Поступово теза про те, що на початку оборони міста «майже жодного технічно справного» танка не було, стала окремими дослідниками трактуватися просто як «ні одного». Природно, що знайшлися бажачі спростувати цю версію. У 2006 р. в Одесі вийшла книга О. Черкасова «Оборона Одеси: сторінки правди», в якій автор, з претензією на сенсацію, приводить дані, що до 5 серпня під Одесою воювало 50-100 радянських танків, а у всій румунській армії станом на 22 червня 1941 р. на озброєнні знаходилося лише 60 тихохідних і слабоозброєних танків «Рено FT-17» часів Першої світової війни, зведених в танкову бригаду [2, 12-16]. О. Черкасов у своїх теоретичних розрахунках апелює до стандартних штатів радянських стрілецьких дивізій і не враховує втрати в військах з початком війни. У Червоної Армії напередодні війни дійсно була велика кількість бойових машин. Але на жаль, більшу частину танків було втрачено в перші ж місяці війни. Причин таких приголомшливих втрат, було кілька. Близько 40 % радянських танків в перші ж дні війни вийшло з ладу через технічні несправності, поломки, знос механізмів тощо. Також втрати через технічні несправності стрімко зростали через загибель (поранення) досвідчених танкістів і механіків, а також брак пального і боеприпасів – саме склади пального та боеприпасів були для авіації противника в числі першочергових цілей. В хаосі ж початку війни підвезти пальне та снаряди вдавалося далеко не завжди. Основні бойові втрати танків в цей період були від того, що радянські полководці на самому початку війни часто кидали танки в бій без підтримки піхоти, авіації та артилерії, що і вело до їх значних втрат. До цього слід додати відсутність нормальних розвідданих, постійні удари з повітря, недосвідченість більшості екіпажів і танкових командирів, і ви отримаєте пояснення того сумного факту, що всі танкові сили Приморської армії в перші дні оборони Одеси не налічували десятка легких танків і приблизно трьох десятків бронеавтомобілів та легких броньованих тягачів, озброєних кулеметами. Для порівняння – румунські війська могли протиставити «приморцям» близько сотні легких танків чеського і французького виробництва, не враховуючи бронеавтомобілів і броньованих тягачів, озброєних кулеметами, які румунські військові нерідко використовували в якості бойових машин.

У підсумковій записці, підготовленій

розвідувальним 4-ї румунської армії невдовзі після залишення радянськими військами Одеси, зазначається: «Як під час бойових дій в Бессарабії, так і під час бойових дій в Трансністрії, радянські війська використовували бойові машини (порумунські *sare de lupta*), в основному невеликими підрозділами, до батальйону максимум (20-30 машин). Єдиний випадок масованого застосування броневих автомобілів відзначений під час контратаки на румунські частини 157-ї і 25-ї дивізій в районі н.п. Дальник 2 і 3 жовтня, коли було задіяно 42 броньовані машини на фронті до 4-х кілометрів. Під час інших контратак противник застосовував невеликі групи бойових машин 3-5, 8-16 одиниць. Контратаки бойових машин, як правило, відбивалися нашої піхотою за допомогою протитанкового озброєння. У більшості випадків, контратакуючі групи бойових машин розсіювалися вогнем нашої артилерії. При веденні вогню прямою наводкою була підбита велика кількість ворожих бойових машин. В основному, радянські війська використовували бойові машини не як засіб прориву нашого фронту, а як засіб підтримки дій стрілецьких частин, причому вага броньованих машин не перевищувала 20 тонн. На Одеському фронті відзначені випадки використання радянськими військами бліндированих тракторів, озброєних кулеметами і вогнеметами. Бліндирування тракторів проводилося на Одеських заводах» [3, 53-54]. Відомості румунських архівних документів потребують виваженого порівняльно-аналітичного

підходу.

Напередодні війни румунська армія мала два окремих танкових полка і танкові розвідувальні ескадрони у складі кавалерійських дивізій. Матеріальна частина включала 35 танкеток «R-1» і 126 легких танків «R-2» («LT-35»), закуплених у Чехословаччині, 75 французьких «R-35» (41 закуплений у Франції, 31 – інтернований в 1939 р. в Польщі), і 60-75 старих «Рено FT-17». Усього румунська армія мала 480 броньованих транспортних засобів [4, 148]. У це число входили і транспортери «Малакса», як закуплені у Франції, так і зібрані за ліцензією на місцевих заводах. Єдиним танком румунської армії, який відповідав умовам тогочасного бою, був «R-2» (відносився до того ж класу бойових машин, що і радянський танк «Т-26»).

Бойовою підготовкою 1-ї румунської танкової дивізії керували німецькі військові фахівці. 1-й танковий полк був озброєний «R-2» («Skoda LT 35»), 2-й мав на озброєнні «R-35» («Renault» – легкий танк супроводу, тихохідний, але мав пристойне бронювання). Обидва типи танків були озброєні 37-мм гарматою. Французькі і чеські танки розрізнялися за своїми бойовими якостями і призначенню настільки, що 2-й танковий полк довелося вивести із складу дивізії і надати 4-й армії. У складі танкової дивізії залишився тільки 1-й танковий полк, тому ця дивізія часто іменується моторизованою бригадою. Технічні характеристики танків Румунії див. у таблиці 1.

Всі танки Renault FT-17 були зведені в окремий

Таблиця 1.

Характеристика танків Румунії

Найменування і країна виробник	Танкетка R-1 Чехія АН-IV	Легкий танк R-2 Чехія LT-35	Легкий танк Renault R-35 Франція	Легкий танк Renault FT-17 Франція
Кількість танків в армії станом на 22.06.41р.	35	126	35	48 гарматних і 28 кулеметних
Рік випуску	1936-38	1936	1935	1917
Бойова вага (в тонах)	3,9	10,5	10,6	6,5/6,7
Максимальна швидкість (км/год)	45	34	20	7,8
Запас ходу (км)	170	160	140	35
Потужність двигуна (к.с.)	55	120	82	39
Висота (м)	1670	2370	2376	2140
Ширина (м)	1730	2055	1850	1740
Товщина броні: лобова, мм	12	25	40	16
Бортова, мм	6	16	40	16
Калібр гармати (мм)	-	37	37	37
Броньованість	-	40 мм бронеліст на відстані 500 м	30 мм бронеліст на відстані 1000 м	12 мм бронеліст на відстані 500 м
Початкова швидкість снаряду (м/с)	-	675	до 701	400
Боекомплект снарядів	по 3700 патр	78	116	237
Кількість кулеметів і їх калібр, мм	1-7,92 і 1- ZB vz. 26	2x7,92	1x7,5	1 × 8-мм
Екіпаж, чол.	2	3-4	2	2

навчальний батальйон і використовувались виключно на території Румунії для навчання танкістів і охорони нафтових родовищ в місті Плоєшть.

Румунська армія не мала бойового досвіду використання танкових підрозділів. Та все ж, 1-а танкова дивізія в липні 1941 р. успішно «дебютувала» в ході операції «Мюнхен» в Молдові. Зокрема, вона себе проявила під час захоплення 16 липня Кишинева і однією з перших форсувала Дністер. 8 серпня частини 1-ї танкової дивізії спільно з 1-ю румунською кавалерійською дивізією зайняли Катаржину (тепер Червонознам'янка Іванівського району). Та вже незабаром румунські танкісти зазнали серйозних втрат, чому сприяла їх невідповідність до ведення сучасної війни. Маючи на одеському напрямку більш 100 танків, румунські війська використовували їх переважно невеликими групами. Не було належним чином налагоджено взаємодію між танками і піхотою. Це приводило до того, що танки часто залишалися без прикриття.

Перший випадок масового використання румунами танків на вузькій ділянці фронту, в битві при Карпово, привів до катастрофи, після якої залишки 1-ї танкової дивізії були відведені в резерв 4-ї армії, а 21 серпня 46 пошкоджених танків (підбитих і поламаних) були відправлені в Кишинів.

Решта – 20 танків у складі 1-го румунського армійського корпусу брала участь у захопленні Фрейденталю, а потім з них була сформована зведена група (згодом перейменована в 1-у штурмову групу) під командуванням підполковника Іона Ефтіміу. Продовжував воювати під Одесою і 2-й танковий полк (який складався з танків «R-35»). Він знаходився в безпосередньому підпорядкуванні командування 4-ї румунської армії.

Приморська армія своїх окремих танкових підрозділів в липні 1941 року не мала. Тільки в розвідувальних батальйонах 25-ї і 95-ї стрілецьких дивізій по штату повинно було бути по одній танковій роті і одній автоброневій роті. Скільки в цих дивізіях залишилося танкеток і бронеавтомобілів після шеститижневих прикордонних боїв, точно з'ясувати не вдалося. Засобами тяги для 45-мм протитанкових гармат, що були в стрілецьких батальйонах, полках і окремому артдивізіоні, були легкі напівброньовані тягачі типу Т-20 «Комсомолец» зі швидкістю ходу до 47,5 км за годину. На опорі лобового листа його кабіни був встановлений кулемет ДТ, що дозволяло захисникам Одеси повсюдно використовувати ці тягачі і як кулеметні танкетки.

На початку серпня в Приморську армію поступили з ремонту танки БТ. Ще з початком війни на заводі ім. Січневого повстання в Одесі була розгорнута танкоремонтна база, хоч сам завод і евакуювали на Урал. Тут виконували капремонт танків БТ-7 і БТ-5, а також, з метою посилення їх броні захисту, виконували додаткове

екранування корпусу та башти 30-мм листами корабельної сталі. Захисні екрани встановлювали за ініціативи представника бронетанкового відділу Приморської армії ст. лейтенанта Г. Пенєжка. Вони слугували добрим захистом від вогню румунських батальйонних гармат і надавали танкам химерно-страхотливого вигляду. На танки БТ-5, після невеликих доопрацювань, ставили більш потужні двигуни танків БТ-7. В ході боїв за Одесу танки БТ-7 і БТ-5 успішно боролися з легкими німецькими Pz-II, середніми Pz-III, Pz-38 т і навіть з французькими танками, що стояли на озброєнні 4-ї румунської армії. Звичайними тактичними прийомами були танкові та танкокавалерійські засідки, а при сприятливих умовах і контратаки.

До 5 серпня вдалося відремонтувати і укомплектувати екіпажі 6 танків БТ-7. Командувати цією неповною танковою ротою призначили старшого лейтенанта Г. Пенєжка. Бойові дії танкістів почалися 7 серпня в районі станції Мигаєве – на не прикритому стику між 95-ю дивізією і сусідньої 9-ю армією. Танкова рота, прикриваючись полотном залізниці, весь день вела бій з передовими частинами 72-ї німецької дивізії. Через нальоти німецької авіації танкістам доводилося часто міняти позиції, пересуваючись з північної околиці станції на південну. В цьому бою танкісти не втратили жодної машини, лише кілька танкістів були легко поранені. Німці, обійшовши станцію з півночі і з півдня, продовжили просування на схід, створюючи нашим правифланговим підрозділам загрозу оточення. Щоб випередити противника, танкова рота з десантом на борту, в ніч на 8 серпня, обійшла зайняту німцями Данилівку і з боку хутора Лозового ввірвалась в село Желепове. На центральній вулиці села стояла колона ворожих автомашин. Раптовою атакою загін змусив румунів в паніці тікати. Далі танкістам було наказано висунутися в напрямку с. Жовтневе і установити втрачений зв'язок із дивізією сусідньої 9-ї армії. Вранці 9 серпня вийшовши з Люботаськи, танкісти зустріли розвідників 1-ї кавалерійської дивізії, яка була терміново перекинута з Одеси і вела бої на стику з 9-ю армією. Потім танкова рота допомогла відбити перші і подальші атаки противника на позиції морських піхотинців під Маринове, а згодом на рубежі Сербка – х. Свобода – Чорногірка. Щоб випередити противника, який прагнув зайти в тил морякам, на небезпечні ділянки кидали танкову роту з десантом роти моряків на борту в якості передового загону. Цей мобільний загін протягом трьох діб відбивав атаки передових загонів противника до підходу підрозділів морського полку спочатку в районі Чорногірка, потім Сербка, потім на рубежі ст. Буялик – Каїри, а згодом на кордоні Благодатне – Спирідонівка (нині Першотравневе) – комуна «Зоря Труда». До 12 серпня танкісти

допомагали морським піхотинцям відбивати атаки в районі Булдинка і Свердлове.

Після цього танки були перекинуті в 95-у дивізію, де допомогли відновити становище на рубежі села Карпово, а також відбити ешелон з підбитими танками, який бронепोїзд «Чорноморець» вивіз на ремонт в Одесу. Потім танки відправили в розпорядження командира 25-ї Чапаївської дивізії, де вони допомогли відбити село Мангейм (нині Кам'янка). 17 серпня танки брали участь у бою під Біляївкою, а 18 серпня – у нічній атаці, разом з Пугачовським полком. У цьому бою було захоплено багато полонених, але при переслідуванні противника три танка застрягло на заболоченій місцевості. Пізніше в бою під Кам'янкою було підбито три танки. Втрати бойових машин швидко відновлювалися за рахунок відремонтованих на заводі.

Як видно з дослідження, невеликий загін радянських танків виконував роль маневреного резерву командувача армії, свого роду «пожежної команди», яка з'являлася на загрозливих ділянках фронту і допомагала стримувати атаки супротивника. Це створювало у румунського командування ілюзію про численні танкові сили Приморської армії. Як правило, там, де радянські війська застосовували 4-6 танків, за румунськими даними з'являлося 8-10. Незважаючи на малу численність, танки часто досягали успіху. Цьому сприяла і слабка оснащеність румунської піхоти протитанковими гарматами. Зіграв свою роль і психологічний фактор. Основну масу румунської 4-ї армії становили слабо навчені резервісти. Простий румунський селянин, одягнений у військову форму, був погано підготовлений до зустрічі з броньованими машинами. Тому поява декількох танків викликала паніку серед румунських солдатів. Звичайно, кілька машин

не могли компенсувати нестачу танків. Тому з перших днів оборони командування Приморської армії для підтримки піхоти застосовувало озброєні кулеметами полуброньовані артилерійські тягачі «Комсомолец».

Згодом одеська ремонтна база стала щодня відновлювати по два танка і до кінця оборони було відремонтовано 42 бойових танка (деякі з них побували в ремонті по кілька разів). Така кількість відремонтованих танків дозволила командуванню Приморської армії до 10 вересня сформувати танковий батальйон, командиром якого було призначено старшого лейтенанта Миколу Юдіна. Першу роту батальйону укомплектували танками БТ-7, другу – БТ-5, а третю – броньованими тракторами «НИ».

Серійне масове виробництво бронетракторів «НИ» було налагоджено на заводах Одеси, вони активно застосовували в бойових діях (див. рис. 1).

Роботи з будівництва бронетракторів почалися в середині серпня 1941 р. Проект танка розробили головний інженер заводу ім. Січневого повстання П.К. Романов, А.І. Обедніков і капітан У.Г. Коган. Транспортні трактори «СТЗ-5» покривали бронєю з суднобудівної сталі товщиною 14-20 мм, на броньовиках броня доходила до 25 мм. Між бронєю і внутрішньою обшивкою прокладали дерев'яні бруси або гуму. Машини озброювали легкими 37-45мм гарматами або кулеметами ДШК, а також двома 7,62-мм кулеметами ДТ (ДП). Для прискорення робіт використовували башти з розбитих танків «Т-26» випуску 1931 року і саморобної конструкції. Деякі з танків споряджались далекобійними вогнеметами [5; 6, 65].

Для проведення випробувань на заводі було створено полігон. Перші танки випробування пройшли успішно – броня захищала від

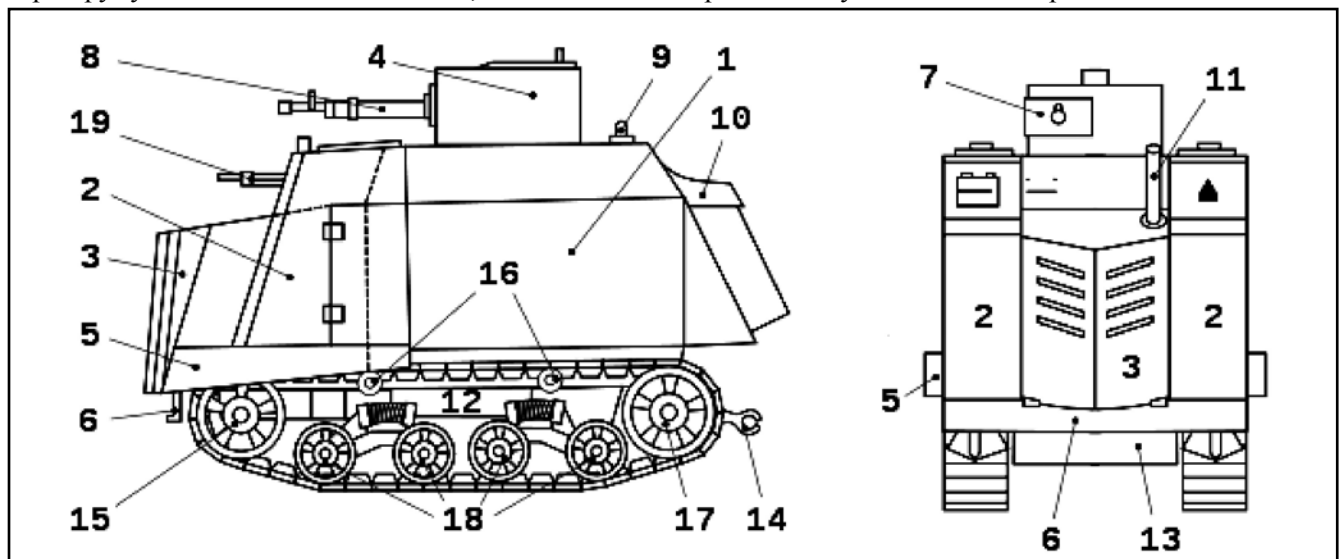

Рис. 1. Компонувальна схема танка «НИ»: 1. корпус, 2. бокові частини корпусу, 3. моторний відсік, 4. башта, 5. грязеві щитки, 6. бронещиток ходової частини, 7. маска кулемета, 8. кулемет ДШК, 9. монтажний рим, 10. інструментальний ящик, 11. вихлопна труба, 12. бокові консолі рами, 13. передній лист рами, 14. буксировочний гак, 15. натяжне колесо, 16. підтримуючий ролик, 17. ведуче колесо, 18. каток каретки, 19. кулемет ДТ.

як в наступі, так і в обороні, в основному, як танковий резерв командувача Приморською армією для контратак і знищення противника, що прорвався в глибину оборони, а також для посилення стрілецьких частин. При цьому основним завданням танкістів при контратаках було знищити ворожу піхоту та її вогневі засоби, танки і гармати противника. В основу бойових дій танків покладали раптовість і їх найбільш масоване застосування на сприятливій місцевості. Раптовість застосування танків було вкрай важливо забезпечити для того, щоб мати найбільший успіх від атаки. Якщо противник заздалегідь знав напрямок, де передбачалося використання танків, він намагався зосередити на цій ділянці велику кількість протитанкових засобів, і атака танків не мала суттєвих результатів. З метою досягнення раптовості проводились заходи маскуванню місць розташування танків і їх переміщення. Для маскуванню використовувались посадки, гаї, населені пункти, зворотні скати висот, тощо, а також військові хитрощі і оманні дії. Саме раптове застосування, навіть невеликої кількості танків, сильно підвищувало їх вогневий і моральний вплив на румунські війська, що дозволяло танкам з найменшими втратами успішно виконувати поставлені бойові завдання. При застосуванні танків враховувались їх технічні можливості, особливості місцевості, заходи по подоланню природних і штучних перешкод. Розвідка і вивчення місцевості наступних бойових дій і противника, розташування його протитанкових вогневих засобів і протитанкових перешкод, правильний вибір районів та напрямків дії танків мали вирішальне значення для успіху. В значній мірі успіх застосування танків у боях залежав від правильної і чіткої організації взаємодії з піхотою, підготовки екіпажів і танків до бою і вміння використання місцевості. Найбільш вдалим були атаки танків на максимальних швидкостях з інтенсивним вогнем на ходу або із коротких зупинок. Такі рішучі дії дозволяли знищувати піхоту, гарматні і кулеметні розрахунки, танки і бронетранспортери противника, уміло маневрувати на полі бою, використовуючи складки місцевості, і виходити у фланг або тил вогневим засобом противника. Саме такі, добре виважені і водночас рішучі дії танкістів-приморців в подальшому були рекомендовані радянським танковим підрозділам для забезпечення стійкої оборони проти набагато переважаючих сил противника в розроблених, з урахуванням їх досвіду, в воєнні роки настановах та статутах [11, 12-18; 12, 156-163].

Дослідження показало, що дані про застосування танків, як і про їх втрати з обох сторін дуже суперечливі. За радянськими джерелами, тільки льотчики авіації Чорноморського флоту знищили під Одесою 168 танків противника. Якщо ще додати цифру в 55 танків, підбитих наземними частинами,

то, в цілому, виходить, що радянські війська знищили під Одесою всі румунські бойові машини.

Самі румуни оцінюють свої втрати в 19 танків. Ця цифра фігурує в сучасних румунських виданнях про битву під Одесою [13], що також викликає запитання. Але слід враховувати, що існує відома різниця між поняттям «підбитий танк» і «знищений» (тобто не підлягає відновленню), але, швидше за все, як це часто буває, ми маємо справу із завищенням втрат супротивника і зі зменшенням своїх. Не виключено, що в число цих підбитих або знищених танків радянські джерела вносять і броньовані транспортери «Малакса», які використовувалися як тягачі і не відносилися румунами до категорії «бойових машин» (їх в кожній піхотній дивізії було 12 одиниць і ще близько 40 – у складі танкової дивізії) [14, 380-384].

Підраховуючи втрати танків Приморської армії, слід виважено керуватися як румунськими джерелами, так і мемуарами Г. Пенєжко. В цілому, радянські безповоротні бойові втрати можна оцінити в 10-15 танків.

Оцінюючи внесок танкістів в справу захисту Одеси, слід також враховувати унікальність факту самостворення танкових сил Приморської армії. В обложеному місті з дуже обмеженими промисловими можливостями (ще в липні основне устаткування одеських заводів, вкупі з висококваліфікованими фахівцями, було евакуйоване в глибокий тил країни) неймовірними колективними зусиллями в стислий термін виготовлено, відновлено і відправлено на фронт майже сотню конче необхідних грізних бойових машин. Незважаючи на свою нечисленність, танкісти внесли істотний вклад в оборону Одеси. На їх частку випало нелегке завдання – при величезній перевазі сил і засобів противника закривати найбільш небезпечні ділянки фронту, підтримувати піхоту під час контратак і наступів. Кілька десятків радянських танків зробили більше, ніж румунська танкова дивізія, яка так і не змогла прорвати оборону захисників Одеси і з великими втратами безславно закінчила під її стінами свій бойовий шлях.

Посилання

1. Пенєжко Г. На Одесском плацдарме. М. Воениздат, 1947. – 200 с.
2. Черкасов А.А. Оборона Одессы. Страницы правды. – Одесса: Optimum, 2006. – 210 с.
3. Филипенко А. К вопросу об участии танков в боях под Одессой// Одесика. Историко-краеведческий альманах. Випуск 12. – Одесса; Друкарський дім, 2011. – 314 с.
4. Forstmeier R. Odessa 1941. Der Kampf um Stadt und Hafen und die Raumdung der Seefestung 15 august bis 16 oktober. – Freiburg, 1967.
5. Военные знания. – 1993. – № 8.
6. Карев Г.А. Одесса – город-герой. – М.: Воениздат, 1977. – 176 с.
7. Коломиец М. В. Броня на колесах. История советского броневомобиля 1925-1945 гг. – М.: Яуза, Стратегия КМ, Эксмо, 2007. – 384 с.

8. СССР в войнах XX века. Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. – 608 с.
9. Крылов Н.И. Не померкнет никогда. 2-е изд. – М.: Воениздат, 1984. – 558 с.
10. 73 героических дня. Хроника обороны Одессы в 1941 году. – Одесса: Маяк, 1978. – 336 с.
11. Боевой устав бронетанковых и механизированных войск Красной Армии. Часть I (Танк, танковый взвод, танковая рота). – М.: Воениздат, 1944. – 208 с.
12. Танк в бою. – М.: Воениздат, 1946. – 229 с.
13. România în anii celui de al doilea război mondial. 3 vol. – Buc., 1989.
14. Строительство и боевое применение советских танковых войск в годы Великой Отечественной войны. – М.: Воениздат, 1979. – 414 с.

Овчаренко Н.В. Использование танков при обороне (осаде) Одессы в 1941 г.

В статье рассмотрены вопросы использования танков защитниками Одессы и румынскими войсками в 1941 году, исследован порядок и эффективность их боевого использования, количественные и качественные характеристики танков воюющих сторон.

Ключевые слова: танки, оборона, бронетрактор, Одесса, пушка.

Ovcharenko M.V. The use of tanks in the defense (siege) of Odessa in 1941

The paper considers the use of tanks defenders of Odessa and Romanian troops in 1941, shows the quantitative and qualitative characteristics of the tanks of the warring parties, as well as the procedure and the effectiveness of their combat use.

Key words: tanks, defense, bronetractor, Odessa, gun.

21.03.2012 р.

УДК 94(477): 726: 2 – 523.4

Ю.А. Шишкіна

**ТРОЇЦЬКИЙ СОБОР У ГЛУХОВІ
НАПЕРЕДОДНІ РУЙНАЦІЇ**

У статті розглядаються проблеми будівництва, руйнації та відновлення Троїцького собору у м. Глухові Сумської обл. Особлива увага приділяється аналізу проекту консервації пам'ятки, зробленому у 1959 р.

Ключові слова: Троїцький собор, Гетьманщина, А. Квасов, архітектурний стиль, реставрація.

На етапі сучасного історичного розвитку Української держави постає необхідність у перегляді своєї політичної, історичної та культурної минушини й чіткого визначення того, що ми набули, а що втратили, і яке значення все це має для нашого подальшого розвитку.

Вивчаючи історію Північного Лівобережжя, науковці дедалі частіше звертаються до втрачених в радянські часи об'єктів історико-культурної та архітектурної спадщини цього регіону. Троїцьким собором, що знаходився у м. Глухові, цікавилось не

одне покоління істориків та краєзнавців. Свідченням цього є роботи В.Г. Пуцка [1], В.Д. Віроцького, А.А.Карнабиди, В.Г. Киркевича [2], В.В. Вечерського [3] та ін. В цілому ці дослідження мали історико-описовий характер. В. Вечерський більш детально зупинився на характеристиці архітектурного стилю та елементів втраченого храму. Автор же ставить за мету на підставі аналізу документів, які введені до наукового обігу вперше, охарактеризувати стан пам'ятки напередодні руйнації у 1962 р. та показати безпідставність та недоцільність її знищення.

Глухівський Троїцький собор посідає унікальне місце в історії архітектури України завдяки своїм високим мистецьким якимостям та надзвичайній історії будівництва, сповненій трагічних подій, до яких були причетні найвидатніші українські архітектори XVIII ст.

Договір на будівництво мурованого Троїцького собору, замість дерев'яного, укладено у 1720 р.: «Должина той церкви межі стен 15 сажен (...) Вышина от фундаменту до свода сажен 9. А чертеж и пропорцию, як соизволит пан гетман» [3, 281]. Після смерті Івана Скоропадського будівництво припинилось. Фундаменти спромоглися закласти лише через 10 років. У доношенні А. Квасова в Малоросійську колегію у 1765 р. зазначалось, що будівництво розпочалося у 1729 р. за гетьмана Д. Апостола. Церква частково була збудована «в длину 16 1/3 саженой, шириной 11 1/3 саженой, вышиной делано до кровли 7 2/3 саженой» [4, 136]. Імператриця Анна Іоанівна дозволила витратити на будівництво 1000 руб. із місцевих прибутків, проте згодом виявилось, що за її указом 1740 р. майже половину цих грошей використали на реставрацію сусідньої Миколаївської церкви й дзвіниці при ній [1, 122]. У 1746 р. були викладені стіни висотою не більше 2 м, але зроблено це було некваліфіковано, неякісно, без нагляду архітектора, про що засвідчував у своєму рапорті Сенату гезель (помічник архітектора) Іван Мергасов, спеціально відряджений з Москви до Глухова [5, 16].

Через брак коштів та спустошливу пожежу 1748 р. будівництво знову було призупинене. В подальшому упродовж майже 20 років лише збиралися гроші та купувалися матеріали. Тільки у 1759 р. виклали стіни на всю висоту, проте будівля так і не була покрита дахом. Стіни та стовпи не були захищені від вітру та вологи і поступово руйнувалися [6, 2].

У другій половині XVIII ст. у зв'язку із інтенсивною розбудовою Глухова як гетьманської резиденції виникла необхідність і в добудові Троїцького собору. Роботи, відновлені у 1765 р., відбувалися під керівництвом відомого архітектора А. Квасова, який у 1763 р. приїхав до міста, уклавши на 8 років угоду з гетьманом К. Розумовським [1, 123]. Квасов розробив систему кріплення існуючих стін та цегляної кладки. Він запропонував поставити

Південний фасад Троїцького собору. Перспективний вид. 1959 р.

додаткові стовпи-устой під зведення центрального барабану і куполу біля існуючих старих стовпів. «Надо было ту церковь совершенно каменеем о трех верхах достроить и всю, как внутри, штукатуркою где должно быть рясною алебастровою работою, так и вне перед дверьми балдажины такою же структурною работою украсить и всю внутри потинковать и так все устроить должен (мастер) как план архитектора Квасова велит» [5, 21].

Автори історичної довідки до «Проекту консервації пам'ятки архітектури XVIII ст. Троїцького собору в м. Глухові Сумської обл.» (1959 р.), посилаючись на фонди Центрального державного історичного архіву м. Києва, зазначають, що на вимогу генерал-губернатора Малоросії П.О. Румянцева-Задунайського в західній частині церкви була збудована дзвіниця, хоча А. Квасов був категорично проти такої ідеї і майже два роки відмовлявся, попереджаючи Малоросійську колегію, що на «существующих основаниях» побудувати дзвіницю неможливо, адже стіни не витримать такого навантаження і впадуть. Проте Квасова, незважаючи на його попередження, змусили втілити задум генерал-губернатора. «...Здание было уже в таком окончании, что над церковью и кровля везде со стропилами была и по них досками обшивкою отделано, осталось только по той дощатой кровле железом покрыть и на колокольню шпиг поднят на земли, отделку готов уже был... Едва были закончены в 1772 г. церковь и колокольня, как последняя рухнула. Это случилось в конце 1772 г. или в январе 1773 г.» [6, 3] (кандидат архітектури В. Вечерський датує цю подію 1759 р.) [3, 281]. При падінні дзвіниці зруйнувала кут церкви, що спричинило появу тріщин на стінах та конструкціях храму. Вся провина за недолугість при будівництві була покладена на А. Квасова. Останній на вимогу Мещерського написав 23 грудня 1773 р. розширену пояснювальну записку та мав розмову особисто

Вхід південного фасаду Троїцького собору. 1959 р.

з Румянцевим. Генерал-губернатор рекомендував Мещерському під час відбудови храму запросити і інших архітекторів на консиліум.

У 1779 р. розпочалися відновлювальні роботи. У 1781 р., коли вже тинькували стіни храму та проводили оздоблювальні роботи, архітектор занедужав. Нагляд за будівництвом був покладений на Ф. Савича [6, 4]. На думку В. Пуцка, А. Квасов вже наприкінці 1772 р. не міг виконувати свої обов'язки через хворобу [1, 124].

Фатальна для Глухова пожежа 1784 р. пошкодила бані майже завершеного собору. У 1791 р. Катерина II надала на відбудову храму 10000 крб. і водночас розпорядилася розібрати погорілі муровані Михайлівську і Успенську монастирську церкви на цеглу, щоб «употребить материалы в пользу собора». У 1799 р. було закінчене внутрішнє оздоблення двох приділів Троїцького собору: північного – в честь архангела Михаїла, та південного – в честь пророка Іллі [7, 277]. Роботи по оздобленню інтер'єрів повністю були закінчені у 1805 р. Отже, будівництво розтяглося майже на 85 років.

Троїцький собор простояв на Радному майдані Глухова до середини XX ст. На жаль, в роки Великої Вітчизняної війни він частково постраждав від бомбардування. Відомо, що у 1959 р. приміщення храму орендувала організація, яка займалася будівництвом та ремонтом доріг [6, 16].

У лютому того ж року науково-дослідним та проектним сектором Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах будівництва був зроблений проект консервації пам'ятки архітектури XVIII ст. У загальній технічній характеристиці храму станом на 1959 р. зазначалося, що будівля собору двохярусна, шестистовпна, трьохкупольна, трьохапсидна. Довготривале будівництво відбулося на його архітектурних формах. Розпочате в епоху пізнього бароко, воно закінчилось вже в

Капітель колони великого центрального барабану. 1959 р.

епоху класицизму. Вплив останнього позначився в оформленні північного, південного та західного входів, на формі куполів та капітелях колонок, розташованих на центральному барабані. За структурою плану і деякими рисами об'ємно-просторового рішення Троїцький собор наближався до Межигірського Спаського собору (особливо його план та оформлення барабану купола). Він також був схожий на збудований І. Скоропадським собор Гамаліївського монастиря, проте з великим впливом традиційного для української архітектури хрестово-купольного типу храму. Це позначилось в піднятті об'єму трансепту до рівня центрального нефу, який значно вищий бокових нефів. Завдяки цьому церква вийшла начебто двоповерховою чи двоярусною. Собор тринефний у плані, у східній частині завершений трьома апсидами (середня – напівциркулярна, бокові – у вигляді закруглених прямих кутів). Перший ярус прямокутної форми мав 11 віконних отворів, декорованих архівольтами із замковими каменями. Західний та південний входи були оформлені портиками, які завершувалися напівзруйнованими аттиками. Під портиками знаходилися великі вікна з напівциркулярними перемичками. Вони обрамлялися гладкими наличниками з замковими каменями. Над вікнами розташовувалися трикутні сандрики. У віконних отворах знаходилися частково зруйновані металеві решітки.

План другого ярусу мав форму хреста. 11 віконних отворів зі вставленими металевими решітками були обрамлені наличниками прямокутної форми, які досягали карнизу, розкрепованого над наличниками.

Площина стін собору прикрашалася пілястрами, кути декорувалися здвоєними пілястрами. Виступ середньої апсиди також прикрашався пілястрами та увінчувався з трьох сторін аттиками напівциркулярної форми. Отвори в аттиках були закладені цеглою. Тиньківка стін, викладених цеглою червоного кольору, частково була втрачена.

Над средохрест'ям, на перекинутих між чотирма стовпами арках, розташовувався восьмикутний барабан, який ніс восьмигранний купол. Дві гілки трансепту і західна гілка храму були перекриті двоскатними дахами, над західною гілкою вкомпановувався сферичний купол (назовні було видно тільки його невеличку частину). Четверта гілка хреста, середня апсида, покривалася напівсферичним куполом із ліхтарем над ним. Торці трансепта і західна частина собору увінчувалися трикутними фронтонами. Купол над апсидою, як і купол над східною частиною храму, завершувався ліхтарем. Зовні на гранях середнього підкупольного барабану знаходилися пучки коринфських колон. Між ними розташовувалися віконні отвори з напівциркулярним завершенням, обрамлені наличниками із замковими каменями.

Купол завершувався восьмигранним ліхтарем, також прикрашеним колонками. Напівциркулярні віконні отвори ліхтаря чергувалися з плоскими нішами. Ліхтар перекривався напівсферичним куполом. Покрівля собору була металевною, але сильно ушкодженою. Частина даху з північної сторони взагалі була зруйнованою. Всередині середня частина храму перекривалася зімкнутими зводами. Бокові нефи, які мали меншу висоту, ніж центральний об'єм, перекривалися плоским перекриттям по дерев'яним балкам.

Оглянувши зовнішню архітектурно-конструктивні елементи пам'ятки, спеціалісти зазначили відсутність загрозливих осадкових явищ. Цегляна відмостка потребувала часткової заміни, як і стіни в місцях вибоїн і вивітрювання. Особливо постраждали карнизи. Збереженість тиньківки складала 20%. Дах потребував заміни дерев'яних конструкцій на 100%, глави і восьмерики збереглися на 50%, зовнішнє декоративне убранство (напівколонки, сандрики, наличники) необхідно було відновити, замінивши зруйновані та вивітрені деталі [6, 5-6].

У результатах огляду внутрішніх конструкцій і декоративних елементів Троїцького собору наголошувалося на повну втрату ліпних та скульптурних прикрас, відсутність підлоги, часткову збереженість тиньківки, заміну дверей та вікон, відновлення карнизів, сходів тощо. Предметів прикладного мистецтва виявлено не було. Живопис кінця XIX – початку XX ст., збережений на 20%, особливої цінності на той момент вже не становив.

Із загального висновку слідувало, що собор потребував негайного відновлення. Враховуючи

Фрагмент інтер'єру Троїцького собору.
Центральний купол. 1959 р.

повну відсутність даху, було рекомендовано спочатку виготовити проектно-кошторисну документацію на консервацію, а потім і на реставрацію пам'ятки [6, 6].

Проект будівельно-консерваційних робіт Троїцького собору був виконаний у відповідності до завдання обласного відділу у справах будівництва та архітектури та погоджений із Держінспекцією архбудконтролю УРСР на підставі виконаних архітектурних замірів, акту технічного стану та дефектного акту. Проектом передбачалося виконати першочергові ремонтно-реставраційні роботи, зокрема відновити дах за первісною формою, замінити покрівлю та водостоки, зруйновані дерев'яні конструкції, стропила.

Другою чергою робіт планувалося відреставрувати фасади та інтер'єри, завершити ремонт куполів. «Купола покриваються кровельної сталлю в шашку, остальна часть крыши покрывается кровельной сталью обычными картинами. Плоскость восьмериков, карнизы и тяжи покрываются кровельной сталью, а затем окрашиваются в зеленый цвет» [6, 17].

Однак ні складна доля, ні містецька неповторність собору, ні готовий проект реставраційних робіт не зупинили глухівське міське і сумське обласне керівництво. У 1962 році, виконуючи злочинні кремлівські настанови, на стінах собору намалювали великі тріщини, зафотографували їх, щоб довести «аварійність» будівлі. Пам'ятку архітектури республіканського значення, яка була занесена до державного реєстру під № 6, довго з великими

труднощами висаджували у повітря вибухівкою. На підмурах собору, на давніх похованнях спорудили автовокзал «в интересах трудящихся» [3, 283].

Посилання

1. Пуцко В.Г. Маловідома споруда А.Квасова в Україні / В.Г. Пуцко // Архітектурна спадщина України. [Вип. 3]. [Част. 1]: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури [За ред. В.Тимофійенка]. – К.: Українознавство, 1996. – С. 121-130.
2. Віроцький В.Д., Карнабіда А.А., Киркевич В.Г. Монастирі та храми землі Сіверської. – Київ: «Техніка», 1999. – 307 с.
3. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ, 2002. – 591 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 54, оп. 3, спр. 5206, 136 арк.
5. Державний архів Харківської області, ф. 7, оп. 1, спр. 1752, 35 арк.
6. Проект консервації пам'ятки архітектури XVIII ст. Троїцького собору у м. Глухові Сумської обл. [Рукопис], 1959. – 29 с.
7. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. [Кн. VII]. – Чернигов, 1873. – 326 с.

Шишкина Ю.А. Троицкий собор в Глухове накануне разрушения

В статье рассматриваются проблемы строительства, разрушения и восстановления Троицкого собора в г. Глухове Сумской обл. Особенное внимание уделено анализу проекта консервации памятника, сделанного в 1959 г.

Ключевые слова: Троицкий собор, Гетманщина, А. Квасов, архитектурный стиль, реставрация.

Shyshkina Yu.A. Holy Trinity Cathedral in Hlukhiv before its ruin

The paper reviews problems of building, ruin and renovation of Holy Trinity Cathedral in Hlukhiv Sumy region. Special attention is considered to analysis of conservation project of the monument, which was made in 1959.

Key words: Holy Trinity Cathedral, Hetmanshchina, A. Kvasov, architecture style, restoration.

15.04.2012 р.

УДК94(477):394.92 «1891/1978»

С.І. Білокінь

ІЗ СТАРОГО ЛИСТУВАННЯ. ВИП. 4. АЛЕКСЕЙ АЛЕКСЕЄВИЧ СІДОРОВ (1/13 червня 1891 – 30 червня 1978 року)¹

Продовження серії публікацій «Із старого листування». А.А. Сідоров – видатний книгознавець і мистецтвознавець повесної доби, член-кореспондент АН СРСР. Йдеться про дослідження життя й творчості книжкового графіка Г.Нарбута.

Ключові слова: книгознавство, мистецтвознавство, листування, Г. Нарбут, А. Сідоров.

15. С.І. Белоконь – А.А. Сидорову

17.10.69. Киев

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Мне очень приятно то внимание, с которым Вы относитесь к моей работе, и лестно, что Вы столь любезно находите время и силы, чтобы поддерживать этот чрезвычайно ценный для меня контакт. Это мне чрезвычайно радостно.

Сейчас я очень доволен, что могу сообщить Вам одну приятную новость. Мне посчастливилось разыскать родную сестру Нарбута, живущую в Карелии (!), под другой фамилией (!)². С ней давно потеряли связь все ее друзья, включая жену Г.И., и никто не знал, жива ли она. Во всяком случае, это огромная удача. Я получил уже от нее много фотографий (среди них десятков уникальных), ожидаю воспоминания. Мне хочется поехать к ней на праздники, чтобы расспросить обо всем. Предполагаю на обратном пути провести несколько дней в Москве. Если Вы позволите, я был бы рад навестить Вас (может быть, шестого числа?).

1. Білокінь С. Із старого листування: [Меркурій Сергійович Гіляров, 1912-1985] // Ханенківські читання. Вип. 4: Матеріали науково-практичної конференції. К.: Київ, 2002. С. 44-62; Його ж. Із старого листування: Віктор Олександрович Романовський (1890-1971 рр.). Вид. 2 // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. Число 11. Частина 2. К., 2004. С. 84-120. Тираж 200 прим. 10 листів, 60 приміток; Його ж. Із старого листування. Вип. 3: Алексей Алексеевич Сідоров (1/13 червня 1891 – 30 червня 1978 року) // Сівєрщина в історії України: Збірник наукових праць. Вип. 4. К.; Глухів, 2011. С. 418-426.

2. Федорова Агнеса Іванівна (28 лютого 1893-1974). Дата її народження - Науковий архів Національного художнього музею України, ф. 1, од. зб. 115. До 1906 року брат жив у родині в Нарбутівці. 14/27 березня 1910 року датується листівка Г. Нарбута з Мюнхена до сестри, яку вона мені передала. У спогадах про нього, написаних на моє прохання, сповістила, що мешкала у нього в Петербурзі у другій половині 1914 року. У п'ятницю, 3 липня 1915 року повінчалась у Могилівський губ. з Миколаєм Сергійовичем Бобрієвичем (власноручний запис Георгія Нарбута: Календарь на 1915 год. Пг.-М.: Акц. о-во словолитни О.И. Лемана, [1914]). Наприкінці 1918 року разом з матір'ю (померла 30 січня 1935 року) приїздила до Києва погостювати у брата (Георгіївський провулок, 11). Її остання адреса: 185 000 Карельская АССР. Петрозаводск, ул. Антикайнена, 27, кв. 63. Вона мешкала разом із сином Миколаєм Петровичем Фьодоровим, невісткою Анною Адамовною та онуком Миколаєм

Я надеюсь, что эта встреча состоится, поэтому сегодня мне хочется затронуть еще только один вопрос, правда, несколько щепетильный.

В 1908 году известный теперь историк культуры академик Н.И. Конрад³ поступил в Петербургский университет на китайско-японское отделение Восточного факультета. За два года до этого, в 1906 году, на это же отделение (в личном деле Нарбута – китайско-монгольско-японский отдел) поступил Нарбут⁴, но курса он не кончил (16 ноября 1907 года подал прошение об увольнении). Возможно, Н.И. Конрад был лично

3. Конрад (спр. пр. Кондрат) Николай Иосифович (1/13 березня 1891 у м. Жуковка Брянськ. пов. Орловської губ. – 30 вересня 1970, Москва), японознавець і китаїст. Син селян – католика і православної. Член-кор. (1934), акад. (1958) АН СРСР. Закінчив гімназію імператора Ніколая I зі срібною медаллю (Рига, 1908) та японо-кит. розряд східного факультету СПб. ун-ту з дипломом I ст. (1912) та яп. відд. Практичної східної академії (1912). Викладав кит. (22 студенти) і яп. (54 студенти) мови (також вів заняття з їхньої каліграфії) у Київському комерц. ін-ті (1912-14). Розробив докладну програму з обох мов. За неможливістю дістати «Підручник японської розмовної мови» С. Іноуе запропонував видання власних записок. Мешкав у Києві на Вел.-Житомирській, 6. Стажувався в Японії (1914-17), вивчав у Токійському ун-ті яп. і кит. мови, культуру й класичну літ-ру Японії. Залишений стипендіатом Петрогр. ун-ту, не зміг продовжувати далі викладання у Київському комерц. ін-ті. Викладач і ректор Орловського ун-ту (1919-22). Викладач, проф. ЛІЖВЯ/ЛВИ (1922-38). Очоловав в ІВ вивчення яп. іст. документів епохи Мейдзі, разом з (Н.А.) Невським складав яп.-рос. словник. Арештований 29 липня 1938 зі звинуваченням у шпигунстві на користь Японії, одержав 5 років ИТЛ, відправлений до м. Канськ Красноярськ. краю. Звільнений пост. ОСО при НКВД СРСР 8 вересня 1941. Відтоді мешкав у Москві. Проф. МІВ (1941-50). Праця «Запад и Восток», перекладена на англ. мову, простежувала культурно-іст. паралелі й способи різного вираження тих самих ідей у різних культурах. Користувалась великою популярністю в середовищі укр. шістдесятництва (В. Зарецький, Г. Гавриленко, А. Горська, С. Білокінь). Листування з А. Тойнбі («Діалог істориків»), опубліковане в «Новом мире» (1967, № 7), мало великий розголос серед інтелігенції. Редактор «Великого японо-рос. словника» (М., 1970). 1969 одержав орден від яп. уряду. Лауреат Держ. премії СРСР (1972). Архів зберігається у Архіві Рос. АН (Ф. 1675). - Тв.: Програма по китайському языку, 1914 // ДамК, ф. 153. оп. 8. спр. 712. арк. 40-42; Програма по японському языку, 1914 // Там само. Арк. 37-39; Исэ-моногатари: Лирич. повесть дреней Японии. Пг., 1923 (переклад і передмова); Театр Кабуки. М., 1928; Сунь-цзы: Трактат о военном искусстве. М., 1950 (пер. і дослідження); Запад и Восток: Статьи. М.: Наука, 1966; «Диалог историков»: Переписка А.Тойнби и Н.Конрада // Новый мир. 1967. № 7. С. 174-185. - Літ.: Милибанд С.Д. Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г. Изд. 2. Кн. 1. М., 1995. С. 588-590; Николай Иосифович Конрад, 1891-1970 / Сост. Р.И.Кузьменко. М., 1994 (Мат-лы к библиографии ученых России. Сер. лит.-ры и языка. Вып. 20); Проблемы истории и теории мировой культуры: Сб. ст. памяти акад. Н.И.Конрада. М.: Наука, 1974. 183 с.; Люди и судьбы: Библиогр. словарь востоковедов – жертв полит. террора в советский период, 1917-1991 / Изд. подготовили Я.В. Васильков, М.Ю. Сорокина. СПб., 2003; Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. Біла Церква, 2005. С. 199; Корогодський Р. Брама світла: шістдесятники. Львів, 2009. С. 451.

4. 18 серпня 1906 року Г.Нарбут подав прохання ректорові Петербурзького університету про вступ на китайсько-монгольсько-японський відділ східного факультету, був зарахований (Державний історичний архів Ленінградської області, ф. 14. оп. 3, спр. 47128, арк. 4).

знаком с Нарбутом) о знакомстве с творчеством мне известно доподлинно из его письма ко мне), но уж во всяком случае он знает местонахождение кого-либо из коллег Нарбута) я знаю лишь три фамилии: Н.П. Сычев⁵, Р.П. Лех, П. Филатов). Г.И. вместе с друзьями основал в университете художественный кружок, они устроили выставку и т.д., но источников почти нет. Кроме констатаций факта учебы в ряде работ, это только его университетское личное дело и несколько фраз в автобиографии. Вполне естественно желание обратиться с расспросами к Н.И. Конраду. Но меня угнетает одно обстоятельство. Отвечая на второе письмо его ко мне, я совершил удивительную бестактность. Я осмелился послать ему пространный «трактат», в котором изложил свою точку зрения на один вопрос, которого он касается в своих трудах (монадность человеческого общества). Боясь ущербной трансформации своего взгляда на предмет под влиянием литературы, в которой, естественно, подвопросы и аспекты этого вопроса рассматриваются неравномерно, я стремился запечатлеть этот свой взгляд и почти преднамеренно соответствующей литературы не изучил. И как я был поражен, когда понял потом (когда исправить уже ничего нельзя было), что у меня получился лепет профана. Конечно же, Николай Иосифович мне не ответил.

Очень прошу Вас, уважаемый Алексей Алексеевич, посоветуйте мне, пожалуйста, что мне следовало бы предпринять в этой ситуации. Я обращаюсь с этим вопросом к Вам еще потому, что меня поразило действительно удивительное совпадение: Н.И. Конрад живет в 111 квартире

Вашего дома (тел. 23 2 24 32).

С искренним уважением С. Белоконь.

P.S. Исследования Т.А. Скрипник мне не известны, хотя, конечно, очень меня интересуют. Ваша книга «Записки собирателя» до Киева, к сожалению, еще не дошла.

С.Б.

16. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю

Дорогой Сергей Иванович!

Поскольку, как Вы пишете, моей книги у Вас в Киеве нет, я с удовольствием посылаю Вам экземпляр из числа «авторских»⁶.

Относительно Н.И. Конрада не беспокойтесь. Он весьма культурный и корректный человек. Если он Вам ответит – хорошо, если не ответит – это не будет означать, что он как-либо «задет».

Ваш А.А.Сидоров

М[осква]. 25/X. 69

17. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову

17.11.69. Киев

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Возвратившись наконец из своего турне, во время которого я записал у сестры Г. Нарбута очень интересные воспоминания, я опять вспоминаю столь приятный для меня визит к Вам, бывший, к сожалению, не менее кратким.

Также благодарю Вас за интереснейшие записки Ваши, которые застал дома и к чтению которых уже приступил.

Посылаю Вам для редакционной работы первую статью – пускай это будут воспоминания С.Н. Тройницкого⁷. Очень прошу Вас свои замечания

5. Сичов Ніколай Петрович (1883 – 17 вересня 1964) – фахівець з візантійсько-української мистецької культури. Проф. Ленінгр. ун-ту, завідувач держ. реставраційних майстерень у Ленінграді. Брав участь у роботах ВУАК і Софійської комісії ВУАН над дослідженням і реставрацією розписів Софійського собору (1928) та Єлецької церкви в Чернігові. За ініціативою Ф. Ернста Сичова було висунуто на академіка УАН. Але влада дбала про обрання у першу чергу своїх кандидатів – В. Затонського, Г. Крижановського, С. Семковського, М. Скрипника, Ол. Шліхтера, М. Яворського, доля яких складалась по-різному, інколи драматично. У провіднику по Києву опубліковано його спільну з Ернстом статтю «Кол. Золотоверхо-Михайлівський монастир» (Київ: Провідник. К., 1930. С. 361-364). Арештований 1930, 17 вересня 1933 (того разу звинувачений у належності до «Рос. нац. партії») та 1948 у Володимирі, де він тоді мешкав (Ашнин Федор Дмитрієвич, Алпатов Владимир Михайлович. «Дело славистов»: 30-е годы. Москва: Наследие, 1994. С. 227, 233; Источник. 1995. № 6 (19). С. 95-96: фото). Дж.: [Ернст Федір.] М.П. Сичов: Рекомендація Всеукраїнського Історичного музею ім. Шевченка в Києві // Матеріали до обрання нових академіків. № 93. К.: Упрнаука; ВУАН, 1929. С. 1-2 окремої паг. Тираж 250 прим. На правах рукопису; Лазарев В.Н. Н.П. Сычев: Некролог // Византийский временник. Том 26. Москва, 1965. С. 291-292; Крюкова Т.А., Студенецкая Е.Н. Государственный музей этнографии народов СССР за пятьдесят лет советской власти // Очерки истории музейного дела в СССР. Вып. VII. М., 1971. С. 15.

6. Дарственная надпись: «Милому Сергею Ивановичу Белоконю на память – с дружелюбием!» – Автор. М[осква]. Х. 69. А.А.Сидоров.

7. Трійницький (Тройницкий) Сергій Миколайович (19 серпня 1882 – 2 лютого 1948, Москва) – мистецтвознавець, геральдист, видавець. Нашадок келебердянського сотника (1717, 1730) Павла Трійницького (Краткая родословная дворян Тройницких. Коррекционное изд. СПб., 1911. Табл. I. Наклад 100 прим.). У 1905-06 заснував видавничий й друкарню «Сириус» (Центральний державний історичний архів, СПб., ф. 986. оп. 1. № 77. арк. 29). Видавав журнал «Гербовед» (1913-14). З 1918 директор Державного Ермітажу. Намагався протистояти державній політиці, спрямованій на розпродаж за кордон унікальних пам'яток мистецтва (Жуков Юрий Николаевич. Операция Эрмитаж: Опыт ист.-архив. расследования. Москва: Москвитянин, 1993. С. 37-38, 52, 54-55, 62, 68-69, 71, 78, 86, 91, 93, 103). У березні 1935 засланий до Уфи. 1939 мешкав півроку у Малоярославці, оскільки мав мінус 100, а восени того року переїхав до Кускова, де працював у Музеї порцеляни. З початку 1941 мешкав у Москві. 1946 чи 1947 захистив докторську дисертацію про європейську порцеляну (лист дружини Трійницького М.В. Борисової-Мусатової до мене від 1 грудня 1970). Тв.: Гербы графов Разумовских // Гербовед. 1913. С. 141-156; «О переименовании прежней Запорожской печати» // Гербовед. 1914. Май. С. 69-77; «О учинении в Слободские полки и регулярные роты на знамена гербов» // Гербовед. 1914. Июнь-июль. С. 85-107. - Дж.: Белецкий Платон Александрович

фиксировать по возможности на отдельном листе. Кажется, это будет удобнее.

Также посылаю Вам образец собственной продукции – публикацию воспоминаний Добужинского (мне известно семь вариантов, так что сепаратное опубликование одного из них не считаю грехом). Этот материал мне уже вернули из «Невы», т.к. они считают, что такие (?) публикации требуют специального (где оно? – С.Б.) издания. Все же верните мне, пожалуйста, и воспоминания Добужинского. Быть может, кому-нибудь они все-таки подойдут. Буду очень признателен Вам за критические замечания. Прошу Вас связать меня с Т.А. Скрипник. Каков характер ее над Нарбутом работы?

С глубоким уважением.

С. Белоконь.

18. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю

Москва. 03.12.1969 г.

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Только затянувшееся мое нездоровье, принимающее порою весьма тяжкие формы, мешало мне раньше ответить Вам на Ваше письмо еще 17 ноября, написанное, полученное мною, вместе с рукописями воспоминаний о Нарбуте С.Н. Тройницкого и М.В. Добужинского, в 20-х числах прошлого месяца. Верьте, что я, с симпатией и интересом изучая все начало XX века, очень Вам благодарен за Ваши эти материалы, и если возвращаю их Вам по Вашей просьбе, то делаю это вместе с выражением сожаления, что для публикации всех Вам собранных о Нарбуте материалов не нахожу я в Москве мест. Не то время. Нет у меня также и «пробивных сил», чтобы так или иначе «проталкивать» какие-либо и чьи-либо материалы в печать. И нездоров я.

Вы просили меня о «критических замечаниях» по поводу материалов этих. Воспоминания

(1922-1998). Георгий Иванович Нарбут. [Л.: Искусство, Ленингр. отд-ие, 1985. С. 46, 65-66, 80-81, 83, 89, 98, 105, 219, 225-226; Георгий Нарбут: Библиогр. показчик / Укладач С. Білоконь. Вип. 1: Г. Нарбут в екслібрисі. Суми, 1988. С. 35-36; Васильева О.Ю., Кнышевский П.Н. Красные конкистадоры (1994). С. 169, 203, 233; Вилинбахов Георгий Вадимович (нар. 13 квітня 1949). Сергей Николаевич Тройницкий: Материалы к биографии // Геральдика: Материалы конференции «10 лет восстановления геральдической службы России». СПб., 2002. С. 176-186; Білоконь С. Чернігівсько-Петербурзький історичний гурток, 1908-1917 // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики; Зб. наук. праць. Число 10. Частина 2. Пам'яті М. Брайчевського. К., 2003. С. 288-298; Бобрищев Кост. Отчий край. Кн. 2 (2004). С. 664-673; Богомолов Сергей Иванович. Российский книжный знак, 1700-1918 / Росс. гос. б-ка; Росс. нац. б-ка; Б-ка АН России; Музей экслибриса Междунар. сообщества книголюбов. Москва, 2004. С. 830; Рыхляков Вадим Николаевич. Петербуржцы – авторы работ по генеалогии и истории семей: Биобиблиогр. справочник. Изд. 2. СПб.: Осипов, 2005. С. 277-279; Білоконь С. Музей України: Збірка П. Потоцького: Дослідження, матеріали. К., 2006. С. 33-34, 48, 68-69, 259.

С.Н.Тройницкого чисто биографичны. Читая их, как и более объемную рукопись М.В. Добужинского, не мог я отделаться от мысли, что наиболее важным и нужным было бы иметь полное и точное описание всех работ Нарбута или, по меньшей мере, его печатных графических работ: книг с его рисунками, обложками, шрифтовым оформлением и т.п., т.е. довести до настоящего современного уровня наше фактическое знание о всем, что связано с именем Нарбута, включая сюда и всякие его «мелочи». Такая, хотя бы кропотливая и трудная работа, бывшая начатою друзьями Нарбута, не пропадет никогда, ни сейчас, ни потом. Вместе с тем рассчитывать на ее публикацию можно бы было только на Украине. Нужен настоящий самоотверженный героизм и молодой энтузиазм такого человека, как Вы...

Одно «критическое», точнее историческое, замечание к «Воспоминаниям Добужинского» я бы сделал.

В Ваших примечаниях к статье Добужинского за №№ 48 и 50 речь идет об одном из поражающих, известных истории нового искусства, случаев ПЛАГИАТА, который Добужинской с присущим ему тактом «замолчал»: «очень известный художник», о котором говорит Добужинский как о сотруднике «Simplicissimus» а – это Томас Теодор Гейне, который в 1910 году «перерисовал» – рисунок русского приятеля Нарбута – самого М.В. Добужинского. Последний рисунок (М.В.Добужинского) был помещен в № 1 журнала «Жупел» (СПб., 1905-6) под названием «Октябрьская идиллия». Рисунок Т.Т. Гейне, который неизбежно надо назвать ПЛАГИАТОМ с Добужинского, помещен в «Симплициссимусе» 1910 г. с подписью «Из темнейшей Германии» (он воспроизведен в известном издании ГДР «Der graphische Cycles» Поммеранц-Лидтке под тем же названием и без указания, что заимствована вся композиция у русского художника). Плагиат донныне не разоблачен в печати.

Вы спрашивали меня о Т.А. Скрипник. Свяжитесь с нею сами, я не в курсе ее работ о Нарбуте. Ее адрес – Харьков-86, пр. Ленина, № 39, кв. 130. Татьяна Алексеевна Скрипник.

Я лично буду всегда рад Вам отвечать на любой ваш вопрос, буду рад корреспонденции между нами.

Ваш искренне А.А.Сидоров.

19. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову

Annum felicissimus 1970.

С.Белоконь.

20. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю

[Дата на поштовому штемпелі:] 03.01.70.

Sergio Albo Equo

Kievae

*Gratiam tibi ago college junior doctissime
Bonam Fortunam opto tibi*

21. С.И. Белокоп – А.А. Сидорову
09.02.70 Киев.

Глибокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Очень досаду на всеильные обстоятельства, из-за известного качества которых могу взяться за письмо лишь сегодня.

Я целиком разделяю Вашу точку зрения относительно каталога работ Нарбута, а также – добавлю от себя – возможно более полной библиографии. Такой материал у меня исподволь накапливается и растет, благо начинать пришлось не на пустом месте, а уже при наличии очень ценного и большого фактажа, собранного Федором Эрнстом⁸ и Ярославом Стешенко⁹. Кстати, были ли Вы с ними знакомы? Уклонюсь немного в сторону, чтобы сообщить Вам, что около двух месяцев тому назад умерла в Сибири от саркомы жена Эрнста Тамара Львовна¹⁰, очень милая и интеллигентная женщина. Некоторым утешением может быть лишь то, что приблизительно за два года до смерти она написала в высшей степени интересные воспоминания о своем муже¹¹.

Итак, что касается каталога оригиналов, то я зафиксировал уже довольно большое количество в частных собраниях и, конечно, музеях. Отмечаю также все встречающиеся мне публикации, даже в календарях. А вот в составлении библиографии больше, к сожалению, работы, чем смысла. Где-то с тридцатого года это (почти сплошь) или ругань, или совершенно не интересная болтовня. Увы, приходится заниматься и ЭТИМ. Поскольку я отмечаю даже простые упоминания имени, получается довольно много.

Вы уже, по всей видимости, знаете, что в январе скончался Врона, бывший в редколлегии сборника. Вдвоем с ним мы когда-то отправили в издательство заявку, и он получил ответ. Как вообще отразится эта смерть на издании – мне трудно предположить. С другой стороны, правда, его работа заключалась лишь в вычеркивании в текстах отдельных мест. Во всяком

8. Підсумком багаторічних досліджень його життя й діяльності стала монографія: Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. К., 2006. 355 с.

9. Першу публікацію про нього див.: Стешенко Я.И. // Книговедение: Энц. словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1981. С. 521. Пор.: Білокінь С. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко, 1904-1939 // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Вип. 2. К., 1999. С. 53-64.

10. Ернст (діво́че прізви́ще Байкова) Тамара Львівна (1904 чи 1905, СПб. - 26 серпня 1969, Маріїнськ, Кемеровська обл., Сибір). Дочка царського генерала (?). У 1920-х жила з матір'ю в Одесі. Вийшовши заміж (8 серпня 1926), переїхала до Києва. Після звільнення чоловіка виїхала до нього до Алма-Ати. 28 квітня 1938 була ув'язнена. 12 жовтня 1938 трійка при УНКВД по Алма-Атінській обл. дала їй 10 років ИТЛ. 2 квітня 1939 слідча частина НКВД КазССР реабілітувала її за недоведеністю складу злочину. Потім вона викладала французьку мову у Маріїнському лісотехнікумі. Жила й померла неподалік від таборів, де перебувала.

11. Повністю опубліковані у вид.: Білокінь С. В обороні української спадщини. С. 273-305. с.

случае на этой неделе предполагаю написать (все это, конечно, для моего же архива) о нем воспоминания (с воспроизведением его писем и автобиографических заметок). Невесело мне впервые в жизни приниматься за такие мемуары, но сделать их надо, т.к. уже есть вторая тема: Т.Л. Эрнст.

Посылаю при сем два журнала с моими заметками. И они не принесли мне особой радости, т.к. «подготовившие их к публикации» редакционные работники получали выучку, должно быть, в мясных. Мне кажется, не осталось ни одного не пострадавшего предложения, не говоря о мыслях.

Прилагаю также статью Яремича. Может быть, целесообразно не возвращать мне посылаемые тексты сборника, а иметь один его экземпляр и Вам. Если в этом Вы усмотрите смысл, статья Яремича может остаться у Вас. В ней есть ряд размышлений дискуссионного характера, но мне кажется, что эти места следует не изымать, а восполнить пояснительными комментариями, т.к. Яремич крупный искусствовед, и эта его статья сама по себе представляет исторический интерес. Как Вы считаете?

Что касается студенческих воспоминаний Н.И.Конрада, то в не известных пока что автобиографических заметках Нарбут называет нескольких своих коллег по художественному кружку, которых Н.И. может помнить, тем более, что круг значительно расширяется – уже четыре человека. Итак, первый коллега Н.И. Конрада по факультету – сам Нарбут. Второй – Роман Лех (род. 27 октября 1888 на Волыни). Некоторые данные до 1913 года я почерпнул из его личного дела. Третий – П. Филатов. Соответствующего личного дела в университетском фонде Ленинградского областного архива нет. Есть Вас. Серг. Филатов (род. 28 января 1876 на Дону). Известны мне также писатель Влад. Всеволод. Филатов, офтальмолог Влад. Петр. Филатов, педиатр Нил Фед. Филатов, эмбриолог Дмитр. Петр. Филатов и почвовед Мих. Мих. Филатов, но последние, к сожалению, к делу не относятся. Четвертый студент китайско-монгольско-японского отдела Восточного факультета – известный Вам Н.П. Сычев (род. 26 апр. 1883 в Петерб.). Я сожалею, но биографических данных у меня нет пока о нем, равно как и не известно мне местонахождение его архива.

Мне представляется, что розыски указанных выше лиц (тех из них, о чьей смерти неизвестно), их родственников, архивов в лучшем случае дадут немного, но я хочу использовать и этот источник. В данном случае не имею особо радужных надежд, но мне кажется, что не попробовать – неприлично.

Быть может, Н.И. Конрад мог бы указать какие-либо их следы. В данном случае это единственный вариант, т. к. иные выпускники Восточного факультета десятых годов мне не известны.

У меня есть уже некоторые идеи относительно будущей классификации всех моих материалов и

размышлений по Нарбуту. Это должны быть три машинописных и переплетенных тома общим объемом до 100 печатных листов. Содержание мне представляется таким.

Том первый. Прежде всего я дал бы историю самой работы моей над Нарбутом, много наблюдений, характеризующих нашу историческую эпохи и общественные отношения. Затем – история рода Нарбут и значение полученного от предков наследия для Г.И. Заметки по истории Глухова и Глуховщины в связи с формированием мировосприятия и мировоззрения Нарбута. Его письменное наследие – переписка, автобиографические заметки, календарь. Интереснейшие источники с возможно более широкими (я имею в виду вместе с тем – глубокими) комментариями и примечаниями. История Нарбутовского сборника 20-х годов¹². «Капище нарбутовского сердца». Под последним я понимаю энциклопедического типа сборник, созданный по образу и подобию бальзаковской энциклопедии (учитывающей всех его персонажей, родственников, друзей и знакомых) и сочинения князя И.М.Долгорукого «Капище моего сердца или словарь всех тех лиц, с коими я был в разных отношениях в течении моей жизни». Этот последний раздел будет также интересен, т.к. большинство сведений очень раритетно – выписки из архивных материалов, библиография и свидетельства родственников.

Том второй. Обзор источников и исчерпывающее фактаж полностью исследование. Материалы об учениках Нарбута.

Том третий. Синтетическая работа о Нарбуте, которая будет завершением моих набросков в характере «Профилей» Эфроса (жаль, что он Нарбута представил совершенно неверно!) и системы историософских этюдов. Литература о Нарбуте. Каталог произведений¹³ с указанием на публикации и выставки, а также описанием оригиналов. Каталог фотографий (sic! – это также интересно). Каталог портретов Нарбута работы других мастеров.

Изучением истории рода и первоначального окружения, затем рассмотрением полного объема фактажа, и лишь последующим подходом к работе синтетического характера я получу три этапа отбора материала по его объективности и существенности, в результате чего исторические и философские погрешности будут сведены на нет. Так мне представляется.

12. Оpubліковано: Білокінь С. Нарбутівський збірник // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Другої науково-практичної конференції (17 квітня 2003 р.). Глухів, 2003. С. 76-85. Пор.: Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено, 1920-1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Том II. К.; Л., 2004. С. 554-602.

13. Каталог «Произведения Г.И. Нарбута в частных собраниях» (153 од.), що охопило відомості до початку масового терору, увійшло до видання: Георгій Нарбут: Бібліогр. покажчик. Вип. 1: Г. Нарбут в есклібрисі. Суми, 1988. 41 с.: іл.

Был бы рад Вашим замечаниям по такому плану. Кроме того, очень прошу Вас прислать мне на некоторое время Вашу возможно более широкую автобиографию и возможно более полную библиографию. Первую я хотел бы прореферировать для моего т. н. «Капища», а по второй ознакомиться со всеми Вашими работами, между прочим и для выявления всех, где Нарбут хотя бы упоминается. Эти материалы я могу возвратить вам довольно быстро.

Какова дальнейшая судьба симпозиума по отражению дружбы народов в произведениях искусства, о котором Вы рассказывали?

Простите, пожалуйста, за некоторые длинноты и беспокойство.

С искренним уважением С. Белоконь.

22. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю
Москва 19.02.70

Получил Ваше большое, содержательное и, безусловно, интересное письмо от 9 февр., получил также 2 №№ журналов с Вашими статьями¹⁴. Очень благодарен за все. Журналы, издаваемые на Украине, в Москве можно доставать только в библиотеках. Я же по очень неважному доньше состоянию здоровья сижу дома, веду «затворнический», кабинетный образ жизни, и получаю материалы для размышлений и изучений или по почте, или от меня навещающих немногих лиц. Сам я занят чтением, библиографией моих основных тем (история графики и книги, история художественной критики), и в силу этого нахожусь как бы «вне» активной жизни. В значительной мере именно поэтому отпала и та тема – устройства совещания на темы «Национального и интернационального в современном искусстве», дружбы народов, о котором Вы меня спрашиваете в конце Вашего письма. К этой проблеме, конечно, вернуться, если организует наш совет «История мировой культуры» такое совещание, я в нем приму участие. Но не как устроитель. У меня вообще мало сил, мои периодические недомогания меня выводят из строя.

По поводу Ваших статей в журналах скажу лишь одно, – что Вы в них показываете себя как вполне уже подготовленный к научной работе, настоящий специалист, которому я охотно готов подсказать хорошую будущность.

Перехожу к Вашему письму. Оно серьезно и заслуживает с моей стороны такого же серьезного ответа.

Прежде всего Ваши имевшиеся в нем вопросы, на какие мне ответить легче, сразу. Увы, я не знал лично ни Стешенко, ни Врону, ни Фед. Эрнста. Конечно, слышал про них. Но сведения и мнения о ком-либо «из вторых рук» обычно недостаточно компетентны. Я знал с другой стороны лично С.П. Яремича,

14. Тоді було надіслано статті: «Мистецтвознавець, етнограф: До 80-річчя від дня народження С.А. Таранушенка» (Народна творчість та етнографія. 1969. № 6. С. 67-69) та «Завещание Михаила Старицкого» (Радуга. 1970. Январь. № 1. С. 168-172).

С.Н.Тройницкого. О них я вспоминаю с уважением. Недавно в Ленинграде чествовали память Ст. П. Яремича, в Эрмитаже была открыта выставка графики из бывших его коллекций. Статью С.П. Яремича, которую Вы мне прислали, я мог и вернуть Вам, и сохранить у себя на память: статью эту Вы совершенно правильно расценили. Если она Вам нужна, я ее Вам верну, если нет – у меня она сохранится и понадобится и мне, и другим. Решайте Вы.

О Н.И. Конраде и тех сведениях, какие он мог бы Вам дать, – по правде сказать, не знаю, что Вам посоветовать. Н.И. Конрад все время болел. Он живет в том же доме и в том же подъезде, как и я. Но мы с ним за все это время не виделись. Моя глухота препятствует телефонным сношениям. Мне представляется, что Н.И. Конрад мало интересуется теми вопросами, которые сближают Вас и меня. О Филатовых у меня никаких сведений нет. Здесь надо учесть и то, что я вполне «москвич», Нарбут же принадлежал и в годы учения, и в годы творчества Ленинграду («С.-Петербургу»).

Самое главное – план и содержание работы Вашей о Нарбуте. Как Вы мне его изложили – это объемный трехтомник, в котором первая часть посвящена «роду» и «украинскому», глуховскому, базису творчества Нарбута, его «капища». Вторая часть (том) – «источники и материалы», включая и учеников Нарбута. 3-я часть – синтетическая, как Вы говорите, работа о Нарбуте. «Профили» А. Эфроса, по моему мнению, блестящий пример чисто субъективной критики, и я надеюсь, что по этому пути Вы не пойдете. Сюда же Вы думаете ввести всю литературу о Нарбуте и каталог его произведений. Вы просите меня дать Вам мои замечания по Вашему плану. Просите от меня мою автобиографию и библиографию моих работ. Последнее, право, Вам, по-моему, не нужно! Мою «Био-библиографию» издала Ак. Наук в особой книжке, я, может быть, пришлю Вам¹⁵, если найду, оттиск статьи обо мне из сборника «Книга», самый полный. Я занимался очень многим, свою широту интересов считаю «плюсом», не «минусом». Я понимаю, что Вам хочется собрать воедино все, что когда-либо кем-либо было сказано о Нарбуте. Но не надо «разбрасываться»!

Относительно Вашего плана у меня возражений нет. Я понимаю Вашу тенденцию, как и основную мысль статьи о Нарбуте С.П. Яремича, – всецело связать Нарбута с его родиной. Но здесь как раз и кроется главная (в кавычках) «опасность». Нарбут принадлежит не только Украине, но и России (через Крылова, хотя бы!). Принадлежит он и

Европе, и всему миру как художник книги и мастер графики. Для марксиста было бы исключительно интересно проследить эволюцию творчества Нарбута, проведенную его от «Малороссийского гербовника» к украинскому трудящемуся народу. И многообразные культурные связи искусства Нарбута с его окружением и с его традициями вплоть до Дюрера обязаны бы были Вы осветить.

Пред Вами стоит трудная и ответственная задача ПОНЯТЬ и ПОДНЯТЬ искусство и историческую роль Нарбута, ответить достойно всем его критикам, и «вырвать» Нарбута из «кружковой» среды «младшего Мира Искусства», показать его место в культуре его времени...

Я буду с очень большим интересом следить за дальнейшим ходом Вашей работы и готов, посылить, быть Вам полезен, чем смогу.

Ваш А.А.Сидоров.

23. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову

06.03.70

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

Очень признателен Вам за ваше любезное внимание. Ваше письмо логически подводит меня к необходимости изложить некоторые замечания более общего характера, которые относились бы к затронутым Вами вопросам.

Когда художнику в процессе деятельности приходится переместиться из одной, сказать бы, этнокультурной среды в другую, уже сам материал предполагает некое априорное отношение исследователя к такому перемещению, могущее определить и выбор метода при изучении данного феномена. Если в формировании исследования возобладает существующий по некоторым областям литературный голод, работа получается в значительной степени абстрактной, отвлеченной от этой проблемы. В более благоприятном случае, когда литературы много, исследователь может позволить себе роскошь ограничиться лишь каким-либо аспектом вопроса, всемерно – как только ему позволит объем материала – «развернуть» (в точном значении слова) этот аспект в самодостаточный объект. Вне сомнения тот факт, что изучение вопроса в разных плоскостях дает возможность более глубокого осмысления этого вопроса, а посему вполне правомочно.

Нарбут прожил на Украине первые двадцать лет жизни. Затем десять лет провел он в Петербурге, один в Мюнхене, после чего переехал в Киев, где скончался через три года. Более общая схема: Петербургом и Мюнхеном было отшлифован украинский самородок, вернувшийся на Украину зрелым мастером. Налицо два – если брать наиболее обще – периода его творчества: петербургский и киевский. Вполне естественны две тенденции при изучении этого творчества: связать его сколь

15. Коли вийшло друге видання (Матеріали к бібліографії учених ССРСР: А. А. Сидоров. Изд. 2. М.: Наука, 1974), я його прорецензував, наголосивши на пропущеній статті про Нарбута з високою його оцінкою (За книгами - 60 лет поиска // Дружба народов. 1974. № 12. С. 283; Сов. библиография. 1975. № 4 (152). С. 91).

возможно прочно с Россией – и проследить, так сказать, украинскую линию в его наследии и жизни. Как русский искусствовед, изучающий развитие русской графики начала века, Вы, мне кажется, реализовали первую тенденцию, историк украинского искусства Федор Эрнст – вторую. Но закономерен и еще один подход: учитывая в известной мере два предыдущих (опять статья вне этой проблемы) и говорить о Нарбуте, как цельном явлении, рассматривая его творчество изнутри.

Мне трудно сказать, был ли он русским графиком вообще. Кстати, я сомневаюсь, были ли русскими графиками, скажем, Бенуа и Сомов.

Это только университетская суета не дает мне последнее время работать и даже задержала написание этого письма. Если судьбе будет угодно в дальнейшем дать мне все же послабление, не навязывая какой-либо свой вариант, а дав возможность самому избрать сферу деятельности, – я предполагаю заниматься историей украинской культуры и интеллигенции¹⁶. Поэтому мне хотелось бы развить и подытожить вторую тенденцию (в 1 и 2 тт.) и реализовать третью (в т. 3).

Нарбут действительно принадлежит Украине и как украинский график – любому другому народу, Европе, всему миру.

Именно в таком приблизительно аспекте представляется мне этот конкретный случай проблемы национальности художника. Проблемы, в сущности еще не решенной и очень малоперспективной: это слишком политическая проблема...

Что касается эволюции творчества Нарбута, приведшей его, как Вы пишете, от «Малороссийского гербовника» у украинскому трудящемуся народу», – то это вопрос особый. Собственно говоря, в творчестве Нарбута определенная Вами в конце письма проблематика меня интересует более всего. Сейчас я именно над нею работаю, а поэтому останавливаться на этом не стану: надеюсь через некоторое время представить Вам первоначальные результаты моих на этот счет размышлений.

Статья Яремича может, конечно, остаться у Вас. Я только просил бы Вас прислать свои замечания, могущие быть помещенными в общем тексте с отметкой (прим. ред.). Через некоторое время я отпечатаю для Вас следующую партию материалов.

Очень жаль, что Н.И. Конрад болен. Я не смогу написать ему, – может быть, Вы увидите с ним

16. Заявивши про свої наміри на початку 1970 року, тобто ще за життя видатної громадсько-культурної діячки Алли Горської, яка справила потужний вплив на мене, й перед арештами 1972 року, я йшов за своєю зіркою протягом дальших десятиріч, написавши книжки «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР» (К., 1999) та «Нові студії з історії більшовизму, I-VIII» (Вид. 2 розшир. й доп. К., 2007). Центральне місце у другій із них зайняв розділ «Паралельна історія УРСР. Більшовики і українська культурна спадщина».

после его выздоровления, и рационально до того времени оставить вопросы, связанные с учебой Нарбута на Восточном факультете Петербургского университета?

Вы пишете, что были хорошо знакомы с Тройницкими и Яремичем. Оба меня очень интересуют. Яремич – автор статьи о месте Нарбута в украинском искусстве, Тройницкий записал любопытные о нем воспоминания. Мне кажется, что заинтересованность их деятельностью не будет «разбрасыванием», а лишь необходимым условием для глубокого понимания названных материалов. Мне хотелось бы поэтому серьезнее ознакомиться с их деятельностью. Над архивом Яремича я работал в фондах Эрмитажа; кое-что интересное для себя я там нашел. Что же касается Тройницкого, то здесь положение исключительно тяжелое. Московский собиратель [Петр Михайлович] Данилов говорил мне, что его библиотека погибла; с его женою [Марианной Викторовной] Борисовой-Мусатовой мне никак не удастся наладить регулярную переписку; вторая жена его Марфа Андреевна (она была женою Яремича), сколько известно, умерла. Можете ли вы что-нибудь мне посоветовать? Записаны ли Ваши воспоминания о Сергее Николаевиче? В какие годы Вы были с ним знакомы?

Буду очень благодарен Вам, если Вы сможете мне прислать био-библиографические материалы о себе. Мне все же хочется собрать сведения, о которых я Вам писал. Это будет, по-видимому, интересно и бесполезно.

С искренней признательностью и уважением
С.Белоконь.

24. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю

23.03.70

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Очередное нездоровье и, несмотря на это, большая деловая занятость мешали мне раньше ответить на Ваше всегда интересное для меня письмо. Я прошу Вас не сетовать на меня. К Вашим письмам и Вашим занятиям Нарбутом я продолжаю относиться с вниманием историка и искусствоведа и сочувствием друга Нарбутовской графики. Честно говоря, не надо Вам, думаю я, вводить в нашу общую тематику понятие «этнокультурной среды»¹⁷.

17. Проживши довге життя, Сидоров явно злякався, щоб я не завів його на слизьке. Дальший текст призначався в першу чергу навіть не для мене, а для того «читача», який міг опинитись між нами. Зовсім інакше поставився до моїх студій колишній директор бібліотеки Ермітажу Оскар Вольценбург. Він знав, що я займався Нарбутом, прагнучи увійти в епоху й вивчити тло, цілі дні просиджував у кол. Імператорській публічній бібліотеці за ернстівсько-стешенківськими каталогами 1926 року, за Віктором Ховіним, виданнями «Книжного угла». Від Вольценбурга я маю комплект нарбутівської «Української абетки» (він мав два примірники й один подарував мені). Подарував він мені також рідкісну й рідкісну книжечку К. Сліпка-Москальцева, присвячену Михайлові Бойчуку, а також десяток інших видань цієї серії. У свою чергу я переслав йому каталоги останніх років, які були

Гораздо правильнее обратить внимание на Ленинские проблемы: диалектики национального и интернационального, классовости и партийности. Важно не количество лет, прожитых художником в том или ином месте, а качество и идейный смысл его произведений. Ф. Эрнст, хотите или нет, более просто С.П. Яремич, – «простодушно» считали Нарбута в первую очередь украинцем в о о б щ е. Для меня Нарбут был не только «русским», но и «мировым» мастером, прекрасным украинским, вначале «паном», потом «демократом», вместе с тем высококультурным «европейцем». НЕЛЬЗЯ отнимать любого художника от его народа, от его национальной культуры. Но нельзя столь же игнорировать проблематику его социальной среды и его эпохи. В настоящее время мы (sic) с известною долей тревожности наблюдаем явление НАЦИОНАЛИЗМА в ряде работ ученых наших национальных республик и социалистических стран в более широком охвате. Это Вы, без сомнения, знаете. Ваша постановка вопроса «Нарбут принадлежит Украине, и как у к р а и н с к и й график – л ю б о м у другому народу», – парадокс, с которым спорить не надо, но в таком «повороте» оказываются «сняты» более важные для меня проблемы: среды, класса, времени! «Среда» – с о ц и а л ь н о е понятие!

Н.И. Конрада я увижу в ближайшее время и поговорю о Вас.

Яремичем занимается целая группа ленинградских специалистов, как и Тройницким. Все мои сведения не уравнивают того, что могли бы дать Вам «петербуржцы-ленинградцы». Хотя бы П.Е. Корнилов.

В будущем году мне исполняется 80 лет (!). Материалы о моем творческом слишком долгом пути собираются.

З а ч е м они Вам – ?

С неизменной симпатией к Вам – А.А. Сидоров.

*25. С.И. Белоконь – А.А. Сидорову
01.04.70 Киев*

Глубокоуважаемый Алексей Алексеевич!

У меня нет вашей библиографии, поэтому некоторые работы, имеющие отношения к Нарбуту, я разыскал исключительно по наитию. Долгое время для меня оставался terra incognita сборник «Мастера современной гравюры и графики», где я намеревался найти статью Вашу о Г.И. Нарбуте, – его не было ни в одной библиотеке. Как оказалось, это произошло не случайно и по простой причине. Прилагаю прошедший инстанции бланк заказа, сделанного мною в библиотеке им. Салтыкова-Щедрина, – сборник обнаружился в спецфонде¹⁸. Таким образом, йому потрібні для словника «Художники народов СССР», який він започаткував і який ... не вийшов до кінця й досі.

18. Зараз я можу тільки дивуватись, не знаходячи «Мастеров» у двотомнику «Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети» (Ч. I-II. М.: Издание

выяснилось, что библиография Нарбута – дело очень сложное, коль скоро даже сборник «Мастера...» найти не так просто, а таких ответов у меня сохранилось от поездки в Ленинград немало.

Я вполне солидаризуюсь с Вашей постановкой вопроса относительно демократизации Нарбута в Киеве, – явлении, не до конца, быть может, и не вполне отчетливо (т.к. времени у него оставалось уже мало), но совершенно определенно и основательно выявившегося. В качестве иллюстрации прилагаю текст заметки¹⁹, – одну из нескольких, написанных мною к пятидесятилетию со дня его смерти (23 мая; верните ее, пожалуйста). Эта заметка представляет собою краткое изложение отдельных мест из большой работы, над которой я занят и о которой сообщал Вам в последний раз. Простите, пожалуйста, что не могу сейчас перевести ее для Вас на русский язык.

Еще раз внимательно прочитав Ваше письмо, я пришел к выводу, что какое-либо существенное различие моих взглядов с Вашими отсутствуют. Так же, как и Вы, я не могу считать Нарбута украинцем вообще, так как меня такая постановка вопроса вообще совершенно не устраивает; может быть, она и имела смысл на более ранних этапах развития искусствоведения, когда Нарбут казался сугубо петербургским графиком, но сейчас это уже анахронизм. Были петлюровцы-украинцы и большевики-украинцы, а между тем их «сближало» лишь то, что во время отдыха между боями они пели одни и те же песни. Да здесь и уточнение излишне, – я имею в виду лишь национальные черты художественной психики, какие-то менее частные, присущие всей этнической общности, способы мышления, особенности восприятия мира. Тем не менее, я, разумеется, отнюдь не собираюсь выдвигать эти вопросы на первый план в исследовании, – они и у меня остаются большей частью «вне кадра», выражаясь за частую лишь в моих же собственных приемах осознания предмета, во взгляде на мир, в способах реализации системы моих мыслей. И, мне кажется, я вообще напрасно затронул этот вопрос.

Опять-таки, подчеркнуто солидаризуясь с Вами в восприятии образа Нарбута, я хочу лишь уточнить один термин. Вы пишете о явлениях «национализма в ряде работ ученых наших национальных республик». В последнее время повелась мода называть национальными все республики СССР, кроме РСФСР, будто она образование внеациональное, ненациональное, – и термин несколько исказили. Таким образом, я хочу сказать, что в РСФСР наблюдалось появление работ националистического, Всесоюзной книжной палаты, 1960-1961). У мене збереглась вимога на видання «Художник. Сборник по вопросам изобразительного искусства» (Лгр., 1928) з відповіддю-печаткою на звороті: «Выдается по специальному разрешению».

19. Білокінь С. Нарбутова доля // Молода гвардія. 1970. 20 червня. № 118 (2516). С. 4.

а вернее – шовинистического характера, причем даже раньше: по мысли Ленина – национализм возникает как реакция на великодержавный шовинизм. Итак, можно бы констатировать обострение проблем национальности и национальной культуры, обычно отодвигающихся на второй план главнейшими вопросами современности – противоречием между двумя социально-экономическими системами, фашизма и гуманизма, а также – добавлю – противоположащих уровней интенсивности и глубины умственной деятельности отдельных людей и социальных групп.

Но и этот вопрос, хотя бы даже и очень важный, отнюдь не относится к сущности предмета, поэтому я позволю себе тут же перейти к иным.

Рассматривая литературу о Нарбуте, можно сказать, что подавляющее ее количество для дальнейших исследований ровно никакой ценности не представляет. Эта часть характеризует гораздо лучше и точнее, чем Нарбута – авторов и эпоху. Круг работ, важных и именно основополагающих, получается слишком узким. Этот крохотный пятак, на котором и пушек не развернуть. Да и сам Нарбут писать не умел и не любил. Именно из-за существующего литературного голода я прибегаю к различного рода ухищрениям. Прежде всего, я фиксирую все, абсолютно все, даже простые упоминания о Г.И., благо это расширяет библиографию ненамного. И далее, – я стараюсь ознакомиться по возможности с большим количеством работ тех же авторов, с их жизнью и средой, определяющими те или иные особенности этих работ и пр.

Такое внимательное отношение к фону имеет большие преимущества: не дает потерять историческую перспективу, предоставляет много более возможностей для осмысления имеющейся литературы, иногда даже порождает новый фактаж по основной теме и в конечном итоге усиливает базу конкретных изучений Нарбута.

Именно вследствие такого отношения к литературе меня интересовали и продолжают интересоваться материалы о Вашем творческом пути. Поэтому меня интересует также имеющийся фактаж, касающийся Яремича и особенно Тройницкого. Очень прошу Вас направить меня к ленинградским специалистам, ими занимающимися.

В ближайшие дни я передам машинистке тексты материалов нарбутовского сборника, которые вышли затем Вам. Каковы объемы и характер Вашей деятельности ныне? Можете ли Вы принять участие в сборнике также и исследованием? Очень прошу Вас определить наиболее приемлемые для Вас условия Вашей редакторской работы. Я задержу отправку новых материалов до получения Вашего письма.

Ваше внимание оказывает мне в работе

большую моральную поддержку, и я Вам искренне признателен за всю обязательность Ваших советов и указаний.

Желаю Вам доброго здоровья!

С искренним уважением. С. Белоконь.

Преподаватель Московской консерватории Анна Даниловна Карпеко-Артоболевская (сестра Ольги Д. К. – автора воспоминаний о Нарбуте), игравшая когда-то у Вас дома, рассказывала мне о Вашем брате и просила спросить Вас, жив ли он.

26. А.А. Сидоров – С.И. Белоконю²⁰

М[осква]. 10.IV.70

Глубокоуважаемый Сергей Иванович!

Извиняюсь за задержку ответа на Ваше большое и интересное письмо от 1 марта. Что касается Нарбута, – Вашего «героя», то я со своей стороны готов еще раз подтвердить, что высоко ценю его искусство, и ясно вижу в нем украинские НАРОДНЫЕ (это лучше, чем «национальные»: его я тоже не отрицаю!) начала. А Украина – моя родина, я люблю ее и не надо Вам извиняться за то, что Вы не перевели Вашей статьи на русский язык. По-украински я читаю свободно, разговорный язык, к сожалению, забыл.

Совсем не надо устранять из нашей переписки проблемы национального и интернационального. Это очень волнует нас (sic) здесь (sic). Очень важно, чтобы вы поняли: национализма, о котором писал В.И. Ленин (Вы его цитируете) в старой России было сколько угодно, а вот в РСФСР его нет. Он ВЫКОРЧЕВАН политикой Партии. «России» – нет, есть ФЕДЕРАЦИЯ многих народностей: в РСФСР – и татары, и северные народности, и чечено-ингуши, и черемисы, и чуваша, и евреи. В годы Революции право на «самоопределение» было признано за всеми ими, образовавшими автономные республики в составе федерации. Но никакого «самоопределения» русского (или «великорусского») народа не было. У нас предпочитали говорить об языке, о культуре, об искусстве русских, но не о «национальном style russe», предоставляя плакать об этом эмигрантам.

Я потому это пишу, что я – по месту работы – «москаль» или москвич, по рождению на Сумщине – украинец, по происхождению со стороны матери – грузинской «крови», а по твердым убеждениям – интернационалист и гуманист. По отношению к Вам – мог бы быть Вашим отцом, и не хочу опускаться ни строчки в Ваших письмах, какие мне бы казались для Вас не вполне хорошими!

Очень приветствую Ваше стремление собрать все, хотя бы малейшие упоминания о Нарбуте в общих трудах. Они были и положительные и отрицательные. Знать надо все.

²⁰ Серед паперів зберігся датований 30 березня 1970 року машинопис «Доля Нарбута» з нотаткою «Статью считаю очень хорошей. Чл.-кор. АН СССР А.А.Сидоров. IV 70».

Лично я ЛУЧШЕЙ работой Нарбута считаю его «Українську Абетку»!

О С.Н. Тройницком – сведений и источников нет у меня. О С.П.Яремиче – обратитесь к Ив. Иос. Выдрину, г. Луга, Ленинградская обл., пр. им. Кирова, д. 81, кв. 41. Он собрал о Яремиче все, что было нужно для 100-летия его.

Брат мой скончался в 1944 г.²¹

Ваш А.А. Сидоров.

Билокин С.И. Из старой переписки. Вып. 4. Алексей Алексеевич Сидоров (1/13 июня 1891 – 30 июня 1978 года)

Продолжение серии публикаций «Из старой переписки». А.А.Сидоров – выдающийся книговед и искусствовед послевоенной эпохи, член-корр. АН СССР. Повествует об изучении жизни и творчества книжного графика Г. Нарбута.

Ключевые слова: книговедение, искусствоведение, переписка, Г.И. Нарбут, А.А. Сидоров.

Bilokin S.I. From an old correspondence. Fourth part. A.A. Sidorov (1891-1978)

This is a continuation of the series of publications «From an old correspondence». A.A. Sidorov is an outstanding bibliologist and art historian of the postwar era. The correspondence is about the life and creative work of a book graphic artist H. Narbut.

Key words: bibliology, art history, correspondence, H.Narbut, A. Sidorov.

08.04.2012 р.

21. Глибу матеріалів, що стоїть за цією короткою фразою, див.: Записки священника Сергия Сидорова, с приложением его жизнеописания, составленного дочерью, В.С.Бобринской. М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского богословского института, 1999. 296 с.

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 94(477.51):069

В.А. Казимір

МУЗЕЙНА СПРАВА У НАУКОВОМУ
ДОРОБКУ В. ДУБРОВСЬКОГО

У статті систематизовано й проаналізовано студії В.Дубровського, які стосуються розвитку музейної справи в Україні.

Ключові слова: В. Дубровський, музейна справа в Україні.

До діапазону наукових інтересів Василя Дубровського (1897-1966) належали історія України, архівознавство, музеєзнавство, бібліотекознавство, тюркологія, політологія та інші галузі гуманітаристики. На жаль, науковий доробок В. Дубровського досі не зібраний до купи і не систематизований, а окремі аспекти його наукової діяльності потребують подальшого дослідження.

Л. Биковський [1] та Г. Курас [2; 3] займалися впорядкуванням біографії В. Дубровського. О.Коваленко [4; 2; 5; 6] та В. Ткаченко [7] розглядали його постать у контексті розвитку краєзнавчого руху, І. Матяш – в галузі архівознавства [8], М. Дмитрієнко та О. Ясь присвятили розвідку його внеску в охорону пам'яток культури в Україні [9]. Водночас студії В. Дубровського у сфері музеєзнавства не здобули належного висвітлення у науковій літературі.

Відтак, метою даної розвідки є систематизація студій В. Дубровського, які стосуються музейної справи, та визначення їх місця у науковому доробку вченого.

У червні 1925 р. у складі Наркомату освіти було створено Управління наукових установ Наркомату освіти УСРР (далі – Укрнаука), посаду заступника голови якого обіймав науковий керівник В. Дубровського академік Д. Багалій. Відтак, за рекомендацією останнього [10] В. Дубровський переїхав до Харкова, де з 1 червня 1925 р. і до 15 липня 1930 р. працював завідувачем музейно-бібліотечної секції [11]. Професійна діяльність та перебування на посаді голови музейно-бібліотечної секції знайшли відображення і у проблематиці публікацій В. Дубровського. Зміст його публікацій після переїзду до Харкова поповнився новою тематикою: охорона пам'яток, екскурсійна робота, музейна та бібліотечна справа. І. Матяш вважає, що проблематика досліджень В. Дубровського дещо випереджала час, адже лише згодом виникло розуміння необхідності досліджень у галузі архівної, бібліотечної та музейної справи [8, 132].

Теоретичні розробки В. Дубровського з питань типологізації музеїв, створення єдиної державної музейної мережі, підпорядкування Укрнауці чи Укрполітосвіті були надзвичайно актуальними. Як

відомо, 1 квітня 1925 р. постановою ВУЦВКу і РНК УСРР було реорганізовано Наркомосвіти УСРР, а керівництво музеями покладалося на Укрнауку [12, 59-60], яка, не без участі голови музейно-бібліотечної секції, ініціювала у травні 1926 р. нараду музейних представників, оскільки положення про підпорядкування музейних установ залишалося спірним, і за керівництво над музеями змагалися Укрнаука та Укрполітосвіта.

Доповідь В. Дубровського розкривала теоретичні засади музейного будівництва в Україні, висвітлені згодом детальніше в його численних статтях у періодичних виданнях. Основну увагу науковець акцентував на функціях музеїв: а) зберігання та експонування речей, які мають культурну й історичну цінність; б) науково-дослідна робота співробітників музею; в) екскурсійні та лекційні заходи в межах музейної інституції. В. Дубровський обґрунтував рішення про підпорядкування музейної мережі Укрнауці, оскільки музей, на його думку, перш за все наукова установа, яка водночас займається експозиційною, науковою та політосвітньою діяльністю [13, 183].

Відтак, рішення наради музейних представників дало свої результати. 16 червня 1926 р. РНК УСРР прийняла «Положення про пам'ятки культури і природи» – перший у республіці законодавчий акт загально-нормативного значення в галузі збереження історико-культурних цінностей. Згідно з «Положенням», усі пам'ятки наукового, історичного або культурного значення перебували у віданні Укрнауки та її органів на місцях. 28 вересня колегія НКО остаточно «визнала необхідним керування всією музейною роботою УСРР передати Управлінню науковими установами зі всіма робітниками, що працюють в музейному відділі УПО» [12, 64-65].

У 1926-1929 рр. Укрнаука спрямувала свої зусилля на впорядкування музейної мережі, зміцнення її матеріальної бази. Особливий інтерес становлять міркування В. Дубровського з питань класифікації музеїв, особливостей науково-дослідної та екскурсійної роботи музейних установ. На думку науковця, особливу увагу слід було приділити цим питанням, тому що «у галузі культурного будівництва на Україні нема більш забутої справи, ніж музейна». У вступній статті до збірника «Український музей» В. Дубровський писав: «Доводиться констатувати, що оволодіння тими скарбами пам'яток матеріальної культури та природи, які залишилися нам з дореволюційного часу, – є справа занедбана. Майже до останнього часу не було ще встановлено ясно й остаточно, що та як робити з музейною спадщиною, яка нам дісталася, як її зберегти, використати, збільшити» [13, 3].

Значний інтерес становлять розвідки В. Дубровського «Про потребу впланування історично-

археологічних досліджень України» [14], «Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні» [15], «Охорона пам'яток культури в УСРР» [16] та монографія «Історично-культурні заповідники та пам'ятки України» [17]. В. Дубровський висвітлює стан справ у пам'яткоохоронній галузі, яка на той час не набула чітких організаційних форм. Він констатував, що Україна в цьому відношенні значно відставала від РСФСР. Науковець, хоча й називав термінологію штучною, розподіляв пам'ятки на музейні (рухомі) та позамузейні (нерухомі). Охорона першої категорії пам'яток найчастіше зводилася до заходів по їх виявленню, транспортуванню, інвентаризації, описуванню, догляду, консервуванню чи реставрації [16, 11]. На думку науковця, робота з охорони пам'яток у 1922-1925 рр. мала здебільшого практичний характер і проводилася переважно персоналом державних та місцевих музеїв [17, 10; 14, 36].

У статті «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні» В. Дубровський наполягав на необхідності негайного впорядкування музейної справи та забезпечення «єдності музейної політики» у різних регіонах країни. Заслуговує на увагу і розроблена науковцем типологізація музеїв [18, 11].

Цікавою також є розвідка «Експерсійне питання на Україні». В. Дубровський простежив позитивну тенденцію до зростання «серед працюючих України інтересу до пізнання свого краю, його продуктивних сил, його історії, культури». Втім, історик виявив стурбованість, що експерсійна робота проводиться на низькому науково-теоретичному та організаційному рівні, а співпраця між центральними та місцевими залишається задекларованою лише на папері. В. Дубровський пропонував вжити невідкладних заходів по виявленню та виправленню недоліків у організації експерсійної справи [19].

Привертає увагу і студія В. Дубровського «До утворення центрального музею України». Він вважав за необхідне, за прикладом Грузинської СРР, створити центральний державний музей, завданнями якого було б вивчення та комплексне відтворення історії України. Музей мав стати головною науково-дослідною музейною установою республіки, яка б готувала кваліфікованих музейних працівників. На його думку, такий музей мав би складатися з 11 відділів: 1) геолого-палеонтологічного; 2) ґрунтів; 3) ботанічного; 4) зоологічного; 5) географічного; 6) археологічного; 7) антропологічного; 8) етнографічного; 9) українського мистецтва; 10) технічного і 11) соціально-історичного з відповідними допоміжними закладами (лабораторіями, майстернями) [20].

Кілька розвідок В. Дубровського стосувалися історії охорони пам'яток культури й природи в Україні [21; 22]. Витоки українського музейництва В. Дубровський пов'язував з Київською Руссю та запровадженням християнства. Бібліотеки Софії Київської, Києво-Печерської лаври, Михайлівського

монастиря, Чернігівського Спаського собору були першими осередками, де зосереджувалися рукописні книги й старожитності.

Важливим етапом розвитку музейництва в Україні історик вважав козацьку добу. Артефакти накопичувалися переважно у приватних зібраннях української старшини (Полетик, Миклашевських, Лизогубів, Апостолів й інших, церквах і монастирях. Втім, науковець не називав це «музейництвом у справжньому розумінні», оскільки колекції були закриті для широкого загалу.

«Організоване музейництво» у XIX ст. в Україні було пов'язане з національно-визвольним рухом, а ініціатива створення музеїв, за умов бездержавності, належала громадським установам, органам місцевого самоврядування та окремим меценатам.

Монографія В. Дубровського «Музеї на Україні» засвідчила позитивні зрушення у галузі музейного будівництва в Україні. У ній йшлося про значення музею як культурної установи і специфіку його роботи. В. Дубровський сформулював зібрання провідних музеїв України – Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка, Музею мистецтв Української Академії наук, Київської картинної галереї, Всеукраїнського музейного містечка (Києво-Печерської лаври), Харківського археологічного музею, Музею Слобідської України імені Г. Сковороди, Одеського історико-археологічного музею, Дніпропетровського краєвого музею та ін. Науковець звернув увагу на зростання кількості музеїв та їх відвідувачів, яке пов'язане із «культурним зростанням робітничих мас» [23, 12].

Робота «Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні» мала науково-публіцистичний характер і була присвячена теоретичним засадам музейництва в Україні. Завизначенням В. Дубровського, державні музеї здебільшого мали певну спеціалізацію, а місцеві – переважно краєзнавчий характер [23, 9-10]. Науковець розподіляв музеї за змістом колекцій з тієї чи іншої галузі й за територіальним обсягом його експонатів та діяльності. Він поділяв музеї на губернські, окружні, повітові та крайові [13].

Отже, музейна справа та її теоретичні засади належали до кола наукових інтересів В. Дубровського. Це було пов'язано з його посадовими обов'язками як голови музейно-бібліотечної секції Укрнауки у другій половині 1920-х рр.

Посилання

1. Биковський Л. Василь Дубровський (1897-1966): [Некролог] / Л. Биковський // Український історик. – 1966. – Ч. 1-2. – С. 92-97.
2. Коваленко О. Михайло Грушевський: тиждень в Чернігові / О. Коваленко, Г. Курас // Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 144-156.
3. Дубровський В. Уривки зі споминів / Публікація і передмова Г. Кураса // Сіверянський літопис. – 2000. – № 6. – С. 145-150.
4. Заремба С.З. Становлення радянського історичного краєзнавства на Чернігівщині / С.З. Заремба, О.Б. Коваленко //

Український історичний журнал. – 1983. – № 4. – С. 104-112.

5. Коваленко О.Б. Чернігівський інститут краєзнавства / О.Б. Коваленко // Історія України: маловідомі імена, події та факти: збірник статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 352-357.

6. Коваленко О.Б. На варті духовних скарбів України: архівісти Чернігівщини 20-30-х рр. / О.Б.Коваленко // Сіверянський літопис. – С. 106-112.

7. Ткаченко В. Історичне краєзнавство: Чернігово-Сіверщини у перше повоєнне двадцятиріччя / В.Ткаченко. – К.: Знання, 2007. – 215 с.

8. Матяш І. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / І.Матяш – К., 2001. – 226 с.

9. Дмитрієнко М.О. Українське пам'яткознавство і музеєзнавство в науковій спадщині В. Дубровського / М.Дмитрієнко, О. Ясь // Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1995. – Частина II. – С. 368-370.

10. Дубровський В. Всенародна бібліотека України (ВБУ) (3 IVго тому спогадів – «Харків») / В.Дубровський // Наш клич (Буенос-Айрес, Аргентина). – 1964. – 10 вересня. – С. 5.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп. 8, спр. 4, 31 арк.

12. Маньковська Р.В. Музейництво в Україні / Р.В.Маньковська. – К., 2000. – 140 с.

13. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні // Український музей: Збірник 1 [Репринтне видання 1927 р.]. – К., 2007. – 478 с.

14. Дубровський В. Про потребу в планування історично-археологічних досліджень України / В.Дубровський // Наука на Україні. – 1926. – № 1. – С. 35-38.

15. Дубровський В. Поточні справи охорони пам'яток культури на Україні / В. Дубровський // Наука на Україні. – 1927. – № 2 – 4. – С. 348-356.

16. Дубровський В. Охорона пам'яток культури в УСРР / В. Дубровський // Охорона пам'яток культури на Україні. – Харків, 1927. – 159 с.

17. Дубровський В. Історично-культурні заповідники та пам'ятки України / В. Дубровський – Харків, 1930. – 76 с.

18. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва / В. Дубровський. – К., 1927. – 16 с.

19. Дубровський В. Екскурсійне питання на Україні / В.Дубровський // Культура і побут. – 1926. – № 35. – С. 1.

20. Дубровський В. До утворення центрального музею України // Вісти. – 1926. – 27 січня. – С. 3.

21. Дубровський В. Як петлюрівці губили пам'ятки української культури та історії / В. Дубровський // Культура і побут. – 1926. – № 42. – С. 7.

22. Дубровський В. Музеї і пам'ятки культури й природи на Україні / В. Дубровський // Енциклопедія українознавства у 2 т. – Мюнхен-Нью-Йорк, 1949. – Т. 1. – С. 1018-1027.

23. Дубровський В. Музеї на Україні / В.Дубровський. – Харків: ДВУ, 1929. – 59 с.

Казимир В.А. Музейное дело в научном наследии В. Дубровского

В статье систематизировано и проанализировано работы В. Дубровского, в которых рассматривается развитие музейного дела в Украине.

Ключевые слова: В. Дубровский, музейное дело в Украине.

Kazymir V.A. Museum management studies in the scientific heritage of V. Dubrovskyi

The article deals with the systematization and analysis of V. Dubrovskyi's works about Ukraine.

Key words: V. Dubrovskyi, museum management studies in Ukraine.

25.03.2012 р.

УДК [902-027.21(091):378] (477) «192/193»

А.С. Яненко

С.В. Тарнавська

ПІДГОТОВКА ТА ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ КАДРІВ ПРИ МУЗЕЯХ УСРР (1920-ТІ – ПОЧАТОК 1930-Х РОКІВ)

У статті розглядаються форми підготовки та підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних кадрів археологів при музеях УСРР упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. Аналізується регламентація аспірантської підготовки у Одеському історико-археологічному музеї. Висвітлюється діяльність семінарів при Харківському археологічному музеї та при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка.

Ключові слова: УСРР, підготовка археологічних кадрів, музеї.

Період 1920-х – початку 1930-х років у вітчизняній історії позначився розквітом національної науки. Політичний курс коренізації (українізації) [8, 282-286] сприяв розквіту краєзнавчого руху, в рамках якого зріс інтерес до археологічних досліджень регіонів. У перші післяреволюційні роки були реорганізовані або утворені нові науково-дослідні інституції – установи при Всеукраїнській академії наук, вищих навчальних закладах, музеї, науково-дослідні кафедри тощо, які зосередили у своїх стінах більшість т. зв. сформованих дослідників і разом з тим покликали до життя проблему нестачі нових наукових кадрів. Підготовка й підвищення кваліфікації кадрів здійснювалась у формі семінарів і аспірантури. Майбутніх археологів готувала низка установ: Український науково-дослідний інститут матеріальної культури (Харків), археологічна секція науково-дослідної кафедри географії та антропології (Харків), Науково-дослідна кафедра історії України (з 1929 р. Науково-дослідний інститут історії української культури ім. акад. Д. Багалія, Харків), науково-дослідна кафедра геології (Харків). Потужними осередками підготовки кваліфікованих кадрів з історії та археології упродовж 1920-х – першої половини 1930-х рр. були також державні музеї історичного профілю.

У вітчизняній історіографічній традиції дослідники неодноразово зверталися до тематики вищої освіти 1920-х – 1930-х рр. Різні аспекти підготовки кадрів через аспірантуру розглянуті у роботах Я. Столярова [16], С.Ю. Семковського [15], Я.П. Ряппо [13], М.А. Бистрова [3], Л.В. Іванової [5], В.В. Липинського [9], М.М. Кузьменка [7], О.Ю. Осмоловської [12] та ін. Проте наразі не існує праць, у яких розглядається проблема підготовки археологічних кадрів при музейних аспірантурах й семінарах упродовж 1920-х – 1930-х рр.

Метою цієї роботи є дослідження підготовки та підвищення кваліфікації археологічних кадрів при музеях УСРР, визначення основних засад і принципів науково-освітнього процесу у музейних аспірантурах й семінарах.

Аспірантура як форма підготовки науково-педагогічних та наукових кадрів вищої кваліфікації була офіційно впроваджена в музеях з 1925 р. Майбутніх науковців і викладачів вищої школи готували на базі низки науково-дослідних музеїв УСРР різного профілю, що мали висококваліфікованих співробітників, багатотомні фахові бібліотеки й чисельний практичний матеріал для дослідження [14].

Підготовка археологів, істориків та мистецтвознавців в рамках аспірантської програми відбувалась у 9 музеях: Харківському археологічному музеї, який досліджував пам'ятки археології Слобожанської України у хронологічному діапазоні від палеоліту до середньовіччя, мав одну з найцінніших колекцій «за своєю організованістю та науковою розробленістю» в СРСР, організовував систематичні розвідки й розкопки; Одеському історико-археологічному музеї, що на 1925 р. вже мав сторічну наукову традицію, понад 70 тис. предметів музейного значення, понад 20 тис. томів спеціалізованої бібліотеки з історії та археології, був базою археологічних експедицій Північного Причорномор'я; Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Г. Шевченка в Києві, який зосереджував понад 133 тис. експонатів у відділах народного мистецтва, художньому, художньо-промисловому, шевченківському, старого Києва, рукописів і стародруків, гравюр, фототеки, історично-побутовому, археологічному; Дніпропетровському краєвому музеї (Катеринославському), що мав понад 40 тис. експонатів у відділах доісторичному, історичному, запорізькому, культів, соціально-побутовому, нумізматичному, мистецтв; Кам'янець-Подільському державному музеї, який складався з двох музеїв: історико-археологічного і природничо-наукового; Полтавському державному музеї, що містив близько 285 тис. експонатів у відділах геологічному, історичному, ідеології та побуту, педагогічному; Чернігівському державному музеї; Миколаївському історико-археологічному музеї, що репрезентував культуру Причорномор'я, головним чином, старих еллінських колоній, а також зберігав майже всі матеріали з розкопок Ольвії за роки радянської влади; Херсонському історико-археологічному музеї з відділами палеонтологічним, кам'яного віку, скіфо-сарматської та античної культури, раннього середньовіччя, польсько-литовської доби, руської колонізації, мистецтв, революційного руху [18, 11-14].

Розглянемо регламентацію діяльності у галузі підготовки науково-педагогічних і наукових кадрів археологів на прикладі аспірантури Одеського державного історико-археологічного музею. Право зараховувати аспірантів і «стажорів» музей отримав з кінця 1924 р. [22]. Згідно «Плану організації наукової підготовки роботи аспірантів Одеського державного історично-археологічного музею (складеного на підставі § 2 положення про аспірантуру науково-дослідних музеїв НКО УСРР)» установа готувала

аспірантів до наукової праці та викладання у вищих навчальних закладах археології та історії матеріальної культури й мистецтва, етнографії, історії культів; нумізматики («з обов'язковим ухилом у бік практичного музеєзнавства, музейної техніки, консервації, реставрації, експозиції») [23, 3].

До аспірантури приймали осіб, які мали вищу освіту. Термін навчання не перевищував трьох років. Для зарахування кандидати мали виконати низку умов: 1) у випадку, коли кандидат закінчив вищий навчальний заклад у дореволюційний час, він мав скласти іспит з політмінімуму; 2) підготувати письмову роботу на культурно-історичну тематику; 3) скласти вступний іспит зі стародавньої мови (переклад фахових заздалегідь обраних кандидатом та заявлених вступній/іспитовій комісії творів грецького й латинського авторів); 4) скласти колоквиум з античної історії [23, 49].

Разом з тим, велике значення у питанні прийому в аспірантуру відігравала попередня робота кандидата в стінах Одеського історико-археологічного музею, участь його у археологічних експедиціях Північного Причорномор'я. Зокрема, у «Відозві про співробітника Одеського державного крайового історико-археологічного музею Е.Г. Оксмана, що представляється до Укрглавнауки до затвердження як аспірант», зазначається, що адміністрація музею підтримувала його заявку про зарахування в аспірантуру при музеї з 1 січня 1925 р. При цьому підкреслено: «Еммануїл Григорович Оксман, цінність праці котрого виявилась протягом 1,5 року перебування його на посаді помічника бібліотекаря музею, в цьому році закінчив Одеський ІНО по факультету Політосвіти музейно-археологічної секції і з успіхом захистив дипломну працю на тему: «Організація українського етнографічного музею». Праця ж т. Оксмана в музеї стверджує його наукове зацікавлення в питаннях українського неоліту та української кераміки взагалі [...] Своє наукове зацікавлення [...] т. Оксман сполучає зі здібністю в справі реставрації керамічних предметів Музею [...]» [19, 266].

Науково-підготовча робота аспірантів складалася з форм науково-дослідної й освітньої діяльності. Передбачалося вивчення фахової загальної й спеціальної літератури — аспірант знайомився на підставі загальної літератури з археологією та історією матеріальної культури й мистецтва, етнографією, історією культів, нумізматиною, музейною справою й водночас вивчав спеціально обрану ним і затверджену в індивідуальному плані й піврічних робочих планах; опановував засади й методи інвентаризації, реставрації музейних колекцій, фотографування, реставрації й малювання експонатів.

Аспіранти також мали виступати з науковими і

науково-інформаційними доповідями у відповідних організаціях і установах у погодженні із керівником. Обов'язковою була участь у археологічних експедиціях згідно із вказівками наукового керівника для ознайомлення з «польовою археологією». Передбачалось і вивчення літератури в галузі «радянського будівництва», ознайомлення з літературою щодо політосвітньої функції музеїв (в Одеському державному історико-археологічному музеї або за межами Одеси на підставі наукових відряджень, що призначала наукова рада музею з дозволу Укрнауки) [23, 3].

Орієнтовна трирічна програма праці аспірантів при Одеському історико-археологічному музеї у 1931 р. містила наступні складові: 1. загальна частина (семінар з діалектичного матеріалізму, семінар з давньогрецької й латини, семінар з іноземної (німецької або англійської) мови, лекції зі «вступу до археології» (археології та історії матеріальної культури, методології, філософії та спеціальних історичних дисциплін), лекції з музеєзнавства й музейного будівництва); 2. студіювання обов'язкової літератури; 3. практикум (1-й рік – лабораторна і екскурсійна практика в музеї та польова археологічна практика в Ольвії не менше місяця, 2-й рік – лабораторна практика в музеї і на виробництві, екскурсійна практика в музеї і поза музеєм, експедиційна практика на о. Березань упродовж 2 місяців; 3-й рік – лабораторна і екскурсійна практика як у 2-му році та двохмісячна польова археологічна практика на поселенні й могильнику у с. Усатове) [25].

Щопівріччя аспірант подавав звіт про пророблену роботу з додатком конспектів та «інших доказів своєї праці щодо виконання піврічного плану», в разі необхідності складав перед Радою музею колоквіум. Щоб бути допущеним до захисту наукової роботи, аспірант Одеського історико-археологічного музею мав продемонструвати знання з наступних предметів: первісна археологія (часів європейської передісторії, історії класичного Сходу та Середземномор'я передгрецьких часів); греко-римська археологія і візантиїстика (архітектура, скульптура, малярство, нумізматики, епіграфіка); етнографія, етнологія, антропологія, матеріальна етнографія України у зв'язку з етнографією народів СРСР, слов'янська етнографія, український фольклор та фольклор народів СРСР, методика вивчення життя й побуту сучасного українського села; радянське будівництво; політосвітня праця й екскурсійна справа; технічно-музейна справа із зарахуванням практикуму; техніка розкопок із зарахуванням практикуму; давньогрецька й латинська мови [23, 3-5].

Упродовж 1920-х–напочатку 1930-х рр. у аспірантурі Одеського історико-археологічного музею пройшли аспірантську підготовку Е.Г. Оксман, В.О. Пора-Леонovich, В.О. Веніямінова, Г.Д. Штейнванд, М.М. Віркау [20, 2], Ф.А. Козубовський, М.С. Сініцин, С.К. Королюк, Є.П. Белен-де-Баллю [24, 135].

Тематика «аспірантських праць» визначалась науково-фондовою, експозиційною і культурно-освітньою діяльністю музею. Зокрема, Е.Г. Оксману було затверджено тему «Вапнякове будівництво на Усатівському плані за сучасними та передісторичними даними», В.О. Пора-Леонovich – «Античні бронзи Одеського музею» [22, 16 зв.], В.О. Веніяміновій – «Одеський історико-археологічний музей як об'єкт шкільних екскурсій» [27].

По закінченні аспірантури Одеського історико-археологічного музею молодих фахівців-археологів зараховували до штату музеїв на посади лаборантів, завідувачів відділів, призначали керівниками археологічних експедицій тощо. Зокрема, В.О. Пора-Леонovich після закінчення навчання у аспірантурі Одеського історико-археологічного музею була призначена вченим охоронцем Державного заповідника «Ольвія», а також співробітником Миколаївського історико-археологічного музею [26, 333], Г.Д. Штейнванд у 1930 р. виконував обов'язки керівника експедиції НКО у Лузановці (м. Одеса) [24, 133], Ф.А. Козубовський з 1932 р. почав роботу у ВУАК [2], а згодом очолив Інститут історії матеріальної культури у Києві [1].

Значних успіхів у археології також досягли й аспіранти Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка – С.С. Магура й Н.Л. Кордиш. С.С. Магура, після закінчення Київського інституту народної освіти та Київського археологічного інституту, у 1925 р. був зарахований співробітником музею, у 1927 р. – вступив до аспірантури при археологічному відділі [28]. Після захисту/«оборони промоційної праці» на тему «Обробка кістки та рогу у слов'ян Київської землі за часів раннього феодалізму (княжих часів)» 12 травня 1931 р. йому було присвоєно звання наукового співробітника в галузі археології [11]. З 1934 р. С.С. Магура працював науковим співробітником ІМК.

Н.Л. Кордиш з 1928 р. працювала як студентка-практикантка в археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка, у 1930 р. закінчила Київський інститут народної освіти. Упродовж 1932-1935 рр. вона була аспіранткою відділу археології при Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Г. Шевченка, у 1934 р. брала участь у спільній експедиції ІМК і Державної академії матеріальної культури, яка провела дослідження пам'яток трипільської культури неподалік с. Трипілля [10]. Після закінчення аспірантури працювала на посаді наукового співробітника у Всеукраїнському історичному музеї, а в 1937-1939 рр. – науковим співробітником і завідувачем відділу трипільської культури при Центральному історичному музеї, у 1939-1941 рр. була старшим науковим співробітником Інституту археології Всеукраїнської академії наук [4].

Дієвою формою підвищення кваліфікації наукових кадрів у галузі історії та археології були й семінари, які діяли при Харківському

археологічному музеї та Всеукраїнському історичному ім. Т. Шевченка музеї в Києві.

Археологічний семінар («семінарий») під керівництвом О.С. Федоровського існував при Харківському археологічному музеї з 1919 р. 18 листопада 1926 р. «Регламент семінару підвищеного типу по історії матеріальної культури при Харківському археологічному музею» був затверджений Укрнаукою. Згідно регламенту метою семінару було вивчення питань археології та історії матеріальної культури взагалі, а особливо України, підвищення кваліфікації своїх членів у цих галузях науки й поширення наукових знань серед зацікавлених відповідними питаннями осіб. Членами семінару могли бути всі співробітники Харківського археологічного музею, аспіранти й співробітники науково-дослідних кафедр, студенти вищих навчальних закладів. У роботі семінару також могли брати участь професори та вчителі ІНО, фахівці в галузі археології та історії матеріальної культури. Робота семінару проводилась шляхом студіювання літератури, колекцій музею, завдань, наукових доповідей та рефератів, екскурсій, розкопів, прилюдних лекцій, виставок і друкування праць [21].

У роботі семінару брали участь Г.І. Тесленко, В.Є. Гарбузова, М.К. Фукс, Г.І. Чучукало, Є.Х. Нікольська, О.О. Потапів, Г.А. Дьяконов, Т.А. Іванівська, Г.В. Богданович, М.О. Макаренко, М.Я.Рудинський, А.М.Покровський та інші. Учасники семінару проводили чисельні археологічні розвідки в околицях Харкова, на Донецькому городищі, в околицях Куряжського монастиря, м. Богодухова, с. Липова Роща, брали участь у розкопках у с. Верхній Салтів. Під час засідань семінару заслуховувались повідомлення й доповіді про результати проведених польових робіт, реферати літератури з археології, самостійні наукові дослідження учасників [17].

Семінар при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка розпочав свою роботу з ініціативи й під керівництвом завідуючої відділом В.Є. Козловської восени 1927 р. Учасниками семінару була переважно молодь: аспіранти музею, студенти, вчителі, учні професійних шкіл, всі, хто виявляв зацікавленість і бажання працювати в галузі археології. Мета семінару полягала у підготовці своїх членів до широкої археологічної роботи й опрацювання питань з української археології та музеєзнавства. Робота семінару йшла у трьох напрямках: практичне ознайомлення з експонатами музею; читання й реферування наукової літератури; самостійні виїзди на рекогносцировки або ж робота на розкопі під керівництвом досвідчених археологів. До роботи семінару як фахівець-геолог був залучений акад. П.А. Тутковський. Польові дослідження учасників семінару проводились на кошти Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка. Учасниками цього науково-

підготовчого осередку були А.А. Піонтовський, А.М. Полонський, С.С. Магура, Н.Л. Кордиш, В.А. Мазур, К.Ю. Коршак та інші [6].

Викладений матеріал дає можливість відтворити процес підготовки й підвищення кваліфікації археологів при музеях УСРР. Музейна аспірантура як форма підготовки фахівців-археологів упродовж 1920-х – початку 1930-х рр. мала низку позитивних рис. Зокрема, реалізовувались значна кількість практик – лабораторних, екскурсійних, польових, вивчення іноземних мов, можливість працювати з матеріалом, гарантоване працевлаштування при умові успішного завершення аспірантури. Разом з тим, існувала й низка недоліків у аспірантурі при музеях УСРР – незначна кількість забезпечених стипендією місць і надзвичайна перевантаженість навчального процесу. Більшість аспірантів не лише виконували свій навчальний план, але й здійснювали обов'язки співробітників музею, відповідно «духу епохи» аспірантська програма передбачала опанування матеріалів з «радянського будівництва». Семінари при профільних історико-археологічних музеях виконували роль механізму підвищення кваліфікації археологічних кадрів. В умовах недостатньої вузькофахової підготовки в інститутах народної освіти, вони виконували роль «підготовчих факультетів» до аспірантури. Наведений фактичний матеріал, висвітлюючи підготовку та підвищення археологічних кадрів при музеях, може бути використаний для подальшої реконструкції вищої археологічної освіти в УСРР упродовж 1920-х – на початку 1930-х рр.

Посилання

1. Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 53, протокол 6, арк. 24-25.
2. Архів Президії НАН України, ф. Р-251, оп. 1, од. зб. 56, протокол 18, арк. 50.
3. Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937рр.) / М.А. Бистров – Х., 1974. – 142 с.
4. Домбровський О. Археолог Неоніла Кордиш-Головко (1902-1996) / Олександр Домбровський // Український історик. – 1997. – Т. XXXIV. – С. 325-327.
5. Иванова Л.В. Формирование советской научной интеллигенции (1917-1927) / Л.В. Иванова. – М., 1980. – 392 с.
6. Коршак К.Ю. 3 праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві / К.Ю. Коршак // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч.1. – С. 57-66.
7. Кузьменко М.М. Науково-педагогічні кадри вищої школи Радянської України в 1920- 1930-ті рр. / М.М. Кузьменко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2003. – № 1 – С. 147-154.
8. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду (1917-1959). Збірник документів у 2-х т. – Т.1(1917 - червень 1941 р.) / редактор О.І. Євсєєв. – К.:Наукова думка, 1960. – 822 с.
9. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки / В. В. Липинський. – Донецьк, 2000. – 248 с.
10. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 12 а (Магура С.С.), спр. 2, 33 арк.
11. Німенко Н.А. 3 когорти першовідкривачів (Сильвестр

Магура – вихованець школи проф. М. Макаренка) / Н.А. Німенко // Наукові праці історичного факультету / Запорізький державний університет. – 2005. – Вип. 19. – С. 403-409.

12. Осмоловська О.Ю. Діяльність науково-дослідних кафедр та їх роль у підготовці наукових кадрів України (1920-1930-і рр.) / О.Ю. Осмоловська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 233-239.

13. Ряппо Я.П. Реформа вищої школи на Україні в роки революції (1920-1924). Сборник статей и докладов / Я.П. Ряппо. – Х., 1925. – 156 с.

14. Ряппо Я.П. Народня освіта на Україні за десять років революції / Я.П. Ряппо. – Харків, 1927. – 125 с.

15. Семковский С.Ю. Задачи научно-исследовательских кафедр / С.Ю. Семковский // Наука на Украине. – 1922. – № 1. – С. 5-13.

16. Столяров Я. На путях к советскому ВУЗ'у / Я. Столяров // Путь просвещения. – 1924. – № 10. – С. 81-102.

17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 166, оп. 2, спр. 469, 156 арк.

18. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 405, 301 арк.

19. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 113, 846 арк.

20. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 2374, 34 арк.

21. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6083, 3 арк.

22. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6121, 11 арк.

23. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 6126, 70 арк.

24. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 8, спр. 487, 192 арк.

25. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 549, арк. 97-100.

26. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 559, 418 арк.

27. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1089, 5 арк.

28. Шовкопляс Г.М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897-1937) / Г.М. Шовкопляс // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 109-115.

Яненко А.С., Тарнавская С.В. Подготовка и повышение квалификации археологических кадров при музеях УССР (1920-е – начало 1930-х гг.)

В статье рассматриваются формы подготовки и повышения квалификации научных и научно-педагогических кадров археологов при музеях УССР в 1920-х – начале 1930-х гг. Проанализирована регламентация аспирантской подготовки в Одесском историко-археологическом музее. Отражена деятельность семинаров при Харьковском археологическом музее и при археологическом отделе Всеукраинского исторического музея им. Т.Г. Шевченко.

Ключевые слова: УССР, подготовка археологических кадров, музеи.

Yanenko A.S., Tarnavska S.V. Training and development of archeological staff in museums of the Soviet Ukraine in the 1920s - early 1930s

The article deals with the types of archeological staff training and skill development in museums of the Soviet Ukraine in the 1920s - early 1930s. Regulations of the doctoral training at the Odessa Museum of History and Archeology are analyzed. The activities of seminars at the Kharkiv Museum of Archeology and of archeological department at the Taras Shevchenko National Historical Museum in Kyiv are examined.

Key words: the Soviet Ukraine, training archeological staff, museums.

25.03.2012 р.

УДК 069.012(477.6) «1925/1927»

М.О. Принь

ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ МАЛИНОШЕВСЬКИЙ – ЗАВІДУВАЧ ДЕРЖАВНОГО СОЦІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ДОНБАСУ (1925-1927 РР.)

Стаття присвячена висвітленню діяльності О.В. Малиношевського на посаді директора Державного соціального музею Донбасу в період його становлення, пам'яткоохоронній та просвітницькій діяльності колективу музею.

Ключові слова: соціальний музей, Головополітосвіта, НКО УСРР, фондів колекції, пам'ятки мистецтва, архітектури, археології, церковне майно, Провальський степ, екскурсійна робота, О.В. Малиношевський.

Початок 1920-х років позначився в УСРР змінами: в економічній сфері – переходом до нової економічної політики; у культурній – проведенням політики українізації; у суспільній – поступовим відновленням після наслідків голоду. Характерними рисами духовного життя суспільства в цей час стають, з одного боку, новаторство і пошук, ламання стереотипів, залучення широких народних мас до надбань і продукування культури, а з іншого – форсоване наростання уніфікації, централізації, тотальної ідеологізації, загальне зниження рівня культури [1, 401].

Саме в цей час на Луганщині було створено два музеї – Луганський культурний музей та Луганський музей живописної культури, які згодом, за браком коштів, були об'єднані в один. Одночасно зі створенням клубної мережі здійснюються спроби сформувати розвинену мережу музейних куточків при міських, районних, сільських клубах та на підприємствах і в державних установах [2].

1925 року до Донбасу, який гостро відчував кадровий голод, з метою налагодження професійної музейної роботи у нових умовах «музейної соціалізації» до міста Луганського було направлено О.В. Малиношевського, який до цього часу обіймав посаду директора Глухівського окружного музею.

Малиношевський Олександр Володимирович (1892 р. н. – рік смерті невідомий) народився у м. Глухові на Чернігівщині 9 січня 1892 р. у сім'ї службовця – місцевого чиновника, секретаря повітового з'їзду мирових суддів. Середню освіту здобував у Глухівській та Київській (Печерській) гімназіях, вищу – в Київському університеті на історико-філологічному факультеті. Після закінчення університету взимку 1917 р. призивався на «війську повинність», але через хворобу серця був визнаний непридатним до цього. З 1 вересня 1917 р. до весни 1919 р. працював учителем у м. Козятин на Київщині у жіночій та чоловічій гімназіях, залізничній вищій початковій та комерційній школах. Згодом він повернувся до Глухова, де з осені працював в школах I та II ступенів, I семирічці та агрономічній школі. Влітку 1923 р. був призначений на посаду

завідувачого Глухівським музеєм, одночасно завідував V семирічкою у Глухові, працював учителем II семирічки, викладачем на педкурсах колишнього ІНО. Навесні 1925 р. переїхав до Луганська, де з 1 квітня 1925 до 15 грудня 1927 р. працював завідувачем Державного соціального музею Донбасу (м. Луганськ) [3].

У квітні 33-річний «глухівський варяг» О.В.Малиношевський зі всією родиною переїхав із Глухова до Луганська. Луганський музей він очолював уже 1 квітня 1925 р., змінивши на цьому місці першу завідувачку музею Софію Іллівну Стефанович. На момент призначення його стаж музейної роботи складав 5 років [4, 101].

Головним завданням, що постало перед новим директором, було приведення повсякденної роботи в музеї у відповідність до вимог часу, викладених у положенні про соціальні музеї, тобто треба було провести «соціалізацію музею» згідно з настановами Головполітосвіти НКО УСРР.

На соціальні музеї покладалися такі основні завдання:

1) збирати, вивчати та експонувати музейні матеріали, висвітлюючи основні елементи процесу соціального розвитку на матеріалах свого району;

2) проводити реєстрацію, облік пам'яток, брати безпосередню участь в охороні пам'яток революції, природи, старовини, побуту та мистецтва свого краю;

3) залучати широкі маси трудящих до роботи музею шляхом ознайомлення з поточними досягнутими результатами роботи (лекції, доповіді, виставки), безпосереднього залучення до участі в науково-дослідних роботах музею (дослідницькі екскурсії, краєзнавчі гуртки, лабораторії та ін.) та його подальшій розбудові;

4) скеровувати та об'єднувати роботу місцевих музеїв, музейних кімнат при клубах, а також і окремих музейних працівників, долучаючи їх до співпраці в єдиній системі роботи соціальних музеїв [5, 686].

Державний соціальний музей Донбасу в Луганську був створений у 1924 р. на базі раніше відкритих Луганського культурного музею та Луганського музею живописної культури. На початковому етапі існування соціальний музей складався з трьох відділів: 1) відділ природи з секціями геології, ботаніки та зоології; 2) відділ виробничо-промисловий з секціями видобувної промисловості, заводів та копалень, з підвідділом сільського господарства; 3) відділ побуту та ідеології з секціями археології, релігії, фінансів, революційного руху, підвідділом мистецтв [6, 400].

Штатна чисельність музею складала п'ять одиниць: О.В.Малиношевський – завідувач музею, Анатолій Сергійович Альбрехт – інспектор з охорони цінностей, Софія Іллівна Стефанович –

секретар-рахівник, дві прибиральниці – Датченко та Філімонова [7]. Заробітна плата була невеликою: 100 крб. у завідувача музеєм, 95 крб. у музейного і 29 крб. у технічного працівників [8].

Згідно з новими вимогами у Державному соціальному музеї Донбасу були сформовані відділи, проведена інвентаризація музейних фондів, виготовлені пояснювальні написи до всіх експонатів. Була розширена Наукова рада музею та організоване лекторське бюро [9, 110].

За керівництва О.В. Малиношевського музей розпочав роботу відразу у декількох напрямках: збір експонатів та поповнення фондів музею, організація екскурсійної бази, створення лабораторії, широка просвітницька діяльність [10]. Розпочалося обстеження підприємств вугільної промисловості, а експозиція музею поповнилась експонатами, що надійшли з сусідніх рудників: Голубівського, Краснодонського, Сорокінського, Должанського, Кадіївського та Брянського.

Не забували працівники музею й про сільське господарство. В його експозиції була представлена колекція шкідників поля, яка викликала значний інтерес у сільського населення округу, почали експонуватися роботи луганського дослідницького поля. Для створення колекції з місцевого лісництва було направлено прохання лісникам надіслати до музею фрагменти дерев різних порід.

Влітку 1926 р., згідно з розпорядженням політосвіти, проводилося обстеження церков Луганської округи. Його проводив сам завідувач музею. Повноцінно вдалося обстежити тільки 4 з 11 районів округи. Були виявлені культові речі, які мали історико-культурну цінність. Акти обстежень передали до окремоділя, але до фондів музею вони не потрапили [11].

У цей час здійснювалось обстеження культового майна церков м. Луганська, складалися акти, за якими воно передавалось церковним радам. Було виявлено більше тисячі речей, які мали культурну та історичну цінність. Окрім культових проводилось обстеження житлових споруд, зокрема архітектурного ансамблю панської садиби, збудованої К.М. Юзбашем наприкінці XVIII ст. в с. Олександрівка. З садиби до музею потрапили дві мармурові скульптури левів та два інкрустованих стільці роботи італійських майстрів. До музею була перевезена й старовинна мортира на лафеті, яка стояла у Луганську, але власників не мала [12, 13].

Експозиція музею приваблювала місцевих жителів, і тому з метою створення більш зручних умов для його відвідування робітниками місцевих підприємств часи його роботи були подовжені. Всього за 1925 р. було проведено 207 екскурсій, в яких узяли участь 4357 чол., Кількість окремих відвідувачів склала 8552 особи. Всього музей відвідало 12909 чол. Більшість з них складали учні

(7199 чол.), чимало було й робітників (3871 чол.), менше за всіх музеїв відвідували селяни (лише 634 чол.). Незважаючи на те, що вони становили, на перший погляд, таку незначну частину, взагалі поява цієї категорії відвідувачів говорила про те, що музей розвивався, ставав популярним не тільки в межах Луганська, але й усієї округи [13, 12].

Плануючи роботу музею у пам'яткоохоронному напрямі, О.В. Малиношевський уже 6 липня 1925 р. звернувся до НКО УСРР за офіційним «дозволом на право розкопів з участю археолога давніх могил – курганів, що мають у великій кількості в Донбасі». На жаль, резолюція чиновника із міністерства була такою: «...вважаю за передчасне Соц.[іальному] Муз.[еєві] Донбасу проводити археологічні розкопки, вважаючи конче потрібним для музею за цей час (до весни 1926 р.) здійснити намічений музеєм програм утвердження нових відділів» [14]. Однак восени музей все ж таки провів охоронні розкопки п'ятиох курганів, що знаходилися на ділянках, які були виділені під приватне будівництво. Археологічні дослідження очолив місцевий археолог, викладач ДІНО С.О. Локтюшев. Археологічні матеріали, що були отримані під час розкопок, поповнили фонди та експозицію музею [15, 67].

За головування О.В. Малиношевського Державний соціальний музей Донбасу встановив плідні зв'язки із Всеукраїнською академією наук, музейним відділом Головнауки при Наркомпросі в Москві та Києві. Музей надавав практичну та методичну допомогу сільбудинкам, які були зобов'язані збирати інформацію краєзнавчого характеру [16, 228 а].

Енергійна науково-дослідницька, просвітницька робота музею вимагала збільшення штату. В 1926 р. тут налічувалося вже 7 співробітників: О.В. Малиношевський – завідувач музею, М.Г. Штамм – завідувач відділу природи, В.Ф. Кіщенко – завідувачка відділу виробництва, О.С. Альбрехт – інструктор з охорони цінностей, С.І. Стефанович – екскурсовод, М.П. Урбанська – секретар, прибиральниця [17].

Окрім збирання матеріалів промислового та сільськогосподарського характеру, також проводилося обстеження природних об'єктів у межах округи. Протягом року музей здійснював активну науково-дослідницьку роботу з вивчення місцевого краю. Приміром, з 1 липня до 15 серпня 1927 р. в окрузі працювала експедиція Упрнауки та Наркомзему з вивчення флори та фауни р. Сіверський Донець, в якій взяв участь завідувач відділу природи музею М.Г. Штамм. Ця експедиція надала цінну інформацію щодо флори та фауни найбільшої в регіоні річки та техногенного впливу місцевих виробництв на екосистему р. Сіверський Донець. Частина матеріалів потрапила до Державного соціального музею Донбасу. Розпочалося

експонування зразків ґрунту Луганської округи, які були отримані в результаті експедиції відомого українського ґрунтознавця Г.Г. Махова.

Крім того, 1927 року музей організував наукову експедицію з метою проведення повноцінного дослідження території Провальського степу – унікального природного куточка Луганської округи – з метою утворення там заповідника. Цей цілинний заповідний степ відзначався багатомірною флорою та фауною, на схилах і в низинах балок якого збереглися ділянки кленово-ясеневих дібров, а в заплаві р. Провалля – заплавні діброви з ділянками болотної та прибережно-водної рослинності. За результатами обстеження 2 вересня 1927 р. Луганський окрвиконком ухвалив рішення про виділення п'ятнадцяти десятин цієї території для степового заповідника. Військового кінного заводу ім. тов. Ворошилова було запропоновано з 1928 р. припинити будь-яку господарську експлуатацію заповідних територій, як-от сінокіс, випас худоби, знищення байбаків [18, 174].

1927 рік пройшов під гаслами святкування десятиріччя Жовтневої революції, що наклало свій відбиток на роботу музею. Чимало уваги було приділено розширенню та поповненню експонатами відділу революційного руху. До цієї події була підготовлена окрема виставка.

Налагоджена взимку робота екскурсійного бюро дала можливість навесні приймати багато екскурсій з районних шкіл, проте уже влітку, з настанням польового сезону, вона завмерла. Незважаючи на це, музей користувався неабиякою популярністю серед місцевого населення: за 1926-1927 звітний рік його відвідало 17259 осіб, причому на екскурсійне відвідування припадало тільки 25 % відвідувачів [19, 21]. Луганчани йшли в музей зі своєї ініціативи, тому що їм було цікаво.

Проте всі перераховані досягнення та здобутки, на жаль, не врятували завідувача музеєм від жорсткої критики. 1 жовтня 1927 р. на постійній нараді окрінспектури народосвіти була заслухана доповідь О.В. Малиношевського. Члени наради не взяли до уваги практичну пам'яткоохоронну діяльність молодого музею, який постійно розвивався, а вказали на недостатню просвітницьку роботу, слабкий зв'язок із Політосвітою [20, 22]. За результатами наради О.В. Малиношевського було звільнено. Варто зазначити, що у нього з самого початку керівництва музеєм не склалися стосунки з археологом О.С. Локтюшевим.

Олександр Малиношевський розпочав свою роботу в м. Луганську в непростий період. Як людина, яка мала досвід роботи на посаді директора музею, він з ентузіазмом приступив до роботи, надавши очолюваному їм закладу форми та змісту дійсної організованої музейної установи.

Музей перестав бути просто виставкою цікавих

речей. Він набув якості наукового закладу, який всебічно висвітлював історію та культуру регіону, історію його розвитку від прадавніх часів до сьогодення. Цей комплексний підхід до висвітлення історії краю викликав стрімке зростання інтересу серед населення Луганської округи до музею саме як до місця, де можна було отримати всебічну цікаву інформацію.

Упровадження політики українізації сприяло формуванню та розвитку музейної мережі в регіоні. Саме за три перші роки свого існування в статусі соціального музею заявив про себе як про потужну науково-дослідну установу, яка переймалася охороною пам'яток археології, культури та природи. За роки керівництва О.В. Малиношевського цей заклад розширив штатну чисельність працівників, збільшив кількість наукових відділів, експозиційну роботу, а число відвідувачів невпинно зростало. Участь у низці наукових досліджень Луганської округи, значне збагачення фондової колекції музею, що створило основу для майбутніх досліджень, – це незаперечний особистий внесок молодого талановитого музейного фахівця – Олександра Володимировича Малиношевського.

Згодом, отримавши пропозицію від НКО УСРР, він у 1927 р. був переведений на роботу до Конотопського окружного музею на посаду директора. У подальшому доля О.В. Малиношевського склалася трагічно – 22 лютого 1937 р. його було заарештовано. Чернігівським обласним судом 2.06.1937 р. за ст. 54-10, 54-11 КК УСРР він був засуджений до позбавлення волі на 5 років. І тільки 15.05.1992 р. О.В. Малиношевський реабілітований прокуратурою області [21, 463; 22, 161].

Посилання

1. Бойко О. Д. Історія України. Посібник. – К., 2002. – 656 с.
2. Принь М. О. Музейна справа на Луганщині в 1920-х роках: Луганський культурний музей / М. О. Принь // III Всеукраїнські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції», м. Київ, тези доповідей 23 травня 2011 р. – К., 2011.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), ф.Р-166, оп. 6, спр. 2141, арк. 14.
4. Там само, оп. 5, спр. 262, арк. 100-101.
5. Там само, спр. 730, арк. 686-690.
6. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО), ф.Р-401, оп. 1, спр. 553, арк. 400-407.
7. Там само, спр. 554, арк. 205.
8. ЦДАВО, ф.Р-166, оп. 5, спр. 262, арк. 100-100 зв.
9. ДАЛО, ф.Р-401, оп. 1, спр. 558, арк. 109-110 зв.
10. Там само, спр. 556, арк. 23-23 зв.
11. ЦДАВО, ф.Р-166, оп. 6, спр. 3411, арк. 17-20.
12. ДАЛО, ф.Р-401, оп. 1, спр. 595, арк. 13.
13. Там само, арк. 12.
14. ЦДАВО, ф.Р-166, оп. 5, спр. 730, арк. 513.
15. ДАЛО, ф.П-34, оп. 1, спр. 145, арк. 67-69.
16. ЦДАВО, ф.Р-166, оп. 4, спр. 190, арк. 228 а-228 а зв.
17. ДАЛО, ф.Р-401, оп. 1, спр. 595, арк. 15.
18. Там само, ф.Р-243, оп. 1, спр. 40, арк. 171-175.
19. ЦДАВО, ф.Р-166, оп. 6, спр. 2141, арк. 21.
20. Там само, арк. 22.
21. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох

книгах. Кн. перша. – Суми. Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. – 756 с.

22. Дмитренко Н. Щоб пам'ятали... (Трагічні долі провінційних музейників Північного Українського Лівобережжя 20-30-років XX ст.) / Наталія Дмитренко // Ніжинська старовина: збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – К., 2010. – Вип. 10 (13) – С. 157-164.

Принь М.О. А.В. Малиношевский – заведующий Государственного социального музея Донбасса (1925-1927 гг.)

Статья посвящена деятельности А.В. Малиношевского на должности директора Государственного социального музея Донбасса в период его становления, деятельности коллектива музея в сфере охраны памятников и просветительской деятельности.

Ключевые слова: социальный музей, Головополитпросвет, НКО УСРР, фондовые коллекции, памятники искусства, архитектуры, археологии, церковное имущество, Провальская степь, экскурсионная работа, А.В. Малиношевский.

Pryn O.M. O.V. Malynoshevskiy – a head of the State social Donbas museum

The article is devoted to O.V. Malynoshevskiy's activity on position of the State social Donbas museum director in the period of its establishment, monument protection and educative museum's staff activity.

Keywords: social museum, people's educational commissariat of Ukraine, fund collections, sights of art, architecture, archaeology, church property, Provalskiy steppe, excursion work, O.V. Malynoshevskiy.

21.03.2012 р.

УДК 069.1: 94. 930.85.

І.В. Нікітіна

РОЛЬ МУЗЕЙНИХ ВИСТАВОК З ІСТОРІЇ БАЛАКЛАВИ У ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОГО НАДБАННЯ РЕГІОНУ

У статті у стислому вигляді розглянуто, як на популяризацію культурного надбання Балаклави впливають музейні виставки. Проаналізовано, які факти з історії регіону, починаючи з 1917 р., завдяки музейним експонатам викликають найбільшу зацікавленість у відвідувачів.

Ключові слова: виставка, Балаклава, історія.

Балаклава – існуюче найменування місцевості, центр адміністративного району м. Севастополя, розташоване за 14 км у південно-східному напрямку від його історичного центру. В останні роки у зв'язку з розвитком цієї місцевості у якості міжнародного курорту та яхтенної марини, значно збільшився інтерес до сучасної Балаклави, її історії та культури. В Національному музеї героїчної оборони і визволення Севастополя (НМГО і ВС) з 2005 р. ведуться роботи щодо розробки проекту зі створення Музею історії Балаклави, але, на жаль, наразі завершити його немає можливості. У рамках цього проекту упродовж 2006-2011 рр. до Дня Історичного буль-

вару, що проводиться музеєм у першу неділю червня, було створено шість тематичних виставок щодо історії Балаклави, 4 з яких були присвячені періоду, починаючи з 1917 р. і закінчуючи сучасністю, який є головним у наших дослідженнях.

Питання презентації фондів для популяризації вітчизняного культурного надбання у сучасній музейній справі залишається найбільш актуальним, адже яким би малим чи великим не був той чи інший музей, все одно він не зможе показати всі свої експонати. Експозиція НМГО і ВС обмежена як за розміром, так й за хронологічними та тематичними ознаками (це переважно матеріали оборони міста під час Кримської та Великої Вітчизняної війн, часів німецько-фашистської окупації та визволення міста у травні 1944 р.). Слід згадати, що до складу музею входять наступні об'єкти: панорама «Оборона Севастополя 1854-1855 рр.», діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.», Оборонна вежа Малахового кургану, Будинок-музей севастопольських підпільників, собор Рівноапостольного святого великого князя Володимира – усипальниця російських адміралів, музейна кімната російського письменника О. Гріна у колишній севастопольській в'язниці. Отже, важливим є не тільки створення умов для розширення експонування своїх музейних предметів, які охоплюють майже усі хорологічні етапи історії Севастополя, але й визначення ролі, яку таке тимчасове або пересувне експонування відіграє у справі популяризації культурного надбання міста.

Розглянемо це питання на прикладі виставок щодо історії Балаклави. Дослідження виконано на підставі експозиційних документів та аналізу сприйняття виставок їх відвідувачами.

У зв'язку з експонуванням документальних матеріалів просто неба на алеях Історичного бульвару в більшості випадків використовувалися їх цифрові копії. Експозиційна площа кожної виставки не перевищувала трьох планшетів та трьох горизонтальних вітрин. При їх створенні ставилося завдання висвітлити ті або інші події через концентрування в них найважливіших предметних свідків свого часу. Одночасно зосереджувалися й деякі суттєво красназвачі моменти. Завдяки тому, що значна кількість предметів експонувалася вперше, виставки дозволили заповнити велику прогалину у розкритті історичних подій у Балаклавському районі Севастополя.

Перша виставка «Балаклавський район: минуле та сучасність» (2006 р.) була присвячена 85-річчю його першого створення. Вона взагалі познайомила відвідувачів з основними подіями, що відбувалися на теренах району упродовж 85 років: формування нових державних та колективних форм власності в перші роки радянської влади, діяльність Експедиції підводних робіт особливого призначення (водолазної організації, що виникла

для пошуків золота англійського пароплаво-фрегату «Принц»), події Великої Вітчизняної війни, бурхливий розвиток промисловості у 1950-1980-ті роки, сучасність тощо. Експозиція була побудована за хронологічно-тематичним принципом. Серед найцікавіших експонатів слід назвати фото першого випуску курсантів Балаклавського Військово-Морського водолазного технікуму у 1931 р., мандат делегата першого зльоту ударників риболовецького колгоспу «Шлях до соціалізму» П.П. Капітаніки, настільну пам'ятну медаль Українського товариства охорони пам'яток історії та культури первинної організації середньої школи № 30 (Балаклава) за активну участь у охороні пам'яток Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (у школі в ті часи активно працював шкільний музей «Вартові Батьківщини», присвячений 456-му стрілецькому полку, який захищав Балаклаву у 1941-1942 рр., та пошукові загони), фото «Затримання кораблем морської охорони «Григорій Куропятников» браконьєрської турецької шхуни поблизу берегів Балаклави у 2000 р. тощо [1].

Виставка «Відомий та невідомий Балаклавський район» (2007 р.) була присвячена 50-річчю третього формування району у якості частини міста Севастополя. Експозиція зосередила увагу на маловідомих сторінках історії регіону та на його досягненнях упродовж 1957-2007 рр. Музейні предмети унаочнили процес розвитку потужного гірnodобувного комплексу, виноградарства (Балаклавську долину ще називають українською шампанью). Так відвідувачі майже уперше дізнались і пересвідчились, що цех декоративної кераміки Балаклавського заводу будівельних матеріалів за високу якість своєї продукції отримав дозвіл на виготовлення сувенірної керамічної продукції з символікою XXII літніх Олімпійських ігор у Москві, що у 1972 р. Інкерманський завод марочних вин став срібним призером II Міжнародного конкурсу вин, коньяків та брендів у Болгарії. Найбільшу увагу привернули два унікальні експонати: перепустка у Балаклаву 1972 р. (з кінця 1950-х рр. до 1988 р. Балаклава була забороненою зоною) та фотокамера «Момент-1» від зенітного перископу з підводного човна [2].

У 2008 р. було створено експозицію виставки «Легендарний ЕПРОП», присвячену діяльності Експедиції підводних робіт особливого призначення – однієї з найкращих водолазних служб світу. Експедиція виникла у Балаклаві у грудні 1923 р. для пошуку легендарного золота «Принцу». З часом вона перетворилася на потужну водолазну службу. Експозиція допомогла відвідувачам зануритись у хід пошуків «Принцу», підйому есмінця «Каликакрія». На виставці були представлені особисті речі першого керівника ЕПРОПу Л.М. Захарова-Мейєру, лікаря експедиції Павловського, керівника Балаклавського

водолазного технікуму Ф.А. Шпаковича тощо [3].

Виставка «Новий світ «по-балаклавськи» (2009 р.) дала змогу доторкнутися до подій 1920-1930-х років у Балаклавському районі. Таке знайомство з регіональною історією того часу відбулося вперше. Умовна реконструкція письмового столу пересічного мешканця Балаклави додала образності для сприйняття виставки. В експозиції вперше було представлено фото балаклавського трамваю на маршруті. Логічним оформленням хронологічних меж стали тексти-довідки про події 1920 р. та 1941 р. Експозиція відкривалась фотографією Мате Залкі – одного з лідерів установа радянської влади у Балаклаві у 1920 р., а завершувалась фронтовою листівкою [4].

У 2010 р. завдяки виставці «Балаклавська кераміка» відвідувачі були залучені до вивчення основних етапів розвитку у регіоні керамічного виробництва. В експозиції були представлені зразки місцевої кераміки різних часів.

Виставку «Бухта символів» можна вважати умовною історичною прогулянкою берегом Балаклавської бухти. Ми вийшли за хронологічні межі району, але такий історико-географічний принцип побудови експозиції наближає відвідувачів до розуміння історичних процесів у регіональному вимірі. Матеріал умовно був розподілений на три частини: перша – дуже приблизна побудова загальної експозиційної лінії (вертикалі – від гирла бухти до її верхівки, а всього простору – від середини XIX ст. до сучасності); друга – надання загальних характеристик основних подій на берегах бухти у цей хронологічний відрізок часу; третя – вкраплення в загальну розповідь окремих деталей.

В цілому ж основна роль, яку відіграли ці виставки, – ознайомлення широкого кола мешканців Севастополя і його гостей з основними історичними подіями Балаклави та Балаклавського району, починаючи з 1917 р. і закінчуючи сучасністю, та з його видатними персоналіями. Через фотографії, документи, особисті речі, представлені в експозиціях, відвідувачі познайомилися з діяльністю ЕПРОПу, дізналися про існування трамвайного сполучення між Севастополем та Балаклавою у 1920 – 1930-ті роки, перепускного режиму Балаклави у другій половині XX ст., роботу місцевого рибоконсервного заводу, який працював до 1941 р., керамічне виробництво у Балаклаві.

Зворотній зв'язок підтвердив, що основні завдання, які ставив перед собою музей як організатор виставок, були виконані. Мали вони, подекуди, й зовсім неочікувані результати. Так, наприклад, під час проведення виставки «Легендарний ЕПРОП» музею подарували знак водолазної служби, а на виставці, що проходила у 2011 р., одна з відвідувачок впізнала себе на фотографії, що дозволило уточнити

відомості про цей музейний предмет.

Отже, завдяки виставкам більш ніж 250 експонатів змогли атрактивно презентувати найважливіші події в історії Балаклави. Чого варті, наприклад, унікальне фото рибалок за ремонтуванням сітей у 1930-х роках чи фотофіксація будівництва транспортного Балаклавського шосе у 2006 р., монета «2500 років Балаклаві» чи фото розкопок на території фортеці Чембало у 2010 р., кістяний мундштук Ф.А. Шпаковича чи книга з повістю О.І. Купріна «Поєдинок», яку він написав саме у Балаклаві. І хоча виставки мають тимчасовий характер, вони є вагомим фактором у справі популяризації культурного надбання регіону, адже не тільки висвітлюють його історію, а й дають змогу побачити найбільш цікаві музейні предмети, пов'язані з цією історією.

Посилання

1. Нікітіна І.В. Тематична структура виставки «Балаклавський район: минуле та сучасне», 2006. – 9 арк. // Службовий архів автора.
2. Нікітіна І.В. Тематична структура виставки «Відомий та невідомий Балаклавський район», 2007. – 11 арк. // Службовий архів автора.
3. Нікітіна І.В. Тематична структура виставки «Легендарний ЕПРОП», 2008. – 5 арк. // Службовий архів автора.
4. Документи до виставки «Новий світ «по-балаклавськи» // Службовий архів автора.

Никитина И.В. Роль музейных выставок по истории Балаклавы для популяризации культурного наследия района

В статье в кратком виде рассматривается, как на популяризацию культурного наследия Балаклавы влияют музейные выставки. Проанализировано, какие факты из истории региона, начиная с 1917 г., благодаря музейным экспонатам, вызывают наибольшую заинтересованность у посетителей.

Ключевые слова: выставка, Балаклава, история.

Nikitina I.V. Role of museum exhibitions on history of Balaklava for popularization of cultural heritage of district

In the article in a short form, museum exhibitions influence on popularization of cultural heritage of the Balaklava's region is considered. It analyses, in what way due to the museum exhibits, there is an interest to the history of the region for the visitors from the 1917 year.

Key words: exhibition, Balaklava, history.

21.03.2012 р.

Д.А. Прохоров

СУЧАСНІ МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ З ІСТОРІЇ КРИМСЬКИХ КАРАЇМІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті розглядається сучасний стан музейних колекцій з історії кримських караїмів у контексті реконструкції минулого корінних народів Криму і збереження їх історико-культурної спадщини.

Ключові слова: караїми, історико-культурна спадщина, музеї.

Дослідження історії кримських караїмів є сьогодні одним із найбільш пріоритетних напрямків у сфері наукової реконструкції минулого корінних народів Криму. Серед учених і краєзнавців, які в різні часи присвятили свої монографії та статті цьому питанню, слід назвати таких авторів, як: А.І. Маркевич, С.М. Шапшал, Б.С. Ельяшевич, П.Я. Чепурина, О.Г. Герцен, Ю.М. Могаричов, У.К. Мусаєва, М.Б. Кізілов, А. Федорчук, О.Б. Білий та ін. [1-11]. Проте, незважаючи на досить велику кількість публікацій з цієї теми, слід зазначити, що проблема створення музейних колекцій, пов'язаних з історією, релігією, культурою і побутом караїмів, в них майже не розглядалася.

Саме тому метою запропонованої статті є аналіз сучасного стану музеїв різного профілю, музейних колекцій та експозицій у контексті дослідження історії, культури, традицій кримських караїмів. Особливої актуальності ця тема набуває у зв'язку з проголошенням Генеральною Асамблеєю ООН «Другого Міжнародного десятиліття корінних народів світу» на період з 2005 до 2014 рр., темою якого стало «Партнерство в ім'я дій і гідності». Мета «Другого десятиліття», як записано в резолюції Генеральної Асамблеї за № 59/174 від 18 серпня 2005 р., полягає в забезпеченні плідної співпраці ЮНЕСКО з корінними народами: «Настійно рекомендується створити механізми, які надади б корінним народам можливість брати діяльну участь в її роботі, пов'язаній з ними, а саме в здійсненні програм, присвячених мовам, що знаходяться на грані вимирання, освіті, грамотності, висуненню об'єктів культури корінних народів для включення в Список всесвітньої спадщини, і інших програм, що зачіпають інтереси корінних народів» [12, 6, 7].

Відправною точкою в історії створення караїмських музейних колекцій є друга половина 80-х рр. XIX ст., коли за ініціативою науково-краєзнавчих організацій і при активній участі представників караїмських громад було здійснено перші кроки, спрямовані на створення археографічних, етнографічних і бібліотечних

колекцій з історії і культури кримських караїмів. Вагомий внесок в цю справу здійснили Таврійська вчена архівна комісія (ТВАК) і Таврійське товариство історії, археології і етнографії Таврії (ТТІАіЕ). З підйомом національно-культурного руху в середині 1920-х – 1930-х рр. в країні відродився інтерес до караїмської історії і культури: було організовано численні гуртки, національні бібліотеки, клуби, народні театри та ін. Проте з кінця 1930-х – 1950-х рр. дослідження з історії кримських караїмів були практично призупинені; лише у кінці 1980-х рр. знову відроджується інтерес до минулого корінних народів Криму.

Сьогодні найбільш значимими є колекції, зібрані в центральних музеях Автономної Республіки Крим. Так, наприклад, у фондах «Центральної установи «Кримський республіканський краєзнавчий музей Тавриди» (ЦУ КРКМТ) історія іудейських громад півострова представлена великою кількістю експонатів. В основному, це фотографії XIX – другої половини XX ст. Серед них – жанрові, побутові та сімейні знімки, а також їх фотокопії. Є ціла серія фотографій, що відображають архітектурні пам'ятники середньовічного центру караїмів Криму – печерного міста Чуфут-Кале. Вони були передані до музею наприкінці XIX – на початку XX ст. членами ТВАК Н.Н.Клепиніним і О.Л. Бертсье-Делагардом (серед них – знімки із зображенням головних воріт Чуфут-Кале із зовнішнього і внутрішнього боків, фото караїмської кенаси, скельних приміщень; а також фото Євпаторійської караїмської кенаси). У фондах ЦУ КРКМТ також зберігаються портретні фотографії відомого громадського і політичного діяча караїма Соломона Самойловича Крима, який був депутатом Російської Державної думи, обіймав посаду глави Другого Кримського крайового уряду (1919 р.). Окрім усього іншого, у фондах музею є культові артефакти, пов'язані з минулим іудейських громад Криму. Серед них – фрагменти декількох екземплярів рукописної Тори XVIII-XIX ст., молитви-обереги, написані старосврейською на пергаменті, та ін.

Колекція Євпаторійського краєзнавчого музею налічує до 90 тис. експонатів; у його фондах зберігаються цінні матеріали з минулого кримських караїмів. Історія створення караїмської колекції в музеї пов'язана з ім'ям П.Я. Чепуриної, яка в 1920-х рр. обіймала посаду директора Євпаторійського археолого-етнографічного музею і була членом Євпаторійського відділення «Російського Товариства з дослідження Криму» [9, 74, 78, 79]. Одна з експозицій, розгорнутих сьогодні в залах музею, присвячена історії євпаторійської караїмської громади: зокрема, там представлено частину традиційного інтер'єру караїмської кімнати середини XIX ст.: деталі розписної стелі,

предмети обстановки, домашнього побуту, мангал для обігріву приміщення і ін. Серед документів, що відносяться до історії караїмських громад Криму, сьогодні в музеї зберігаються наступні: стародавній сувій Тори; караїмські шлюбні договори «шетари», датовані другою половиною XIX – початком XX ст. (27 од. зб., датованих 1767-1947 рр.); літографія «Кладовище караїмів на Чуфут-Кале» (XIX ст.); опис книг з особистої бібліотеки караїмського мецената М.С. Сарача, пожертвованої в 1916 р. в караїмську національну бібліотеку «Карай-Бітіклігі» його спадкоємцями (цей список було складено першим доглядачем бібліотеки М.Я.Фірковичем), караїмські книги XVII-XIX ст., надруковані старосєврейською, і т.д.

Музей історії та етнографії кримських караїмів ім. С.І. Кушуль в Євпаторії, розташований в одному з приміщень колишнього «мідраша» (початкової конфесійної школи для караїмських дітей) при Євпаторійській Соборній кенасі, було відкрито 10 серпня 1996 р. Основою для його фондів стала колекція предметів матеріальної і духовної культури кримських караїмів, яка збиралася упродовж декількох десятиліть караїмськими громадськими діячами Б.Я.Кокенаєм і С.І.Кушуль. У експозиціях цього музею представлено різноманітні предмети історії і побуту караїмів: одяг, посуд, меблі, елементи одягу караїмських священнослужителів, вбрання і деякі деталі декору кенас, а також унікальні документи і фотографії. Зокрема, серед експонатів є караїмські молитовники, видані у Венеції в 1528 р., першодрукована книга Криму (датована 1734 р.), пергаментний сувій тори, традиційні весільні костюми караїмського жениха і нареченої, шетар 1767 р. та ін. Окрім усього іншого, при музеї існує караїмська бібліотека «Карай-Бітіклігі-2», в якій зібрані рідкісні стародруки, що відносяться до історії караїмів. У 2005 р. музей історії і етнографії кримських караїмів ім. С.І. Кушуль був відзначений Дипломом і Почесним знаком Міністерства культури України в номінації «Музеї на громадських засадах».

Сьогодні у Бахчисарайському Державному історико-культурному заповіднику (БГІКЗ), створеному в 1990 р., також діє етнографічна виставка, присвячена караїмам. У її експозиції – рукописна Тора (1529 р.), стародруки старосєврейською і караїмською, молитовники (серед них – екземпляри, випущені першою в Криму друкарнею братів Єрушалмі, заснованою в 1731 р. в Чуфут-Кале), предмети і елементи декору з чуфут-кальської караїмської кенаси, у тому числі фіал (верхня частина вівтаря), «парохети» (завіси усередині га-Кодеш або Святинища кенаси, де зберігалася Тора), покривала, сумочки для молитовників, нашивання на «чичит» (ритуальні

кисті на одязі священнослужителя), предмети одягу, побуту і ін.

У Кримському етнографічному музеї в Сімферополі діє експозиція «Мозаїка культур Криму», яку було відкрито в квітні 1999 р. Увазі відвідувачів пропонуються експозиційні комплекси, що розповідають про матеріальну культуру, звичаї і обряди, традиції і свята 13 етносів і етнічних груп півострова. На виставці експонуються більше 700 предметів з основного фонду. Зокрема, в експозиції, присвяченій караїмам, в центральній її частині знаходяться: вівтарна завіс і фрагмент Тори – пергаментний сувій XVIII ст. з караїмської кенаси Чуфут-Кале; дві оксамитові сумочки для молитовника, виготовлені з використанням позолоченої нитки і ручного шитва; два унікальні караїмські молитовники – одного з них надруковано у Вільно в 1892 р. (видання купця Я. Шишмана; на обкладинці вказано, що цю книгу було передано в дар караїмській кенасі особисто від видавця). У експозиційний комплекс також входить і унікальний набір мідного посуду. Фонди музею складають 3 тис. 500 експонатів – у їх числі, серед інших, рідкісні фотографії членів караїмської громади Сімферополя і Євпаторії, організаторів Кримського Об'єднання Караїмських Громад (1927 р.) та ін.

В експозиції краєзнавчого музею Феодосії зібрані предмети, пов'язані з історією і культурою караїмів. В залі «Караїмська слобода», постійному етнографічному розділі музею, представлено колекцію з предметів побуту багатонаціональної Феодосії XIX – початку XX ст. Вона містить старовинні гравюри і фотографії, начиння і меблі, традиційний одяг караїмів. У місті також діє музей караїмської громади Феодосії, в якому є експонати, пов'язані з історією, культурою і побутом караїмів.

Використання сучасних мультимедійних і інтерактивних засобів дозволило не лише істотно модернізувати діяльність вже існуючих музейних експозицій, присвячених караїмам, але й організувати нові, сучасні форми роботи. Наприклад, в 2003 р. в американському місці Сліппері Рок було засновано Міжнародний інститут кримських караїмів, основною метою якого стало збереження культурних цінностей кримських караїмів і науково-дослідна робота. Окрім друкарської продукції, що видається інститутом, було створено віртуальний караїмський музей. В його експозиції – декілька рідкісних книг, фотографій, колекція документів кінця XVIII – початку XXI ст. Метою проекту, як позиціонують його організатори, є «об'єднання культурної та інтелектуальної спадщини караїмського народу у рамках єдиного проекту, і, таким чином, захист

караїмських цінностей в інформаційному просторі Інтернету» [13]. У зв'язку з цим слід згадати також віртуальні колекції караїмських і єврейських шлюбних договорів, розміщених Єврейською Національною і Університетською Бібліотекою в інтернет-ресурсах: вони містять більш ніж 1600 шлюбних свідчень, серед яких присутні документи кримського походження [14].

Важливим компонентом у роботі по збереженню етнічної і культурної самобутності караїмів є діяльність уряду АР Крим. Так, наприклад, у постанові Верховної Ради АРК «Про заходи щодо збереження історико-культурної спадщини кримських караїмів і кримчаків на 2012 рік» вказано на необхідність організувати постійно діючу виставку з історії, культури і побуту кримських караїмів у будівлі кенаси в Бахчисараї, розташованій по вул. Леніна, 67. Крім того, передбачається виділення коштів на ремонт частин караїмської садиби «Чал Борю» (будівлі караїмського газзана і просвітянина XIX ст. С.А.Бейма) в Чуфут-Кале, організувати роботу по виданню каталогу «Кримські караїми. Матеріали з історії і культури у фондах КРУ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник», друку народних календарів кримських караїмів на 2013 р. і буклетів, пов'язаних з пам'ятними історичними датами караїмської історії [15].

Значним вкладом у дослідження і популяризацію історико-культурної спадщини народів, що мешкають на Кримському півострові, є експозиції музеїв в АР Крим. Тут регулярно проводяться виставки, присвячені культурі і традиціям етносів цього багатонаціонального регіону. Відчутну підтримку музеям в цьому питанні надають караїмські національно-культурні товариства і громади. Так, Всеукраїнська асоціація кримських караїмів «Кримкарайлар» проводить широку видавничу і просвітницьку діяльність. Створений у складі асоціації етнокультурний центр «Кале» направляє свої зусилля на збереження пам'яток історії і культури караїмів: печерного міста Чуфут-Кале, караїмського кладовища в Йософатовій долині, комплексу караїмських кенас в Євпаторії.

Слід згадати і про колекції предметів старовини, що зберігаються при національно-культурних об'єднаннях караїмів. Так, наприклад, члени сімферопольської караїмської громади, за участю Кримської Республіканської Федерації караїмів, збирають експонати для майбутнього музею при караїмському національному центрі, який планують відкрити у будівлі сімферопольської караїмської кенаси після передачі його у власність громади. Серед них – рідкісні фотографії, документи, книги, елементи традиційного одягу, предмети ужитку та ін. [16]. Під час науково-методичного семінару «Караїмська недільна школа: шляхи

відродження караїмської культури», організованого Сімферопольським національно-культурним товариством «Карайлар», Міжнародним фондом «Відродження» і Кримською Республіканською Федерацією караїмів, що відбувся в Російському культурному центрі в Сімферополі у травні 2004 р., пройшла виставка «Збираємо, вивчаємо, зберігаємо». На ній були представлені зразки декоративно-прикладного мистецтва караїмів кінця XIX – початку XX ст. Експозиція складалася з фотографій сімейних архівів, рідкісних старовинних книг та ін. [17].

Подальша робота, спрямована на збереження історико-культурної спадщини караїмів, є одним із пріоритетних напрямків в діяльності краєзнавчих, етнографічних і профільних музеїв України в цілому і Автономної Республіки Крим зокрема.

Посилання

1. Маркевич А.И. О Старо-крымской синагоге, как предмете спора между евреями и караимами // ИТУАК. – Симферополь, 1902. – № 34. – С. 45-47.
2. Шапшал С.М. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму: Краткий очерк. – СПб., 1886.
3. Шапшал С.М. Караимы на службе у крымских ханов: в связи с проблемой чеканки караимами крымскотатарских монет / Пер. с польск. Л. Лейе, А. Бабаджан // Брега Тавриды. – 1997. – № 1. – С. 208-221.
4. Чепурина П.Я., Ельяшевич Б.С. Караимские брачные договоры «шетары». – Известия ТОИАиЭ. – Симферополь, 1927. – Т. 1 (58). – С. 181-195.
5. Герцен А.Г. Археологические исследования караимских памятников в Крыму // МАИЭТ. – Симферополь, 1998. – Вып. VI. – С. 744-751.
6. Герцен А.Г. Мангупская синагога-кенасса // Материалы Седьмой Ежегодной Международной междисциплинарной конференции по иудаике. – Ч. 1. – М., 2000. – С. 20-27.
7. Герцен А.Г., Могаричев Ю.М. Крепость драгоценностей. Кырк-Ор. Чуфут-Кале. – Симферополь, 1993.
8. Федорчук А. Находки и загадки Авраама Фирковича // Восточная коллекция. – М., 2006. – № 2. – С. 77-88.
9. Мусаева У.К. Из истории изучения этнографии народов Крыма в 20-х – 30-х годах XX века в Евпатории // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2002. – № 39. – С. 74-81.
10. Кизилов М.Б. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней / Ист.-археол. благотвор. фонд «Наследие тысячелетий». – Симферополь: Доля, 2011.
11. Белый О.Б. Обзор архивных документов по истории караимской общины в первой половине XIX века (по материалам фонда Таврического и Одесского караимского духовного правления в ГААРК) // Крымский музей. 1995-1996. – Симферополь, 1996. – С. 105-117.
12. Проект программы действий на Второе Международное десятилетие коренных народов мира. 60 сессия; пункт 70 предварительной повестки дня: Вопросы коренных народов (доклад Генерального секретаря) // Официальный сайт Генеральной ассамблеи ООН. Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N05/464/98/PDF/N0546498.pdf?OpenElement>
13. Проект «Виртуальный караимский музей» Международного института крымских караимов. – Режим доступа: <http://www.caraimica.org>
14. Jewish National and University Library. The David and Fela Shapell Family Digitalization Project – Ketubbot Collection.

Introduction written by Rivka Plesser who also catalogued the collection. – Режим доступу: <http://jnul.huji.ac.il/dl/ketubbot>

15. Постановление Верховной Рады АРК «О мероприятиях по сохранению историко-культурного наследия крымских караимов и крымчаков на 2012 год». – Режим доступу: <http://www.rada.crimea.ua/act/10341>

16. Богославская Т. Новые экспонаты будущего музея // Qirim. – 2011. – № 4. – 19 января.

17. Петрова Г. Культура крымских караимов // Крымская правда. – 2004. – № 95 (23470). – 25 мая.

Прохоров Д.А. Современные музейные коллекции по истории крымских караимов: проблемы и перспективы развития

В статье рассматривается современное состояние музейных коллекций по истории крымских караимов в контексте реконструкции прошлого коренных народов Крыма и сохранения их историко-культурного наследия.

Ключевые слова: караимы, историко-культурное наследие, музеи.

Prokhorov D.A. The modern museum collections on the history of Crimean Karaite's: problems and prospects of development

In this article the modern state of the museum collections on history of the Crimean Karaite's is analysed in the context of reconstruction of the past of a native people of the Crimea peninsula and maintenance of their Historical and Cultural heritage.

Key words: Karaite, Historical and Cultural Heritage, museum.

16.03.2012 р.

УДК 94(477):069.4/.5:623

І.О. Сокунов

МУЗЕЙ ЗБРОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ У СПАДЩАНЬСЬКОМУ ЛІСІ

Стаття висвітлює основні етапи створення та розвитку Музею зброї та військової техніки в Спадщанському лісі – відділу Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.

Ключові слова: зброя, військова техніка, гармати, літаки, танки, артилерія, авіація, бронетехніка.

Однією із визначних подій 2008 р. у культурному житті Сумщини та України стало відкриття Музею зброї та військової техніки в Спадщанському лісі Путивльського району. Що зумовило відкриття музею такого профілю?

Місто Путивль має багату історичну спадщину, і одна з найяскравіших її сторінок – ратні подвиги наших дідов та прадідів від знаменитого походу князя Ігоря на половців до славнозвісних рейдів легендарного з'єднання партизан Сумської області під командуванням С.А. Ковпака.

Під час Великої Вітчизняної війни Спадщанський ліс став колыскою партизанського руху на Сумщині. Тому саме тут, у повоєнні роки,

Дивізійна гармата ЗИС-3

був створений меморіальний комплекс, який увічнив пам'ять партизанів-ковпаківців. До складу комплексу входять Музей партизанської слави, алея Героїв, партизанські землянки – об'єкти, які завжди привертати увагу відвідувачів. Але час потребує змін, вдосконалення пам'яткоохоронної та музейної справи.

Поштовхом для створення Музею зброї та військової техніки стала подія державного значення, яка визначила подальший напрямок розвитку меморіального комплексу в Спадщанському лісі. 22 лютого 2007 р. була ухвалена постанова Верховної Ради України про святкування на державному рівні 120-річчя від дня народження С.А. Ковпака [1], після чого були прийняті відповідні розпорядження Кабінету Міністрів України і Сумської обласної державної адміністрації [2].

Розробляючи конкретні заходи по відзначенню ювілею народного героя, Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі разом із Путивльською районною державною адміністрацією і районною радою виступили з ініціативою щодо створення Музею зброї та військової техніки у Спадщанському лісі. Був підготовлений лист на ім'я Міністра оборони України А.С. Грищенка, складений список необхідної зброї і техніки [3]. Вирішенню цього питання сприяв заступник Міністра оборони України Бойко В.О.

25 травня 2007 р. у річницю святкування ювілейної дати в Спадщанському лісі був встановлений пам'ятний знак, а підготовча робота юридично закріплена наказом управління культури і туризму Сумської облдержадміністрації від 24 жовтня 2007 р. про створення Музею зброї та військової техніки у складі Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі [4].

Робота по створенню музею потребувала багато зусиль. Передачу експонатів необхідно було узгодити з багатьма відомствами: Фондом державного майна, Міністерством економіки, Міністерством фінансів,

БМ-13 Катюша

Державним комітетом статистики та ін. У результаті цього була видана директива Міністра оборони України № Д-53 від 17.12.2007 р. про безкоштовну передачу військового майна Музею зброї та військової техніки [5].

Наступним етапом у створенні музею стало вирішення питання про демілітаризацію військового майна (виведення з бойового стану), для чого були укладені угоди з військовими заводами та частинами, де знаходилося вказане майно. Співробітниками заповідника Б.О Кірбабою та І.О. Сокуновим було здійснено понад 120 службових відряджень у різні регіони України.

Питання транспортування зброї і техніки з Кам'янця-Подільського, Шепетівки, Ніжина, Львова, Миколаєва, Житомира, Харкова, Севастополя допоміг вирішити наш земляк, начальник Південно-Західної залізниці О.М. Кривопішин, який виділив залізничний транспорт для доставки експонатів. Решта техніки доставлялась автотранспортом. Після того, як зброя і техніка була перевезена до Спадщанського лісу, почалися роботи по створенню музейної експозиції.

Музей зброї знаходиться в мальовничому місці поруч із музеєм Партизанської слави. У створенні експозиції брали участь практично всі державні організації та учбові заклади Путивля, за допомогою яких був обладнаний майданчик для музейної експозиції: зроблені доріжки, встановлені ворота, огорожа, таблички з тактико-технічними характеристиками експонатів, зроблено освітлення, розставлена техніка, висаджені квіти.

Роботи по створенню Музею тривали упродовж року. Він органічно вписався в Меморіальний комплекс Спадщанського лісу. Урочисте відкриття, у якому взяло участь близько 5 тис. чоловік, відбулося 9 травня 2008 р. Нині в експозиції представлені 30 одиниць зброї та військової техніки, які відносяться до різних родів та видів військ. Умовно її можна поділити на декілька розділів.

БПЛА Ту-141 Стриж

I. Артилерія

1. Польова: 152-мм гармата 2А36 «Гиацинт Б», 85-мм протитанкова гармата Д-48 Н, 85-мм дивізійна гармата Д-44, 100-мм протитанкова гармата МТ-12 «Рапира», 76-мм дивізійна гармата ЗИС-3, 152-мм гармата-гаубиця Д-20, 122-мм гаубиця М-30, 120-мм полковий міномет ПМ-38, 100-мм протитанкова гармата Т-12.

2. Самохідна: 152-мм артилерійська установка 2С3 «Акація», 122-мм самохідна артилерійська установка 2С1 «Гвоздика».

3. Реактивна: 132-мм реактивна система залпового вогню БМ-13 «Катюша», 122-мм реактивна система залпового вогню БМ-21 «Град».

II. Авіація

Винищувач Миг-23, винищувач-бомбардувальник Миг-27 д, транспортний літак Ан-2, багатоцільовий вертоліт Ми-8 кп, безпілотний літак Ту-141 «Стриж».

III. ППО (протиповітряна оборона)

57-мм автоматична зенітна гармата АЗГ С-60, 14,5-мм зенітна кулеметна установка ЗПУ-4, зенітна самохідна установка ЗСУ 23-4-В1 «Шилка», 23-мм зенітна установка ЗУ 23-2.

IV. Бронетехніка

Бойова машина піхоти БМП-1, бронетранспортер БТР-60 ПБ, танк Т-64 А, танк Т-55 К, броньована розвідувально-дозорна машина БРДМ-2.

V. Техніка військ тилового забезпечення

Польова кухня КП-130, польова кухня КП-125.

VI. Паровоз Ер-799-02

В останній розділ, крім паровозу, входить залізнична платформа, на якій встановлені засоби протиповітряної оборони: зенітна гармата АЗГ С-60, зенітна установка ЗУ-23-2. Роботи по створенню цього розділу були особливо важкими через великі розміри і значну вагу паровозу (110 т). Була проведена унікальна операція по транспортуванню та встановленню цієї техніки. Завдяки Сумському лінійному виробничому управлінню магістральних газопроводів паровоз

Паровоз Ер-799-02

Ер-799-02 зайняв гідне місце в експозиції.

В цілому зброя і техніка, представлена в Музеї, створювалася та випускалася 30-х по 80-ті роки ХХ ст. Деякі марки вже зняті з виробництва, однак більша частина ще знаходиться на озброєнні армій ряду держав, в тому числі і України.

Деякі зразки зброї можна сміливо віднести до числа раритетів, зокрема гармату ЗИС-3, якій ще Й. Сталін дав наступну оцінку: «Ця гармата – шедевр в історії проектування артсистем ствольної артилерії» [6]. Тут можна побачити реактивну систему залпового вогню БМ-13 «Катюша» – один із символів Перемоги в роки Великої Вітчизняної війни, паровоз Ер-799-02, безпілотний літак БПЛА Ту-141 «Стриж».

Експозиція Музею зброї та військової техніки викликала велике зацікавлення у екскурсантів. Упродовж 2008-2011 рр. з нею ознайомилось понад 52 тис. відвідувачів – учнів, студентів, пенсіонерів, службовців, військових.

В Україні існують музеї подібного профілю, серед яких слід згадати Волинський регіональний музей Української армії і військової техніки (західний регіон), виставку бойової техніки Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» (центральний регіон), проте експозиція Музею зброї та військової техніки в Спадщанському лісі за своїм обсягом і різноманітністю експонатів є єдиною на Лівобережній Україні.

Відкриття Музею зброї позитивно вплинуло на розвиток всього Меморіального комплексу у Спадщанському лісі. Він є одним з найбільш популярних об'єктів Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі, що продовжує динамічно розвиватися і приваблювати велику кількість відвідувачів.

Посилання

1. Постанова Верховної Ради України «Про відзначення 120-річчя з дня народження відомого державного діяча, командира усталеного партизанського з'єднання, двічі Героя Радянського

Союзу Сидора Артемовича Ковпака» №713-V, 2007.

2. Розпорядження Кабінету Міністрів України «До Постанови Верховної Ради України від 22.02.1997. №713-V» №10231/1/1-07, 2007.

3. Лист голови Путивльської районної державної адміністрації Міністру оборони України Гриценку А.С. вих. № 536, 2007.

4. Наказ Управління культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації «Про створення Музею зброї та військової техніки у складі Путивльського історико-культурного заповідника» № 129, 2007.

5. Директива Міністра оборони України «Про безоплатну передачу військового майна до сфери управління Путивльської районної державної адміністрації Сумської області» № Д-53, 2007.

6. Энциклопедия. Артиллерия. 76-мм пушка ЗИС-3. http://easyget.narod.ru/artl/zis_3.html.

Сокунов И.А. Музей оружия и военной техники в Спадщанском лесу

Статья освещает основные этапы создания и развития Музея оружия и военной техники в Спадщанском лесу – отдела Государственного историко-культурного заповедника в г. Путивле.

Ключевые слова: оружие, военная техника, пушки, самолёты, танки, артиллерия, авиация, бронетехника.

Sokunov I.O. The Museum of arms and military mechanics

The article elucidates basic stage creating and development of Museum of arms and military mechanics – department of Putyvl' State Historical and Cultural Reserve.

Key words: military mechanics, cannons, aircrafts, tanks, artillery, aviation.

23.03.2012 p.

АВТОРИ

- Апарєєва Олена Костянтинівна** – старший науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України.
- Бачинська Ольга Василівна** – старший викладач кафедри інформаційних технологій в архітектурі архітектурного факультету Київського національного університету будівництва і архітектури.
- Бережинський Володимир Григорович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник голови правління Українського інституту воєнної історії.
- Белашов Валерій Іванович** – доцент кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Білокінь Сергій Іванович** – доктор історичних наук, керівник Центру культурологічних студій Інституту історії України НАН України, лауреат Національної премії України ім. Т.Г. Шевченка.
- Блажко Юлія Анатоліївна** – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».
- Бондар Олександр Миколайович** – аспірант Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Васильєва Ольга Олексіївна** – аспірантка Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Ващенко Алла Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Вечерський Віктор Васильович** – кандидат архітектури, заступник директора Департаменту культурної спадщини і культурних цінностей Міністерства культури України.
- Галь Богдан Олександрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».
- Герасько Марина Олександрівна** – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», аспірантка Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Гирич Ярослав Миколайович** – кандидат історичних наук, в. о. завідувача кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Горох Микола Володимирович** – науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.
- Гречко Денис Сергійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- Грибенко Олександр Миколайович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Гриценко Андрій Петрович** – заступник директора Слоутського навчально-виховного комплексу Глухівської районної ради.
- Дем'яненко Денис Романович** – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Діденко Тетяна Олександрівна** – науковий співробітник історичного відділу Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.

- Дімнік Мартін** – професор, декан Понтифікального інституту середньовічних студій Торонтського університету у м. Торонто в Канаді, фінансовий директор проекту розкопок у Батурині від канадських спонсорів.
- Дмитренко Наталія Михайлівна** – науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Спаського.
- Єсюнін Сергій Миколайович** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.
- Желєзко Роман Анатолійович** – магістрант спеціальності «Історія» Ніжинського державного університету ім. М.В. Гоголя.
- Житніков Олександр Володимирович** – аспірант кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Жукова Олена Вікторівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Харківської державної академії культури.
- Заремський Мечислав Йосипович** – кандидат філософських наук, завідувач кафедри філософії та політології Глухівського національного педагогічного університету ім. О.П. Довженка.
- Засипко Мар'яна Віталіївна** – аспірантка кафедри історії України Інституту історії та політології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.
- Зозуля Сергій Юрійович** – старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
- Зуй Віктор Дмитрович** – кандидат біологічних наук, доцент, м. Київ.
- Івакін Всеволод Глібович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України.
- Іваненко Олена Іванівна** – аспірантка Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Івануц Михайло Григорович** – викладач Київського фінансово-економічного коледжу Національного університету державної податкової служби України.
- Ігнатенко Ігор Михайлович** – науковий співробітник Дочірнього підприємства «Старожитності Полісся» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.
- Казимір Віра Анатоліївна** – асистент кафедри всесвітньої історії Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Казьмирчук Григорій Дмитрович** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Казьмирчук Марія Григорівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Каравайко Дмитро Володимирович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України.
- Карманов Юрій Олексійович** – науковий консультант Реставраційної ділянки Свято-Георгіївського Кочержинського жіночого монастиря (Уманський район Черкаської області).
- Кириєвський В'ячеслав Дмитрович** – краєзнавець, м. Шостка.
- Коба Олександр Олександрович** – студент Полтавського національного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка.

- Коваленко Юрій Олександрович** – завідувач науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».
- Ковальова Надія Олександрівна** – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», аспірантка кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету ім. А. Макаренка.
- Кокшайкін Микола Герасимович** – науковий співробітник відділу кіно та фототехніки Шосткинського державного краєзнавчого музею.
- Кондратюк Григорій Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Республіканського вищого навчального закладу «Кримський інженерно-педагогічний університет» м. Сімферополь.
- Корнієнко Ксенія Михайлівна** – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Корнацький Ігор Аркадійович** – старший науковий співробітник Артемівського краєзнавчого музею.
- Красильникова Людмила Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувачка Луганського відділення Східноукраїнського філіалу Інституту археології НАН України.
- Красильников Костянтин Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Луганського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Кривошея Ірина Іванівна** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова.
- Кукса Надія Василівна** – старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».
- Луняк Євген Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Луценко Роман Миколайович** – асистент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Маханьков Микола Васильович** – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Мезенцев Володимир Ігоревич** – кандидат історичних наук (еквівалент Ph. D.), науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.
- Мірошниченко Олександр Миколайович** – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
- Мохір Ліна Володимирівна** – аспірантка кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Мошик Ірина Вікторівна** – учений секретар Національного заповідника «Глухів».
- Недяха Микола Петрович** – доктор філософських наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач сектору методології Інституту законодавства Верховної Ради України.
- Нікітіна Ірина Віталіївна** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею героїчної оборони і визволення Севастополя.
- Овчаренко Микола Васильович** – екскурсовод Військово-історичного музею Південного оперативного командування м. Одеса.

- Огієвська Руслана Іванівна** – науковий співробітник відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».
- Ольговський Сергій Якович** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.
- Острянюк Андрій Миколайович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Пашковський Олександр Андрійович** – аспірант Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
- Петровська Юлія Михайлівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Пилипенко Володимир Миколайович** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Підставка Руслан Володимирович** – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».
- Подолька Анатолій Миколайович** – доктор юридичних наук, доцент, академік Академії наук вищої школи України, ректор Міжнародної академії управління персоналом.
- Подолька Надія Степанівна** – кандидат наук із соціальних комунікацій, науковий редактор робочої групи по підготовці Тому «Зводу пам'яток історії та культури України» при управлінні культури і туризму Сумської обласної державної адміністрації, викладач машинобудівного коледжу Сумського державного університету.
- Принь Марина Олегівна** – аспірантка Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.
- Пробийголова Олексій Сергійович** – науковий співробітник Луганського відділу Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України.
- Прохоров Дмитро Анатолійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кримського відділення Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАН України м. Сімферополь.
- Рахно Олександр Якович** – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Рига Данило В'ячеславович** – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».
- Ситий Юрій Миколайович** – старший науковий співробітник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Скоренок Світлана Григорівна** – аспірантка кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Скороход В'ячеслав Миколайович** – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Сокунов Ігор Олексійович** – завідувач Музею зброї та військової техніки у Спадщанському лісі Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
- Степенькін Станіслав Юрійович** – кандидат історичних наук, завідувач історичного відділу Корсунь-Шевченківського державного історико-культурного заповідника.

- Стецюк Вадим Борисович** – кандидат історичних наук, старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.
- Тараненко Сергій Пантелійович** – науковий співробітник Центру археології Києва Інституту археології НАН України.
- Тарнавська Сніжана Вікторівна** – аспірантка кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Терех Микола Іванович** – завідувач відділу «Цитадель» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».
- Терлецький Віктор Володимирович** – член Національної спілки письменників України, краєзнавець, м. Шостка.
- Тищенко Костянтин Миколайович** – доктор філологічних наук, професор Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Токарєв Сергій Анатолійович** – асистент кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Тригуб Олександр Олександрович** – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Тупик Сергій Володимирович** – директор Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі.
- Хаценко Олександр Олексійович** – викладач Чернігівського базового педагогічного коледжу.
- Шара Любов Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Шевченко Юрій Юрійович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею антропології та етнографії ім. Петра Великого (Кунсткамера) РАН.
- Шишкіна Юлія Андріївна** – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Глухів».
- Щербина Світлана Вікторівна** – старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Юрченко Сергій Борисович** – директор Науково-дослідного інституту історії архітектури та містобудування.
- Яненко Анна Сергіївна** – аспірантка кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, провідний бібліотекар Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України.
- Ясновська Людмила Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства ім. О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.
- Яценко Владислав Борисович** – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових праць

Випуск 5

Дизайн обкладинки Ю.В. Москаленко

Макет: В.В. Ісаєв

Редагування: С.П. Жукова

Коректура: В.І. Мошик, Н.Ю. Пінчук

Редакційна колегія збірки залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надіслані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

Листування з авторами на сторінках збірки не ведеться.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікації.

Віддруковано з готового оригінал макету замовника
у ТОВ НВП «Ферокол»

(Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3503 від 19.06.2009 р.)

м. Ніжин, пров. Лікарський, 7

тел./факс: +380(4631)71498, e-mail: olgavlasenko2008@rambler.ru

Підписано до друку 03.05.2012 р.

Формат 60 x 84/8. Друк офсетний.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Обл.-вид. арк. 53,63. Ум. друк. арк. 44,64.

Наклад 200 прим.

Зам. № 081.

УДК 94(477.5)+908(477.5)